

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Велимир Ј. Иветић

**ПОЛИТИЧКА УЛОГА МИНИСТАРА
ВОЈНИХ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД
1903. ДО 1914. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Velimir J. Ivetić

**THE POLITICAL ROLE OF ARMY
MINISTERS OF THE KINGDOM OF
SERBIA FROM 1903 TO 1914**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Ментор:

Проф. др Љубинка Трговчевић – Митровић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Чланови комисије:

Проф. др Мирослав Хаџић, редовни професор, Универзитет у
Београду, Факултет политичких наука, и

др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју
Србије, Београд.

Датум одбране _____

Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године

РЕЗИМЕ

Основни садржаји теме су надлежности министара војних у политичком систему Краљевине Србије, у којем обиму су их извршавали и какви су резултати и последице тога били. Морале су се изнети и друге њихове обавезе и радње које су проистекле из политике Србије и новонасталих ситуација, њихова ангажовања на реализацији истих, као и друге политичке активности. При томе су делимично обухваћени сви државни субјекти Србије у сложеним заједничким подухватима у вези војне политике, да би се што потпуније сагледала улога министара војних, која у историографији није довољно истражена.

Нормативно је било предвиђено да министар војни у име краља извршава војну политику, те је био на челу "највише управне и административне војне власти земље" (Министарства војног), руководио је војском и снабдевао је, и у име краља командовао њом. Али, у Уставу Србије било је битних демократских одређења, која су се остваривала и у пракси, те је било предвиђено да војском управља држава, посебно законодавна власт, и да се поједине битне војне радње предузимају после саслушања или одлуке Министарског савета, који је у пракси, са јачањем парламентаризма, преузимао све већу извршну власт уставно или неуставно. Зато је министар војни био само један од политичких субјеката који су дефинисали и извршавали војну политику државе.

Цивилну контролу министра војног и војске вршили су Народна скупштина, Министарство финансија, Главна контрола и Министарски савет. Штампа, користећи се тадашњом слободом, писала је о скоро целокупном животу војске.

Како су делови војнополитичких одлука и радњи, као и код свих војски, били тајни, посебно краљевих, тематски садржаји су морали бити што дубље проучавани, са узимањем у обзир и бројних, наизглед, ситних детаља, и применити скоро све основне методе истраживања а од оперативних највише квантитативна анализа садржаја са опширним кодексом, да би се што боље сазнали стварни интереси и циљеви, разликовале фиктивне од стварних радњи и др. Изношење резултата истраживања је проблемско – хронолошки, с тим да је прво изнета

спољна политика, јер је тада војска била, првенствено, средство за одбрану од спољних нападача и за остваривање спољнополитичких циљева Србије, на првом месту: ослобођење и уједињење српског народа. Резултати истраживања улоге министара војних у спољној политици били су главни садржаји контекста за изношење њихових улога у унутрашњој и војној политици, које су дате у два основна поглавља (трећем и четвртом).

Како се српском народу у Старој Србији и Македонији дешавало и физичко истребљење, држава Србија је почела да директније помаже приватну иницијативу да се тамошњи самоорганизовани Срби и војно опремају и помажу слањем добровољаца, новчане и друге материјалне помоћи, углавном оружја и муниције. Први руководилац те делатности (српске четничке акције) био је први министар војни од времена Мајског преврата Јован Атанацковић, који је био и преносилац тајног државног рада из времена претходне династије. Атанацковић, као најстарији војни завереник, имао једну од битнијих улога у довођењу краља Петра на престо и учвршћивању краљевог положаја. Наредне, 1904. године та се тајна делатност преноси на Министарство иностраних дела уз даље ангажовање министара војних.

Решавање завереничког питања одмах се наметнуло Србији, како због спољнополитичких притисака, тако и из унутрашњих разлога. Министри војни у том питању су се придржавали ставова краља. На почетку Царинског рата министар војни Василије Антонић, као заступник министра иностраних дела, имао је битну улогу у ублажавању и привременом прекиду тог рата са Аустро – Угарском. У Пашићевим владама 1906 – 1908. године министар војни Р. Путник имао је техничку улогу у убрзавању решавања топовског питања. У време Анексионе кризе министар војни С. Степановић упозоравао је владу и Народну скупштину да Србија није спремна да се ефикасно одупре Аустро – Угарској. Током 1909. године министар војни М. Живковић покренуо је судске и парламентарне истраге у вези неправилности у војним набавкама из иностранства. У склапању Балканског савеза 1912. године министри војни нису имали већу улогу а на почетку рата издвајају се радње краља, министра војног Р. Бојовића, председника Министарског савета Пашића и других да се рат одвија успешно и по међународном праву. Међутим, док је ослобођено подручје представљало

окупирану територију, на којој је по међународном праву власт имао најстарији војни командант, радикалски врх је на њој успостављао своју власт, чинећи и злоупотребе, које је прописао у историографији непознатом неуставном Уредбом о уређењу ослобођених крајева из 1912, коју је требао да премапотпише министар војни Р. Бојовић. Исти је то одбио и поднео оставку. Другу такву уредбу издао је Министарски савет у право време, кад су завршени ратови августа 1913, али са крупним пропустима. Тадашњи министар војни М. Божановић на почетку мандата попуштао је радикалском врху и као делимичан кривац за почетни успех Албанске побуне, за чије угушење је на командна места оперативних и тактичких састава поставио, углавном, заверенике. Божановић није могао прихватити низак војни буџет (без средстава за војне набавке и друго), те је поднео оставку. Новом министру војном Д. Стефановићу одобрен је нешто већи кредит, али новац из буџета за војне набавке обезбеђен је преко зајма тако да је радикалски врх вршио те набавке без контроле. Поред тога, радикалска већина у Народној скупштини омогућила је радикалној влади да успоставља неку врсту диктатуре већине, при чему је краља потискивала и покушала неуставно и војску да стави под своју власт. Томе се опозиција жестоко успротивила као и већина официрског кора на челу са војводом Путником, начелником Главног ђенералштаба. Руски амбасадор Н. Хардвиг ангажовао се код краља да се задржи Пашић на власти по руској жељи.

Без обзира на слабости, у истраживаном периоду у Србији је дошло до развоја у свим областима. Економски развој омогућио је да се војска опреми солидним наоружањем и, захваљујући и другим вишедеценијским процесима у друштву и у војсци, да се оспособи за значајне победе у балканским ратовима.

Кључне речи: Краљевина Србија, Мајски преврат, краљ Петар I Карађорђевић, Народна скупштина, Министарски савет, војска, министри војни, војна политика, балкански ратови, Албанска побуна

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичка теорија, политичка историја и методологија политичких наука.

UDC 354.61(497.11)“1903/1904“

The Political Role of Army Ministers of the Kingdom of Serbia from 1903 to 1914

Resime

The main contents of this theme are competences of army ministers in the political system of the Kingdom of Serbia, the extent these competences were exercised and results and consequences of such competences. The army ministers' other duties and activities which originated from the Serbian policy and new situations, their engagement on the realization of such situations as well as other political activities had to be presented, too. All government bodies of Serbia that were involved in complex joint ventures related to military policy are partially covered herein in order to fully understand the role of army ministers, the role not sufficiently researched in historiography.

According to the rules army minister exercised military affairs in the king's name, thus he was at the head of „supreme commanding and administrative military power of the country“ (army ministry), governed the army, ensured supplies for it and exercised command over it in the king's name. However, the Constitution of Serbia comprised important democratic designations, that were realized in practice. Thus it prescribed that the army was governed by the state, especially by the legislative authorities and that particular very important military actions were to be taken after hearing or decision of the Ministerial Council, which was practically taking over growing executive power in both constitutional and unconstitutional way with strengthening of parliamentarism. Accordingly, the army minister was just one among other political bodies which defined and exercised state military affairs.

Civil control of army minister and the army was exercised by the National Assembly, Ministry of Finance, Chief Control and Ministerial Council. The press, using liberty of that period, wrote about almost entire army life.

As segments of military and political decisions and actions, like with all other armies, were secret, especially king's ones, thematic contents had to be searched as deeply as possible, taking into consideration numerous, seemingly, insignificant details, and applying almost all elementary methods of research in addition to operational ones, out of which quantitative analysis of contents with extensive codex was mostly used, for the purpose of better understanding of actual interests and goals, making difference between fictitious and actual actions, etc. Presenting of results is done per problems - in

chronological order, with foreign affairs presented first, as then the army was, primarily, means of defence from outside attackers and for acquiring foreign affairs goals of Serbia, in the first place to liberate and unite all Serbs. The research results of the role of army ministers in the foreign affairs were the main contents of the context for presenting their roles in internal and military affairs which were described in two basic sections (third and fourth).

As the Serbs in Old Serbia and Macedonia were suffering physical extermination, the state of Serbia started to support more directly a private initiative and helped the self-organized Serbs who were living there, by equipping them militarily, sending them volunteers, money and other material support, mainly arms and ammunition. The first official running these activities (Serbian chetnik actions) was the first Army Minister after the May overthrow Jovan Atanacković, who was a carrier of secret state operations from the time of previous dynasty. Atanacković, being the oldest military conspirator, had a significant role in both bringing King Petar to the throne and strengthening king's position. In the following year, 1904 this activity was transferred to the Ministry of Foreign Affairs with further engagement of army ministers.

Solving of conspiracy issues were immediately imposed on Serbia, due to international political pressures as well as internal reasons. Army ministers held on to the king's attitude on this matter. At the beginning of the Customs War, Army Minister Vasilije Antonić, as a proxy of the Minister of Foreign Affairs, had an important role in alleviating and temporary cease of the war against Austria-Hungary. In Pašić's governments from 1906 to 1908, Army Minister R. Putnik had a technical role in forcing a solution on cannon issue. During Annexation Crisis, Army Minister S. Stepanović warned the Government and the National Assembly that Serbia was not ready to efficiently resist Austria-Hungary. During 1909, Army Minister M. Živković initiated court and parliamentary investigation regarding irregularities in military supplies from abroad. Army ministers did not have an extinguished role in concluding the Balkan Alliance of 1912, while when the war started actions of the King, Army Minister R. Bojović, Chairman of the Ministerial Council Pašić and others provided that the war developed successfully and in accordance with the international law. However, while liberated region represented occupied territory, where according to the international law

the most highly ranked military commander was to command, the radical top officials were establishing their own power, even making abuses which they prescribed by a directive which was unknown and unconstitutional in historiography, the Directive on Regulation of Liberated Regions of 1912, which was to be countersigned by Army Minister R. Božović. The said Army Minister rejected this and submitted his resignation. Another directive was issued by the Ministerial Council at the right time when the wars ended in 1913, but it had massive oversights. In the beginning of his mandate, M. Božanović, Army Minister of that time, was indulging the radical top official and was partially to blame for initial success of the Albanian Revolt, for which suppression he mostly put conspirators on the commanding positions of operational and tactical units. Božanović could not accept a low army budget (with no funds for military supplies, etc.), so he submitted his resignation. The new Army Minister D. Stefanović was granted somewhat larger credit, however budget funds for military supplies were ensured through a loan, and the radical top officials used to carry out purchase without supervision. Besides, radical majority in the National Assembly enabled radical government to establish a kind of majority dictatorship, thus pushing the King aside and unconstitutionally trying to put the army under its power.

Opposition parties fiercely opposed to this as well as most officers led by Field Marshal Putnik, Chief of Main General Staff. The Russian Ambassador N. Hardig approached the King asking him to keep Pašić in the government to please Russia.

During the researched period, Serbia experienced development in all fields regardless of weaknesses. Economic development enabled the army to equip with good arms and owing to other several decades long processes in both society and the army, the army became capable of winning significant victories in the Balkan Wars.

KEY WORDLS: Kingdom of Serbia, the May Overthrow, King Peter I Karadorđević, the National Assembly, the Ministerial Council, the army, army ministers, military affairs, the Balkan Wars, the Albanian Revolt.

FIELD OF STUDY: Political science;

ACADEMIC DISCIPLIN: Political Theory, Political History and Methodology of Political Science.

UDC 354.61(497.11)“1903/1914“

САДРЖАЈ

У В О Д	1 - 6
ПРВО ПОГЛАВЉЕ: МЕСТО МИНИСТРА ВОЈНОГ У ПОЛИТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1903. ДО 1914. ГОДИНЕ	7 – 27
1.1. Место министра војног у државном врху	7
1.1.1. Уставне надлежности и права министра војног.....	7
1.1.2. Министар војни на челу војног уређења Краљевине Србије	17
1.2. Основне дужности министра војног и организовање Министарства војног ...	22
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ: МИНИСТРИ ВОЈНИ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ОД 1903. ДО 1914. ГОДИНЕ	28 - 179
2. 1. Улога министара војних у спољној политици Србије од Мајског преврата до Царинског рата	29
2. 2. Српска четничка акција 1903 – 1912. године	33
2. 3. Завереничко питање и односи са велесилама	66
2. 4. Улога министара војних у време Царинског рата и Анексионе кризе.....	71
2.4.1. На почетку Царинског рата	71
2.4.2. У владама Николе Пашића 1906 – 1908. године	82
2.4.3. У време Анексионе кризе	91
2.4.4. Замисао и план о присаједињењу Новопазарског Санцака	98
2.5. Балкански савез 1912. године	100
2.6. Балкански ратови	113
2.6.1. Заслужни у балканским ратовима	113
2.6.2. Политички садржаји из балканских ратова у којима су имали улогу или нису министри војни	122
2.6.2.а Примери сукоба цивилних и војних власти у ослобођеним крајевима 1912 – 1913. године	131
2.6.2.б. Управљање ратовима	137
2.6.3. Обавештавање јавности и војна цензура у ратовима.....	146

2.6.4. Примена међународног ратног права	153
2.7. Арнаутска побуна	167
2.8. Сарадња са страним нератујућим војскама	173

**ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ: МИНИСТРИ ВОЈНИ У УНУТРАШЊОЈ
ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ 1903 – 1914. ГОДИНЕ180 – 350**

3.1. Улога министра војног у Мајском преврату и избору краља Петра I Карађорђевића.....	180
3.2. Министри војни и “Завереничко питање”	184
3.3. Министри војни у Народној скупштини.....	201
3.3.1. Писмена питања и интерпелације на министре војне.....	205
3.3.1.а Случај министра Радомира Путника	210
3.3.2. Анкетни одбори Народне скупштине о војсци	214
3.4. Одговорност министара војних.....	221
3.4.1. Оставка или случај Степе Степановића	223
3.4.2. Случај пуковника Илије Гојковића.....	225
3.5. Министри војни и политичке партије и удружења грађана.....	234
3.5.1. Однос према удружењима у грађанству.....	237
3.5.2. Организација Народна одбрана и министри војни.....	248
3.6. Организација "Уједињење или смрт" и министри војни.....	259
3.7. Министри војни и војно правосуђе.....	269
3.8. Министри војни у унутрашњим кризама у Србији 1913 – 1914.г..	276
3.8.1. Субјекти и околности унутрашњих криза у Србији 1913–1914. г.....	278
3.8.2. Сукоби цивилних и војних власти у Македонији 1912. – 1913. године	287
3.8.3. Државна криза 1914. године и министар војни.....	307
3.9. Министри војни и штампа.....	335
3.9.1. Министри војни у војној штампи.....	335
3.9.2. Осуде грађанске политичке штампе министара војних.....	343

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ: УЛОГА МИНИСТАРА ВОЈНИХ У ВОЈНОЈ

ПОЛИТИЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1903. ДО 1914. ГОДИНЕ351 - 527

4.1.	Организација (устројство) и попуна војске	355
4.2.	Војнофинансијска политика	363
4.2.1.	Планирање финансирања војске	367
4.2.1.а	Приказ расправа о војном буџету у Народној скупштини од 1903. до 1912. године	369
4.2.1. б.	Величине војних буџета од 1904. до 1914. године	407
4.2.1. в.	Накнадни и ванредни кредити за војску из државних прихода у времену од 1903. до почетка рата 1912. године	411
4.2.1. г	Укупна издвајања Србије за војску од 1903. до 1912. г.....	413
4.2.2.	Управљање финансијама у балканским ратовима	415
4.2.3.	Плате војних лица	421
4.2.3. а	Плате и мотивисање подофицира	427
4.2.4.	Финансијска контрола	431
4.2.4.а.	Главна Контрола и министри војни	441
4.3.	Улога министара војних у снабдевању војске	449
4.3.1	Улога министара војних у снабдевању из иностранства.....	451
4.3.1. а.	"Топовско питање"	452
4.3.1. б.	Реализација зајма из краја 1906. године	463
4.3.1. в.	Набавке барута	467
4.3.1. г.	Набавка првих аутомобила за војску	470
4.3.1. д.	Зајам за грађење железница и довршење преоружања из 1909. године	473
4.3.1.ђ.	Војне набавке у иностранству 1914. године.....	480
4.3.2.	Снабдевање војске у земљи и министри војни	483
4.4.	Министри војни и Официрска задруга.....	492
4.5.	Јачање моралне снаге војске и народа	498
4.6.	Школовање и усавршавање старешинског кадра	510
4.7.	Обука и вежбе војске и резервног кадра	522

**ПЕТО ПОГЛАВЉЕ: ПОЛИТИЧКИ САДРЖАЈИ БИОГРАФИЈА
МИНИСТАРА ВОЈНИХ528 - 551**

5.1. Јован Атанацковић	528
5.2. Леонида Соларевић	530
5.3. Милан Андријевић	530
5.4. Радомир Путник	532
5.5. Василије Антонић	535
5.6. Сава Грујић	537
5.7. Степа Степановић	539
5.8. Михаило Живковић	543
5.9. Милутин Мариновић	545
5.10. Илија Гојковић	546
5.11. Радивоје Бојовић	547
5.12. Милош Божановић	548
5.13. Душан Стефановић	550

ЗАКЉУЧАК 552 - 589

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА590

ПРИЛОЗИ598

Прилог бр. 1 Министри војни у владама Краљевине Србије
од Мајског преврата до Првог светског рата.....598

Прилог бр. 2 Радне посете министара војних краљу
1905 – 1907. и 1909 - 1912. године.....600

Прилог бр. 3 Војнички профили министара војних Краљевине Србије
од Мајског преврата до Првог светског рата602

Прилог бр. 4 Организацијски састав министарстава Краљевине Србије
са бројним стањем указних чиновника 1909, 1912. и 1914. године.....604

Прилог бр. 5 Интерпелације и писмена питања упућени на министре
војне у Народној скупштини Србије од 1903. до 1914. године.....606

Табела бр. 1. Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре

војне у вези финансирања војске по сазивима Народне скупштине.....	606
Табела бр. 2. . Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министр војне у вези војних грађевина и лоцирања јединица по сазивима Народне скупштине.....	607
Табела бр. 3. Интерпелације и писмена питања на министре војне у вези војних установа и положаја радника у њима по сазивима НС.....	609
Табела бр. 4. Интерпелације и писмена питања на министре војне у вези снабдевања војске наоружањем и осталим војним потребама по сазивима Народне скупштине.....	612
Табела бр. 5. Интерпелације и писмена питања на министре војне у вези законитости и поштовања права припадника војске по сазивима Народне скупштине.....	615
Табела бр. 6. Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези војне обавезе по сазивима Народне скупштине.....	624
Прилог бр. 6 Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за штампарске кривице свих субјеката а посебно за увреде и клевете краља, владе и министара објављених у <i>Српским новинама</i> 1905, 1907, 1910, 1911. 1912. и прве половине 1914. године.....	628
Табела бр. 1 за 1905. годину.....	629
Табела бр. 2 за 1907. годину.....	630
Табела бр. 3 за 1910. годину.....	631
Табела бр. 4 за 1911. годину.....	632
Табела бр. 5. за 1912. годину.....	633
Табела бр. 6 за прву половину 1914. године.....	644
Прилог бр. 7 Пример упрошћене структуре војног буџета.	655
Прилог бр. 8 Плате у војсци 1910. године.	640
Прилог бр. 9. Упоредни преглед плата у војсци и грађанству 1910. године.....	642
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	646

УВОД

У Краљевини Србији од 1903. до 1914. године функционисало је војно уређење које је слично као у већини савремених држава са председничким или полупредседничким политичким системом. Законодавна власт је управљала војском, шеф државе (краљ) као врховни командант је преко министра војног командовао војском а министар војни је њом руководио и имао значајну политичку улогу и као члан Министарског савета и одговорни министар Народној скупштини (министарска одговорност) а преко њега су све надлежне државне институције обављале своје функције у војсци. Јачањем парламентаризма Министарски савет је добијао све већу улогу у управљању и руковођењу војском. Од 1904. године Главна контрола вршила је своју уставну функцију и у војсци – контролисала је да ли је свака пара наменски (према одређеној партији и позицији буџета) сваке године потрошена.

Војска је била један од основних инструмената Краљевине Србије у 20. веку за остваривање националног циља: ослобођење и уједињење српског народа. На основу победа српске војске 1914. године тај циљ се проширује на југословенско уједињење. После пораза из 1915. године, Србија је захваљујући војсци одржала своју државност и даље могла да се као међународни субјект бори за своје циљеве. Већину својих спољнополитичких циљева државни врх Србије је у истраживаном периоду остварио захваљујући српској војсци и својим међународним односима.

Већина наших еминентних историчара сматра да је Србија у истраживаном периоду била модерна европска демократска држава (монархија) са развијеним вишестраначким животом, док поједини савремени теоретичари и историчари, иако признају да су парламентарна форма и вишестраначје коректно поштовани, истичу и слабости при чему износе негативну улогу војног фактора или дела официрског кора (“завереника”, “црнорукаца”). У нашој савременој историјској свести преовлађује мишљење да је политичко уређење Србије од 1903. до 1914. било “златно доба” српске демократије и да је српска војска у таквим условима морално и материјално ојачала, извојевала бриљантне победе у ослободилачким ратовима и да је постала најцењенија српска институција.

Постојање два, по вредносним ставовима, сасвим удаљена тумачења, намеће даља истраживања тадашњих сложених елемената политичког живота Србије. То се посебно односи на војни фактор, те и на првог човека војне организације – министра војног.

За ово истраживање тај период историје српске државе у XX веку био је значајан што је био богат важним мирнодопским и ратним догађајима и процесима у којима је министар војни морао имати активан однос и што се тај период може објективно истраживати и доћи до поучних емпиријских знања.

Српска војска, као и све савремене војске, била је и чинилац *sui generis*. Она је недовољно проучавана иако су њене битке реконструисане а њена организација делимично. Недовољно је истраживана као колективни субјекат а њен челни човек, министар војни – као индивидуални субјект у државној организацији. Чак полутајна организација “Уједињење или смрт” (“Црна рука”), чије је руководеће језгро чинила група српских млађих официра, такође није довољно научно посматрана. Недовољна истраженост војног фактора карактеристика је савремених друштвених те и политичких наука. За српску науку карактеристично је што је недовољно дубоко истражила најважније политичке и војне институције тога периода. Углавном се бавила настанком и структуром политичких институција на нормативном плану, док војних уопште није. Чине се чак грубе термилошке замене између Врховне команде и Штаба Врховне команде, између Главног ђенералштаба и Штаба Врховне команде, између одељења Министарства војног и одељења Штаба Врховне команде; истиче се Обавештајно одељење, које није постојало до 1920. године (постојао је Обавештајни отсек Оперативног одељења Главног ђенералштаба а у рату Штаба Врховне команде) и др. Неопходно је реконструисати барем организацију функција наведених институција да би се дошло до објашњења неких битних војних и политичких појава.

У истраживаном периоду у пуном виду испољио се однос између политичке и војне сфере а посебно се показало произилажење војне стратегије из политике у чему су министри војни имали значајну и војнополитичку улогу.

У овом периоду историје Србије показала се висока “колективна политичка и војна памет”. Та “висока памет” огледала се првенствено у томе што је међу свим релевантим субјектима превладао став да треба прихватити основни циљ: ослобођење, уједињење и напредак народа и реална средства за остварење

тог циља; јединству теорије и праксе; повезаности наука; праћењу развоја мисли у свету и др.

*

Политичка улога министара војних у Краљевини Србији није до сада научно истраживана. Биографије министара војних Кнежевине и Краљевине Србије са кратким историјским прегледом развоја Министарства војног објавили су Љ.Поповић и М. Милићевић (*“Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918”*, Београд, 1998). Међутим, те биографије представљају, претежно, само војничке животописе министара. И историјски преглед развоја Министарства војног је прекратак и са више грубих нетачности и пропуста.

Постоји бројна историографска литература о овом периоду (видети Изворе и литературу), која олакшава истраживачки рад. Издвајамо ауторе: Душана Батаковића, Бранислава Глигоријевића, Димитрија Ђорђевића, Милорада Екмечића, Драгољуба Живојиновића, Слободана Јовановића, Андреја Митровића и др. Највише података о политичком раду министара војних наишао сам у књизи Олге Поповић-Обрадовић *“Парламентаризам у Србији 1903-1914.”* (Београд, 1998). Међутим, ауторка, иако је признала да је парламентарна форма тада у Србији коректно поштована, испољила је тенденцију умањења вредности појединих сегмената тадашњег парламентаризма у Србији. Упоредивши га са идеалним моделом парламентаризма, који постоји само у теоријама, истицала је његове недостатке у пракси Србије. Преувеличавала је негативан утицај војног фактора на функционисање парламентаризма, уместо да је шире елаборирала тај утицај на краља и на поједине политичаре и да га је као међусобни утицај поставила у реалне оквире. Делимично селективно је користила историјске изворе и већи значај даван је страначким дискусијама и текстовима страначки обојених аутора. Није довољно узета у обзир тадашња историјска ситуација у Европи и Србији и др. Без обзира на изнето, наведено дело је до сада најдубља студија парламентарног живота Србије истраживаног периода и инспиративно за даља критичка истраживања.

Историјски извори, иако су за поједина питања (“завереничко”, “Црна рука”, тајне акције у неослобођеним крајевима, поједина ангажовања краља и др.) минимални, солидна су основа да се тема објективно истражи.

*

Војска спада у најмоћнија средства политике те и у најважније проблеме политиколошких истраживања. Како је министар војни био централни војни субјект, преко којег је шеф државе командовао војском, као члан Министарског савета битно учествовао у управљању војском и обављао и друге битне радње из области руковођења војском (управне, логистичке и др) а имао је значајне политичке надлежности прописане Уставом, законима и уредбама, те је остваривао одређену улогу у политичком животу Краљевине Србије, прихватио сам да ми предмет истраживања буде: **“Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године”**.

Предмет истраживања обухватио је прописане политичке надлежности министра војног, његово место у реализацији националних и државних интереса и циљева и проистеклих политичких задатака. У истраживањима тежишно је било ангажовање министра војног на реализацији прописаног и задатог и резултати и последице тог ангажовања а што представља остварење његове улоге.

Тада је било јасно да су војска и рат средства политике и да је држава та која предузима све основне радње у вези са организацијом (устројством), снабдевањем и припремама војске, у вези чега је доносила одговарајуће законе и да је одлучивала о њеној употреби. Војнодоктринарне радње у Краљевини Србији, као и данас у савременим државама, примењивала је држава, али се није тада у политичким круговима спомињала синтагма “Војна доктрина”, него “Војна политика,” која је имала адекватно значење – артикулисање и примена војнодоктринарних радњи од стране државе. Међутим, у нашим енциклопедијама, лексиконима и војним уџбеницима не наилазимо на синтагму “војна политика”, иако се атрибут “војнополитички” користи и у обичном говору. Због тога сам, поред других разлога (главни: примена компаративно – историјске методе) покушао у овом раду да реafirмишем синтагму “војна политика”. Зато сам истраживао и улоге свих тадашњих значајних политичких субјеката на остваривању војне политике Србије, с обзиром да су се њени циљеви остваривали, претежно, заједничким радом у повезаним процесима, да бих одредио конкретне доприносе министара војних.

У Министарству војном Краљевине Србије, посебно у Главном ђенералштабу, који је био у саставу Министарства војног, када је постојао,

разматрала се војна доктрина, али у оквиру војне стратегије, те су се припремали солидни законски пројекти (нацрти, предлози).

Научни циљ истраживања предложене тезе био је научна дескрипција, научна класификација и типологија и научно објашњење. Друштвени циљ је двојак: с једне стране да резултати истраживања допринесе правилном третману политичке улоге министра одбране у политичком систему Републике Србије, посебно значају политике у разматрањима и решавању војних проблема; с друге стране да се потстакне даље изналажење демократских начина и путева цивилне контроле Војске Србије.

Војна мисао у Краљевини Србији третирала је политику као основни фактор управљања друштвом те и као основно исходиште војне стратегије.

Политичку улогу министар војни могао је остваривати на основу тога што је његово место, прописане надлежности и организација функција били адекватни тадашњем политичком уређењу; што су државни субјекти у парламентарном систему, уз активан вишестраначни живот, дефинисали основе политике, уз поједине погрешне политичке процене; изналазили оптималне и прагматичне путеве спровођења државне политике у којој је одговарајуће место добијала и војна политика; што су за обављање те дужности, углавном, бирале стручно компетентне и погодне личности и др.

Резултати и последице обављања дужности министара војних (њихове улоге) показатељи су и ефикасности и ефективности војног сегмента политичког уређења као једних од услова његове легитимности.

Од општенаучних метода у овом истраживању примењене су хипотетичко-дедуктивна, статистичка, историјско-компаративна и историјско-системска метода и све основне посебне методе са тежиштем на анализу. Најширу примену имала је оперативна метода квантитативне анализе садржаја докумената. При изради система категорија и подкатегорија, техничких инструментариа и утврђивања других поступака, осим што сам имао у виду познате захтеве, узео сам у обзир и захтеве за примену историјско-компаративне и историјско-системске методе. Кодекс је био сукцесиван а за анализу стенографских бележака урађен је додаток да би се могле истражити намере, жеље, орјентације, циљеви и интереси, искреност и информисаност дискутаната.

У овом истраживању посебно место имала је примена биографске методе, не само ради истраживања личности које су биле министри војни, него и њихових сарадника и опонената.

При писању резултата истраживања применио сам комбинован приступ: примарно проблемски а секундарно хронолошки. Иако је хронолошко писање далеко лакше, определио сам се са проблемско због олакшавања извлачења поука и знања за разне дициплине. При томе сам понављао поједине краће садржаје, а што је једна од карактеристика проблемског приступа, јер су поједини контексти а посебно чињенице, релевантни за више проблема, односно научних дисциплина. Због тога сам резултате истраживања из спољне политике, из које је тада у Србији највише произилазила војна политика и улога војске, као најважније елементе ситуације, изнео пре обраде унутрашње и војне у два тежишна поглавља: трећем и четвртом.

Датуми у тексту наведени су по новом (Грегоријанском) календару, по старом (Јулијанском календару) када се радило о документима по том календару (промене владе по датумима указа, седнице Народне скупштине по стенографским белешкама, оставке министара и постављање нових), законима, наредбама, наређењима и другим прописима, штампи и др., а по оба календара, када се радило о догађајима или чињеницама у непосредној вези са тим документима, да не би дошло до забуне.

Захваљујем се покојном професору др Жарку Гудцу на подстицању а ментору, професорки др Љубинки Трговчевић – Митровић на избору теме, постављеним захтевима, корекцијама и усмеравању у раду.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

МЕСТО МИНИСТРА ВОЈНОГ У ПОЛИТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1903. ДО 1918. ГОДИНЕ

1.1. Место министра војног у државном врху

Које су надлежности министри војни имали у политичком систему Краљевине Србије, у којем обиму су их извршавали и какви су резултати и последице тога били, основни су садржаји у одређивању њихове политичке улоге. Због тога ћу њихове дужности изнети у нормативном облику у првом поглављу а у осталим и друге обавезе, задатке и радње који су проистекли из политичких циљева Србије и њене војске и новонасталих ситуација, њихова ангажовања на реализацији истих, као и друге политичке активности. При томе ће делимично бити обухваћени сви политички субјекти Србије у сложеним заједничким подухватима, како би се што потпуније изнела улога министара војних.

1.1.1. Уставне надлежности и права министра војног

О Уставу Краљевине Србије из 1903. године у литератури¹ има доста података, али и погрешних тумачења.² Зато ће се детаљније изнети уставне одредбе у вези теме а поједине цитирати.

Како је Србија по Уставу из 1903. године била "наследна уставна монархија с Народним представништвом" (чл. 1. Устава)³, а у пракси, посебно од 1906. године у знатној мери и парламентарна монархија, краљ је, као поглавар државе (чл. 50) имао сва права државне власти, односно, био је највиши политички субјект. Законодавну власт вршио је са Народним представништвом заједнички (чл. 33 – 37, 43). "Извршну власт има краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овог устава. Министре поставља и

¹ Неће се посебно наводити јер је дата у Прилогу *Извори и литература*.

² Издвајамо два обимнија дела Васе Казимировића због велике количине изнетих чињеница: *Никола Пашић и његово доба 1845 – 1926*, књ. 1 – 2, Београд 1990. и *"Црна рука"*, Крагујевац 1997.

³ У једној од најбољих студија о Србији као краљевини из овог периода од Драгољуба Живојиновића, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1 - 3, Београд 1988, 1990, 1994, погрешно је интерпретиран први члан Устава, тако што се наводи да је Србија била "уставна и наследна монархија, у којој краљ влада заједно са Народним представништвом" – књ. 2, стр. 89. То је написано и у другом издању 2003, II, 100.

разрешава краљ" (чл. 38). "Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва" (чл. 45). "Краљ заступа земљу у свим односима са страним државама. Он оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза и друге, и саопштава их Народној скупштини, уколико и кад интереси и сигурност земље то допуштају" (чл. 52, ст. 1)⁴. "Краљ је врховни заповедник све земаљске силе" (чл. 46).

Како је краљева личност била неприкосновена и њему се није могло ништа у одговорност ставити, нити је могао бити тужен (чл.40, став 2), зато ни један краљев акт, који се односио на државне послове, није имао снагу, нити се смео извршити, ако га није премапотписао надлежни министар, који је самим тим за њега постао одговоран (чл. 56). О краљу Србије у изучаваном периоду постоји знатна литература⁵, али се не могу сложити да он није био активан владар. Део његове значајне активности изнећемо у наредним поглављима а сада само констатујем да је, сходно изнетим уставним одредбама, био најрелевантнији иницијатор и подршилац остваривања историјског политичког циља Србије: ослобођење и уједињење српског народа, и имао најглавнију улогу у војној политици Србије до 1914. године. За сада ћу изнето доказивати са два индикатора: Краљ Петар је у просеку сваког календарског дана примао у радну посету барем једног министра (по некад истог министра два или три пута) и председавао министарским седницама у просеку сваког 10. календарског дана (сваке радне недеље једном), те имао радне контакте сваког дана барем са два министра (видети Преглед бр. 1 и Прилог бр. 2., у којима су датуми по старом календару). У преко 95% случајева министре је, укључно и председника Министарског савета, примао у радне посете појединачно. Краљ је од министара највише примао министре војне, само мање од председника Министарских савета, који су, најчешће, били и ресорни министри. Често је примао и заступника начелника Главног Ђенералштаба, а када је ту дужност примио генерал Путник, био је приман више од већине министара (видети Прилог бр. 2).⁶

⁴ "Али трговачки уговори и уговори за извршење којих се иште какво плаћање из државне касе, или измена земаљских закона, или којима се ограничавају јавна или приватна права српских грађана, вредиће тек пошто их одобри Народна скупштина" – чл. 52, став 2.

⁵ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1 - 3, Београд 1988, 1990, 1994; Олга Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914*, Београд 2003,...

⁶ Архив Србије (даље: АС), Фонд Дворска канцеларија (даље: ДК), фасцикла 5, док. од 1 до 7 (дневне ађутнтске белешке, стим да не постоје књиге за 1904, 1908. и 1913, те није узета у обзир влада Н. Пашића од 30. 3. до 7. 7. 1908.)

Преглед бр. 1

Радне посете министара краљу и министарске седнице којима је председавао краљ од 1. 1. 1905. до 31. 12. 1907. и од 1. 1. 1909. до 31. 12. 1912. године

Ред. бр.	Владе и трајање мандата	Број посета министара краљу	Дневни просек	Бр. седница владе, којима је предс. кр	Просечан број дневних сусрета краља са министрима
1.	Н. Пашића од 27. 9. 1904. до 16. 5. 1905.; 136 кален. дана у 1905.	165	1,21	21	2,45
2.	Љ. Стојановића од 16. 5. 1905. до 30. 7. 1905.; 75 календ. дана	123	1,64	1	1,75
3.	Љ. Стојановића од 30. 7. 1905. до 1. 3. 1906.; 212 календ. дана	344	1,62	13	1,68
4.	Саве Грујића од 1. 3. 1906. до 17. 4. 1906.; 48 календар. дана	85	1,78	4	2,44
5.	Н. Пашића од 17. 4. 1906 до 30. 5. 1907.; 408 календарских дана	533	1,31	33	1,98
6.	Н. Пашића од 30. 5. 1907. до 30. 3. 1908.; 215 кален. дана у 1907.	343	1,60	18	2,27
С в е г а: 1094 календарска дана		1593	1,46	90	2,10
7.	П. Велимировића од 7. 7. 1908. до 11. 2. 1909.; 42 календ. дана	59	1,40	3	1,99
8.	С. Новаковића од 11. 2. 1909. до 11. 10. 1909.; 242 кален. дана	313	1,29	44	2,75
9.	Н. Пашића од 11. 10. 1909. до 25. 6. 1911.; 622 календ. дана	739	1,18	78	2,19
10.	М. Миловановића од 25. 6. 1911. до 27. 1. 1912; 216 к. дана	277	1,28	23	2,13
11.	М. Миловановића од 27. 1. 1912. до 18. 6. 1912; 143 к. дана	170	1,19	7	1,57
12.	М. Трифковића од 18. 6. 1912. до 30. 8. 1912.; 73. кал. дана	76	1,04	2	1,23 (Било је 36 нерадних дана)
13.	Н. Пашића од 30. 8. 1912. до 22. 11. 1914.; 123 кал. дана у 1912.	97	0,79	17	1,89
С в е г а: 1909 – 1912; 1460 кал. дана		1731	1,19	174	2,14
У к у п н о: 1905 – 1908. и 1909 – 1912.; 2554 календарска дана		3324	1,30	264	2,13

Министри су били одговорни краљу и Народној скупштини за своје службене послове (чл. 135, став 1)⁷. Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже министре: "1) за издају земље и владоаца; 2) за повреду Устава и уставних права српских грађана; 3) за примање мита; 4) за оштећење државе из користољубља, и 5) за повреду закона у случајевима, које буде одредио нарочити закон о министарској одговорности. Овим правом оптужбе могу се послужити Краљ и Народна скупштина за пет година, од како је дело учињено" (чл.136)⁸. Није донет нов закон о министарској одговорности него је прелазним наређењима Устава ступио на снагу Закон из 1891.⁹ Краљ није могао осуђеном министру ни опростити ни смањити казну без пристанка Народне скупштине, нити је могао прекинути поведену истрагу против оптуженог министра (чл. 139). Како је министарску одговорност, као један од најглавнијих садржаја парламентаризма, детаљно обрадила Олга Поповић – Обрадовић,¹⁰ нећу се о томе више задржавати, него ћу изнети неколико напомена о Министарском савету (Влади), који је у овом периоду добијао све већу улогу, већу него што је имао по Уставу.

У делу VI Устава, насловљен "Министри" било је предвиђено постојање Министарског савета: "На врху државне службе налази се Министарски савет који стоји непосредно под Краљем. Министарски савет састављају министри наименовани за поједине струке управе и председник Министарског савета, који може бити без портфеља"¹¹

По Уставу Министарски савет могао је вршити краљевску власт само у два случаја: а) "ако краљ отпутује изван земље а престолонаследник је малолетан или спречен да заступа краља, вршиће уставну власт Краљевску Министарски савет по упутствима која му Краљ даје у границама Устава" (чл. 53.); и б) у свим случајевима после краљеве смрти, када је требало да се изабере краљевски намесници (чл. 74, став 2: "Министарски ће савет бити тада дужан да одмах

⁷ "Писмена или усмена наредба Краљева не може ни у ком случају заклонити министре ни друге државне службенике од законске одговорности" – чл. 135, став 3.

⁸ У претходним уставима наведена застарелост износила је четири године, што је могло у појединим случајевима министра заклонити од одговорности.

⁹ Објављен у *Српским новинама* 5. марта 1891, *Зборнику закона и уредаба издатих у Краљевини Србији* (даље: *Зборник*), књ. XLVII, бр. 26.

¹⁰ О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*.

¹¹ Даље се износи: "Председника Министарског савета и министре поставља Краљ указом. Ступајући у дужност министри полажу заклетву, да ће бити верни Краљу и да ће се савесно придржавати Устава и закона" – чл. 131.

објави народу прокламацијом да је и услед чега је прихватио **владу**" – подвукао В.И.) или када престо остане без наследника (Министарски савет "је тада дужан да, најдаље за месец дана од дана смрти Краљеве, сазове Велику народну скупштину која ће решити о престолу" – чл 75). Краљ је могао лично или преко Министарског савета да отвара или закључује седнице Народне скупштине посланицом или указом (" И Престону беседу, и посланицу, и указ премапотписују сви министри" – чл. 54, став 2. При распуштању Народне скупштине Устав није спомињао Министарски савет, него министре: "Указ о распуштању у Скупштини премапотписују сви министри" – став 4).

И у појединим другим одељцима Устава третиран је Министарски савет, при чему је понекад употребљаван и термин "влада", те и у појединим органским законима, што је омогућавало да у парламентарној пракси Министарски савет делује као влада.

Влади је дато право да захтева да се седнице Народне скупштине претворе у тајне (чл. 108), да се у Скупштини гласа јавно ("гласно поименце" - чл. 109), да може повући натраг свој законски предлог, **који је подносила у име краља** (подвукао В.И.), уколико га Скупштина још није усвојила (чл. 119) и да овласти свога повереника да говори у Скупштини (чл. 122). Влада је била дужна "да Народној скупштини поднесе Главном контролом оверени тачан извештај: да ли су финансијски уговори закључени и извршени у смислу закона" (чл. 118). У свим наведеним примерима у овом делу Устава и делу VII (чл. 144 - регулисање односа Државног савета и Владе) употребљен је термин "влада", док је у другим деловима "Министарски савет".¹²

Народна скупштина, по чл. 126 Устава, "стојала је у **непосредном односу само са министрима**" (подвукао В.И.), те су министри имали приступ у Скупштини, која је била дужна да их саслуша, кад код су то затражили. "Али гласати у Скупштини могу министри само ако су у исто време и народни посланици. Скупштина има право захтевати да су министри присутни у њезиним седницама" – чл. 134. Министри војни били су искључиво официри (тада је био захтев да на чело ресора "струке управе" – чл. 131 Устава - буду стручни министри), који нису могли бити народни посланици, јер нису имали активно и пасивно бирачко право (чл. 86. и 94 Устава). Остали министри су спадали у

¹² Детаљније о Влади Краљевине Србије у овом периоду видети у: Олга Поповић – Обрадовић, *н.д.*, стр. 45 – 46, 96 – 97, 121 – 141, 171 – 195, 210 – 213, 217 – 222, 227 – 232, 238 – 227.

ретку групу чиновника, који су задржавали положај, када су били изабрани за народног посланика – чл. 98.¹³ То је био један од разлога што су министри војни најређе, у односу на друге министре, присуствовали седницама Народне скупштине.

У Прегледу бр. 2. дајемо просечну присутност свих министара на скупштинским седницама по сазивима. Нису обухваћене тајне седнице, јер немамо о њима податке, и свега десетак јавних, где је пропуштено да се у записнике упишу присутни министри.

Преглед бр. 2.

Присутност министара на седницама Народне скупштине 1903 – 1914. год.

Сазив	Број седница са подацима по сазивима	Просечна присутност министара по седницама у сазиву		Просечна присутност министра војног (бројчано)	Присутност министара у %, не рачунајући министра војног
		бројчано	%		
1903 – 1904.	123	5,03	55,9%	0,346	58,2%
1904 – 1905.	78	5,10	63,6%	0,385	67,2%
1905-1906, са ванр. саз	117	6,96	87,0%	0,718	89,1%
1906, ванр.	25	6,56	82,0%	0,52	86,3%
1906 – 1907.	173	6,49	81,1%	0,35	87,7%
1907 - 1908.	94	4,39	54,9%	0,16	60,5%
1908, ванр.	32	5,60	93,3%	0,733	97,3%
1908 – 1909.	94	7,05	78,3%	0,412	80,7%
1909 – 1910.	157	6,11	68,0%	0,245	73,3%
1910 – 1911.	146	3,91	43,4%	0,203	46,3%
1911 – 1912.	45	6,82	85,2%	0,545	89,6%
1912, ванр.	43	6,81	85,2%	0,163	95,0
1912 – 1913.	45	5,53	69,1%	0,267	75,3%
1913 – 1914.	92	6,51	81,4%	0,544 = 54,4%	85,2%
Средње вредности	1264	5,85	68,8%	37,5%	73,0%

Државни савет имао је право да решава жалбе против решења министара у спорним административним питањима или у предметима за које министри нису

¹³ О питању посланичког мандата посланика видети *исто дело*, стр. 136 – 138.

надлежни. Решења Државног савета по овим жалбама била су обавезна за министре (чл. 144, алинеје 6. и 13)¹⁴.

Сваки посланик имао је право постављати министрима питања и интерпелације. Министри су били дужни дати на њих одговор у току истог сазива (чл. 121, став 2). Како је Народна скупштина доносила одлуку којом се завршавао претрес о интерпелацији простим или мотивисаним преласком на дневни ред, Влада је имала право, да изјави који ће од предложених прелаза на дневни ред примити као довољан израз поверења Скупштине према њој.¹⁵ Како је интерпелацијама тражена одговорност министара, а писменим питањима, претежно, им је упућивана критика, тражен одговор на неку сумњиву радњу и сл, зато ћемо у Прегледу бр. 3 дати број интерпелација и писмених питања упућених свим министрима. Кратка усмена питања сада се неће приказивати, јер су њима, углавном, тражена објашњења, обавештења и сл. Пошто су министри војни најређе присуствовали седницама Народне скупштине, њима су упућивана писмена питања и о садржајима по којима су постављана другим министрима кратка усмена питања. На основу истог члана (став 1) Скупштина је имала "право анкете, као и истраге у изборним и чисто административним питањима."

Преглед бр. 3

Интерпелације и писмена питања упућени министрима од 23. септембра 1903. до 19. јуна 1914. год.

Сазив са ванр.	ПМс	Мид	Муд	Мф	Мнп	Мп и цд	МГ	МПра	МВ	Укупно	Просек по мин
1903-4	4	4	25	22	22	13	22	1	15	127	14,1
1904-5	2		10	12	21	6	13	-	7	71	8,9
1905. ван	1		6	6	14	2	14	1	4	48	6,0
1905-6	8	8	46	27	33	17	35	2	21	197	21,9
1906. ван	9		12	11	14	2	9	3	6	66	8,25
1906-7	14		61	28	35	22	25	7	33	225	28,1
1907-8	30		30	15	23	8	19	3	6	134	16,7

¹⁴ Издвајамо шире о Државном савету: Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804 – 1918*, Београд 1999, 73 – 74.

¹⁵ Ове одредбе су детаљније разрађене у Закону о пословном реду у Народној скупштини од 1. новембра 1889, са изменама и допунама из 1891, а враћен у живот Уставом од 5. јуна 1903. (*Зборник*, LVIII, 664 – 703, *Српске новине*, даље СН, од 14. јуна 1903.) са изменама и допунама од 11. децембра 1903. (СН од 13. децембра 1903) и Законом о изменама и допунама у Закону о пословном реду у Народној скупштини од 8. марта 1911. (СН од 10. март 1911; *Зборник закона и уредаба, пречишћено и систематски уређено издање* (даље: *Зборник, пречишћено издање*), I део, Београд 1913, 59 – 89, конкретно о овоме чл. 91 – 93.

1908. ван	6	3	10	6	23	4	8	1	6	67	8,4
1908-9	3	3	23	14	16	6	12	3	4	84	9,3
1909-10	5	2	39	16	27	13	23	11	16	152	16,9
1910-11	9	3	96	38	48	36	64	11	41	346	38,4
1911-12	10		57	18	29	9	32	10	20	185	23,1
1912. ван	9		63	19	40	10	26	6	12	185	23,1
1912-13	6		4	-	3	1	1	1	5	21	2,6
1913-14	17		14	9	8	5	14	2	14	83	10,3
Укупно	132	24	498	241	356	154	317	62	210	1994	234,6

Из Прегледа се делимично може уочити, а што ће се касније проверити, да су народни посланици највише били заинтересовани за проблеме (од оптималних поступака до корупције) економског развоја земље (народне привреде, грађевинарства и финансија), унутрашње послове (укључно и народно здравље), спољну политику, мање за војну политику, још мање за просвету и црквене послове, док су били делимично задовољни Србијом као правном државом (са поштовањем људских права и радом судова). И на министра правде подношене су озбиљне интерпелације.¹⁶

Само су министри могли да подносе законске предлоге Владе, која их је подносила Народној скупштини у име краља, и само они да о њима реферишу у Скупштини.¹⁷

Из досада изложеног, може се закључити да су министри, као извршиоци краљеве власти, имали по Уставу већу улогу од Министарског савета, али који је, захваљујући плурализму страначког живота, развоју парламентаризма, краљу Петру, способним његовим председницима, од којих се посебно издвајао Никола Пашић, и другим чиниоцима, освајао све већу улогу. Једна од битних карактеристика парламентаризма је да се на уставан и законит начин прерогативе краља у вези извршне власти преносе на владу која је одговорна Народној скупштини.

¹⁶ За сада издвајамо интерпелацију на министра правде др Драгољуба Аранђеловића у току ванредног сазива Народне скупштине 1912. због грубе злоупотребе службеног положаја ради амнестирања једног богаташа, који је био осуђен нижом казном од минимално предвиђене за силовање 13-тогодишње девојчице, тек на почетку издржавања казне. Овај случај је недовољно обрађен у литератури и изостављан је из биографија Аранђеловића - само се наводи његова оставка.

¹⁷ Закон о пословном реду у НС, чл. 61 – 62, односно, у допуњеном 71 – 72. Шире о овоме у трећем поглављу.

Повећање улоге Министарског савета вршено је и на недемократски начин од стране врха Радикалне странке, када је она своју апсолутну већину у Народној скупштини покушавала и, делом, успевала, да користи за успостављање "диктатуре већине", посебно у периоду 1912 – 1914. године. Сада ћемо изнети два таква примера владе привремено измирених радикала 1904/1905. годину: прво, у вези регулисања употребе војске по Закону о јавној безбедности из 1905. године и друго, покушај доношења неуставног закона о врховној управи Краљевине Србије, који уопште није разматран у литератури.

Министар унутрашњих дела Стојан Протић поднео је на министарској седници 13. X 1904. године предлог Закона о јавној безбедности, чије су одредбе о употреби војске од стране министра унутрашњих дела у време великих нереда у једном округу, срезу или општини, оцењене од три самосталска министра и једног радикалског, као "апсолутистичке" и "бирокупатске", док су још два радикалска министра били за. Министар војни ђенерал Путник није присуствовао седницама Владе, нити Народне скупштине када се предлог тог закона разматрао у начелу и у појединостима. Иако је већина министара била против таквих одредби, С. Протић је неизмењен предлог закона поднео Народној скупштини 2. децембра 1904. године.¹⁸ У току расправе о том предлогу први пут се у парламентарној пракси поставило на дневни ред питање одговорности владе пред Скупштином, односно, о њеној колективној одговорности.¹⁹ Зато што је Радикална странка имала већину у Скупштини, упркос ставова Државног савета о измени појединих чланова и предлогу за избацивање члана 7, односно 5 о употреби војске,²⁰ Закон о јавној безбедности усвојен је 31. I 1905. године (када га је краљ и потписао), иако су остале неуставне одредбе о употреби војске и са

¹⁸ Износимо чл. 7 предлога закона: "Када ће се војска употребити и смислу чл. 6 (већи нереди у једном, округу, срезу или општини – прим. В.И.) решава Министарски савет, на предлог министра унутрашњих дела, који у врло хитним случајевима, може и сам, преко окружног начелника, наредити, да се од најближег месног команданта тражи употреба војске, о чему Министар одмах извештава и министра војног, а затим реферише о овоме и Министарском савету. Командант, од кога је захтевана употреба војске, мора се одмах одазвати позиву, извештавајући о томе своју претпостављену власт." *Стенографске белешке о седницама Народне скупштине у редовном сазиву за 1904, од 1. XI 1904. до 3. III 1905. године*, (даље СБНС), стр. 467.

¹⁹ Шире о том аспекту јачања парламентаризма у Србији: О. Поповић – Обрадовић, н.д., стр. 175.

²⁰ Државни савет послао је мишљење против усвајања предлога закона и да се изврше измене и допуне постојећих закона који регулишу наведену област (СБНС, 1904 – 1905, 468 – 472). Против избацивања члана 7, односно 5, Државни савет је изнео аргументе о постојању одредби о употреби војске, а "предложеним одредбама могу се погрешке и заплети изродити, па злоупотребе догодити, ако министар унутрашњих дела буде могао сам... наређивати, и то преко начелника окружног, да се војска тражи и употреби од најближег месног команданта...Савет је мишљења да треба цео овај чл. 7. као излишан изоставити".

смањеним правима и надлежностима краља и министра војног, а увредљиве за стајаћу војску, посебно за активне официре.²¹ Штетност таквих изнетих недемократских, неуставних и нефункционалних²² одредби Закона о јавној безбедности највише се показала на почетку Арнаутске побуне 1913. године, када су организовани оружани састави из Албаније упали у пет новоформираних округа у Старој Србији и Македонији (посебно питање у 3. поглављу). Друге недемократске одредбе Закона нису наша тема, али су поучне за истраживање.²³

Други пример је неуспео покушај владе привремено измиренних радикала да Народна скупштина усвоји Предлог закона о врховној управи Краљевине Србије који је поднео Скупштини председник Министарског савета Сава Грујић 12. XI 1904. године (VI редовни састанак)²⁴. Предлог овог закона био је сличан тексту делимично важећег "закона" Устројеније централне државне управе у Књажевству Србије од 10. марта 1862. године,²⁵ али са наглашенијом улогом Владе и проширеним њеним надлежностима у односу на Устав (на пр. чл. 1: "Краљ је највиши носилац државне власти у земљи. Влада је у име Краља представник и вршилац целокупне земаљске управе...").²⁶ Државни савет

²¹ Цитирани текст чл. 7 је нешто скраћен у току расправе и усвојен је као чл. 5 : "Кад ће се војска употребити у смислу чл. 4. овог закона, решава Министарски савет на предлог Министра унутрашњих дела. Командант, од кога захтева употребу војске Министар унутрашњих дела, мора се одмах одазвати позиву, извештавајући о томе своју претпостављену власт." *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 1258. Издвајам расправе на XLIII, XLIV и XLV редовном састанку Народне скупштине 19 – 20. I 1905. године.

Дајемо и текст чл. 4: "Кад се у једном округу, срезу или општини догоде велики нереди, који се не би могли сузбити сталним органима, предвиђеним у чл. 3. овог закона (државна и окружна жандармерија, државни служитељи (пандури) и општински стражари – прим. В. И.), онда Влада има право употребити војску сталног кадра из најближе команде за угушивање нереди. Војска остаје у оном месту, где је нарушен ред дотле, докле Министарски савет, по саслушању Министра унутрашњих дела, нађе за потребно. За време пребивања војске, исхрана њена као и дијурна официрима плаћа се из државне касе, којој ће се накнада досуђивати судском пресудом од криваца, који су ред нарушили, а по рачуну, који суду подноси иследна власт уз тужбу." - *Закон о јавној безбедности* од 31. I 1905. године.

²² Овај закон је био, као и ранији, функционалан у вези хватања хајдука, јер су се за то, када је било више група хајдука или се они чешће појављивали на неком простору, ангажовале и чете војника.

²³ На пример: финансирање окружне жандармерије само од сиромашних округа, док у варошима (богатим окрузима) функционисала је државна жандармерија која је финансирана из државног буџета, и др.

²⁴ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 345 – 347.

²⁵ *Зборник закона и уредаба, пречишћени...*, Београд 1913, стр.114 – 115. То је био један од три закона којима је кнез Михаило Обреновић модернизовао организацију власти у Србији, делимично, на супрот важећем Турском уставу.

²⁶ *СБНС*, стр. 345. Издвајамо поједине неуставне одредбе из чл. 15: "У министарским седницама обављају се поглавито ови послови: ...2. решава се о томе, који ће се Народном Скупштином донесени закони донети Краљу на потврду, и исти се премапотписују од свију Министара;...4. Сви укази и сва акта, која се од појединих министара подносе Краљу на потпис, пролазе кроз Министарску седницу;...".

претходно је доставио мишљење, да се уз поједине исправке може у начелу усвојити, те је предлог закона упућен надлежним скупштинским одборима на разматрање. Како је долазило до кризе ове владе и наредне, чланови одбора нису се слагали у појединим питањима, и како је Скупштина због оставке владе распуштена, предлог није ни разматран. Предлог закона имао је и значајне одредбе за јачање парламентаризма, посебно прецизније одређивање колективне и појединачне министарске одговорности, а што је требало, поред и других битних питања, унети у Закону о министарској одговорности, као и о ефикаснијем и јединственијем раду министара. Владе су се у свом раду делимично придржавале "закона" из 1862. године, који није био у појединим деловима усаглашен са Уставом.²⁷ Хомогене радикалске владе, које су имале у Скупштини већину, радиле су по старом закону или по наведеном предлогу закона или по одлукама тројице њених најважнијих министара: Пашића, Протића и Пачуа, иако су многе биле незаконите а неке и неуставне

1.1. 2. Министар војни на челу војног уређења Краљевине Србије

Војно уређење Краљевине Србије заокружено је војним реформама у време команданта Активне војске екскраља Милана Обреновића до 1900. године, стим да су закони којима је завршена реформа војног правосуђа потврђени од краља почетком 1901. године. Касније су извршене само мање исправке и допуне, а нешто значајније 1904. године, после које су настале и квалитетне промене у пракси, посебно након 1908. године. Скоро сви војни закони, донети су до 1900. године осим Закона о устројству војске којег је краљ Александар Обреновић потврдио 27. јануара 1901. године и у приближно исто време и законе из војног правосуђа. Закон о набавкама војних потреба из 1899, замењен је демократичнијим садржајима 1904. године, те је представљао нов закон. Они су са изменама и допунама важили до доношења одговарајућих закона и уредби у Краљевству/Краљевини СХС.

²⁷ Поједине одредбе закона Устројеније централне државне управе омогућавале су третирање владе као колективног субјекта и колективне одговорности министара, односно, одговорне владе пред Народном скупштином. Издвајамо § 16: "Совет министерски постоји да би се пројекти закона и уредба и све важне мере и наредбе свестрано и зрело могле претресати и решавати као и да би се одржало јединство и једнообразност у делима правитељства и управе."

Министарство војно, по Закону о устројству Војног министарства²⁸ (даље: ЗУМВ) била је "највиша управна и административна војна власт у земљи" (чл. 1) а "Министар војни управља (руководи, по савременом значењу – прим. В.И) и администрује (снабдева или обавља логистичку функцију – прим. В.И.) целом војском, свима њеним установама и свима средствима земаљске војне снаге. Он командује војском у име владоца" – чл. 2.

Управљање војском и системом одбране, по савременом значењу, обухвата формулисање спољне и политике одбране и националне безбедности (у оно време војне политике), доношење војних закона, али и основних, који важе и за војску, финансирање (спецификовано одређивање вредности за ставке и позиције у буџету и др.) и контрола војске. Министар војни Краљевине Србије учествовао је у управљању војском предлагањем и образлагањем војних закона и краљевих уредби, односно, измена и допуна у њима, војног буџета и других питања из политике одбране, а посебно спровођењем наведеног, односно руковођење војском, при чему је вршио и неодвојиву функцију управљања и подфункцију руковођења – контролу.

По Закону о устројству војске²⁹, краљ је као врховни заповедник све земаљске силе (на основу чл. 46 Устава), на предлог министра војног указом прописивао "формацију свију великих јединица и одељења, њихову поделу на потчињене јединице, унутрашњу организацију, састав и бројну јачину као и придавање специјалних родова оружја и струка, организацију штабова, делокруг специјалних органа, свију трупа као и њихово наоружање, одело, опрему, односе командовања и службене односе, као и све уредбе и правила за њихову специјалну службу, обуку и дисциплину, а тако исто и употребу војске у миру и рату" (чл. 6). Министар војни вршио је "послове предвиђене законима и администрује војском. Он као одговорни министар прописује и сва правила административне природе" – чл. 7.

У надлежност Министарства војног били су: "организација, формација и мобилизација војске, њено попуњавање, наоружање, материјално и новчано

²⁸ Проглашен 3. јануара 1883, допуњен 1. новембра 1886, измењен и допуњен 17. јануара 1899., када је министру војном додељена уставна функција Главне контроле, те је формирано у Министарству Контролно одељење а укинуто 1904. године – *Зборник*, XXXVIII,372; XLII, 294; LIV, 102; *Зборник, пречишћено издање*, 1913, 123; СН, 5. фебруар 1883; 16. новембар 1886; 23. јануар 1899; *СВЛ*, 12/1904, стр. 242 – 243.

²⁹ Потврђен од краља Александра 27. јануара 1901, са изменама и допунама од 15. априла 1902. и битним изменама и допунама од 31. марта 1904. – СН од 4. априла 1904; *Службени војни лист* (даље: СВЛ), бр. 12 од 8. априла 1904, 233 – 241.

снабдевање свима потребама, целокупна настава, дисциплина и војно судство, војно лекарство, надзор над целокупном службом и сви лични (кадровски или персонални – прим. В.И) односи у војсци"³⁰

Зато су у Министарству војном припремани укази не само из домена командовања војском (премештаји и предпочињавање јединица у миру, постављења, унапређења, одликовања и о другим краљевим одлукама), већ и у вези наведених радњи (функција) из чл. 6. Закона о устројству војске, а што је било садржано и у чл. 4. ЗУМВ. Министар војни доносио је прописе на основу закона и буџета из економско – новчаног и материјално – техничког снабдевања и администрације војске.

Када је војска или неки њен део мобилисан и створена оперативна војска са њеном командом (ако је цела војска мобилисана, онда је то била Врховна команда), на команду оперативне војске пренете су биле функције командовања у операцијама, дисциплина, судство, санитет, снабдевање и друго у оперативној војсци на војишној просторији а према одредбама закона и уредби,³¹ док је све остало било и даље у надлежност Министарства војног и у рату на делу територије државе који није проглашен војишном просторијом и у државном врху.

Министар војни је у појединим својим надлежностима био дужан да припремљени предлог изнесе на седници Министарског савета. Издвајамо те одредбе, које су унете у Закону о устројству војске 1904. године: пре него што се Србин официр из стране војске примио у Војску Краљевине Србије, предлог о томе морао је да саслуша Министарски савет (чл. 19, став 3, допуна из 1904.), јер су о тој личности могле имати информације и остали министри, посебно иностраних и унутрашњих дела; као и о пензионисању сваког официра (чл. 22, тачка 4), јер се пензионисање сматрало осетљивим људским питањем; сеобу, службено путовање и дневнице припадника војске у иностранство одређивао је Министарски савет по предлогу министра војног (чл. 28, став 10, допуна из 1904.); и мобилно и ратно стање, предвиђено је да проглашава краљ указом на предлог министра војног, а по саслушању Министарског савета (чл. 5). Слично је било и у појединим другим случајевима предвиђеним у осталим органским

³⁰ Закон о устројству војног министарства (даље: ЗУМВ). чл. 3.

³¹ ЗУМВ, чл. 5; Уредба у служби у позадини војске из 1900; нова 1908. године.

законима, што ће бити размотрено у другим поглављима, а овде ће се изнети да је најважнији пример био предлог војног буџета.

Главни ђенералштаб, иако је био почињен министру војном, као посебан орган, имао је улогу и у политичком уређењу Краљевине Србије, с обзиром да је обављао и део послова на припреми земље за рат. Он је био обавезан и "да проучава сва војно – политичка питања", његов начелник "да реферише непосредно краљу, врховном команданту војске о току радова и о свим важнијим пројектима и пословима,... да подноси министру војном на оцену и решење све пројекте и предлоге који се односе на организацију и формацију војске, на њену општу наставу, што боље командовање, наоружање и опрему, на уређењу саобраћаја у земљи, као и организацији земаљске одбране"³². Зато је начелник Главног ђенералштаба био овлаштен да остварује комуникацију и са свим органима државне власти.

Краљ Петар I Карађорђевић примао је у радне посете начелнике Главног ђенералштаба, генерала Путника чак више пута од појединих министара. Више пута примао је појединачно и поједине ђенералштабне офицере, који су имали задатке у вези припреме земље - становништва за рат, одлазак у иностранство и сл.

Војска је била уставна категорија, стим да је Устав захтевао да се све основне радње у њој регулишу законима, осим формације и дисциплине, које су предвиђене да се уређују краљевим уредбама. "Сваки је Србин дужан да служи у војсци." (чл. 194). "Нико не може добити државну службу, ако није, по одредбама војних закона, свој рок у војсци одслужио или од војне службе ослобођен" (чл. 198). "Страна војска не може се узети у службу државну" (чл. 199). Осим цитираног, Устав је још предвиђао да Народна скупштина може одобрити да страна војска буде на територији Србије или прође преко ње, и да се српска војска може ставити у службу друге државе. Значајна је и одредба чл. 1, ст.1 ЗУВ: "Војска је одбрана отаџбине и потпора законитости".

Војска тадашње Србије била је под скоро потпуном цивилном контролом. Вертикалном, тиме што су њоме управљали краљ, Народна скупштина и све више Министарски савет, као и одговорни министар војни, и била под строгим финансијским надзором од стране Главне контроле (независно и "особено

³² Уредба о ђенералштабној струци од 28. децембра 1902, са изменама и допунама од 1905. (СВЛ, бр.7, стр.123), од 1906.(СВЛ, бр.5, 97) и 1918. (СВЛ, бр.1/1919, 13), чл. 1, 19. и 20.

надлештво и рачунски суд" – чл. 179. Устава), Финансијског одбора Народне скупштине и Министарства финансија. Законом о изменама и допунама у Закону о војној администрацији од 1883, са изменама и допунама из 1898, који је потврдио краљ 28. марта 1904. године³³ предвиђено је да Главна контрола своју **уставну и законску**³⁴ улогу обавља и у Војсци и за финансијске радње и из ранијих година, уместо Контролног одељења Министарства војног, које је тиме укинута, а формирано 1899. на основу наведене допуне Закона о војној администрацији из 1898. године (шире у 4. глави) и Закона о допунама у Закону о устројству војног министарства исте године.³⁵

После 1903. године Народна скупштина Србије формирала је пет анкетних одбора за контролу појединих питања и стања у војсци, који су јој поднели извештаје, али сви нису разматрани због распуштања Скупштине. Поједини посланици ишли су код министра војног да провере нека питања или, чак, ненајављено у војну јединицу.

Водоравну контролу војске вршила је јавност, нарочито штампа, чија је слобода у то време до 1914. године била на врхунцу (шире у трећем поглављу).

³³ СН, 4. април 1904; *СВЛ*, бр. 12 од 8. априла 1904, стр. 242 – 243.

³⁴ Како ни Главна контрола Кнежевине/Краљевине Србије није ни у економској националној историји довољно обрађена, изнећу само законске прописе о њој:

1. Устројеније Главне контроле од 14. јула 1844., *Зборник* II, 304;
2. Устројеније Главне контроле од 15. септембра 1858., *Зборник* XI, 107; Спроводна расположенија ка устројенију Главне контроле од 15. септембра 1858., *Зборник*, XI, 110;
3. Решеније да Главна контрола прегледа и депозитне рачуне који заиста под надзором Правителства стоје, од 3. марта 1859, *Зборник*, XII, 20;
4. Устројеније Главне контроле од 16. фебруара 1860., *Зборник*, XIII, 25;
5. Решење којим се остављају у сили дотична расположенија ка Устројењу Главне контроле о кажњењу и давању под суд рачунополагатеља, од 13. априла 1861, *Зборник*, XIV, 84;
6. Устројеније Главне контроле од 28 фебруара 1862, *Зборник*, XV, 17; измене од 28. марта 1868, *Зборник* XXI, 58; измене и допуне од 30. новембра 1879, *Зборник*, XXXV, 12;
7. Закон о преношењу Контролног одељења из Министарства војног у Главну контролу од 20. децембра 1878, *Зборник*, XXXIV, 42;
8. Закон о уређењу Главне контроле од 1. маја 1892, *Зборник* XLVIII, 365 и СН од 10. маја 1892; Обустава чланова 3 и 5 Закона о уређењу Главне контроле од 1. маја 1892. Указом од 9. маја 1894., *Зборник*, L, 50 ; потврђена Законом од 26. априла 1895., *Зборник*, L, 353; Закон о изменама и допунама наведеног закона од 29. јула 1893., *Зборник*, XLIX, 343 и СН од 1. августа 1893., и Закон о изменама и допунама истог закона од 11. јула 1897. године, *Зборник*, LI, 250 и СН од 15. јула 1897.

Чланом 201 Устава из 1903. године потврђено је и даље важење Закона о уређењу Главне контроле од 1. маја 1892, али без навођења измена и допуна. У пракси је овај закон примењиван са наведеним изменама и допунама.

³⁵ *Службени војни лист* (даље *СВЛ*), бр. 4 од 17. I 1899, стр. 65 – 74.

2. Основне дужности министра војног и организовање војног министарства

Основне дужности министра војног (главне функције Министарства војног) биле су, углавном, оптимално организоване. За обављање сваке основне дужности министра било је формирано посебно одељење Министарства, стим да је за две најглавније: командовање и људски ресурси (попуна војске, персонални послови и др.) било задужено једно – Општевојно одељење, чији је начелник имао имплицитно обавезу да координише послове у Министарству, зависно од захтева министара, одржава дисциплину и, по потреби, да замењује министра у Министарству (министре је могао да заступа само други министар).

Министар војни био је делимично заштићен у материјално – финансијској одговорности јер је било предвиђено: "Сва наређења новчане и материјалне природе, која су одређена законима, буџетом или министарским прописима, решава и потписује начелник одељења и за њих одговара материјално... Све остало решава и потписује војни министар" – чл. 8. ЗУВМ. У одељењима која су имали шефове одсека, исти су били у првом реду материјално одговорни и на таквим наређењима они су се потписивали поред начелника одељења. Министарство војно у истраживаном периоду имало је осам одељења³⁶: Општевојно, Артиљеријско – техничко, Инжињеријско -техничко, Економско, Благајничко, Санитетско, Инвалидско и Судско. У ратовима Инжињеријско - техничко одељење се преформирало у Саобраћајно одељење, тако што је било допуњавано људством из Железничке дирекције Министарства грађевина.³⁷ Осим одељења, министру су на располагање били Артиљеријски, Инжињеријски и Санитетски комитети (саветодавни органи), инспекције родова (Главна инспекција од 1911.), Испитна комисија за чин (седам подкомисија за поједине родове и службе), Управа ремонтског фонда³⁸ и др.

³⁶ Постојало је и Контролно одељење од јануара 1899. до краја марта 1904, које је укинато, а његови послови су пренети на Главну контролу, чији су то послови по Уставу били. Видети напомене 21. и 22. и основни текст у вези њих.

³⁷ Уредба о служби у позадини војске, чл. 9.

³⁸ Ова управа чувала је и руковала новцем од 5% приреза од непосредног годишњег пореза за набавку стоке и комора са опремом за војску (чл. 72. ЗУВ). Председник Управе био је најстарији активан или пензионисан генерал из Београда, а чланови по положају председник Главне контроле, гувернер или члан Управног одбора Народне банке и начелник Судског одељења Министарства као деловођа, затим један члан Државног савета и један пуковник из Београда. Наведена лица била су морално и материјално одговорна да се наведени новац наменски троши и да се део, евентуално по одобрењу министра, преда Управи фондова или банци, ради увећања. Шире: Уредба о Ремонтском фонду од 14. XII 1901, СВЛ, 1/1902; измена у СВЛ, 2/1909, 19 – 21.

У делокруг³⁹ **Општевојног одељења** спадале су следеће обавезе министра војног: а) командовање војском; организација, формација, размештај и обука војске; научне установе; наоружање, материјална опрема и њихово одржавање, и израда прописа у вези наведених радњи (ове послове обављао је Генералштабни одсек који је био обавезан да у вези њих одржава сарадњу са Главним Генералштабом), и б) Попуна војске и унутрашња и гарнизона служба у њој; персонални послови, вођење бројног стања целе војске и статистичких података земље потребних за војску; и руковање библиотеком Министарства, надзирање рада главног архивара Министарства и опште експедиције Министарства. Ове послове обављао је Ађутантурни одсек. Начелник Одељења управљао је општим редом у Министарству, отварао је пошту и расподељивао је по одељењима, био управник Канцеларије министарства и уредник *Службеног војног листа*.

Артиљеријско – техничко одељење бринуло је о војнотехничким заводима и радионицама, израђивало прописе о наоружању (обавеза Техничког одсека, који је сарађивао са Артиљеријским комитетом); снабдевању војске оруђима, муницијом и потребном опремом и изради прописа о њиховом одржавању (Слагалишни одсек); набавкама и распореду коња и о возарским ескадронима (Ремонтски одсек, који је сарађивао са Ремонтским фондом); и о снабдевању барутом и експлозивима (Барутански одсек).

У делокруг **Инжињеријско – техничког одељења** биле су војне грађевине, стрелишта, вежбалишта и др. (Грађевински одсек) и фортификацијски објекти (Фортификацијски одсек, чији је шеф био начелник Одељења, који је уједно био и члан Инжињеријског комитета).

Економско одељење бринуло је о исхрани војника и подофицира и стоке (Профијантски одсек), одећи и Управи војне одеће (Обмундировни одсек); и средствима за грејање и осветљењу, намештају, логорској опреми, смештају војске у невојним објектима, издавању под закуп непотребних војних објеката и земљишта и др. (Гарнизонски одсек); и изради прописа о наведеном.

У надлежност **Благајничког одељења** били су плате и додаци у целој војсци, састављање целокупног војног буџета, исплата свих набавки Министарства војног, израда војних финансијских прописа, састављање

³⁹ Делокруг свих одељења дат је у ЗУВМ, чл. 9 - 33.

годишњег завршног рачуна Министарства и његовог слања Главној контроли, и расправљање свију финансијских питања и спорова у војсци.

Санитетско одељење бринуло је о здрављу у војсци, снабдевало и контролисало санитетске установе, израђивало санитетске прописе и прописе за оцењивање способности за службу у војсци, и ветеринарском збрињавању.

У делокруг **Инвалидског одељења** било је старање о војним инвалидима и породицама погинулих, умрлих и несталих војника, вођење евиденције о приходима Инвалидског фонда, које је слало Управи фондова са којом је сваких шест месеци проверавало стање Инвалидског фонда, добијене предмете о инвалидима слало Инвалидском суду и по његовим решењима поступало.

Војно – судско одељење имало је у надлежност да унапређује војносудску (војноправну) струку, стара о спровођењу војносудских закона, води војну кривичну статистику и израђује прописе из струке.

Крајем 1903. године, у склопу реформе законодавства у скоро свим областима, министар војни пуковник Милан Андрејевић припремио је измене и допуне ЗУМВ тако што је предвидео раздвајање Ђенералштабног и Ађутантурног одсека у посебна одељења а спајањем Ремонтског одсека Артиљеријско – техничког одељење и ветеринара из Санитетског одељења, стварање Ремонтског одељења, укидање појединих одсека, укидање Контролног одељења и друго чиме се не би додатно оптерећивао војни буџет. Иако је тај законски предлог усвојен у Народној скупштини и у појединостима, нова влада Саве Грујића га је повукла фебруара 1904. године, јер није њиме смањиван буџет.

Министар војни командовао је и руководио, делом преко одељења Министарства, следећим установама, које су биле у погледу снабдевања материјално - финансијски органи II степена: Војном академијом,⁴⁰ Управом војнотехничких завода⁴¹, Управом војне одеће, Управом барутана, Управом инжињеријског арсенала и Управом главног убојног слагалишта.

Команде дивизијских области (Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка) биле су трупне и војнотериторијалне команде (материјално - финансијски органи II степена) и на својој територији биле су дисциплински

⁴⁰ О њој је постојао посебни закон: *Закон о устројству Војне академије* од 8. јуна 1884, са више измена и допуна до 1899, те 29. фебруара 1904, (СВЛ, бр. 9 од 14. марта 1904, стр. 161 – 163; 1906, стр.666; 1913, 57; 1914, 385.) Ширео њој у: *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850 – 1925*, Београд 1925.

⁴¹ Шире: Ж. Спасић, *Крагујевачка војна фабрика 1853 – 1953*, Београд, 1973, 103 – 218.

претпостављене другим установама, које су били материјално – финансијски органи III степена: пуковске окружне и друге команде, гарнизоне управе, управе подофицирских и других школа, Управа главног санитетског слагалишта, управе војних болница, управе марвених болница, слагалишта, радионице. Осим командама дивизијских области, које су имале у свом саставу по четири пешадијска пука, пољски артиљеријски пук, возарски дивизион и др., министар је командовао Коњичком дивизијом, Граничним трупима, самосталним артиљеријским пуковима (четири), Командом инжињерије и др. Мирнодопска формација дата је у бројним изворима, што ће бити дато у одговарајућим напоменама.

Преглед бр. 4

Војнотериторијална подела Србије од 1902. до 1913. године

Дивизијска област		Пуковски округ		Батаљонски срез	
Назив	Место команде	Назив	Место команде	Назив	Место команде
М о р а в с к а	Ниш	I Врањски	Врање	1. 2. 3. 4.	Врање Владичин Хан Власотинце Лесковац
		II Нишки	Прокупље	1. 2. 3. 4.	Доњи Душник Прокупље Лебане Ниш
		III Пиротски	Пирот	1. 2. 3. 4.	Дервен Бабушница Пирот Бела Паланка
Д р и н с к а	Ваљево	IV Ужички	Ужице	1. 2. 3. 4.	Ивањица Чајетина Бајина Башта Пожега
		V Ваљевски	Ваљево	1. 2. 3. 4.	Крупањ Уб Мионица Ваљево

		VI Шабачки	Шабац	1. 2. 3. 4.	Богатић Лозница Шабац Владимирци
Д у н а в с к а	Београд	VII Београдски	Београд	1. 2. 3. 4.	Београд Београд Лазаревац Гроцка
		VIII Пожаревачки	Пожаревац	1. 2. 3. 4.	Пожаревац Смед. Паланка Жабаре Смедерево
		IX Велико Градиште	Велико Градиште	1. 2. 3. 4.	Жагубица Петровац на Мл. Кучево Вел. Градиште
Ш у м а д и ј с к а	Крагујевац	X Чачански	Горњи Милановац	1. 2. 3. 4.	Гуча Чачак Г. Милановац Аранђеловац
		XI Крагујевачки	Крагујевац	1. 2. 3. 4.	Рача Баточина Крагујевац Честин о. Груза
		XII Крушевачки	Крушевац	1. 2. 3. 4.	Крушевац Витково Бања Јошаничка Краљево
Т и м о ч к а	Зајечар	XIII Крајински	Неготин	1. 2. 3. 4.	Штубик Брза Паланка Неготин Зајечар
		XIV Књажевачки	Књажевац	1. 2. 3. 4.	Алексинач Бања Књажевац Бољевац
		XV Параћински ⁴²	Туприја	1. 2. 3. 4.	Варварин Јагодина Деспотовац Параћин

⁴² Измењено 1906/7. године у односу на 1902, када је био Тупријски пуковски округ.

Жандармерија је у погледу снабдевања и обуке била под министром војним а у погледу употребе под министром унутрашњих дела.⁴³

Обављање функција министара војних било је теже и сложеније од осталих министара у чијим су ресорима биле институције са својством правних лица и посебног буџетског корисника (искључно министра иностраних дела), те је њихово руковођење било мањег обима, углавном надзор, планирање у оквиру буџетског финансирања а ретко ванредним кредитима и др. Организација осталих министарства била је оптималнија од Министарства војног. Министарства правде и спољних послова имала су начелника министарства. Начелник је био десна рука министара, најчешће су били са I класом, евентуално II (на пр. др Славко Ј. Грујић у МИД – у 1914.), координирали су рад целог министарства и често обављали и послове министара. Остала министарства имала су од два до пет одељења сем Министарства правде чији су службеници, њих шест до девет, били директно везани за начелника или министра – видети Прилог бр. 4. *Организација и бројно стање министарстава Краљевине Србије 1909, 1912. и 1914. године*. Све институције и саветодавна тела осталих министарстава били су на вези са одговарајућим (према струци) начелником одељења а са министром, када је то он хтео. Међутим, министар војни имао је на вези командовања и руковођења преко 30 лица, не рачунајући поједине начелнике одсека, најчешће из Артилериско – техничког одељења.

*

Значи, по Уставу било је предвиђено да министар војни у име краља извршава војну политику, те је био на челу "највише управне и административне војне власти земље" (Министарства војног), руководио је војском и снабдевао је, и у име краља командовао са њом. Али, по Уставу Србија је била демократска земља, што се остваривало и у пракси, те је било предвиђено да војском управља држава, посебно законодавна власт, и да се поједине битне војне радње предузимају после саслушања или одлуке Министарског савета, који је у пракси преузимао све већу извршну власт. Зато је министар војни био само један од политичких субјеката који су дефинисали и извршавали војну политику државе.

⁴³ Закон о жандармерији од 11. јуна 1894. године.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ
МИНИСТРИ ВОЈНИ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ОД 1903.
ДО 1914. ГОДИНЕ

Мајски преврат значио је прекретницу у спољној⁴⁴ и унутрашњој политици Србије и почетак новог раздобља, којег су карактерисали размах унутрашњег демократског система и активна национална спољна политика.

Државни и национални интереси и циљеви, посебно историјски, потпуније су артикулисани у Србији у другој половини 19. века, посебно ангажовањем кнеза Михаила Обреновића. Крајем века, историјски циљ: ослобођење и уједињење Срба постао је доминантан у свим српским земљама и крајевима, а израженије изван Србије. У Србији га је тада прихватио и већи део интелигенције⁴⁵, а у школама је отвореније истицан⁴⁶ и легитимисан на примерима европских земаља и САД.⁴⁷ Школа је "добила улогу да формира грађанина, али га је у већини националних заједница створених током 19. века државном регулативом упућивала и на то да буде припадник одређене нације."⁴⁸ Све политичке партије Србије имале су у својим програмима и национално ослобођење и уједињење. То је све имало значајног одраза на војску Србије

⁴⁴ Љиљана Алексић - Пејковић, *Нови курс у спољној политици Србије почетком XX века*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994, 249 – 260. Рад почиње са: "Спољна политика Србије чији је основни циљ – ослобођење и уједињење српског народа у једну независну државу, био, као што је познато, део грађанске револуције на Балкану, и сама је била у функцији остварења тог циља и довршења те револуције..."

⁴⁵ Често се цитира Јован Цвијић а ми ћемо овде изнети два: "И најстарији сељак био је прожет вером у нашу народну мисију и очекивао дан када ће осветити Косово" и "У Црној Гори је српска свест била увек необичне јачине. Запазио сам да и чобанин зна за велику српску целину, и то је готово једина садржина нашег народног осећања, после бриге за свакодневним животом" – *О националном раду*, Београд, 1907, 7. Поручник из норвешке амбасаде на Цетињу послао је 1912. године извештај да је у Црној Гори и сваки чобанин за уједињење српског народа.

⁴⁶ А. Ђуровић већ на првој страници предговора своје студије *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Београд 2004., истиче: "...имајући у виду зацртане националне задатке (ослобођење и присаједињење Старе Србије и Македоније, пре свега), Српска Влада је с разлогом посебну пажњу поклањала модернизацији образовања, како би се на тај начин обезбедила подршка модернизацији друштва, која је започета 80 – тих година XIX века. Тај узвишени национални циљ било је могуће остварити једино развојем образовног система на свим нивоима..."

⁴⁷ И краљ Александар Обреновић је после непопуларне женидбе покушао да се непосредно активира на пословима српске пропаганде у Босни и Херцеговини и на културно – просветном раду у Македонији, како би искористио такво јавно мњење у Србији на повећање свога нарушеног ауторитета.

⁴⁸ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 10.

почетком 20. века, посебно на млад официрски кадар. У Војну академију од 1896. до 1901. године примљено је скоро хиљаду питомаца (од 29. до 34. класе), од чега су 787 постали официри, више него у преходних 28 класа (738) и знатно више од наредних седам, у којима је завршило школовање 223 официра од око 250 примљених питомаца⁴⁹. Значај је у томе што су они били национално свесни официри⁵⁰, који су то доказивали својим жртвовањима у току ослободилачких ратова 1912 – 1913. и 1914 – 1918. године.

Подела света на супростављене блокове, потврђена у мароканској кризи 1905, осетила се још више на Балкану и ставила балканске државе у недоумицу: којој од група сила да приђу. Србија се непосредно налазила на удару немачког продора на Исток и неизбежно је морала доћи у сукоб са његовом аустроугарском претходницом, која је добила на јачини после неуспеха Русије у рату са Јапаном и унутрашње кризе. И због активирања националног програма 1903, Србији се сукоб са Аустро – Угарском наметао као неизбежан, јер је била опкољена од ње и њених држава присталица, а посебно што је Хабзбуршка монархија обелоданила своје планове према Југу. Војни кругови у Бечу сматрали су да Косово "мора послужити као главна база за операције у правцу југа"⁵¹

Од почетка 20. века израженије су у Србији утицали и дешавали се крупни процеси, па и као део светских, те су се државни интереси стално морали дефинисати. Министри војни, зависно од времена, догађаја, састава Министарског савета, ставова краља, стања у Србији и других чинилаца, имали су различиту улогу у артикулацији и спровођењу државних интереса и циљева, те ће се њихова улога посебно (проблемски) обрађивати.

2. 1. Улога министара војних од Мајског преврата до Царинског рата

Извршиоци Мајског преврата одлучили су да власт у Србији буде цивилна, према демократским начелима, а млади официри, који су представљали већину и били основни актери, објавили су да је тиме њихова улога завршена. У супротном, преврат би се сматрао војним пучем и Србија би имала тешкоће и у односима са иностранством. На то је указивала и чињеница да је Аустро –

⁴⁹ *Споменица седамдесетпеттогодишњице Војне академије 1850 – 1925*, Београд 1925.

⁵⁰ Председник Српске краљевске академије Александар Белић изнео је "... у Војну академију ишао (је) тада цвет омладине" – *Из мојих сећања (1890 – 1894. год.)*, у: *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839 – 1939*, Београд 1939, 242.

⁵¹ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962, стр. 43.

Угарска одмах сконцентрисала трупе у готовости за упад у Србију. Зато је најважнија дужност нове владе, у којој је министар војни био ђенерал Јован Атанацковић, један од вођа преврата, била да одржи мир у земљи и спречи уплитање страних сила. Ово је било олакшано што је претендент на престо принц а затим краљ Петар I Карађорђевић благовремено прибавио подршку Аустро – Угарске и Русије, што је стање у Србији било нормално и нов краљ једногласно изабран у Народном представништву и прихваћен у земљи, односно што је преврат и за иностранство постао свршен чин. Међутим, свирепост убиства краљевског пара Обреновића и што је Народна скупштина њихове убице оправдала, били су узроци тешких проблема у спољној политици Србије, посебно на успостављању дипломатских односа са Великом Британијом, која их је прекинула са Србијом непосредно после преврата.

Веће тешкоће у међународним односима могле су имати и две одлуке новоизабраног краља. Министар војни генерал Атанацковић послао је у Женеви краљу на службу тројицу активних завереника потпуковника Дамјана Поповића, капетана I класе Љубомира Поповића и поручника Борислава Грујића, који су одушевили краља и он их је унапредио, не познавајући Устав, у више чинове. Влада је ову одлуку поништила и послала посебног изасланика краљу да му то објасни и саопшти. Краљ је прихватио одлуку Владе и поништио свој указ, када му је објашњено да је повредио уставну и законску процедуру. После избора краља и полагања његове заклетве, Влада, сматрајући да је завршила задатак, поднела је краљу оставку. Краљ је у договору са председницима Сената и Народне скупштине, наложио дотадашњем председнику Јовану Авакумовићу, да састави нову владу, са најважнијим задатком да припреми изборе. Авакумовић је задржао дотадашњи састав Владе. Тиме што су у Влади остали и завереници, међу којима и министар војни, било је негодовања у земљи и иностранству.⁵²

Краљ Петар I у својим првим наступима дао је неке врсте смерница спољне политике Србије. У прогласу од 12. јуна 1903. године *Моје драгом народу*: "...Ја ћу се у спољашњим односима руководити традиционалним тежњама српског народа, а у исто доба одржаваћу пријатељске односе, које захтева потреба европске заједнице, нарочито међу суседним народима"⁵³. Под традиционалним тежњама српског народа подразумевало се његово ослобођење

⁵² Шире: у главном делу о томе: Д. Живојиновић, *н.д.*, књ. 2, стр. 10 – 115, 156 – 242.

⁵³ Факсимил у *н.д.*, стр. између 112 – 113.

и уједињење, а што је краљ Петар и пре почетка владавине истицао.⁵⁴ То се уочавало приликом масовних дочека краља Петра у Београду, а затим и у другим местима, када му је клицано као ослободитељу и ујединитељу Српства.

Због неповољних спољнополитичких околности, краљ Петар је био и за тајни рад на уједињењу српског народа, посебно на почетку своје владавине. Главни преносилац континуитета тог рада из времена краљева Милана и Александра Обреновића био је министар војни ђенерал Атанацковић, чији је отац дошао у Србију из Македоније. Међутим, од 1903. године тај рад је систематичнији. Одмах након доласка новог краља обнављају се "Друштво Свети Сава" или "Српско – македонски комитет" за рад у Старој Србији и Македонији (под притиском великих сила растурен је крајем 1907. под називом "Македонски одбор") и "Одбор за пропаганду" (пре тога животарио у оквиру Министарства иностраних дела) за српску делатност у Аустро – Угарској. Одбор за пропаганду био је знатније ангажован⁵⁵ а био је организован слично московском Словенском комитету. Финансиран је преко дотација појединих министарстава (војног па иностраних дела), прилога чланова, помоћи из Москве, Париза, Рима и Лондона (Бакстон Комитет) и неке врсте самоопорезивања богатијих Срба из Аустро – Угарске. Прекинуо је све постојеће везе сарадње са Аустро – Угарском и окренуо се ка Русији. Одбор се састојао од 13 утицајних људи. Председник је до децембра 1904. године био краљ Петар, затим генерал Атанацковић, а потпредседник митрополит Инокентије, чланови шабачки владика Димитрије, бивши министри Јован Авакумовић и Живан Живановић, трговци Лука Ђеловић и Јоца Јовановић, адвокати Љуба Живковић (био министар правде) и Никола Николић (био потпредседник и председник Народне скупштине), штампар Аца Станојевић (радикал, председник Народне скупштине), министри Никола Пашић и Радомир Путник, самосталац Љуба Давидовић (министар 1904, председник НС 1905, а више година потпредседник) и напредњак Љуба Ковачевић (сенатор). Одбор је доносио одлуке на седницама које су прве године рада биле у пуном саставу. Иницијатива за оживљавање српске националне пропаганде и рада на уједињењу

⁵⁴ Д. Живојиновић, *н.д.*, 42, 64 – 65, 72, 90,...; У адресама на почечима заседања Народне скупштине.

⁵⁵ Ширео раду Одбора за пропаганду видети у: Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књ. 1 – 2, Београд 1989, књ. 2, 557 – 563, стим да је преувеличан значај Радикалне странке по том питању у периоду 1903 – 1906. Индикативна је процена војног аташеа Аустро – Угарске у Београду од 20. XII 1904. да Никола Пашић помаже "национално – шовинистичку политику из невоље" – Исто, стр.562.

Српства било је више, посебно обраћања краљу Петру. Издвајамо петицију краљу Петру "Одбора босанско - херцеговачког" из Цариграда на челу са С. М. Ризванбеговићем од 18. септембра 1903.⁵⁶

Одбор се у свом раду, првенствено, користио легалним средствима. Финансирао је листове и српске политичаре у БиХ и Хрватској и поједине хрватске (Х. Хинковића, А. Радића и др.), дао новац за српску штампарију у Сарајеву. Новац је ишао преко Српске банке у Загребу и њених подружница. Делимично је координисао рад српских и пројугословенских (хрватских) странака у хабзбуршкој држави. У току 1905. помагао је муслимански покрет за аутономију у Босни и Херцеговини и истоветну српску организацију (вође српског аутономног покрета финансиране су од 1901. до 1905). Краљ је и даље био активан на задацима одбора. Лично је ангажовао Луја Војновића у раду са дубровачким Србима католицима.

Генерал Атанацковић био је министар војни до 2. VIII 1903. године, када му је уважена оставка због олакшања положаја владе, затим као канцелар Краљевих ордена интензивно радио у Одбору, да би уместо краља преузео вођство децембра 1904, и ангажован био и на другим тајним акцијама. Најзначајнија је кординација четничким акцијама од 1903, које су се припремале од 1901. Шире ће се ово време обрадити у завереничком (ово поглавље – 2.3.) и топовском питању (4. поглавље).

У побољшавању односа са Бугарском⁵⁷, на чему су највише инсистирали краљ Петар и Никола Пашић, министар војни Радомир Путник их је потпуно подржавао⁵⁸, а и други министри војни. У другим неспоменутих спољнополитичким радњама из времена 1903 – 1906. године (издвајамо покушаје успостављања тешњих односа са Црном гором⁵⁹), министри војни нису имали значајнијег учешћа. Србијанска дипломатија је од 1903. припремала терен за

⁵⁶ Исто, стр. 471, 558.

⁵⁷ Главно: Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962, 116 – 165.

⁵⁸ Приликом посете краља Петра Бугарској октобра 1904, у његовој пратњи налазили су се председник владе С. Грујић, министар иностраних дела Н. Пашић и министар војни Р. Путник и др. (СН, октобар 1904). На почетку пута Путник се разболео па га је заступао председник Грујић скоро пола месеца, од 19. X / 1. XI 1904. (СВЛ, бр.37. и 38. од 24. октобра 1904). У састав исте пратње краља Петра при његовом првом сусрету са владаром Бугарске Фердинандом Кобургом у Нишу 1/14. маја 1904, није био министар војни већ министар унутрашњих дела док су у бугарској делегацији били председник владе Р. Петров и министар војни пуковник Савов.

⁵⁹ Главно, иако је неадекватан наслов чланка: Лј. Алексић - Рејковић, *О српско - црногорским преговорима о savezu 1904 – 1905. године*, у: *Историја XX века*, 1/1959, 327.

споразуме са Бугарском и Црном Гором ради одбране са севера и ради ослобађања словенског живља на југу. Политику балканског споразумевања препоручивале су већ од тада Француска и Италија.

У току првих пораза Русије у рата у са Јапаном, Турска је знатно повећала бројно стање својих трупа према Србији, те је тадашњи министар војни генерал Путник лично отпутовао на јужну границу Србије 1904. године и регулисао убрзану изградњу, односно, ојачавање утврђења и предузимање других одбрамбених мера.⁶⁰

2. 2. Српска четничка акција 1903 – 1912. године

Ова акција у Старој Србији и Македонији 1903 – 1912. слабо је обрађена у литератури, јер је о њој писано, углавном, на основу сећања, мемоара и сл⁶¹, а први изузетак и помак у коришћењу архивске грађе учинио је Андреј Митровић⁶². Овде ће се ова делимично истражена тема обухватити само у обиму сагледавања улоге политичких субјеката.

Бугарска је, захваљујући раду Егзархије (основана 1870. године), затим својих комитских чета, успела да оствари свој утицај у Македонији, осим у Поречу, деловима Кумановског краја и на Скопској Црној Гори, где се српски живаљ самоорганизовао. Српске владе, почев од напредњачке Стојана Новаковића 1895, мирним су путем (школском и црквеном пропагандом, у сагласности са Портом и Патријаршијом) будиле српску националну свест у Старој Србији и Македонији. Значајно је било и оснивање српских конзулата у Скопљу, Битољу и Солуну.

Притисак Бугара на Србе започет је већ 1870, а први злочин извршен је 1872. године. Да би постигла веће резултате Бугарска је основала Внатрешњу македонску револуционарну организацију (ВМРО, затим ВМОРО) у Солуну

⁶⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине* (даље: *Стен. бел.*), редовни сазив 1906 – 1907, књ. 2, 1112.

⁶¹ И новији радови су слаби; на пр.: Миодраг Н. Пешић, *Стари четници*, Погледи, Крагујевац 2000; чланак Биљане Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, у ИЧ, књ. LIII (2006), стр. 359 – 374, у коме је тема обрађена у времену 1904 – 1908. у областима јужне Старе Србије и северне Македоније; Предраг Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији*, Погледи, Крагујевац, 2007.

⁶² Милан Ракић, *Конзулска писма 1905 – 1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Просвета, Београд 1985. Владимир Илић је наставио да користи архивску грађу, изнету у нав. делу и објавио је књигу: *Српска четничка акције 1903 – 1912*, Ecolibri, Београд 2006. (проширена верзија чланка: *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији*, у: *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804 – 1912*, зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, САНУ, Београд, 2003).

1893. и Врховен македоно – одрински комитет (ВМОК, "врховисти") у Софији 1894, који је више био везан за бугарски двор. У јавности је изношено да је основа програма ових организација стварање аутономне Македоније, а тајно планирано да се таква Македонија прикључи Бугарској као Румелија 1885. године. У Србији и међу Србима је изношена теза да би таква Македонија била у саставу Балканске федерације (конфедерације), те се у њима укључио и део Срба због уверења или силом (посебно терористичким акцијама, при чему је у Солуну 1897. године организовано "Друштво против Срба" на челу са Дамјаном Грујевим, бившим питомцем Друштва "Свети Сава" у Београду, који је детињство провео у штампарији Пере Тодоровића). Бугарски револуционари су од 1897. до 1902. године убили 43, ранили 52 власника српских школа, учитеља, свештеника и других виђених Срба "а другим се жртвама ни броја не зна"⁶³. Узлазна линија бугарских злочина достигла је врхунац 1904, затим је опадао број, осим повећања 1907. и 1909. у односу на претходне године.⁶⁴

Како се бугарски притисак показао најуспешнијим, Грчка је 1901. године ступила у сличну оружану акцију, стварањем андартских чета, да би се супроставила бугарским комитским оружаним акцијама.

У Илинденском устанку 1903. године учествовао је и знатан број Срба, од којих су поједини постали чувене четничке војводе. Турско крваво угушење устанка и одмазде, били су један од разлога притиска велесила (издвајамо Мирцштетски споразум руског и аустроугарског цара од 2. октобра 1903. године) да Турска уведе предвиђене реформе, а што је она започела почетком 1904. године и само тренутно смирила стање јер су комитске чете још интензивније упадале из Бугарске.

Истребљивање српског народа од Бугара и Арнаута било је познато у Србији, а први који је почео стварати организацију против тога 1901. године, био је др Милорад Гођевац, лекар, шеф санитета града Београда. Прикључили су му се Лука Ђеловић, богати трговац, добротвор, председник "Београдске задруге", учесник херцеговачког устанка 1875, добровољац у Србији 1876 – 1878. године и Гођевчев друг из масонске ложе "Побратимство" др Василије Јовановић, тада адвокатски приправник, родом из Македоније. После Мајског преврата

⁶³ Јован Хаџи – Васиљевића, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 12 - 14.

⁶⁴ В. Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, стр.12.

прикључио им се и министар војни Јован Атанацковић и рад је постао организованији и систематичнији. Они су створили српску организацију сличну бугарској, а што је био резултат и самоорганизовања.

Значајан подстрек за организовање четничке акције био је и велики митинг у Београду 30. августа 1903. под паролом "Слобода свим неослобођеним Србима са Србијом заједно или смрт и самој Србији". Међу 10.000 људи били су и представници србијанских странака: радикал Александар Станојевић, самосталац Љубомир Стојановић, напредњак Живојин Перић и либерал Живан Живановић. Поред истакнутих личности говорника, одушевљење присутних изазвао је и говор Поречанца Наума Јамандијевића, који се завршио поруком: "...Ако ми у Македонији изгинемо, и ви ћете!"⁶⁵

Прво је у лето 1903. образован одбор од четворице (министар војни генерал Атанацковић, М. Гођевац, Л. Ђеловић и капетан Живојин Рафајловић, са службом у Врању од 1899. године). Затим су оснивачи организовали састанак са више људи септембра 1903. године у кући Луке Ђеловића. Били су присутни М. Гођевац, В. Јовановић, Ј. Атанацковић, тада канцелар краљевих ордена, Живан Живановић државни саветник, Љубомир Ковачевић министар у пензији и члан СКА, Јаша Продановић професор, Милутин Степановић благајник МИД, Љубомир Стојановић професор, члан СКА, бивши па наредни министар просвете и црквених дела и председник владе, Светозар Стефановић ресторатер на железничкој станици у Београду. Састанку је председавао генерал Атанацковић, изнета је потреба тајног рада на спасавању Српства у Старој Србији и Македонији и закључено да се прошири постојећи одбор на наредном састанку кроз три дана.

Други састанак одржан је у канцеларији генерала Атанацковића. Састанку су присуствовали још др Љубомир Јовановић професор, др Љубомир Давидовић члан Одбора за пропаганду, министар просвете и црквених дела 1904, и друго, генералштабни мајор Петар Пешић, Стеван Ћирковић трговац, Голуб Јанић рентијер из Маврова, Никола Спасић и Михаило Павловић, угледни београђани, и др. Генерал Атанацковић говорио је да Одбор треба што пре да се конституише, о његовој тајности и "приватности" и изради програма рада. Мајор Пешић је упознао присутне о свом тајном путовању, као житарски трговац, кроз

⁶⁵ Исто, стр.19.

Стару Србију и Македонију и да се уверио да је неопходно српски народ заштити и да то једино могу учинити чете. Мајора Пешића на овај задатак послао је тајно генерал Атанацковић као министар војни, свакако уз знање или иницијативу краља Петра. Др Гођевац је поново истакао потребу тајности. Сви присутни су се сложили да се оформи шири четнички одбор који је назван Централни револуционарни тајни одбор у Београду⁶⁶ или Српски комитет⁶⁷ или само Централни одбор. Први председник Одбора, по Симићу и др, био је др Гођевац, а по В. Илићу и другима генерал Атанацковић. На почетку оба су заједно руководили одбором а затим је ту функцију вршио Атанацковић. Одбор је оформио три секције: Револуционарну, на челу са Атанацковићем, чланови: др Гођевац, Л. Ђеловић, Голуб Јанић а секретар др Василије Јовановић; Финансијску са председником Стеваном Ћирковићем и члановима Љубом Давидовићем, Светозаром Стефановићем, Милутином Степановићем и др, и Пропагандну са председником Живаном Живановићем и члановима Љубомиром Ковачевићем, Јашом Продановићем, Љубомиром Јовановићем и др. Потом је припремљен и усвојен Статут⁶⁸, дати задаци секцијама и др.

Финансијска секција је крајем септембра организовала скуп у Градској касини у Улици Кнеза Михаила, на којем је присуствовало око стотину виђенијих људи ради давања новчаних прилога, као и цела Револуционарна секција. Скуп је отворио генерал Атанацковић а затим је професор Љубомир Јовановић одржао ватрени говор, затим су давани новчани прилози.⁶⁹

У Врању је на формирању Извршног одбора централне револуционарне организације, касније скраћено назван Извршни одбор Врање, радио капетан Ж. Рафајловић, који је већ предузимао акције слања оружја у Македонији. Крајем

⁶⁶ Стеван Симић, *Српска револуционарна организација*, Београд 1998, 56 – 58.

⁶⁷ В. Илић, *н.д.*, 21 - 22. Овде је наведено да су први чланови Централног одбора постали: генерал Атанацковић (први председник), Гођевац, Ђеловић, Љ. Давидовић, Љ. Јовановић, Ј. Продановић, Никола Спасић трговац, Г. Јанић, Димитрије Ћирковић трговац и Милутин Степановић (први секретар и уједно благајник).

⁶⁸ Најшири текст Статута дат је у: В. Илић, *н.д.*, стр.23 – 25, под називом "Устројство Тајног Србо – македонског удружења". У чл. 12 изнето је да су задаци Удружења борба свим средствима з⁶⁸ Стеван Симић, *Српска револуционарна организација*, Београд 1998, 56 – 58.

⁶⁸ В. Илић, *н.д.*, 21 - 22. Овде је наведено да су први чланови Централног одбора постали: генерал Атанацковић (први председник), Гођевац, Ђеловић, Љ. Давидовић, Љ. Јовановић, Ј. Продановић, Никола Спасић трговац, Г. Јанић, Димитрије Ћирковић трговац и Милутин Степановић (први секретар и уједно благајник).

⁶⁸ Најшири текст Статута дат је у: В. Илић, *н.д.*, стр.23 – 25, под називом "Устројство Тајног Србо – македонског удружења". У чл. 12 изнето је да су задаци Удружења борба свим средствима а ослобођење и уједињење, против бугарског насиља и пропаганде и буђење националне свести у Старој Србији и Македонији.

⁶⁹ шире С. Симић, *н.д.*, стр. 59 – 60.

јула он је позвао сараднике и пријатеље на састанак, који је одржан у августу 1903. године. Окупило се око 30 људи који су сви ушли у Управни одбор. За председника изабран је Рафајловић, секретара Миле Цупара а за благајника Панта Јовановић. За чланове Извршног одбора изабрани су Тома Стајић трговац, Велимир Карић апотекар и народни посланик, Перо Кушаковић апотекар, Светислав Лукић шеф железничке станице, Тома Ђурђевић судија, Сима Златичанин професор, Божа Драгићевић ветеринар, Милан Граовац инспектор монополске управе и још један о којем нисам дознао податке. Одмах по оснивању овог одбора створени су пододбори у Нишу, Пироту и Лесковцу. Чим је формиран Централни одбор у Београду, сви одбори (укљ. самоорганизовани у Куманову, Битољу и Скопљу) и пододбори припали су њему, односно, створена је организација.

Задаци Централног одбора били су руковођење акцијом и националном пропагандом; формирање и финансијско и материјално снабдевање чета; именовање четовођа, војвода и шефова горских штабова; обезбеђивање одсуства официрима и подофицирима који су одлазили на терен од Министарства војног а преко Министарства иностраних дела, и др. Задаци Извршног одбора у Врању били су: пребацивање чета у Стару Србију и Македонију и њихов прихват при повратку у Србију; преношење оружја, муниције и другог материјала; осигуравање постојећих и стварање нових канала преко границе; одабирање способних путовођа; одржавање везе између терена и Централног одбора, и др. Пододбори су пропагирани акцију и прикупљали помоћ у новцу и материјалу.⁷⁰

Значајну помоћ четничким акцијама пружало је и хуманитарно друштво "Коло српских сестара", основано у великој дворани "Коларца" 31. августа 1903, од Надежде Петровић, Делфе Иванић и других жена из Београда, ради помоћи пострадалим после Илинденског устанка.⁷¹

Иако је опремање и слање првих чета у Македонију на почетку вршено од приватних лица и почетак четничке акције имао приватни карактер, држава Србија је тајно водила акцију, прво преко министра војног и изабраних официра а затим преко Министарства иностраних дела. И када је Атанацковић престао бити министар војни, војска је најзначајније помагала акцију. Оружје и муниција

⁷⁰ В. Илић, н.д., стр.25.

⁷¹ За председницу је изабрана Славка Субботић, потпредседницу Милица Добри, секретаре Надежда Петровић и Јелена Лазаревић, благајнице Марија Јелачић и Јелена Бајлони и магационере Живка Спасић и Ј. Бајлони.

добивана је од војске директно или преко стрељачких дружина. Прва већа испорука пушака "Кокинки" и муниције Извршном одбору у Врању за потребе прве чете извршена је преко генерала у резерви Михајла Срећковића, председника Савеза стрељачких дружина, наводно, без знања надлежних; затим и преко стрељачких дружина из бројних места, којима су руководили официри. Министри војни доносили су прописе којима је цена муниције за стрељачке дружине смањивана, да се старе и дотрајале пушке Пибодијевог система, које су избачене из наоружања Краљевске војске, продају приватним лицима за пет динара комад и др.⁷² Даване су или продаване стрељачким дружинама и најновије пушке, али су им све српске ознаке скидане, најчешће у војнотехничким заводима у Крагујевцу, где су додатно израђиване и ручне бомбе, међу којима и импровизоване. Министри војни су на формацијским местима, са којих се могла помоћи четничка акција, припремали указе за постављење поверљивих официра.⁷³ Од 1905. године наоружање, претходно припремљено, давано је тајно, ноћи из војних магазина. Када је Влада издејствовала ванредне кредите за помоћ Србима изван Србије, Главни, односно Централни одбор Српске одбране, плаћао је Министарству војном за услуге у вези оружја.⁷⁴

После неуспеха првих чета, за руковођење и командовање у четничким акцијама одређивани су млади официри и подофицири, који су се за то добровољно пријављивали и добијали одсуства од министра војног. Било је свега неколико примера да су војна лица, осуђена затворском казном, по својој молби помилована да би учествовали у акцијама на терену. Издвајамо пример потпоручника Илије М. Јовановића, који је осуђен затворском казном због убиства у афекту познатог варалице, и којег је по његовој молби краљ помиловао 10. X 1904. године од даљег издржавања казне и по предлогу министра војног Ђенерала Путника.⁷⁵ Јовановић је постао војвода на Козјаку и шеф првог српског

⁷² *СВЛ*, 1904, стр. 379 (13. мај); стр. 380 (16. мај);...1905, стр. 202, 249;...

⁷³ Тако је у Артиљеријско - техничком одељењу Министарства војног одређен на службу истакнути завереник поручник Љубомир Вуловић, а затим, наредбом министра војног пуковника Л. Соларовића од 10. септембра 1903, за једног од књиговођа у Одељењу (*СВЛ*, 37/14. IX 1903, стр. 726), иако су тако млади официри били у трупи, што је Вуловић затим био и на граници (у Врању) да би непосредно учествовао у четничким акцијама (и према Босни и Херцеговини).

⁷⁴ Тако је Централни одбор СО 10/23. IX 1906. године замолио министра војног Ђенерала Путника да се 100 преправљених кокинки у брзометне пушке хитно пошаљу Извршном одбору СО у Врању преко Начелства округа врањског а да ће Централни одбор платити за услугу износ од 1771 динар најдаље почетком следеће године или ранија – ДСПКС, књ. II, додатак 2, док.175.

⁷⁵ *СВЛ*, 1904, стр. 747 - 748. Шире у његовој биографији: СБР; књ. 4, стр. 508 – 509.

четничког штаба. У обуци припадника чета ангожоване су војне старешине. Такође је давана и друга опрема,⁷⁶ али та опрема је, претежно, купована.

Иако су четничке акције тајно извођене, како због пропуста и упознавања са њима ширег круга људи, турски амбасадор долазио је до конкретних сазнања и интервенисао код владе Србије, која је после тога предузимала "енергичне" мере. На информацију турског посланика да је у Врању ускладиштена већа количина наоружања, српска влада је дала налог окружном начелнику августа 1905. године Драгићу Павловићу да изврши претрес, ком приликом је у великим магацима, тада резервног капетана I класе Ж. Рафајловића⁷⁷ народног посланика⁷⁸ и његовог таста, пронађено и одузето 180 пушака, више хиљада метака и др, и све је то конфисковано. Начелник Павловић је припретио оштрим казнама свим члановима Извршног одбора, иако је и он, затим, постао и председник тог одбора. Рафајловић је био убеђен да су му то наместили радикали и завереници, јер их је у Народној скупштини жестоко критиковао.⁷⁹ Рафајловић и други чланови Извршног одбора тада су дали оставке али и чланови Главног одбора у Београду.

Прве чете из Србије доживеле су неуспех. Како је Влада из међународних обзира показивала прихватање реформских мера у Македонији, које су Велике силе захтевале од Турске, овакав рад са српским четама сматрала је штетним, а и због оптужби Турске.⁸⁰ Зато је министар Пашић слао инструкције посланствима

⁷⁶ Међу првим потребама било је око 100 расходованих сламњача, ћебета и јастука за избегле учеснике Илинденског устанка, смештене у згради некадашње београдске богословије, што је одобрио митрополит Инокентије. Наведену опрему наредио је министар војни пуковник Милан Андрејевић да се одмах изда човеку (С. Симићу), кога је са таквом молбом послао др. Гођевац. – С. Симић, н.д., стр. 91 – 92.

⁷⁷ Рафајловић није био довољно конспиративан, на шта су указивали поједини Срби из Македоније – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 138, стр. 262.

⁷⁸ Живојин Рафајловић (рођен у Мионици 26. октобра 1871) демобилисао се децембра 1903, јер је турски амбасадор више пута протестовао због његовог илегалног рада. Од 1905, био је народни посланик и члан Главног одбора Националне, од октобра 1905. године Народне странке до стварања Краљевине СХС, када је постао народни посланик Демократске странке и члан њеног главног одбора, у чији састав су ушли народњаци и бивши либерали; био министар здравља 1920 – 1921. и министар шума и рудника 1921 – 1922. Тада је био и први потпредседник Народне одбране Краљевине СХС, на коју дужност се захвалио 1924. и наставио да ради као индустријалац.

⁷⁹ На његове критике стања у војсци у Народној скупштини лист завереника *Војска* (бр. 14. од 24. XII 1905) му је одговарао и увредљиво.

⁸⁰ Велики везир је 29. V/11. VI 1904. године запитао: "За Бога шта ви то радите?...ваша је влада дала велике слободе комитетлијама, а шта значи онај говор Министра војног у Нишу; од како сте закључили споразум са Бугарском другачије радите..." – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 233, стр. 400. Министар војни Путник је на пуковској слави у нишком гарнизону рекао о потреби заштите Срба.

о приватном карактеру тог рада и о мерама Владе да га спречи.⁸¹ Међутим, посланик Србије у Цариграду Ђ. Симић, конзули у Турској и друга лица писали су Пашићу да се Срби у Турској требају наоружати ради свог опстака. На полеђини једног таквог писма Пашић је написао 29. X/11. XI : "Прочитао сам. Саопштити Господину Министру војеном шта се у Цариграду мисли да треба предузети, да се наши интереси заштите."⁸²

У насталој кризи Министарство иностраних дела обезбедио је ванредни поверљив кредит од 200. 000 динара у злату Решењем МС од 30. VI, Државног савета од 28. VIII и одобрењем краља од 10. IX 1904. године и накнадним

⁸¹ Јуна 1904. године МИД је послао свим представништвима Србије опширна објашњења из којих издвајам: "Доследна своме уверењу да треба избегавати све што би у ма ком погледу могло изгледати као сметња реформној акцији, Краљевска Влада је ипак поштрила мере за чување границе, а пошто се учињеном истрагом утврдило да је при образовање ове чете имало учешћа и Друштво коме је на челу ђенерал Атанацковић, наредила је да се његов штаб растури а Друштво своју акцију да ограничи само на прикупљање помоћи и културно просветни рад..." - *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 247 Андрејевић да се одмах изда човеку (С. Симићу), кога је са таквом молбом послао др. Гођевац. – С. Симић, н.д., стр. 91 – 92.

⁸¹ Рафајловић није био довољно конспиративан, на шта су указивали поједини Срби из Македоније – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 138, стр. 262.

⁸¹ Живојин Рафајловић (рођен у Мионици 26. октобра 1871) демобилисао се децембра 1903, јер је турски амбасодор више пута протестовао због његовог илегалног рада. Од 1905, био је народни посланик и члан Главног одбора Националне, од октобра 1905. године Народне странке до стварања Краљевине СХС, када је постао народни посланик Демократске странке и члан њеног главног одбора, у чији састав су ушли народњаци и бивши либерали; био министар здравља 1920 – 1921. и министар шума и рудника 1921 – 1922. Тада је био и први потпредседник Народне одбране Краљевине СХС, на коју дужност се захвалио 1924. и наставио да ради као индустријалац.

⁸¹ На његове критике стања у војсци у Народној скупштини лист завереника *Војска* (бр. 14. од 24. XII 1905) му је одговарао и увредљиво.

⁸¹ Велики везир је 29. V/11. VI 1904. године запитао: "За Бога шта ви то радите?...ваша је влада дала велике слободе комитетлијама, а шта значи онај говор Министра војног у Нишу; од како сте закључили споразум са Бугарском другачије радите..." – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 233, стр. 400. Министар војни Путник је на пуковској слави у нишком гарнизону рекао о потреби заштите Срба.

⁸¹ Јуна 1904. године МИД је послао свим представништвима Србије опширна објашњења из којих издвајам: "Доследна своме уверењу да треба избегавати све што би у ма ком погледу могло изгледати као сметња реформној акцији, Краљевска Влада је ипак поштрила мере за чување границе, а пошто се учињеном истрагом утврдило да је при образовање ове чете имало учешћа и Друштво коме је на челу ђенерал Атанацковић, наредила је да се његов штаб растури а Друштво, стр. 437.

⁸² Ђ. Симић је у свом писму МИД – у 27. X/9. XI 1904, поред осталог изнео: "Налазећи се пред све вероватнијом могућношћу да реформна акција Великих Сила, у њеној досадашњој форми, остане без успеха, морамо већ сада размишљати о томе шта нам треба чинити да заштитимо наше саплеменике у Турској и одбранимо наше народне интересе...изјавим једно своје мишљење, које се потпуно подудара са мишљењем нашег битолског генералног конзула..., а то је: да би наше сународнике у Турској требало ма на који начин наоружати, ради њихове одбране од Бугараша, Арнауга, Турака и свију других, који атентирају на њихов живот и на њихову националност. И ово би требало учинити што скорије, докле они под терором бугарашким не би клонули и изгубили сваку веру у вољу и моћ Србије да им помогне." Ово мишљење је стекао и војни изасланик Србије потпуковник Лешјанин, када је враћајући се у Цариград, био у Скопљу, Битољу и Солуну, те је о томе писао министру војном. - *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 501, стр. 787 – 788.

одобрењем Народне скупштине почетком наредне године⁸³ (од 1905. године такви кредити су износили 300.000 и више динара) и оперативно ангажовало после половине 1904. године свог чиновника Аксентија Бацетовића (војвода Бацета Рујанац⁸⁴), искусног и школованог у Русији официра. На терену успоставио је оперативну организацију: два горска штаба и то за Источно и за Западно Повардарје и предложио да се у руковођењу четама ангажују млади способни официри и подофицири а официри као шефови горских штабова јер је уочио слабости Акције (недовољна обученост четника, слаба дисциплина, самољубље и самовоља већине војвода и др.). Раније самоорганизоване чете у Македонији одбраниле су део српског простора (Пореч, Скопска Црна Горе и део Кумановског краја). Када су бугарске комитске чете покушале да освоје Пореч септембра 1904, српска чета на челу са војводом Мицком Крстићем – Павловским (раније вођа Брсјачке буне) разбила је бугарске, нанела им губитке и заробила рањеног Дамјана Грујева, одговорног за бројне злочине над Србима. Српски конзул у Битољу о томе је обавестио Николу Пашића, министра иностраних дела, који је наредио 28. IX/11. X да се према Грујеву лепо поступа, да се сачува од турских потера, те је излечен и послат у новембру за Софију⁸⁵. То је било време припремања и путовања краља Петра са три министра у Софију. Из ових и других примера, увидела се потреба да руковођење четничком акцијом изван Србије врши Министарство иностраних дела, иако су се његови припадници и пре тога знатно ангажовали у њој. Зато је при Министарству иностраних дела полувзванично и тајно образована Врховна управа на челу са министром и помоћником – секретаром Министарства, свакако по одлуци или одобрењу краља Петра.

Примивши нову владу 16/19. маја 1905. године, самосталци Љубомир Стојановић, председник владе и од раније члан Главног одбора (Српског

⁸³ Када је Финансијски одбор НС поднео свој извештај 22. II 1905. године, опозициони посланици су га критиковали што нису унете партије и позиције и друго. Због тога је Пашић тражио тајну седницу и кредит је накнадно одобрен. – *СБНС*, 1904, 69. састанака 22. II 1905, стр. 1761 – 1769. Наредних година такви кредити су усвајани без критика.

⁸⁴ Бацета Рујанац је још као заменик благајника Пропагандног одељења Министарства иностраних дела крајем 19. века био ангажован на тајном пропагандном раду у Босни и Херцеговини. У српску војску дошао је из Мађарске и истакао се у српско бугарском рату 1885. године. Почетком 1902. дошао је у сукоб са двором и избачен је из службе и интерниран у Ваљево, па су обавештајне службе Русије и, нарочито Аустро – Угарске покушавале да га врбују, што је делимично друга успела – М. Екмечић, *Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године*, у: ИЧ, XXXII/1985, 215 – 222, 229 – 230. Екмечићу није била позната делатност Рујанца наведена у основном тексту.

⁸⁵ *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 459, 526, стр. 723 – 724, 828.

комитета) и министар просвете и црквених дела, уједно заступник министра иностраних дела Јован Жујовић⁸⁶ одлучили су да изврше промене у организацији и због појединих пропуста који су довели у опасност српску организацију у Источном Повардарју.⁸⁷ Зато је одражан састанак у МИД-у у Београду 4/17. јула 1905. године министра, секретара МИД-а, шефа Конзуларног одељења Јована М. Јовановића, генералног конзула у Скопљу Михаила Ристића и шефа Горског штаба за Источно Повардарје поручника Илије Јовановића.⁸⁸ Четничка организација подељена је на унутрашњу и спољну. Унутрашња је везана за Србију, а спољна за Стару Србију и Македонију. У Србији су формирана три одбора: Главни у Београду, Пословни у Врању и Извршни на граници, али је децембра укинут Пословни и у Врању радио Извршни одбор. Претходно је 6. октобра 1905. Главни одбор преименован у Централни, али се понекад и даље називао Главни. Задаци, који су произишли из циља: "...ослобођење потлачене нам браће у Старој Србији и Македонији" углавном су остали исти, с тим да је Главни одбор контактирао са друштвом "Српска браћа", које је основано 23. јануара 1905, на челу са Голубом Јанићем, са основним задатком да помаже слободарски и национални покрет у Старој Србији и Македонији и да пружа материјалну и моралну помоћ угроженом српском народу свуда где се укаже

⁸⁶ Жујовић је прекинуо да пише дневник док је био министар иностраних дела, али је накнадно забележио неке детаље, од којих издвајамо његов одговор турском амбасадору Фети Паши, који је протествовао "што ми помажемо Србе у Јужној Србији, скупљамо овде прилоге за њих итд." и одговорио му: "Па то је хумано дело. И Ви г. Посланиче, као представник државе са оним невољницима, мислим да треба први да дате прилоге за њих" – Ј. Жујовић, *Дневник*, I, 125.

⁸⁷ Према мемоарима генерала Никодија Стефановића, председника Главног (Централног) одбора 1905/6. године, генерал Атанацковић са целим Централним одбором смењен је маја 1905. године због пропуста на Челопеку, те се он примио дужности председника Одбора – АС, ПО, ф. 139, док. 36, св. 2, стр. 230. Уствари, на Челопеку остварена је прва већа војна победа српских четника над тутском јединицом и арнаутским башибозуком, али су пре тога и непосредно после, учињени оперативни пропусти.

⁸⁸ Поручник Илија Јовановић (1876, околина Врања – 3. XI 1912, војна болница у Београду) кажњен је због убиства. Док се лечио од туберкулозе у Опатији упознао је Николу Милојевића, који је прикупљао добровољне прилоге за српски покрет у Старој Србији и Македонији, и прикључио се тој акцији. Када су прикупили приличну своту, познаник се без трага изгубио а полиција је саслушала Јовановића и протерала га у Србију. Вратио се у свој гарнизон Алексинац, избегавао друштво и оно њега као осрамоћеног. Када је видео Марјановића у Алексинцу, није му пришао, него је отишао по леволвер, и, без објашњења, убио га. Војни суд за официре га је осудио на затворску казну, али је по својој молби ради укључивања у четничку акцију и на предлог министра војног ђенерала Путника, помилован Указом од 10. X 1904. (*СВЛ*, бр. 36/ 17. X 1904, стр. 747 – 748) и упућен у Стару Србију где је постављен за шефа првог четничког штаба (Горског штаба за Источно Повардарје). Умро је као капетан I класе. Лист *Војска* оправдавао је његов злочин (бр. 39 до 51 из 1904) јер му је на терену, због учињеног убиства, рушен ауторитет од сарадника. Један је од оснивача и члана Врховне централне управе организације "Уједињење или смрт" – шире у његовој биографији: *СБР*, књ. 4, стр. 508 – 509.

потреба. Сви одбори, при конституисању били су дужни да положи заклетву на "верни, поштени и частан рад у извршењу идеје потлачене браће и

6. марта да се образује уједињења српства". Спољна организација састојала се од главних одбора у Скопљу и Битољу, пододбора у Куманову, Бујановцу, Велесу, Дебру, Охриду, Прилепу, Кичеву, Поречу, Дримколу и Крушеву и месних одбора. Дужност начелника главног одбора била је да се стара о издржавању чета на терену и обавезан био да једном недељно доставља четама потребне суме новца.⁸⁹

На наведеном састанку донет је нови статут, којим је српска организација добила ново име: Тајно удружење "Српска одбрана"⁹⁰. Иако је по Статуту предвиђено постојање једног Горског штаба, преко којег и главних одбора у Македонији би се руководило четама, задржана су оба горска штаба. Тајност рада по Статуту обезбеђивала се и смртном казном ("Ко изда поверену му тајну, казниће се смрћу. Смртну пресуду изриче одбор" – чл.29⁹¹).

Самосталска влада је све више руководила четничком акцијом, потискујући носиоце приватне иницијативе, али и даље је давала привид приватности. Исказивала је веће поверење официрима – завереницима у постављању на руководеће положаје. Заплена оружја и муниције у Врању августа 1905. године, те дате оставке чланова Извршног одбора у Врању и чланова Главног одбора, од којих нико није био самосталац, само је ишло на руку влади, као и делимично постигнути први резултати на терену. Новембра 1905. године (министар иностраних дела Ј. Жујовић) послала је Милана Ракића као вицеkonzула у Генералном конзулату у Скопљу да обавља четничке послове, јер је у Скопљу био Главни одбор за терен (октобра 1906. враћен је Ракић у приштински конзулат).⁹²

Почетком фебруара 1906. године самосталска влада (председник Министарског савета и министар просвете и црквених дела Љ. Стојановић,

⁸⁹ В. Илић, н.д., стр. 64 – 66.

⁹⁰ Исто, стр. 67 – 70, где је у целини објављен Статут према: Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, [s.a.], стр. 160 – 164. Цитирамо циљ Српске одбране: "Циљ је овог удружења да, поводом исувише учесталих непријатељских нартаја на све што је српско у Ст. Србији и Македонији, ради на одбрани њиховој истим средствима и путем којим их непријатељи нападају".

⁹¹ Смртна казна предвиђена је и за друге случајеве ("Ако четник изда пушку, казни се смрћу..." – чл. 30; "Свако ко јатакује бугарским или другим којим разбојничким четама, казниће се најстрожије" – чл. 32.

⁹² Шире о томе: М. Ракић, *Конзулска писма 1905 – 1911*, стр. 67 – 79 и 303 – 329.

министар војни и заступник министра иностраних дела пуковник В. Антонић и др.) извршила је кадровске промене у одборима. Председник Централног одбора постао је један од првака Самосталне странке Љубомир Давидовић, а секретар капетан Сретен Рајковић, дотадашњи шеф Горског штаба за Западно Повардарје. Нови чланови су постали мајор Петар Пешић, капетан Јаша Ненадовић и статистичар др Драгиша Ђурић. Од старих чланова остао је само др Гођевац.⁹³ У Извршном одбору у Врању именовани су мајор Душан Туфегчић (председник), поручник Андрија Петровић а уједно и за егзекутора смртних казни, већ за то доказани поручник Љубомир Вуловић,⁹⁴ који је ту дужност сурово вршио и спроводио и своју самовољу. Претходно је поручник Вуловић, као командир жандармеријске чете у Врању, вршио дужност председника Извршног одбора после оставке Рафајловића, с обзиром да се акција нагло развијала, а та је дужност била неопходна, што је био случај 1906/1907. годину. Већ тада се прочуо у Врању по садистичким мучењима, осуђивању заслужних људи за мање погрешке на смрт и др.⁹⁵

Министар Антонић на документима о српској четничкој акцији није остављао никакве забелешке (и на актима конзула из Скопља, Битоља и Солуна, који су их адресирали на Антонића), него је то чинио, ради регулисања многих питања, шеф Конзуларног одељења МИД Јован М. Јовановић "Пижон".⁹⁶ Међутим, када је требало неку одлуку материјалне природе донети, онда је Антонић, као заступник министра иностраних дела, потписивао.⁹⁷

⁹³ По С. Симићу тада је секретар постао мајор П. Пешић, а од старих чланова у Одбор су ушли још генерал Атанацковић и др Василије Јовановић – н.д., стр. 58. У свом дневнику Милан Ракић је записивао како су Љ. Давидовић и Гођевац чинили грешке у руковођењу четничком акцијом, посебно када су долазили у Врање (2 – 4. I 1906.); *ДОСПКС*, књ. 2, св. 1/1, док. 248, стр. 544, 546.

⁹⁴ В. Илић, н.д., стр. 81.

⁹⁵ С. Симић, н.д., стр.64.

⁹⁶ Издајам: На извештају са предлозима конзула у Битољу министру Антонићу 11. 1. 1906. ("Наша организација иде споро и тремо, док се на другим странама и бугарској и грчкој, са грчевитом ужурбанашћу и дању и ноћу ради. Овоме узрок не лежи у томе, што код нас нема иницијативе и воље за тај рад, већ што нам недостају средства, без којих се на организацији не може радити..." Ј. Јовановић је написао: " У буџет унети" – *ДОСПКС*, књ. 2, св. 1/1, док. 55, стр. 225 – 226.

⁹⁷ Када је из Битоља извештаван Ј. Јовановић о страдању Срба а затим то исто писао и српски конзул у Битољу и тражио леволвере, Антонић је потписао 18/31. I 1906. године одлуку о слању преко Скопља 30 пиштоља – *ДОСПКС*, књ. 2, Додатак 2, док. 12, стр. 82 – 83. О преношењу оружја за Скопље и даљ од стране српских дипломатских службеника шире је писао Милан Ракић (*Конзулска писма 1905 – 1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985, највише стр. 69 – 79); *Мемоари Делфе Иванић*, Архив Србије, Varia, бр. 3494, у вези тог рада њеног мужа као вицеконзула у Скопљу 1906 – 1908, и др.

Милан Ракић је 2. фебруара у свом дневнику записао податке из преписке Ј. Јовановића и конзула у Скопљу Михаила Ристића у којем се Ристић жали на рад Љ. Давидовића, да ће историја судити и др, а да му је Јовановић, поред осталог одговорио: "...да Краљ држи евиденцију и да ће о томе водити рачуна".⁹⁸

Тајно удружење "Српска одбрана" ушло је у 1906. годину са знатно повољнијим финансијским средствима: имућни Срби из Старе Србије и Македоније прикупили су 840.000 динара а самосталска влада обезбедила је у Народној скупштини по 300.000 динара редовног кредита (за пострадале у Старој Србији и Македонији) и поверљивог кредита, укупно 1.440000 динара.⁹⁹

У току априла 1906. у складу са одлукама од 4. јула 1905, реорганизовани су или формиран пододбори у Нишу, Лесковцу, Пироту, Шапцу, Лозници, Јагодини, Ћуприји, Алексинцу, Пожаревцу, Смедереву и Великом Градишту.¹⁰⁰

Никола Пашић је био знатно ангажован у вези четничке акције. Првог дана, 30. маја 1906, када је постао и министар иностраних дела, послао је конзулу у Приштини телеграм за захтевом да се припреми преко Косова прелаз за две чете у Пореч. Конзул му је одговорио да је то немогуће, јер би због тога "настала коначна пропаст српског народа на Косову". Како је Пашић био више од годину дана изван акције, конзул му је то објаснио писмом 2. јуна.¹⁰¹ Пашић је регулисао једноставнија питања у вези четничке акције и Српске одбране (на пр. дати податке из извештаја о страдању Срба штампи и др.) а најкрупнија је износио краљу па, по потреби на министарским седницама су решавана. Тако је на ноту Турске од 13/ 26. маја 1906. године због убацивања чета из Србије на њену територију, препустио шефу Конзуларног одељења Јовановићу да одговори да се чете не формирају на територији Србије, већ на територији Турске ради одбране од Бугара, Турака и Арнаута.¹⁰² Интересантно је писмо артиљеријског капетана,

⁹⁸ *ДОСПКС*, књ. 2, св. 1/1, док. 248, стр. 549.

⁹⁹ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, [1938], 167 – 168.

¹⁰⁰ В. Илић, н.д., стр.93.

¹⁰¹ Конзул М. Спалајковић је Пашићу напоменуо случај страдања чете Саватија Милошевића приликом повратка из Македоније преко Велике Хоце (одатле је био један од погинулих четника Лазар Кујунџић) 24. маја 1905, те после тога страдање и дела српског народа од Турака а посебно Албанаца. Спалајковић је изнео да се оружје може пребацивати преко Косова за Пореч, јер је то већ извидио писар Конзулата др. Б. П. Љубишић, по наређењу конзула и Ј. Јовановића. – *ДОСПКС*, књ. 2, св. 1/II, док. 596, стр. 1105, а извештај Љубишића Јовановићу о једино могућем правсу и начину преноса оружја – док. 597, стр. 1106 – 117. После случаја у Вел. Хоци протерано је преко 60 Кујунџића и у првом маху још 96 лица а насељавани Фанди (Албанци католици) и др: видети у истој књизи, док. 409, стр. 802 – 807.

¹⁰² Исто, док. 523, стр. 996.

тадашњег члана Централног одбора Јакова Јаше А. Ненадовића, којег у литератури мешају са др. Јаковом Јашом Ненадовићем из краљу Петру одане и блиске породице, Пашићу у којем је тражио новац за пренос пушака и леволвера, које је послао у Медвеђу приштинском конзулу (почетак канала за пренос оружја преко Сиринићке жупе за Пореч, за шта је Ј. Јовановић обезбедио новац конзулату у Приштини). Ненадовић је тражио да се трошкови исплате и др Драгиши Ђурићу, такође члану Централног одбора, који је требао да плати за тај део транспорта у Србији до Медвеђе а што је Ј. Јовановић одбио. Ненадовић је толико био слободан да напише Пашићу да би он лично дошао до њега због тог питања да није заузет у Комисији за насељење досељеника. Изнео је и предлог дизања мањих буна Арнаута у Санџаку, као што је једну већ организовао, јер се тиме везују за Србију побуњени прваци албанских племена¹⁰³ а што је касније прихватио М. Миловановић.

Решењем министра финансије у Пашићевим владама (од 17. априла 1906. до 7. јула 1908) Л. Пачуа од 25. августа 1906. године смањен је кредит за одбрану Срба у Старој Србији и Македонији, што је имало штетних последица на терену, а чему су доприносиле и честе несугласице на релацији Централни одбор – Извршни одбор.¹⁰⁴

Новембра 1906. године Народна скупштина на предлог хомогене радикалске владе изгласала је у буџету за 1907. годину и ставке од 300.000 динара за помоћ пострадалима у Старој Србији и Македонији и поверљив кредит за заштиту народних интереса на тим просторима у висини од 1.375.000 динара. Тиме је званична Србија за активности Српске одбране у 1907. години обезбедила 1.675.000 динара.¹⁰⁵

Крајем 1906. године Пашићева влада извршила је промене у Централном и Извршном одбору. Председник Централног одбора постао је почасни ђенерал (од 1907. ђенерал) Никодије Стефановић – Тимочки, секретар капетан II класе Панта Радосављевић – Дунавски. Нови чланови постали су потпредседник Народне скупштине др Љубомир Јовановић и мајор Душан Туфегчић. Чланство у одбору престало је др Гођевићу, др Драгиши Ђурићу и капетану Јаши Ненадовићу. Нови председник Извршног одбора у Врању постао је мајор

¹⁰³ Исто, док. 621, стр. 1135 – 1136.

¹⁰⁴ В. Илић, н.д., стр. 101.

¹⁰⁵ Ј. Јовановић, н.д., стр. 167 – 186; В. Илић, н.д., стр. 106.

Божидар Терзић, будући ђенерал и министар војни. Он је учинио покушаје да у Извршном одбору кадровским променама и централизацијом отклони недостатке, и, како није потпуно успео, што се посебно односило на самовољу капетана II класе Љ. Вуловића, почетком 1907. године поднео је оставку. Вуловић је са два члана Извршног одбора послао писмо – предлог 2/15. XII 1906. године Централном одбору о томе што капетан Мијајло Ристић – Џервинац није казнио смрћу једног четника и предложио да се тај четник убије пре него што дође у Врање. То писмо је након два дана прочитано на седници Централног одбора, замерено је Џервинцу што је опростио грешку четника и одобрено је Извршном одбору да изврши његов предлог.¹⁰⁶ Нови Централни одбор предузео је мере на унапређењу рада, посебно на пресецању цурења вести у листовима *Мали журнал*, *Српска застава*, *За Отаџбину* и *Македонија*. Непосредно пре тога упозорио је министар војни ђенерал Путник Централни одбор на његову лошу и недовољно конспиративну праксу да писмено и непосредно општи са појединим командантима у Београду и унутрашњости. Захтевао је да се убудуће, из безбедносних разлога, Централни одбор искључиво обраћа министру војном "за све што има везе са војним министарством и то увек на личност министра, а путем Министарства иностраних дела"¹⁰⁷

Министар војни и даље је помагао четничку акцију али нешто спорије и сигурније. Није поново одобрио одсуство капетану I класе Бориславу Борку Паштровићу,¹⁰⁸ да би био шеф Горског штаба за Западно Повардарје. Претходно се због болести вратио са те дужности у Београд поручник Павле Блажарић – Бистрички,¹⁰⁹ који је био један од најуспешнијих официра – четника. Он је током 1906. године са својим сарадницима знатно проширио територију са српским утицајем, све до Вардара. Реферисао је о свом раду ђенералу Стефановићу,

¹⁰⁶ ДОСПКС, књ. 2, Додатак 2. *Организација Српска одбрана 1906. године*, стр. 511.

¹⁰⁷ В. Илић, н.д., стр.106 – 107.

¹⁰⁸ Био је најстарији официр који је командовао четом на терену. Погинуо је као мајор јануара 1913. године на Брдици код Скадра.

¹⁰⁹ Биографија му је објављена у: *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004, 574 – 575; *Добровољачки гласник* 24/204, 14 – 16 и у предговору др Божице Младеновић његових мемоара, Лепосавић 2006, 5 – 21. Овде ћемо изнети само његова два подвига: са четничким добровољачким одредом и националним радником Богданом Раденковићем прокрстарио је кроз Албанију ради извиђања и успостављања појединих веза 1912. године и после пробоја Солунског фронта као командант Охридског одреда заобишао је италијанске јединице и четири дана пре њих ушао у Тирану. Када су италијанске јединице стигле, добио је наређење од команданта здружених снага, француског генерала да Тирану и северни део Албаније препусти италијанским јединицама, јер је тако било предвиђено у заједничком плану. Умро је као пуковник у пензији и носилац Карађорђевог звезде са мачевима III реда 1947, а да му је родбина објавила у читуљи само да је био потпуковник у пензији (*Политика*, 4. V 1947, 8).

председнику Централног комитета, и упознао га са појединим проблемима, од којих се издвајају слабости шефа Горског штаба за Источно повардарје капетана I класе Мијајла Ристића – Цервинца,¹¹⁰ што није спречио новчане малверзације двојице потчињених, већ се томе прикључио.¹¹¹

Блажарић је био упоран да га прими и председник МС и министар иностраних дела Н. Пашић, што му је успело седмог дана долажења 27. XII 1906/9. I. 1907. године, јер се претходних дана Пашић ангажовао око позваних новинара из Европе да им докаже лажи аустроугарске и друге штампе. Пре почетка разговора, Пашић је развио аустроугарску генералштабну топографску карту, где су били уцртани и најситнији подаци у вези четничке акције. У току разговора, Пашић се интересовао и за најситније детаље.¹¹² Критиковао је Блажарића што се није зауставио на ширењу српског утицаја на рачун бугарског, како је то он наредио, јер је због тога и других српских успеха, Бугарска хтела да зарати против Србије¹¹³, што су спречиле Русија и Француска, и што је неовлашћено склопио споразум са грчким Комитетом о подели зоне дејстава западно од Вардара (садашња македонско – грчка граница) а што је већ у пракси постојало. На крају га је Пашић похвалио јер се све добро завршило.

Терор бугарских комитских чета против Срба и од 1904. године (тачније: после угушења Илинденског устанка¹¹⁴) узимао је необичне размере, од 1905. се смањивао а 1906. био је знатно мањи, што указује на успешност српске четничке акције.¹¹⁵ Међутим, наставници националне историје овог периода на

¹¹⁰ Један од тројице убица брачног пара Обреновића. Због доказаних грешака кажњен је, пензионисан и умро у истом чину у Нишу 1915.

¹¹¹ Због тога је капетан Ристић хтео да се један од првих војвода са терена Ђорђе Скопљанче због мањих пропуста осуди на смрт, али је то покушао да спречи шеф Козуларног одељења др Мирослав Спалајковић, а спречио је Никола Пашић. Уплашен на Скопљанчетовом примеру, оставку на свој рад у четничкој организацији поднео је Централном одбору Коста Пећанац. - В. Илић, н.д., стр. 108 – 110.

¹¹² "...морао сам му наводити колико је које село имало домова, како су помагали мој рад учитељи, попови, епископи и конзули. О свему га детаљно обавестим, наведем имена оних лица, која су се највише истицала у потпомагању ове четничке акције.." – Павле Блажарић, *Мемоари*, Лепосавић 2006, 99.

¹¹³ С. Скоко – П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 – 1918*, Београд 1974, 190 – 191.

¹¹⁴ С. Симић наводи: "...бугарски Комитет (Македонско – одрински комитет – прим. В.И.) је наредио свим месним одборима да одмах, без одлагања, позову све Србе да се одрекну српског народног имена и приђу бугарској егзархији... Ако Срби на то не пристану – да се одмах затру и униште!" – н.д., стр. 124.

¹¹⁵ "За три године (1904 – 1906. год. – прим. В.И.) забележено је 93 убиства и 82 разбојништва у скопљанском подручју, у битолском крају 48 убиства и 61 разбојништво, у солунском округу су забележена 2 убиства и 8 разбојништва. Ова злочеста дела врше комитске чете; задатак им је, као некад над дахијама у Србији 1804, да обезглаве српско становништво. Сви ови злочини углавном

Филозофском факултету у Београду износе другачије мишљење, хвалећи краља Александра Обреновића: "Од великог је значаја и именовање Срба за владике (треба митрополите – прим. В.И) у Македонији и стварање школске и црквене организације унутар ње, чиме је заустављено побугаривање покрајине".¹¹⁶ Није заустављено побугаривање, али је захваљујући, прво, напредњачкој влади Стојана Новаковића, у сагласности са Портом и Патријаршијом од 1895. године, почела интензивнија школска и црквена организација и пропаганда на буђењу српске националне свести у Старој Србији и Македонији и постављање Србина Дионисија (Петровића) за митрополита у Призрену, после смрти Грка Мелентија. Скопски митрополит Викентије постављен је децембра 1903. године.

Најинтензивнија четничка дејства развила су се у Македонији 1904 – 1908; према турским изворима у Македонији је 1907. дејствовало 110 бугарских чета, 30 српских и 8 влашких. Чете су се сукобљавале са турским јединицама, али много више између себе. Према британским изворима, само за осам месеци 1905. у међусобним обрачунама у Македонији убијено је 785 људи, уништене су 74 куће и четири манастира. Четама су руководили и активни официри и подофицири наведених земаља. У српским четама, које се опремане у Београду, Врању, Лесковцу, Нишу био је приличан број добровољаца и пребеглица из Босне и Херцеговине, Војводине, Хрватске, Славоније и Далмације. Дејства чета привремено је обустављено тек младотурском револуцијом, а претходно је (1907/1908) стање српске акције у Македонији доспело у кризу услед размирница и сукоба личности на терену и оних у Београду. Према српским изворима, тада је било 73 бугарских, 40 грчких, осам српских и две влашке чете.¹¹⁷

Турске власти и страни представници потврђивали су да српски четници не врше стравичне злочине као бугарске комите и грчки андрити, али се, ипак, у

су извршени над српским свештеницима, школским радницима и настојатељима школа (мутевелијама). Највећи број комитских злочина извршен је 1904; у 1905. их је мање, а у 1906. најмање. Сам народ даје отпор, а осећа се и Српска одбрана. Напади у крајевима кумановском, кратовском, скопском – врше се и на читава села. У први мах овај терор вршен је само зато да се српска села принуде да пређу на страну Егзархије, а крајем 1905. и даље, комитске чете су на многа места почеле вршити пљачкашки занат; националистичка акција претвара се у уносан занат" – Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, [s. a.], 147. В. Илић, н.д., стр. 107, наводи да су бугарске организације 1906. године убиле 25 Срба у Старој Србији и Македонији и да је тај пад у доброј мери заслуга Српске одбране, која је у тој години у великој мери потиснула бугарске комите.

¹¹⁶ Р. Љушић, С. Рајић, *Александар Обреновић*, у: *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004, 97.

¹¹⁷ Пасус са појединим грешкама, које сам изнео, наведен је према: *Историја српског народа*, књ. 6, том 1, Београд 1983, 150, 166.

сталним сукобима око једног или другог утицаја, насиље није могло сасвим избећи.¹¹⁸

Међутим, прва већа криза започела је у фебруару 1907. године јер је дошло до несугласица на терену али и између Централног одбора и Министарства иностраних дела, од којих је Извршни одбор добијао противречна наређења. Али су и даље бугарске организације потискиване из Македоније захваљујући српским официрима и истакнутим Србима, претежно учитељима, са терена. То је био један од разлога што је у Министарству иностраних дела донесен нови Статут Централног одбора Српске организације.¹¹⁹ Поред осталих, спорили су се вицеkonzул у Приштини Милан Ракић и начелник Конзуларног одељења МИД др Мирослав Спалајковић око праваца убацивања чета, при чему је Ракић био у праву у вези косовског правца. Често је долазило до неспоразума између Централног и Извршног одбора. Почетком 1907. године усталила се организација слања оружја и муниције у Старој Србији: Министарство иностраних дела је достављало захтеве министру војном који је организовао пребацивање оружја до границе где су га преузимала одређена лица од стране конзулата у Приштини.¹²⁰

¹¹⁸ Љиљана Алексић – Пејковић, *Стара Србија у спољнополитичким плановима Србије до Првог балканског рата*, у: *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, зборник радова са научног скупа одржаног 27. и 28. новембра 2002. године, САНУ, Београд 2007, 41.

¹¹⁹ Важније одредбе: "Члан 2. Задатак је централном одбору, да у српским потлаченим крајевима изведе организацију на револуционарној основи, и да према указаној потреби организује, шаље оружане чете за одбрану српског живља од свачије најезде. Члан 4. Централни и вршни одбори у земљи тајни су и независни од свих административних и политичких власти, а легитимирају се генералним уверењима земаљске управе, која сваки члан централнога и извршних одбора има. Централни одбор сачињавају највише седам (7) лица, од којих четворицу поставља земаљска управа, а осталу тројицу бирају прва четворица. Члан 6. Централни одбор Српске организације управља целокупним радом организације и то: о броју, јачини и размештају чета споразумно са земаљском управом; а остало одбор врши по своме нахођењу и одлукама писменим. Централни одбор даје директиве за операције наших чета. Члан 12. Материјална средства за извршавање циљева Централног одбора, даје у првом реду земаљска управа, а затим добровољни прилози и разрез на поједина лица, који разрезају окружни пододбори и пододбори у Србији првенствено на оне своје сажитеље, који су из Старе Србије и Македоније, за чију одбрану и ослобођење Централни одбор и ради. Овај разрез с главе на главу не сме бити мањи од 20 динара годишње. Члан 13. У почетку сваке рачунске године, земаљска управа стављаће Централном одбору на расположење 240.000 динара, за извршење задатака које Централни одбор има... Члан 14. Централни одбор образоваће магацине оружја и материјалне спреме у местима у земљи и ван ове, где то за нужно нађе. Члан 17... Ако се дозна и докаже, да је који члан проневерио било усмено или писмено тајну Српске организације, суди ће се по уставу **војног** (болдовао В.И.) удружења "Српска одбрана"...У Београду 25. марта 1907. године" – *ДОСПКС*, књ. II, св. 3/1, док. 347, стр. 692 – 695.

¹²⁰ *ДОСПКС*, књ. II, св. 3, док. 78, стр. 303 – 304; док. 102, стр. 333 – 3334; док. 142, стр. 392; док. 654, стр. 1136 – 1137; док. 679, стр. 1176 – 1177, где МИД уверава царинарницу у Рашкој да се полицијске власти не могу мешати у вези доделе наоружања у Старој Србији, јер је то у искључивој надлежности МИД – а.

Врховна управа (Министарство иностраних дела) обуставила је рад Централног одбора 4. јула 1907. године и тиме га расформирала а Извршном одбору дозволила да обавља само техничко – оперативне послове. Ово је имало за последицу да изгине цела новопослана чета са четири официра 15. јула, други дан после преласка границе, код Пасјана. Официри су требали да заузму упражњена руководећа места. Претходно је, 25. маја/7. јуна 1907. године министар иностраних дела Н. Пашић наредбом забранио српским четама да нападају села и злостављају становништво, већ само да гоне разбојничке непријатељске чете.¹²¹ Како су по одлуци Скопског одбора у присуству генералног конзула Живојина Балугџића, чете Јована Бабунског и Василија Трбића, добиле задатак да избију на Вардар и успоставе везу са Источним Повардарјем, оне су ноћу нападе комитску чету у селу Дренову, при чему су запалиле неколико кућа из којих су комите пружале отпор и поразиле их. Због паљевине у Дренову, Пашић је телеграмом од 9/22. јуна Генералном конзулату у Скопљу захтевао да се поштује његова наредба од 25. маја.¹²² Посланик Србије у Софији Светислав С. Симић подробно је извештавао Министарство иностраних дела о ситуацији у Бугарској. Издваја се део његовог закључка из сумарног извештаја у вези заоштравања односа Бугарске према Србији 1907. године: "...Рапорт г. Машина знатно је допринео да ова повика (против Србије, нарочито у штампи – прим. В.И.) постане овако велика, и да се развију ови планови, па чак и нескривене жеље, у извесним круговима, за напад на Србију. За сад опасности нема али ми морамо бити обазриви и опрезни, а нарочито се морамо старати о томе, како да развијемо своју одбрамбену моћ, без које се не може водити ни

¹²¹ *ДОСПКС*; књ. II, св. 3/ II, док. 490, стр. 892.

¹²² Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија...*, 172 – 174; В. Илић., н.д., стр. 113 – 127, где је стављен погрешан датум: недељу дана раније - *ДОСПКС*, књ. II, св. 3/ II, док. 657, стр. 1140

добра политика."¹²³ Крајем 1907. године извршена је попуна четничке организације, углавном младим завереницима и њиховим друговима.¹²⁴

Повремене несугласице између скопског Генералног конзулата и Српске митрополије у Скопљу, крајем 1907. и почетком 1908. године кулминирале су у отворени сукоб и довеле до расцепа у раду српске организације на терену. Формирале су се две супростављене групе. Прва, коју је предводио Богдан Раденковић, инстистирала је да се национални рад спроводи преко Скопља према упутствима и налозима из Београда. Друга је била на становишту да се национални послови изводе без Скопског одбора а тиме и скопског Генералног конзулата а да је Београд само финансира. Њу је предводио скопски митрополит Викентије. Ову групу Валијат је хтео да употреби против Богдана Раденковића и његовић присталица, претежно, управитеља српских школа. Сукоби у организацији пренели су се и на терену.

Ради разрешења насталог стања, Врховна управа упутила је на терен, са највишим овлашћењима, капетана I класе Алимпија Марјановића, завереника, којег је изабрао за овај задатак министар војни генерал Путник. Он је под псеудонимом "професор Лазар Младеновић" 5. фебруара 1908. године стигао у Скопље, упознао се са приликама на терену и са поменутиим Б. Раденковићем, будућим оснивачем и једним од истакнутих чланова организације "Уједињење или смрт", саставио нови Устав српске организације. Уставом су били дефинисани права и обавезе не само чланова организације, већ и свих Срба на територији косовског и Битољског вилајета. Затим је у Врању формирао чету са којом је 25. фебруара прешао границу као шеф Горског штаба за Источно Повардарје. Прво је сломио отпор непослушних војвода а затим на терену извршио реорганизацију и наставио продирање на југ према Овче Пољу и на

¹²³ *ДОСПКС*, књ. II, св. 3/ II, док. 596, стр. 1053. Пашић је овај опширан извештај послао свим посланствима и конзулатима Србије у Турској са упутствима за рад: "Интереси Србије захтевају да се ублажавају односи између Србије и Бугарске и према томе да се нареди свим службеницима на жељезници Цариград – Ниш – Ристовац да ништа не предузимају против мира и пуштања Бугара на тој линији, али да строго мотре шта раде. Да се саветују борци у Ст. Србији и Македонији да не нападају, но само да се бране ако буду нападнути. Да никога из Србије тамо не пуштају ако иде у намери да четује. Да се саопшти шефу прес – бироа да не вређа Бугаре и да не истиче српски шовинизам, и да вести, које долазе из Македоније и Ст. Србије не пушта преко прес – бироа. Да се поручи *Самоуправи* да буде пажљива спрам Бугара и да саопштава о њој, као и Ст. Србији и Македонији само оно што јој се изда из Министарства. Уопште да се ради на стицавању. 27/V 1907. *Пашић*" – Исто, стр.1054.

¹²⁴ Шеф Горског штаба за Источно Повардарје постао је поручник Војин Поповић – Вук, његов заменик поручник Александар Благојевић – Кочански а члан Штаба потпоручник Миливоје Чолак – Антић. За заступника шефа Горског штаба за Западно Повардарје одређен је војвода Јован Стојковић – Бабунски.

исток у села под утицајем бугарских организација. Овај рад прекинут је Хуријетом од 23. јула 1908. године. После успеха револуције, Младотурци су у Скопљу и Солуну објавили свој проглас – Хуријет, којим су свим турским поданицима обећани: устав, грађанска права и политичке слободе¹²⁵.

Четничка акција у Старој Србији и Македонији привремено је прекинута, да би због поновног угрожавања српског народа настављена крајем 1909. године. Носиоци основних и најопаснијих послова на терену били су официри и подофицири и српске војводе са терена. И даље су министри војни имали значајна тајна ангажовања и примали су извештаје од руководећих официра са терена преко канала Министарства иностраних дела или директно преко граничних јединица.¹²⁶ Тадашње чете и новоформиране чете имале су и корисну улогу у балканским ратовима и уочи њих када им је командовао и мајор Алимпије Марјановић, командант Граничних јединица Србије, затим добровољачких одреда - бригаде¹²⁷

После анексије Босне и Херцеговине 1908. године "Српска одбрана" прерасла је у "Народну одбрану", што је представљало нови квантитет и квалитет. Од стране појединих његових савременика генерал Атанацковић називан је, почев од 1924. године, првим председником "Народне одбране"¹²⁸. Атанацковића треба истаћи што се пензионисао по свом захтеву априла 1906,¹²⁹ када је непопустљив услов В. Британије за успостављање дипломатских односа са Србијом било пензионисање шест најстаријих завереника. Тиме је олакшао напоре краљу и влади.¹³⁰

¹²⁵ В. Илић, н.д., стр.131 – 134. Министар иностраних дела Н. Пашић је уочи Хуријета наређивао да се прекине са свим четничким акцијама: "Конзули ће бити најстрожије одговорни ако се ишта даље деси" – депеша од 17. јуна 1908. – исто, стр. 134. И нови министар М. Миловановић је подржавао младотурске реформе 1908. године.

¹²⁶ Исто, стр. 142, 144, где су објављени факсимили таква два извештаја.

¹²⁷ Истакао се као командант добровољачких одреда 1912, Добровољачке бригаде 1913, добровољачких одреда 1915. итд. Био је класни друг и сарадник пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, али не члан Црне руке. Као пуковник, витез Карађорђевог звезда са мачевима IV реда, пензионисан је 1923. Умро је као управник добара Српске академије наука. Биографија: НЕ СХС; књ. 2, стр. 790 (латиница) и СБР, књ. 5 у рукопису.

¹²⁸ *Календар народне одбране за просту 1925. годину*, Београд 1924, 172, 175.

¹²⁹ Генерал Атанацковић је у времену 1905 – 1907. година 121 пут био у радној посети краљу (у просеку сваке недеље једанпут, бројније од већине министара, с тим да се крајем 1907. број посета нагло смањивао). Тих посета у времену 1909 – 1912. година имао је 56, а већи део је био по позиву краља. То смањивање је у корелацији са смањивањем ангажовања краља у вођењу посебних спољнополитичких радњи.

¹³⁰ До сада најпотпунија биографија о њему је у: *Српски биографски речник* (даље: СБР), књ. 1, Нови Сад 2004, 302 – 304.

По званичној историографији први председник "Народне одбране" био је пензионисани ђенерал Божидар Јанковић,¹³¹ од 1908, када је "Народна одбрана", јавно организована и предате јој и тајне делатности, које су на терену изводили, углавном, млади официри, већином од 1911. године чланови или руководиоци организације "Уједињење или смрт", која је посредно руководила четничком акцијом. За обуку добровољаца четника организовани су логори, од којих је највећи био у Ћуприји под командом капетана завереника Војислава Танкосића. Затим је крајем 1911. године са допуштењем министра војног генерала Степановића а на тајну иницијативу официра црнорукаца као активиста "Народне одбране", основан у Прокупљу највећи логор у виду школе у којој је Танкосић био главни инструктор. Претходно се Танкосић по одлуци Министарства иностраних дела бринуо о бившим четницима са којима се почетком 1911. сместио у Ћуприји. Како о томе није обавестио окружног начелника, министар финансија и заступник министра унутрашњих дела Стојан Протић упутио је неку врсту протестног поверљивог писма министру иностраних дела М. Миловановићу 22. IV/5. V 1911. године.¹³² На то је министру Протићу сутрадан одговорио строго поверљивим писмом шеф Конзуларног одељења Јован Т. Марковић да је он то тако регулисао да би бивши четници били под његовом контролом а преко Танкосића и замолио министра да га извести о неком другом погоднијем месту "те да четнике тамо преселим."¹³³ Танкосићу је у четири наврата током прве половине 1911. године исплаћено по решењу министра иностраних дела укупно 4.400 динара из ванредног поверљивог кредита за 1911. годину на име издржавања четника у Ћуприји¹³⁴

Планирани буџет за поверљиве просветно политичке циљеве Србије у Турској за 1911. годину износио је нешто преко милион динара. Од тога највише је било за додатке платама учитеља, богослова, повереника у других лица за

¹³¹ Вид.: Мира Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, у: *Војноисторијски гласник*, 1 – 2/2004, 110 – 135.

¹³² "...Од подручних ми органа Управе вароши Београда извештен сам, да је г. Танкосић одвео комите у Ћуприју по Вашој наредби о кредиту подручног Вам Министарства. С тога ми је част молити Вас, за извештај: јесу ли комите одведене у Ћуприју по Вашој наредби и у каквој цељи као и докле ће они тамо остати. У исто време молим Вас, да се то, и томе слично више не чини без мог знања и одобрења" - *ДОСПКС*, књ. IV, св. 3/II, 1911, док. 429, стр. 855 – 857.

¹³³ Исто, стр. 856. Након недељу дана Танкосић је према усменом наређењу министра иностраних дела изнео своје мишљење да се загранична четничка организација у Турској поврати на исти степен каква је била 1907/8. године, да се добије од Министарства војног 1000 пушака берданки, 200.000 метака, експлозив и др. – исто, стр. 857.

¹³⁴ Исто, стр. 857; 1055 – 1056; 1235 – 1236 и 1236.

достојно заступање Србије, трошкове школских и црквених установа и др. Поверљиви кредити за Генерални конзулат у Скопљу и конзулат у Битољу за поверене им рејоне Српске одбране био је 59.460, односно 30. 180 динара. Од тога за Народну одбрану додељено је 22.800 а за трошкове Главног одбора и обласног (вилајетског) 12.000 динара Генералном конзулату у Скопљу. За трошкове обласног (вилајетског) одбора у Битољу предвиђено је 4.880 динара. Остали износ од 50. 040 динара (за скопски конзулат 24.660 а за битољски 25.380) био је предвиђен за примања бивших 96 четника од којих је било 27 војвода.¹³⁵

Током фебруара 1911. године председник Организације османлијских Срба Богдан Раденковић са својим сарадником Јованом Ћирковићем, као представници државе Србије, имали су строго тајне преговоре у Солуну и Скопљу са турским званичницима из Цариграда (највиши је био Галиб беј, директор Јавне безбедности Турске, који је имао основни задатак да регулише обезбеђење султана приликом његовог путовања до Муратовог турбета на Косово Поље). Турци су постављали услов да им Срби помогну у борби против бугарских чета. Закључено је да Срби имају још два посланика и, евентуално, још једног сенатора; да се приступи организовању просветних клубова по примеру Битоља и др. У вези четничке акције утврђено је: "Осигурава се некажњивост нашим људима који се буду бавили четничким пословима, као што су председници и чланови појединих месних одбора, курири, писмоноше итд. Ухваћена четничка архива враћа се нашој организацији. Споразум овај мора се чувати у највећој тајности. Валијама се ставља у дужност да нам, на захтев наших представника у Скопљу и Битољу, отварају потребне канале за преношење оружја и превођење чета из једног краја у други."¹³⁶ Битољски конзул је био само делимично упознат са садржајем овог споразума¹³⁷. У наставку

¹³⁵ Исто, св. 3/II, Прилог А. У скопском рејону било је 15 војвода и 23 четника а у битољском 12 војвода и 58 четника.

¹³⁶ Исто, св. 3/I, док. 196, стр. 483 – 488. Извештај Б. Раденковића од 25. II/10. III 1911. При томе је Галиб беј дао Б. Раденковићу легитимацију изванредног чиновника Јавне безбедности Турске са знатним овлашћењима. На полеђини извештаја неко (министар или шеф Конзуларног одељења) је записао: "...што се тиче четничке акције, она ће почети кад валије нађу да треба" и да Раденковић ради реализације споразума буде у Скопљу.

¹³⁷ У свом извештају МИД – у од 4/17. IV 1911. године битољски конзул пише да се договорио са скопљанским (Ј.Јовановићем) о допремању оружја; да турски званичници хоће да помогну да се српске чете што пре образују и туку бугарског војводу Блажета; да Ј. Ћирковић тражи да Б. Раденковић одмах дође у Скопље где ће бити пуковник Енвер беј (један од организатора младотурског покрета у Битољу) са министром војним Турске и др. Министар Миловановић је

разговора у Скопљу 16/19. фебруара видело се да су валије спремне да помогну српску четничку акцију и постављен је још један услов: да Срби помогну при истеривању руских калуђера из Дечана.

У исто време, фебруара, започела је кандидатура Б. Раденковића за митрополита рашко – призренског. Посланику Србије у Цариграду др. Ј. Ненадовићу послао је министар М. Миловановић 18. II/3. III списак три кандидата за наведену дужност а након три дана Ненадовић је одговорио министру да само Раденковић одговара, изнео о њему много позитивног и предложио да се Раденковић одмах закалуђери, унапређује у јеромонаха па, по могућности, у архимандрита, да једно време буде у Цариграду ради упознавања рада Патријаршије и др. Затим је Ненадовић писао 25. II/10. III да треба више од годину дана да би Раденковић могао да буде митрополит, на што је Миловановић захтевао од њега да проради да се кандидатура Раденковића заврши за 15. дана. Ненадовић је одговорио да је за тако кратко време немогуће кандидовати Раденковића и да је неопходно одмах изабрати новог митрополита и предложио је архимандрита др Гаврила Дожића. Миловановић је опет, 3/16. III, енергично инсистирао на кандидатури Раденковића.¹³⁸ Након два дана Ненадовић је телеграфисао Миловановићу да је Свети синод одредио архимандрита Саву (један од кандидата Србије) да буде администратор Митрополије, на што је Миловановић опет инсистирао на Раденковића, питао сараднике о архимандриту Сави, противио се кандидовању Дожића, који је ипак, упркос разним сметњама, према којима се постављао изузетно часно, постао митрополит децембра 1911.¹³⁹

Како се наметала потреба да српска четничка акција оживи, посебно због угрожавања српских интереса од стране бугарских чета а што су више пута предлагали конзули из Македоније, посебно генерални у Скопљу Јован М. Јовановић.¹⁴⁰ Министар Миловановић је дошао до закључка 5. марта "да је време

питао Ј. Јовановића да ли треба да Раденковић одмах иде у Скопље, а Јовановић је телеграфисао да треба. – *Исто*, св. 3/II, док 357, стр. 742 – 744.

¹³⁸ "Ако Патријаршија гаји искрено пријатељско расположење према Србији...Богдан Раденковић може бити митрополит за 15 дана. Раденковић тога ради долази одмах у Цариград. Комбинације са Дожићем због његова карактера и везе са Црном Гором врло је незгодна...Учините у том смислу поново енергичне кораке у Патријаршији да се брзом наименовању Раденковића, који би се закалуђерио, не противе нити какви интереси цркве нити какви канонски прописи"- исто, св. 3/I, док.208, стр. 511.

¹³⁹ Исто, регистри свезака 3/II и 3/IV.

¹⁴⁰ Издвајам први предлог Јовановића да се сељацима четири села из Кумановског округа плати 2.000 динара што су прешли на српску страну (исто, док.112, стр. 346 од 29. I/11.II 1911), затим

да и ми што пре отпочнемо наоружавање нашег тамош. народа и четничку акцију" и затражио је мишљења од оба конзула у вези реализација наведеног,¹⁴¹ и одобрио је конзулу у Битољу локална чета.¹⁴² Министар иностраних дела поднео је предлог Министарском савету 16/29. III 1911. године да се у Народној скупштини одобри ванредни поверљиви кредит за набавку веће количине оружја и муниције за одбрану српских интереса у Старој Србији и Македонији 100.000 динара и за трошкове свесловенског новинарског конгреса 30.000 динара, што је МС прихватио. Затим је наведени министар дао упутство министру финансија за чување тајности кредита.¹⁴³

У то време (почетак/средина марта 1911.) израђени су нови устав Тајног удружења "Српска одбрана" и нови статут Централног одбора "Српска организација".¹⁴⁴ Устав је би најопширнији у односу на претходне. Основана су три вилајетска одбора Српске одбране: Косовски са седиштем у Скопљу, Солунски и Битољски;¹⁴⁵ у Уставу су разређени организација Српске одбране до најнижег нивоа (селског одбора, села и наоружање мештана), основне надлежности и детаљније дужности свих одбора,¹⁴⁶ горског штаба,¹⁴⁷ чета¹⁴⁸ и

да се иста села обезбеде једном српском четом јер им бугарске комите прете да ће их све истребити (док. 184, стр. 465)

¹⁴¹ Исто, док.226, стр. 534 – 536 од 7/20. III 1911, а ген. конзул Јовановић га је известио наредног дана о количини и стању наоружања у магацину МИД – а у Врању и држим потребама, исто стр. 536.

¹⁴² Исто, док. 205, стр. 505.

¹⁴³ Исто, док. 261, стр. 580 – 582. "Господине министре (финансија прим. В.И.), Као што Вам је познато, потребно је да се од Народне скупштине издејствује што скорије ванредни кредит од (100.000) сто хиљада динара, који би се имао ставити на расположење било подручном министру непосредно/ било министру војном или министру финансија ради набавке потребног оружја и муниције. ... ако би се он тражио за министарство војно или финансија, могло би се рећи да ће се он употребити за набавку оружја ради чувања границе. И у јдном и у другом случају кредит се има сматрати као поверљив, те би прегледу рачуна о утрошку његовом, било потребно" да се изврши од нарочитих посланика, које би за то Народна скупштина одредила.

¹⁴⁴ Документи без датума су објављени у прилогу Б св. 3/II, књ. IV, *ДОСПКС* за 1911. годину са напоменом да су документи нађени као прилог уз допис Одбора **Српске народне одбране** (болдовао В.И.) у строгоповерљивој архиви МИД – а за 1910 – 1911. годину.

¹⁴⁵ Чл. 1 "Ради заклањања и заштите српског становништва у Старој Србији и Македонији од насртања и свирепства разних нападача организованих и неорганизованих, установљавају се у вилајетима..."

¹⁴⁶ Издвајам: "Сви вилајетски одбори, срески подоодбори и појединих каза и месни – селски одбори стараће се да сви Срби, било они патријаршисте или егзархисте, који живе у њиховом рејону, уђу као чланови удружења. Као најбоље средство за ово треба да им послужи на првом месту пропаганда, ширење идеје о Српству, проповедање о сјајној прошлости и великој будућности српског племена" чл. 24 и 25. "Ако се нађе да ко наметањем, заваривањем или застрашивањем одвраћа српски живаљ – становништво од слободног опредељења према своме српском племену, онда се према таквом зликовцу одмах употребљују нелегална средства – убиство. Ова нелегална средства извршује горски штаб само у хитним случајевима или сам, или средством најближег војводе, а у недостатку ових средством терориста. За случајеве који нису

појединаца (војвода,¹⁴⁹ четника¹⁵⁰, терориста (термин који се први пут употребљава у уставима и имао је нешто другачије значење од савременог)¹⁵¹ и курира, дисциплина¹⁵² и казне (где је предвиђен и однос са штампом)¹⁵³ и дат

хитни, решавају о извршењу ових нелегалних средстава пододбори појединих каза за своје рејоне, о чему се мора извести и вилајетски одбор." чл. 26.

¹⁴⁷ "Горском штабу потчињене су све војводе и сви наоружани четници и људи на целокупној му оперативној просторији, и сви су дужни безусловно покоравати му се. Све одлуке горског штаба премапотписује његов помоћник" чл. 31 и 32. У чл. 30 изнет је састав горског штаба, да шефа и његовог помоћника именује Централни одбор српске организације, стим да помоћника поставља у договор са шефом; једног од најугледнијих војвода бира вилајетски одбор а да су искључиво шефу штабу придодата 6 – 8 наоружана човека. Прецизирано је и друго, посебно извештавање Централног одбора и вилајетског одбора, обавештавање итд. чл. 30 – 43 у којем се понавља ранија одредба да је "шеф горског штаба у односу на операције безусловно потчињен централном одбору српске организације, од кога и добија директиве за овај рад. Само пак извршење и рад око тога остављено је горском штабу да он са својим војводама утврди."

¹⁴⁸ "Чете састављају наоружани људи, који се стављају на расположење шефу горског штаба.

Главни је заповедник на терену шеф горског штаба, и према томе, све војводе и све оружане чете на његовој територији морају му се безусловно покоравати." чл. 54. и 55.

¹⁴⁹ О избору, месечној плати коју у датим границама и условима одређује Централни одбор, дужности (... "Када се укаже потреба и нужда да један војвода притекне са својом четом другој којој оближњој чети у помоћ, која је у опасности или иначе, онда тај војвода на позив па и без позива угрожене чете дужан да јој притекне у помоћ. Ко то не учини што се има доказати, казниће се као издајник *смрћу*, што ће решавати Централни одбор. (чл. 47) Војвода се мора старати да се потчињени му четници у сваком месту где ступе понашају према становницима као браћа и управо избавиоци и браниоци мештана, чувајући их од зулума ма од које стране овај долазио и да се покажу као истинити носиоци воље за ослобођење, и миран живот. Нарочито војводе ће мотрити на своје четнике да ови не руше веру, обичаје и чедност онамошњег нашег народа; да ништа насилно од мештана не узимају; да се не коцкају и да не бекријају...

Најстрожије се забрањује силовање женскадије имајући у виду да је ово тешка кривица, која се казни смрћу." – чл- 49.

¹⁵⁰ "Четник може бити сваки онај одушевљени Србин, који до ступања у чету није учинио никакво дело, које не би доликовало достојанству једног српског четника. Пријем четника врши Централни одбор, а у хитним и изузетним случајевима, пријем четника могу вршити и други одбори и поодбори у земљи и ван земље, кад ово Централни одбор нареди." – чл. 56.

¹⁵¹ "За одбрану и сигурност нашег живља у појединим варошима, варошицама и селима, организоваће се *терористи*. Терористима је дужност да извршују смртне пресуде вилајетских одбора, без икаквог изговора и устезања. Терориста може бити само онај, који се заклетвом обавезе да ће убиство над осуђеним лицем извршити по цену свога сопственог живота. Свако одрицање послушности од стране терориста, казниће се *смрћу*" (чл. 63 – 66). "Терористе издржавају вилајетски, одбори појединих каза и месни – селски одбори из својих каса а према месним приликама. Нарочито новчану награду за извршено дело, одређује вилајетски одбор (чл. 67). Терористи имају свога десетара, кога одређују поменути одбори и пододбори у чл. 67. Ови десетари зависни су од председника месног одбора. Број терориста у појединим местима утврђује вилајетски одбор споразумно са дотичним пододбором или месним селским одбором. Терористе врше и полицијску службу, јављајући својој месној претпостављеној власти све оно, што се дешава. Ту исту службу врше и десетари месних одбора."

¹⁵² "Чланови вилајетских одбора одговорни су за свој рад конференцији свога вилајета. Пресудну реч има Централни одбор. (чл. 75)... Шефу и члановима горског штаба суди Централни одбор (чл. 80)... Поштовање и послушност млађих према старијему мора бити безгранична у свима редовима организације, почев од најмлађег четника па закључно до председника Централног одбора." – чл. 90. Дисциплинско суђење је предвиђено да буде двостепено и хијерарјски. Казне су биле новчане (минималне, до 25 черека, батине (до 30) и смртне.

¹⁵³ "Било да удружење има свој лист, било да ступи у споразум са новинарима, у новинама са у опште могу третирали само она питања, која су корисна по нашу организацију, а која су прошла. Све остало... апсолутно се не сме износити ни писмено преко новина ни усмено. Ко противно ради казниће се најстрожије, као шпијун, био то ма ко. Решење и казну изриче Централни одбор." чл. 92. У чл. 91 предвиђено је да удружење покрене лист *Српска одбрана*, а "докле се то не

текст заклетве: "Ја (име и презиме) ступајући у редове српске организације и друштва српске одбране, заклињем се Свемогућим Богом: да ћу свугди и свагда бранити начела српског оружаног рада, и безусловно покоравати се његовим законима и уставу; да ћу чувати у тајности сваки рад друштвени, и, да ћу се сам убити пре, но што наши душмани успеју да ме заробе, и, да ћу свагда бити готов живот свој заложити у одбрани Српства. Тако ми Бог помогао и овога и онога света." - чл. 93.

Нови Статут Централног одбора "Српске организације" делимично се разликовао од Статута из 1907. године¹⁵⁴, који сам делом цитирао. Изнећу једну, наизглед, термиолошку разлику која указује да је влада управљала Српском организацијом. У Статуту из 1907. године наводи се да једино земаљска управа стоји изнад Централног одбора, обезбеђује му новац из буџета, да Централни одбор управља целокупним радом организације али основне одлуке доноси у споразуму са земаљском управом. У новом статуту исто је предвиђено, али се уместо "земаљска управа", употребљавају синтагме: "Врховна земаљска управа," "земаљска Врховна управа" или "Врховна управа". Према Предлогу Закона о врховној управи Краљевине Србије из 1904. године¹⁵⁵ (коментарисао сам га на крају Првог поглавља, укључно и његову делимичну примену) те синтагме означавају владу а знатно мање и краља.¹⁵⁶

Престолонаследник Александар покушао је јула 1912. године да се мајор завереник Алимпије Марјановић постави за команданта четничке школе у Прокупљу, јер му је био веома одан, а противио се што су му другови основали организацију "Уједињење или смрт". Црнорукци су били против, иако су ценили Марјановићев претходни рад у четничкој организацији као војвода Овчеполски, јер нису хтели да у тој организацији губе позиције.¹⁵⁷ Престолонаследник Александар није хтео да продубљује сукоб, него је препустио министру иностраних дела Јовану М. Јовановићу "Пижону" да смири сукоб, с обзиром да је министар као високи руководиоцац у Министарству иностраних дела дуго непосредно сарађивао и био ангажован у четничкој акцији. И остали млади

учини могло би се ступити у споразум са озбиљним редакцијама наших листова, да они то врше." Односило се на циљ листа: "да обавештава чланове српске организације о раду; да подиже дух; да пропагира идеју за ослобођење и у опште буди љубав за све оно, што је српско."

¹⁵⁴ *ДОСПКС*, књ. II, св. 3, док. 347, стр. 692 – 695.

¹⁵⁵ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 345 – 347.

¹⁵⁶ Чл. 1 "Краљ је највиши носилац државне власти у земљи. Влада је у име Краља представник и вршилац целокупне земаљске управе."

¹⁵⁷ Д. Живојиновић, н.д., стр. 338 – 339.

официри, који су били ангажовани у организацијама "Народне одбране", обучавали су омладину за четничка дејства и популарисала их. О овоме ће бити више речи у одговарајућим наставцима, а сада наводимо аргументе из биографије мајора Милана Васића: био је члан и једно време секретар Врховне управе организације "Уједињење или смрт", секретар "Народне одбране", задужен за многа питања у вези четничке организације, и др. Непосредно пре мобилизације постављен је од министра војног генерала Путника 16/29. IX 1912. године у Извештајном (Обавештајном) одсеку Операцијског одељења Штаба Врховне команде за шефа четничке организације.¹⁵⁸

Министар иностраних дела М. Миловановић прво је био против четничких акција како због подршке младотурској револуцији до 1909. године а затим био само за одбрану српског живља и избегавања сукоба са бугарским комитама, ради стварања савеза са Бугарском¹⁵⁹. За тај савез, на којем је инсистирао краљ, имао је подршку и официра из организације "Уједињење или смрт", са којом је директно контактирао, најчешће, преко потпуковника Д. Димитријевића Аписа, јер се радило о реализацији општеприхваћеног националног циља, а Апис га је о Организацији известио.¹⁶⁰ Крајем 1911. године наведена организација постала је незванично у Македонији полуизвршни орган Министарства иностраних дела,¹⁶¹ стим да је министар и председник владе Миловановић руководио ангажованим официрима из Организације преко министра војног. Интензитет ангажовања црнорукаца Миловановић је појачавао до своје смрти,¹⁶² тако да су ти официри били међусобно раздвајани на широком

¹⁵⁸ АВИИ, Пописник 2, кут. 8, фасц. 2, бр. 10/3. Његова непотпуна биографија у СБР, књ. 2, стр. 90 – 91.

¹⁵⁹ Генерални конзул Србије из Солуна известио је Миловановића о активности чета у Македонији 25. II/9. III 1912. године у току 1911. године: "...по званичним извештајима...појава чета било је на 380. Од тога броја било је бугарских на 170, грчких на 110, турских и арнаутских на 85. Спомињу се и неколико српске...чете су извршиле на 220 убистава...грчке чете су убијале обично Грке, а бугарске Бугаре...Турске и арнаутске чете нападале су обично хришћане..." – *ДОСПКС*, књ. V, св. 1, док. 157, стр.362.

¹⁶⁰ На више места у литератури наводи се како је Миловановић рекао Апису, када га је обавестио о постојању организације: "Ставите ми, млади пријатељу, ту вашу "Црну руку" на расположењу, па ћете видети шта ћу ја ускоро учинити за Српство" – Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр. 157.

¹⁶¹ Д. Ђорђевић на основу више изјава наводи: "После споразума 1911. године (између Миловановића и Аписа – прим. В.И.), Организација је на југу, у Македонији, постала извршни орган Министарства иностраних дела." – *Милован Миловановић*, стр. 158. Те наводе Д. Мекензи проширује и, поред осталог, додаје изјаве Миловановића: "Никада раније нисам срео тако сјајног официра" – *Милован Милованови: српски дипломата и државник*, Београд, 2007, 163.

¹⁶² Исто, стр. 158, где се наводи: "Миловановићеви односи са организацијом "Уједињење или смрт" нису се развили до краја; он је умро док се сарадња још налазила у меденом месецу".

простору: од Шапца до Пореча у Македонији а везу са Министарством иностраних дела, односно, премијером, одржавали преко министра војног, српских конзулата, жандармерије близу границе, те и министра унутрашњих дела.

Првобитна је била иницијатива шефа Обавештајног одсека Операцијског одељења Главног Ђенералштаба потпуковника Милана Ж. Миловановића¹⁶³ да се уведу гранични официри према Босни и Турској ради обавештајних задатака, што су прихватили начелник Главног Ђенералштаба и министар војни. На седници Министарског савета 19. II/2. III 1911. године по предлогу министра војног И. Гојковића, донето је решење да се за шест граничних официра уведе додатак од по 1.200 динара и партија Министарства војног за поверљиве циљеве повећа са 15.000 динара на 27.800 динара¹⁶⁴, односно за рад граничних официра 12.800. динара. За граничне официре постављени су тајним распоредом официри, који су у то време постајали чланови организације "Уједињење или смрт", те су обављали и послове националне пропаганде, учлањавања у "Народну одбрану", избора тих чланова за четничку обуку и њихово пребацивање у Србију и др, што су одобравали министри војни и иностраних дела. Њима је био првопретопстављени шеф Ђенералштабног одсека Општевојног одељења Министарства војног генералштабни мајор па потпуковник Милан Гр. Миловановић, завереник и један од вођа црнорукаца. Гранични официри (мајор Чедомиљ Поповић, капетани I класе Димитрије Павловић и Божин Симић и капетани II класе Коста Тодоровић, Радоје Пантић и Милан Видојевић) започели су са радом маја 1911. године са седиштима у Шапцу (рејон рада северна Босна и Срем и даље ка Хрватској), Лозници (средња Босна), Ужицу (јужна Босна и Пљеваљски и Пријепољски округ), на Јавору (остали део Санцака и веза са Црном Гором), Рашкој (северни део Старе Србије и веза са арбанашким племенима у том рејону) и у Врању (цео рејон дејства ранијих четничких састава у Македонији).¹⁶⁵ У упутству за њихов рад предвиђено је да воде и прописану

¹⁶³ Изузетно способан официр, један од најзаслужнијих на Солунском фронту, у Краљевини Југославији постао армијски ђенерал, начелник Главног Ђенералштаба, па министар војни. Као председник Војног савета имао је ратни распоред врховног команданта оружане силе Југославије после убиства краља Александра, што је једини случај у краљевинама Србије и Југославије да ту дужност има официр, а не краљ, престолонаследник или водећи намесник.

¹⁶⁴ Архив Србије, несређени архивски фонд Министарства војног, к. 1911 – 1913, ф, 1911, Благајничко одељење, Пов бр. 66 од 22. фебруара 1911. године.

¹⁶⁵ Шире: Ч. Поповић, *Рад организације "Уједињење или смрт" (Гранични официри)*, у: *Нова Европа*, XVI/5, од 11. 9, 1927, стр. 139 – 152.

оперативну и финансијску документацију (од деловодног протокола до књиге новчаних издавања). Гранични официри у Босни и Херцеговини већ првих месеци рада, у току придобијања што већег броја потребних повереника преко организације "Народна одбрана", нагло су проширили наведену организацију. Тако је Коста Годоровић маја 1911. године затекао четири повереника у свом рејону (средња Босна) а већ након пет месеци имао их је преко 50, углавном из новоформираних одбора НО.¹⁶⁶ Највише се пропагирало уједињење Српства и друго што је био и задатак организације "Уједињење или смрт", али су наведени официри закључили да ту организацију не спомињу у свом раду како се код придобијеног становништва БиХ не би уочила подвојеност у Србији, већ само организацију НО као тајну. Тај закључак је прихватио и Димитријевић Апис. Чланови су заклињани, на печатима организације НО била је мртвачка глава и друго што је указивало на обједињавање рада ових двеју организација.¹⁶⁷ Такав рад је остао, углавном, незапажен од аустроугарских власти, али је ипак откривено неколико случајева војне шпијунаже у Фочи, Калиновику, Мостару и у Сарајеву. Зато је Министарство војно (бр. 215 Општевојног одељења од 29. октобра 1911.) доставило обавештење министру иностраних дела да гранични официри у свом раду уносе много патриотске агитације и предложило да официри у раду буду опрезнији.¹⁶⁸ Међутим, судови у БиХ тада нису осудили оптужене због недостатка доказа. Рад је настављен интензивније и у непосредној близини границе са БиХ у Србији и Црној Гори припремани су магацини оружја за случај рата. Тежиште рада граничних официра као активиста и "Народне одбране", био је "припремити ефикасну акцију наших саплеменика у случају рата. ...Тога ради другови у Београду донеше одлуку да се оснује ч е т н и ч к а ш к о л а, тојест школа у којој би се упућена лица изван наших граница вежбала у руковању оружјем, у руковању и употреби бомби, у раду са експлозивима, у

¹⁶⁶ "Напокон је важна за ову расправу околност, да су најагилнији чланови извршних одбора били официри, који су малтене читаву организацију "Народне одбране" провели у Босни и Херцеговини" - *Оптужница државног одејетника у Бања Луци противу 156 грађана оптужених за велеиздају од 15. VIII 1915*, Сарајево, без године, стр. 44. Наводе оптужнице потврђује и Ч. Поповић у н. чланцима, с обзиром да се оптужница заснивала на запленим документима граничног официра Косте Годоровића претходно предатих Команди Дринске дивизијске области у Ваљево, његовог повереника у Зворнику и Народне одбране у Шапцу током офанзива аустроугарске војске у северозападну Србију 1914. године.

¹⁶⁷ Шире о обједињавању рада ових организација: Ч. Поповић, *Рад организације "Уједињење или Смрт" (Припремање за Балкански рат)*, у: *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 10. и 11. од 26. 11. 1927, стр. 308 – 315.

¹⁶⁸ *Оптужница*, стр. 40; Ч. Поповић, н.ч. у *Нова Европа* од 11. 09. 1927, стр. 148.

кварењу и рушењу разних војних објеката: мостова, жељезничких пруга, касарни, блокхауза, итд, речју, школа за обуку четника у вођењу планинске и партизанске војне. "¹⁶⁹

Гранични официри извештаје су слали Министарству војном (Ђенералштабном одсеку), Извештајном (Обавештајном одсеку) Оперативног одељења Главног Ђенералштаба и команданту дивизијске области, којима су подаци били потребни, углавном, Дринске. Како су били и одборници Народне одбране, извештавали су и учествовали у раду виших одбора и Централног одбора НО у Београду. Рад граничних официра финансиран је из диспозиционог фонда Министарства иностраних дела.¹⁷⁰

Део официра из Врховне управе Организације (Д. Димитријевић Апис, И. Радивојевић и М. Миловановић Пилац) закључили су да је боље да се четничка организација издвоји из "Народне одбране" и Министарства иностраних дела и, да као оружана снага, њоме руководе министар војни и Главни Ђенералштаб, што су марта 1912. године предложили престолонаследнику, пошто је краљ био тешко болестан,¹⁷¹ али то није узето у разматрање или је у Влади одбијено. Ипак су се црнорукци и други официри, њихове присталице, све више ангажовали и у Македоноји а пред Први балкански рат било их је око 20 (шефови горских штабова били су Војин Поповић и Миливоје Чолак – Антић). Октобра 1913. гранични официри су наставили свој рад што је становништво у БиХ, посебно српско, још више прихватало. Бојећи се таквог рада Пашићева влада је преко новог министра војног пуковника Душана Стефановића укинула граничне официре крајем јануара 1914. године и регулисала да се сва њихова документација преда штабовима најближих дивизијских области.¹⁷²

М. Миловановић је покушао да четничку акцију пребаци на Косово и Метохију, где су дотадашњи покушаји доживели поразе. Добровољци за тај задатак били су официри завереници и део "црнорукаца", које је министар војни

¹⁶⁹ Ч. Поповић, н.ч. у *Нова Европа* од 26. 11. 1927, стр. 323 – 324.

¹⁷⁰ Тако је официр лозничког граничног рејона капетан Коста Тодоровићу само за рад своме најангажованијем поверенику у току своје прве године рада, 1911/12, учитељу у Сарајеву Кости Ђњатићу предао више од 1200 динара за трошкова проширења организације повереника, њихов рад и награде. – *Оптужница државног одејетника у Бања Луци противу 156 грађана оптужених за велеиздају од 15.VIII 1915*, стр. 61 – 67.

¹⁷¹ Д. Живојиновић, н.д., стр. 337 – 338.

¹⁷² Ч. Поповић, , *Рад организације "Уједињење или Смрт" (Гранични официри)*, стр. 146.

генерал Степановић ставио на расположење 1/14. маја 1911. године,¹⁷³ и други "црнорукци" (на пр. капетан Танкосић Војислав, пошто је на предлог министра војног генерала Степановића уз сагласност Миловановића¹⁷⁴ указом од 30. јануара 1912. године помилован од издржавања затворске казне од три месеца на коју га је правоснажно осудио Велики војни суд¹⁷⁵ због силецијских поступака и на М. Миловановића).

У то време (почетак пролећа 1912. године) избила је нова албанска побуна, коју је Миловановић желео, али да не успе, те је помало помагао, у чему су му извршиоци (руководиоци повереника или повереници) били наведени официри црнорукци и Б. Раденковић, Сретен Вукосављевић и други цивили црнорукци, поред органа Министарства иностраних дела. Миловановић је био највише извештаван преко српских конзула и одмах је предузимао мере. На пример, кад је извештен о једном сандуку са бајонетима на Косову, у кули Исе Бољетинца, који Албанци нису преузели као непотребан а бајонети били српске производње, одмах је наредио да се убудуће албанским устаницима шаљу пушке без бајонета, а што му је предложио српски конзул у Приштини.¹⁷⁶

Индикативан је један од извештаја повереника капетана В. Танкосића од 11/24. VI 1912. године у којем он износи мишљења слична Миловановићевим. После извештавања о свом раду (придобивања двојица албанских првака, стварање своје чете од 15 Срба, потреба са оружјем, успостављење контакта са Исом Бољетинцем и др.), износи мишљење да Арнауте треба снабдети оружјем и муницијом до 1. јула, да би у јулу и августу дејствовали а септембра "малаксали, немоћни пређу у Србију на одмор, у том случају изван број остаје у Србији као таоци и варнице којима можемо према вољи палити Арнаутлук."¹⁷⁷

¹⁷³ Наредба Ф.А. бр. 3968, у: *Распоред официра и војноадминистративних чиновника за 1911. год*, Београд 1911, стр. 157. Том наредбом обухваћени су били: мајор Чедомиљ А. Поповић, капетани I класе Димитрије Павловић и Божин Симић и капетани II класе Коста Тодоровић, Радоје А. Панћић и Милан Видојевић (сви су били црнорукци) и постављени на тајне дужности граничних официра. Другим наредбама на расположење стављено је још осам младих официра.

¹⁷⁴ У литератури се наводи како је капетан II класе Танкосић ускочио у фијакер министра Миловановића 1909. године и запретио му четницима због неслагања у неким питањима спољне политике – издвајам: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр.157.

¹⁷⁵ *СВЛ*, бр. 1 од 1. I 1912, стр. 5 – 6, казна објављена у бр. од 25. августа 1911, стр. 530.

¹⁷⁶ *ДОСПКС*, књ. 5, св. 1, док. 582, стр. 906.

¹⁷⁷ *ДОСПКС*, књ. 5, св. 1, док. 525, стр. 828 – 831. Капетан Војислав Танкосић представљао се код албанских првака као "изасланик Њ. В. Краља и сина". Извештај је проследио српски конзул у Приштини и у док. 526 изнео да је Танкосићу пренео да не даје албанским првацима обећања за која није надлежан и на почетку рада и друга упутства, посебно у вези потпомагања арбанашких устаника. Шире о томе: Магсо (Божин Симић – прим. В.И.), *Пред Кумановску битку*, у: *Нова*

Министри војни прослеђивали су извештаје граничних надзорних официра министру иностраних дела, као и војних изасланика у иностранству, којих (извештаја) је било око осам пута мање од првих. Издвајамо извештај надзорног граничног официра из Рашке (капетана Радоја Пантића), који је министар Путник проследио Миловановићу 6/19 јуна 1912. године као последњи (12 дана пред његову смрт). У извештају наведени официр јавио је да је Иса Бољетинац био необично задовољан примљеним пушкама и муницијом, о раду повереника краља Николе међу Албанцима у корист Црне Горе, о опредељењима већег броја албанских првака, о стању Срба и њиховог укључивања у арнаутску побуну, о раду појединих српских повереника и др, а на крају је молио "за наређење да ли да се Арнаути Исини у случају бегства у Србију приме и како да се поступи са њима". Зато је Путник замолио Миловановића да му достави "одговор на питање, које је поменути надзорни официр поставио на закључку свог извештаја". На полеђини документа Миловановић је записао шта да се одговори: "Већ је саопштено Иси и другима да ће, ако буду морали уклонити се, бити прихваћени у Србији. 7. VI 1912".¹⁷⁸ Министар Путник прослеђивао је извештаје и следећем министру иностраних дела Јовану М. Јовановићу. Тако се из извештаја од 7/20. VII 1912. године види да је наведени гранични официр још више проширио мрежу повереника на Космету и у Санцаку и да је слао много важних информација. На полеђини извештаја министар Јовановић давао је упутства за даљи рад по најважнијим питањима.¹⁷⁹ У побуни на страни Албанаца учествовале су и поједине наоружане чете из српских села са Космета. Међутим, већина албанских првака није, нити је могла бити придобијена. У току албанског устанка настављени су злочини над Србима, што је Порта индиректно одобравала албанским устаницима. То је био један од узрока Првог балканског рата.

*

Како је у Старој Србији и Македонији српски народ био и животно угрожен, држава Србија је морала предузети поједине тајне мере за његову

Европа, XVI/10 и 11, од 26. 11. 1927, стр. 327 – 328. Танкосић се добровољно пријавио да буде један од повереника за рад са Албанским првацима (преговора, извиђање, пружање помоћи и др).

¹⁷⁸ *ДОСПКС*, књ.5, св. 1, стр. 812 – 813.

¹⁷⁹ Исто, док. 651, стр. 985 – 987. Издвајамо како су му повереници из Митровице, Пећи и Вучитрна јавили о потпуно тајном кретању једне српске чете са командиром капетаном, те су Срби били у страху од одмазде, док се Иса Бољетинац љутио што та чета није прво дошла код њега а не прво код мање важних албанских првака (то је био В. Танкосић, којем су ти албански прваци послужили да дође до Исе – вид. претходни Танкосићев извештај); многе случајеве насиља на д Србима и др.

заштиту, тако што је у знатно већем обиму потстицана и помагана четничка акција. У томе су министри војни имали знатну улогу тајним радом: слањем млађих официра и подофицира – добровољаца, снабдевањем оружјем и муницијом и другим практичним радњама. Министар војни Атанацковић је постао први руководилац тог рада државе, али је руковођење прешло на министре иностраних дела, због повољнијих могућности, посебно због конзуларних представништава и тајног новчаног снабдевања, а што су скоро цело време били председници МС и непосредно контактирали са краљем и водили тајне разговоре са њим. У овом раду највише су се истакли и жртвовали млади официри завереници.

2. 3. Завереничко питање и односи са велесилама

Некажњавање извршилаца убиства краљевског пара Обреновића и што су се завереници налазили у окружењу краља Петра, изазивало је негодовање или притисак великих сила на Србију.¹⁸⁰ Ни руска дипломатија није мирно посматрала на то, посебно што је она прва захтевала од краља да изврши истрагу и казни кривце. Иако је за бечке политичке кругове краљ Петар био најпогоднија личност на почетку његове владавине, сусрети њихових дипломата са завереницима из његовог окружења нису долазили у обзир, а што је био случај и са дипломатама и из других земаља. За Беч је нерешавање завереничког питања било једна од могућности притисака на краља Петра. То се посебно видело поводом контразавереничке афере у Нишу, када је Аустроугарска започела новинарски рат против Србије.¹⁸¹

Један од притисака великих сила био је најављен бојкот њихових изасланика у Србији приликом новогодишњег сусрета са краљем (1903/1904), а

¹⁸⁰ О тзв. Завереничком питању биће више речи у трећем поглављу, а сада ће се изнети само са спољнополитичког аспекта.

¹⁸¹ Министар иностраних дела Љ. Каљевић у свом распису од 6/19. IX 1903. године свим дипломатским представништвима Србије, поред осталог, навео је: "У том новинарском рату против Србије, најревноснији су бечки и пештански листови, мада је њима најлакше контролисати тенденциозне вести што их из Земуна од својих непоузданих и несавесних репортера добијају. Европска штампа поводи се са њима, репродуцира лажи и клевете... У самој, пак, ствари положај завереника није данас ни јачи ни слабији но што је био после догађаја од 29. маја, када су се они сами повукли пред владом образованом из свију политичких група; потпомогли да се одржи мир и ред у земљи и вршили своје дужности по наредбама војног министра..." – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 1, док. 235.

затим и одлазак изасланика из Србије¹⁸². И пре тога су избегавали долазак на двор да не би се сусретали са завереницима, иако им је био потребан контакт са краљем, како би утицали на њега у доношењу по њихове земље повољних одлука. Владе, укључно и министре војне, нарочито пуковник Василије Антонић, биле су за попуштање, док је краљ пристајао тек када је добијао сигуран одговор да даљих притисака неће бити. Први корак на удаљавању завереника из краљевог окружења била је *Уредба о времену трајања службе дворских часника војног реда* ФА¹⁸³ бр. 3541 од 3. IX 1903. Године.¹⁸⁴ На састављању текста Уредбе ангажовани су били министар војни пуковник Л. Соларовић и в.д. начелника Општевојног одељења Министарства војног завереник потпуковник П. Мишић, према ставовима краља.¹⁸⁵ У њој је било предвиђено да први ађутант може остати на служби у двору до три године, ађутанти и ордонанс - официри да обављају ту дужност код краља највише једну годину, али да не би због њихове једновремене смене дворска служба након годину дана била попуњена само почетницима, предвиђено је да се изузетно, смени половина тадашњих ађутаната и ордонса након шест месеци. Тиме су постепено официри завереници из краљевог окружења премештани на, углавном, више дужности, најчешће у Београду.¹⁸⁶ По неким тумачењима краљ је тада бранио заверенике што је од њих зависо¹⁸⁷, што је делимично тачно, али треба имати у виду краљева уверења као војнички образованог и искусног официра о значају официрског кора и војске

¹⁸² Грчки изасланик је један од оних који су остали у Београду. То је грчки министар иностраних дела крајем марта 1904. године овако објаснио српском изасланику: "...ми нисмо могли ни доћи на ту мисао да се нешто мешамо у ваше чисто унутрашње послове и да одређујемо Владаоцу једне независне државе официре које он не сме или које не може узимати за своје ађутанте. Али, ви ћете појмити да ми опет **нисмо смели да се одвојимо од целе Европе** (подвукао В.И.) и да јој такорећи пркосимо, нарочито када су у питању Велике Силе које су следовале и мале државе, као Румунија и Белгија...Наш је посланик имао наредбу да се привремено уклони тек кад би и последњи посланик напустио Београд." – *ДОСПОКС*, књ. 1, св. 2, док. 108, стр. 231. Грчка дипломатија је тада вршила утицај на Србију да заједно појачају четничке акције против бугарских комитских у Македонији.

¹⁸³ Ознака Ф означава Општевојно одељење Министарства војног а А његов Ађутантурни одсек.

¹⁸⁴ *СВЛ*, бр. 35 и 36 од 5. септембра 1903, стр. 697 – 698.

¹⁸⁵ Каљ Петар имао је у обзир и мишљење руског цара да из своје околине склони заверенике. Министар иностраних дела Пашић је предузео дипломатску офанзиву за повратак страних амбасадора, користећи се и изнетим ставом руског цара – шире: *ДОСПОКС*, књ. 1. св. 2, док. 29, 58, 89, 104, 118, 120, 171,... 600.

¹⁸⁶ Тако је пуковник Александар Машин постао в.д. начелника Главног ђенералштаба, пуковник Дамњан Поповић командант Дунавске дивизијске области и уједно београдског гарнизона итд.

¹⁸⁷ Шире о томе: Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 199 – 243, посебно нап. 1. на стр.200, где је дата литература о "Завереничком питању". Додаћемо и књигу В. Казимировића, *Црна рука*, Крагујевац – Београд 1997, али напоменути да о тој књизи, упркос што има највише података, треба имати критичан став због многих погрешних тумачења, недовршених истраживања, апологетских ставова о Н. Пашићу и др.

као једног од основа моћи сваке земље и гаранта независности државе (краљ је на првом месту стубова државе стављао и њен привредни развој).

Како су и даље велике силе вршиле притисак на Србију и њеног краља што и даље у његовој свити има још завереника, и, пошто је прошло шест месеци од постављења ађутаната и ордонанаса, министар војни и краљ половину часника заменили су другима сходно наведеној *Уредби о времену трајања службе дворских часника војног реда* од 3. IX 1903. године, то је Н. Пашић искористио за дипломатску акцију побољшавања односа са велесилама. Послао је 18/31. III 1904. распис свим дипломатским представништвима Србије¹⁸⁸ и уз помоћ Русије амбасадори велесила вратили су се у Србију осим британског.

Како су официри београдског гарнизона припремали у својој касини забаву за 29. мај 1904. године, дипломатски кор у Београду и поједина министарства иностраних дела обавештавали су Пашића да ће та манифестација утицати негативно по Србију на јавно мњење у њиховим земљама. Зато је Пашић, имајући у виду и предстојеће крунисање краља, пренео садржај тих обраћања директно команданту београдског гарнизона пуковнику Д. Поповићу, једном од вођа завереника, и замолио га у интересу Србије и новог стања, да ту забаву официри одложе и споје са народном свечаношћу, која је била предвиђена 2. јуна. Када је та забава одложена према Пашићевом тражењу, он је послао циркулар свим посланствима Србије да објасне да није била предвиђена официрска забава 29. V/11 VI.¹⁸⁹ Тада је председник МС био ђенерал С. Грујић а министар војни ђенерал Р. Путник.

Иако је обнављање дипломатских односа са Великом Британијом био највећи проблем, и он се свео на уклањање из војске пет уместо захтеваних шест најстаријих официра завереника (ђенерал Атанацковић је отишао у пензију тада по својој молби) уместо њихових кажњавања. Овоме треба додати да је и В. Британији био интерес да има дипломатске односе са Србијом када је Балкан постајао све значајнији због отворенијих претензија Аустро – Угарске и Немачке за продор на Исток. Краљ Петар је попустио, када је британски краљ Едвард

¹⁸⁸ *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 89, 171...

¹⁸⁹ "Злонамерни људи пусти су у Европу вест, да официрски кор даје забаву на дан 29. маја. – То није истина. Официри, да би уклонили и сенку прекора, одложили су свој редован концерт, који се сваке суботе редовно даје, за 2. јуни, дан избора Краља Петра. Сузбите те лажне вести...Влада је дозволила да се држи парастос погинулим 29. маја не само сродницима но и свима који желе доћи. Та дозвола најјачи је доказ да се не прославља убиство Краља." – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, док. 229, 231, стр. 398 – 399.

заокружио свој пристанак на обнову односа са Србијом и када је видео да Аустро – Угарска почиње да привлачи на своју страну поједине најстарије заверенике, те је после више одбијања, потписао њихов указ о пензионисању увече 16. маја 1906. године а што су *Српске новине* објавиле (бр. 110. од 17. маја)¹⁹⁰. Претходно су пензионисани официри одобривољени добијањем пензије као заслужни државни чиновници у висини пуне плате (чл. 77 Закона о чиновницима грађанског реда и о стављању у пензију свију чиновника уопште из 1864.године¹⁹¹) и новчаном наградом од краља од по 60.000 динара у злату. Решавању овога проблема много је на крају допринео и председник хомогене радикалске владе и министар иностраних дела Никола Пашић, који је претходно удаљио из краљевог окружења цивилне заверенике, аустроугарске људе Живојина Балугчића, др Јакова Ненадовића и др.

Због улоге министра војног, уједно заступника министра иностраних дела, затим министра иностраних дела пуковника Василија Антонића (16. мај 1905 – 17. април 1906) у овом спољнополитичком процесу, изнећемо кратку предисторију обнављања односа Србије са В. Британијом (1904 – 1906). Министар иностраних дела Н. Пашић хтео је ради тог циља да искористи крунисање краља Петра 1904, а затим и као председник владе наложио посланику у Риму М. Миловановићу да тражи помоћ италијанске дипломатије у том питању¹⁹² и истовремено је покренуо наведено питање са британским дипломатом В. Тесицером. Бивши амбасадор Србије у Лондону Ч. Мијатовић самоиницијативно је разговарао у Форин – офису и први предложио да британски захтев за обнављање односа буде уклањање најистакнутијих завереника из војске. Треба изнети разговоре М. Веснића, амбасадора у Паризу са британским колегом, отварање Српске трговачке аганције у Лондону на челу са Н. Јовановићем – Американцем од стране самосталске владе и његово ангажовање и др.

Министар иностраних дела у влади Љ. Стојановића Јован Жујовић је чинио покушаје обнављања тих односа преко новинара Алфреда Стеда, по

¹⁹⁰ Пензионисани су пуковници А. Машин, Д. Поповић, потпуковници П. Мишић, Л. Лазаревић и мајор Љ. Костић.

¹⁹¹ *Зборник закона и уредаба*, 1913, стр. 350; *Зборник*, XVII, 6: СН 18. II 1864. Чл. 77: "Наређења Закона не одузимају Правитељству могућност, да при одређивању пензија за особите заслуге отачеству учињене и особита призрења обраћа".

¹⁹² Шире: Љ. Алексић, *Допринос Италије обнављању српско – енглеских односа (1903 – 1906)*, у: *Историјски часопис* (даље: ИЧ), 18/1971, 429 – 448.

налогу председника владе преко италијанске дипломатије, затим је цела влада, укључно и министра војног пуковника В. Антонића, заузела став да се то учини уклањањем из војске неколико завереничких првака а да то не личи на кажњавање, за шта је једно време био и краљ. Министар Жујовић, иако за то нису били припремљени сви услови, поднео је указ краљу о пензионисању пет завереника 1. XII 1905. године, што је краљ одбио да потпише, иако је претходно (пре два дана) пристао. Жујовић је поднео оставку, коју је наредног дана повукао када се краљ привремено предомислио, па опет одбио да потпише указ, те се министар одлучно повукао 2. децембра. Председник Стојановић у разговору са краљем изразио је солидарност са Жујевевићем, али изнео да не подноси оставку владе због предлога о зајму који је поднео Скупштини на одобрење (зајам за наоружање и железницу од конзорцијума банака на челу са бечком Унион банком, који је за нијансу финансијски био бољи од зајма радикалске владе од француских банака, али је политички био много неповољнији)¹⁹³.

У влади је за заступника министра иностраних дела постављен министар војни пуковник Антонић, који је то био (министар) и у наредној (другој) влади Љ. Стојановића. Пуковник Антонић био је у сукобу са завереницима, јер су му они замерали што је био министар у владама под режимом краља Александра Обеновића.¹⁹⁴ Антонић је био пријатељ појединих првака Самосталне радикалне странке са којима је био социјалиста у време гимназијских дана.¹⁹⁵ Продужио је рад на решавању завереничког питања у мери писања штампе и расправа у Народној скупштини, а интензивније у влади генерала Саве Грујића, који је уједно био и министар војни. Ова влада је била у тешкој ситуацији због отпочињања Царинског рата, при чему је положај Србије отежавало завереничко питање. Владе Стојановића и Грујића су незванично и званично водиле

¹⁹³ Жујовић је у свом дневнику о томе записао: "Неувиђајно је било пустити да министар спољних послова падне сам на питању на коме је после три и по месеца пала и самосталска влада и странка" – *Дневник*, I – II, Београд 1986, I, 126. Д. Живојиновић погрешно тумачи да је тада самосталска влада претрпела пораз од удружених "неуставних чинилаца" на чијем се челу, по њему, налазио краљ Петар ! – н.д., стр. 227; издање 2003, стр. 267. Грешка је што се краљ, као најзначајнија политичка личност држави по Уставу, убраја у "неуставне чиниоце".

¹⁹⁴ Министар војни био је у кабинетима М. Вујића (21. XII 1901 – 7. X 1902) а иностраних дела у влади П. Велимировића (7. X – 7. XI 1902) и генерала Д. Цинцар – Марковића.

¹⁹⁵ Антонић после истека мандата министра иностраних дела у Грујићевој влади 17. априла 1906. године био је министар на расположењу до марта 1914, када је пензионисан по свом захтеву. На појединим пријемима у двору, када су примани и министри на расположењу, није позиван. Није учествовао у ослободилачким ратовима 1912 – 1913. године. Од марта 1916. био је у општинском одбору Београда, који је формирала аустроугарска власт, а од 18. јула 1917. године прихватио се положаја председника окупационе општине у Београду, што је био до 21. октобра 1918. Шире о њему у петом поглављу – биографији.

преговоре са британском страном док нису прецизирани њени услови. Краљ је и даље штитио заверенике, чекајући децидирану изјаву британског краља. Грујићева влада, која је била јединствена у захтеву да краљ прихвати без оклевања британске услове, поднела је оставку због усложњавања односа са Аустро – Угарском (трговински уговор, имплицитни захтев за набавку њених топова и др.) и завереничког питања, које је, затим, скоро решено у време владе Н. Пашића.¹⁹⁶

1. 4. Улога министара војних у току Царинског рата и Анексионе кризе

2. 4. 1. На почетку Царинског рата

Не тражећи сагласност србијанске владе, Народно собрање у Софији, уз велико одушевљење и манифестације, једногласно је изгласало 2. јануара 1906. године уговор о царинском савезу са Србијом. Текст уговора тражио је сагласност обеју страна за његово објављивање. Осим тога, озакоњење уговора у Бугарској онемогућило је измене које је србијанска влада предвидела у својим резервама, ради избегавања тешкоћа у продужењу трговинског уговора са Аустро – Угарском. Заступник министра иностраних дела министар војни пуковник В. Антонић одмах је уложио жалбу у Софији и оградио се да ће Србија бити принуђена, под овим околностима, употребити резерве стављене приликом потписа уговора, јер је уговор изложио Србију опасности да остане у неуговорном односу са Аустро – Угарском.¹⁹⁷ Пуковник Антонић¹⁹⁸ већ је био у две владе министар иностраних дела (од 7. X до 7. XI у влади П. Велимировића и од 7. XI до његове оставке 23. XII 1902. године у влади генерала Д. Цинцар Марковића¹⁹⁹, учествовао у важним активностима као што су преговори о македонском питању и др, а претходно је био у влади М. Вујића министар војни). Са појединим самосталским првацима био је друг као социјалиста у гимназији у Београду.

Стојановићев кабинет је до последњег тренутка одрицао уговор са Бугарском. Антонић је 28. децембра 1905. године изјавио аустроугарском амбасадору да је вест о уговору потпуно неоснована. Када је уговор објављен,

¹⁹⁶ Главно о изнетом вид. у: Д. Живојиновић, *н.д.*, II, Београд 1990, 199 – 243.

¹⁹⁷ Главно: Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*.

¹⁹⁸ Биографије: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије*, стр. 125 – 128; СБР, књ. 1, стр. 222.

¹⁹⁹ Н. Родић, Љ. И. Јовић, *Владе Србије 1805 – 1996*, Београд 1996, стр. 135 – 139.

Антонић је морао отказати уобичајени дипломатски пријем, да се не би сусрео са наведеним амбасадором. Председник Стојановић и министар Антонић неуверљиво су правдали своје одрицање, на првом састанку са амбасадором, недовољним знањем немачког језика.

Чим је вест о уговору објављена, министар спољних послова Аустро – Угарске наредио је прекид трговинских преговора са Србијом и затражио да му се одмах стави на увид примерак тог уговора, иако је са основама његовог садржаја био упознаван преко обавештајних извора. Овим се колебљивост србијанске владе претворио у страх, те је Антонић одмах доставио уговор Бечу са изјавом да се неће подносити Народној скупштини, док се не реши аустроугарско – србијански трговински уговор, како би се споразум са Бугарском могао њему прилагодити. Међутим, влада у Бечу имала је циљ раздвајања савезница – Србију и Бугарску. Даљи бечки захтеви и талас огорчења који су ти захтеви изазвали у Србији, подстакли су владу на отпор. Захтев Беча да Србија унапред, без икаквих гаранција, у понижавајућој форми, потпуно одустане од уговора са Бугарском, значио је одрицање права Србије да самостално закључује међународне уговоре који су јој у интересу и да се покаже свету њена потчињеност Аустро – Угарској. Зато је Антонић у име владе 31. XII 1905/13. I 1906. године одговорио бечком министру спољних послова преко аустроугарског амбасадора у Београду, да не може дати писмену ноту, коју је Беч тражио од српске владе (да потпуно одустане од уговора са Бугарском).²⁰⁰ Ово је водило царинском рату који је Аустро – Угарска предузела да би сломила и /или онемогућила Србију у њеној новој балканској политици, чије се контуре училе већ 1904, као и због својих унутрашњих проблема.

Ратоборно расположење у Србији против бечких захтева охрабрило је самосталски кабинет, који је претходно хтео да жртвује уговор са Бугарском, који и није био његово дело. Жестоке оптужбе београдске штампе да је влада капитулирала и тешки бечки захтеви упутили су владу на отпор. У влади су била два крила: једно непомирљиво са министром финансија др Миланом Марковићем, и друго, помирљивије са министрима Антонићем, Драшковићем и

²⁰⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914 (ДОСПКС)*, књ. II, св. I/I, док 1, стр. 159. Документе из наведене едиције нећемо наводити јер их је, и многе друге, које њени приређивачи нису објавили, користио Д. Ђорђевић у нав. делу, осим мањег броја, уколико су релевантни, а Ђорђевић их није навео у напоменама.

В. Тодоровићем. Прве своје помирљиве изјаве у бечкој и београдској штампи Антонић је у другој половини јануара демантовао.

Због придобијања Турске, која није имала интерес да Двојна Монархија прегази Србију и избије пред Вардарску долину, српска влада је изразила готовост турској да измени уговор са Бугарском (брисање чл. 17) и да неће трговати са Бугарском оним производима са којима и Турска. Зато је Антонић, на предлог амбасадора Србије у Турској Ђ. Симића, послао статистичке податке о трговини између Србије и Бугарске у Цариград који су умирили Порту.

Нову ноту Аустро – Угарске од 5/18. јануара, наизглед са уваженим појединим ставовима владе Србије, предао је бечки амбасадор Антонићу и усмено запретио царинским ратом, у случају незадовољавајућег одговора. После седнице Министарског савета 5/18. јануара, Антонић је предао писмени одговор,²⁰¹ који су ублажили председник Љ. Стојановић и он, и усмено изложио амбасадору В. Цикану да је српска влада практично спремна на све измене српско – бугарског уговора, али да се не може начелно одрећи права да о тим изменама дискутује. "Српски делегати били би приморани да, неми као рибе, чекају на аустроугарска наређења", изнео је Антонић и да су то били услови које је могао диктирати победник побеђеном, никако једна независна држава другој. Антонић није тражио ништа више но да и српски делегати "могу рећи коју реч."²⁰² Антонић је сутрадан телеграфски обавестио дипломатског представника Србије у Софији о бечкој ноти и српском одговору и задужио га: "Ово саопштите усмено бугарској влади и изјавите у исто време: да ће се наравно српска влада у своје време споразумевати о изменама које би се према овоме у српско – бугарском уговору имале учинити. Данас ће Ризов (бугарски амбасадор – прим. В.И.) од стране председника министарства добити усмено у овом смислу детаљније обавештење".²⁰³

²⁰¹ "...Влада, испуњена најбољом вољом, да се добрим трговинским уговором Србије са Аустро – Угарском задовоље обострани економски интереси, изјављује: да српско – бугарски уговор неће подносити Народној скупштини за време трајања трговинских преговора са Аустро – Угарском, односно да пристаје, на случај постигнућа уговора са Аустро – Угарском, на све оне измене у српско – бугарском уговору, које би захтевала природа уговора (подвукао В.И.) са Аустро - Угарском" – *ДОСПКС*, књ.1, св. 1/1, док.23, стр. 185 – 186. У Ноти Беча наведено је да Србија изврши све оне измене у српско – бугарском уговору које са аустроугарске стране буду тражене, а не како је Антонић са Љ. Стојановићем навео у претходном одговору српске владе, што смо подвукли. – Исто, док. 43, стр. 211.

²⁰² Д. Ђорђевић, н.д., стр, 164.

²⁰³ *ДОСПКС*, књ. 2, св. 1/1, док. 28, стр.192.

Издајамо писање бечке *Neue Freie Presse* 13. I 1906. године о држању министра Антонића и премијера Љ. Стојановића на дан пријема ноте 5/18. јануара и после тога. Антонић је био индиректно хваљен да је уважавао Беч ("одмах је после пријема ноте у 11 часова сазавао министарску седницу у 5 часова поподне" и др.) док се о Стојановићу и увредљиво писало.²⁰⁴

Српски одговор, који је начелно прихватио аустроугарске захтеве, у Бечу је био оцењен као потпуно незадовољавајући. Министар спољних послова А. Голуховски саопштио је београдском амбасадору у Бечу др Михајлу Вујићу 22. јануара да се трговински преговори прекидају и да ће следити затварање граница због, наводне, сточне заразе у Србији²⁰⁵. На ово су утицали и бечки војни кругови окупљени око престолонаследника Фердинанда и каснијег начелника генералштаба генерала Конрада фон Хецендорфа, који су тражили агресивну политику према Србији. Београдска штампа, за њом скоро цела Србија, одговорила је срдитим покличем. Чим су затворене границе, влада Србије (заступник министра иностраних дела Антонић) затражила је хитно од свог посланства у Букурешту податке о аустро – румунском рату из 1886 – 89. године и мерама које је Румунија предузела.

На великом светосавском збору у Београду 14/27. јануара пружена је пуна потпора влади, а после збора настале су демонстрације и покрет ка аустроугарском посланству који је полиција спречила. Ипак су краљ и министар војни пуковник В. Антонић наредили да војска београдског гарнизона буде спремна за одбрану амбасаде.

Народна скупштина је једногласно 2. фебруара подржала политику владе према Аустро – Угарској, с тим да су народни посланици С. Рибарац и В. Вељковић задржали право да критикују савез са Бугарском. Самостални кабинет постао је одлучнији и на аустроугарски притисак и одговорио је противмерама: забрана транзита кроз Србију аустроугарске робе која није назначена у трговинском уговору, враћање железничких вагона са робом и др. Како се то није односило на шећер, нађен је други разлог: конкретни људи су се разболели од увезеног шећера из Аустро – Угарске, те је Антонић о томе телеграфисао

²⁰⁴ *Трговински гласник*, 3. (16.) I 1906, стр. 1.

²⁰⁵ Оправдање за затварање границе и кршење још постојећег трговинског уговора, Беч је нашао у сточној зарази. Додуше био је случај свињске куге у једном лесковачком транспорту, поновљени случајеви антракса константованог још у августу и септембр 1905. и куге живине у једном транспорту из Вел. Градишта. Антонић је одговорио да су предузете мере пре пет месеци и тада.– Д. Ђорђевић. *н.д.*, стр.166.

српском амбасадору у Бечу Вујићу. Сврха ове мере била је очигледна: када српска стока може изненадно постати заразна, зашто не би био опасан и аустријски шећер. Аустријски амбасадор у Београду одмах је добио налог да најодлучније протестује и захтева укидање српских мера, те је послао Антонићу ноте 4. и 10 фебруара. На амбасадорову ноту одговорено је да ће се подићи српска ограничења чим Аустро – Угарска уклони забране српском извозу.

Стојановићев кабинет наставио је са мерама које су биле уперене против Аустро – Угарске: провео је хитно кроз Скупштину трговински уговор с Немачком из 1904. године и изгласавање повластице немачком друштву из Регензбурга за подизање фабрике шећера у Београду, одбацио зајам од Унион – банке за градњу железница и војне набавке (топова и друге спреме) и др. Кабинет је покренуо важно питање закључења трговинских уговора са осталим силама. Зато је Антонић послао српским амбасадорима 18/31. јануара циркулар – позив за трговинске преговоре са Француском, Енглеском, Русијом, Италијом, Румунијом и Грчком.

Са Бугарском је могло бити проблема због наступања неуговорног стања. Међутим, после дужег преговарања српског дипломатског агента у Софији Свете Симића, уз одобрење Антонића, приступило се тајном настављању поступака по старом уговору. Српска дипломатија није имала скоро никакве резултате код грчке владе. Припремљен је терен за склапање трговинског уговора са Турском маја 1906. године, при чему се ангажовао и краљ Петар.

Самосталски кабинет био је оптерећен унутрашњим тешкоћама: са једним гласом већине борио се против опструкције опозиције у Скупштини, те је показивао жељу да стиша сукоб са Аустро – Угарском. Према њеном амбасадору испољавали су упадљиву љубазност председник Љ. Стојановић и министар војни В. Антонић.²⁰⁶ Српски амбасадор у Бечу Вујић изјавио је министру Голуховском да је српска влада спремна да изађе у сусрет аустроугарским захтевима у некој погодној форми. Бечка влада је донела закључак да прва не попусти, те је Голуховски а затим и цар 28. јануара/10. фебруара рекао Вујићу да се чека шта ће Србија предузети. Заступник министра иностраних дела министар војни Антонић наложио је Вујићу 30. I / 13. II 1906. године да затражи листу измена у српско – бугарском уговору, како би их српска влада оценила. У одговору на бечку ноту

²⁰⁶ Исто, стр.190.

од 10/23. II српска влада је потврдила готовост, да у случају постизања трговинског уговора између Србије и Аустро – Угарске, тражене измене унесе у свој уговор са Бугарском. Прихватајући у целини бечке захтеве, српска влада уједно је предложила укидање свих обострано предузетих репресивних мера и повратак на нормално стање. Голуховски је српску изјаву примио са задовољством и 13./26. фебруара позвао је српске делегате да се врате у Беч, ради наставка трговинских преговора. Напуштајући уговор са Бугарском, српска влада покушала је добити претходну сагласност Софије. На том проблему се ангажовао председник владе и Бугарска влада је показала предусретљивост, која је Србији била од користи у првом периоду царинског рата 1906. године.

Трговински уговор између Србије и Аустро – Угарске из 1892. године истекао је 1/ 14. марта, када је, после преласка генерала Грујића са шест радикалских народних посланика у самосталску нову већину, формирана нова влада у којој је он као министар војни био и председник, пуковник Антонић постао министар иностраних дела а Љ. Стојановић министар просвете и црквених дела. Тешки аустроугарски захтеви ставили су и нови самосталски кабинет у тежак положај. Предлози које је Антонић послао 15./28. фебруара Вујићу у Беч, били су нереални. Антонић је тражио од Беча: одржавање постојећег стања из старог уговора; ако је то немогуће, онда највеће повлашћење допуњено диференцијалним поступком у пограничном саобраћају са старим царинским ставовима за свиње и свеже месо; и Ветеринарску конвенцију или да се њене одредбе унесу у споразум о провизоријуму. Бечка влада је изнето одбила и предложила да се уведе обично највеће повлашћење.²⁰⁷ Настало је неуговорно стање јер српска влада није могла прихватити бечке услове, и налазећи се у тешкоћама, које су им задавали радикали, најавила је оставку, оправдавајући се краљу да не може решавати аустроугарске услове без подршке великог дела Скупштине, који је водио опструкцију.

Да би дошао на власт, Никола Пашић је почео да се мири са краљевим окружењем и Бечом, с тим што Голуховски није хтео да има са њим тајни, већ отворени састанак, што је Пашић крио. Прекинуо је опструкцију да би и у Скупштини рушио Грујићев кабинет, који се ценио као привремени.

²⁰⁷ Детаљније у истом делу, стр. 196 – 197.

На примирју са Аустро – Угарском нарочито је инсистирао министар народне привреде М. Драшковић, како би српска привреда добила предах. На основу инструкција Грујићеве владе, српски делегати су у Бечу закључили 3/16. марта споразум о увођењу прећутног прелазног стања.²⁰⁸ Тиме је настало кратко раздобље врло значајно за стицање самопоуздања и сигурности који ће српској привреди бити неопходни од лета 1906. године, када буде дошло до правог царинског рата са Аустро – Угарском.

Након 24 часа од отварања граница 19. марта, амбасадор В. Цикан предложио је својој влади да одмах у наставку преговора за трговински уговор, закочи програм србијанског наоружавања и сточни контингент услови српским војним набавкама у Монархији. Српске државне набавке, посебно артиљеријског наоружања, које су већ проузроковале политичко – дипломатски спор Србије и Аустро – Угарске 1904 – 1905. године, постаће од априла 1906. повод за економски сукоб који ће се развити у прави царински рат. Обновљени аустроугарски захтеви да Србија изврши своје војне набавке код њене индустрије, увешће сукоб у другу, одлучујућу фазу.

Топовско питање у Србији било је и даље отворено. Артиљеријска комисија се после четворомесечног испитивања по европским фабрикама вратила у Београд 15. јануара 1906. године. Услед несагласности њених чланова рад Комисије се отегао. Министар војни и председник владе генерал Грујић наредио је члановима Комисије да појединачно гласају у затвореним ковертама, иако још нису средили своје податке са испитивања. После предаје коверата 8/21. марта, чланови Комисије наставили су рад и предали Извештај 12. маја. Резултати оба гласања нису били међусобно сагласни: у првом гласању већину гласова добио је Крупов пољски па Шнајдеров брдски топ; у другом гласању, вршено под Пашићевом владом 12. маја, Шнајдеров је био бољи о Круповог. Ову разлику чланови Комисије су оправдавали да су у другом гласању анализирали делове топова који су категорисани у прворазредне и другоразредне.

Грујићева влада, имајући само прво мишљење, отворила је понуде фабрика 18/31. марта и 28. III / 9. IV у присуству њихових представника, који су спустили првобитне цене из 1905. године.

²⁰⁸ Исто, стр. 202 – 204.

Комисија није била једногласна у оцени топа, цепајући се на присталице Шнајдера или Крупа. Разједињеност у Комисији и поцепаност јавности у топовском питању уопште, омогућили су поново аустроугарској дипломатији да ускочи у игру као 1905. године, али под тежим условима за Србију. Амбасадор Цикан, обавештен од бившег краљевог саветника Балугчића, присталице Беча, да српска влада врши притисак против Шкоде, предложио је влади да се Шкода узме у заштиту. Голуховски је одмах видео начин за нови притисак на Србију, утолико пре што је у Шкоди интересе имала царева околина и што је биланс Шкодиних фабрика крајем 1905. показао осетне губитке. Зато је у току трговинских преговора, 5. априла аустроугарска страна изјавила да не може допустити да њена индустрија буде искључена из српских артиљеријских набавки. Српски делегати су одбили да те две ствари повезују, па им је истог дана уручена Промеморија, која је у српско – аустроугарске трговинске односе унела топовско питање. Наредног дана бечко министарство рата обавестило је свог војног аташеа у Београду о битном садржају Промеморије: да постизање трговинског уговора зависи од топовских набавки Србије код фирме Шкода. На основу приватних вести да је и Шкода добила неколико гласова, аташе је отишао код генерала Грујића и надмено и бахато му тврдио да Шкода није испала из такмичења, а стари се генерал "једва уздржао да га не избаци из своје канцеларије".²⁰⁹

Аустроугарска промеморија, дата у овако ултимативном облику, била је неприхватљива за Србију, како због даљих односа са Бечом, тако и са другим државама. Влада Саве Грујића морала је да отвори старо питање зајма. Крајем марта Србија је имала две понуде за зајам, од старих кандидата: финансијске париске групе и аустријског конзорцијума око Унион – банке. После аустријско – српског сукоба од јануара до марта 1906. године, зајам из Беча више није долазио у обзир. Грујићева самосталска влада са минималном скупштинском већином принуђена је да учини корак, којем се странка супростављала 1905. године: да се обрати старом зајмодавцу у Паризу, као и Немачкој. Грујић им се обратио питањем да ли би Париска, односно, Берлинска берза дала коту за један зајам Србије од 70 милиона, од кога би 25 милиона било утрошено за топове код француске, односно, немачке индустрије, а 15 милиона, евентуално, било

²⁰⁹ Исто, стр. 212 – 213, где су дате и речи Голуховског британском амбасадору у Бечу: "Нема уговора за топове, нема трговинског уговора".

уступљено индустрији неке треће државе. Српски захтев у Немачкој наишао је на уздржљивост због сарадње са Бечом у Мароканском питању. Париз је реаговао повољно, мада се радило о једном новом односу, пошто је дотле дозвола за коту (висину) давана само за део зајма који је одговарао уделу француске индустрије. Француски министар финансије Поенкаре схватио је да се прешло на политички терен пошто ће "давање зајма и набавки утврдити на српску владу утицај онога ко их буде спровео." Решен да "не дозволи да се у једној балканској земљи учврсти утицај непријатељски Француској"²¹⁰ Поенкаре се није двоумио да одобри коту српском зајму. Овај акт француске владе врло је значајан јер представља почетак пуног француског финансијског и политичког ангажовања у Србији, који ће трајати годинама. Од 1906. године француски финансијски и политички утицај продире у Србију самостално (без страних савезника). Ово је била прва значајнија спољнополитичка последица царинског рата Србије и Аустро – Угарске.

Жестина сукоба са Аустро – Угарском заплашила је краља Петра и његови цивилни саветници, који су били проаустријски орјентисани, саветовали су му да се загладе односи. Не питајући владу, краљ је 7. априла изјавио амбасадору Цикану да ће уложити вето, ако један део топовских набавки не буде учињен у Монархији и дао реч да аустроугарска индустрија неће бити одстрањена. Краља су на овакво држање подстакли и поједини војни завереници из његове околине јер је бечка дипломатија почела да брани заверенике, како не би дошло до до обнављања односа Србије и Велике Британије и да би завереничко питање и даље оптерећивало и унутрашње односе у Србији. Зато је аустроугарска влада показала спремност да краља Петра и високе заверенике прими у Беч, ако би у топовском питању стали на њену страну.

Самосталски кабинет генерала Грујића нашао се почетком априла 1906. године под јачим притиском из три правца: споља га је притиснула аустроугарска промеморија од 5. априла којом је тражена куповина топова; унутра га је у Скупштини од жестоких напада опозиције бранила незнатна већина а краљево окружење се ујединило да би оборили кабинет. Зато је влада заглађивала сукоб са Аустро – Угарском и поново почела да решава завереничко питање према британским захтевима.

²¹⁰ Исто, стр. 215.

Не давајући непосредан одговор на Промеморију од 5. априла, ограђујући се мишљењем артиљеријске комисије, влада је ублажавала Беч изјавама да не искључује набавку брдске артиљерије код Шкоде, одбијајући уступке само у пољској артиљерији. Двор је вршио притисак у корист Шкодине брдске артиљерије, тражећи од владе одлагање завереничког питања и да брдске топове жртвује трговинском уговору са Аустро – Угарском.²¹¹ По топовском питању самосталски кабинет није био сасвим једнодушан: генерал Грујић и пуковник Антонић били су спремни да прихвате брдски топ из Шкодине фабрике, док су се Љ. Стојановић и Вл. Тодоровић томе оштро противили. Да би олакшао набавку Шкодине брдске артиљерије, Грујић је објавио допунско саопштење о гласању артиљеријске комисије, са тврдњом да њен резултат не потцењује Шкодин брдски топ. Ово је било у супротности са ставом Комисије и са начелним ставом Самосталске странке, која је тежиште топовског питања ставила на техничку страну, те је захтевала упоредне пробе 1905. године. Грујић је бечком амбасадору изјавио намеру да се купе Шкодини брдски топови, али је овај, по претходном споразуму са директором Шкоде Гинтером, 9. априла затражио да се од Шкоде купи сва артиљерија, а такав захтев је одобрила бечка влада. Гинтер се уплашио да овакво држање Беча може оборити Грујићеву владу, па је 11. априла отишао код њега и изјавио да би био задовољан набавком брдске артиљерије у висини од 10 милиона, и затражио коначну одлуку наредног дана. Грујић није могао тако брзо решити ово питање јер није још добио одговор из Француске хоће ли добити коту за један зајам, чије набавке не би биле у потпуности учињене у Француској. Зато је отезао. Амбасадор Цикан је био против Гинтерове понуде, те је наредног дана поновио захтев за набавку целокупне артиљерије на основу Промеморије од 5. априла.

²¹¹ И други међународни чиниоци усложавали су рад Грујићеве владе. Издвајамо: крајем јануара 1906. године Крупова фабрика понудила је Србији зајам за набавку топова у Немачкој и обећала да ће издејствовати Србији зајам у Берлину за четири недеље и то већи и повољнији од претходно предвиђеног зајма код Унион – банке. Више од топова, Немачку су интересовале српске индустријске набавке, посебно железничке. С друге стране немачка дипломатија водила је рачуна о аустроугарском савезнику. Зато је берлинска влада радила на споразуму Круп – Шкода и из разлога да смањи шансе Француској у Србији. Вест да је српска артиљеријска комисија дала првенство Шнајдеру за брдске топове, приволела је Круп да их понуди Шкоди, јер су они за њега већ били изгубљени. Зато је споменути директор Шкоде Гинтер 11. априла прихватио Грујићев предлог да Србија брдске топове купи од Шкоде. Међутим, инсистирање аустроугарске дипломатије да Србија све топове купи од Шкоде, онемогућило је Аустро – Угарску да оствари оно што је тада једино било могуће и у њеном интересу.

Британски услови за успостављање односа са Србијом били су познати крајем марта 1906. године. Грујићев кабинет је покушао на основу њих да реши тзв. завереничко питање, сматрајући да ће добити подршку у Скупштини какву су Самосталци дали радикалима по том питању 1905. године и да ће заверенике пензионисати објављујући указ у *Српским новинама*. Преварио се у обе ствари: радикали су чекали прилику да замене самосталце са власти, а иза завереника је стајао краљ и добар део војске. Официри, предвиђени за пензионисање, тражили су гаранције да неће бити кажњени, да неће бити на материјалним губицима због привременог пензионисања и да ће односи са В. Британијом бити заиста успостављени. Влада је одбила да преговара са њима, мислећи, супротно Уставу, да је само она овлашћена за пензионисање официра, посебно што то предузима надлежни министар војни, који је уједно и њен председник. Самосталски клуб у Скупштини овластио је 9. априла кабинет да одложи топовско питање до решења завереничког. Према тој одлуци министри – самосталци поднели су сутрадан своје оставке Грујићу, условљавајући их пензионисањем оних официра до 18. априла које је В. Британија тражила. Краљ је пензионисање официра условио и решењем зајма, набавком топова и склапањем трговинског уговора са Бечом. Грујић је онда 17/30. априла поднео оставку целог кабинета, и по краљевој молби, није навео прави формални разлог (успостављање односа са В. Британијом), већ "несавладљиве тешкоће"²¹².

Супротно очекивању самосталаца, Никола Пашић већ је припремио терен код краља и његовог окружења и аустроугарских званичника, прихватио краљеве услове и образовао хомогену радикалску владу, и да би повољно деловао на краља и заверенике, за министра војног изабрао је генерала Путника. Народна скупштина, у којој је седела самосталска већина, распуштена је, а нови избори расписани су за 11/24. јуни 1906. године.²¹³ Путник, да би "дисциплиновао" чланове артиљеријске комисије, који су своје супротности и оптужбе износили и преко штампе, казнио је половином јула два пуковника (Д. Влајића и Ж. Касидолца) и два потпуковника (Н. Вучковића и Г. Ђурића) са по 30 дана притвора.²¹⁴

²¹² Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 217 – 220.

²¹³ *Исто*, 221.

²¹⁴ *Исто*, стр. 211.

Грујићева влада започела је и друге неопходне мере на почетку царинског рата а издвајамо пропагандне: повећала је претплату на поједине европске листове (париски *Temps* задовољио се 1906. године са месечном претплатом од 100 примерака листа), средствима српске владе основана је у Паризу 1906. године *Revue Slave* ("Часопис ће бити углавном наш" јавио је марта амбасадор Србије М. Веснић, називајући га "у првом реду српским предузећем" и опомињући да се "српско порекло de la *Revue Slave* мора крити као змија ноге")²¹⁵ и др.

2. 4. 2. У владама Николе Пашића 1906 – 1908. године

Сутрадан, по образовању Пашићевог кабинета, посланик Цикан га је обавестио по хитном налогу своје владе, да Аустро – Угарска остаје при својим топовским захтевима и да их везује за трговински уговор. За Србију је, у питању артиљеријског наоружања, била најтежа његова повезаност са трговинским уговором јер је то омогућавало Аустро – Угарској двоструки, политички и економски притисак. Стога је нова влада чинила покушаје да ова два питања одвоји и да одлаже артиљеријске набавке, при чему се максимално показивала одбрамбеном пред међународном јавношћу. Тек пошто је исцрпила сва дефанзивна средства и пошто је царински рат, упркос њима објављен јула 1906. године, србијанска влада је кренула другим путем и ставила Монархију пред свршен циљ, закључујући у Француској уговор о зајму и набавци топова.

Радикалска влада одуговлачила је са одговором на Промеморију од 5. априла све до 21. маја. Пашић се ограђивао потребом детаљнијих студија и завршним извештајем артиљеријске комисије. Притерана уза зид, влада се мучила да пронађе формулу која би задовољила обе стране. Пошто је Беч тврдио да србијанска влада из политичких разлога одбија Шкоду, Пашић је дао налог министру војном да се објави резултат рада артиљеријске комисије, која је дала првенство Шнајдеру за брдске и Крупу за пољске топове. Затим, желећи да постигне компромис, 21. маја одговорио је на бечку промеморију нудећи српске набавке аустроугарској индустрији у висини од 26 милиона динара са изузетком топова. Радикалску владу због тога нападе су и опозиција са делом штампе, укључно и министра војног генерала Путника, и бечка дипломатија, која је потегла обећања и Пашића и краља да ће се брдска артиљерија купити од Шкоде.

²¹⁵ Исто, стр. 340.

Пашић је демантовао таква обећања, али се краљ боље бранио: истичући ограничења његове власти и да је ипак генерал Грујић извршио краљево обећање, понудио је куповину Шкодиних брдских топова, али је то Беч одбио.

Немци су знали да Париз преговара за споразум Шнајдер – Шкода, и пошто је Круп испао из комбинације за брдске топове, покушали су са Бечом да направе споразум Круп – Шкода, с обзиром да је српска влада и на то пристајала. Тај споразум због Беча није направљен а Берлин је исправно проценио да ће због царинског рата Круп изгубити шансе да прода Србији пољске топове.

Када се српска влада обратила 30. маја за подршку Француској, после одговора на аустроугарску промеморију, њено држање наишло је на пуно разумевање у Паризу. Француска је покушала са Бечом да постигне споразум који би "обуставио супарништво на балканском подручју, а посебно у Србији, и омогућило им да часно поделе зајам и индустријске поруџбине".²¹⁶ После бечког одбијања, Француска је обавестила српску владу 1. јула (нови кал.) о готовости француских банака за србијански зајам, којој је то одговарало и одговорила је 3. јула да неће топове куповати ни од Крупа, ни од Шкоде.

У борби око српских топова, Русија је била по страни, Италија је одобравала топовску политику српске владе а Велика Британија је показала инерес да се обнове односе са Србијом, што је Пашић искористио да се реши завереничко питање.

Аустро – Угарска је прећутно пристала на провизоријум 1. јуна (неформално даље важење трговинског уговора), како би и даље вршила притисак на Србију да набави код ње топове, давајући ситне уступке. Министар Л. Пачу предложио је да радикалска влада прими одговорност на себе за прећутно продужење провизоријума. Иако је тај поступак био противзаконит, он је омогућио наставак сточног извоза Србије а Радикалској странци два аргумента у изборној пропаганди: решење завереничког питања и продужење провизоријума за давање разних обећања. Поред тога, влада је припремила преко 300 указа о пензионисању или премештању политичких противника (Радикали су на изборима добили 91 мандат од укупно 160).

Пашић је интензивније наставио политику Грујићеве владе на продубљивању постојећих супротности између Аустрије и Угарске. Тако је

²¹⁶ Исто, стр. 229, шире: стр. 221 – 235.

понуда од 26 милиона динара²¹⁷ српских набавки посредно упућена угарским фабрикама (то је био један од узрока што је угарска влада била за продужење провизоријума од 1. јуна). Започео је српско – угарску акцију против министра иностраних послова царевине грофа Голуховског. Међутим, током преговарања о трговинском уговору, многи ставови Србије нису ишли у прилог Угарској, посебно Аграрцима, па је угарска влада дала пристанак на царински рат против Србије 5. јула. Разменом нота између Беча и Београда, Србија није дозволила да Беч оствари свој циљ (Србија ће узети топове у Аустро – Угарској, или их неће узети уопште). Објаву царинског рата и прекид односа Беч је доставио влади Србије нотом од 7. јула 1906. године.²¹⁸

Краљ Петар критиковао је Пашића августа 1906. године што је толико заострио односе са Монархијом и покушао да образује један помирљивији кабинет на челу са др Михаилом Вујићем, али у томе није успео, јер је у то време вишестраначје у Србији постало јаче од краља.²¹⁹

Српска влада је указала светској јавности на агресивности Беча, а што је изазвало снажнију рекацију и у Русији.²²⁰ Тада је дошло и до српско – бугарског зближења. Српски извоз проналазио је нове путеве и развијао се.

Да би се испунила форма да влада узима зајам тамо где је изабран најбољи топ, требало је најпре донети одлуку о топовском питању. Пошто је избор артиљеријске комисије пао на Шнајдера и Крупа, министар војни обратио се овим фабрикама са питањем могу ли извршити тражене поправке на својим моделима. Међутим, када су обе фабрике одговорило потврдно, влада се обратила Шнајдеру, правдајући ову одлуку објашњењем да су делови Шнајдеровог топа укупно оцењени као бољи и да су поједини главни делови топа, посебно цев, добили бољу оцену.

Министарски савет је на својој седници 5. септембра одлучио "да се пре дефинитивног решења питања о избору топова за наоружање пољске и брдске артиљерије изашље поново стручна комисија од пет чланова, најпре у француску фабрику у Крезу да се она поновним стручним прописаним опитима увери о извршењу захтеваних поправака..., па да се према извештају комисије даље

²¹⁷ Исто, стр. 246, док у *Историји српског народа*, VI – 1, стр. 158 Д. Ђорђевић наводи износ у 26 милиона франака.

²¹⁸ Главно: Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 236 – 248.

²¹⁹ Исто, стр. 251.

²²⁰ Аустро – Угарска је тада оптуживала руске конзуле да отворено подржавасу српску четничку акцију у Македонији – исто, стр. 255.

уради." Претходно је Савет заузео став: "да обзири садашње политичке ситуације, а посебно потребе нашег државног кредита, траже да се новчана пијаца у Француској, као најјача на континенту и као пијаца где је главни део наших државних хартија, чува за земљу". Министар Путник је 6. септембра новоизабраној артиљеријској комисији наредио да у Хавру изврше пробе према приложеном упутству на поправљеном Шнајдеровом топу. Комисија је 16. октобра предложила Министарском савету: "С погледом на добивене резултете при свима огледима, комисија налази да се ови топови могу препоручити за наоружање наше артиљерије, са незнатним изменама...". Следећег дана министар војни је на основу извештаја комисије предложио Министарском савету " да изволи решити: да се за наоружање наше војске набави пољски и брдски топ Шнајдер – Канеовог система, који је топовска комисија оценила и усвојила". Истог дана 17/30. октобра 1906. године Влада је решила: "Да се за Српску Артиљерију набави пољски и брдски топ система Шнајдер – Канеовог система са потребним артиљеријским материјалом – ако би се у погледу зајма постигли повољни услови" и потписала прелиминарни уговор са фабриком 7. новембра. Министар финансија Пачу отпутовао је 8. новембра у Швајцарску, где је 31. октобра/12. новембра потписан уговор о зајму са поверилачком групом коју је састављао највећим делом француски и нешто мало швајцарски капитал.²²¹ Тиме су, после више од три године, решене српске артиљеријске набавке и Аустро - Угарска стављена пред свршен чин.

Зајам је номинално износио 95 милиона динара а ефективно 81,7 милиона, од чега је за војне набавке одређено 46 милиона а за грађење железница 35. Српска влада није имала у току склапања зајма готов предрачун у појединостима, па је на захтев опозиције, образовала комисију и израђен је Нацрт плана утрошка зајма у појединостима. Према том нацрту, од 46 милиона за војне набавке (23 милиона је било намењено пољској и брдској артиљерији, 7 милиона набавци хаубица и мерзера, 13 милиона за пушке и пушчану муницију и три милиона за осталу војну опрему). На основу закључака комисија Главног ђенералштаба, Министарство војно сматрало је да би за потпуну опрему војске било потребно 116 милиона, од чега је 59 милиона означено као хитно. Како се

²²¹ Исто, стр. 269 – 270. Пашић је писао Веснићу да Французима објасни како Србија може купити њихов топ, али не мора, ако не добије добре услове за зајам. Цитати су узети из *Стен. бележака (СБНС)*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 1111 – 1113.

није могла одвојити толика сума у потпуности, то је решено да се за преостале потребе од 13 милиона попуне, евентуално, из следећих зајмова.

Закључењем зајма крајем 1906. године српски државни дуг попео се на 556 милиона динара, са ануитетима и амортизацијом, који су изнели 28,4 милиона годишње, пребачена је трећина укупног државног буџета.

Последњи покушај посредовања у топовском питању Беч је започео страховитом кампањом штампе против Србије, с циљем да уништи њен међународни кредит и смањи поверење у српске хартије од вредности. Како је Беч био новинарски центар за целу југоисточну Европу, лажне вести Беча (предсојећа револуција у Србији, абдикација краља, економски слом земље и др.) убрзо су се уз помоћ Берлина и, донекле, Лондона, пробиле на странице свих великих западноевропских листова. На дан емисије српског зајма у Паризу, пуштена је вест да је Пашић у оставци. Српска влада предузела је одмах противмере: позвала је стране дописнике, нарочито британских листова, да дођу у Србију. Њихов долазак, почетком јануара 1907, умногоме је допринео да се сузбије кампања бечке штампе. Ипак је код француских кругова ова кампања имала ефекта, те је њен министар иностраних послова Пишон изнео могућност Бечу да Шнајдер уступи један део српских поручбина Шкоди. Беч је ангажовао посреднике из финансијских и новинарских кругова, који су придобили премијера Француске Клемансоа, да се брдска артиљерија уступи Шкоди. Пишон се понудио да буде главни посредник, али су тај последњи аустроугарски покушај одбили Шнајдер и српска влада јер су уговори о зајму и набавци топова већ прошли кроз Народну скупштину Србије. Када је Аустро – Угарска подсетила српску владу на понуду српских набавки у вредности од 26 милиона, Пашић је то одбио, с образложењем да је српска страна очекивала противконцесија од Беча за извоз живе стоке и транзит меса, који је већ годину дана држао затворену границу. То је наведено у српској ноти – одговору Бечу 6/19. јануара 1907. године, која је била доказ да је Србија постала економски и политички независна²²².

²²² Д. Ђорђевић, н.д., стр. 283 – 289. Пашић је лично тада свакодневно радио са страним новинарима, што је увидео поручник Блажарић, покушавајући од 20. до 27. децембра (по старом календару) да га прими -П. Блажарић, *Мемоари*, стр. 98. Доушници аустроугарске војнообавештајне службе из Београда јављали су и лажне вести из Србије, које су ишле у прилог Бечу.

Пашићева влада била је успешна у вођењу царинског рата и постигнути су далекосежни економски и политички резултати: знатно проширење спољне трговине, повећање страних инвестиција, али давање концесија и домаћим предузетницима у проширењу радњи, чак у фабрике, за производњу оних артикала који су се увозили (што српска историографија није довољно изучула), и др. (индустрија се у Србији за време Царинског рата петоструко увећала), а посебно, што је постала политички независна и значајнији субјект на југоистоку Европе. Користила се почетним методама самосталске владе али их је знатно проширивала и интензивирала.²²³

Највећу улогу имали су поред Пашића и његови сарадници из врха Радикалне странке, док су министри војни извршавали техничке радње према одлукама владе или њеног председника и уз сагласност краља.

При предавању амбасадору Цикану српске ноте од 19. јануара 1907. године, Пашић му је поверљиво саопштио да ће српска влада набавити 30.000 пушака и 50.000 пушчаних цеви у вредности од 11. милиона динара, као и материјал за железницу у износу од 16 милиона динара, и да ће при једнаким ценама и квалитету, предност дати Аустро – Угарској, од које је при том тражио настављање преговора о трговинском уговору у којем би био обухваћен извоз и транзит живе стоке и меса. У складу са тим, српска влада је 6. марта обавестила Беч да ће се главна лицитација за набавку пушака и муниције одржати 28. марта у Београду и да ће одобрити учешће аустроугарске индустрија, али је за узврат таржила укидање забране превоза свежег меса и живине. Претходно, десет аустроугарских фирми, иако су позване нису добро прошле на лицитацији за вагоне и локомотиве 18. фебруара и 1. марта, добиле су 10% поруцбина. И ово је утицало на новог бечког министра спољних послова Ерентала да заузме став о потреби успостављања нових трговинских односа са Србијом. Пашић је наставио са притиском у тактици поруцбина. Током марта и априла низали су се

²²³ Издвајамо мере пропаганде: српска влада финансира је са 30.000 динара књигу А. Стида (Н. W. Steed) о Србији и као дописника *Times*-а, финансирано је истраживање Андре Бара о Босни и Херцеговини а лист *Војска* му је штампао 1906. године у Београду превод књиге *Босна и Херцеговина. Аустројанска управа од 1878. године*, штампање књиге Каница о Србији, помагани и други страни листови и часописи (бечки *Parlamentär*, италијански *Revue d' Italie*), као и српски у Аустро – Угарској: *Босанска вила*, *Српска ријеч*, *Народ*. Новчано је помаган рад на ширењу просветне и црквене аутономије у БиХ, итд. Мере је координисао министар иностраних дела (после Пашића Миловановић) а коришћена су три диспозициона фонда: министарстава иностраних дела, унутрашњих послова и војске. – Главно: Ђорђевић, н.д., стр. 340 – 341, 568 – 572.

примамљиви конкурси за индустрију суседне монархије: од београдске општине до Министарства војног (пола милиона метара платна, 50.000 метара чохе, 45.000 kg коже, 48.000 кожних футрола за ашовчиће и секирице, 250 месинганих чанчића, ћебад, пијucci, мањерке). Врхунац је била набавка 30.000 пушака, 10.000 карабина и 40 милона метака. Пашић је у интересу аустроугарских фирми одлагао отварање понуда за набавку пушака, карабина и муниције, упозоравајући бечког посланика да му неуговорено стање отежава доделу ових набавки Аустро – Угарској. Када су 22. априла отворене понуде у Београду, видело се да је победу на лицитацији однелела аустроугарска индустрија. У Београду се негодовало на картелисању фабрика а Министарство војно изнело је став да су тиме постигнуте високе цене. То је добро дошло Пашићу да уцењује Беч поновним расписивањем конкурса и тражећи од њега укидање забране превоза меса, чему се противила угарска влада, сматрајући да тај њихов главни адут треба искористити на крају трговинских преговора. На седницама Министарског савета крајем априла и почетком маја одлучено је да се пушке поруче у Штајеровој фабрици, а муниција подели између аустријске Хиртенбергове и угарске Вајсове фабрике, односно, и даље се попуштало Бечу.

Додељивање пушака и муниције аустроугарској индустрији отворило је пут Пашићевој посети Бечу. Ерентал је примио Пашића 12. маја. Њихови разговори нису имали видљивијих резултата јер Ерентал није могао ништа обећавати или објашњавати. Ипак је то био први непосредни контакт Србије и Аустро – Угарске у царинском рату и први пријем премијера Србије у Бечу после Мајског преврата.²²⁴

Намера српске владе да набавкама приволи Аустро – Угарску на трговинске уступке, дала је мршаве резултате, али је наставила истом праксом, користећи потребе војске, које је износио министар војни. Нови конкурси расписани у јулу 1907. године за набавку 50.000 пушчаних цеви, 40 тона челика са шаржере, 240.000 игала за бушење чаура, као и за друге војне потребе, довели су владу и у тежак положај, јер је Аустро – Угарској већ дато 16 милиона динара поруцбина без видљивијих резултата у трговинским преговорима. Опозиција је оштро напала владу да фаворизује аустроугарску индустрију. Влада више није смела уступати набавке, не добијајући ништа заузврат, нити их је смела отворено

²²⁴ Исто, стр. 402 – 410.

одбити, да не угрози преговоре одложене за јесен и тако поништити утисак већ учињених поруџбина. Владу је извукла оштра борба која се приметно између аустријских и угарских фабрика, као и банака које су стајале иза њих. Тако је настала трка у спуштању цена, од 16 на 11,9 франака по цеви. Влади је ова утакмица добро дошла да одложи конкурс од 10./23. јула до краја августа, када се морала изјаснити за Штајера али је наставила да политиком везивања набавки за транзит свежег меса и живине. Ерентал је увиђао оправданост српских захтева и поново је покренуо питање скидања забране тог превоза, али без резултата, највише због отпора агараца у Угарској.

Положај српске владе постао је тежак. Извозници су тражили да се неизоставно постигне извоз живе стоке, јер је још била слаба кланична индустрија Србије. С друге стране, увозници су тражили коначно решење уговора, јер их је неизвесност кочила у наруџбинама. Штампала је критиковала владу и пустиле су се гласине да је Пашић лично препрека споразуму са Бечом. Зато је Пашић 7. септембра отишао у Семеринг, где се поново састао са Еренталом. Пашић је изнео и политичке понуде²²⁵, али се Ерентал задржао само на трговинска питања и могао је пристати на повећање контингента клане стоке, с царинским повластицама за месо, стим да је затим, аустроугарска влада минимално повећала контингент. Овај састанак значио је обрт, који ће довести до закључења трговинског уговора марта 1908. Пашић је на томе истрајно радио, упркос тешкој унутрашњој политичкој борби, у којој је изазвао кризу у сопственој странци. Преговори су успели, када је српска страна одустала од извоза живе стоке и добила повећане контингенте клане. Министар финансија Пачу није био за попуштање, али је већина субјеката била за то а највише краљ Петар који је "жарко желео уговор и пратио све фазе преговора".²²⁶

Трговински уговор је активиран 1. септембра 1908. године, после усвајања у Народној скупштини Србије, добијања овлашћења у угарском сабору за привремено активирања и такве одлуке бечке владе. Међутим, овај уговор наишао је на тешкоће у Србији и у Аустро – Угарској. Анексија Босне и Херцеговине, проглашена 7. октобра 1908. године, наново ће још више замрсити

²²⁵ Пашић је изнео да Србија нема аспирације на Босну али је тражио одрешене руке на југу (у Македонији), нарочито због тадашњег заоштравања србијанско – бугарских односа – шире: Исто, 425 – 428.

²²⁶ Исто, стр. 440.

међусобне односе и поништи ће Уговор. Она ће отворити ново поглавље у царинском рату Аустро – Угарске и Србије.

У владама Николе Пашића министри војни нису имали значајнију улогу у спољној политици. Чинили су оно што је било у њиховој компетенцији. Тако, у вези наведеног зајма за наоружање војске и железнице, министар Путник био је ангажован и у вези планирања изградње железничких пруга, јер оне, поред привредног, имају и војни значај. Инсистирао је на изградњи тимочке пруге (Прахово – Ниш) и њеној допуни ускотрачном пругом Зајечар – Параћин првенствено из војностратегијског разлога: тежило се успостављању саобраћајне везе са Русијом, мимо Аустро – Угарске и Турске.²²⁷ Продужење тог пројекта преко Мердара, Приштине, Призрена и даље долином Дрима за Медовски залив с алтернативом преко Пећи за Бар, имало је за циљ не само излазак на Јадран.²²⁸

На врхунцу погоршања односа између Србије и Црне Горе, уствари, међудинастичких односа, у току "афере са бомбама", када су и краљ Петар индиректно а капетан Јаша Ненадовић, блиски краљев рођак, директно оптуживан за припреме завере против књаза Николе, да је капетан Ненадовић дао црногорским студентима бомбе и др., краљ Петар и министар војни нису истицали једну битну чињеницу, која није навођена ни у историографији Србије. Бомбе је студентима дао поручник Никола Вукотић, братанац књагиње Милене, више из личних, него политичких разлога, јер је дознао да је књаз Никола својим сарадницима говорио да треба да буде убијен као "пашче".²²⁹

Када се дознало о случају са бомбама, премештен је по потреби службе решењем министра војног из Београда на исту дужност у најудаљенијем од Црне Горе

²²⁷ Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, I – II, друго издање, Београд 1985, I, 225.

²²⁸ Шире о томе: Д. Ђорђевић, н.д., стр. 521 – 528; В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро – Угарске у 20. веку*, Београд 1936, 99 – 130.

²²⁹ Мајор Никола Вукотић, син црногорског сенатора Марка, као поручник на двору књаза Николе заљубио се у даљу књажеву рођаку, као и она у њега, те су се родитељи договорили за њихов брак, али којег није одобрио књаз. Зато је огорчен отишао код свог зета, краља Петра у Београд, и овај га је у сагласност књаза Николе произвео у чин поручника војске Србије и поставио за командира вода у Београду 1904. Био је критичан према књазу Николи и његовим сарадницима, што је књаз дознао и јавно му претио смрћу. Сазнавши за то послао је писмо своме брату у Црној Гори у којем га је индиректно упознао да је помагао штампање " Мајског прогласа Српске омладине из Црне горе", да га је Петар краљ пре тога лепо примио и др. Писмо је црногорска полиција запленила и покренут је јуна 1907. године поступак против његовог брата капетана Јована Вукотића, иако овај није примио писмо, које је постало средство оптуживања званичне политике Србије. Његов брат кажњен је робијом од три и по године а пет младих способних официра избачени су из службе што су се дружили са капетаном Вукотићем. Оба брата храбро су погинула као официри српске војске 18. и 19. IX 1914. године. Шире: В. Иветић, *Вукотић Никола М.*, у: *СБР*, књ. 2, Нови Сад, 2006, 484 – 485.

гарнизону (Зајечару) по договору министра Путника и краља Петра 4/17. XI 1907. године.²³⁰

2. 4. 3. У време Анексионе кризе

Узбуђено јавно мњење у Србији тражило је од владе Пере Велимировића да предузме одлучне кораке. Бечки амбасадор Форгач јављао је да Србија "личи на лудницу и сви су спремни да гину".²³¹ Министар војни Степа Степановић трезвено је ценио војнополитичку ситуацију и износио на седницама Владе и Народне скупштине да земља и војска нису спремне за рат и да пре предузимања тражених одлучних корака треба извршити темељне дипломатске, финансијске и војне припреме.²³² Краљ Петар је био мишљења да земља није спремна за рат због недовољног наоружања и у приватним разговорима критиковао је оне који су били за то одговорни,²³³ радикалску и самосталску владу. У почетку анексионе кризе Н. Пашић на седницама владе највише је од осталих инсистирао "на предузимању потребних војних мера", док је министар војни Степановић изнео да земља није спремна за рат јер потребно наоружање није стигло и да се може опремити само око 40.000 људи првог позива. Када је Пашић увидео да велике силе неће рат, он је био за то да Босна и Херцеговина "остану жива рана" у чему је и успео.²³⁴ Исправно је предвидео да ће балканско питање бити поново обновљено, уз могућност да Србија добије више проверених европских савезника.²³⁵ На Пашића је битно утицала посета Русији и порука цара српском краљу "наша жеља је да Србија остане мирна, да се припрема и чека погодан тренутак"²³⁶ – порука, као и друге, у којима је истакнуто да Русија није још спремна за рат, а да ће бити 1914, најкасније до 1917. године и бранити Србију, битно су утицале на српске политичке субјекте који су били упознати са њима.

Народне демонстрације у Београду предводио је Бранислав Нушић. Код споменика кнезу Михаилу био је разапет шатор поред кога је један добошар цео

²³⁰ *СВЛ*, бр. 35 од 11. XI 1907, стр. 689 – 900.

²³¹ Д. Ђорђевић, н.д., стр.529 – 530.

²³² Саво Скоко – Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 – 1918*, Београд 1974, 193.

²³³ Живојиновић, н.д., стр. 366.

²³⁴ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, књ.2, стр. 105, 123, 132.

²³⁵ М. Екмечић, н.д., књ.2, стр. 648. Аутор наводи да је, поред осталог, Пашић и следеће тада изнео: "...Сматрам да је босанско питање отворено. Оно ће се врло брзо поново ставити на дневни ред. До тада, Србија мора да остане један наоружан логор..." – исто, стр. 608. Више истакнутих личности Србије износио је став да Србија мора бити наоружани логор, међу којима се највише спомиње Јован Цвијић.

²³⁶ Живојиновић, н.д., стр. 190.

дан ударао у ратни добош. Сам је Нушић дао идеју да се почне са уписивањем добровољаца у "легију смрти", као што је у време уједињавања Италије урадио Гарибалди 1859. године. Преко 5.000 добровољаца се уписало у ту легију (први Нушић и Владислав Рибникар) а и висок број у другим легијама ("Кнез Михаило", "Македонска" и "Ветеранска"). Одбор Народне одбране у Београду био је склопио један уговор са младотурским вођством о помоћи у слању чета, у случају да једна страна ступи у рат. Очекивао се сукоб са Аустро – Угарском. Срби из Турске су се обавезали да пошаљу 100 чета, свака од по 30 добровољаца, у случају да Турска уђе у рат.²³⁷

Анексија Босне и Херцеговине била је за српске политичке субјекте отрежњавајући ударац и постали су свесни велике опасности која је Србији и српском народу претила од Хабзбуршке монархије. Унутрашња трвења и сукоби привремено су обустављени. Влада је предузимала многе мере а Народна скупштина је одобравала велике кредите за комплетирање наоружања и опреме за војску, иако је у земљи настала финансијска криза.²³⁸

Крајем октобра 1908. године износ најнеопходнијих војних потреба ценио се у Србији на 20 – 30 милиона динара. Влада није имала ова средства, нити је под условима анексионе кризе могла добити инострани зајам. Она се зато обратила париским повериоцима да јој из неутрошеног дела зајма из 1906. године, од 16 милиона намењених за градњу железница, издају 10 милиона за војне потребе. Банке су прихватиле молбу, с тим да Влада касније надокнади ових 10 милиона из својих буџетских средстава. Пошто је Влада прихватила услов, одмах јој је исплаћено 5 милиона, а 5 милиона је стављено на расположење за војне набавке у Француској.²³⁹

Највећи део средстава потребних војсци Влада је морала наћи у домаћим средствима. Чим се састала Скупштина 1/14. октобра поднет је Законски предлог о ванредном кредиту од 16 милиона динара за опрему и наоружање војске и предлог је већ на III редовном састанку 8/21. октобра усвојен.²⁴⁰ Војни издаци у

²³⁷ Екмечић, н.д., књ. 2, стр. 606 – 607, 641.

²³⁸ Ратне припреме и војни издаци извукли су велику количину новца из земље; страх од рата и инвазије, коју је припремала Аустро – Угарска, извршио је снажан притисак на новчано тржиште и Аустро – Угарска је спровела финансијску блокаду Србије. Почетком новембра влада је преселила своју архиву у Ниш, где су своје трезоре пребациле Народна банка и Управа монопола.
²³⁹ Д. Ђорђевић, н.д., стр. 531.

²⁴⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине* (даље: *СБНС*), 1908, књ. I, стр. 8, 11 – 20. Само је социјалистички посланик Триша Кацлеровић био против кредита, јер се Влада припремала за рат и што је био намењен стајаћој војсци.

буџету за 1909. годину повећани су за 5,8 милиона динара. Скупштина је 8/21. децембра 1908. године овластила министра финансија да може ставити војсци на располагање 10,5 милиона динара. Међутим, ова сума је најпре смањена на 7 милиона, а у међувремену министар војни генерал Степановић је поднео оставку 23. децембра, јер није био у стању да издржи крупне критике од посланика Петра Мишића и самосталаца, које су поново почеле у Скупштини да се износе, а затим Законом о ванредном војном кредиту од 21. II/ 6. III 1909. године на 5,3 милиона динара, за издржавање увећаног бројног стања војске и због скока цена порученог ратног материјала.²⁴¹

Сукоб око војних кредита изазвао је кризу Велимировићевог кабинета. На притисак краља и војних кругова, посебно напуштања Владе од њеног министра војног генерала Степановића, Влада (тачније министар финансија др Михаило Поповић) поднела је Скупштини 23. I/ 5. II 1909. године законски предлог о ванредном кредиту од 33,052.055 динара са којим се у потпуности сагласио Државни савет.²⁴² Када је министар војни генерал Живковић затражио 8. фебруара на седници Владе да се овај кредит оствари, успротивио се наведени министар финансија. Генерал Живковић снизио је свој захтев на 12 милиона, али је опет одбијен, онда је поднео оставку, коју краљ није примио.²⁴³

Тачан износ војних кредита 1908/1909. године, по Д. Ђорђевићу, тешко је утврдити, због мешања зајма, ванредних и редовних кредита и збрке коју су они изазвали и процена од 40 милиона динара, по њему је најближа истини. Војни кредити изазвали су ново оптерећење државних финансија. Буџет је први пут, 1909. године, прешао цифру од 100 милиона динара. Издаци на војску достигли су 27 милиона и заједно са анuitетима државног дуга (28,4 милиона) премашили су половину укупних државних прихода. Да би ове издатке уравнотежила, Влада је преко Народне скупштине увела нов 25% - ни прирез који је погодио широке народне масе у Србији. Ипак је Србија крајем анексионе кризе располагала са готовином од 20,5 милиона динара, стим да је париским повериоцима дуговала 10 милиона.

²⁴¹ Исто, стр. 53; *Зборник закона и уредаба*, књ. 64 (1909), стр. 299 – 300.

²⁴² *СБНС*, стр. 547 – 548: "Овлашћује се министар финансија да на терет државне готовине или из извора, који ће се нарочито ангажовати, може издати министру војном на подмирење најнужнијих потреба савременог наоружања динара 33,052.055.-" У потпису је министар финансија др М. М. Поповић

²⁴³ Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 532 – 533.

Напоредо са војно – дипломатским притиском, Аустро – Угарска је наметнула Србији војну блокаду. Испорука артиљеријског наоружања из Француске требало је да започне 1907. године. Маја исте године српска влада и Шнајдерова фабрика обратиле су се Бечу са молбом да допусти превоз ратног материјала за Србију. Тражено одобрење добијено је средином октобра 1907. године. Међутим, уочи прогласа анексије Босне и Херцеговине бечка влада саопштила је Међународном транспортном друштву да ће забранити провоз ратног материјала за Србију, под изговором да су у Босни нађене гранате пуњене шнајдеритом. Стварни смисао забране показао се у претњи Друштву, да ће му бити чињене сметње ако би покушало да топове транспортује у Србију којим другим путем. Чим је букнула анексиона криза, аустроугарска влада забранила је 21. октобра транзит са Србију оружја, муниције, и другог ратног материјала, коња и стоке. Забрана је обухватила и подручје Босне и Херцеговине. То је довело Србију у тежак положај и пресечен јој је довоз оружја у тренутку у коме јој је оно било најпотребније. Српска влада одмах је променила правац довоза оружја за Солун. Порта је одмах дала дозволу за провоз јер јој је тада било у интересу да се Србија одупре Бечу. Тако је друга велика партија оружја кренула почетком децембра за Србију преко Турске а са њом и трећа партија почетком јануара 1909. године. О томе је Артиљериско – техничко одељење Министарства војног обавестило Владу половином јануара. Међутим, како је крајем јануара постигнут аустротурски споразум о новчаној надокнади за Босну и Херцеговину, Порта је променила држање према српском провозу, и одбила да прихвати већ утврђен текст војне конвенције са Србијом. Српски амбасадор обавестио је великог везира 24. јануара о војним транспортима који ће стићи у Солун, одговорено му је да Србија мора обуставити своје војно снабдевање, јер оно провоцира Аустрију и Арбанасе. Министар иностраних дела М. Миловановић је одмах оштро реаговао, и Порта је, уплашена бугарским војним мерама, пристала да одобри тражени транспорт, захтевајући да добије на увид потпуну листу оружја које ће бити транспортовано. Одобрење је стигло у прави час, јер је четврти транспорт српских топова приспео у Солун крајем јануара.

Аустро – Угарска је наставила са већим притиском на Порту да забрани провоз српског наоружања и експлозива за рударство, што је ова учинила 26. фебруара, очекујући и војне гаранције од Беча за Санџак. Забрана провоза изазвала је жесток протест српске владе, која се обратила за подршку руској,

француској у британској дипломатији, која се одмах прикључила српском протесту, штитећи интересе својих рударских друштава у Србији, погођени забраном провоза динамита. Порта се поколебала а није била добила од Беча гаранције за Санцак, зато је решила да провоз одобрава од случаја до случаја. Тиме је добила могућност да уцењује обе стране (Србију и Аустро – Угарску).

Српска влада тражила је нове путеве, па се половином марта обратила Русији са молбом да транспортује оружје преко Одесе. То јој је одобрено и од Бугарске. Тако су српски митраљеви из Француске и Немачке дужим путем стигли у Србију. Српска влада тада је тражила од Порте да пропусти бар материјал који је био на путу за Солун. Када је српски посланик у Цариграду др Јаков Ненадовић у два маха изјавио да Србија нема никаквих аспирација према Санцаку, турска влада је решила да дозволи провоз материјала, који је био на путу, и да се експлозив за руднике и даље пропушта у мањим и одвојеним количинама. Беч је повећао притисак на Порту, али јој није дао гаранције за Санцак, те је Порта пропустила још два транспорта за Србију, па је 24. марта донела генералну забрану. Министарство војно Србије обавестило је војне комисије у иностранству да обуставе све испоруке преко Солуна.

Завршетак анексионе кризе 18/31. марта учинио је беспредметном забрану превоза српског оружја. Сутрадан по признању анексије, министар Миловановић затражио је од Порте да дигне забрану, у чему га је подржала немачка амбасада у Цариграду. Због преврата и немира у Турској, то је успело посланику Ненадовићу уз помоћ дипломата пријатељских сила, да Порта званично уклони забрану 16 маја, иако су вагони са ратним материјалом већ априла кренули за Србију. Беч је скинуо забрану 11. маја, па су за Србију кренули шрапнели из Француске и митраљеви из Немачке.²⁴⁴

На почетку анексионе кризе односи између Србије и Црне Горе, уствари лоши међудинастички односи, су се одмах привремено поправили. Црногорска влада послала је у Београд бригадира Јанка Вукотића да краљу Србије изјави да књаз Никола одобрава његов патриотски став. Бригадир Вукотић је разговарао и са војним врхом, генералима Путником и Степановићем. На гала ручку код краља Петра договорено је да се склопи уговор између обе земље, што је затим

²⁴⁴ Исто, 535 – 543.

истог дана учињено (24. октобра), у којем је наведено да анексија представља опасност за њих и српски народ.²⁴⁵

Крајем октобра 1908 године, због потребе за официрским кадром и насталим измирењима, краљ Петар и Велимировићева влада разматрали су помиловање официра противзавереника, осуђених 1903. године. Министар војни генерал Степановић се противио томе а затим и краљ, иако је претходно био за предлог. Степановић је био да се реактивирају и пензионисани официри завереници, уколико би се ко од противничких официра реактивирао.

Самосталци министри веровали су да је такво мишљење износио министар војни због утицаја завереника, јер се није противио када је Влада поднела Народној скупштини предлог кредита за реактивирање. Затим је као надлежни министар одустао од предлога и од помиловања и реактивисања. На седници министара и првака политичких странака 5/18. октобра прво је говорио министар војни да не може за сада бити ни помиловања, ни реактивисања официра. Супротног мишљења били су представници странака: Стојан Новаковић, Стојан Протић, Љуба Стојановић, Павле Маринковић, Јован Жујовић и Љуба Давидовић.²⁴⁶ После тога помиловано је само неколико оболелих официра.

На почетку мандата коалиционе владе Стојана Новаковића, министар правде Стојан Рибарац, као надлежан министар а на основу става краља, изнео је фебруара 1909. године предлог за помиловање осуђене за политичке и сличне преступе (штампарске). По питању помиловања официра осуђених у Нишкој и Крагујевачкој побуни, министар војни генерал Живковић имао је резерве. То је опет отворило и питање официра завереника пензионисаних у мају 1906. године. Краљ је пристао, а потом повукао пристанак; као услов тражио је активирање пензионисаних завереника. Влада је одустала од предлога у вези официра, али је

²⁴⁵ Д. Живојиновић, н.д., књ. 2, стр. 350, а шире о тим односима: 341 – 354. Екмечић цитира тај део уговора: Оцењено је да је анексија била "удар најбитнијим правима и интересима Српског народа угрожавајући даљи развитак па и сам опстанак обију српских самосталиних држава" – н.д., стр. 607. Уговор у целини објављен у: *Балкански уговорни односи 1876 - 1996*, књ. 1, приредио Момир Стојковић, Београд 1998, док. 91, стр. 251 – 261. Изнећемо његов закључак: "Овим споразумом је запечаћена братска недвојна слога између два најглавнија дијела нашег народа, између Србије и Црне Горе, с надом у Бога тим је положен темељ и постигнуто најприродније, најпоузданије и најјаче јемство за бољу будућност свеколиког српства".

²⁴⁶ Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. 1, стр. 151 – 153, где је записано да су завереници претили Давидовићу да ће му поклати децу ако још буде захтевао реактивисање официра. и да је приликом представке председника Владе краљу, помогао предлог о помиловању и реактивисању на примеру Живојина Мишића као способног официра и оданог краљу.

сукоб тињао.²⁴⁷ Током године помилована је првонаведена категорија официра, у оквиру помиловања осуђених за политичке, штампарске и сл. кривиче, реактивиран је пуковник Ж. Мишић (марта), а завереници и раније пензионисани, као и помиловани официри одређених годишта активирани су 1912. године.

Након завршетка анексионе кризе, Србија је извршила захтеве Аустро – Угарске: вратила је војску у касарне, расформирала добровољачке јединице и др.

Анексиона криза деловала је на промену карактера српске националне акције у Босни и Херцеговини, која је добијала све више револуционарни карактер и самим тим се извлачила испод контроле званичне српске политике. Велеиздајнички и Фридрихов процес застрашили су старије југословенски оријентисане политичаре. Тежиште националног покрета у Босни прешло је са старих вођа на омладину, која је унела нове револуционарне методе борбе, углавном, какве су већ примењиване у уједињавању појединих европских народа. Војне припреме у вези уједињења у БиХ најинтензивније су се изводиле од 1911. године преко граничних официра у Шапцу, Лозници и Ужицу, који су формално тајно радили за "Народну одбрану", а уствари били чланови организације "Уједињење или смрт", били на вези са Генералштабним одсеком Општевојног одељења Министарства војног и Министарства иностраних дела од којег су добијали новац из диспозиционог фонда за стварање и рад организације повереника у Босни и Херцеговини, пропаганду, обавештајни рад и др. Званична Србија и даље је примењивала и друге тајне методе²⁴⁸, а после признавања анексије појачале је легалне културно – просветне активности. Краљ Петар је истицао да је снажна национална пропаганда међу Србима део програма за будућност.²⁴⁹

Царински рат омогућио је да српска акција у Македонији, вођена оружаним четима и верско – просветним средствима, прошири своју економску подлогу. Државне институције (Министарство народне привреде, банке и др.)

²⁴⁷ Живојиновић, н.д., стр. 193.

²⁴⁸ На пример: Пропаганда дубровачког листа "Нада Албаније", који је финансиран из Беча и у корист њега пропагирао међу Албанцима, иницирао је сличан српски подухват у Риму где је даван новац 1908. године Николи Иванбеју (Иванају) за издавање листа "Speranze albanese" – М. Екмечић, н.д., стр. 643.

²⁴⁹ Д. Живојиновић, н.д., стр. 366.

помагале су српским трговцима, предузетницима и другим привредницима, који су постајали и српски независни јавни радници.²⁵⁰

2. 4. 4. Замисао о присаједињењу "Новопазарског Санцака"

Неопходно је изнети и један ратни покушај министра иностраних дела М. Миловановића из септембра 1909. године. Када је посетио бечког колегу Ерентала 29. августа 1909. године, да би искористио неке повољне околности ради наставка трговинских преговора, допринео првом озбиљном аустро – српском додиру после Анексионе кризе, покренуо је стари спор око границе на Дрини, која је, мењајући ток, изменила граничну линију и смањила територију Србије. После тога прешао је на питање Санцака и аустроугарског држања према тежњама Србије у овом подручју. Ерентал је одбио да будуће односе са Србијом гради уступањем Санцака. На тај начин он је уједно одговорио Миловановићу о својим будућим плановима и бечка дипломатија откривала је њене агресивне планове.²⁵¹ Овим сусретом покренуто је питање закључивања трговинског уговора, што је успешно водила Пашићева влада, закључила уговор и завршила царински рат јануара 1911. године. По повратку у Београд, Миловановић се једно време бавио мишљу да стави Аустро – Угарску пред свршен чин војним присаједињењем Санцака. Ту замисао изнео је на министарској седници 4. септембра.²⁵² Сутрадан је министар Миловановић разговарао са министром војним М. Живковићем и начелником Главног Ђенералштаба Р. Путником.²⁵³ и изнео им своје назоре. Генерали су му поставили питања из политичке ситуације. Миловановић им је "објаснио...да за случај окупације Санцака треба претпоставити да је Бугарска пријатељски расположена,...да је Аустро – Угарска

²⁵⁰ Шире: Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 572 – 574.

²⁵¹ То питање је раније планирао да постави Еренталу, што је записао у својим "Рефлексјама о Новопазарском Санцаку" – Архив Србије, лични фонд Миована Миловановића, арх. јединица 22 (ММ – 22), лист 1 – 3; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 136.

²⁵² Рекао је да је један од првих и најглавнијих задатака који српска спољна политика мора изнети, ако се прилике развију повољно, присаједињење Новопазарског Санцака Србији и Црној Гори и да се за тај задатак треба војнички спремити. Изнео је пример сарадње Кавура и Наполеона III, када је овај други изнео да је свршен чин освајање Ломбардије од стране Пијемонта 1859. године. Зато је поставио захтев да Главни Ђенералштаб има тај задатак у свим комбинацијама и да спреми све што је потребно како би Србија могла "окупирати Санцак у најкраћем могућем року. Тај план Србија би по својој прилици имала да изврши заједно са Црном Гором. Ако Србија мора имати главну улогу, тада би Црна Гора постала само њен помоћник, коме се даје удео, али чија сарадња није чак ни неопходна."

"Министри су прихватили са одобравањем ове моје речи, нарочито г. Новаковић". Међутим, министар војни генерал М. Живковић предложио је да се о томе требају споразумети начелник Главног Ђенералштаба генерал Путник, Миловановић и он, а што је постало Владин закључак. – АС, ММ-22, л. 4.

²⁵³ Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 581 – 582.

спречена да нам смета или да ризикује европски рат.... Не брине ни Турска..."²⁵⁴ Генерали су га информисали да за војно запоседање Санџака треба употребити четири дивизије првог позива, да Турска има распоређену само једну дивизију у Македонији, "да ће се посла имати и са Аустро - Угарском" (подвукао В.И.), за мобилизацију и концентрацију војске на граници Санџака треба 17 дана а само први дан се може извести у тајности, да се процес мобилизације и концентрације може убрзати уколико би се двадесетак дана унапред знало за почетак тог војног подухвата, како би се у тајности извеле поједине припремне радње.²⁵⁵ Како је Влада усвојила Миловановићев предлог да Србија војно запоседне Санџак, наведена два генерала су у Главном ђенералштабу разрадили тајни план о реализацији тог задатка са четири дивизије и уз помоћ добровољаца, пријављених у "Народној одбрани".²⁵⁶ Један од одговора што тај војни подухват није предузет износи Д. Симеуновић: "Оно што је сумњичавог Миловановића кочило да реализује ту војну акцију, била је чудна реакција Бугарске, која је Србију почела да наговара на упад у Санџак".²⁵⁷ Битно је изнети да оно што су увидели генерали Путник и Живковић (да ће се посла имати и са Аустро – Угарском)²⁵⁸, нису увидели и искусни министри (за Пашића и Протића не може се поуздано по том питању одговорити, јер су они, посебно Пашић, често пуштали Миловановића да се компромитује). Радило се, најблаже речено, о ризичном подухвату а ако не и самоубилачком по Србију, јер би то био као наручен повод и олакшана околност за Аустро – Угарску да нападне и потчини Србију.²⁵⁹ Иако тајни планови тада нису били познати, многи индикатори су

²⁵⁴ АС, ММ – 22, стр.7.

²⁵⁵ Исто, стр. 7 – 8.

²⁵⁶ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр. 136 – 137; Д. Симеуновић, *Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, у: Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, стр. 51.

²⁵⁷ Д. Симеуновић, н.ч., стр. 51 – 52. Овом Симеуновићевом ставу донекле коренсподира (не и временски) следећи текст Ђорђевића: "У најжешћем жеку анексионе кризе Тошев (бугарски амбасадор у Београду – прим. В.И.) је понудио Миловановићу помоћ у питању Санџака, саветујући га да Европу стави пред свршен циљ. Миловановић је ове понуде примио неповерљиво, јер се бојао да иза њих не стоји Аустрија, жељна да себи створи изговор за напад." - Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр. 141.

²⁵⁸ О намерама Аустро – Угарске да покори или уништи Србију писала је и тадашња српска штампа, посебно војна. Издвајамо преводе студија и чланака познатих европских аналитичара, претходно објављених у часопису *Ратник*, који је издавао Главни ђенералштаб: *Drang nach Osten (Навала на Исток) у цифрама и фактима*, написао др Д. Н. Вергун, превео са немачког професор др В. М. Радвановић, у наставцима од бр. I до IV/1907; *Источно питање, Постанак, развитак и садашње стање*, превод са француског, III/1908; *Јесмо ли уочи светског рата?*, превод с руског, III/ 1909...

²⁵⁹ Аустро – Угарска није анектирала и Санџак 1908. године као Босну и Херцеговину, иако јој је то Русија понудила, јер је тада успешно стварала позиције међу Албанцима, а анексија Санџака

указивали на њих.²⁶⁰ У сваком случају био је погрешан у српској влади прихваћен Миловановићев закључак "да је Аустро – Угарска била спречена да нам смета или да ризикује европски рат". Д. Ђорђевић индиректно је објашњавао наведену Миловановићеву замисао: "По завршетку анексионе кризе Миловановић тврдоглаво наставља компензациону политику, само под другим видом".²⁶¹ Овоме треба додати првобитне ставове руских дипломата о потреби давања Србији компензације, са којима је Миловановић разговарао пре попуштања Русије и Србије Аустро – Угарској у Анексионој кризи.

2. 5. Балкански савез 1912. године

Министар иностраних дела Србије од 1908. године М. Миловановић, по завршеној Анексионој кризи поставио је три задатка пред српску политику: усавршавање војне спреме, задобијање активне руске подршке за српско – бугарски савез и смањење аустроугарског притиска. Како су ти задаци произишли из основног спољнополитичког циља: ослобођење и уједињење српског народа, краљ Петар их је подржао, али је све више био незадовољан појединим министровим радњама, иако је Миловановић највише учинио да дође до савеза. Никола Пашић и врх Радикалне странке нису били у свему сагласни са Миловановићем.

Краљ Петар био је уверен да ће убрзо доћи до савеза и рата против Турске, те је захтевао убрзавање војних припрема. Био је присталица увођења савремене ратне технике у војсци и често је био нестрпљив. Због тога је између њега и тадашњег министра војног генерала Степановића било повремених неспоразума. На седницама Владе залагао се за увођење авијације у српској војсци и тражио да се шаљу питомци на обуку у Француској. Степановић је био

би их поквариле, као и почетне у Црној Гори. Тада је она имала крупнији план: да уништи Србију, на њен рачун прошири Бугарску, створи велику Албанију под својим покровитељством и да све балканске државе буду од ње зависне. Шире о томе: *Први балкански рат 1912 – 1913*, књ. 1, 1959, стр. 51 – 52. Војни подухват Србије у Санџак још више би Албанце приближило Аустро – Угарској, односно престала би њена бојазан да поквари са њима односе, и могла би истим војним подухватом да одговори, јер Србију не би нико бранио. Немачка је у ултиматуму Русији марта 1909. године навела да ће као узрок за рат против ње узети и случај ако Русија било шта предузме у одбрану Србије од Аустро – Угарске.

²⁶⁰ Главно: А. Митровић, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро – Угарске и Немачке 1908 – 1918*, Београд 1981.

²⁶¹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр.136.

против тога, али је под краљевим притиском упутио у Француску два официра за изучавање авијације.²⁶²

Напори Миловановића и сарадника уз подршку Русије да се створи споразум са Бугарском остали су без видљивог резултата до јесени 1911. године, када је дошло до промене у политици бугарског двора и владе.²⁶³ На чело бугарске владе, која је увидела опасности које су налагале промену бугарске политике и закључење споразума са Србијом, долази Иван Гешов. Младотурска политика у Македонији, руско – турски преговори, румунске претње и италијанско – турски рат са могућим последицама, наводе се у српској литератури да су довели до преговора са Миловановићем. Запостављен је албански фактор. "Постоји несагласност оцена о учинку албанских побуна пре избијања балканских ратова 1912, а посебно је то видљиво у српској историјској науци" – истиче академик М. Екмечић.²⁶⁴ Иако је Турска сузбила једну од низа албанских побуна маја 1911. године, сам султан је у јуну 1911. године са Муратовог турбета на Косову прогласио амнестију за устанике и поново је (као претходно у Парламенту у Цариграду) прогласио да Албанце сматра "најлепшим дијамантом у круни отоманској. Отаџбина гледа у њих као у најбоље синове своје и све су очи упрте у њих".²⁶⁵ То и други показатељи указивали су релном опцијом да албанска аутономна територија обухвати и делове са хришћанским становништвом. Бугари су постали свесни опасности по своје интересе када им је Беч још пре тога обећавао разграничење Бугарске и Албаније на Вардару. То се посебно видело августа 1912, када су Албанци освојили Скопље и кренули ка Солуну а Султан им обећао, да би зауставио тај устанак, успостављање аутономне државе у границама Велике Албаније.²⁶⁶ Зато је Грчка пожурела да, после потписивања уговора са Бугарском 16/19. маја, разрађује војне планове који су, затим, утврђени у њиховој војној конвенцији од 22. IX/5. X 1912. године,

²⁶² Д. Живојиновић, н.д., стр. 415, где се износи да је краљ за министра Степановића изнео: "Е, тврдоглава човека."

²⁶³ Најпотпуније о балканском савезу дато је у: *Први балкански рат 1912 – 1913*, I – III, Војноисторијски институт, Београд 1959, I, 9 – 176. Издвајамо делове у којима су изнети покушаји Русије да се створи блок балканских држава: 61 – 68, 71, 73 – 106, 118, 123 – 127.

²⁶⁴ *Албански фактор у избијању Првог балканског рата*, у: *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, стр. 9. У овом раду аутор је посматрао албанске побуне само из угла аустроугарске политике на њих: "Хабзбуршко царство је настојало да потврди водећу улогу у решавању Источног питања, да сачува Османлијску државу и сузбије радикалнија решења у корист балканских хришћанских народа".

²⁶⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књ. 2, стр.644.

²⁶⁶ М. Екмечић, н.д., стр. 646 – 647.

иако је, претходно, на почетку италијанско – турског рата иницирала споразум са Бугарском, па успоравала (радило се и о Критском питању).

Преговоре Србије са Бугарском отежавало је питање Македоније. Миловановић је био највише попустљив, задовољио се да Србији припадне северни и мањи део западне Македоније, због ослонца тог дела територије за излазак Србије на Јадран преко северног дела Албаније. Увидео је да је мишљење Пашића за излазак на море долином Вардара вишеструко неостварљиво, те је радио а затим и српске владе за излазак на Јадран, неодговарајућим изнетим правцем, али тада, са вероватноћом остварљивости. Миловановић је о попуштању Бугарској у вези Македоније консултовао и војни врх, а по делу литературе²⁶⁷ и пуковника Д. Димитријевића – Аписа, који је се слагао са Миловановићем по том питању. Млади официри завереници, који су писали аналитичке прилоге у штампи, истицали су потребу савеза са Бугарском, као основу балканског и у време највећих сукоба са бугарским комитама и жртава у Македонији.²⁶⁸

Крајем фебруара 1912. године преговори између српских дипломата и Гешова су били завршени. У недељу 26. фебруара Миловановић и српски амбасадор у Софији М. Спалајковић отишли су код краља Петра и предали му припремљени Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске са Тајним додатком.²⁶⁹ Краљ је одмах заказао састанак на који су били присутни: Пашић, Миловановић, Андра Николић, Милорад Драшковић, министар војни С. Степановић, начелник Главног ђенералштаба Р. Путник и Спалајковић. председавао је краљ и тражио је од присутних да изнесу своје мишљење о Уговору са Тајним додатком. Сви су били за. Једино се краљ није изјашњавао због сујеверја (датума: 2x13=26). Сутрадан је потписао документе без стављања датума а Спалајковић је одмах отпутовао у Софију и краљ Фердинанд их потписао 29. фебруара (13. марта).²⁷⁰ Тиме је постављен

²⁶⁷ Издвајамо: В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, књ. 2, 156 – 157.

²⁶⁸ Шире: В. Иветић, *Писање о неопходности Балканског савеза у листу "Војска" од 1904. до 1907. године*, у: *Расински анали*, 1/2003, 181 – 188.

²⁶⁹ Објављени у целини у: *Балкански рат 1912 – 1913*, књ. 1, Београд 1959, 106 – 111; *ДОСПКС*, књ. 5, св.1, Београд 1984, док. 168, стр. 375 – 378; *Балкански уговорни односи*, књ. 1, док. 105 и 106, стр. 285 – 289.

²⁷⁰ Д. Живојиновић, н.д., стр.364, где се поткрала грешка у датуму: наведен је 12. март. Миловановић је 31. марта 1912. године написао историјат ("историк") преговора за закључење српско – бугарског уговора од 29. фебруара 1912, а објавио га у целини из личног фонда Милована Миловановића у Архиву Србије, Саво Скоко у: *Други балкански рат*, књ. 1, Београд 1968, стр. 365 – 399.

темељ Балканском савезу²⁷¹ и српско бугарски савез проширен је у савез балканских хришћанских држава.

После закључења уговора о савезу, српски и бугарски генералштабови отпочели су рад на припреми текста Војне Конвенције. У почетку су се поједини чланови бугарске владе колебали да ли да се у текст војне конвенције укључи тачка о заједничким одбрамбеним операцијама српске и бугарске војске против Аустро – Угарске а на интервенцију председника Народног собрања Данева, та обавеза је примљена (уствари формално примљена, јер је бугарски краљ имао друге замисли – да, после победе над Турском, са Аустро – Угарском елиминише и Србију).

Преговори о Војној конвенцији вођени су 23 – 25. априла/ 6 – 8. маја. Са српске стране њих је водила делегација на челу са генералом Путником, а са бугарске стране са генералом Фичевим. Обе делегације су на будући рат гледале из интереса своје земље. Путник је заступао гледиште да ће главне турске трупе бити сасређене у Македонији, док Фичев на Маричком правцу у Тракији и захтевао да готова сва бугарска војска буде упућена на то војиште, па и један део српске војске.

Мада је бугарска процена била реалнија, при склапању Војне конвенције узету су, претежно, српски ставови: на Вардарском војишту требало је, поред главнине српске војске, у прво време да дејствује један део бугарских армија, стим што се у Конвенцији оставила могућност да се о томе касније утврди

²⁷¹ Због различитог тумачења предвиђене арбитраже руског цара у Тајном додатку, даћемо те делове у целини: "Члан II...Србија признаје Бугарској право на територију источно од Родопе и реке Струге, а Бугарска Србији на територију северно и западно од Шаре планине;

Што се тиче територије између Шар планине, Родопе, Архипелага и Охридског језера, ако би се обе стране увериле да је организовање те територије у засебну аутономну област немогућно с обзиром на оопште интересе српске и бугарске народности или из других спољашњих или унутрашњих разлога, то ће се у погледу те територије поступити на основу следећих изјава:

Србија се обавезује да не тражи ништа преко линије обележене на приложеној карти, а која почиње од турско – бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се уопште у југо – западном правцу до Охридског језера...(дата је прецизно наведена линија – прим В.И.); и Бугарска се обавезује да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски Цар, који ће бити умољен да буде врховни Арбитар по том питању, изјави у корист те линије. Разуме се, да се обе стране обавезују да приме као дефинитивну границу ону линију коју би...Руски Цар у горе означеним границама нашао да најбоље одговара правима и интересима обеју страна...

Члан IV Сваки спор, који би се изродио поводом тумачења или извршења ма које одредбе овог Уговора, тајног Додатка и Војне конвенције подноси се на коначно решење Русији (подвукао В.И.), чим једна или друга страна буде изјавила да сматра да је немогуће постићи споразум непосредним преговорима". – Балкански рат 1912 – 1913, књ. 1, 110 – 111; Балкански уговорни односи, књ. 1, док. 105, стр. 287 – 289.

дефинитивни споразум. Конвенција је са српске стране потисана 29. IV/12. V а са бугарске почетком јуна 1912. године.²⁷²

Пошто је пролеће 1912. године донело заоштравање ситуације на Балкану, бугарска и српска влада су одлучиле да приступе припремању и усклађивању војних планова за све случајеве рата који су у Уговору о савезу и Војном конвенцијом били предвиђени. У том циљу су од 16. до 20. јуна (29. VI до 3. VII) 1912, у Евксинограду, близу Варне, вођени разговори између српског и бугарског начелника генералштаба: генерала Путника, који је био и министар војни после оставке бившег министра војног генерала Степановића 22. маја/4. јуна, и генерала Фичева. Том приликом је лако дошло до споразума о употреби савезничких снага у случају рата против Аустро – Угарске или Румуније. Међутим, у погледу употребе снага у рату против Турске, опет су биле тешкоће у процени Вардарског и Маричког војишта. Генерал Путник и даље је придавао већи значај Вардарском. Да се разговори не би завршили неуспехом, са бугарске стране учињен је привидан уступак. Решено је да се на Вардарском војишту, поред српских снага, ангажује једна бугарска армија са три дивизије, а ако ситуација буде захтевала, могу се одвојити са Вардарског војишта потребне снаге и пребацити на Маричко, и обрнуто. Поред тих одредби, које су представљале основу за израду ратних и почетних операцијских планова, начелници генералштабова постигли су споразум и о другим питањима. Генерал Фичев, приликом потписивања споразума, издвојио је своје мишљење и изјавио је да скида са себе одговорност због груписања главних снага на Вардарском војишту.²⁷³

На основу тог споразума српски генералштаб је 6. јула приступио изради оперативних планова за све предвиђене случајеве ратовања, а већ је имао основе планова за све варијанте. Тим пословима руководио је министар војни генерал Путник,²⁷⁴ јер се празно место начелника Главног ђенералштаба није попуњавало

²⁷² Текст Војне конвенције објављен је у: *Балкански рат 1912 – 1913*, књ. 1, стр. 113 - 117; *ДОСПКС*, књ. 5, св.1, док. 328, стр. 573 – 577; *Балкански уговорни односи*, док. 106, стр. 289 – 293. Са српске стране потписали су је краљ Петар, председник Владе М. Миловановић и начелник Гл. ђенералштаба генерал Путник.

²⁷³ *Балкански рат 1912 – 1913*, књ. 1, 141 – 143. Споразуми између српског и бугарског главног ђенералштаба потписани у Варни 18 - 19. јуна/1 – 2. јула 1912. године објављени су у: *ДОСПКС*, књ. 5, св. 1, док. 549, 550 и 555, стр. 859 – 864 и 870 – 872; *Балкански уговорни односи*, док. 108 – 110, стр. 295 – 301.

²⁷⁴ Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Група фондова Војске Краљевине Србије, Пописник 2, кутија 8, фасцикла 2, група бр. 4.

у свим случајевима, када је он био министар војни, а заступали су га помоћници, најчешће пуковници, касније војводе, Бојовић Петар и Живојин Мишић. Упоредо са тим, обе владе су се споразумеле да отпочну тајно непосредне ратне припреме против Турске, у којој се ситуација стално погоршавала.

Министарство иностраних дела је 11/24. VIII 1912. године тражило преглед свих аустро – угарских војних мера против Србије, који је по наређењу министра војног урађен у Главном ђенералштабу и достављен МИД 24. VIII/ 6. IX.²⁷⁵

Војни изасланик Србије у Софији мајор Д. Калафатовић пренео је поруке генерала Фичева министру војном Путнику да се Бугарска споразумела са Грчком и Црном Гором, која је пристала да одмах објави рат Туркој. Фичев је очекивао да Бугарска започне рат крајем септембра. Генерал Путник је овај извештај изнео на министарској седници 13/26. августа, на којој је присуствовао и краљ. Тада је Влада донела одлуке о наредним активностима министра војног: да се предузму одбрамбене мере на граници са Аустро - Угарском, где је ова припремала мере за прелазак река Дунав, Сава и Дрина; изврши набавка материјалних потреба и коња за рат и потребне суме новца за наведено да се требају рефератима од Владе. Министар Путник је наредио начелницима одговарајућих одељења да припреме тражене податке за 20 дана рата са рефератима. Генерал Путник је у својим актима термин "влада" стављао под наводницима а Министарски савет без, и са великим почетним словом, што је било исправно.²⁷⁶

Половином августа бугарска и србијанска влада предвиделе су да рат отпочне средином октобра. То је наметало потребу да се дефинитивно утврди које ће војиште бити главно. У том циљу је бугарска влада крајем августа предложила да генерал Фичев и начелник српског генералштаба коначно утврде то питање, јер је рат против Турске, по њеној оцени био близак и неизбежан.²⁷⁷

На ту иницијативу дошло је у Београду 23. VIII/5. IX до састанка између генерала Фичева и пуковника Мишића, заступника начелника Главног генералштаба.

Састанку је присуствовао у току радног дела дана и министар војни генерал

²⁷⁵ ДОСПКС, књ. 5, св. 2, док. 305. стр. 519 – 524.

²⁷⁶ Исто, док. 189, стр. 385 – 387; АС, ДК, Дневне ађутантске белешке за 1912 (о присуству краља министарској седници).

²⁷⁷ Балкански рат 1912 – 1913, I, 143 – 144; ДОСПКС, књ. 5, св. 2, док. 254, стр. 455. Министар Путник позвао је заступника начелника Главног ђенералштаба пуковника Ж. Мишића са вежбе са ђенералштабним приправницима ради преговарања са генералом Фичевим – исто, стр.457.

Путник. Начелници су најпре заступали првобитна стајалишта, а затим је пуковник Мишић, с обзиром да је било сигурно да ће у рату учествовати Црна Гора и Грчка и њена војска бити ангажована на Вардарском војишту, предложио да Бугарска на овом војишту ангажује једну јачу дивизију (са 24 батаљона). Генерал Путник није се са тим потпуно сложио, па је уговорен нови састанак за крај септембра.²⁷⁸

Министар војни често је прослеђивао извештаје надзорних граничних официра МИД, а у случају сељака Кратова у Нововарошкој кази, који су официру на Јавору поднели молбу за спасавање од турских одметника и мухаџира а аустро – угарски официри им понудили помоћ, прихватио је предлог наведеног официра и као свој пренео га министру иностраних дела 28. VIII/10. IX: да се одмах житељима села Кратова изда оружје, "да би се могли бранити од турских зулума, као и да се не би расељавали из овог краја а у исто време да би се што лакше и што брже стало на пут аустријским роварењима у овом крају."²⁷⁹

Војни изасланик Србије у Софији известио је министра војног 30. VIII/12. IX да се бугарска влада сложила са предлозима Мишића и Фичева и изнела своја становишта: објава мобилизације у обе државе треба да се изврши истог дана, објава рата, такође, треба да се учини истог дана од обе државе и др, а 12/25. IX захтев бугарске владе да се отпочне са мобилизацијом.²⁸⁰

Министар Путник се ангажовао у Главном Генералштабу на изради осам варијанти ратних планова и другим ратним припремама (слао је крајем августа и почетком септембра екипе добровољаца официра²⁸¹, углавном заверенике и црнорукце, које је маја 1911. године министар војни генерал Степановић ставио на расположење министру Миловановићу и друге официре црнорукце – око 20 (мајори Милан Гр. Миловановић и Чедомир Поповић, капетани I класе Божин Симић и Велимир Вемић, капетан II класе Милан Видојевић у екипи мајора Ч. Поповића у Санџаку, Богдан Раденковић и др.) у Стару Србију и северну Македонију, ради извиђања, рекогносцирања појединих путева, припреме становништва, придобијања поједини албанских првака или испитивања

²⁷⁸ АВИИ, исто. Шире: извештај пуковника Мишића о томе министру војном, к. 8, гр. 4, док. 2; *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 304, стр. 517 – 519.

²⁷⁹ *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 324, стр. 550 – 551.

²⁸⁰ Шире: *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 339, стр. 567 – 569; док. 437, стр. 681.

²⁸¹ То је чињено и раније у мањем обиму. Тако је по договору министра војног Степановића и генерала Путника током јуна 1912. године послат капетан Божин Симић преко границе да рекогносцира правац: Медвеђа – Лисица – Мрамор – Приштина. – Марсо, *Пред Кумановску битку*, у: *Нова Европа*, XVI/ 10 и 11, од 26. 11. 1927, 335.

њихових намера, и др.²⁸² Познатији је рад екипе потпуковника Д. Димитријевића Аписа, који се на Косову (Шаљи или Дреници) отровао млеком,²⁸³ те је лечен и у Немачкој о трошку престолонаследника Александра и владе Н. Пашића)²⁸⁴.

Министар Путник није био за то да потпуковника Димитријевића упути у тај ризичан подухват, с обзиром да је знао да је у полицијским и политичким круговима Србије Апис имао огорчене противнике. Како је Апис тај задатак већ прихватио на предлог капетана Б. Симића, генерал Путник га је одредио за вођу екипе за разговоре са најпознатијим албанским сатарешиним Исом Бољетинцем, уз узвик: "Могао би да изгуби главу!"²⁸⁵

Бугарска влада је на основу резултата разговора у Београду и хитности ситуације, предложила српској влади 13/26. септембра, да обе државе истовремено прогласе мобилизацију, истовремено објаве рат и да се снаге ангажују по предлогу пуковника Мишића. Српска влада и генералштаб усвојили су овај предлог. На састанку 15/28. септембра начелници генералштабова постигли су споразум, у складу са претходним договарањем, тако да је Маричко војиште било главно и да се једна бугарска дивизија у саставу 2. српске армије ангажује на Вардарском правцу²⁸⁶. Остале две савезничке војске – црногорска и грчка – ускладиле су своје планове према српско – бугарским општим операцијским планом. Србија и Црна Гора то су утврдиле Војном конвенцијом, а са Грчком, пошто није било довољно времена, изменом информација, док су Бугарска и Грчка потписале Војну конвенцију 22. IX/5. X 1912. године.²⁸⁷

²⁸² Групе официра обавиле су тајне специјалне задатке од 22. августа до 6. септембра 1912. Група капетана Симића са Николом Скадарцем водиле је разговоре са водећим албанским племенским поглаварима у Скопској Црној Гори, друга група, у којој су били чланови Врховне централне управе организације "Уједињење или смрт" мајор Милан М. Миловановић Пилац и капетан Велимир Вемић сакупили су важна обавештења по Македонији уз помоћ тамошњих четничких вођа: Војина Поповића – Вука, Светозара Ранковића, Милана Ковинића и Илије Бирчанина, у Поречу су били Никола Бранковић, Милан Ђокић и Михајло Недељковић. Два месеца раније у Ђурђевику били су Војислав Танкосић и Душан Димитријевић – Дуле... - Марсо (Божин Симић – прим. В.И.), н.ч., стр. 341.

²⁸³ Милан Завађил, *На извиђању међу Арнаутима*, у: *Политика*, бр. 5207 од 22. X 1922, 6 – 7. Аутор је био завереник и као капетан налазио се тада у екипи потпуковника Димитријевића – Аписа у Шаљи и Дреници, као и Богдан Раденковић.. Битан део чланка објавио је Милан Ж. Живановић у: *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду девесто седамнаесте*, Београд 1955, стр. 649 – 651.

²⁸⁴ А. Животић, *Апис на Косову 1912. године*, у: *ВИГ*, 1 – 2/2005, стр. 44 – 57.

²⁸⁵ Дејвид Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац 1996², стр. 101.

²⁸⁶ АВИИ, П – 2, к. 8. ф. 2, гр. 4, док. 2. Споразум између бугарског и српског генералштаба дат је у извештају министра војног Путника председнику МС и министру ИД Н. Пашићу - док. бр. 4/3 од 15 (28). септембра 1912; *Балкански уговорни односи*, док. 114, стр. 309 – 310; *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док.466, стр. 713 – 714.

²⁸⁷ *Балкански рат 1912 – 1913*, I, 145 – 146.

Захваљујући тим уговорима и споразумима, Балкански савез је постао ефикасно средство за постизање општег и појединачних циљева држава, које су због тих циљева, подредиле поједине интересе, као би, компромисом, постигле битне државне циљеве.

После Миловановићеве смрти 18. VI/1. VII 1912. године и краткотрајне Трифковићеве владе,²⁸⁸ нова влада Николе Пашића од 30. VIII/12. IX, у којој су ушли још и С. Протић, Л. Пачу и др, а Путник и даље био министар војни, одлучније је водила политику земље. Томе је допринео и краљ, јер се вратио из бање Ковиљаче опорављен и председавао је честим седницама Владе у двору, опет интензивно примао ministre, дипломате... На тим седницама донете су коначне одлуке, посебно 15/28, 16/29, 25, 28. септембра и 1/14. октобра.

Све до половине 1912. године Србија, Бугарска и Русија избегавале су било какве разговоре са Црном Гором ради њеног укључивања у савез балканских држава, што је било последица њихових неповерења према краљу Николи, који се после Анексионе кризе све више приближавао Аустро – Угарској. Када је у јуну 1912. године с бугарске стране дата иницијатива да се Црна Гора прикључи савезу, краљ Никола је то одмах прихватио ради рата против Турске. Упоредо са предлагањем савеза бугарској влади, краљ Никола се јула обратио српској влади питањем шта она мисли да предузме тада, када је албански устанак био у пуном јеку. Београдска влада је то питање препустила Русији. Кад је усмени уговор између Црне Горе и Бугарске био закључен, Цетиње је поново покренуло питање савеза са Србијом. Затим је српском посланику у Цетињу речено да ће Црна гора, према споразуму са Бугарском, ући у борбу до 15/18. септембра и да ће у операцијама ићи до пола Санцака и до Шар планине. Из Београда је половином септембра стигао позитиван одговор и, ради тајности, разговори су продужени у Швајцарској. За шефа српске делегације одређен је ђенералштабни потпуковник Петар Пешић. Влада у Цетињу израдила је пројекат уговора, у којем је предложено и разграничење двеју држава. Председник владе Пашић дао је сугестију да се разграничење изврши доцније, када се постигну успеси у ратним операцијама. Краљ Никола је то прихватио и

²⁸⁸ Ова влада образовала је Одбор за помоћ бегунцима из Старе Србије у Београду 10/23. јула 1912. године на челу са ђенералом у пензији Божом Јанковићем, којег је предложио министар војни ђенерал Путник. Остали чланови су били Љуб. М. Давидовић, В. Карић, прота Милан Ђурић и Т. Станковић. Одбор је помагао и бегунце Албанце, да би развијао слогу између њих и Срба, којима је достављао новац и оружје да се одбране и покушало да се прошири четничка акција и на Космет – *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 344, стр.572.

23. IX/ 6. X потписане су политичка и војна конвенција. Ратификоване примерке савезнице су измениле почетком новембра 1912. у Цетињу.²⁸⁹ Поред преговора са Црном Гором, српска влада ступила је у преговоре и са Грчком половином септембра. Иако нису потписани никакви документи, обе државе ступиле су у савезнички однос.

Русија је преко Немачке (немачких интереса) успела да Аустро – Угарска "тешка срца" одустане од директне интервенције у корист Турске. Значајна је и Пашићева лукава изјава бечком амбасадору, да би добио слободу рада и отклонио аустроугарску интервенцију, која је као мач висила над Србијом: ако Двојна Монархија сада буде наклоњена према Србији, онда неће бити више ничег што би стојало на путу успостављања најсрдачнијих односа између две земље.²⁹⁰

Док су се велике силе нагађале око тога какво становиште да заузму према сукобу на Балкану, владе држава Балканског савеза одлучно су ишле за тим да остваре оне циљеве због којих су се удружиле. Нарочито у томе је била активна Бугарска. Њен председник Гошев иницирао је састанак бугарског амбасадора у Београду 3/16. септембра са председником Пашићем, на коме су вођени разговори како да се отпочне са ратом. Договорили су се да за неко време не обавештавају руску владу и њене представнике о одлуци савезница да уђу у рат, јер је иста настојала да спречи рат, пошто су то од ње захтевале остале велесиле.

Аустро - Угарска је је била потпуно на страни Турске и обавестила је да су њени балкански савезници направили заједнички план против ње. Да би заплашила своје суседе, нарочито Бугарску, Турска је 24. септембра, под изговором да врши маневре у области Једрена, наредила мобилизацију десет својих европских дивизија и обуставила транспорт оружја преко Солуна за Србију. Бугарска влада затражила је од српске и грчке да се што пре крену у акцију, односно, објаве мобилизација. Српска влада је и даље страховала од аустроугарске интервенције. Најзад, упркос претњама и притиску, српска влада је 16/29. септембра решила да прихвати бугарски захтев.

²⁸⁹ *Први балкански рат*, стр. 123 – 128. Политичка конвенција и Војна конвенција објављене су на стр. 128 – 131; у: *Балкански уговорни односи*, док. 115 и 116, стр. 310 – 313; *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 573, стр. 821 – 825.

²⁹⁰ *Први балкански рат*, стр. 157. Шире: стр. 147 – 171, Пашићева изјава стр. 165.

Савезнице су се договориле да као повод узму турску мобилизацију, а Србија још и забрану транспорта купљеног наоружања. Србија и Бугарска објавиле су мобилизацију 17/30. септембра, Црна Гора и Грчка 1. октобра а Турска општу мобилизацију 2. октобра 1912. године.²⁹¹ Чим је краљ Петар потписао указ о мобилизацији целокупне војске, министар војни Путник известио је о томе министра и председника Н. Пашића и замолио га да предузме одговарајуће војне мере из ресора МИД.²⁹²

Указ краља Петра о проглашењу мобилизације од 17/ 30. септембра гласио је: "На предлог нашег министра војног, а по саслушању нашег Министарског савета, на основу члана 5. Закона о устројству Војске, решили смо и решавамо: да се наша целокупна војска стави у мобилно стање".²⁹³ Ову формалност сам изнео као још један пример неопходног проширења компетенција Владе и у односу на чл. 5 наведеног закона (она је предложила мобилизацију по договору са савезницама) и разлике између прописаних надлежности министра војног и задатака које је он у пракси спроводио.

Краљ Петар обратио се и Народној скупштини 3. октобра 1912. године (Трећи састанак редовног заседања 1912 – 1913. године) и објаснио посланицима склапање Балканског савеза, објављену мобилизацију и др. Посланици су му одобрили изговорено бурним овацијама. На позив С. Рибарца, члана скупштинског одбора за састављање одговора на говор краљев, истог дана после подне председник Владе Н. Пашић је члановима Одбора одговорио на Рибарчево питање о политици и намерама Владе и изнео је да ће почети ратне операције. У Адреси је, поред осталог, истакнуто: "Предузети мере за безбедност земље била је прва дужност, којој се Ваша влада одазвала". Уверена у победу савезничке и српске војске, Скупштина је позвала читав народ да јој допринесе својим напором и патриотизмом.²⁹⁴ На министарској седници у двору 4/17. октобра под

²⁹¹ Исто, стр.160 – 164. О забрани довоза српског наоружања: *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2. док. 457, стр. 702 – 703.

²⁹² "да то хитно саопштите својим подручним надлештвима и органима и наредите им да по свом положају и делокругу свима силама потпомажу војне власти у извршењу мобилизације, а своје чиновнике и служитеље – војне обвезнике, да на позив војне власти одмах упућују...да телеграфским путем наредите посланствима да саопште свима официрима и војним обвезницима који живе ван земље да се одмах, најдаље у року 24 часа, крену у отаџбину и у најкраћем року јаве својим командама и надлештвима..." – *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 491, стр. 745 – 746.

²⁹³ *СВЛ*, бр. 20. од 26. септембра 1912. године

²⁹⁴ *СБНС*, 1912 – 1913, књ. 1, стр. 3 – 4, 9; шире: Д. Живојиновић, н.д., стр.416 – 417.

краљевим председништвом донета је одлука о објави рата. Наредног дана објављен је Проглас краља Петра српском народу у вези објаве рата.²⁹⁵

Министар војни генерал Путник постао је начелник Штаба Врховне команде по Указу од 17/30. IX 1912,²⁹⁶ која се у то време формирала проширењем Главног ђенералштаба, а нови министар војни постао је након два дана брат његове жене пуковник Радивоје Бојовић.²⁹⁷

На инсистирање бугарске и грчке владе, које су већ заједнички саставиле текст ноте са захтевима Турској, у Софији је 30. IX/13. X, уз предложене допуне од председника Пашића, утврђен дефинитиван текст ноте и одлучено да се истог дана преда турским амбасадорима. Одмах после предаје ноте турском амбасадору у Београду, начелник Политичког одељења МИД обавестило је начелника Главног ђенералштаба ђенерала Путника о томе и упозорио: "Како је вероватно, да Турска неће примити наше захтеве и да може у року од 24 сата сама евентуално започети акцију, то ми је част саопштити Вам предње ради знања и управљања". На полеђини обавештења ђенерал Путник је записао: "Г. Министар председник поступио је не водећи рачуна о томе да ли је војска завршила концентрацију и спремна за операције, нити тражећи обавештења од начелника Ђ – штаба...Против оваквог поступка Министра председника протестујем и не одговарам за последице које могу одовуд изићи...". Путник је одмах о овоме послао депешу командантима армија и наредио им да предузму мере да се јединице спреме за одбрану. У то време министар војни отишао је у канцеларију ђенерала Путника, где му је Путник уручио своје писмо председнику Пашићу. Писмо је пуковник Бојовић сутрадан предао Пашићу без

²⁹⁵ Живојиновић, н.д., стр. 417 – 418, где је дата интерпретација Прогласа, који је објављен у: *ДОСПКС*, књ. 5, св. 3, стр. 13, под датумом 5. октобар. Написао га је министар Љ. Давидовић, а редиговали С. Протић и Јован М. Јовановић).

²⁹⁶ Указ је припремио генерал Путник, за његовог помоћника одређен је пуковник Мишић, постављени су команданти армија, Ибарске војске, Јаворске бригаде и Моравске бригаде (јединице Врховне команде, тада у формирању), начелници одељења, шефови одсека и др. у штабовима наведених јединица и у Штабу Врховне команде чија су одељења била: Оперативно, Ађутантско, Саобраћајно, Артиљеријско, Инжињеријско, Санитетско, Судско, Главна интендантура и Команда стана – АВИИ, П – 2, к. 8, ф. 2, гр. 10, док. 2. Састав Министарства војног остао је исти, осим што је Инжињерско – техничко прерасло у Саобраћајно одељење, с тим да су још два одељења ШВК (Санитетско и Судско) имала исти назив као у Министарству.

²⁹⁷ Новије његове биографије у: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 – 1918*, Београд 1998, 171 – 174; В. Иветић, *Бојовић Радивоје Т.*, у: СБР, књ. 1, 689 – 690.

коментара.²⁹⁸ Познато је да је Пашић пожуриван од савезница и да се објави Турској рат.

Секретар МИД Милан Ракић приметио је 2/15. X у Лебанима, Медвеђи и другим местима да "да многи официри редовне војске која ће оперисати у овим крајевима, немајући никакве инструкције, намеравају заузети сасвим непријатељско држање према Арнаутима".²⁹⁹ У Прокламацији краља Петра о објави рата Турској од 5/18. X Јован Јовановић проширио је текст о слободама несрба, како је то претходно Пашић тражио. Министар војни пуковник Р. Бојовић на почетку рата издао је наредбу о придржавању изнетог. Међутим, Албанци су претходно почели да се постављају против Србије, што је конзул из Приштине 2/15. X јавио и предложио да "треба почети акцију што пре".³⁰⁰

Од Анексионе кризе у спољној политици Србије тајност рада добила је већи значај јер су то околности захтевале и што је тајност једна од суштинских одлика успешне спољне политике. У томе су министри иностраних дела Миловановић, а затим и Пашић, имали већу улогу. Анексиона криза унела је једну нову праксу у раду Народне скупштине – праксу тајних седница. Од њих па до потпуног искључивања дискусије о спољној политици на јавним седницама, није било далеко; са тајних седница она је пребачена у Министарски савет и посланичке клубове, чије су седнице одржаване иза затворених врата. То је био један од узрока јачања Министарског савета у пракси у односу на његов значај по Уставу. Миловановић је вешто избегавао да се упусти у јавну расправу. Опозиција је постављала писмена питања и интерпелације а он је одговарао неодређено, дипломатским речником збуњивао посланике и одузимао им вољу

²⁹⁸ ДОСПКС, књ. 5, св. 2, док. 644, стр. 878 – 880. У писму је ђенерал Путник, поред изнетог, подсетио Пашића да му је пре три дана усмено саопштио да "наша војска не може за операције бити готова пре 7. октобра, те да дотле треба избегавати оглас рата. Према томе ја не могу примити одговорност за последице, које би услед изазивања рата (подвукао В. И.) могле за нас настати".

²⁹⁹ ДОСПКС, књ. 5, св. 2, док. 663, стр. 895. На вест конзула из Приштине од 22. IX/5. X да су Албанци уплашени, Пашић је наредио да Јован М. Јовановић "напише једну прокламацију за Арнауте и да им каже да срп. војска неће ићи против њих него против Турске, и да иде да њих и Србе ослободи, да ће им осигурати живот и имање што притежавају. Да се даје све забораву и опроштају, што је до сада било. Да ће сви управљати својим школама, богомољама, да ће свакоме бити слободно да се на своме језику служи у суду и управи. Дати им обећања и уверења да ће тек тада кад се придруже нама знати и осетити шта је ред и слобода." – исто, док. 564, стр. 811. Задатак Милану Ракићу да се ради како је Пашић изнео за садржај прокламације, МИД је послао 30. IX/13. X 1912. – исто, док. 646, стр. 882.

³⁰⁰ ДОСПКС, књ. 5, св. 2, док. 662, стр. 895.

да се прегоне с њим. Они су од њега тражили стварне резултате а он је радио на дугу стазу и морао тајно, што је видљиво у раду на споразуму са Бугарском.³⁰¹

2. 6. Балкански ратови

су у војној историографији, углавном, реконструисани и изнети њихови резултати и последице, док се улоге појединих субјеката и различито оцењују. То је већ отпочело одмах после победа у Првом балканском рату, када је Радикална странка себи приписала највеће заслуге³⁰² а опозиционе странке то оспоравале, истичући српску војску. Улога краља Петра, тада названог "Ослободиоца", такође је истицана као прворазредна, највише на државним прославама, тадашњој литератури и др.

У кратким цртама изнеће се заслуге те и улоге најважнијих субјеката Србије у војним победама а затим изнети оне политичке садржаје из ратова, који су, претежно, остали непознати.

2. 6. 1. Заслужни у балканским ратовима

Поробљени српски народ жудио је за слободом и то највише исказивао кроз епску књижевност и предања, нарочито у вези пораза на Косову Пољу 1389. године (Косовски мит, који је све више постајао стварни елемент српске националне свести), хајдучким и ускочким борбама и др. То се видело у Првом и Другом српском устанку, од када се обнављала српска државност. Кнежеви и други српски државници све више су увиђали да је у народу прихваћен циљ: ослобођење и уједињење српског народа, и да се други европски народи ослобађају, уједињују и стварају снажне и модерне државе. Кроз црквено

³⁰¹ Шире: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр.160 – 164...

³⁰² Станоје Станојевић је написао да је Србија у рат 1912. године ушла "добро спремна у сваком погледу...То је била, највећим делом, заслуга Народне радикалне странке на челу са Николом Пашићем" – *Српско – турски рат 1912. године*, део објављен 1913, а у потпуности 1928. у Београду. Ту квалификацију узео је В. Казимировић (*Црна рука*, стр. 531 – 533) да би негирао писање Слободана Јовановића: "да је рат са Турском изнео црнорукце на велики глас" – *Моји савременици*, Виндзор 1962, стр. 404 и *Из историје и књижевности* I – II, Београд 1931, I, стр. 300, где је Јовановић изнео и: "У борбама они су предњачили примером, и оставили неке од својих главних људи на бојном пољу". Казимировић је на првом месту ставио Ж. Мишића, Р. Путника и престолонаследника Александра "који је у Кумановској бици, као командант Прве армије, заблистао војним талентом и лично се показао као храбар старешина..." (исто, стр. 533 – 534), а што је, у вези престолонаследника, потпуно нетачно. И Бранислав Глигоријевић у монографији *Краљ Александар Карађорђевић, I, Уједињење српских земаља*, Београд 1996, стр. 65 нетачно износи: "Из балканских ратова највећи ореол славе понео је престолонаследник Александар. За његово име везују се победе на Куманову, Битољу и Брегалници, као командант Прве армије показао је не само личну храброст и пожртвованост, него предузимљивост и иницијативу у командовању, што је за Кумановску битку било пресудно". Простор не дозвољава набрајање бројних других примера.

деловање, просвету³⁰³, облике културног стваралаштва наведени се циљ проширивао у становништву. Формирањем политичких партија у Србији, тај циљ или његов део улази у њихове програме, осим код Социјалистичке партије, а у 20. веку Српске Социјалдемократске партије (странке). Крајем 19. и почетком 20. века тај циљ се проширио на скоро све слојеве друштва³⁰⁴ и краљеви Милан³⁰⁵ и Александар Обреновић и њихове владе радили су на различите начине за његово остварење.³⁰⁶

Краљ Петар I Карађорђевић узео је наведени национални циљ као основну компоненту српске спољне политике а у складу са унутрашњом: привредно опорављивање и финансијско сређивање земље, преуређење државне администрације, развој више и ниже наставе, "јачање и развијање наше војене одбрамбене снаге"³⁰⁷ и др. Даљим својим ангажовањем, до 1906. године директно, а затим преко одговорних министара и владе, којој је дао веће прерогативе него што је имала по Уставу, а у склопу својих настојања да се Србија развија и ојача као демократска земља, краљ Петар је појединачни политички субјект Србије који је имао најважнију улогу у победама српске војске у балканским ратовима. Затим, као појединачни субјект следе Никола Пашић, који је највише био министар иностраних дела и председник Министарског савета те његов преминули страначки "друг" Милован Миловановић а од министара војних војвода Путник, који је цело време од 1903.

³⁰³ Lj. Trgovčević, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд, 1994, стр. 217 – 232. Издвајамо: "Школа је тиме добила улогу да формира грађанина, али га је, истовремено, у већини током 19. века створених националних заједница, државном регулативом упућивала и да буде припадник одређене нације".

³⁰⁴ Издвајамо из *Споменици о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839 – 1939*, стр. 201: "...омладина се у ово доба са великим заносом одушевљавала идејом уједињавања Срба и Југословена..."

³⁰⁵ Велике су заслуге екс краља Милана Обреновића, армијског ђенерала и команданта Активне војске (1897 – 1900) које је учинио реформама војске, почетном модернизацијом наоружања, унапређењем оспособљавања официра а посебно подмлађивањем официрског кора, а највише националним војним васпитањем, иако је тиме економски преоптерећивао државу и давао основе милитаризму, помоћу којег је, док је био краљ, у знатној мери владао. Међутим, његове заслуге су поједини и еминентни историчари приписивали краљу Петру Карађорђевићу, Народној радикалној странци и др, почев од Станоја Станојевића (*Српско – турски рат 1912. године*, Београд 1928, а по деловима објављивано од 1913.).

³⁰⁶ Љ. Алексић – Пејковић, као и већина других познавалаца спољне политике Србије слажу се да је основни циљ спољне политике Краљевине Србије био ослобођење и уједињење српског народа у једну државу. Шире: Lj. Aleksić – Pejković, *Novi kurs u spoljnoj politici Srbije početkom XX veka*, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Београд 1994, стр. 249 – 260.

³⁰⁷ Из престоног беседе краља на Првом редовном састанку ванредног сазива Народне скупштине 24. септембра 1903. године, а издвајамо: "А привредне чињенице, којима је Бог обдарио нашу лепу Отаџбину, донеће обилате плодове тек онда кад се с непрекидним државним старањем у том погледу удружи и крепка приватна иницијатива, којој треба оставити широко поље и својски је неговати и развијати" – *СБНС*, 24. септембар 1903, књ. 1, стр.7.

године био званично или незванично начелник Главног Генералштаба (када је био министар војни), а у ратовима начелник Штаба Врховне команде, те је у име краља (врховног команданта) командовао оперативном војском на војишним просторијама.

Од колективних политичких субјеката, заслужних за победе у балканским ратовима, на првом месту треба ставити српску државу а затим њену војску. У расправама у српским политичким и научним круговима преовладало је мишљење да је од свих државних субјеката Србије за победе најзаслужнија њена војска. То је одмах краљ Петар, после уласка у Скопље изнео у својој наредби од 20. X/2. XI 1912. године,³⁰⁸ као и више пута касније. На свој рођендан 29. јуна/ 12. јула 1913. године краљ се опет обратио војсци: "Јунаци ! Од свог доласка у Србију сва моја пажња била је посвећена моме драгом народу и његовој узданици, српској храброј војсци. Моје наде и наде мога народа увек су полагане у нашу војску, коју су очекивали велики, историјски догађаји...Моје наде и моје веровање испуниле су се. Ваше сјајне победе на Куманову...Једрену осветиле су Косово и показале историско јунаштво, величанствено пожртвовање и надчовечанску издржљивост српског народа и његове витешке војске...У очајним борбама против дојучерашњег савезника... показали сте како српска војска уме да брани своје огњиште и част своје земље..."³⁰⁹ Окупљеним Београђанима са балкона двора 11/24. августа 1913. године захвалио им се и одржао говор: "Признања и похвале које ви мени упућујете, ја бих радо поделио са свима српским војницима и официрима. Али, ја на жалост, ову нашу велику ратничку тековину не могу поделити са свима њеним творцима, јер велики број од оних наших хероја који су ова велика дела свршили, остали су на бојним пољима наших победа и њихове славе..."³¹⁰ У Престоној беседи у почетку рада редовног сазива Народне скупштине за 1913. годину (4/17. октобра 1913, која је утврђена три дана раније на министарској седници) у присуству регента Александра и војводе Путника, прво је нагласио изузетну улогу војске. У погледу наредних корака краљ Петар је био изричит: да се Стара Србија треба обновити и развити,

³⁰⁸ "Стара престоница српска Скопље чекало је преко 500 година, па је и дочекало да српски Краљ победоносно у њега уђе. За овај радостан дан по цело Српство и превелику срећу коју сам доживео, имам да захвалим Богу и Мојој јуначкој војсци. Живела српска јуначка војска. Живео народ Српски. Петар с.р." – *СВЛ*, бр. 22. од 24. 10. 1912. године, ударни прилог (стр. 465 – 466).

³⁰⁹ *СВЛ*, бр.11 од 29. јуна 1913, стр. 233 – 236. Д. Живојиновић у свом нав. делу (стр. 426) мало другачије је интерпретирао ову наредбу.

³¹⁰ Д. Живојиновић, н.д., стр. 427, где је дат цео говор, у којем је краљ употребио и синтагму "Велика Србија".

помоћи инвалидима и породицама погинулих у рату, средити финансије, да се уређење Старе Србије у првим годинама буде различито од постојећег Србије. На крају, предложио је да се повећа војна снага земље. Војсци је приписао највеће заслуге и од ње највише је очекивао у будућности. У погледу владе краљ је у похвалама био много шкртији. Напоменуо је да се она одлучила на рат тек пошто је на то била присиљена. У одбору за припрему нацрта адресе на Престону беседу било је нејединства међу странкама, као и у раду Скупштине. Припремљена су четири нацрта адресе (скупштинске већине и опозиционих странака), али у свима су истакнуте највећа улога војске и похвале краљу Петру.³¹¹

Због успеха српске војске и најодговорнији политички људи Немачке појачали су рад друге половине 1913. године на привлачењу Србије. "Учинак српске војске у операцијама..., нарочито, начин на који је она однела победу над Бугарима, који су иначе били војнички изузетно цењени, учинили су да се у Берлину стално говорило о потреби да се Србија придобије за савезника" – износи један од најбољих историчара.³¹²

Неопходно је истаћи младе српске официре, чија је у односу на остале категорије припадника војске, заслуга за војне победа највећа. Изнећемо само тврдње двојице познаваоца тог периода: Јована М. Јовановића "Пиждона", који је био у току скоро свих збивања,³¹³ и Дејвида Мекензија, као неутралног истраживача после довољне временске динстанце³¹⁴: "Српска војска, предвођена

³¹¹ *СБНС*, редовни сазив 1913, књ. 1, стр. 3 – 5, 107 – 114 (11. октобар). Шире: Живојиновић, н.д., стр. 428 – 432, где је дао своје интерпретације Престоне беседе и свих нацрта адресе.

³¹² А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро – Угарске и Немачке 1908 – 1918*, Београд, 1981, стр. 159. На истом месту аутор је, поред осталог, изнео неколико изјава немачког цара Вилхелма II, од којих издвајамо: "...Срби нису фактор за потцењивање, они имају добру војску и добро су ратовали" (када је убеђивао аустро – угарске државнике да се помире са Србијом), "хвалио српске официре и артиљерију, високо уздизао српску војску и приметио да су Срби први ступили ногом у Једрене" и др.

³¹³ Издвајамо из његовог дела *Борба за народно уједињење 1903 – 1908* (Београд 1938, стр.155): "Млађи (официри – прим. В.И.) су у војсци добили преимућство које је било двојакорисно. Пренесен је утицај њихове вере у реалан начин вођења рата, и дало је маха личној иницијативи и критичком расматрању у сваком раду; извршено је претходно револуционизирање војске да би се извело народно уједињење. Касарна је до балканских ратова била и национална школа сељака војника у Србији. Војник је у њој сазнавао зашто је војник и какав је циљ војске у Србији."

³¹⁴ Неопходно је изнети речи барем још двојице српских великана: Јована Скерлића и Јована Цвијића. Скерлић: "Официри српски, родољубиви, храбри, честити официри, предњачили су примером, излагали се први пред смртоносном ватром, дајући снагу и пример хиљадама које су иза њих јурили напред, падајући као снопље, тако да су цели пукови остајали без команданата и командира..." – цитирано према: Из *Велике епохе 1903 – 1918*, Суботица – Београд 1929, стр. 62. Или говор у Народној скупштини 18. октобра 1913, итд; Цвијић: "...она сјајна фаланга српских официра с којом смо ушли у рат 1912. године, одличне војне спреме, високих моралних особина,

у прве победе својим младим официрима, разбила је мит о турској надмоћи и запањила целу Европу својом храброшћу."³¹⁵ Међу младим официрима предњачили су завереници и црнорукци, чији је допринос у одлучујућим победама био највећи. Ова констатација провериће се одговором на питање: да ли су млади завереници стављали "своју главу у торбу" у току Мајског преврата, четничкој акцији и више пута у ослободилачким ратовима 1912 – 1918. године због, како су истицали, постизања највишег идеала – ослобођење и уједињење Срба а затим и Југословена, односно колико им је тај највиши спољнополитички циљ стварно био елемент њихове свести.

У Кумановској битци, када је турска војска постигла оперативно изненађење, те напала јединице 1. армије, које су биле у рејонима размештаја пред сутрашњи планирани наступни марш ка Овче – Пољу где је и Врховна команда очекивала да ће доћи до првих одсудних дејстава. У тој армији (командант престолонаследник Александар) није успостављена чак ни курирска веза између дивизија и њеног команданта који је, поред осталих лица имао и пет официра ордонанса, такође ни између дивизија а остављени су велики неконтролисани међупростори. Коњичка дивизија није упућена испред распореда армије ради извиђања. У време мобилизације разболео се њен командант пуковник Б. Јовановић а непосредно пре тога и начелник штаба потпуковник Д. Димитријевић Апис, те су на та места постављена некомпетентна лица. Командант дивизије постао је принц Арсен Карађорђевић, који је примљен у српску војску 28. IX/11. X 1912. године са истим чином пуковника, који је имао у Русији.³¹⁶ Турци су разбили 2. батаљон 18. пешадијског пука Дунавске дивизије I позива, која је била најистуренија јединица а у јаком отпору батаљона, погинуо је и његов командант мајор В. Велимировић, близак друг завереника и са њима био ордонанс краља Петра 1904 – 1905. године.³¹⁷ Командант 4. батаљона тог пука мајор завереник Душан Глишић извео је снажан напад на Турке, консолидовао остатке 2. батаљона, али је био тешко рањен. Његов брат потпуковник завереник Александар Глишић, командант 7. пешадијског пука исте дивизије, у исто време добро је проценио ситуацију и у пресудном моменту на

чији је патриотизам био бескрајан." – према Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998, стр. 267. Аутор даје још неке оцене Цвијића о војсци а у вези пријема генерала Живка Павловића у Српској академији наука.

³¹⁵ Апис, Горњи Милановац 1996², стр. 103.

³¹⁶ *СВЛ*, 1912, стр. 443.

³¹⁷ Биографија у: *СБР*, књ.2, стр. 114 – 115.

најопаснијем правцу (лево крило армије и дивизије) одбацио је вишеструко бројно јачег непријатеља (главнине 13. низамске и Штипске редифске дивизије 5. турског корпуса), сачувао кључни положај на Младом Нагоричану и повратио положаје на Сртевици, где је погинуо на челу пука.³¹⁸ То је био једини случај погибије команданта пука код свих војски у Првом балканском рату. Претходно је Сртевицу бранио четнички одред под командом капетана завереника и црнорукца Војина Поповића Вука,³¹⁹ који је успео са старијим четницима да се одржи на врху Сртевице, док су се новопридошли четници повукли или побегли а што је видео командант Коњичке дивизије и повукао се са целом дивизијом! Командант Дунавске дивизије I позива пуковник завереник Милош Божановић, није одмах сагледао праву ситуацију, и тежиште је пребацивао на отворени десни бок, с обзиром да је Дринска дивизија I позива била исувише косо позади. Помоћник начелника његовог штаба мајор завереник проф. др Тодор Љ. Павловић³²⁰ обавестио га је око 14 часова првог дана битке (10/23. октобар) о ситуацији на левом крилу и тражио појачања, те га је командант послао код 7. и 18. пука, са овлашћењем да предузме потребне мере. Павловић је код тих пукова много допринео на одржању морала: одредио команданта 4. батаљона 7. пука за заступника команданта пука (остали команданти батаљона били су или тешко рањени – мајор Војислав Николајевић, или заробљени), упутио по један батаљон из 8. и 9. пука у 7. и 18. пук и најавио следећег јутра долазак осталих дивизија и

³¹⁸ Биографије браће Глишић дате су у: *СБР*, књ. 2, стр. 703 – 704. и 705.

³¹⁹ Биографије: Б. Ђ. Поповић, *Војин Поповић – Војвода Вук*, у: *Добровољачки гласник* (даље: *ДГ*), 8/1996, стр. 95 – 103; П. Јеринић, *Војвода Вук – строг командант и храбар ратник*, у: *ДГ*, 18/2001; Н. Марческу, *Добровољци отворили катију слободе на Кајмакчалану*, у: *ДГ*, 21/ 2003, стр. 257 – 269; Никола Ј. Мариновић, *Војвода Вук*, Београд 2006.

³²⁰ Један од најзаслужнијих и најспособнијих српских официра: спасао је част српског оружја под Једреном, где је много војника и официра умрло због недовољне одеће; као командант батаљона знатно утицао на заустављање бугарске контрафанзиве у Брегалничкој бици; почетком 1914. године додељена му је француска легија за допринос у друштвеним наукама (докторат у Сорбони штампан му је 1911. у Паризу и постао обавезна литература у француским војним школама), али није хтео да је прими из руку српских политичара, него од дежурног питомца Војне академије, где је био професор; као командант пука истакао се на Мачковом камену, где је тешко рањен; у Колубарској бици; пуком задржавао Бугаре код Лесковца у јесен 1915, и олакшао извођење Качаничког маневра; тешко разочаран у српске команданте армија, посебно на војводу Мишића што не извршавају наређење Врховне команде а јединице почеле да се распадају, постао је депримиран и на зачелу свога пука, који је био у заштитници, погинуо је код Везировог моста а тело му је постало плен арнаутских банди. Одликован је медаљама за храброст, карађорђевићким звездама са мачевима IV и III реда, Орденом белог орла са мачевима и др. Још као поручник, пре Мајског преврата, објавио је више значајних чланака, превода (први у Србији о Клаузевицу) и књигу, а касније и још значајније радове и књиге. Једна улица у Београду носила је његово име до 1948. године. Једина до сада биографија о њему: В. Иветић, *Официри из Јагодине – најзаступљенији припадници врха војне интелектуалне елите Краљевине Србије у 20. веку*, у: *Корени*, I/2003, Јагодина 2003, стр. 63 – 67.

то све са осмехом говорио у четама које је обишао и др., те су ове јединице одбиле још један јачи турски напад.

Командант Дунавске дивизије и даље је обраћао пажњу на десни бок, те је правилно распоредио артиљерију. Када је на десни бок дивизије напао 7. турски корпус, то је уочио и командант 2. батаљона 1. пешадијског пука Моравске дивизије I позива мајор завереник Милан Маринковић "Пига"³²¹, тражио од команданта пука пуковника Д. Туфегчића да се крене у напад, што је овај одбио јер то није дозволио командант дивизије, пошто тај напад није био предвиђен. Мајор Маринковић је изјавио да се понавља Сливница 1885. године (када је једна дивизија водила борбу, остале биле пасивне а затим све кренуле у повлачење или бежање), кренуо је у 16. часова у напад са батаљоном и позвао пук, кренули су још 1. и 3. батаљон пука, те је командант пука издао наређења за напад, јер је познавао заверенике и црнорукце, који су га били укључили у четничку акцију, те био и члан Централног одбора Српске одбране. У то време командант 1. армије престолонаследник Александар колима и пратњом стигао је на фронт Моравске дивизије I позива код с. Табановце, осмотрио противнапад 1. пука и вратио се назад, а супротно правилима није тражио да му се јави командант дивизије у чијој се зони налазио.³²² Са 1. пуком у напад су кренула и два батаљона 16. пука. У силном нападу дела јединица Моравске дивизије I позива, при чему је на челу јуриша био мајор Маринковић и погинуо на Црном Пољу, 7. турски корпус је заустављен и одбијен, као захваљујући и дејству артиљерије.

Из овог кратког исечка Кумановске битке, види се да је турска Вардарска армија са три корпуса у првом дану битке имала само мањи делимичан успех на левом крилу српске 1. армије, али јој је борбени распоред поремећен а губици су деморализаторски деловали на јединице. Сутрадан ујутру, када су по плану дивизије 1. армије кренуле у наступни марш а Дринска дивизија I позива у напад (претходног дана неоправдано била пасивна), српске брзометне батерије, чији су командири били искључиво млађи официри, прецизно и са јаком ватром дејствовале по турским јединицама, које су почеле са повлачењем и бежањем,

³²¹ Рођен у Чачку 16. VI 1873, Војну академију завршио 1897. и 10 класу више школе ВА (1902). Део биографије у: М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду девесто седамнаесте*. Београд 1955, стр. 661.

³²² У књизи *Први балкански рат 1912 – 1913*. књ. стр. 663, нап. 125, овако се оправдава поступак престолонаследника Александра: "... вратили (се) јер су стекли утисак да се ради о нападу слабих снага. Због тога, изгледа, нису ни тражили команданта дивизије, који се налазио на крајњем левом крилу".

битка је добијена. Супротно правилима, 1. армија није предузела гоњење, те је дошло до још једне битке – Битољске и непотребних већих губитака. И у овој битци истакли су се млађи официри, посебно, завереници и црнорукци, од којих је једини командант батаљона који је погинуо био завереник мајор Петар Д. Протић.³²³

Треба истаћи и мајора Драгутина Анђелковића, команданта 2. батаљона 19. пешадијског пука Шумадијске дивизије I позива 3. армије, која је иначе каснила у надирању ка Приштини три дана и где су такође биле слабости као у 1. армији, када је Дивизија заустављена у Тенешдолском теснацу, јер наступала у само једној колони! Мајор Анђелковић је самоиницијативно са батаљоном обишао прве турске положаје и напао у њихов бок код Лешнице и принудио их на повлачење, а што је деморализаторски утицале на албанске снаге на правцу ка Приштини³²⁴. Приштина је ослобођена, иако са два дана закашњења, 9/22. октобра, што је поразно деловало на турске и албанске снаге.

Посебно се истакао пуковник завереник Миливоје Анђелковић – Кајафа, командант самосталне Јаворске бригаде, који је другог дана рата на посебном правцу потпуно поразио турске снаге код Сјенице, ослободио јужни део Новопазарског Санцака и ушао Пљевља. Остали завереници и црнорукци истакли су се према свом ратном распореду, почев од првих и превремених борби на граници. Једино се старијем заверенику активираним пуковнику Дамњану Поповићу може замерити што је као командант новооформљене дивизије за помоћ Црној Гори у покушају освајања Скадра, и својом кривицом имао веће губитке код једне колоне од артиљерије на Брдици. Међутим, он је поступао по хитним наређењима црногорске Врховне команде, која није штедела људство (на пр. Мјешовита бригада црногорске војске првог дана напада на Бардањолт имала је преко 40% губитака).³²⁵

На Једрену једини успех српског оружја показао је завереник мајор др Годор Павловић, који је као командант колоне Дунавске дивизије II позива значајније продро у турске утврђене положаје. Тај је успех изазвао велики повољан утисак и код немачког цара.

³²³ Командант 1. бат. 6. пеш. пука I позива, рођен у Свилеуви, округ Подрински, 23. 11. 1873, Војну академију завршио са Аписом, и 11. класу Више школе ВА (1903). Делимично о њему још у: М. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 658.

³²⁴ *Балкански рат 1912 – 1913*, књ. 1, стр. 484.

³²⁵ То није била сметња да командант Мјешовите бригаде бригадир Милутин Вучинић постане дивизијар, министар војни и председник Министарског савјета Краљевине Црне Горе.

Непосредна улога генерала Р. Путника (унапређен у војводу због победе у Кумановској битци) била је значајна, упркос што је имао слабу процену непријатеља, пропусти у утицају на слабо командовање у 1. армији и др. Заслуга му је што је учествовао у избору савезника и погодног времена за рат, студиозном дугогодишњем ратном планирању и припремама војске (шире у наредним поглављима), груписању јаких српских снага на јужноморавском правцу³²⁶, јаким од главнине турске Вардарске армије, и др.

У Брегалничкој, пресудној бици Другог балканског рата, такође су се највише истакли завереници и црнорукци. Иако су цео војни врх и престолонаследник били за превентивни напад на бугарске снаге, које су биле у фази довођења за рат против Србије, ипак је војна логика била подређена политички исправном захтеву Н. Пашића: да Србија прва не нападне. Зато су српски официри били на првим борбеним линијама и очекивали напад бугарске војске, која је била у великој предности, због могућности бирања времена и места изненадних напада. У току таквог бугарског напада погинуло је више црнорукаца. Издвајамо двојицу: председника и секретара Врховне управе организације "Уједињење или смрт" потпуковника Илију Радивојевића, који је погинуо на челу 16. пешадијског пука и мајора Милана Васића, на челу батаљона у 6. пешадијском пуку. Други командант пука (4. прекобројног) који је погинуо у тој бици био је завереник потпуковник Радомир Аранђеловић. И у овом рату једино су српски команданти пукова гинули (сви завереници). Треба поновити један од подвига већ споменутог потпуковника завереника др Тодора Павловића, при онемогућавању бугарске противофанзиве.³²⁷

³²⁶ Треба напоменути да је сличан план за рат против Турске сачинио и в.д. начелника Главног ђенералштаба пуковник Светозар Т. Нешић са својим сарадницима 1902 – 1903. године, с тим што је Путник у 1. армији одредио једну дивизију више. - В. Иветић, *Начелници генералштаба 1876 – 2000*, Београд 2000, стр. 30.

³²⁷ "Иако је ситуација изгледала веома критична, предузимљиви командант 1. батаљона 7. пука II позива потпуковник Тодор Павловић извршио је ноћни противнапад на Ретке буке и у првом налету их заузео. Бугарски 45. пук се повукао на Голеш, остављајући на гребену и падинама Ретких бука око 400 погинулих..." износи Саво Скоко у: *Други балкански рат 1913*, књ. 2, стр. 189, према Операцијском дневнику наведеног пука.

О подвизима пуковника Т. Павловића постојала је пуна фасцикла у архиви Главног ђенералштаба, али је неко испразнио пре Другог светског рата, што је констатовано у Воноисторијском институту после тог рата, а сада се чува само та празна фасцикла у АВИИ – Војном архиву. У време једног од почетних сукоба престолонаследника Александра и црнорукаца (1911. године), који су му претили враћањем положаја брату Ђорђу, краљ Петар упутио је сина Ђорђа у пратњи мајора Т. Павловића на лечење у Француску. Објављену докторску дисертацију у Паризу 1911. године посветио је принцу Ђорђу. Завереник Павловић није био црнорукац, али је остао у пријатељским односима са завереницима који су постали црнорукци. Име улице у Београду додељено је по њему тек после убиства краља Александра

Више црнорукаца официра умрло је од рана, колере или тифуса, погинуло у Првом светском рату, тако да их је 1917. године било око 30 живих (од укупно, најмање 180), већином на служби у штабовима. У току Мајског преврата велики део завереника био је у Београду на школовању у Вишој школи Војне академије или на ђенералштабној припреми, те су постали ђенералштабни или штапски официри у високим командама. Од око 120 официра завереника у животу 1917. године било је око 40 (осам пензионисана, један разрешен дужности, 22 интернирана у казаматима на Бизерти и десетак у "Белој руци" или блиски њој).

Значи, огромна већина завереника и црнорукаца доказали су животима своју оданост основној компоненти тадашњег спољнополитичког циља Србије, ослобођењу и уједињењу Срба.

2. 6. 2. Политички садржаји у балканским ратовима у којима су имали улогу или нису министри војни

У време балканских ратова извршене су привремено мање измене у политичком уређењу земље због потреба војске а знатније у новослобођеним и окупираним пределима. Основни пропис на основу којег је то чињено, или требало да буде чињено, је *Уредба о служби у позадини војске* од 31. октобра 1908. године,³²⁸ која је, иако значајна, непозната у нашој историографији. Донешена је на основу чл. 6. Закона о устројству војске и регулисала је у ратном стању целокупно снабдевање војске од стране државе, саобраћајно, санитетско и безбедносно обезбеђење војске, одржавање инфраструктуре за потребе војске, поступке са заробљеницима, реквизицију и контрибуцију и уређење и управљање освојеном територијом (подвукао В.И.). Разлог њеног доношења је усвајање на Другој хашкој конференцији мира 1907. године нове *Конвенције о законима и обичајима рата на копну*. Ова конвенција, иако су нека правила превазиђена, садржи начела на којима се изградио систем данашњег међународног ратног права. Са прилогом *Правилник о законима и обичајима рата на копну*,

Карађорђевића, а о његовим подвизима писано је једино у *Политици* у периодима између два светска рата, када је она била, делом, антимонархистичка.

³²⁸ Њом је стављена ван снаге истоимена уредба из 1900. године (премапотписао је тадашњи министар војни Ј. Атанацковић) у којој су биле унете одредбе из *Конвенције о законима и обичајима рата на копну* усвојеној на Првој хашкој конференцији мира 1899. године, ратификованој у Србији 1900. године. Измене у Уредби из 1908. године учињене су 1915. године на основу *Уредбе о војној цензури* и 1916. године на основу *Уредбе о војном телеграфу*, као и другим мањим изменама и допунама из 1916. године, те је у пречишћеном стању, са четири мање члана штампана 1919. године и била на снази у Краљевини СХС до 1923. године, када је изашла нова истоимена уредба.

представља најзначајнији документ Конференције. Конвенција је налагала државама потписницама да израде упутства својим оружаним снагама у сагласности са Правилником, у којем су унета основна правила о вођењу рата, као и одредбе о капитулацији, примирју и војној власти на окупираној територији непријатељске државе (подвукао В.И.), слично као и у истоименом прилогу Конвенције из 1899. године. Србија је одмах потписала 12 конвенција (није само о поморском плену) и декларације.³²⁹ Зато се у Министарству војном одмах приступило допунама упутстава и уредби. Како је највише допуна и побољшања било у *Уредби о служби у позадини војске* из 1900. године, израђена је нова 1908. године.

Чланом 2. Уредбе било је предвиђено да се после завршетка концентрације оперативне војске, када је отпочела дејствовати и Врховна команда и њен штаб, који је настао 1912. проширењем Главног ђенералштаба, целокупна територија државе дели на **Војишни део** (од прве борбене линије на фронту до последњих снабдевачких станица оперативне војске у њеној позадини) и **Позадни део**, даље у дубини сопствене државне или окупиране територије. Границу између ова два дела, за време мира, планирао је Главни ђенералштаб а у току рата одређивао је министар војни на основу предлога Врховне команде. Војнотериторијална подела земље остала је иста (дивизијске области, пуковске окружне команде и њихови органи).

³²⁹ Србија је конвенције из 1899. ратификовала 1900. године али није оне из 1907. године, иако је одмах постала њихова држава потписница. Чл. 4, став 2 Конвенције из 1907. године гласи: "Конвенција из 1899. године остаје на снази у односу међу Силама које су је потписале а које не би ратификовале и ову Конвенцију" - *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, Zbirka propisa V*, sastavio Boško Petković, Zagreb, 1979, str. 17. Председник МС Н. Пашић поднео је Народној скупштини на СХХП састанку 20. III 1907. године законски предлог за одобрење три конвенције, међу којима и Конвенцију о законима и обичајима у рату на суву, и три декларације из 1899, иако му је краљ Петар у свом одобрењу наведеног предлога назначио да су конвенције ратификоване 15. XII 1900. године (*СБНС*, 1906 – 1907, књ. VI, стр. 3680 – 3726). Предлог је прослеђен скупштинским секцијама на разматрање, али није изнет на скупштинску расправу у овом сазиву. Разлоге наведене нератификације треба тражити и у премалом броју стручних лица у министарствима правде и иностраних дела и трошењу времена на међустраничке сукобе. Тако се велико време у Министарству правде трошило на помиловањима припадника својих странака или страначких сарадника, нарочито због учињених штампарских кривичних дела у време предходних власти (АС, Аналитички инвентар Фонда Министарства правде). Због тога је настао, поред осталог, велики сукоб између министра правде С. Рибарца и министра грађевина Н. Пашића у коалиционој влади 1909. године, која је због тога пала – Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд 1990, 194, где није изнето да је Рибарац издејствовао помиловање оних новинара и издавача који су на десетине пута клеветали С. Протића и Н. Пашића, највише због убиства Милана Новаковића у затвору 1907. године, а осуђени за време влада Н. Пашића на затворске казне од по неколико година.

Министарство војно било је дужно да набавља све потребе за војску које је Врховна или армијска команда захтевала (чл. 6), било је управник целокупне логистике (снабдевања) док се не заврши концентрација војске, као и за време демобилизације војске. Концентрацијом војске руководио је Главни ђенералштаб преко свог Саобраћајног одсека, који је у рату улазио као Саобраћајно одељење у састав Штаба Врховне команде, као и Главни ђенералштаб, без Топографског (Географског) и Историјског одељења.

По завршеној концентрацији војске, делокруг Министарства војног простирао се само на позадни део, а Врховне команде на војишни део, где је начелник Штаба ВК командовао оперативном војском и управљао свим пословима на војишној територији у име Врховног команданта (чл. 9). Ради обављања саобраћајног обезбеђења на позадњем делу Инжињеријско – техничко одељење Министарства војног постало је његово Саобраћајно одељење у које су ушли Железничка дирекција са персоналом и потребан број стручњака, посебно за ПТТ саобраћај и цензуру који је обезбеђен преко министра грађевина. Саобраћајно одељење ВК имало је исте послове, али још је организовао војне економије у позадини оперативне војске и било надлежно за уређење заузете непријатељске просторије (чл. 14, под е, подвукао В.И.). Оба начелника саобраћајних одељења имали су ранг команданта дивизије и права да у захвату комуникација, које служе за војне потребе, потчине локалне грађанске и полицијске власти (чл. 19, 22, 27...).

Слично је било регулисано и санитетско обезбеђење (чл 177 – 182). Министарство војно се о њему старало још у време мира. После завршене концентрације војске санитетском службом код оперативне војске на војишном делу управљао је начелник санитета Врховне команде (Санитетског одељења) а на позадњем делу начелник санитета Министарства војног (Санитетског одељења) по захтевима Врховне команде или друге високе команде која је самостално изводила војне операције. Начелник санитета Министарства војног, поред задатака које је имао у миру, преко комесара за приватну помоћ (из састава ратног Санитетског одељења МВ), одржавао је везу са Црвеним крстом Србије и појединим иностраним и хуманим друштвима, која су пружала санитетску помоћ, отварао је и затварао резервне војне болнице (и од појединих грађанских), и др.

У Уредби је било још регулисано спровођење заробљеника, рад крстарећих одреда, реквизиције и контрибуције и за нас, најважнији VII део: *Уређење освојеног непријатељског земљишта*, из којег ћемо цитирати релевантне одредбе. "Противничка заузета просторија уређује се на исти начин, као своја сопствена. И тамо ће се дакле уредити према величини просторије: дивиз. области, окружне команде, окружја, срезови итд. Ово уређење истиче непосредно од Врховног команданта, а нужно особље, чиновници, постављају се док рат траје по начину своје земље..." (чл. 222; од 1916. год. чл. 218).

"Пошто ово продужавање уређења сопствене земље бива по мери напредовања војске у противничку земљу, дакле доста поступно, то у првом реду имају права за привремено ово уређење команданти активних армија, независних дивизија и одреда, удешавајући ове установе за потребе своје војске употребљавајући привремено у први мах особље и надзорну силу из своје команде, а јављајући за предузете мере Врховној команди, са својим разлозима, како би ове установе добиле стално и солидно уређење а без уштрба састава војске и одреда" (чл. 223/219).

"Уређење појединих вароши и варошица мења се утолико, колико оно да се примени интересима наше војске, а без повреде приватног имања грађана. Поставља се одмах командант места, који узимље полицију у своје руке, пошту, телеграф и остале државне установе, намештајући на та места чиновнике из своје команде или тражећи од Врховне команде. Општинска управа остаје и не дира се, само се придаје једно (по потреби више) лице из своје средине, те да послови иду у интересу војске. Само у случају непријат. појаве, разрешава се постојећа управа, намешта друга поуздана из грађанства и придаје се већи број из своје средине. Исто тако ако је место остављено и без икакве власти, командант ће изнова одмах уредити општ. и полиц. власти из мештана и своје средине..." (чл. 224/220).

"Судови за грађанска дела остају као што су и не дирају се, јер се приватно право и имање сматрају неприкосновеним. Но ако је место без тога а и чиновника нема, онда се јавља Врховној команди да судство уреди. Ово се односи и на школе, цркве и подобне установе" (чл. 225/221).

"Уређење села и општина оставља се потпуно како је, а ако су се разбегле, команданти довољном стражом ограђују заостало имање приватно, употребљавајући сва средства да се људи враћају..." (чл. 226/222).

"Од државне имовине у освојеној земљи победилац располаже: порезом и прирезом, које је становништво давало у новцу или у натури; сумама које се затекну у касама државних надлештава, као и оним које се нађу у општинским касама а намењене су за државну употребу; државним здањима и магацинима; ... Осталом општинском и приватном имовином, као имовином удружења и установа разних, не располаже, но штити је од насиља."(чл. 227/223).

"Право на заузимање, па према приликама и право употребе заузете државне имовине поменуте у предвиђеном члану у освојеној земљи, имају само команданти војске, командант самостално оперишуће дивизије и одреда...(чл.228/224)...Наш министар војни нека изврши овај Указ". Уредбу је премапотписао надлежни министар војни генерал С. Степановић.

Иако у овој уредби има одредби које, на први поглед, имплицирају двојност цивилних и војних власти на освојеној просторији, потпуно је јасно да на војишном делу територије, у коју су ушле све новоослобођене области, искључива власт је дата војној управи: Врховном команданту (краљу), односно, у његово име начелнику Штаба Врховне команде и појединим одељењима Штаба, која су добила називе одељења Врховне коменде, да би могла руководити својим ресурсима у оперативној војсци и на војишној територији. И команданти армија и самосталних оперативних састава имали су власт у својим зонама с тим да је било прописано да јој одобрава Врховна команда.

Врховна команда постојала је ("дејствовала") од 4/17. X 1912. до 17/30. VIII 1913. године,³³⁰ такође и војишна просторија, која је од 17/30. јуна 1913. обухватала, поред новоослобођених крајева, још и Моравску и Тимочку дивизијску област³³¹, због напада бугарске војске.

Министар војни се у току ратова претежно ангажовао на знатно повећаном снабдевању војске, посебно на финансијском, заједно са владом и уз накнадна одобравања предузетих финансијских мера од Народне скупштине а затим ванредним кредитима (детаљније у 4. поглављу), знатно повећаним персоналним пословима (превођење пензионисаних старешина у резервне, резервне у активне, постављења, унапређивања, помиловања...). Како је у току мобилизације у име краља командовао свом војском, поделио је командама армија и новац за поверљиве циљеве. Када је командант 2. армије генерал С.

³³⁰ СВЛ, 1913, стр. 282 – 283.

³³¹ АВИИ, Пописник 2, к. 21, ф. 6, гр. 22, док. 1.

Степановић тражио 10/23. IV 1913. године још 3.000 динара за ту сврху, министар војни га је упутио на надлежно место – Штаб Врховне команде и војвода Путник је одобрио 1.000 динара.³³² Решавао је бројна новопроектна компликована питања уз помоћ осталих министара. Тражио је и издавао више објашњења за спровођење Закона о продужењу рокова плаћања по обавезама из грађанског, трговачког и меничног законика и пратећих правилника,³³³ за регулисање плата резервним и активним старешинама, при чему је влада припремила законодавно тумачење чл. 22 и 27 Закона о устројству војске које је Народна скупштина усвојила;³³⁴ у вези прописаних обустава од плата свих категорија припадника војске; омогућавање потпуне финансијске контроле у сложенијим условима и тражење мишљења од Главне контроле у новим случајевима; регулисање бесплатног путовања војним обвезницима; снабдевање дрвима породица лицима која су имали то право а налазили се на ратишту; враћање запленог оружја која су обвезници доносили кућама приликом одсуствовања; поступци са болесницима и рањеницима у болницама и на боловању; доносио решења о ослобађању појединих обвезника од ратне дужности на тражење и образложење ресорних министара,³³⁵ руковођење демобилизацијом 1913. године.³³⁶

Како су се четници, приликом отпуштања из јединица новембра 1912. године, кретали по Србији наоружани, министар војни пуковник Р. Бојовић издао је наредбу 4/17. XII командантима дивизијских области, коју је упутио и Штабу Врховне команде и Народној одбрани: "да се све комите, које се налазе у позадини, одмах упуте у Скопље. Оне од комита, који имају оружје или бомбе претходно разоружати. Ни једног од комита, који се налазе на војишту, не пуштати у позадину. Свима комитама у Скопљу издавати на име издржавања по један динар дневно, ако нису употребљени на службе где имају издржавања. Ово ће се исплаћивати из ванредног ратног кредита за 1912. годину." Наредба је

³³² АВИИ, Поп. 2, к. 156, ф. 6, гр. 25, док. 1.

³³³ *СВЛ*, 21/1912, стр. 438 – 444;

³³⁴ *Исто*, 22/1912, стр. 467 – 468.

³³⁵ Током рата 1914. године министар војни пуковник Д. Стефановић донео је око триста решења (10 пута више) за ослобађање обвезника од ратних дужности на тражење и руководиоца разних државних установа. У ову цифру нисмо урачунали народне посланике који су разрешени дужности ради учешћа у раду Народне скупштине у Нишу.

³³⁶ Министар војни наредио је да се не могу демобилисати наредбодавци, рачунополагачи и рачуноиспитивачи док не предају потпуну и исправну финансијску документацију – *Исто*, 1913, стр. 269 – 270.

стигла у Штаб Врховне команде након три дана и сутрадан копија је лично предана команданту Граничних трупа мајору заверенику А. Марјановићу,³³⁷ уједно шеф усташке организације па командант Добровољачке бригаде. Претходно је председник Пашић јављао министру војном Р. Бојовићу да се та појава спречи, јер су четници у пуној ратној спреми стизали у Београд и са уверењима да могу ићи кућама, углавном у Војводину и Босну. Министар је послао у том смислу депешу Врховној команди 12/25. XI ујутру, где је одмах издато циркуларно наређење свим командантима да четници пре отпуштања предају наоружање и опрему а оне који су на путу, да им наоружање одузму команданти места и пошаљу шефу четничке организације Штаба ВК мајору заверенику Милану Васићу у Скопље или шефу усташке организације мајору Алимпију Марјановићу у Призрен.³³⁸ Председник Пашић је и наредног дана (13/26. XI) реаговао преко министра војног, те је достављен Врховној команди захтев: "Позовите све комите – добровољце у Скопље јер су овде дошли са оружјем. Тамо у касарни држите и обучавајте их до даље наредбе...". Војвода Путник затражио је од министра војног одговор да ли комите у Београду чине изгреде, да би у том случају "послао одмах патролну трупу да их обезоружа ... (даље нечитко – В.И.)" и упознао министра да је командантима претходног дана издао наведену наредбу.³³⁹

Министри војни били су ангажовани и на припремама и доношењу указа о медаљама за храброст 1912. и 1913, медаљама за ревносну службу 1913, медаљи Крста Милосрђа 1913. и Закона о Карађорђевој звезди са мачевима 1913. године. Наредби о одликованим лицима у целој 1912. години било је пет а у 1913. око 85. Прву Карађорђеву звезду са мачевим првог реда заслужио је војвода Путник. Одликовања заслужним, дељена су првенствено на основу предлога Штаба Врховне команде, док је за војводу Путника предлог дао Министарски савет у одсуству председника Пашића.

Брига о инвалидима и породицама погинулих у рату била је недовољна, што на првом месту носе одговорност министри војни. Нешто је побољшана после краљеве престоне беседе на почетку редовног сазива Народне скупштине

³³⁷ АВИИ, Пописник 2, к. 20, ф. 7, гр. 20, док. 12.

³³⁸ Исто, гр. 20, док. 1.

³³⁹ Исто, док. 2.

за 1913. годину, у којој је, поред осталог, захтевана већа брига о изнетим категоријама настрадалих лица.³⁴⁰

Евиденција о погинулим припадницима војске вођена је слабо. За то највећу одговорност носе ађутантска одељења Врховне команде и армија о чему министар војни није имао увид. То је могао уочити тек када су касно, од децембра 1912, стизали подаци о погинулим официрама ради објављивања у *Службеном војном листу*. Председник Пашић три пута је интервенисао код Врховне команде да му се достављају сумарни подаци о губицима, образлажући да ће се подела територије вршити и према губицима. Штаб Врховне команде доставио му је преко министра војног сумарне приближне податке 18/31. XII 1912. године.³⁴¹ Прецизније податке Штаба Врховне команде министар војни послао је председнику Пашићу 24. I/6. II 1913. године а прерачунате податке у износима ратне штете министру финансија 12/25. III 1913. године.³⁴²

Из Аустро – Угарске пристизали су бројни добровољци, али их министар војни није хтео укључити у војне јединице Србије јер су били страни држављани а и из разлога што се међу њима могао налазити "и какав аустријски шпијун."³⁴³ Они су смештани у Алексинац. Такође, и пребегли бугарски држављани су смештани у поједине градове и били под надзором војнотериторијалних органа. Уколико је било оправданог разлога да поједини пребегли у Србију страни држављанин промени одређено му место боравка, о томе је одлучивао министар војни и потписивао одобрење.³⁴⁴ Када су биле у питању пребегле српске породице из БиХ и Аустро – Угарске министар војни и министар унутрашњих дела имали су крајем 1913. године идеју да се оне настане на новоослобођеној територији, о чему је министар војни 14. XI затражио мишљење од министра иностраних дела и премијера. Министарство иностраних дела одговорило је министру војном : "...да док се земљиште не попише и док се не буде видело где има и колико терена за насељавање, дотле не треба приступити насељавању."³⁴⁵

Министар војни и Штаб Врховне команде дали су претходну сагласност маја 1913. године министру народне привреде да одобри Ђоки М. Богдановићу (продуцент, редитељ, власник биоскопа и конематографске радње) снимање

³⁴⁰ *СБНС*, Редовни сазив 1913, књ. 1, стр. 3 – 5.

³⁴¹ АВИИ, Пописник 2, к. 15, ф. 1, гр. 7, док.18.

³⁴² Исто, к. 9, ф. 1, гр. 1, док. 1 и 2.

³⁴³ АС, несређени фонд Министарства војног, Пов. Ф/Ђ бр. 955 од 13. 10. 1912. године.

³⁴⁴ Исто, на пр.: Пов. Ф/Ђ В Бр. 135 од 1. 11. 1913. год.

³⁴⁵ Исто, примљен акт од МИД, Политичко одељење пов бр. 2502 од 20. 11. 1913. год.

филмова о српској војсци. Начелник Штаба Врховне команде сложио се са тим одобрењем 7/20. јуна и помоћник начелника Штаба ђенерал Мишић регулисао је помоћ Богдановићу у 1. и 3. армији. Тако су настали први српски ратни филмови.³⁴⁶

У бројним пословима Министарства војног ангажовани су били начелници одељења, шефови одсека и поједини други у рату постављени руководиоци.³⁴⁷

И тада је било мањих неспоразума на релацијама: председник Пашић - министар војни и Пашић – начелник Штаба ВК. Министар војни јавио је Врховној команди 12/25. VII 1913. године да ће пуковник К. Смиљанић ићи у Букурешт као експерт са Пашићем а пуковник Никола Стефановић и потпуковник Димитријевић (не наводећи име, оба из Општевојног одељења Министарства војног), ићи у Ниш као делегати за закључење примирја и тражити упутства од Врховне команде. Војвода Путник одмах је уочио непрецизности (у вези примирја на основу претходне Пашићеве поверљиве депеше да се што више територија освоји).³⁴⁸

У вези војнооперативних послова на позадњем делу територије (територије Србије пре балканских ратова) министар војни предузимао је мере према мишљењу Штаба Врховне команде. На пример за заштиту Србије од напада Аустро – Угарске западноморавским правцем Дринска дивизијска област ангажовала је 4. пешадијски пук III позива и 2. позицијску батерију на појединим положајима и предложила министру ангажовање и 5. брдске батерије из Ужица. Министар је о томе известио јануара 1913. године Штаб Врховне команде и замолио за мишљење да ли да одобри такав борбени распоред и наведени

³⁴⁶ АВИИ, пописник 2, к. 22, ф. 5, гр. 26, док. 1. Богдановић је снимио три победоносна боја на криворечком и брегалничком правцу. Иако је теже повређен у боју за Говедарник, снимио је престолонаследника Александра на командном месту и др. За две године (1913 – 1914) снимио је 42 филма од којих је сачувано 17 – Југословенска кинотека, Фонд Ђоке М. Богдановића; С. Петковић, *Богдановић, Ђока*, у: СБР, књ. 1, стр. 603 - 604.

³⁴⁷ Тако је државни комесар за приватну помоћ из састава Санитетског одељења Министарства војног др. А. Милићевић послао посланику Србије на Цетињу 3/16. XII 1912. године објашњење у вези погрешне молбе црногорске владе "да српски делегати заступају и Црну Гору у Балканском комитету Црвеног крста у Београду." Србија није имала никаквог делегата у Међународној агенцији Црвеног крста, коју је Међународни комитет Црвеног крста образовао у Београду под руководством швајцарског генералног конзула у Београду Кристијана Фегела (Christian Voegeli) – АВИИ, Поп. 2, к. 20, ф. 7, гр. 17, док. 1.

³⁴⁸ Исто, к. 23, ф. 9, гр. 40, док. 5.

предлог.³⁴⁹ Ради осигурања победе над бугарском војском Врховна команда је 30. јуна 1913. године наредила транспорт сва три дринска прекобројна батаљона за Скопље, иако је тиме слабо заштићену северну и западну границу још више ослабила.³⁵⁰ Нисам пронашао податке да ли је министар војни шта предузео у вези ове одлуке Врховне команде.

2. 6. 2. а. Примери сукоба војних и цивилних власти у новоослобођеним крајевима 1912 - 1913. године

У складу са одредбама *Уредбе о служби у позадини војске* командант самосталне Јаворске бригаде потпуковник Миливоје Анђелковић Кајафа известио је 22. X/5. XI 1912. године Штаб Врховне команде да је одредио начелнике округа у Пљевљима и Сјеници (мајоре Илију Радивојевића и Боривоја Тошића) и замолио да се судије у овим местима одреде, као и његови даљи задаци. Начелник Штаба ВК генерал Путник наредног дана наредио му је: "У Пљевљима оставите само 1. батаљон, а Ви са осталим трупима вратите се на становање у Сјеницу док се власти нарочито не организују; у Пљевљима организујте општинску власт а за команданта места одредите једног својег официра". Затим је наредио експедитору Штаба: "Саопштите ову депешу Владином комесару г. Милораду Вујичићу, ради његовога даљег рада."³⁵¹

Претходно, одмах по уласку српске војске у Скопље, у саставу Штабу Врховне команде установљено је Одељење за полицијске послове "у циљу уређења полицијских власти у освојеној области од непријатеља." Под непосредном управом овог одељења предвиђено је: "стајаће све полицијске власти у освојеној области од непријатеља." На челу овог одељења у звању инспектора постављен је начелник Министарства унутрашњих дела Милорад Вујичић³⁵². О овоме су обавештене команде армија, Ибарске војске и Јаворске бригаде 16/29. X 1912. године.³⁵³

Војвода Путник је 6/19. XI 1912. године издао наређење о поступцима са становништвом ради успостављања мира и поверења у ново стање, у којем је, међу осталом, наредио: "При постављању полицијских органа обратити пажњу

³⁴⁹ АС, несређени фонд Министарства војног, Извештај Дринске Д. О. Повер. Ђ. 40 од 18. 1. 1913 и акт МВ Врховној команди Пов. Ф/Ђ О бр. 1234 од 23. 1. 1913. год.

³⁵⁰ Исто, телеграм министру војном бр. 1205 од 30. 6. 1913. године од команданта Дринске д.о.

³⁵¹ Исто, к. 19, ф. 7, гр. 31, док. 4.

³⁵² Биографија: *СБР*, књ. 1, стр. 375 – 376 (радикал, правник, више пута министар разних ресора).

³⁵³ АВИИ, П – 2, к. 18, ф. 3, гр. 7, док. 1. Указ о промени формације Штаба Врховне команде нисам пронашао.

да то буду људи осведочене савесности и карактера. О раду оних који су већ постављени непрекидно водити рачуна".³⁵⁴ Како су команданту Јаворске бригаде потпуковнику Анђелковићу стизале жалбе становника Пљеваља и околине да их нове власти новчано кажњавају (глобе) више него што су то чиниле турске, с обзиром да имају минималне новчане приходе, он је захтевао од начелника пљеваљског округа да му достави списак новчано кажњених лица, како би проверио истинитост жалби. Међутим, начелник округа избегао је да му достави тражени списак и жалио се инспектору (начелнику) Полицијског одељења Врховне команде, да му потпуковник Анђелковић тражи оно што нема право и да он такве податке шаље сваког месеца Врховној команди. У међувремену Анђелковић је отишао на другу дужност.³⁵⁵

М. Вујичић више је био потчињен министру унутрашњих дела, него што је требао начелнику Штаба Врховне команде, а што је диктирао министар наведеног ресора Стојан Протић, који га је третирао као свог повереника. Томе је доприносило и првобитно попуштање начелника Штаба Врховне команде војводе Р. Путника, док се његов помоћник и повремено заступник ђенерал Ж. Мишић постављао по прописима. То ћемо изнети на следећем примеру, када је Вујичић 18/31. XII 1912. године известио министра унутрашњих дела о злоупотребама полицијске власти у Велесу, Тетову и Приштинском крају и постављењу привремених начелника округа од команданта 3. српске армије из састава своје команде у тек освојеном приморју у Албанији. Министар Протић је сутрадан, поред осталог, наредио Вујичићу: "Што се тиче постављања цивилних власти у Приморју препоручујем Вам да саопштите и умолите војводу да прими к знању ово и нареди даље шта треба: 1.) ја и Министарски савет сматрамо да се од тренутка од кад сте Ви у Главном штабу (треба: Штабу Врховне команде – прим. В.И.) као мој повереник не могу постављати ни привремено ни стално цивилне власти без споразума са Вама и са мном (овим је министар Протић кршио унутрашње и међународно право, наведену конвенцију³⁵⁶ – прим. В.И); 2)

³⁵⁴ Исто, к. 18, ф. 1, гр. 2, док. 3. Ово наређење шире ће се обрадити у питању "Примена међународног ратног права".

³⁵⁵ Радикали су пуковнику Миливоју Анђелковићу Кајафи и даље правили смицалице, чак и на почетку Првог светског рата, када је као командант ојачане Дунавске дивизије I позива успешно бранио Београд, иако му је било дозвољено да напусти град и заузме боље положаје, те стекао услове за унапређење у чин генерала. Тада је чак лажно оптужен за неке недела на Торлаку, где му је било командно место. – шире о томе у 3. поглављу.

³⁵⁶ Најсажетије о Хашким конвенцијама видети у *Војној енциклопедији*, друго издање, књ. 3, Београд 1972, стр. 396 – 397, а објашњења о њиховим одредбама о окупацији у: Ј. Патрновић,

Одавде је преко Вас саопштено Врховној команди (нетачно – прим. В.И.) да у Приморју не треба постављати цивилне власти из политичких разлога, него да се могу само као помоћници одредити цивилна лица која ће радити у име њихово и као прости помагачи њихови; 3) Сима Аврамовић³⁵⁷ ако је збиља постављен, треба да се одмах смени, њега његова прошла служба дисквалификује за ма какав посао у новим крајевима; 4) Иван Иванић³⁵⁸ може тамо остати само као помоћно лице команданту али никако као окружни начелник."

Војвода Путник примио је "к знању" и регулисао да се напише наређење команданту 3. армије, како је тражио министар Протић. Међутим, ђенерал Мишић је образложио своје засновано на прописима мишљење војводи, па је својеручно написао објашњење министру Протићу 23. XII 1912/5. I 1913. године, које је потписао војвода Путник:

"Постављање окружних начелника у Приморју Симе Аврамовића и Ивана Иванића, ствар је команданта III армије сходно пропису чл. 223 Уредбе о служби у позадини војске, са којим питањем Врховна команда није имала посла. Они су по горњем пропису само привремени вршиоци тих дужности, док се други редовним путем не поставе, без права на какве званичне рекламације. Они су дакле само помоћници војних команданата за расправу полицијских питања у тим областима. Аврамовић је резервни капетан I класе на служби у Штабу Треће армије, а Иванић јој придат за страну кореспонденцију. Ако се са политичких разлога тамо неће постављати нарочити окружни начелници, ипак док се тамо налазе наше трупе, мора бити и наша некаква лица за расправу полицијских питања онако, како је је то учинио командант III армије."³⁵⁹ О овом поступку генерала Ж. Мишића, као и другим у Штабу Врховне команде, обавештавао је министра Протића М. Вујичић.³⁶⁰

Приручник за међународно ратно право. Закони и обичаји за рат на копну и у ваздуху, Београд 1956, стр. 85 - 95.

³⁵⁷ Биографија: СБР, књ. 1, стр. 57. Као радикал обављао је високе дужности а 1914. године био шеф Одсека за социјалну политику при МУД и инспектор Министарства народне привреде. Умро у Солуну 1917.

³⁵⁸ Самосталска влада поставила га је за шефа Прес службе у МИД-у 1905 – 1906. године. Како се у Драчу визиткартама, које су стизале и у Београд, представљао као краљевски губернатор и др., војвода Путник сменио га је са дужности окружног начелника по захтеву Пашића 13/26. II 1913. Његова биографија као дипломате, књижевника и заслужног националног радника објављена је у *СБЛ*, књ.4, стр. 36, а супруге му Делфе, стр. 35 – 36.

³⁵⁹ АВИИ, П – 2, к.18, ф. 3, гр. 7, док. 2.

³⁶⁰ Принципијелни поступци ђенерала Мишића, без обзира на непрописне захтеве радикалских првака – министара и њихових људи, је један од разлога његовог пензионисања септембра 1913. године, због његове наводне кривице за губитке у току Арнаутске побуне у јесен 1913. године

Председник владе и министар Пашић, једно време није поштовао наведену уредбу, ни међународно ратно право, које је у њој садржано. Када је Врховна команда забранила турској управи државних дугова да прикупља приходе од продаје разне робе у Македонији, британски и француски конзули из Битоља интервенисали да се ти приходи и даље скупљају и запретили да ће те губитке Србија морати да плати, војвода Путник је послао писмо Пашићу 18. XI/1. XII 1912. године, у којем је навео да је та забрана настала на основу чл. 222, 223, 227 и 228. Уредбе о служби у позадини војске и упитао "хоће ли остати у важности учињена забрана". Пашић је регулисао да се ти приходи и даље прикупљају.³⁶¹ Наредног дана Путник је послао детаљније објашњење Пашићу из међународног ратног права (чл. 48, 49 и 53 *Правилника о законима и обичајима рата на копну* – Прилога истоимене конвенције из 1907. године) и упозорио га да, ако би се другачије расправљало о праву турске управе државних дугова, прејудиицирало би се решење при закључењу мира и тада би се пристало на мешање стране администрације. Путник је изјавио да ће поступати како влада одлучи после изнете представке Врховне команде. Пашић је решио: "Јавити да се купи трошарина, али да се полаже новац у нашу касу као депозит".³⁶²

Министар финансија Л. Пачу одредио је 22. XII 1912/4. I 1913. године председника Пореске управе Андру Петровића да буде код Врховне команде референт за сва финансијска питања и затражио да се Петровићу обраћају све команде за нејасна питања а не више њему. Када је из Врховне команде затражено додатно објашњење и указано на повреду права, председник Пашић јој је телеграфисао 1/14. I 1912. године: "Молим свако питање из области

(августа 1913. године престала је да постоји његова дужност). Генерал Мишић је у *Пијемонту* (бр. 275 и 280 од 6. и 11. октобра 1913) објаснио његово пензионисање и грешке владе.

³⁶¹ "Известите енглеског и француског конзула да ћемо ми до даље наредбе дозволити прикупљање прихода за дуг отомански, но с тим да се прикупљена сума депонује за сада у наше касе, јер нисмо сигурни да суме неће бити употребљене за турске ратне циљеве. У овом смислу издајте наредбе нашим властима" – ДОСПКС, књ. 5, св. 3, док. 349, стр. 459.

³⁶² Путник: "...већ то радити при закључењу мира кад се буде решавало о томе, да ли ће и у којој мери савезне државе примити на себе и колики део државног дуга. Ако би се њима дало право по вашој депеши од данашњега, прејудиицирало би се питање о подели државног дуга турског. Са овим би се уједно унапред пристало на примање стране администрације, што би наша влада могла избећи примајући на себе један део турског дуга..." – Исто, док. 356, стр. 466 – 467. Вероватно је наведени текст Путнику предложио неко од судских официра који су, поред права у Србији, завршили у иностранству високе школе (Војноправну академију у Санкт Петербургу - пуковник Гојко Павловић) или докторирали (пуковник Миодраг Аћимовић у Берлину) и др.

пореске, царинске и уопште финансијске струке саопштавати министру финансија код кога је установљен нарочити одбор за ту сврху."³⁶³

Почетком 1913. године оформљено је у саставу Штаба Врховне команде и Одељење просвете и црквених дела, али са минималним ангажовањем.

Позивајући се на чл. 5. и 6. Закона о устројству војске (по којима подзаконска акта у вези војске предлаже краљу министар војни) у Министарству унутрашњих дела написана је *Уредба о уређењу ослобођених предела*, коју је краљ потписао у Београду³⁶⁴ 14/27. XII 1912. године, али је није премапотписао надлежни министар војни, нити било који министар, нити објављена у *Српским новинама*. Тог дана једино је од министара Протић био код краља, а министар војни пуковник Радивоје Бојовић наредног и 23. XII и поднео оставку (о томе шире у 3. поглављу)..

Наведена уредба не само да је по чл. 56 Устава била ништавна и није се смела извршавати, јер је није премапотписао надлежни министар војни, била је у многим деловима контрадикторна, неодређена; имала погрешне називе високих институција или непостојећих ("Главна Врховна команда", "Врховна управа", "Врховна управа Војске" и др); одредбе супротно предвиђених у *Уредби о служби у позадини војске* и наведеној међународној конвенцији³⁶⁵; уводила је у снагу прописе који су законима укинута и супротни постојећим законима, а чак и Закон о хватању и утамањивању хајдука од 12. јула 1895. године; највиша овлашћења давала је министру унутрашњих дела и др. Било је и логичности, посебно у вези финасирања радњи и нових институција из ванредног војног кредита. Уместо да се са Министарством војним изврше минималне измене и допуне дела *Уредбе о служби у позадини војске* у вези уређења освојеног земљишта, које би важиле док је трајао рат и те ослобођене области имале статус окупираних територија од турске државе, начињена је неуставна и ништавна уредба којом је министар унутрашњих дела мислио да је добио неке ингеренције Врховне команде и законодавне власти (краља и Народне скупштине). Тиме је

³⁶³ АВИИ, Пописник 2, к. 20, ф. 5, гр. 10, док. 1 и 2.

³⁶⁴ Штампана у Скопљу 1912. године али на корицама са погрешним насловом: *Уредба о уређењу ослобођених крајева*. Уредба није објављена у *Српским новинама*. Сачуван је само један њен примерак, који се налази у Народној библиотеци Србије, али са посредном информацијом о њему.

³⁶⁵ Конвенција је напр. предвидела наставак рада постојећих судова и забранила држави освајачу да формира своје, осим њене војске, која је могла у одређеним случајевима да формира војне судове и друго. Међутим, Уредбом о уређењу ослобођених предела је, поред формирања редовних судова као у Србији, предвидела и Велики суд у Скопљу.

Србија кршила и међународно право до Букурештанског мира 10. VIII 1913, а и до постојања њене Врховне команде 17/30. VIII 1913. године.

Бугарска је исправније поступила, тако што је у окупираним, односно, ослобођеним областима формирала две војне губерније (Тракијску или Лозенградску и Македонску), на чијем челу су били официри чина од мајора до генерал – мајора и под којим су биле и потребне цивилне власти. Организација и функционисање наведених губернија регулисано је бољим прописима, али је у пракси било много пропуста, јер су и тамо постављани чиновници по партијској линији.

Нови министар војни од 3/16. I 1913. године завереник ђенерал Милош Божановић није хтео премапотписати такву уредбу али је дао да се објави у *Службеном војном листу* 14/27. јануара 1913. године ("...саопштавају се командама и војним надлештвима на знање и управљање...").³⁶⁶

Инспектор полиције при Врховној команди (начелник Полицијског одељења Врховне команде) известио је министра унутрашњих дела 9/22. марта 1913. године да се поједина министарства непосредно обрађају начелницима срезова и округа и издају им наређења, а у том случају односило се на Министарство народне привреде. То је министар унутрашњих дела изнео на седници владе 28. III/10. IV. и наредног дана послао је писмо свим министрима, где је поновио изнето на министарској седници и замолио сваког да изда "наређење у ресору поверенога Вам министарства да се у будуће никаква *непосредна* наређења не издају полицијским властима, већ да се са истима обрађају на полицијско одељење Врховне команде...". Министар војни наредио је 3/16. априла да се тај распис објави у *Службеном војном листу*.³⁶⁷

Радикалски врх је припремио нову *Уредбу о уређењу ослобођених области*, тако што је поједине делове о ингеренцијама војних власти навео да важе за мобилно и ратно стање, унео мање допуне, предвидео да се о њеном извршавању стара Министарски савет и др. Наредног дана од престанка постојања Врховне команде и војишне просторије, 18 /31. VIII 1913. године, краљ је потписао Уредбу а премапотписали су је сви министри или заступник

³⁶⁶ *СВЛ*, 2/1913, стр. 16 – 30.

³⁶⁷ АС, Фонд МУД, Полицијско одељење, 1913, П 2046 и П 2570; *СВЛ*, 1913, стр. 109 - 110. Министар унутрашњих дела С. Протић је схватио неопходност прописаног управљања у новоослобођеним крајевима, али и даље је давао предност Полицијском одељењу Врховне команде у односу на Врховну команду чије је орган било полицијско одељење – о томе шире у 3. поглављу.

министра.³⁶⁸ Потпис министра војног је последњи, и после потписа заступника министара народне привреде и потписа новог министра правде Марка С. Ђуричића, који је тог дана постављен за министра.³⁶⁹ Вероватно је то разлог што ова уредба није објављена у *Службеном војном листу*, иако је то било изузетно потребно у време када је само мали број виших команди у мирнодопским седиштима примао *Српске новине*.

И ова уредба је отварала могућности двојности војних и цивилних власти.³⁷⁰ Предвиђено је да важи док "Народно представништво законским путем ослобођене области не присаједини досадашњој Краљевини, што ће се учинити на првој сесији редовног сазива" (чл. 92, подвукао В.И.) – обећање које није имао право да даје Министарски савет.³⁷¹ Снагу Уредбе умањивале су и чињенице што границе са Албанијом још нису биле утврђене и што је долазило до арнаутских побуна (највећа септембра 1913, те су новослобођене области опет биле војишна просторија два месеца под војном влашћу – команданта Маћедонско - косовских трупа, који је био потчињен једино министру војном и краљу); што са Турском још није био склопљен мир (склопљен 14. марта 1914.);³⁷² што Србија још није обавестила велике силе о намери да анектира новоослобођене области, те и још недобијања потврдних одговора од њих и др. – шире у трећем поглављу.

2. 6. 2. б Управљање ратовима

Председник Министарског савета и министар иностраних дела Никола Пашић у највећој мери вршио је послове из функције управљања ратовима. На

³⁶⁸ Уредба је објављена у *Српским новинама* бр. 181 од 21. августа 1913. године и ставила је ван снаге Уредбу од 14. децембра 1912. године.

³⁶⁹ Министри (хомогене радикалске владе) правде др Михаило Полићевић и народне привреде Коста Стојановић нису потписали наведену уредбу, већ су поднели оставке.

³⁷⁰ Ружица Гузина, *Општине у Србији 1839 – 1918. Правно – политичка и социолошка студија*, Београд 1976, стр. 448. У овој студији не спомињу се *Уредба о служби у позадини војске*, *Уредба о уређењу ослобођених предела* (крајева) из 1912. године, нити одредбе *Конвенције о законима или обичајима рата на копну* из 1907. године у вези институција локалне самоуправе, те има и погрешних објашњења или изостављања појединих битних чињеница.

³⁷¹ Поступљено је другачије и погрешно: Министарски савет је на седници 4/17. IX 1913. године на предлог министра војног а на основу Прокламације краља од 25. августа те године, решио да се у ослобођеним и присаједињеним областима уведу у живот војни закони... – шире у 3. поглављу. Још већа грешка Министарског савета је његово решење о увођењу дела Устава од 5. јуна 1903. године у живот у присаједињеним областима – АС, Фонд МУД, 1913, П. 15.373 од 22. XI. Тек је 16/29. XII 1913. године, после бурних дискусија, у Народној скупштини, без гласања опозиције, усвојен Предлог закона о овлашћењу Министарског савета за одобравање кредита свију грана државне управе, потребних у новим областима за месеце јануар и фебруар 1914. године. – шире у 3. поглављу.

³⁷² Ове чињенице су узете у обзир као поука после Првог светског рата, када је Врховна команда укинута тек 5. маја 1920, после склопљених мировних уговора.

почетку, док су се ратна дејства одвијала према плановима савезника, он је на основу њих доносио, претежно, сам ратне одлуке.³⁷³ Убрзавао је и интензивирао продужек дејстава српске војске ка албанском приморју, иако одређене јединице још нису за то биле материјално спремне.³⁷⁴ Када су отпочела одступања од планова или непланирана дејства, Пашић је у мање сложеним случајевима доносио одлуке,³⁷⁵ док у сложенијим, са могућим значајним последицама, износио је те случајеве на седницама Министарског савета и консултовао се са Штабом Врховне команде или је тражио мишљење војног врха. У оба скупа сложенијих случајева, краљ је присуствовао министарским седницама (састанцима) и утицао на доношење основних одлука. Међутим, када је краљ побољевао, посебно крајем 1912. и почетком 1913. године, а с обзиром да је престолонаследник био командант 1. армије и био у њеном штабу, те није могао да заступа краља, Пашић је на себе преузимао и прерогативе највише власти, али не у битним питањима³⁷⁶.

Када је бугарска врховна команда затражила за блокаду Једрена још једну српску дивизију преко српског војног изасланика 9/22. XI 1912. године,³⁷⁷ исти је тај захтев проследио Штабу српске врховне команде а војвода Путник министру војном да га овај саопшти председнику владе. Наредног дана Пашић је на полеђини телеграма записао: "Прочитао. Треба чути и мишљење Мин. савета".³⁷⁸ Штаб ВК проследио је министру војном да упозна владу молбу бугарске врховне команде за већу количину артиљеријских оруђа 28. I/10. II 1913. године а што је исто учинио и бугарски посланик у Београду, обећавши председнику – министру Пашићу да бугарска влада пристаје на услове које српска влада одреди. Истог

³⁷³ Нпр.: ради планираног изласка српске војске на Јадран у пределу Драча, он је пожуривао Штаб ВК, да само она заузме Драч (без црногорске војске) а затим да не иде даље од Драча. Иако га је руски министар иностраних дела упознао непосредно пред рат да Аустро – Угарска нипошто неће дозволити да Србија има део јадранског приморја, Пашић је чинио огромне напоре да то Србија постигне.

³⁷⁴ Шире: Милић Милићевић, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.

³⁷⁵ На пр.: регулисао је да се турска војска преда пред Битољем само српској војсци а не и грчкој, која је тек пристизала.

Пашић је уместо министра војног водио бригу о српском наоружању, које су турске власти пре почетка рата запленила у Солуну. Зато је затражио од Министарства војног после ослобођења Солуна, да му се доставе подаци о врсти и количини оружја, те је ургирао почетком новембра 1912. године код грчке стране да се српско наоружање пронађе и пошаље у Србију. Поред осталог, радило се и о 52 комплетна пољска тома 75мм. – *ДОСПКС*, књ. 5, св. 2, док. 162.

³⁷⁶ По чл. 53 Устава у том случају Министарски савет је вршио краљевску власт "по упутствима која му краљ даје у границама Устава".

³⁷⁷ АВИИ, Пописник 2, кут. 14, ф. 4, гр. 6, док 1.

³⁷⁸ *ДОСПКС*, књ. 5, св. 3, док. 273, стр. 390 – 391.

дана, увече, одржана је министарска седница под председништвом краља Петра и одлучено је да се Бугарској пошаљу 10 старијих топова и 24 најновијих хаубица са муницијом и људством а о надокнади да се касније "говори".³⁷⁹

На тражење црногорског краља преко србијанског посланика на Цетињу да Србија помогне Црној Гори у вези Скадра, а претходно је краљ Петар I обећао ту помоћ, Пашић је наредног дана, 27. XI/10. XII 1912. године, послао одговор: "Јавите да ће ћемо га помагати најживље. Дали смо већ такве инструкције".³⁸⁰ Црногорски краљ инсистирао је да се пошаљу Црној Гори брзометни топови, али је војвода Путник био мишљења да се пошаљу преостали опсадни топови, те је Пашић посланику на Цетињу дао задатак да о томе пита црногорску владу. Међутим, краљ Никола желео је брзометне топове. Зато је Пашић ургирао код војводе Путника 31. XII 1912/ 13. I 1913. да се пошаљу код Скадра 12 брзометних топова, који су већ били са људством спремни за транспорт.³⁸¹ Како је црногорска војска неуспешно покушавала да освоји Скадар а командант српских трупа код Скадра пуковник Д. Поповић износио да би уз помоћ једне србијанске дивизије освојио Скадар, црногорски министри су се обраћали Пашићу да пошаље помоћ Поповићу, како би се освојио Скадар. Пашић је одмах прихватио то мишљење, јер је знао да ће велике силе Скадар доделити Албанији и био за то да их Црна Гора предухитри његовим освајањем. Зато је 4/17. II 1913. године дао налог посланику у Атини да хитно пита грчку владу да ли може својим лађама да превезе једну ојачану српску дивизију (око 26.000 људи) и да је једно време снабдева.³⁸² Међутим, грчка влада је одуговлачила са транспортом српских трупа ка Скадру а велике силе доделе Скадар Албанији, претходно спречавале довоз нових српских трупа и позвале Србију и Црну Гору да престану бомбардовати Скадар и да повуку војску. Пашић је послао о томе објашњење црногорској влади и Врховној команди молбу да команданту Приморског кора код Скадра ђенералу Бојовићу изда потребна наређења.³⁸³

³⁷⁹ Исто, књ. 6. св. 1, док. 133 и 136.

³⁸⁰ Исто, књ. 5. св. 3, док. 405, стр. 520.

³⁸¹ Исто, док. 608, стр. 731 – 732.

³⁸² Исто, књ. 6, св. 1, док. 159 – 162, стр. 249 – 251.

³⁸³ Исто, док. 499, 500, стр. 529 – 531. Претходно је Пашић упознавао посланике Србије на страни о ситуацији и својим мишљењима. Издвајамо једно: "Из истих разлога из којих морали смо одрећи се приморја мораћемо потчинити се решењу Европе у питању Скадра..." – исто, док. 238, стр.315.

Како су аустроугарски конзули у Призрену и Косовској Митровици организовали поједине отпоре албанских група³⁸⁴ а командант Ибарске војске ђенерал Живковић, сматрајући да су овлашћења конзула добијена од турске власти престала да важе, те да конзули та овлашћења треба да затраже од нових власти, наредио је да се око аустро – угарских конзулата поставе страже, наводно, ради њихове заштите. Са тим се сложио и војвода Путник.³⁸⁵ Пашић је на основу информације престолонаследника Александра затражио преко посланства из Беча да Аустро – Угарска повуче свог конзула из Призрена, а осталим посланствима шифровано је послао задатак да случај Прохаске искористе "у згодној прилици".³⁸⁶ Команданти места у Призрену и Митровици дозволили су конзулима да опште са својим поданицима, уз претходну најаву кретања, како би били обезбеђени стражом. Међутим, управник вароши у Митровици капетан Радоје Пантић (завереник) конзулу Ладиславу Тахију рекао је и да је неприкосновеност конзулата загарантована, те да нико не сме да уђе у конзулат осим њега (Пантића). На то му је Тахи одговорио да ће га примати као приватну личност а службено нема потребе да долази, док је сутрадан протествовао да му управник вароши онемогућава рад.

Аустроугарска противпропаганда и измишљеним случајевима створила је код дипломатских представника великих сила нерасположење и револт против Србије због, наводног, њеног непоштовања дипломатских правила. Зато је Министарски савет то питање разматрао 7/20. XI 1912. године и донео одлуку да конзули уживају сва права као раније у Турској царевини и "решила наредити најстрожије нашим цивилним и војним властима да од сада тако поступају и да избегавају сваки повод за жалбу јер то захтевају наши сопствени интереси, иначе влада краљевска не може примити одговорност за последице...". Преко шефа Краљеве канцеларије у Скопљу то је писмено достављено краљу, који је и замољен "да, као врховни командант изволи наредити да се издаду најбржим

³⁸⁴ Престолонаследник Александар, командант 1. армије, известио је Министарство иностраних дела 24. X/6. XI 1912. да је конзул Прохаска у Призрену, поред осталог, и сам отварао са тавана ватру на српску војску – *Исто*, књ. 5, св. 3, док. 110, стр. 243.

³⁸⁵ *Исто*, књ. 5, св. 3, док. 56, стр. 198 – 199.

³⁸⁶ *Исто*, док. 110, стр. 243.

путем нашим војеним и цивилним властима, где се конзули налазе, одговарајуће наредбе".³⁸⁷

Како Штаб Врховне команде није изнето примио до 22. XI/ 5. XII, ђенерал Мишић је по заповести начелника Штаба ВК тражио од МИД да се пошаљу упутства у вези поступака са конзулима и да се прихватају све одлуке владе осим оних које се косе са потребом оперативне војске. Пашић је пренео изнету одлуку Министарског савета и да су из МИД – а одређени чиновници за општење са конзулима, а ако би конзули тражили нешто што се коси са интересима оперативне војске, о томе обавестити МС.³⁸⁸ После тога дошло је само до несугласице италијанског конзула у Драчу са српским командантом пуковником Дамјаном Поповићем (завереник) у вези искрцавања конзулових људи у Драч.³⁸⁹ Пашић је 25. II/10. III 1913. године замолио Врховну команду: "Пошто је потребно да Влада буде о свему обавештена, молим наредите да стално будем извештен о свима догађајима у ново ослобођеним крајевима".³⁹⁰

Са црногорском војском није довољно планирано садејство, те је долазило до супротности, посебно око територија у Метохији и Пљеваљском делу Санцака. О тим супротностима (латентним сукобима) Штаб Врховне команде је преко министра војног извештавао Министарство иностраних дела и уједно председника МС Пашића. Затим је Пашић у вези тог проблема директно комуницирао са Штабом ВК и преко посланства на Цетињу настојао да реши проблеме па их је и решавао. Директна комуникација између наведених институција (МИД и ШВК) одвијала се непосредно и у вези других питања: Путник је тражио потребне политичке информације и извештавао МИД о разним чињеницама које је сазнавао а тицале се МИД – а; извештавао о упаду бугарских комита и тражио да се преко бугарске владе та појава заустави и др. Министарство војно и даље је информисало МИД о подацима до којих су долазили надзорни гранични официри,³⁹¹ затим о поступцима бугарских органа на граници са Србијом, на железници и др.

³⁸⁷ Исто, док. 248, стр. 355 – 356. Наредног дана добијено је мишљење једног од званичника Русије да, док нове територије коначно не буду признате, треба дати конзулима сва права која су имали под Турцима – исто, док. 266, стр. 383.

³⁸⁸ Исто, док. 381, стр. 498.

³⁸⁹ Исто, док. 529, стр. 646 – 647.

³⁹⁰ АВИИ, Пописник 2, к. 18, ф. 7, гр. 25, док. 1.

³⁹¹ Један од тих официра био је и резервни пешадијски поручник др Бож. Марковић – ДОСПКС, књ. 5, св. 3, док. 377, стр. 494 – 496.

Пашић, обављајући веома сложене и бројне спољнополитичке³⁹² и унутрашњополитичке послове (о њима шире у 3. поглављу), у спору и рату са Бугарском показао се као најспособнији српски политичар, упркос појединим противљењима краља, војног врха а посебно непријатељских субјеката.³⁹³ Правилно је процењивао намере бугарских државника и пратио њихова ангажовања³⁹⁴; сагледавао интересе релевантних држава те је приближавао Србији Грчку, Црну Гору, Румунију (коју је чак одвојио од утицаја Аустро – Угарске) па и Турску; правовремено обавештавао Штаб Врховне команде о намерама Бугарске да зарати и захтевао да се српска војска припреми за одбрану и nanoшење потпуног пораза бугарској и др. Био је 1912/1913. године да се пружи што већа могућа војна помоћ Бугарској, одлагао разговоре о бугарској надокнади за ту помоћ, која је инсистирала да надокнада буде новчана, и када се морало о томе одговорити, тражио је територијалну надокнаду. Иако су разграничење Србије и Бугарске по њиховом уговору из 1912. године на почетку њиховог спора подржавале све силе из правно позитивистичких разлога, Пашић је износио аргументе о потреби ревизије тог уговора из тадашње ратне праксе и на основу међународних одлука, као и из историјата његовог стварања, односно, да је застарео.³⁹⁵ Искористио је сукобе Грчке и Бугарске да би арбитража руског

³⁹² Набрајамо део тих послова - питања: односи са савезничким државама, суседним, великим силама, посебно са Аустро - Угарском због њених намера да онемогући планове Србије и да је потчини и др, и са Русијом, придобијајући је за јачу помоћ и ангажовањем и њеног цара, иако Русија још није била спремна да зарати; са албанским вођама, стварању аутономне Албаније и границе са њом (Лондонска конференција), албанске побуне и др; са Турском, посебно склапање мира уз регулисање бројних питања (турски дугови, ратна одштета, становништво и др.); југословенским народима; управљање у ослобођеним територијама и њихова анексија; праћење међусобних односа држава чије би интересе Србија могла да искористи; са Ватиканом (конкордат); аутономија Македоније; источне железнице и Јадранска железница; успостављање дипломатских односа и отварање нових конзулата; набавке за војску у иностранству; ослобођење ратних заробљеника; српски грађани у иностранству; зајмови;

³⁹³ Испољена способност Пашића у време балканских ратова недовољно је изнета у српској историографији. То се односи и на обимну књигу његовог апологете Васе Казимировића: *Никола Пашић и његово доба 1845 – 1926*, књ. 2, Београд 1990.

³⁹⁴ Бугарска страна позивала се и на мишљење престолонаследника Александра из почетка новембра 1912. године да се Бугарима попусти и да им се да територија по уговору, на шта је престолонаследника подржавао потпуковник (касније армијски генерал) Петар Пашић. Убрзо је престолонаследник износио мишљење у складу са јединственим ставовима државног врха и војске о неопходности ревизије уговора.

³⁹⁵ У току склапања уговора вршене су његове промене и остала су поједина питања отворена. Иначе, познате су три основне Пашићеве тезе од следећих четири: 1) Бугарска по уговору није ангажовала своју војску на Вардарском војишту, те је Србија морала толико већу војску да употреби и да има бројније жртве и материјалне трошкове; 2) промењен је уговор и када је Србија ангажовала око 50.000 војника и артиљерију на Тракијском војишту; 3) Бугарској није предвиђена територија источно од Једрена а задобила је захваљујући и Србији, и 4) Србија се одрекла неспорих територија западно од Шар – планине да не би Бугарска и она заратиле против

цара обухватила све четири државе савезнице, што је ишло у прилог Србији и Грчкој, а на чему су инсистирале све савезнице осим Бугарске.

Пашићу је било важно да зна способност српске војске за вођење рата против Бугарске, иако су већ потписани Уговор о савезу између Краљевине Грчке и Краљевине Србије и Војна конвенција 19. V/1.VI 1913. године.³⁹⁶ Зато је крајем маја 1913. године тражио од војводе Путника да га обавести да ли би Србија могла да води успешан рат против Бугарске сама или треба да ратује заједно са Грчком³⁹⁷. Војвода Путник сазвао је за 1. јуни састанак највиших војних команданата, укључно и престолонаследника, који су износили различита мишљења, али је закључак био: залагати се за савез са Грчком, хитно концентрисати српске армије и отпочети операције пре него што бугарске трупе буду запоселе повољне положаје.³⁹⁸ Међутим, Пашић се са правом држао политичке логике насупрот изнете војне (да се превентивно нападне бугарска војска), Био је против да српска војска прва почне са нападом на "савезника" а што је и руска страна захтевала ненападање, односно, најавила је да ће за њу бити кривац ко први почне војна непријатељства.

Извештавао је Штаб ВК о припремама и плановима бугарске војске; упозоравао, а на основу и претходно донетог става владе, Путника да не дозволи постепену инфилтрацију бугарске војске на територију у Македонији, на коју је претендовала Бугарска,³⁹⁹ спроводио предлоге Штаба Врховне команде,⁴⁰⁰

Аустро – Угарске, за који рат Бугарска се обавезала да ангажује 200.000 војника – детаљније: *ДОСПКС*, књ. 6, св. 1, док. 187, стр. 269 – 274.

У српској историографији се не износи наведена трећа теза, вероватно што је територију источно од Једрена Бугарска изгубила, односно што ју је Турска повратила. То се у току српско – бугарског спора није знало да ће се десити, а тада је то био релевантан аргумент за српску страну. Наведене три тезе изосе се у: *Историја српског народа*, књ. 6, том 1, Београд 1983, стр. 193; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд 1990. стр. 422; и др.

³⁹⁶ Изнети документи су ратификовани 8/21. јуна 1913. године – С. Скоко, *Други балкански рат*, књ. 1, стр. 405 - 413; *ДОСПКС*, књ. 6, св. 2, док. 308, 309, стр. 401 – 408. Пашић је поручио Путнику 28. IV/11. V 1913. да наредити српским војним делегатима да, сем питања о Војној конвенцији, са грчким делегатима расправљају и остала војна савезничка питања која произилазе из конвенције (концентрација јединица и др) – АВИИ, Пописник 2, к. 15, ф. 1, док 6/2.

³⁹⁷ Пашић је коначну одлуку о неопходности савеза са Грчком донео раније. Када је обавештен да Бугарска са Аустро – Угарском припрема планове против Србије, захтевао је 7/20. IV: "Убрзајте споразум са Грчком" – *ДОСПКС*, књ.6, св. 2, док. 37, стр. 143.

³⁹⁸ Шире: Д. Живојиновић, *н.д.*, стр.242.

³⁹⁹ Гл: *ДОСПКС*, књ. 6, св. 2, док. 313, стр. 411.

⁴⁰⁰ Издвајам: војвода Путник је Пашићу 22. V / 4.VI 1913. изнео да је у случају оружаног сукоба са Бугарском могућ упад арнаутских снага из Албаније и предложио "потребно је учинити нужан споразум са црногорском владом у погледу заједничке операције противу Арнаута из Албаније, ако би га било (арнаутског упада – прим. В.И.)." Пашић је одмах ангажовао посланика на Цетињу и, када је након три дана добијен позитиван одговор црногорске владе, која је понудила и

У критичној фази решавања србијанско – бугарског спора, када су силе вршиле притисак да се спор решава арбитражом руског цара, сходно Уговору од 13. марта 1912, Пашић је морао да савлада бројне препреке. У Србији се имао у виду чл. 2 Тајног додатка Уговора и тражено од Пашића да претходно добије повољне услове од Русије, а за што је била и грчка страна. Када је руска влада 8/21. јуна затражила од бугарске и српске владе да у року од четири дана доставе меморандуме са својим аргументацијама, одржана је седница Министарског савета под председништвом краља. Пашић је био спреман да прими руску арбитражу без икакве резерве, али су на седници били против тога два министра: војни ђенерал Божановић и правде др М. Полићевић. Ова два министра у знак протеста сутрадан поднели су оставке.⁴⁰¹ На другој седници Министарског савета 9/22. VI Пашић је настојао да превагну умеренија гледишта, али је неколико министра и краљ били против тога па је Пашић поднео оставку владе, коју краљ, на упорно инсистирање руског амбасадора Хартвига, није прихватио.⁴⁰² Иако је министарска криза била у току Пашић је до 13/26. јуна припремио меморандум за руску владу у којем је, поред осталог, изнео прихватање руске арбитраже без резерве, што је крња влада наредног дана усвојила. Са тим се није сложила грчка страна а српска врховна команда од раније је била против тога. На седници Народне скупштине 14/27. јуна био је снажан отпор владиног прихватања безусловне арбитраже, па је седница одложена за три дана. Појачан је притисак дипломатије Тројног споразума а Румунија је наговестила непријатељство. Пашић је о томе одмах обавестио војводу Путника јер је из Врховне команде стизало највеће противљење влади. Пашић је убрзао преговоре са Турском. Знао је да су бугарски краљ и врховна команда планирали да после 10/17. јуна опочну акцију оружаног запоседања територије које су биле под окупацијом грчке и

значајније ангажовање и против Бугарске, саслушао је Министарски савет и предузете су познати кораци – *ДОСПКС*, књ. 6, св. 2, док. 332, 351, стр. 426, 439.

⁴⁰¹ Текст оставке министра војног: "На јучерашњој министарској седници одржаној у двору под председништвом краља, нисам се могао сложити са мишљењем осталих чланова повереног вам кабинета, да се прими позив руске владе на арбитражу по уговору и да се да пристанак без икаквих резерви. Налазим да у таквој изјави нема гаранције да се очува правац владине политике изложене у експозеу у Народној скупштини, коју је скупштина одобрила и прихватила, нити нам она даје јемство да ће у нашем поседу остати неокрњена граница на десној обали Вардара од ушћа Брегалнице, чиме би животни интереси земље били јако оштећени. Како се у питању о овој изјави нисам сложио са вама, то вас молим да ми се уважи оставка на звање министра војног" – С. Скоко, *н.д.*, стр. 229.

⁴⁰² *Исто*, где је дат и текст Пашићеве оставке.

српске војске,⁴⁰³ а претходно су то покушавале мањим дејствима. Бугарска влада опозвала је свог посланика из Београда, што је и руска влада схватила као објаву рата, с обзиром да је и руском цару бугарска страна давала временски ултиматум за решавање спора. На седници Народне скупштине 30. јуна Пашић је образлагао владин став на основу члана 4. Тајног додатка, те је владина декларација прихваћена као и одлазак председника владе у Санкт Петербург (Петроград). Седница Скупштине још није завршена, када су стигла два телеграма од Врховне команде: у првом се извештавало да је бугарска војска ујутру 17/30. јуна извршила напад на српску војску дуж целе дематкационе линије у Македонији, а у другом да је истовремено нападнута и грчка војска на целом фронту.⁴⁰⁴

Пашић је давао важне инструкције Врховној команди за вођење рата: "Кад су Бугари отпочели рат без објаве рата, онда примите рат и постарајте се да непријатеља сузбијете и победите (18. VI/1. VII)"; "Прекид односа и објаву рата учинићемо сутра или прекосутра. Међутим, ви радите свом снагом као да је рат објављен. Румунија добро се држи (18. VI/1. VII)"; "Зебем, јер предвиђам скоро интервенцију сила. Бугари изјавили да је напад без знања владе и да су издали наредбу за обуставу непријатељства и повлачење. Убрзајте одсудне нападе (19. VI / 2. VII)"⁴⁰⁵; "Јавите војводи Путнику да не треба веровати гласовима од стране бугарске војске и Владе да су издали заповест војсци бугарској да обустави дејства. Глас се пушта да обмањују страни свет и нашу војску (20. VI/3. VII)." ⁴⁰⁶ Војвода Путник редовно је и детаљно обавештавао Пашића о току операција, који их је у скраћеном обиму преносио посланицима Србије на страни са додатним објашњењима за рад. Издвајам објашњења у којем је износио и војностратегијски став, да у таквим случајевим до мира може доћи само победом једне стране.⁴⁰⁷ На почетку рата Пашић је кординисао активности српске и грчке стране, а када су преовладале војне операције, регулисао је да Врховна команда "непосредно општи са грчком Врх. командом преко изасланика и повереника грчког а који се налази у нашој Врх. команди."⁴⁰⁸ Министар финансија Л. Пачу,

⁴⁰³ ДОСПКС, књ. 6, св. 2, док. 495, стр. 543.

⁴⁰⁴ Исто, док. 548 – 550, 554, стр. 587 – 589, 590 – 591 – извештаји Врховне команде МИД – у, а док. 550 извештај ВК Министарству војном.

⁴⁰⁵ АВИИ, Пописник 2, к. 22, ф. 4, гр. 19, бр. 1.

⁴⁰⁶ ДОСПКС, књ. 6, св. 2, док: 573, 575, 596, стр. 602, 603, 618.

⁴⁰⁷ Исто, док. 579, стр. 607: "Циркулар свима посланствима Краљевине Србије... Неистините су вести да је Бугарска обуставила борбу и нападе бугарске војске, јер се борба још води и не може се задржати док једна или друга страна не буде побеђена".

⁴⁰⁸ Исто, док. 624, стр. 633.

док је заступао Пашића, који је био у Букурешту ради склапања мира, интервенисао је код Врховне команде 16/29. VII да се убрзају дејства против бугарске војске.⁴⁰⁹

Министар војни и даље је био ђенерал Божановић и није непосредно био укључен у дипломатске радње нити у извођењу операција, а што му и нису биле дужности. Када је Пашићу посланик Србије у Русији изнео сумњу да бугарски војни изасланик у руском генералштабу прати распоред и кретање српске војске, Пашић је је регулисао да се са тим упозна министар војни, који је имао могућност да ту сумњу провери преко српског војног изасланика у Русији.⁴¹⁰

Када је склопљен мир у Букурешту, Пашић је оданде јављао хитне податке. Тако је 31. VII/13. VIII Министру војном телеграфисао: "Протокол састављен на основу чл. 4 Уговора о миру гласи: Једна мешовита Српско – бугарска комисија, која ће бити образована у року од годину дана после ратификације Уговора о миру, регулисаће питања односећа се на стару Српско – бугарску границу узимајући за принцип...Остатак протокола није хитне природе. Молим саопштите ово и Врховној команди." Министар војни је истог дана проследио Врховној команди препис депеше.⁴¹¹

2.6.3. Обавештавање јавности и војна цензура у ратовима 1912 -1913. године

У току балканских ратова 1912-1913, када је српска војска (Општевојно одељење Министарства војног) издавала само *Службени војни лист*,⁴¹² организовала је обавештавање јавности преко лица за страну кореспонденцију, домаћих и страних ратних дописника, страних војних представника и њихових пратилаца и Ратног пресбирора, који је таворио у Обавештајном одсеку Оперативног одељења Врховне команде⁴¹³. У ратној формацији српске војске уочи Првог балканског рата били су у штабовима армија и њима равним саставима предвиђени секретари за страну кореспонденцију. Зато је министар

⁴⁰⁹ "Како ће вероватно настати кроз дан два прекид непријатељства, мислим да би требало узети у оцену да се Бугари одмах очисте са наше територије да се не би ту нашли за време прекида непријатељства." – АВИИ, Пописник 2, к. 23, ф. 9, гр. 40, док. 8. Војне операције прекинуте су 31. јула у подне.

⁴¹⁰ *ДОСПКС*, књ. 6, св. 2, док. 622, стр. 632 (23. VI / 6. VII 1913. године).

⁴¹¹ АВИИ, Пописник 2, к. 21, ф. 7, гр. 23, док. 15.

⁴¹² Не рачунамо рукописне сатиричне листове српских војника под Једреном 1913, чије је излажење подстакао потпуковник др Тодор Љ. Павловић: *Кадикејски гласник* и *Мутна Марица*.

⁴¹³ Тада су излазили у грађанству са војном тематиком три листа: *Илустрована ратна кроника* (Београд 1912 – 1913), *Илустрована ратна кроника* (Нови Сад 1912 – 1913) и *Балкански рат у слици и речи* (Београд 1913).

војни 16/29.септембра 1912. године⁴¹⁴ на те дужности поставио веома способна лица, углавном, из дипломатскоконзуларних представништва са турске територије (секретара Министарства иностраних дела, драгомана посланства у Цариграду, драгомане конзулата у Солуну и конзулата у Битољу, вицеконзула у Солуну и др.). Главни ђенералштаб је 3/16.октобра 1912. године издао прво наређење којим је регулисан рад страних дописника и страних војних представника, поједини облици делимичне цензуре штампе и др.⁴¹⁵

Како су на почетку Првог балканског рата приватни листови Србије објављивали и измишљене вести, министар војни затражио је 6/19. октобра од Врховне команде да шаље *Српским новинама* извештаје “који би као званични имали јаког уплива на ширу публику.” Навео је и “да би било врло корисно да Врховна команда шаље редовно спискове погинулих и рањених, са назначењем јединице у којој је убијени или рањени служио, као и места њиховог рођења. Шта буде Врховна команда по овоме урадила известити Министарство војно.”⁴¹⁶ Министарство иностраних дела је енергичније реаговало наредног дана код Краљеве канцеларије: "Овамо долазе невероватно депримирајући гласови [...]. У недостатку макаквих вести из ратног пресбирова, чак и озбиљан свет верује у иначе најневероватније ствари којима су пуни бечки листови [...]. Нама је овде тешко сузбијати кад немамо никаквих вести. Потребно би било саветовати Врховној команди да своју информациону службу организује тако да се у Србији и у свет шаљу сваки дан извештаји какви су потребни за обавештавање и подизање духа и веровања у нашу војну снагу. Најбоље би било да Слободан Јовановић узме цео ратни пресбир на себе и организује га. Јовановић"

⁴¹⁴ АВИИ, Група фондова Војске Краљевине Србије, Пописник 2, кут. 8, ф. 2, док. 10/3.

⁴¹⁵ Исто, к. 156, ф. 3, док 4. Издајам: "У току предстојећег рата у близини војске налазиће се извештајни број страних и наших новинарских извештача...Као спољни знак они ће имати тробојку на десној руци, а сем тога сваки ће имати пропусницу снабдевену жигом Врховне команде...Према њима треба бити предусетљив у сваком погледу, али ће команданти, према приликама, сами решавати докле им се може дозвољавати приступ...треба их груписати уједно, па им из штаба дати по једног од оних који су одређени за страну кореспонденцију. У погледу смештаја и исхране указивати им све помоћи у границама могућности. Поред цензуре у Врховној команди, имаће своју цензуру и сасвим засебне колоне. Све депеше и писма која говоре о војсци и њеним операцијама, фотографије и крокије не може ни једна телеграфска или поштанска станица отпављати ако нису снабдеване жигом Врховне команде или дотичне више команде. Лажне вести и све што би нашу војску компромитовало, не жигосати....Сем новинарских извештача налазиће се на војишту и страни војни аташеи. У погледу предусетљивости и указивања помоћи за њих важе исте напомене. Сем тога, они ће имати и своје пратиоце официре, који ће добити потребна упуства..."

⁴¹⁶ Исто, к. 17, ф. 3, док. 18/1. Начелник Оперативног одељења Штаба ВК предао је захтев министра војног шефу потчињеног му обавештајног одсека "на знање и поступак" 10/23. X 1912.

("Пижон", начелник МИД – а).⁴¹⁷ Зато је Штаб Врховне команде 10/23.октобра наредио армијама: "Придатим у штабу за страну кореспонденцију наредите да за јавност састављају детаљне извештаје о важнијим појединостима, као одликовања појединаца, отимање заставе, отимање позиција на јуриш, расположењу народа у новоослобођеним крајевима итд. Све шаљите Врховном штабу."⁴¹⁸ Истог дана Штаб Врховне команде, "да би пратио и контролисао писање наше штампе", замолио је министра председника да нареди "свима редакцијама да шаљу по два примерка свога листа".⁴¹⁹ За шефа Ратног пресбирора Штаба ВК команде постављен је Слободан Јовановић, који је то био цело време 1912 – 1913. и 1914 – 1915. године.⁴²⁰

Након шест дана Штаб Врховне команде издао је ново наређење армијама којим је одредио нова лица за обавештавање јавности (Ђође Јеленић у 1, Дража Павловић у 2. и Живојин Дачић у 3. армији) и изнео њихове дужности: "да јављају о свим успесима наше војске у току борби, одликовању појединаца, заробљавању непријатеља, профијанта, проласку кроз поједине крајеве и уласку у вароши, расположењу нашег и непријатељског становништва итд. Стављати их у могућност да буду довољно обавештени. За неизвршење биће сами одговорни. Све ово да буде подробније, у виду описа и да се шаље Штабу Врховне команде."⁴²¹

Министар војни је 25. XI/8. XI 1912. године регулисао да се *Службени војни лист* шаље и свим војним станицама у позадњем делу (претходна територија Србије) и командантима места на војишном делу: по пет примерака командантима места у Скопљу, Приштини, Новом Пазару, Сјеници и Призрену, по три у Пећи, Прилепу, Велесу, Кривој Паланци и Куманову и по један у осталим местима.⁴²² Први подаци о погинулим српским официрима почели су се

⁴¹⁷ ДОСПКС, књ. 5, св. 3, док. 15, стр. 158 – 159.

⁴¹⁸ АВИИ, Пописник 2, к.17, ф. 3, док. 18/3.

⁴¹⁹ Исто, док. 18/4.

⁴²⁰ С. Јовановић, *Апис*, у: *Из историје и књижевности*, I – II, Београд 1931, I, 302 – 303.

Издавајам: "У Балканским ратовима, при Врховној команди било је неколико десетина страних дописника; у Аустријском рату била су само двојица: један за француску, други за енглеску штампу (ово није било тачно за 1916 - 1918. годину на Солунском фронту – прим. В.И.)."

⁴²¹ АВИИ, Пописник 2, к. 19, ф. 6, док. 4/1.

⁴²² СВЛ, бр. 23 од 5. 11. 1912, стр. 500 –501. Тада је годишња претплата за СВЛ за све припаднике војске и њене пензионере износила 3 динара а за остале категорије становништва 9 динара, који су плаћали огласе док је за припаднике оглашавање било бесплатно.

објављивати у *Службеном војном листу* тек крајем децембра 1912. године (стр. 547 – 548) у рубрици "Умрли".⁴²³

У Бугарској је уведена цензура штампе а ратни дописници су имали мањи приступ војним јединицама. Тако је српска 2. армија, када је стигла под Једрене, примила наређење од бугарске врховне команде: "никакви коресподенти не треба да се пуштају у рејон дејства ове армије. Сви коресподенти, који се на рејону дејства нађу, одмах да се ухвате и стражарно пошаљу штабу армије."⁴²⁴

У току Првог балканског рата српска војска није могла да се придржава у потпуности свих изнетих наређења. Број ратних дописника био је велики а поједини страни новинари су и без легитимација стизали до нижих јединица. Војна цензура штампе није вршена, осим појединих изнетих облика спречавања отицања неповољних информација. Зато је само званично уведена цензура ПТТ саобраћаја од стране министара грађевина и војног 10/23. октобра 1912. године *Правилником за поштанску службу у рату*⁴²⁵ на основу чл. 23 Устава и Закона о уређењу војних пошта од 24. септембра 1876. године.⁴²⁶

Како су крајем 1912. и почетком 1913. године бугарске новине активније пропагирале у Македонији, војне поште су склањале бугарске листове. Долазило је до протеста бугарских војних представника, учитеља и др. Зато је војвода Путник замолио 20. XII 1912 / 2. I 1913. председника Пашића: "Да не би Команда била принуђена забрањивати улаз бугарским листовима у ове крајеве, молим учините представку код владе бугарске да спречи писање које би могло ... (нечитка реч – прим. В.И.) релативно добре досадашње односе. Ово се у толико лакше може учинити што у Бугарској постоји цензура за листове."⁴²⁷

Министарство иностраних дела усвојило је предлог посланика у Софији да бугарским листовима *Вечерња пошта* и *Реч* забрани улазак у Србију и

⁴²³ Иако су губици српских официра најпотпуније објављивани у *Службеном војном листу*, било је грешака у подацима и изостављања више појединаца. Ађутантско одељење Врховне команде достављало је делимичне податке Министарству војном ради попуне – замене погинулих. Ни између два светска рата преживели другови, углавном генерали којима је то била и дужност, нису знали који су све официри погинули. На пример: генерал (контразавереник) Војин Максимовић као начелник Историјског одељења Главног ђенералштаба. Чак на споменику Кумановској битци и Споменици о њој из 1937. године нису објављена имена свих погинулих официра – Шире: В. Иветић, *Погинули српски официри у Првом балканском рату*, у: *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, Одељење историјских наука САНУ, књ. 30, Београд 2007, 119 – 136.

⁴²⁴ АВИИ, Пописник 2, к. 156, ф. 6, гр. 37, док. 3.

⁴²⁵ *СВЛ*, бр. 22/1912, стр. 491 – 496.

⁴²⁶ *ЗЗУ*, XXIX, стр. 671.

⁴²⁷ АВИИ, пописник 2, к. 17, ф. 3 или 4, гр. 18, док. 4; ф. 4, гр. 18, док. 7.

новоослобођеним крајевима због непријатељског писања и 12/25. I 1913. године замолило Врховну команду "да у томе смислу изволи издати потребна наређења нашим властима у крајевима, које је заузела наша војска."⁴²⁸ Начелник Штаба Врховне команде одобрио је априла 1913. године да се новине на турском језику *Јени Асир* дистрибуирају у новоослобођеним областима и у границама остале Србије, о чему је његов помоћник генерал Мишић обавестио председника Пашића и да му се слати по један примерак тих новина.⁴²⁹ Одобрио је и грчком листу, такође због афирмативног писања и из Солуна *Néa Alithia* да се продаје у новоослобођеним крајевима.⁴³⁰

Пашић је истакнутије стране новинаре, публицисте и књижевнике (Ситон – Ватсона маја 1913, Џорџа Тревелјана, Хилтона Јунга и Винтрора Јунга почетком јуна и др.) предусетљиво примао, при њиховом одласку у Скопље и у друге ослобођене вароши у пратњи им најчешће одређивао секретара МИД – а др Станоја Михаиловића и од војводе Путника молио за њих најбољи третман.⁴³¹

Министарство иностраних дела интензивирало је рад свог Пресбиороа тако да је исти свакодневно издавао *Преглед итампе* и *Извештаје страних агенција*, те је председник Пашић замолио 6/19. IV 1913. године Врховну команду да, када у тим документима уоче нетачну вест, одмах јави МИД- у ради демантија. Након четири дана Врховна команда слала је конкретније податке о лажним вестима Пашићу.⁴³²

Првог дана рата са Бугарском 17/30. јуна Пашић је упозорио Врховну команду да са војишта стижу до листова "лажни гласови" и затражио да се забране приватна употреба телефона и телеграма, а одговорни поштански чиновници у случају непоштовања такве наредбе, да се ставе под војни суд. Тај задатак је дат начелнику Саобраћајног одељења ВК, претпостављеном инспектору војних пошта.⁴³³

На почетку рата са Бугарском, Штаб Врховне команде тражио је од министра војног способније личности за свој ратни пресбиоро и за пратњу истакнутијих страних дописника. Министарство иностраних дела одмах је упутило из Београда др. С. Михаиловића а С. Луковићу депешом јавило да

⁴²⁸ Исто, док. 10 (18/10).

⁴²⁹ Исто, док. 11 (18/11).

⁴³⁰ Исто, док. 16.

⁴³¹ Исто, док. 15; 17...

⁴³² Исто, к. 17, ф. 4, гр. 18, док. 13, 14,...

⁴³³ Исто, к. 24, ф. 9, гр. 36, док. 1.

остане у Скопље и јави се у Штаб ВК.⁴³⁴ Затим је начелник Штаба ВК тражио од председника Пашића да забрани београдским листовима објављивање војних тајних података.⁴³⁵ Пашић је лично одговорио војводи Путнику да су предузете тражене мере (што је могло по члану 39, став 2, тачка 2 Закона о штампи – прим. В.И.), али да је битније да се на војишту предузму мере које је он навео 17/30. јуна.⁴³⁶ Министарство иностраних дела, уствари шеф Пресбирора Виловски Теодор,⁴³⁷ обавестило је Врховну команду 19. VI/2. VII да је организовало службу за целу европску штампу и да им прослеђује извештаје Команде, али и да многи европски новинари траже да дођу у Скопље. Затим је питало да ли им се може издавати легитимација и на који начин. Војвода Путник је одобрио да и даље долазе страни дописници, с тим што је било ново: одобрио је да им легитимације издаје МИД.⁴³⁸

Како је бугарски пресбиро поплавио европску штампу лажним вестима о бугарским победама, војвода Путник је предложио мере за парирање тога (слање у Скопље два познатија новинара из већих европских редакција да се на лицу места увере о бугарским лажима и др.)⁴³⁹

Једна од највећих бугарских лажи, коју је прва објавила агенција Ројтер, је да је код погинулог српског капетана Радојка Првуловића пронађена наредба Врховне команде из које се, наводно види, да је српска страна прва припремила напад. Војвода Путник је одмах то демантовао, изневши да је код капетана Првуловића била наредба Штаба ВК од 26. маја 1913. године, којом су се српске старешине упозоравале на бугарске појединачне нападе ради заузимања делова територије Македоније и да такве изненадне нападе одбијају.⁴⁴⁰

Такође велика је лаж била, коју су бугарске агенције шириле, да је српска војска код Босилеграда стрељала бугарске заробљенике и поубијала неколико девојчица. Пашић је телеграфисао о томе Врховној команди 8/21. VII и замолио да, ако је то нетачно, одмах демантује. Међутим, из Штаба Врховне команде

⁴³⁴ Исто, к. 23, ф. 3, гр. 9, док. 9 (9/9).

⁴³⁵ Исто, док 4: "Молим наредите одмах, да се име ни једне јединице и ни једног вишег команданта не спомене више у новинама. Молим запретите обуставом излагања за време целог рата сваком листу који се огреша о ово, а кривци да се подвргну законској одговорности".

⁴³⁶ Исто, док. 6.

⁴³⁷ Син аустроугарског мајора у пензији и барона из Вилова Јована Стефановића Виловског, који је по писању *Пијемонта*, слабо вршио дужност шефа Пресбирора МИД –а.

⁴³⁸ АВИИ, Пописник 2, к. 23, ф. 3, гр. 9, док. 3.

⁴³⁹ Исто, док. 5.

⁴⁴⁰ Исто, док. 7.

сутрадан је прослеђен садржај депеше Команданту Шумадијске дивизије II позива да извести одмах "шта је у ствари."⁴⁴¹

Пашић је 20. VI/3. VII 1913. године телеграфисао Врховној команди: "Имате ли доказа да су Бугари убијали наше рањенике, који су, на коме су месту то радили и по могућству имена и број побијених рањеника. То је потребно да протестујемо код сила".⁴⁴² У српској војсци убрзо су се прикупили докази о стварним злочинима бугарске војске, претежно о масакрирању српских рањених официра, који су се пожртвовано борили. То су били, процентуално у већини случајева, официри учесници Мајског преврата или чланови организације "Уједињење или смрт". На организовању прикупљања података о бугарским злочинима највише се ангажовао ђенерал Ж. Мишић,⁴⁴³ а ангажоване су биле и институције изван војске, углавном из Министарства унутрашњих дела у источној Србији.⁴⁴⁴

Ради прикупљања тих доказа, непосредно на терен отпутовао је и шеф Обавештајног одсека Оперативног одељења ВК потпуковник (касније армијски генерал) Милан Ж. Миловановић. Његов заступник капетан I класе (касније армијски генерал) Милутин Ђ. Недић написао је примеран реферат (предлог) да се објаве документи о бугарским злочинима 1913. године. То је прихватио војвода Путник и послао предлог заступнику председника МС Л. Пачу – у 22. VII/4. VIII 1913. године.⁴⁴⁵ Такви прикупљени документи нису одмах објављени⁴⁴⁶ а један од ретких и непотпуно одмах описаних случајева је убијање рањеног потпуковника Радомира Аранђеловића, команданта 4. прекобројног пука (10/29. јули, Велики Говедарник). Обдукцији његовог тела у Куманову 15/28. јула присуствовали су француски проф. др Ф. Ревеншон (са француске ВМА), чувени новинари Анри Барби и Албин Кучбах и др., и установљено да је као рањеник убијен револверским метком у главу и убодима бајонета у грудима.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Исто, док. 11.

⁴⁴² Исто, к. 24, ф. 4, гр. 8, док. 1.

⁴⁴³ Исто, док. 8.

⁴⁴⁴ На пример: МУД је проследило извештај начелника Тимочког округа 30. VI/13. VII 1913.

Врховној команди: "Бугари су узвршили у селу заглавском преко сто силовања деце, од чега су многа помрла или тешко повређена" – исто, док. 3.

⁴⁴⁵ Исто, док. 6 и 14.

⁴⁴⁶ Део тих злочина наведен је у: *Зверства Бугара и Аустро – Немаца*, св. 1, Солун 1916.

⁴⁴⁷ АВИИ, П – 2, к. 24, ф. 4, гр. 8, док. 16.

Штаб Врховне Команде јављао је да нема више смештајних простора за стране новинаре и војне представнике те су председник Министарског савета или његов заступник интервенисали да се обезбеди прихват за поједине високе официре савезничких земаља. Начелник Штаба Врховне команде прекинуо је бављење новинара у армијама 11/24. VII, осим кинематографима, регулисао да их прими Пресбиро Врховне команде у Скопљу, а коме то није одговарало, могао је да отпутује у Београд или да неколико дана проведе у Нишу у пратњи армијских секретара за страну кореспонденцију Иванића и Луковића.⁴⁴⁸

2.6.4. Примена међународног ратног права

У Кнежевини и Краљевини Србији праћен је настанак и развој међународног ратног права и примењиван. Још док оно није почело да се кодификује, до средине 19. века, примењивало се обичајно право.⁴⁴⁹ Србија је приступила 24. III 1876. године *Женевској конвенцији за побољшање судбине војних рањеника у рату* од 22. VIII 1864. Новоосновано друштво Црвеног крста Србије одмах је превело, штампало и распрострањивало Конвенцију. Министар војни издао је наредбу да је војска примењује а наредне године, 1. XII 1877, донета су *Ратна правила по међународном праву*.⁴⁵⁰ После стицања независности 1878. године Србија је потписала или приступила свим конвенцијама које су се односиле на ратно право, осим за ратове на мору и у ваздуху. Хашке конвенције и декларације из 1899. године ратификовала је 11. V 1901. Потписала је али није ратификовала све Хашке конвенције декларације из 1907. године (о томе је писано у претходном тексту: 2.6.1.а Почетак сукоба цивилних и војних власти у

⁴⁴⁸ Оваква пракса извештавања јавности примењена је и у рату 1914, с тим да је више приватних издавача покренуо ратне листове у којима су, претежно објављивана саопштења ратних пресбиороа. Издаване су сличне наредбе за чување тајности. Међутим, током 1915. године и Србија је била принуђена да уведе цензуру штампе а као што је то већ учињено и у другим демократским земљама у току текућег рата. Зато је регент Александар, врховни заповедник српске војске, на предлог министра војног донео 28. априла (11. маја) 1915. године *Уредбу о војној цензури за време рата* (СВЛ, 1915, стр. 258 – 267, а првобитни текст са погрешкама у претходном, 11. броју на стр. 196 – 206). Законски основ за доношење наведене уредбе пронађен је у чл. 41 Закона о устројству војске. Шире о томе: В. Иветић, *Однос са јавношћу српске војске преко штампе после Мајског преврата до 1918. године*, у: *Војно дело*, бр. 6/2002, стр. 168 – 183.

⁴⁴⁹ Први уговор који је Србија закључила а односио се на међународно ратно право је Споразум о примирју, склопљен 11. IX 1806. године између Карађорђа и Ибрахим – паше. Затим су то: споразум о примирју између турске и српске војске склопљен у Параћину 17. VIII 1808; Србија се прогласила неутралном, прокламацијом 10. IV 1841, за време побуне хрушћанских поданика у нишкој, пиротској, лесковачкој и прокупачкој нахији; меморандум Порти априла 1856. поводом Кримског рата.

⁴⁵⁰ Шире: В. Иветић, *Почетак примене и кршења међународног ратног права у Србији*, у: *Војно дело*, 4 – 5/1998, 182 – 189.

новоослобођеним крајевима 1912. године). То је имало за последицу да их тадашњи државници и дипломате Србије нису довољно проучили, али, захваљујући логичком, хуманом и искуствено политичком мишљењу, чинили првенствено исправне кораке.⁴⁵¹

У војсци је проучавано ратно право. Од најмање три наставна предмета из области права у Војној академији, увек се изучавало Међународно и ратно право, углавном на Вишој школи. Наставници тог предмета били су истакнути правници, од којих издвајамо политичара и професора Велике школе Гигу Гершића, српског класика међународног права. Скоро сви официри правне службе (судске струке) дипломирали су право на Великој школи, односно, Београдском универзитету, а део је слат и у иностранство на усавршавање. У часопису *Ратник* сваке године објављен је барем један чланак или превод из ратног права. Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну уграђиване су у војна правила, најкасније за годину дана, највише у изнетој *Уредби о служби у позадини војске*. Међутим, део високих команданата био је у пензији када је донета 1908. године нова наведена поверљива уредба, а део нижих официра није имао прилику да се детаљније упозна са њом. Другачије је био случај са женевском Конвенцијом за побољшање судбине рањеника и болесника у војсци за време рата из 1906. године коју је потписао опуномоћеник краља Србије. У Санитетском одељењу Министарства војног приступило се изради новог правила Ратне санитетске службе. Како се очекивала ратификација наведене конвенције у виду закона у којем су убациване наредбодавне одредбе, прво је издат привремени упут за ратну санитетску службу 1908. године. Закон, којим је ратификована Конвенција, усвојен је на XXVI редовном састанку Народне скупштине 17. I 1909. године, и завршавао се ставом: "Препоручујемо Нашем Министру војном, да овај Закон обнародује, свима Нашим Министрима да се о извршењу његовом старају; властима пак заповедамо да по њему

⁴⁵¹ Издвајамо почетак Првог балканског рата, када је аустроугарски посланик долазио у Министарство иностраних дела Србије и изјавио, поред осталог, да је Прокламација краља Србије "узнемирила владу Аустроугарску због неких пасажа који би се тичали промене територијалног status quo – а у Турској...". Претходно је посланик "запитао зар смо већ организовали цивилну власт у Подујеву. На ово одговорено му је: да јесте и да ће морати бити све докле српска војска буде заузимала турску територију."- ДСПКС, књ. 5, св. 3, док. 16, стр.159. По чл. 42 Правилника о законима и обичајима рата на копну на окупираној територији је могла да се успостави само војна власт и где та власт постоји, та се територија сматра окупираном.

поступају, а свима и свакоме да му се покоравају".⁴⁵² Пре склапања Балканског савеза и отпочињања рата потписнице су, сходно Конвенцији о решавању међународних сукоба мирним путем, затражиле услуге или посредовање више сила ради побољшања положаја својих сународника, а Србија и Бугарска за случај спора предвиделе су посредовање једне силе (чл. 2) и др.

Уочи почетка рата 4/17. X 1912. године министар војни пуковник Р. Бојовић замолио је начелника Главног ђенералштаба "да се из Врховне команде изда наредба нашој војсци, да по преласку границе у предстојећем рату наша војска свуда најпажљивије штеди мирољубиве грађане, жене и децу, ван наше границе, изузев само она лица, која се буду истицала као наши непријатељи и која се буду оружаном одупирали или борили против наше војске".⁴⁵³

Рат Турској објављен је по међународном праву. У прогласу краља Петра од 5/18. X истакнути су хумани циљеви и за не – Србе.⁴⁵⁴ Пашић је тражио што боље поступање према Арнаутима и из политичких разлога, ради њиховог придобијања.

У току граничних борби пре објаве рата, које су изазвали командант Лапског четничког одреда капетан В. Танкосић, нападом на једну турску караулу⁴⁵⁵ и жестоки одговор турских главних снага на Приштинском правцу, командант 3. српске армије ђенерал Божидар Јанковић наредио је да се српске јединице, које су у борбама прешле граничну линију, врате са турске територије, иако оперативна ситуација то није допуштала.⁴⁵⁶

У току почетних дејстава на приштинском правцу, где је турска војска стигла да организује део албанског становништва за отпор⁴⁵⁷ и ово га пружало српској војсци оружаном, било је појединих оштријих случајева. Милан Ракић је

⁴⁵² *СБНС*, Редовни сазив 1908 – 1909, књ. I, стр. 440 – 450; *СВЛ*, бр. 14, од 21. марта 1909, стр. 225 – 236.

⁴⁵³ *АВИИ*, Пописник 2, к. 18, ф.1, гр. 2, док. 1.

⁴⁵⁴ *СН*, 6. X 1912, стр. 2; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд 1990, стр. 418. Напомињемо да тада није био забрањен ни освајачки рат, али је постојао захтев да се у њему примењује ратно право, почев од објављивања.

⁴⁵⁵ Војни писци су једнодушни у објашњавању овог неодговорног поступка капетана Танкосића, који је имао циљ уз подршку пуковника Аписа и других кругова, да до рата за ослобођење Срба дође.

⁴⁵⁶ *Први балкански рат*, књ. 1, Војноисторијски институт, Београд 1959, стр. 444 – 445.

⁴⁵⁷ Турци су пред рат наоружали око 63.000 Албанаца са Косова и Метохије, да би их укључили у редовну војску, али су у њен састав успели да укључе само око 16.000, јер су остали то одбили и, углавном, решили да се боре против српске војске у својим крајевима. Међутим, Албанци из састава турске војске само су се активно борили уз пљачкање у току граничних борби, да би у току напредовања српске војске већина њих напустила турске јединице. – Исто, стр. 418 – 419, 469.

одмах интервенисао, али, због победа српске војске, умирило се и непријатељски расположено албанско становништво или пребегло дубље у Албанију, те се Ракићева интервенција показала излишном. Убрзо се показало да је српска војска на освојеном земљишту, углавном, осигуравала ред, сигурност, приватну имовину и друго што је била дужна. Међутим, како се освојена територија ширила и војне јединице се уситњавале и распоређиване даље од виших команди, долазило је до недозвољених радњи. На предлог команданта Ибарске војске генерала М. Живковића, која је била распоређена на деловима Косова, Метохије и Санцака, Врховна команда издала је 6/19. XI 1912. године упутство за поступак према становништву.⁴⁵⁸ Више је примера било да је Албанско становништво изражавало задовољство поступцима српске војске и на територији будуће аутономне Албаније и територије Грчке,⁴⁵⁹ као и да су тражили да буду под власт српске, уместо црногорске или грчке војске. То се посебно изразило када је српска војска напуштала освојене делове Албаније. Зато је Пашић више пута поручивао Врховној команди "да Арнаути, који пребегавају на нашу страну, наше власти лепо приме и с њима добро поступају и указују помоћ у храни. Где су наше и црногорске власти, наши треба да спречавају убиства и злочине према Арнаутима јер то чини рђав утисак на страни и шкоди нама";⁴⁶⁰ "Молим наредите да се обавесте виђенији мештани из

⁴⁵⁸ "Да би се у ново ослобођеним крајевима што пре увео поредак...потребно је да се предузму брзе и енергичне мере да се одстрани све што би могло изазвати ма и најмање нереде и уносити међу становништво сумњу и неповерење у нове власти и нови режим. У том погледу ваља имати на уму следеће: 1. Међу свим грађанима влада потпуна равноправност. 2. Према свима, а нарочито према Турцима и Арнаутима поступати строга али врло правично. 3. Турци и Арнаути да се заштите од изгреда од стране нашег српског становништва, које је још задахнуто мржњом и жудно освете. 4. Да се нипошто не дира у веру, кућу и кућну чељад. 5. Да се најстрожије забрани самовољно узимање, већ да се све плаћа готовим новцем. 6. Преварама се никако не служити, већ све што се обећа, то да се и изврши. 7. При постављању полицијских органа обратити пажњу да то буду људи осведочене савесности и карактера. О раду оних који су већ постављени непрекидно водити рачуна. 8. У местима где има Муслимана и где су они посведочили своју оданост, не треба избегавати да се они постављају за општинске часнике, саобразно њиховом бројним стању. 9. Обратити пажњу на извесне многе личности, које иду наоружане по насељеним местима под видом комита и тамо пљачкају, врше освете и разна насиља. Њих разоружавати, кажњавати, протеривати и по потреби предавати војном суду на осуду"- АВИИ, Пописник 2. к. 18, ф. 1, гр. 2, док. 2 и 3.

⁴⁵⁹ Издава се пример америчко - енглеског новинара и хуманитарног радника Џ. Кенедија, који се смеио у Корчи и обилазио околину. Уочио је велику разлику између грчке војске, која је чинила злочине над албанским становништвом, и српске, која је хумано поступало и да су због тога мештани већине албанских околних села писали петиције ради прикључења српској територији – исто, к. 17, ф. 4, гр. 18, док. 8.

⁴⁶⁰ Исто, к. 18, ф. 1, гр. 2, док. 4 (8. март 1913.). Генерал Мишић је по заповести начелника Штаба ВК потписао телеграфску наредбу са садржајем какав је послао Пашић. – исто, стр. 3. Након два дана Пашић је опет тражио да се уздржава "од сувише оштрих мера према Арнаутима, да не

крајева које ће наша војска евакуисати да се могу повући са војском на нашу територију и ту привремено остати док се не среде прилике у Албанији".⁴⁶¹ Комисија Србије за агитовање у Љуми, која је образована преко Врховне команде, поново је затражила почетком маја да се пошаље храна за становништво, кукуруз за сејање, да се никакав порез ни прирез не прикупља, новац за помоћ при обнављању кућа порушених у рату, јер је то тамошњем сиромашном албанском становништву обећано. Генерал Мишић је ту депешу проследио председнику Пашићу.⁴⁶²

Децембра 1912. године, када су престала дејства у Македонији, почеле су стизати жалбе од извесног броја појединаца у Штаб Врховне команде да су им домови опљачкани, да им се одузима храна, огрев и друго иако су сиромашни итд. Начелник Штаба ВК издао је 9/22. XII 1912. године Наредбу ОБр. 1973 у којој је наредио: "...1) Да се реквизиција врши само у случају неодложне потребе, и да се иста врши тачно по постојећим прописима; 2) Да се реквизиција врши искључиво преко општинских самоуправних власти. Ни старешине, ни војници уопште не смеју ништа узимати непосредно од становништва. Исто тако не сме се узимати оно што је становништву неопходно потребно за исхрану своју и своје стоке; 3) Да команданти трупа апсолутно забране свако тумарање појединих војника по селима; 4) За све изгреде појединаца, који се и после ове наредбе буду десили, одговараће лично дотични команданти и командири. Тако исто одговараће и све оне старешине, које буду вршиле реквизицију противно постојећим прописима".⁴⁶³ Оваква наредба била је потребна и из могућег различитог тумачења прописа о реквизицији, с обзиром да су формиран бројни одреди у разним издвојеним рејонима и постављани нови команданти места. Како су и даље стизале жалбе и пријаве да пљачке кућа нису вршили само мештани и друга лица, већ да се поједине ствари из богатијих кућа налазе на употреби и у војним командама, начелник Штаба ВК је преко начелника Ађутантурног (персоналног или кадровског – прим. В.И.) одељења издао 18/31. XII 1912. године Наредбу Пов. Ађ. Бр. 228 "за сву господу офицере и војне чиновнике на војиштима" у којој је наредио "да све ствари и предмети који се

бисмо дали повод оптужбама," а генерал Мишић је тај текст у облику наређења послао командантима на територији насељеној Албанцима. – Исто, док. 6.

⁴⁶¹ Исто, к. 19, ф. 12, док. 30/1, лист 8. Војвода Путник послао је наређење потчињеним командантима да поступе по изнетом Пашићевом захтеву. – Исто, полеђина.

⁴⁶² Исто, к.16, ф. 10, гр. 29, док. 1 од 29. IV 1913. годи.

⁴⁶³ Исто, к.19, ф. 7, гр. 11, док 1.

буду нашли код њих или потчињених им органа, одмах са списком исти предаду својој вишој команди са назначењем одакле су узете те ствари, из кога обитавнога места...", у супротном, запретио је законским санкцијама, затражио да се преписом наредбе упознају сва наведена лица уз потпис и др.⁴⁶⁴ Због тога што се није повинуо овој наредби способни командант дивизије пуковник Милован С. Недић⁴⁶⁵ није произведен у чин ђенерала, иако га је војвода Путник изузетно хвалио и предложио за унапређење. Министар војни ђенерал Божановић није га унео у указ за унапређење, него је затражио преко Штаба ВК од њега изјашњење.⁴⁶⁶

Захваљујући ангажовању војног врха, после рата могло се утврдити коме и колико је војска била дужна, те је за ту сврху исплаћено становништву 30.000 динара.⁴⁶⁷

Кажњавање батинама грађана у појединим случајевима вршено је и у новоослобођеним крајевима. То су чинили, претежно четници, па је Штаб ВК издао наређење команданту четничке команде априла 1913. године, да у будуће ни под каквим изговором не смеју употребљавати физичке казне, јер ће у поновљеном случају сам командант бити одговоран.⁴⁶⁸ Председнику Пашићу достављено је да је мајор, четнички војвода Војин Поповић са својим људима тукао бугарског архимадрита Мелентија, да су га страни конзули спасли, те да је утекао у Солун, где су га прегледали страни лекари. Пашић је од Врховне

⁴⁶⁴ Исто, к. 34, ф. 3, гр. 3. док. 3.

⁴⁶⁵ Рођен је у Книћу 1866, завршио 7 разреда гимназије у Крагујевцу, Војну академију, Вишу школу Војне академије и Ђенералштабну припрему. Био је професор Војне академије и војни писац. Умро је у Нишу 31. VII 1913.

⁴⁶⁶ Наиме, после ослобођења Битоља и наставка операција код Ресна и Струге, пуковник Недић сместио је штаб дивизије (Моравске II позива) у напуштену кућу богатог Турчина, који је избегао. Одлазећи из Ресна, Недић је понео један чибук са ћилибаром а штаб је остао у кући. Затим је његов командант стана, "један врло честит резервни официр, видећи да ће остатак ствари у тој кући бити развучен и опљачкан од месног становништва" (цитиран војвода Мишић) спаковао намештај једне собе, известио Недића и послао их у команду дивизије у Ниш, са напоменом да гарнитура чека команданта Моравске дивизије II позива. У изјашњењу Недић је признао да је узео чибук а да за остале ствари зна његов командант стана. Шире о томе у: Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1969, стр. 284 – 287. Војвода Мишић је правдао у мемоарима пуковника Недића, вероватно, што није био упознат са наведеном наредбом, која је, очигледно, урађена стицајем неких околности мимо њега, директно од Ађутантурног одељења и дата на потпис војводи Путнику. Мишић је сматрао да су из Ниша пријавили Недића из зависти, да не би постао генерал.

⁴⁶⁷ Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. 2, стр. 58 – према речима министра Стојана Протића Жујовићу 14. јуна 1914. године: "Официри нису чистијих руку од полицајаца. До сада је влада исплатила 30.000 динара официрске пљачке, којом у мал не компровитоваше Престолонаследника. А за "пљачку" цивилних још није плаћено ни динара".

⁴⁶⁸ АВИИ, Пописник 2, к. 20, ф. 8, гр. 20, док. 24.

команде тражио да му се јави "шта је у ствари". Генерал Мишић му је одговорио да се починиоци траже и да ће му бити јављено.⁴⁶⁹

Што се тиче аустроугарских конзула, војска је поступала по ратном праву, а осталим конзулима, који су показали коректност, односно, представили су се србијанским командантима армија, који су постали највиша власт на бившој турској територији према хашким конвенцијама, дозволила је слободан рад, али не одмах. Аустро - Угарска и друге силе су раније склопила уговор са Турском о заштити имовине и личне безбедности својих држављана на турској територији преко својих конзула (капитулације: територијалну судску надлежност за њихове поданике Турска је препустила конзулима тих држава и др). Међутим, одмах по уласку српске војске у Скопље, речено је страним конзулима да њихове функције престају, пошто немају "ексекватуру од Краљ. срп. владе." Конзули су постали солидарни у одбрани својих положаја. Због тога им је, затим, речено да капитулације "нису уништене, него, услед рата, обустављене – suspendues."⁴⁷⁰ Међународно ратно право у свим случајевима је тада уважавало ратне потребе, потребе војних операције, војне потребе и сл; нити су у њему третиране капитулације, а нити је у билатералним уговорима о капитулацијама било, нити могло бити предвиђено да ће оне важити и на територији које Турска изгуби.

Српска војска је била принуђена да почетком новембра 1912. године врши претресе и проналази скривено оружје, јер оно није у потпуности предато од становништва и наставила су се убистава и рањавања мањих група војника. Конзули у Скопљу су протестовали писмом српским властима у Скопљу што је претрес њихових држављана обављен без њиховог знања и присуства, сходно капитулацијама. Како конзулима није одговорено до 17/30. новембра, они су на иницијативу британског и аустроугарског конзула, солидарно послали својим министрима идентичне ноте. Британски министар спољних послова обавестио је амбасадора у Београду да британска влада сматра да су капитулације са Турском у важности.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Исто, док. 28.

⁴⁷⁰ ДОСПКС, књ. 5, св. 3, док. 370, стр. 486.

⁴⁷¹ Овим речима је британски конзул о изнетом говорио: "...не треба сметати с ума да је Велика Британија била уставна држава онда када је овде владао Душан. Сад на један пут држава, која је јуче створена, хоће да руши права и привилегије британских грађана. Признајем да ме то помало нервира. Мислим да је тај поступак српских државних органа у толико неоснованији, што се позитивно зна да ће се капитулације укинути узајамним споразумима ускоро после пошто ваши садањи војнички поседи добију међународно – правну санкцију." Затим је напоменуо да је Италија после заузећа Триполиса, оставила у важности капитулације. Британија је тада у Скопљу

Српска војска аустроугарским конзулима у Призрену и Митровици није забранила рад, већ су команданти 3. армије и Ибарске војске тражили да их посете и представе се. Док то нису учинили, била је стража испред њихових зграда ради заштите. Ови конзули су се непријатељски држали према Србији пре уласка српске војске у Призрен и Митровице, у току уласка позивањем на отпор и организујући га а посебно после успостављања српске војне власти на Косову и Метохији. Бечка влада, уместо да регулише са србијанском иста права својим конзулима на бившој турској територији, а што је 7/20. XI 1912. године учињено захваљујући српској страни, која је то урадила под притисцима. У свом притиску на Србију користила се и случајем њеног конзула у Призрену Оскара Прохаске ("Прохаскина афера"), посебно лажном пропагандом. У томе су је помагали у већој или мањој мери и остали конзули великих сила.⁴⁷²

Када је командант 3. армије ђенерал Б. Јанковић приспео у Призрен 23. X/5. XI 1912. године, јавио му се руски конзул. Сутрадан ђенерал је послао једног вишег официра конзулу Прохаски, који је упознао конзула да је успостављена нова власт и позвао га у службену посету. Међутим, конзул то није прихватио и наставио је непријатељски да делује против Србије и слањем лажних извештаја: да је српска војска бомбардовала Приштину, чинила злочине над становништвом и др,⁴⁷³ и даље потстицао Албанце на оружани отпор, чак изјавама да је Аустро Угарска напала Србију, ушла у Београд, стигла до Митровице, слао млађе калуђерице да провоцирају српске војнике, делио оружје и друго што су били акти непријатељства.⁴⁷⁴ Аустро – угарска штампа је нетачно писала о случају Прохаске: да је убијен или кастриран и др., као и о наводним злочинима.⁴⁷⁵ То је делом прихватала и штампа других земаља, посебно немачка. Треба напоменути да је и аустро – угарски вицеконзул у Митровици Ладислав

имала само три држављанина, којима није била потребна помоћ своје државе. – *ДОСПКС*, књ. 5, св. 3, док. 370, стр. 486 – 487.

⁴⁷² Пашић је у својој молби краљу изнео: "Министарски савет у данашњој својој седници, а с обзиром на ситуацију која је створена успесима наше војске и војске наших сојузника, ... аустроугарски кораци налазе на подршку код осталих великих сила, - решио је дакле: да се са конзулима поступа тако као да уживају сва права, која су пређе имали...Молимо В. Вел. да као врховни командант изволите наредити да се издаду најбржим путем нашим војеним и цивилним властима, где се конзули налазе, одговарајуће наредбе." - *ДОСПКС*, књ. V, св. 3, док. 248.

⁴⁷³ *ДОСПКС*, књ. V/3, регистар на стр. 176.

⁴⁷⁴ О томе шире у: Исто, док. 464, стр. 577 – 586.

⁴⁷⁵ Тој пропаганди није се прикључио социјалистички лист из Будимпеште *Nepszava* – исто, стр. 362.

Тихи чинио иста или слична дела као Прохаска.⁴⁷⁶ "Афера Прохаска" била је на врхунцу, као и друге лажне оптужбе, када је Пашић давао изјаве да Србија неће моћи никада пристати на аутономију Албаније, или да неће ни по коју цену одустати од свог захтева да изађе на Јадранско море и да ће за то поднети, ако треба и нове жртве (24.X/6. XI)⁴⁷⁷ и др. Међутим, када је Србија била принуђена да попусти захтевима Беча и Рима, случај Прохаске је изглађен и то је Пашић јавио свим представницима Србије у иностранству 9/22. XII 1912. године: "Желећи да се једном сврши питање о конзулској афери а пошто је [у] званичном коминикеу аустроугарска влада објавила да се све своди на мање погрешке о принципе међународног права, изашао сам на сусрет аустроугарској влади и изјавио сам јуче овдашњем аустроугарском посланику жаљење за погрешке које су учиниле наше субалтерне војне власти и изјавио сам пристанак да дамо сатисфакцију за то на тај начин што ће конзули аустроугарски, кад се врате у Призрен и Митровицу и поново истакну заставу, бити дочекани са уобичајеним почастима."⁴⁷⁸

Претходно је из Беча послат у Србију високи функционер из Министарства спољних послова Теодор Едл да провери извештаје аустроугарских конзула, односно, изврши истрагу. Српском конзулу Милану Ракићу, који га је пратио на путу, поверио је да није ништа крупно утврдио.⁴⁷⁹

Како је и даље Прохаска чинио непријатељства у Призрену (подбадао тамошње Албанце да траже да припадну у састав аутономне Албаније и др.), командант 3. армије молио је од Штаба ВК да се пронађе начин да се Прохаска премести из Призрена, помоћник начелник ШВК ђенерал Ж. Мишић послао је депешу са садржајем те молбе Министарству иностраних дела а Пашић је одговорио 12/25. I 1913. године: "Писати или депеширати војном команданту да не може се за сада чинити никакав корак код Аустрије за промену конзула."⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Исто, док. 56 и 362, који нису наведени у регистар.

⁴⁷⁷ Исто, док. 108, 109...

⁴⁷⁸ Исто, док. 476. Пашић је послао и захтев начелнику Штаба Врховне команде војводи Путнику шта да нареди командантима у Призрену и Митровици.

⁴⁷⁹ "Г. Едл је, према ономе што је мени поверио, утврдио да нико из Конзулата није пуцао, нити дражио Арнауте; да милосрдне сестре нико није узнемиравао (то му је неколико пута изјавила сама настојатељица). Што се тиче свештеника и цркве није био категорича, јер, изгледа, искази двају свештеника нису се слагали, а један је од њих, дон Пашко, дао писмену изјаву нашим властима да ни над њим, ни у цркви није учињено никакво насиље, о чему је и Едла известио. **О покољима над Арнаутима добио је податке већином лажне, или преувеличане.** (болдовао В. И.)" Исто, док. 351, ср. 462 (18. XI/1. XII 1912).

⁴⁸⁰ Исто, књ. VI /1, док. 61.

Претходно се, до промене министара војних (уместо пуковника Р. Бојовића, постао је ђенерал М. Божановић) Штаб ВК обраћао МИД – у и председнику МС Пашићу, углавном, преко министра војног.

Има и неколико других примера. Због захтева аустроугарског конзулата у Скопљу да српска војска ослободи једног ухапшеног њиховог држављанина, вице – конзул Србије у Скопљу Јован Ј. Вучковић⁴⁸¹ 22. XII 1912/4. I 1913. године проследио је тај захтев Врховној команди и замолио је "да изволи наредити свим нашим властима да се у будуће, кад се појави случај позивања пред власт страних поданика, који су још увек заштићени Капитулацијама, имају придржавати поступка прописаног за те случајеве, т.ј. да се никакво саслушање не може предузети без претходног обавештења одговарајућег конзулата и присуства његовог чиновника".⁴⁸² Аустроугарски посланик у Београду жалио се због претходног и других случајева праћења католичких свештеника, претреса католичких богомоља и др, па је Пашић замолио Врховну команду 22. I/4. II 1913. године да провери те жалбе и да га обавести.⁴⁸³ Врховна команда је након три дана проследила Пашићу одговоре команданта 3. армије ђенерала Б. Јанковића, из којих се види да је војска исправно поступала.⁴⁸⁴ Бечки посланик се неоправдано жалио Пашићу још неколико пута током фебруара и марта, када је изнео и случај убиства католичког свештеника у Пећи од стране црногорске војске.⁴⁸⁵ Пашић је обавештавао Врховну команду о путовањима католичких свештеника и аустро угарског конзула из Призрена и молио је да им се буде на услузи са пратњом⁴⁸⁶, а у посебниј депеши 8/21. III: "Молим поступајте што боље са католицима...", што је понављао више пута.⁴⁸⁷ То је било време појачавања

⁴⁸¹ СБР, књ. 2, стр. 544.

⁴⁸² АВИИ, Пописник 2, к. 19, ф. 11, гр. 28, док. 1.

⁴⁸³ Исто, гр. 30, док. 3.

⁴⁸⁴ Претрес стана католичког свештеника вршен је одмах по уласку војске у Феризовић (Урошевац) у оквиру претреса свих кућа. У његовом стану пронађено је три комада оружја и муниција. Други пут претрес је вршен у целом Урошевцу јануара 1913. и пронађен је код католичког свештеника један војнички турски нож и шаржер муниције а у капели ништа. Није био кажњен са три дана притвора Матија Крстовић у Урошевцу, већ у Призрену Антон Крстовић, јер је имао објаву на име другог лица, о чему је обавештен аустро – угарски конзулат у Призрену, те је његов чиновник присуствовао испитивању и кажњавању Крстовића, као и делегат Србије др Јанићије Димитријевић. Конзулат није изјавио жалбу а предмет је Димитријевић послао 18/31. I у Београд министру спољних послова – исто, гр. 28, док. 2.

⁴⁸⁵ Треба имати у виду да је Аустро – Угарско у то време интензивно наоружавала Албанце шверцерским каналима у оквиру припреме њиховог устанка против Србије и да је почетком 1913. године, према наводима Б. Ратковића у н.д., стр.354, нап. 249, испоручила им је 26.000 пушака новијег и 60.000 пушака старијег система.

⁴⁸⁶ Исто, гр. 30, док. 8.

⁴⁸⁷ Исто, к. 18, ф. 1, гр. 2, док. 5; гр. 28, док. 6, 7, 8, ..

аустро – угарског притиска на Србију и планирања да се она милом или силом потчини, што је Пашић знао.⁴⁸⁸ То је био један од разлога што је Србија Ватикану понудила конкордат.

Да је Прес биро аустроугарског Министарства спољних послова предводио лажну пропаганду против Србије, постало је јасно и тамошњој јавности. Због тога су на министра спољних послова грофа Бертолда поднете две интерпелације у Скупштини априла 1913. године; добио је прекоре од руског амбасадора а оправдавао се незадовољавајућим радом потчињеног му шефа наведеног пресбириа. Међутим, шеф пресбириа и његов заменик одликовани су високим одликовањима. Против шефа тог прес бириа због лажне и ратноучкашке пропаганде "устала је чак и *Neue freie Presse* (бр. 17502 од 3. маја 1913)."⁴⁸⁹

Како је наведени прес биро био компромитован, у Бечу је почетком лета 1913. године основана агенција и лист *Albanische Correspondenz* који је наставио са антисрпском пропагандом. У преувеличавању убијених Албанаца крајем 1913. године наводиле су се цифре од више стотина. Међутим, у пропаганди од краја 20. века та цифра је увеличана на неколико хиљада.⁴⁹⁰

Делимично тачан извештај Тамила Тејмир беја, члана мисије египатског Црвеног крста, о умирању турских заробљеника од дизентерије и турских избеглица од хладноће и глади у Битољу из марта 1913. године, могао је да има већих негативних последица, да исти није преувеличавао податке (на пр. да је

⁴⁸⁸ Шире: Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, стр. 10 – 50; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро – Угарске и Немачке 1908 – 1918*, стр. 95 – 174. Бечки министар иностраних послова гроф Бертолд отворено је ценио да од свих балканских проблема за двојну монархију има највећу важност "југословенско или боље речено српско питање... и његово решење у великосрпском смислу" доводи у питање опстанак Монархије, што је уједињење Срба "постало идеал целог српског народа...српско питање у не далекој будућности приближити насилној одлуци". – *Österreich - Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Kriese 1908. bis zum Krigsaubush 1914, diplomatische Aktenstücke des Österreichisch - Ungarischen Ministerium des Aussern, Österreichischer Bundsverlang für Unterriht, Wissenschaft und Kunst, Wien – Leipzig, 1930.* (у даљем тексту ÖUA), књ.5, стр. 937 – 940; књ. 6, стр. 212 – 214, 726 – 727,...

⁴⁸⁹ Посланик Србије у Бечу Јован М. Јовановић у наставку свог извештаја овако је то протумачио: "Тумачење овог одликовања, које је царским указом даровано, може да буде двојачко: или је граф Бертолд говорио о свом потчињеном тек онако, да се извини; или је шеф пресбириа нешто јачи и од самога графа Бертолда. А кад се узме у обзир, да се цар информира за све ствари и одликује ове две личности, онда се човек мора питати: па шта је са помирљивоћу његовим? Још једно се тумачење даје овоме одликовању: да је *Kreispartei* издејствовала ово одликовање." - *ДОСПКС*, књ. 6, св.2, док. 197.

⁴⁹⁰ Холм Зундхаузен у својој књизи *Историја Србије од 19. до 21. века*, Wien - Köln - Weimar 2007, превод Београд 2008, стр. 238 наводи: "Укупно је током Првог балканског рата, процењује се, убијено око 20.000 Албанаца. А после припајања тог подручја се око 60.000 муслимана дало у бегство."

умрло 500 турских војника). Пашић је одмах реаговао на тај извештај и замолио Врховну команду да се стање у Битољу испита, како би се предупредила кампања против Србије. Истог дана, 11/24. III, Мишић је телеграфисао команданту Дунавске дивизије I позива,⁴⁹¹ који је одговорио кроз пет дана са тачним подацима,⁴⁹² те је тај тенденциозан извештај демантован.⁴⁹³

Владајући (радикалски) врх Србије до новембра 1912. године уважавао је Врховну команду и њене надлежности на освојеној територији, која се тада још третираше по међународном праву као окупирани део турске територије. Међутим, у време краљеве болести, 1912/1913. године, предузео је више потеза на успостављању цивилне власти или њеном формалном функционисању преко Врховне команде. Противљењем ђенерала Мишића, затим и војводе Путника и због оздрављења краља, Пашић је опет уважавао Врховну команду, док је Стојан Протић то избегавао. Зато су се многе активности МИД – а на ослобођеној, а још званично окупираној територији, реализовале преко Врховне команде редовним путем. Истичемо Комисију за агитацију у Албанији која је са председником др Јован Хаџи – Васиљевићем до маја 1913. године пропутовала кроз већи део средње и северне Албаније и по наређењу вратила се у почетну тачку, команду Моравске дивизије II позива.

Како је и бугарска страна тражила кривице Србије у Македонији, за то су ангажовали и своје свештенике и учитеље, чије су жалбе пласиране у иностранству. Пашић је такође одмах реаговао код Врховне команде, а за извиђање тих случајева одређиван је инспектор полиције Врховне команде, који је преко окружних и среских начелника одмах прикупљао податке, које је Штаб

⁴⁹¹ АВИИ, Пописник 2, к. 18, ф. 1, док. 2/7.

⁴⁹² Исто, к.67, ф. 6. док. 17/2 - Извештај инспектора турских болница у Битољу од 12. марта 1913. године у којем је, поред осталог, наведено да је од дизентерије умрло 23, оздравило 16 а даље болује 28 турских заробљеника према подацима од почетка фебруара 1913. Крајем јануара отпуштени су заробљени турски лекари, који су том приликом уништили документацију о болесницима, те се тачан број умрлих није могао утврдити. Изнете су предузете мере због стварно тешког стања заробљених турских војника (изгладнели, преморени и друго у току претходних ратних напора, епидемија и др) и тражена је боља исхрана у погледу меса.

⁴⁹³ Дизентерија, затим и туфус косиле су и српске војнике због слабе и једноличне исхране и загађене воде, а затим и од запаљења плућа јер су знатне јединице у суседству (Албанији) биле чак и без опанака и биваковале по хладном времену без шаторских крила. У војним болницама болесници су лежали на поду а тек у јануару 1913. године пристигло је 200 кревета. Епидемија маларије и дезинтерије захватила је и турске заробљенике (у Љешу их је поумирало 200), те су лађом упућени у Солун. Српских војника само у Љешу умрло је до 23. I 1913. годне 378 а на лечењу је остало 1.549, код којих је део умро. Шире: Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912 – 1913*, књ. 2, Београд 1975, стр. 351 – 352.

ВК слао Пашићу.⁴⁹⁴ Међутим, у току рата, у Велесу, где је командант места био мајор Војислав Танкосић, петоро бугарских свештеника је затворено од начелника среза, и када су потписали да добровољно прелазе у српску православну цркву, пуштени су 4/17. јула 1913, а Танкосић је извештај начелника среза проследио Врховној команди без свог коментара.⁴⁹⁵

Цивилна власт је започела у ново ослобођеним крајевима и покрштавање оних категорија становништва која су раније били хришћани, што је било забрањено међународним конвенцијама и војним прописима Србије. Али је Пашић марта 1913. године обуставио превођење у православље. Генерал Мишић је пренео Пашићу извештај команданта 3. армије да је до тада (26. III/9. IV) на територији Косовске дивизијске области покрштено 117 Босанаца и њихових 98 жена и седморо деце.⁴⁹⁶

Када су започела ратна дејства између Бугарске и Србије, војвода Путник тражио је да се, према ратном праву, објави рат. Међутим, Пашић му је пренео да нека српска војска дејствује као да је рат објављен а он је сачекао још два дана да политичка ситуација постане повољна за Србију⁴⁹⁷.

Однос према заробљеницима одвијао се према Хашкој конвенцији о законима и обичајима рата на копну из 1907. године и пратећем правилнику,⁴⁹⁸ *Уредби о служби у позадини војске*⁴⁹⁹ и другим прописима. Заробљеници су евакуисани са војишне просторије и предавани командама дивизијских области, које су их, најчешће, смештали у празне касарне. Како су у току рата са Бугарском војишном просторијом проглашене и територије Тимочке и Моравске дивизијске области, Дунавска дивизијска област примила је највише заробљеника по наређењу министра војног.⁵⁰⁰ Српски заробљеници у Бугарској имали су лошији третман (смештани у влажним и хладним просторијама, спавали на бетону и др).

⁴⁹⁴ Исто, к. 19, ф. 11, гр. 30, док 10; к. 24, ф. 5, гр. 19, док. 1,...

⁴⁹⁵ Исто, к. 24, ф. 5, гр. 19, док. 2.

⁴⁹⁶ Исто, к. 18, ф. 8, гр. 33, док. 1. Новоослобођена област у војном погледу подељена је на пет дивизијских области: Ибарска, Косовска, Вардарска, Брегалничка и Битољска.

⁴⁹⁷ *ДОСПКС*, књ. 6, св. 2, док. 573, 575, стр. 602 – 603.

⁴⁹⁸ "Ратни заробљеници су у власти непријатељске владе, али не појединаца и војних јединица који су их заробили. Са њима се мора поступати човечно. Све што им лично припада, изузев оружја, коња и војних докумената, остаје њихова својина." – чл. 4. и даље Правилника.

⁴⁹⁹ Она је, поред осталог, регулисала евакуацију са војишне просторије и заробљеника у позадину (чл. 1, тачка 2, детаљније, чл. 183 – 188).

⁵⁰⁰ Долазак бугарских заробљеника у Београд, њихов смештај, поступак са њима, исхрана и друго, били су описивани у београдским дневним листовима.

У току размене заробљеника са Бугарском на основу чл. 9 Букурешког мировног уговора долазило је до пропуста, а највећи проблем је био што су Бугари тражили заробљене македонске добровољце пореклом са територије која је припала Србији и која их је држала као затворенике.⁵⁰¹ Зато нису хтели да ослободе још 50 – так српских добровољаца. Влада Србије прво није хтела ослободити македонске добровољце, тражила је од министра војног ђенерала Божановића детаљније податке о њима,⁵⁰² који је после одговора предложио да се размене за остале српске заробљенике. Пре и после тога у Народној скупштини предате су по једна интерпелација посланика за председника Пашића ради враћања последњих заробљеника у Србију.⁵⁰³ Влада је одлучила да се и они предају Бугарској са образложењем да се они до почетка Другог балканског рата нису могли бити сматрани за држављане Србије. Реализација размене вршена је, као и претходних, по актима министра војног, али су последња четворица српска заробљеника вратила у Србију тек 26. III 1914. године.⁵⁰⁴

Српска војска се у балкански ратовима придржавала правила и обичаја тадашњег међународног ратног права. Била је и присиљена на Косову и Метохији, западној Македонији и северној Албанији, да примењује и тада незабрањене оштре мере против оружаних отпора, злочиначких напада, убистава војника и цивила и других поступака мањег дела албанског становништва, који су били супротни том ратном праву. При томе су се у Првом балканском рату десила и неколико изолована изузетка: осветничке акције појединих Срба са Косова, грешка артиљерије, поступак једног резервног потпоручника и групе четника, у којима је настрадало око 100 Албанаца. У тадашњој пропаганди непријатеља Србије та цифра је преувеличавана на неколико стотина а у пропагандној историографији од краја 20. века, на 20.000.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ Слободан Ђукић, *Размена заробљеника између Србије и Бугарске 1913. године (прилог истраживању)*, у: *ВИГ*, 1/2008, 144 – 150.

⁵⁰² Било их је 14 заједно са резервним потпоручником Илијом Попов у Битољском затвору.

⁵⁰³ Прву интерпелацију група посланика предала је Народној скупштини 1. X 1913. године а не 26. IX, како пише С. Ђукић у н.ч. стр. 145, где је текст прве интерпелације замењен са текстом друге. – *СБНС*, 1913 – 1914, књ. 1, стр. 53 – 54.

⁵⁰⁴ С. Ђукић, н.ч., стр. 150.

⁵⁰⁵ Шире о томе у моме реферату *"Бруталност свих учесника балканских ратова" по Холму Зундхаузену. Случај Србије у Првом балканском рату*, поднетом на међународном научном скупу *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, у Врању 2. јуна 2012. године.

2. 7. Арнаутска побуна 1913. године

Одмах након склапања Букурешког мира, Влада Србије решила је да се целокупна ратна војска демобилише, што је регулисано краљевим указом од 30. VII/12. VIII 1913. године.⁵⁰⁶ Након пет дана престали су постојати Врховна команда, армије и други ратни састави, а претходно је командовање војском у име краља преузео министар војни и демобилисао војску током августа. Иако су Влада и министар војни знали да се припрема арнаутска побуна или неки шири устанак, који би осујетио успехе Србије,⁵⁰⁷ остало је неразумљиво зашто је у широј зони непрецизиране границе са Албанијом, дужине око 140 км, била распоређена само мирнодопска језгра три кадровска пука (1, 10. и 19.) од по 1.200 – 1.300 људи (војника на одслужењу рока, а у четама по један млађи официр и подофицир),⁵⁰⁸ онако како је могао да регулише Штаб Врховне команде 30. јула а следећег јутра такав распоред војске са потписом генерала Ж. Мишића достављен је министру војном (након четири дана престао је постојати Штаб Врховне команде).

Одлуком Лондонске конференције амбасадора, српско – албанску границу, која је грубо одређена (с. Морина, преко Паштрика, Коритника, Кораба и Дешата на Јабланицу и Охридско језеро), српске трупе требало је да поседну након повлачења са јадранског приморја априла 1913. године. Међутим, српска војска није посела одређену границу већ доминантне тачке на левој обали Црног Дрима до ушћа у Дрим а затим вододелницом Дрима и Белог Дрима до србијанско – црногорске границе, како је регулисао председник Пашић.⁵⁰⁹ Притисци од стране великих сила на српску владу да повуче војску из Албаније интензивирани су током јула и августа. То је приморало владу да објашњава разлоге задржавања трупа и због тога што Албанија није још имала репрезентативну и ефикасну владу, што још границе нису утврђене, није склопљен мир са Бугарском итд. и да постепено повлачи трупе, иако су после

⁵⁰⁶ "На предлог Нашега војног министра, а по саслушању Нашега Министарског савета, на основу чл. 5. Закона о устројству војске, решили смо и решавамо: Да се Наша целокупна војска врати у редовно стање. Наш војни министар нека изврши овај указ." – *СВЛ*, 1913, стр. 259 – 260.

⁵⁰⁷ У Београд су стизалу извештаји о кријумчарењу оружја и деловању аустроугарских агената, о све јачем присуству бугарских официра и агената у Албанији итд. – *ДОСПКС*, књ. 6, св. 1, стр. 209, 394, ...; св. 2, стр. 432 – 433, 563, 627...; св. 3, стр. 242 – 243, 262, 294, 316...

⁵⁰⁸ М. Гутић, *Оружани сукоби на српско – албанској граници у јесен 1913. године*, у: *ВИГ*, 1/1985, стр. 232.

⁵⁰⁹ *ДОСПКС*, књ. 6, св. 3, док. 159, стр. 227 – 228.

тога следили напади и упади на српску територију наоружаних арнаутских група.⁵¹⁰

Имајући у виду растући антисрпски покрет и анархију на албанској територији (оружани напади групе Арнаута на српску војску, упади на српску територију и др), српска влада упозорила је велике силе да располаже поузданим извештајима да се припрема озбиљан напад на српску територију и предузимају мере да се и албанско становништво на српској територији, које је било мирно, ангажује у нападу, и да ће предузети неопходне мере.⁵¹¹

Померање србијанских јединица са повољних положаја у долини леве обале Црног Дрима отпочело је 4/17. септембра на основу наређења министра војног од 1/14. септембра, али је било прекинуто нападима арнаутских група. Прикупљање већих наоружаних група Арнаута и чарке отпочеле су неколико дана раније, а што је и то упућивало на могућност озбиљнијег напада.⁵¹²

Следио је 6/19. септембра масован напад организованих арнаутских снага, у којима су била два члана албанске привремене међународно непризнате владе са којом је била успостављена телепринтерска веза!, бугарски официри, аустроугарски агенти и други, на српске слабе јединице, које су претпеле огромне губитке (напр.: 19. пук имао је 850 избачених из строја, од чега 200 заробљених, од укупно 1.200 људи).⁵¹³ Заузет је знатан део српске пограничне територије (Метохија до Призрена и половина западне Македоније - већи делови пет нових округа).

Влада је неспремно, неадекватно и касно реаговала. Прво су министар унутрашњих дела С. Протић и правде М. Ђуричић реферисали на министарској седници о "стању које може настати у Новим крајевима, јер се осећа да ће бити јак покрет Арнаута", а већ почела побуна, и предложили да министар војни стави

⁵¹⁰ Исто, док. 29, стр.136. Пашић је објашњавао британској страни да је неопходно у Међународној комисији за одређивање границе Албаније буде и представник Србије "јер смо ми први, који су највише заинтересовани да се мир утврди и поставе границе стратегиске, које ће осигуравати мир на нашој граници". Издвајамо веће упаде качачких група маја и јуна 1913. године.

Шире: Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до 1915. године*, Врање 1988.

⁵¹¹ "С правом смо решени забранити Арнаутима из Албаније сваки приступ на српској територији и наше пијаце док се не поврати нормално стање и Арнаути не напусте своје непријатељско држање према нашим пограничним властима; осим тога Србија ће сваки нов оружани напад силом одбити и евентуално, ако погранични нереди изму озбиљне размере, српска војска окупираће извесне стратегијске тачке на арн. територији које би биле неопходне за безбедност наше границе." – писао је Пашић руској влади 5/18. VIII 1913. – *ДОСПКС*, књ. 6, св. 3, стр. 306.

⁵¹² АВИИ, Пописник 2, к. 112, ф. 1, гр. 2, док. 1.

⁵¹³ Шире: М. Гутић, *н.ч.*, стр. 231 – 242.

на расположење полицијским властима у Новим крајевима појачање од 10.000 војника према Закону о јавној безбедности. Тај захтев послат је министру војном 10/23. IX.⁵¹⁴ Међутим, одмах су реаговали министар војни и краљ, и влада се сагласила да се ангажују јаче ратне јединице I позива, па је министар војни припремио и краљ потписао указе за мобилизацију Моравске дивизије I позива са 1. и 2. прекобројним пуком 10/23. IX, Дринске дивизије I позива са 3. прекобројним пуком 14/27. IX, а на основу указа од 12/25. IX да министар војни може мобилисати јединице и установе I позива за које одлучи да је потребно и да им одреди јачину, мобилисане су и друге јединице, али и поједине јединице II позива (на пр.: Брдски артиљеријски дивизион 17/30. IX)⁵¹⁵. Указом од 10/23. IX формирана је Комбинована подринска дивизија за дејства на правцу Гостивар – Дебар – Пишкопеја са командантом пуковником (завереник) Миливојем Анђелковићем. Део јединица, јачине ојачане дивизије, концентрисан је на Овчем пољу ради осигурања од Бугарске.⁵¹⁶

Озбиљност ситуације захтевао је да се све новоослобођене области поново прогласе војиштем 16/29. IX под командом једног оперативног штаба: истог дана формираног Штаба Македонско – косовских трупа са командантом пуковником Дамјаном Поповићем (реактивирани завереник 1912. године). Он је постао највиша личност на војишту и био је потчињен само министру војном у Београду, а њему и све цивилне власти у новоослобођеним областима. За операције у северној Албанији пуковник Поповић формирао је Команду Ђаковичко – призренских трупа 23. IX/6. X. За команданта постављен је пуковник Стеван Миловановић, командант Косовске дивизијске области,⁵¹⁷ завереник.

Српска влада ојачала је дипломатску активност на објашњавању предстојећег угушивања арнаутске побуне, односно, да парира аустро – угарска оптуживања. У Санкт Петербургу су се видели страни прсти у изазивању побуне, па се српској страни саветовало да што брже, енергичније, али и опрезно угуши побуну.⁵¹⁸ И у Берлину је било разумевања за акцију Србије али само на својој

⁵¹⁴ АС, Фонд МУД, Полицијско одељење, 1913, П 9698 и П 9699. И у овом случају се показало да су неуставне и недемократичне одредбе о употреби војске из Закона о јавној безбедности из 1905. године и нефункционалне.

⁵¹⁵ СВЛ, 1913, стр.387 – 389, 722.

⁵¹⁶ М. Гутић, *н.ч.*, стр. 246 – 247.

⁵¹⁷ АВИИ, П – 2, к. 115, ф. 1, гр. 12, док. 1, лист. 3.

⁵¹⁸ ДОСПКС, књ. 6, св. 3, док. 332, стр. 372 – 373.

територији, док у Риму и за слободу акције српске војске на делу албанске територије ради одржавања мира уз изјаву Србије да поштује одлуке Лондонске конференције.⁵¹⁹

Министар војни је инструкцијом од 16/29. IX прецизирао да се према Албанцима који се ухвате оружјем поступи по закону, према онима са српске територије који су се придружили нападачима да се такође поступи најстрожије, при чему су зверства била забрањена.⁵²⁰ На основу те инструкције командант Македонско – косовских трупа издао је наредбу о поступку са побуњеницима и према становништву.⁵²¹

Војнички искусне и бројно јаче српске јединице успешно су наступале, најчешће не наилазећи на отпор, јер до устанка није дошло, иако су га припремале Аустро – Угарска, Бугарска, неко време Турска и привремена албанска влада.

Како су се и албански побуњеници са српске територије повлачили заједно са четама из Албаније, то се разоружавање сводило на претресе села и хватања заосталих група. Мада је било забрањено малтретирање становништва и паљење насеља у којима, је, углавном, остајало лојално становништво, било је случајева паљења села из којих се пружао отпор или слично.⁵²² Министар војни, када је чуо да су учињени злочини у околини Гостивара и Кичева, затражио је 5/18. X извештај од команданта Македонско – косовских трупа.⁵²³

⁵¹⁹ Исто, док. 314, стр. 358 – 359; док. 321. стр. 364; док. 333, стр. 374 – 375; док. 342, стр. 381 – 382;...

⁵²⁰ АВИИ, П – 2, к. 81, ф. 12, гр. 46, док. 1. Командант Подримске дивизије пре почетка противофанзиве, наредбом од 14/27. IX 1913. године регулисао је поступак трупа на успостављању нормалног стања (збрињавање деце која су у ратном метежу остала сирочад; дат задатак потчињеним јединицама да села у сопственој позадини тако организују да у њима влада мир, ред и рад; успоставе власт и заштите приватну имовину...).

⁵²¹ Истакнуто је: 1) да се побуњени Албанци не могу сматрати као ратујућа страна, већ као бунтовници и разбојници, али су најстрожије били забрањени пљачка и зверства, као и малтретирање жена, деце и становништва које није учествовало у побуни; 2) да се изврши потпуно разоружавање становништва. Уколико то не би било могуће у току трајања операција, имало се извршити након нове дислокације трупа по завршетку операција; 3) према лицима која се ухвате са оружјем или припремају комитску акцију, предузимати најстрожије законске мере. По тим се подразумевало и кажњавање читавих насеља, па и покрајина, уколико би се у њима организовала побуна; 4.) забрањено је кретање становништва ван својих општина, без обзира на народност. Кретање је било дозвољено само уз пропусницу коју је издавала надлежна војна или полицијска власт; 5) потчињене команде морале су водити рачуна да приликом кажњавања не настрадају невини лица, па се уз строгост захтевала и праведност и поштовање прописа; ...7) да се комитске чете и одметници гоне до истребљења;... к. 81, ф. 12, гр. 53, док. 3.

⁵²² О томе шире: М. Гутић, *н.ч.*, стр.254 – 261.

⁵²³ АВИИ, П – 2, к. 81, ф. 12, гр.16, док. 1. Било је паљења неколико села у којима је на почетку дејстава пружан отпор.

Ђаковичко – призренске трупе добиле су задатак да поседну и утврде доминантне тачке на вододелници између јадранског мора и Црног Дрима. При запоседању наведене територије Трупе нису наишле на озбиљнији отпор. Наступање Трупа заустављено је 29. IX/10. X наређењем министра војног,⁵²⁴ јер је бечки министар спољних послова Бертхолд, са којим је Пашић претходно два пута разговарао у Бечу, поверљиво запретио Пашићу 24. IX/7. X да српске трупе не прелазе границу Албаније (грубо одређене на Лондонској конференцији). Та претња у Србији није довољно озбиљно схваћена, па је Пашић и даље инсистирао на стратегијским границама Србије. То је довело до озбиљније претње Беча и ратом 1/14. и 18. X, иако је Беч за јавност прихватио да Србија по свом нахођењу примени мере репресије на својим територијама.⁵²⁵

Аустро – Угарска је успела својом активностима да придобије Централне силе али и силе Антанте, да је подрже у притиску да српска војска напусти Албанију. У томе је значајну улогу имала њена штампа, која је још од октобра 1912. године оптуживала српску војску а посебно у току угушивања арнаутске побуне септембра 1913. године, износећи да врши истребљење Албанаца. Српска влада је донела одлуку 7/20. X о повлачењу трупа из Албаније у постављеном року од осам дана, што су јединице извршиле дан раније, 12/25. X.⁵²⁶

Министар војни укинуо је војишну просторију 23. X/5. XI 1913. године. Својим наредбама од 20. и 23. X/2. и 5. XI дозволио је повратак избеглицама из Албаније, а против вођа и лица за које се знало или буде сазнало да су учествовали у нападима на српске трупе или учинили неко друго кривично дело, била је предвиђена кривична истрага. Војне власти имале су надлежност за ислеђивање и суђење само за војна кривична дела. Даљи задаци око разоружавања становништва и одржавања реда и мира прешли су на цивилне власти.⁵²⁷

Овог пута демобилизација ратних јединица започела је после указа од 27. XI/10. XII 1913. године.⁵²⁸ Наредне знатно мање побуне у зачетку спречавале су мирнодопске јединице. Позната је мартовска побуна 1914. године у подручју

⁵²⁴ АВИИ, П – 2, к. 81, ф. 1, гр. 47, док. 17, лист 7.

⁵²⁵ Шире о томе: В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро – Угарске у XX веку*, стр. 493 – 508; М. Гутић, *н.ч.*, стр. 261 – 268; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија*, Београд 1995, 54 – 65.

⁵²⁶ М. Гутић, *н.ч.*, стр. 257, где се наводе документи из бечког Државног архива у којима аустроугарски представници у Албанији износе признања и захвалности албанских првака српској војсци.

⁵²⁷ АВИИ, П – 2, к. 81, ф. 1, гр. 1, док. 9; ф. 5, гр. 21, док. 4.

⁵²⁸ *СВЛ*, бр. 28 од 9. XII 1913, стр. 721 – 722.

Суве реке и Ораховца којом је Комитет за одбрану Косова (основан 1912. године) са Хасаном Приштином на челу, чланом владе у Валони, уз помоћ Аустро – Угарске, покушао да оствари политичке амбиције у вези опстанка владе. Побуна је брзо престала, јер су њене непосредне вође Бајрам Цури и Иса Бољетинац побегли,⁵²⁹ због покрета јединица српске војске а поједине качачке групе, претежно дезертери из српске војске, наставиле са нападима.

На вест о почетку побуне ујутру 15/28. III у Општевојном одељењу Министарства војног припремљено је наређење за покрет ојачаних чета (са по два брдска топа или два митраљеза) из околних гарнизона Призрена, Урошевца, Приштине и Митровице најкраћим правцима ка Сувој реци, са чиме се министар војни пуковник Душан Стефановић сложио. Пашић је позвао министра војног у Народној скупштини, где је био на седници ("Десила се нека узбуна арнаута у Дреници, па је нужно да се договоримо. Ваш Ник. Пашић"). Министар војни упознао је Пашића у Скупштини у 9 сати о томе шта је предузето па је одлучено да се упуте батаљони из чијег састава су биле предвиђене чете. Пашић је захтевао да командант Маћедонско – косовских трупа води бригу и убудуће о оним арнаутским селима која се нису бунила ("да се има призрења према њима"). На наредним министарским седницама регулисано је да се народу на Косову изда оружје, а према накнадном реферисању министра унутрашњег дела одређено је на који начин, коме, какво и колико оружја да се изда, а што је унето у наредби Општевојног одељења МВ од 23. марта. Затим, да се појачају граничне јединице на угроженим правцима, да се карауле међусобно и са претпостављеном командом телефонски повежу, да официри чешће контролишу и др. што је регулисано наређењем Опште војног одељења Министарства војног од 30 марта. На седници 1. априла, поред осталог, одлучено је да се у "Новој Србији" замене они пукови који су били непосредно на граници и да сви пукови буду груписанији у оквиру дивизија.⁵³⁰

Командант Бањског одреда потпуковник ("црнорукац") Василије Мацаревић спалио је четири села (Острозуб, Бања, Крвосерија и Горјак), од којих је само из првог отварана ватра, а мештани остала три села побегла су у

⁵²⁹ Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 67. Шире о томе: А. Митровић, *Продор на Балкан*, Београд 1981, стр. 61 – 131. Председник привремене владе Исмаил Кемал на митингу у Валони крајем октобра 1913. године је поручио: "Треба имати увек у виду да је Косово било и да ће остати албанско". – Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 63.

⁵³⁰ Војни архив, Пописник 3, к. 458, ф. 1, док. 1 – Дневник министра војног Душана Стефановића са министарских седница 1914, наведени датуми, књ. 1.

Албанију. О овоме је Министарство војно обавестило МИД 18/31. III 1914. године. Пашић је на полеђини документа записао: "Да се скрене пажња Команди (Маћедонско – косовских трупа – прим. В.И.): Да се хватају и изналазе качаци, али да се села не пале [...] јер качаци ће нас опет узнемиравати, ако остану живи и узмакну, а деца и жене неће. Требало их је качаке опколити и похватати их или уништити а не терати у Албанију".⁵³¹

2. 8. Сарадња са страним нератујућим војскама

Договори о војној сарадњи Србије са другим државама одвијали се на што вишем нивоу: комуникацијом краља (врховног команданта) са шефовима држава, преко посланстава⁵³² (амбасада) најчешће, а ређе преко министра војног и војних изасланика⁵³³ (аташеа) при посланствима. Реализација војне сарадње одвијала се претежно преко министра војног уз ангажовање Министарства иностраних дела.

После Мајског преврата настављено је школовање и усавршавање официра у највећим европским војскама и војних чиновника, углавном у Аустро – Угарској, с тим да је неколико наредних година (до 1907.) спровођена штедња, те је био мањи број официра у иностранству. Затим су официри највише слати у Русију, Француску, затим у Немачку, Аустро – Угарску и Италију, а мање у Белгију, Вел. Британију, Швајцарску и Турску. Зависно од одобреног буџета, министар војни слао је својом наредбом официре у стране војне школе, на стажирање (пола или целу годину) у њиховим елитним јединицама и давао плаћена или неплаћена одсуства за усавршавање страних језика.

Пријем официра у страним државама био је на високом нивоу и чак када се радило о појединцу. На пр.: када је министар војни пуковник Милан Андријевић послао мајора Д. Киклића у Официрску артиљеријску школу гађања у Русију, замолио је Министарство иностраних дела "за потребан налог нашем Посланству у Петрограду, да о овоме извести Царску руску владу и управу

⁵³¹ ДОСПКС, књ.7, св. 1, док. 440, стр. 583 – 584.

⁵³² Србија је у ово време имала посланства у Русији, Аустро – Угарској, Немачкој, Италији, Француској (и за Белгију и Холандију), Турској, В. Британији (и за САД), Грчкој, Румунији, Бугарској и Црној Гори.

⁵³³ Војни изасланици били су при посланствима у Русији, Аустро – Угарској, Румунији, Грчкој и до ратова са њима у Турској и Бугарској. Начелник Главног ђенералштаба предлагао је официре за ту дужност и он их је оцењивао – *Уредба о ђенералштабној служби* из 1902. (допуне 1905, 1906, 1918), чл. 19, ст. 3, т. 9 и чл. 20, ст. 2.

поменуте школе".⁵³⁴ Или: када је група српских официра стигла у Француску 1. X 1907. године ради упућивања у тамошњим јединицама ради стажирања и усавршавања језика, лично их је примио француски министар војни генерал Пикар и са сваким се официром упознао и објаснио му основне елементе о јединици у којој ће официр бити примљен. Српски амбасадор М. Веснић захвалио се министру у име српске владе, док је министар изнео де је то само одраз добрих односа између две земље и да ће српски официри наићи на леп пријем код својих другова из француске војске.⁵³⁵ Или: Када су се два српска капетана вратила са школовања из Белгије марта 1904. године, известили су да су им тамо посветили велику пажњу министар војни, командант школе, професори и др., на што је министар војни Путник замолио министра иностраних дела да се на одговарајући начин изрази захвалност наведеним белгијским личностима.⁵³⁶

Руски цар је фебруара 1903. године поклонио српској војсци 10 милиона метака за пушке берданке. Посланик Србије је тај поклон озваничио код руских званичника: председника владе и министра војног, стим да је руско МИД условио та се транспорт муниције обави о српском трошку и када се смири ситуација у Македонији. Српски посланик је поново актуелизовао тај поклон октобра 1904. године и предложио да му се у Министарству војном у Београду припреми реферат по том питању, јер није одређен нови војни изасланик при Посланству Србије у Русији а претходни је однео своју архиву у Београд. Пашић је то саопштио министру војном и поступак је поново покренут преко МИД-а у Београду.⁵³⁷

Када је Русија заратила са Јапаном, у српској војсци јављали су се добровољци за одлазак у Русију, о чему је обавештавана руска влада. Међутим руски цар и остали званичници били су против пријема страних добровољаца,

⁵³⁴ *ДОСПКС*, књ. св. 1, док. 483, стр. 881 – 882. 12/25. I 1904. године. Како је Русија заратила са Јапаном, министар војни генерал Путник тражио је обавештење преко МИД о томе да ли ће наведена и друге руске војне школе наставити са радом, скратити школовањ и др. – исто, књ. 1, св. 2, стр. 93. Посланик у Петрограду С. Новаковић одговорио је да све војне школе раде без промене, али је критиковао што и други државни питомац мајор Гојко Ђурић није стигао у школу, јер руско Министарство војно тражи долазак на време, те је имао проблема са оправдавањем због српске стране због наводне болести Ђурића – исто, стр. 162 – 163.

⁵³⁵ *Политика*, 05. октобар 1907. и 2007. године.

⁵³⁶ *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, стр. 199.

⁵³⁷ Исто, књ. 1, св. 1, стр. 231 – 232; св. 2, стр. 700 – 701.

наводећи разлог да су путеви ка Далеком истоку претрпани руским трупима и препланирани транспортима.⁵³⁸

Министар војни и када је слао неког официра на поверљиве задатке у иностранству, то је реализовао преко Министарства иностраних дела. На пр. Председник МС и заступник министра војног генерал С. Грујић одредио је поручника Миливоја Јоксимовића⁵³⁹ да у Русији "посвршава извесне послове веома поверљиве природе" (у вези наведене муниције – прим. В.И.) и затражио је од министра иностраних дела да му се у МИД – у изда пасош, образлажући да би преко полицијских власти можда тај случај процурио у јавности те и у страниој штампи. Сутрадан Јоксимовић је у МИД – у примио пасош.⁵⁴⁰

Провоз оружја, муниције и друге војне опреме страних армија кроз Србију Министарство иностраних дела је пренело у надлежност Министарства војног.⁵⁴¹

Српски официри су на позив страних влада присуствовали великим војним маневрима. Министар војни је одређивао на предлог начелника Главног ђенералштаба официре који ће присуствовати страним војним маневрима или је за то задуживао војног изасланика у дотичној земљи. Тако је 1904. године "одазивајући се позиву Владе Француске, министар војни одредио команданта Моравске дивизијске области ђенералштабног пуковника г. Петра Бојовића, да присуствује овогодишњим маневрима француске војске, који ће се извршити између 7. и 8. корпуса, од 10. до 15. септембра ове године (по новоме)."⁵⁴² Српске официре је при доласку у сваку земљу примао, најчешће са официрима других земаља, неко од највиших државних или војних руководиоца: црногорски књаз Никола 1905. године, начелник немачког главног ђенералштаба 1906. године⁵⁴³ итд. (шире у 4. поглављу).

⁵³⁸ Прво су пријављена преко МИД –а два српска војна лекара, затим официри на школовању у Русији па све до 500 пописаних добровољаца – *ДОСПКС*, књ. 1, св. 1, стр. 975, 991; св. 2, стр. 126, 148, 242, 251, 604

⁵³⁹ Завршио Вишу Михајловску артиљеријску академију у Петрограду (1901 – 1904) и почео да ради у ВТЗ у Крагујевцу – биографија у: М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Београд 2004, стр. 168 – 169.

⁵⁴⁰ *ДОСПКС*, књ. 1, св. 2, стр. 762 – 763, 22. X/4. XI 1904. године.

⁵⁴¹ Исто, стр. 738 – 739. У документу бр. 648 (стр. 1197 - 1198) исте едиције, књ. IV, св. 3/ II, Београд 2009, опширно је приказан позив и одлазак српског официра (ађутанга краља, ђенералштабног мајора Михаила Љ. Јовановића) на маневре у северној Италији 1911.

⁵⁴² СВЛ, 1904, стр. 605 – 606.

⁵⁴³ Тада су у као посматрачи маневара у Немачкој били капетани Драгутин Димитријевић – Апис, Владимир Петровић и Пантелија Јуришић, јер су се већ налазили у Немачкој на усавршавању.

Српски официри позивани су на разне друге војне облике активности у европским земљама. Међутим, на неке нису могли због, претежно, материјалних трошкова да се одазову. На пример: италијански одбор за организацију коњичких интернационалних трка под покровитељством италијанског краља послао је позив у свим европским државама, те и министру војном Србије. Зато је министар војни генерал М. Живковић дао да се део наведеног позива објави 11/24. III 1909. године у *Службеном војном листу*, изнесе да се официри пријаве до 10/23. IV, како би им на време издао одобрење а део позива је и цитиран: "саопштите ово г.г. официрима...надајући се да ће и они учествовати са њиховим друговима из осталих европских војска."⁵⁴⁴

Када је црногорски књаз Никола постао краљ 1910. године, на предлог министра војног пуковника И. Гојковића указом краља Петра у називу IX пешадиски пук "Књаза Николе I", реч "Књаз" промењена је у "Краљ."⁵⁴⁵

На највишем нивоу остваривала се сарадња са руском војском после посете краља Петра I Русији и руском цару Николи II и удаје краљеве ћерке принцезе Јелене за руског кнеза Јована Константиновића, сина великог кнеза Константина Константиновића 1911. године. Тада је руски цар краља Петра именовоао за главару руског 14. пешадијског пука, који је имао значајну улогу за Србију 1810. године. Као одговор на тај гест, краљ Петар је на предлог министра војног генерала Степановића 24. VIII 1911. године (по старом календару) допунио назив српског 16. пука у: XVI пешадијски пук "Цара Николе II". Затим су уследиле честитке између цара и краља, министра војног краљу, наредбе министра војног за целу војску и честитка команданта 16. пука руском цару поводом имендана и захвалности цара.⁵⁴⁶ Са честиткама је настављено и 1912. године када је велики кнез Константин Константиновић именован на предлог министра војног генерала Путника од краља Петра 29. јуна (краљев рођендан) за главару 4. коњичког пука, који је добио назив IV коњички пук "Великог кнеза Константина Константиновића". Уједно је кнез Јован Константиновић

⁵⁴⁴ СВЛ, 1909, стр. 216, 265 – 270. Разлоге непријављивања официра за учешће на тркама треба тражити у великим трошковима, које би сами носили (пут са коњем и боравак у Риму од 15. до 26. V 1909. (по новом кал.), таксама и за дане увежбавања на тркалишту пре такмичења и др.) и оним тркачким дисциплинама (углавном, варијанте стиплшеза) које се још нису довољно развиле у коњичком спорту Србије, а није се имало новаца за ранији одлазак у Рим ради испробавања истих на конкретним стазама. Такође, и због недовољно времена за потпуно упознавање са правилима "Стипел – шеског италијанског друштва".

⁵⁴⁵ СВЛ, 1910, стр. 697.

⁵⁴⁶ СВЛ, бр. 18. од 3. септембра 1911, стр. 481 – 486, 635 – 636.

произведен у чин српског почасног коњичког капетана II класе и придат у састав наведеног пука. Затим су следиле честитке и захвалности између наведених личности у којима је укључен и командант пука.⁵⁴⁷ Поводом славе 16.

пешадијског пука "Цара Николе II" престолонаследник Александар послао је честитку руском цару, који је у одговору, поред осталог, изнео: "Честитам моме пуку славу и од срца желим њему, као и целој братској Краљевско – Српској војсци будућу славу и напредак."⁵⁴⁸

Претходно су у Варварину подигнути споменици руском грофу О'Рурку и изгинулим руским војницима као и војводи Курсули. Фотографије ова два споменика министар војни пуковник И. Гојковић наредио је 31. јануара 1911. године да се пошаљу свим јединицама српске војске закључно са четом, батеријом. Руску књигу *Летопис славе 1812 – 1912. године* министар војни пуковник Р. Бојовић регулисао је октобра 1912. године да се пошаље по један примерак свим јединицама у мирнодопским гарнизонима.⁵⁴⁹ Треба истаћи и посету питомаца Првог руског кадетског корпуса из Петрограда Војсци Краљевине Србије и местима око Алексинца, значајних из рата 1876. године. Посета је организована преко МИД а реализовао је министар војни Србије 1911. године.⁵⁵⁰

У време Првог балканског рата од руских војних удружења слата је помоћ. Прво је Врховној команди најављен од министра војног Р. Бојовића руски генерал Овејаников да ће са једним другом, а вероватно и са руским амбасадором, почетком јануара 1913. године допутовати у Скопље да би у новоослобођеним крајевима пружили пострадалима новчану помоћ. Због тога је замолио да се наведеној господи изађе у сусрет и што је председник Пашић изнео да је генерал Овејаников "наш велики пријатељ". Руски генерал и његов друг били су гости Штаба Врховне команде и на услузи им је био поручник Милан Ђорђевић.⁵⁵¹ Следећег месеца руски пуковник Николај Ивановић Чековић, члан Черњајевског комитета (покојног генерала М. Черњајева), донео је у Штаб Врховне команде 20.000 динара у сребру, као помоћ наведеног комитета рањеницима и болесницима српске војске и њиховим породицама.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Исто, бр. 14 од 29. јуна 1912, стр. 297 – 300, 349 – 352.

⁵⁴⁸ Исто, бр. 17. од 18. августа 1912, стр. 361 – 364.

⁵⁴⁹ Исто, 1911, стр. 97 – 98; 1912, стр. 460 – 461.

⁵⁵⁰ *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/ II, док. 592, стр. 1092 – 1093.

⁵⁵¹ АВИИ, Пописник 2, к. 17, ф. 7, гр.32, док. 2.

⁵⁵² Исто, гр. 24, док. 2.

Руским официцима – ратним дописницима пружана је помоћ од Штаба Врховне команде,⁵⁵³ осим једном у време најжешћих операција против бугарске војске. Заступник председника Пашића министар Л. Пачу замолио је 16/29. VII војводу Путника да се допусти приступ на војиште руском пуковнику Владимиру Дрејеру (Рејнеру, у појединим документима – прим. В.И.), дописнику пробугарског руског листа *Новог времена*, како би својим прилозима "мењао непријатељско држање тог листа" а што је препоручио и руски амбасадор Хартвиг. Војвода Путник, иако је прекинуо упућивање дописника, а оне са војишта прикупио у Скопље, одобрио је да пуковник Дрејер дође у Скопље. Министар Пачу поново се обратио војводи Путнику, јер га је руски амбасадор "опет молио и саветовао да се одобри потпуковнику Рајнеру да оде на наше положаје, а не да остане у Скопљу. Он гарантује за њега и напомиње да је потребно утицати на руску штампу и да треба да се користимо њиме. Каже, могли бисмо да га пустимо до армије наследника престола..." Војвода Путник лично је написао негативан одговор министру Пачуу, са образложењем да се сада нико не пушта да обилази армије, ни војни аташеи. Када је најављено примирје, војвода Путник одобрио је руском пуковнику 29. VII/12.VIII обилазак бојишта 1. и 3. армије и обезбедио му је пратњу, превоз возом па аутомобилом и др.⁵⁵⁴

Пре почетка Другог балканског рата дозвољаван је долазак на војиште официра разних земаља: енглеском мајору 9/22. I 1913. године Howell Guensu према допису министра војног генерала Божановића. Упратњи мајора одређен је капетан Милан Завађил из Обавештајног одсека. Према Пашићевом допису од 27. II/12. III Врховној команди у њој је као гост примљен шпански мајор Carlos Espinosa de las Monteros, који је био препоручен од шпанске владе, и омогућен му је обилазак војишта уз пратњу капетана Завађила из Обавештајног одсека.⁵⁵⁵

Највећа неправда учињена је норвешком поручнику Huitfeldt Johanu,⁵⁵⁶ који је имао препоруку своје владе и замолио је да "обиђе бојно поље све до

⁵⁵³ Једном од последњих руских официра, који су у пратњи српских официра обишли сва бојишта Вардарског војишта, потпуковнику Василију Теодоровићу Ћоталникову, приликом њихових извлачења са војишта, војвода Путник одобрио је 14/27. VI да може остати краће време у Пироту, да се креће у друштву српских инжењеријских и артиљеријских официра који су били на Маричком војишту и да од њих добија детаљне одговоре о опсади и заузећу Једрена. – исто, к. 23, ф. 5, гр. 20, док. 1.

⁵⁵⁴ Исто, к. 23, ф. 5, гр. 20, док. 5, 6, 7 и 8. У наређењу команданту 3. армије да се пуковнику Дрејеру укажу све могуће предусретљивости, Путник је правдао ту одлуку, јер је то "препорука руске и наше владе..." – док. 8.

⁵⁵⁵ Исто, к. 17, ф. 7, гр. 32, док. 3 и 4.

⁵⁵⁶ Исто, док. 1.

Солуна или бар до Скопља", о чему се 29. X/11. XI 1912. године по заповести министра војног обратио Врховној команди у Скопљу начелник Општевојног одељења Министарства војног пуковник Пауновић Милош. Одговорено је "да је сада доцкан и да се страни официри више не могу примати. По заповести начелника ? (потпис нечитак – прим В.И.)" Радило се о поручнику из норвешког посланства на Цетињу који је извештавао Осло пред балканске ратове да је српски народ у Црној Гори листом за уједињење за Србијом а што се тада у српској Врховној команди није могло знати.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ
МИНИСТАР ВОЈНИ У УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ 1903
– 1914.

**2. 1. Улога министра војног у Мајском преврату и избору Петра I
Карађорђевића за краља**

Ово питање у литератури, углавном, је обрађено, те ћемо само изнети најзначајније чињенице. Министар војни у привременој влади ("влади државне потребе", "револуционарна") био је ђенерал у пензији, завереник Јован Атанацковић. Њега је у заверу увео Ђорђе Генчић заједно са осталим бившим политичарима, цивилним завереницима. Предводио је старије заверенику у изношењу мишљења да се краљевски пар Обреновић не убије, већ да се натера да абдицира и протера из Србије. Међутим, превагнуло је мишљење млађих завереника о убиству краљевског пара, јер би у противном биле могуће даље штетне по Србију династичке борбе, посебно на иницирања неке од непријатељских држава. Када је Атанацковић сазнао да су краљу Александру позната окупљања групе политичара код Генчића, узео је списак завереника од Генчићеве таште и запалио га. Млади завереници су се поново потписали испод текста заклетве, коју је саставио капетан I класе Драгутини Димитријевић – Апис.

Како је одржање реда и мира после убиства краљевског пара Обреновића био један од основних задатака привремене владе, а Атанацковић је био за одлучне и брзе акције, протурио је лажну вест у народу и војсци да су се краљ Александар и краљица Драга посвађали и да се у то умешала војска, после чега је дошло до њиховог убиства.⁵⁵⁷ После краћег договора међу члановима владе, њен председник Ј. Авакумовић саставио је прокламацију српском народу поводом убиства Обреновића. Како је претходно Атанацковић објавио наведену вест, Авакумовић је одлучио да ту причу, као неистиниту, не спомиње у својој

⁵⁵⁷ "Због личне свађе и сукоба од прошле ноћи Краљ и краљица нису више међу живима; образована је привремена влада; са окружним начелницима и осталим месним властима постарајте се да на Вашој територији одржите потпуни мир и поредак" гласила је отворена депеша коју је ђенерал Атанацковић у 04. 00 часова 30. маја послао командантима дивизијских области – Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1969, 206.

прокламацији. Чланови владе су то прихватили и одобрили његов текст прокламације, те је потписали. Она је прочитана народу окупљеном у Београду, истог дана (30. маја) објављена у *Српским новинама*, затим су из Министарства унутрашњих дела Авакумовић и министар унутрашњих дела С. Протић телеграфски је саопштили свим окружним начелницима и наложили им да се прочита народу, да одржавају ред и мир у својим окрузима и др. Министар војни је у облику наредбе упутио Прокламацију командантима гарнизона и у току преподнева био на телефонској вези са командантима дивизијских области од којих је добијао повољне вести.⁵⁵⁸ И остали старији завереници организовали су мере на одржању реда и мира. Како се по разним местима, због недовољне обавештености, истицале црне заставе, слати су млађи завереници или друге присталице, да наложе месним властима да се заставе скину. Поједини високи команданти у унутрашњости, о којима је било мишљења да су обреновићевци, држани су под присмотром.⁵⁵⁹

У ситуацији када је краљ био мртав а није постојао престолонаследник, нити је одређено намесништво, привремена влада је сазвала Народно представништво (извршила је измене у Сенату), које је краљ Александар распустио, да "припреме Устав и изаберу новог владара".⁵⁶⁰ У таквој ситуацији влада је три официра из пензије превела у резерву (пуковнике Л. Соларевића и А. Машина и капетана I класе С. Радаковића) а затим их активирала као и пуковника у резерви Илију Гојковића. Затим је овластила министра војног (29. маја) "да може постављати у војсци на звања командантска и разрешавати са тих звања."⁵⁶¹ Министар војни је у току 29. маја на основу својих 10 наредби поставио 24 официра и нешто мање разрешио од службе.⁵⁶² Углавном су завереници и њихове присталице постављани на одговорније дужности,

⁵⁵⁸ Текст прокламације дао је Д. Живојиновић према оригиналу из Архива Србије и навео где се текст још налази – *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 11. Прокламација је одмах објављена и у *Службеном војном листу* бр. 22 од 1. јуна 1903, стр. 433 – 436. Има је и у: Д. Васић, *Деветсто трећа (Мајски преврат)*, Београд 1925, 123 – 124.

⁵⁵⁹ Тако је у Ваљеву капетан (касније армијски генерал) Ђура Докић (СБР, књ. 3, 337 – 338) добио налог од завереника да команданта дивизијске области пуковника Ж. Мишића стално држи под присмотром. – Ж. Мишић, н.д., стр. 206.

⁵⁶⁰ Д. Живојиновић, н.д., књ. 2, стр. 27, шире: 26 – 38. Главно: О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, стр. 95 – 109. Ауторици је најбитније што се прво изгласао Устав па тек онда краљ, који се закleo да ће поштовати тај устав.

⁵⁶¹ СВЛ, 1903, 437 – 438.

⁵⁶² Исто, стр. 439 – 443. На основу три наредбе 30. маја министар војни поставио је осам официра, 31. маја 15 официра, 1. јуна 3, 3. јуна два, четвртог 11 официра, међу којима и свог сина потпоручника Милана из Крагујевца у Београд за командира вода у Дунавском арт. пуку, итд.

претежно, у Београду. До доласка краља Петра у Србију 12/25. јуна министар војни издао је 27 наредби и поставио 82 официра, чиме је обезбедио командни кадар састављеног од завереника и оних официра који су се одмах изјаснили за новог краља, мада је нешто касније већина разрешених официра враћена на своје дужности или друге истог ранга. Министар војни је наредио 29. маја да до даљег официри носе на капи кокарде без монограма, а 3. јуна увео је монограм краља Петра.⁵⁶³

На предлог министра војног Влада је 31. V/13. VI укинула подарене додатке називима пукова "Краљ Александар Обреновић" и "Краљица Драга" а наредног дана разрешила је све краљеве ађутанте, укључујући и почасне, ордонанс – официре и маршала двора потпуковника Миливоја Николајевића.⁵⁶⁴ Претходног дана влада је одлучила да се са установа, које су носиле имена краља Александра и краљице Драге она уклоне и скину сва обележја.

Избор кнеза Петра Карађорђевића за краља извршен је без већих потешкоћа, јер је обезбедио подршку Аустро – Угарске и Русије, која је телеграмом полудиректно подржала његов избор и то је на тајној седници 14. јуна увече саопштено народним посланицима, а расположење народа, политичких странака у Србији, а пре свега војске, посебно завереника, било је на његовој страни. По плану завереника било је да се он изабере за краља, те су поједини завереници одмах после убиства краља Александра Обреновића, извикали Петра за краља, а што је наишло на подршку код грађана на улицама Београда и у већем делу војске.

Отварајући седнице Народног представништва 2/15. јуна председник владе Авакумовић, поред осталог је изнео: "...Влада са задовољством констатује, да је, потпомогнута свесним држањем народа и патриотске јуначке српске војске (подв. – В.И.), одржала у земљи потпун ред и мир. Убеђена, да је тиме испунила дужност према отаџбини у овако озбиљном времену, Влада оставља Народно представништву оцену догађаја од 29. маја (подв. - В.И.) ове године и рада данашње владе после тог догађаја."⁵⁶⁵ Да се подвучени делови текста унесу у

⁵⁶³ Исто, стр. 442, 463.

⁵⁶⁴ Исто, стр. 453 – 456. Николајевић је пензионисан, активиран 1912. и постао дивизијски генерал 1923. године. Шире о њему: Б. Поповић и Н. Марческу, *Начелници Војне академије 1850 – 2000*, Београд 2000, 53 – 55.

⁵⁶⁵ *СБ о раду ванредне НС (О избору краља и доношењу устава)*, 1903, стр. 5.

беседу и тражи одговор на њих, највише су инсистирали министри завереници Ђ. Генчић, ђенерал Атанацковић и пуковник Машин. Народна скупштина је одала "пуно признање војсци на њеном држању и сматрајући њен рад и поступак у овој прилици као израз тешких и критичких тренутака, Народна скупштина га одобрава...". Део подвученог текста у Сенату наишао је на отпор појединих сенатора (Н. Пашић, Гига Гершић, ђенерал Мишковић, Ђ. Симић и др), али се и он, после преговрања, сагласио са оценом Народне скупштине: "Сенат даје пуно признање војци на њеном држању, и сматрајући њен рад и поступак, у овој прилици као израз тешких и критичних тренутака, Сенат га одобрава. Српска војска је вазда била и остаје одбрана отаџбине, потпора реда и законитости, и залога за светлу и сјајну будућност Србије".⁵⁶⁶

Када су оба дома донела одлуку о промени устава (усвојен је Устав из 1888. године са минималним изменама), одржана је заједничка седница на којој је акламацијом и једногласно појединачним јавним гласањем изабран Петар Карађорђевић за краља. Улога војске и министра војног, посебно, као завереника, на избор новог краља била је несумњива. Међутим, у литератури, на основу усмених сведочења, има и претеривања. На пр: тврдња да је Народну скупштину опколио батаљон војника, што је било немогуће на ондашњем простору (сада горњи део дворишта зграде генералштаба, Улица кнеза Милоша бр. 33). Има више сведочења да је било војника око Скупштине.⁵⁶⁷

Чим је Петар Карађорђевић изабран за краља 2. јуна, министар војни му је послао честитку у име војске.⁵⁶⁸ Краљ Петар наредног дана одговорио је: "Генералу Јовану Атанацковићу, министру војном, Београд. Мојој дичној војсци, тој узданици народа нашег, у чије име Ви, заслужни генералу, посласте ми честитку за моје ступање на престо славних ми предака, изјавите моју усрдну краљевску захвалност и будите тумач мојих осећаја, које увек гајим наспрам јуначке ми војске, да је као Краљ и Врховни Заповедник њен поведем оним путем, којим је мој Неумрли Дед славом увенчао. Ви драги генералу верујте увек

⁵⁶⁶ Исто, стр. 10 – 15.

⁵⁶⁷ Д. Живојиновић, н.д., стр. 29.

⁵⁶⁸ "У име целокупне српске војске, молим Ваше Величанство, да благоволи прими честитања ступања на престо Краља Србије и веровати у неограничену оданост војске Вашем Величанству, своје Врховном Заповеднику" – СВЛ, бр. 23 од 8. јуна 1903, стр. 451 – 452.

у моју сталну и непоколебљиву владалачку блаконаклоност". Министар војни је са овим одговором упознао целокупну војску кроз пригодну наредбу.⁵⁶⁹

На захтев министра војног у Женеви су послати на службу краљу пуковник Д. Поповић, капетан I кл. Љ. Костић и поручник Б. Грујић, активни завереници. Краљ их је противуоставно унапредио у више чинове, те је у влади одлучено да се та унапређења на прикладан начин пониште. Председник Авакумовић послао је поузданог изасланика да објасни краљу негативности тог поступка, што је краљ Петар прихватио. Случај је тада остао у тајности.

Истог дана, када је дошао у Србију (12/25. VI), Краљ Петар је прво поздравио војску Наредбом која је припремљена под руководством министра војног и новопостављеног (29. маја) начелника Општевојног одељења Министарства војног пуковника Степана Степановића ("...Моје срце поздравља прво тебе, узданице Народа Српског, Моја верна јуначка војско..."). У Наредби краљ се обратио свим категоријама војних лица а посебно официрима да би их позвао на јединство и предстојећи пут "части и славе".⁵⁷⁰ Министар војни је наредио да се ова наредба одмах прочита од стране команданата пукова и старешина нижих самосталних јединица пред стројем и да се одмах одштампа *Службени војни лист* са њом. Истог дана краљ је на предлог министра војног помиловао сва војна лица кажњена од војнодисциплинског суда и војног суда затвором, а кажњенима робијом, преполовио је казну.⁵⁷¹

Генерал Атанацковић и друге вође завереника не само да су успели да се догађај од 29. маја не окрене против њих, већ су стекли и значајне позиције, посебно код краља, упркос и негативним политичким последицама.

3.2. Министар војни и "завереничко питање"

Завереничко питање било је један од најтежих проблема са којим се краљ Петар суочавао током првих и последњих година своје владавине. Оно је било последица и унутрашњих прилика и краљевих настојања да, у недостатку

⁵⁶⁹ Исто, стр.449 – 452.

⁵⁷⁰ "Господо официри! Ја сам срећан што у овом историјском часу, када примам Врховно заповедништво војске, налазим све вас здружене око Мога Престола, и једнодушно задахнуте верношћу и оданошћу Мени и идеалима наше Отаџбине. Моје ће старање бити, да ту једнодушност очувам, ценећи све и свакога од вас једино по војничким заслугама и врлинама. Ви сте сви Моме срцу подједнако драги и Ја једино захтевам од вас, да се усрдно предате служби којој сте се посветили, и да Ме помогнете да вас поведем путем части и славе." - Исто, стр. 473 – 476.

⁵⁷¹ Исто, стр. 479 – 480.

политичког ослободилаца међу странкама, обезбеди подршку за себе и своју породицу. Завереници (официри и цивили) представљали су пресудан чинилац у његовом доласку на престо и потпору у сударима са политичким странкама и присталицама свргнутог режима и династије у првим годинама владања. Оно је био велика сметња и за министре војне, без обзира да ли су били завереници, њихове присталице, неутрални (Михаило Живковић) или противници (В. Антонић и Д. Стефановић). Завереници су непосредно примани код краља, поједини тражили и добијали од краља новац, били често у његовом окружењу, често посећивали краља са породицама, а неретко су остајали на ручку или вечери на двору, што је било познато јавности. Тиме је ометано вршење функција командовања и руковођења војском министара војних због нарушавања субординације од стране краља. Краљ је више пута, под утицајем завереника или појединих од њих, доносио одлуке из надлежности министра војног или одустајао од појединих, што је, такође најчешће, било познато јавности. Због завереника било је подела у официрском кору, чиме су ремећени командовање, дисциплина, морал. И међу завереницима било је подела. Млађи завереници сматрали су свој део посла у вези Мајског преврата завршеним. Друга група, углавном, старијих официра, сматрала је своју улогу и присуство у политици изузетно важним.⁵⁷²

Завереници су се и даље састајали, али полујавно. Министар војни Атанацковић је поједина питања износио на тим састанцима а нека није. Био је оправдано, а више неоправдано критикован. Када га је поручник Љубомир Вуловић, један од негативно најекстремнијих завереника⁵⁷³, у име млађих завереника, критиковао за поједина постављења, признао је да је погрешно што је сина потпоручника преместио у Београд.⁵⁷⁴ Остале критике, да је одговорио да пуковника Р. Путника активира и постави за начелника Главног ђенералштаба, у вези постављења официра – ордонанаса краља и маршала

⁵⁷² Д. Живојиновић с правом износи да у српској историографији нема потребне студије о завереничком питању. "То питање расправља се у различитим приликама, будући да је саставни део српске историје првих деценија XX века, у многим монографијама и чланцима", од којих је навео најважније – н.д., стр. 200, нап. 1.

⁵⁷³ СБР, књ. 2, стр. 513, где нису довољно изнете његове негативне радње.

⁵⁷⁴ Нетачно је да је Атанацковић сина Милана преместио из Крагујевца у Београд првим својим актом (према Д. Васић, *Деветсто трећа*, стр. 181), већ 19. по реду персоналном наредбом од 4. јуна (СВЛ, 1903, стр. 464), као 59. поузданог официра. Атанацковић Милан постао је двоструки витез Карађорђевог ордена са мачевима и генерал – СБР, књ. 1, стр. 306.

двора,⁵⁷⁵ нису биле оправдане. Како се радило о дужностима, чији би извршиоци сарађивали са краљем или били у његовом непосредном окружењу, Атанацковић је сачекао да о томе поразговара са краљем и да краљ, по Уставу, потпише указе о њиховом постављењу. Тако је краљ својим првим персоналним указом, на предлог министра војног, активирао и произвео у чин ђенерала пуковника Р. Путника а другим (оба 15/28. јуна), поставио га за начелника Главног ђенералштаба.⁵⁷⁶ За ађутанте и ордонансе Атанацковић је предложио заверенике и по два незавереника с обзиром на изнети став краља да су му сви официри исти и да би се то потврдило у пракси.

Међутим, неколико млађих завереника, када су дознали да су за ордонансе одређени и капетан Милан Новаковић, који се враћао са усавршавања из Француске а претходно је завршио у Русији Николајевску ђенералштабну академију, и поручник Живко Протић, који је био цењен међу дамама као леп и културан официр, реаговали су непрописно, тако да су указе о постављењу ордонанаса поцепали и противили су се што је потпуковник Љ. Лешјанин постављен за маршала двора зато што је ту дужност обављао и код краља Александра. Лешјанин је био веома образован и културан човек и стекао је потребно искуство за такву одговорну дужност. То је био један од разлога што је председник Авакумовић инсистирао да Лешјанин обавља дужност маршала двора, чиме се сагласио и министар војни. Потпуковник Петар Мишић је краљу пренео незадовољство завереника у вези Лешјанина а краљ Петар је повукао указ. Касније се Лешјанин показао као изузетно способан и угледан српски војни дипломата. Нашло се компромисно решење јер је Авакумовић и даље код краља одлучно бранио Лешјанина⁵⁷⁷: Лешјанин је постављен на предвиђену дужност али је и даље обављао дужност војног аташеа у Цариграду, а за вршио дужности маршала двора одређен је пуковник (почасни ђенерал) Јован Драгашевић, који се у време Мајског преврата са синовима активним (Боривоје) и пређашњим официрима (Градмир и Велибор) одмах определило за нови курс. Не могу утврдити да ли је Атанацковић знао за психичку нестабилност и нарцисоидност капетана Новаковића и да ли је протежиран у време Обреновића (рођени му брат Љуба био је министар народне привреде у влади генерала Цинцар – Марковића),

⁵⁷⁵ Д. Васић, н.д., стр. 181 – 182.

⁵⁷⁶ *СВЛ*, бр. 25 од 22. јуна 1903, стр. 489 – 490.

⁵⁷⁷ Д. Живојиновић, н.д., стр. 51.

али је морао знати да поручник Протић по чину није испуњавао један од услова за официра – ордонанса краља (потребан је био најмање чин капетана). Млади завереници нису били доследни - нису се бунили што су два поручника завереника (Борислав Грујић и Антоније Антић), такође без испуњавања свих услова, постављени за ордонансе краља.⁵⁷⁸

Поједини старији завереници захтевали су унапређења. Министар Атанацковић је у вези тог питања заказивао седнице у Министарству војном, на којима је позивао виши командни састав, међу којима је, процентуално, највише било завереника. Позивао је и краља на седницама, који је долазио првих дана јула 1903. Како су те седнице биле дуге и бурне, а и променио се министар војни, од августа је краљ ређе долазио у Министарство војно, али је чешће обилазио војску на обуци, посебно на гађањима из пиштоља и да проба војнички хлеб (тада, најчешће, без пратње министра војног).

Капетан М. Новаковић вратио се из Париза, где је сазнавао разне антизавереничке вести, у Београд јула 1903. године и наилазио је и на антизавереничка расположења, посебно међу његовим ранијим пријатељима. Многи официри су били незадовољни што нису награђени због подршке новом курсу већ само они, за које су завереници то знали. Дознао је и да су завереници онемогућили да буде постављен за краљевог официра ордонанса. Крајем јула започео је да организује антизавереничку акцију, а ишло му је у прилог и поједине изјаве краља за иностранство (да жели удаљити заверенике из окружења), као и гласови да краљев брат кнез Арсен ради на томе. Добио је распоред у Ниш, у велики гарнизон из кога су, углавном, инжињеријски официри учествовали у завери, док остали, далеко бројнији из пешадијских, коњичких и артиљеријских пукова, икао је знатан део тих официра поздравлио политичку промену, остали су незнани код завереника. Новаковић је саставио оштар проглас српском официрском кору за отклањање завереника из војске⁵⁷⁹ и 15. августа је почео врбовати потписнике уз коришћење већ изнетих и делом познатих вести и у Нишу. За акцију је дознала Влада. Авакумовић, Ст. Протић, Генчић и Машин (министар војни је тада био пуковник Л. Соларовић) позвали су у Министарство унутрашњих дела двојицу млађих завереника капетана Д.

⁵⁷⁸ СВЛ, бр. 26/1903, стр. 518 – 519. Тако Указ за краљеве ађутанте (први ађутант је био пуковник Дамјан Поповић) носи датум 21. јун а за официре – ордонансе (сви завереници) 25. јун.

⁵⁷⁹ Проглас је објављен у: Д. Васић, н.д., стр. 173 – 175.

Димитријевића Аписа и поручника А. Антића да би један од њих (Димитријевић) био послат у Ниш да извиди случај. Димитријевић је 21. августа дошао до оригиналног прогласа са приложеним потписима око 20 официра те га предао команданту Моравске дивизијске области ђенералу Б. Јанковићу, који је наредио хапшење официра потписника.⁵⁸⁰

Велики војни суд⁵⁸¹ осудио је правоснажном пресудом бр. 530 од 26. IX 1903. године капетана Новаковића и још 24 официра, сви из нишког гарнизона, од којих је само један био инжињеријски, на казне затвором од две године до четири месеца⁵⁸² (минимално је изменио пресуду Војног суда за официре од 16. септембра).⁵⁸³

Генерал Атанацковић дао је оставку на дужност министра војног у току реконструкције владе 2. VIII 1903. године. Како нема извора о тој реконструкцији, у литератури постоје различита тумачења о њој.⁵⁸⁴ Ја ћу дати своје тумачење у вези оставке министра војног који је од јуна обављао и дужност канцелара краљевих ордена, постао у то време десна рука краљу Петру у организовању и извођењу тајних акција међу Србима изван Србије (уместо краља 1904. постао председник главног тела за тајни рад – Одбора за пропаганду и друго, што смо изнели у 2. поглављу), био мета појединих критика млађих завереника и знао је да велесиле траже од краља да из владе отклони заверенике. После оставке био је јавно само канцелар краљевих ордена до пензионисања по свом захтеву 1906. године, да би олакшао испуњавање британских услова за

⁵⁸⁰ Д. Васић, н.д., стр. 176 – 177.

⁵⁸¹ Не Војни суд за официре, као што износе Д. Живојиновић (н.д., стр. 207) и други. Живојиновић је више пута грешио у вези војних институција. Тако је претходно погрешно написао "Потпуковник Петар Мишић постављен је за генералног инспектора, чиме је стекао велику власт и контролу над Министарством војним" (н.д. стр. 204, 207). Таква институција није постојала, већ је по Уставу изнад министра војног био само краљ. Мишић је у то време постављен за б.д. начелника Општевојног одељења Министарства војног, што је била утицајна дужност.

⁵⁸² *СВЛ*, 1903, стр. 777 – 778, где је дат списак официра са величином казни.

⁵⁸³ Већина кажњених официра истакла се у ратовима 1912 – 1918. године, одликована карађорђевићевим звездама, двојица су постали коњички бригадни генерали (Никола Цоловић и Милан Вуковић) а један инжињеријско – технички и доктор наука (Жарко Т. Протић, који је убрзо постављан на одговорне дужности и у Министарству војном).

⁵⁸⁴ Ми ћемо изнети два главна тумачења. Д. Живојиновић, полазећи од извештаја британског отправника послова В. Тесицера да је криза у влади настала што је Авакумовић тражио оставке три виша официра завереника (П. Мишића, Д. Поповића и Л. Лазаревића) које краљ Петар није прихватио и италијанског посланика Р. Маљана, да је оставка четири министара представљала победу завереника, који су желели да наметну своју вољу влади и краљу, износи да су оставке биле подстакнуте сукобом између цивила и завереника – н.д., стр. 205. О. Поповић – Обрадовић износи да су реконструкцију изнудили старорадикали, како би у влади, које је требала да спроведе изборе, добили још два министра, поред министра унутрашњих дела, што су и успели. - н.д., стр. 166.

поновно успостављање дипломатских односа. До средине 1907. године генерал Атанацковић био је у службеним посетама код краља више од већине министара, иако то његова наведена јавна дужност није захтевала, али је била повољна, јер се комуникација између краља и њега одвијала без трећег лица. Највероватније да разлози његове оставке леже у изнетом а нелогично је да је одступио због сукоба са завереницима, јер је он био један од водећих завереника и није био у сукобу са њима због своје толеранције⁵⁸⁵ и већина млађих су му се добровољно јављала за четничку акцију.

Нови министар војни постао је пуковник Леонида Соларевић, присталица завереника, који је активирао у време преврата 29. маја и постављен за команданта Дунавске дивизијске области.⁵⁸⁶ Након избора, при формирању нове владе, краљ је од мандатара генерала С. Грујића затражио да министар војни буде пуковник Машин или пуковник Милан Андрејевић. Грујић није прихватио завереника Машина због спољнополитичких притисака, те је Андрејевић, присталица нове династије, постао министар 21. IX 1903.⁵⁸⁷

Завереници су се и даље састајали, али су расправљали, што је било забрањено Правилем службе,⁵⁸⁸ и о службеним питањима. Нисам наишао на податак да су их због тога министри војни позивали на одговорност. Тек од 1909. године они су праћени од стране за то формиране посебне службе Министарства унутрашњих дела због писања појединих листова да припремају државни удар (уствари, они су тада разматрали како да се престолонаследник, односно, бивши престолонаследник Ђорђе, неутралише због многих његових штетних поступака и изјава).

Када је део официра, краљевих ађутаната и ордонанаса на прелазу из 1903. у 1904. годину разрешено тих дужности (писано у 2. поглављу, 3. питање)

⁵⁸⁵ Др Војислав Вељковић, либерал, који је тада престао да буде министар финансија, вероватно због сукоба са завереницима у вези постављења његовог зета потпуковника Лешјанина за маршала двора, одмах је дао изјаву бечком листу *Die Zeit* да се један део официра, учесника Мајског преврата, "претворио у завереничку странку" са великим утицајем на краља и први изнео синтагму "завереничко питање"- В. Казимировић, *Црна рука*, стр.229. Вељковић је био аустрофил и ставио се у њихову службу, отворено у време окупације Србије 1915 – 1918. – *СБР*, књ. 2, стр. 137 – 138.

⁵⁸⁶ Љ. Поповић и М. Милићевић, *Министри војни...*, 130 – 132; исти, *Генерали Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 213 – 217.

⁵⁸⁷ Исти, *Министри војни*, стр. 133 – 136.

⁵⁸⁸ "Официри се могу скупљати на позив претпостављеног или по жељи самих официра, ради договора о стварању нарочитих удружења и расправљати питања, која немају непосредне везе са редовном службом а нису противна прописима војничким" – чл. 421. *Правило службе*, I део, 1900. Издајам и део чл. 425: "...Свачије мишљење мора се потпуно саслушати."

и постављено на више или претходне дужности, поручнику А. Антићу министар војни М Андријевић одобрио је једногодишње одсуство у Француску ради учења језика.⁵⁸⁹ Како је тада веома мало официра слато или није слато на усавршавање у иностранство због штедње (у Француској је тада било пет официра ради учења језика), иако су испуњавали услове као поручник Антић, то је изазвало оправдано незадовољство код тих официра. Већи број официра слат је у иностранство почев од 1906. године, међу којима процентуално је било највише завереника и из разлога што су многи завршили више школовање или ђенералштабну припрему (шире у 4. поглављу).

Краљ је стално захтевао предузимање мера за развој Србије, при чему му је тежиште било и на "развијању наше војене одбрамбене снаге".⁵⁹⁰ То је била основна директива за министре војне. Међутим, првих година после Мајског преврата, ради сређивања финансијске ситуације, упркос краљевим захтевима, владе су штеделе на војсци и где је то имало штетне и незаконите последице (неунапређивање официра, углавном, нижих и подофицира када је то по Закону о устројству војске морало бити, масовно отпуштање војника кући због штедње на исхрани и огреву, супротно наведеном закону, и др.).⁵⁹¹ Због тога је било негодовања у официрском кору, посебно међу завереницима, који су искрено подржавали све краљеве захтеве. То се може видети анализом назависног војног листа *Војска* (1903/1904 – 1907)⁵⁹², који је уређивао непознат одбор, уствари, старији завереници са претежно конзервативним ставовима на челу са потпуковником Петром Мишићем и, бројнији млађи, са демократско - либералним ставовима које је предводио капетан Тодор Павловић (капетани Јован Б. Јовановић, Мирко Ротовић и др), млађи из краљевог окружења. Лист је

⁵⁸⁹ СВЛ, 1904, стр. 3 – 4, 7 – 8, 99.

⁵⁹⁰ У својеручном припремљеном нацрту беседе Краљ је прво изнео неопходност мирољубиве политике, и наду да ће Народна скупштина, с обзиром на прилике на Балкану и одбрамбене потребе "своју особиту бригу поклонити војеном снажењу наше отаџбине...Снажна војска...улиће поверење нашем народу и изазваће поштовање у страним државама наспрам нас." – Живојиновић, н.д., стр. 65. Слично је остало у беседи, коју је краљев секретар Балугчић редиговао – СБНС, 1903 – 1904, I редован састанак 24. септембар 1903, стр. 7 – 8.

⁵⁹¹ Издвајам и једну по Закону о Војној академији дозвољену али, као што се видело 1912. и наредних година, штетну радњу – смањивање броја питомаца на 20 – 30.

⁵⁹² Уредништво је износило програмску орјентацију из које се види велика сагласност са отвореним краљевим ставовима, осим у уводнику бр 1/1905, где је поред осталог написано: "... да кроз наше гласило заступамо нападнуте интересе војске у свим правцима, па ма они били, донекле, политичког карактера".

аргументовано подржавао и спољнополитичке јавне наступе краља.⁵⁹³ Лист се издржавао од претплате из, претежно, старешинског састава а претплатник је био и краљ Петар.

Министри војни нису ничим показивали да су знали ко уређује лист *Војска*. Када су министри војни пуковник В. Антонић⁵⁹⁴ и генерал Путник индиректно критиковани у Скупштини што дозвољавају да млађи официри завереници издају лист и са политичким садржајима, Антонић је изјавио да му је то непознато и позвао је неколико млађих завереника да му то кажу, а они су му одговорили само да су сарадници листа, док Путник није одговорио на ту критику.⁵⁹⁵

Поводом откривања споменика косовским јунацима, рођендана и крунисања краљ је одликовао новим одликовањем "Карађорђева звезда" све учеснике Мајског преврата⁵⁹⁶ и друге најспособније и заслужне официре, присталице династије, око 140.⁵⁹⁷ Међутим, поједини млађи официри учесници Мајског преврата били су заборављени (обављали су своје дужности у гарнизонима у унутрашњости), те је министар војни генерал Р. Путник за њих накнадно подносио указе, макар се радило и о појединцу потпоручнику.⁵⁹⁸

На вређање учесника⁵⁹⁹ и присталица Мајског преврата а затим и краља од Беча потплаћене београдске штампе (*Штампа, Правда, Вечерње новости, Мали*

⁵⁹³ То се може видети и из чланка: Писање о неопходности балканског савеза у листу *Војска* од 1904. до 1907. године, у: *Ресавски анали*, 1/2003, 181 – 189.

⁵⁹⁴ *Војска*, бр. 8/12. XI 1905. године

⁵⁹⁵ *СБНС*, 1906 – 1907, XL редовни састанак 3. XII 1906, стр. 1516. Шире о томе у наредним питањима.

⁵⁹⁶ Први су одликовани Карађорђевог звездом завереници пуковник Дамјан Поповић (II реда) и мајор Љубомир Костић и поручник Борислав С. Грујић, оба IV реда (СВЛ, 1904. стр. 473 – 474).

⁵⁹⁷ Нешто мање одликовано је официра и војних чиновника осталим орденима (Белог орла IV и V реда пет лица, Св. Саве III, IV и V реда 20 лица лица и медаљом за војничке врлине 83 официра, чина мајор – поручник).

⁵⁹⁸ *СВЛ*, од 13. XI 1904, стр. 826: Указ о одликовању потпоручника Косте Ђорђевића. Међутим, тај указ је погрешно датиран под 8. септембар, када је највише издато указа о одликовањима Карађорђевог звездом који су заведени под бројевима Ф/А 7901 до 7909, а број указа за орден Ђорђевића заведен је под бројем Ф/А 9482. Очита намера антидатирања указа била је да Ђорђевић сматра да је и он одликован када и већина његових другова.

⁵⁹⁹ "Мучке убице који би требали да на Карабурми заврше свој зликовачки живот..." или "Видимо да се злочин проглашава за заслугу а разбојништво за пожртвовање..." и друго писала је *Опозиција* од 8. децембра 1904. године. Зато су тројица водећих млађих завереника, капетани Драгутин Димитријевић – Апис, Милан Гр. Миловановић и Тодор Љ. Павловић, пошли код власника листа Ж. Величковића да им да додатна објашњења. Он их је одбио и одмах прешао у Земун. Они су га позвали на двобој због тога, с тим да бира противника и оружје. Величковић је одбацио двобој од људи, "који су онакви како их је описао у листу". Полиција је забранила цео тираж листа од тог дана, али је суд истог дана укинуо забрану, јер ниједан учесник у завери није поименце поменут, нити су грађани позвани да их оружјем кажњавају.

журнал, Народни лист и др.)⁶⁰⁰ прво су, угледајући се на нападе београдских грађана и омладине на редакције листова *Вечерње новости* и *Народни лист*,⁶⁰¹ у неколико случајева, млађи завереници позивали уреднике или власнике тих листова на двобој, дајући им да бирају оружје и противника. Ови двобоји, углавном, су избегнути од позваних. Било је случајева позивања на двобој, када су официри завереници вређани поименице због ситница а могли су против лица која су их вређала, поднети тужбе (на пр. случај потпоручника М. Завађила из почетка марта 1904. године).⁶⁰² Међутим, у тадашњем Закону о штампи од 12. I 1904. године⁶⁰³ нису најбоље биле регулисане поједине процесне радње, те је о томе убрзо, 9. XII 1904. године, донет Закон о изменама и допуна Закона о штампи.

Министри војни нису интервенисали против официра који су позивали на двобој лица која су их клеветала или вређала, али су позивали на одговорност оне који су чинили насилне радње против таквих издавача и уредника. Само официрима је била допуштена нужна одбрана части по Војно казним законом из 1901. године,⁶⁰⁴ а по Правилу службе, део I, и војницима.⁶⁰⁵ Војнодисциплински суд је био надлежан да суди официрима "о неправилностима на случај двобоја."⁶⁰⁶ Двобој у Србији је тада био забрањен, осим официрима. Њима је он био допуштен индиректно Војно казним законом а директно разним наредбама и другим актима претходних министара војних (у појединим је

⁶⁰⁰ Д. Ђорђевић, *Царински рат*, стр. 63.

⁶⁰¹ Поводом хапшења официра – учесника нишке афере августа/септембра 1903. године ова два листа писала су да је дошло до страховите побуне целокупне војске и др. Андре Бар је тај догађај овако описао: "Кад је београдско становништво увидело да једино београдска штампа ради на томе да се изазове грађански рат, онда је оно усвојило енергичну резолуцију великошколске омладине, а затим је напало заједно са омладином обе редакције и њене жалосне директоре..." – цитирано према: *Из Велике епохе 1903 – 1918*, Београд – Суботица 1929, стр. 20.

⁶⁰² Уредник и власник листа *Штампа*, С. Јакшић, већ тада препознатан да је у служби Беча, вређао је у свом листу потпоручника Милана Завађила, узимајући аргументе што је у позориште дошао у чизмама и што није увек седео у правцу бине, не узимајући у обзир да је он био у пратњи престолонаследника Ђорђа као његов ордонанс. Да је Јакшић био плаћеник Беча, на основу различитих архивских докумената утврдили су Д. Ђорђевић, н.д., стр. 63, В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 205, и други.

⁶⁰³ За разлику од закона о штампи из 1891. и 1901, у Закону из 1904. године додато је у вези војне службе и војних старешина: "...и дражење противу појединих официра или класа официра, или сејање раздора или неповерења у војсци, казниће се..." – чл. 21.

⁶⁰⁴ "Кад ко нападне на војничку част или личност официра, па овај одмах употреби оружје, да спречи даљи напад, неће се казнити, ако не прекорачи границе нужне одбране". – чл. 26, тач. 7. Овај законик донет је једногласно – акламацијом. Претходно је изношено да су официри носиоци свеколике духовне и моралне снаге у војсци, па према томе и војничке части.

⁶⁰⁵ "Понос, достојанство војничково увећава хладно оружје... Опасано оружје може се и треба га једино употребити у одбрани личности и части, кад је који нападнут." – чл. 109 – 110.

⁶⁰⁶ *Закон о Војном дисциплинском суду*, чл. 2, тачка 2 – *СВЛ*, 1900, стр. 42 – 43.

чак био и препоручљив – о овоме ће бити више речи у 7. питању овог поглавља).⁶⁰⁷

Народни посланик, либерал Јосиф Бојиновић изнео је интерпелацију на министра војног 15. XII 1904. године због поступка три наведена официра у вези писања листа *Опозиција* и отпуштања из службе поручника Б. Николића.⁶⁰⁸ Министар војни Р. Путник одговорио је на наведену интерпелацију 5. II 1905. године у којој је у потпуности оправдавао непрописан поступак тих официра: "...овај лист (*Опозиција* – прим. В.И.) ...од када се појавио...ради правцем хрђавим. И око овога листа окупила се једна групица људи, љубимаца прошлог режима, ... користе се данашњим слободама и слободом штампе, те противу данашњег режима, т.ј. данашњег стања рију и старају се нарочито да у војску унесу забуну и пометњу. Нарочито су се окомили на официре који су учествовали у 29. мају, без обзира на то што је Народна скупштина, као надлежна, ту ствар са официрима једном пресекла и одобрила њихов поступак... и непрестано рије противу њих, у последњим бројевима прекардашила је и меру...треба да дође крај, па и овом неразумном раду "Опозиције", иначе се могу изазвати и озбиљнији сукоби. Ко код буде нападнут, томе се не може одузети право да се брани. Ова три официра ... су хтели на уљудан начин да се обавесте о узроку, због чега она напада официре. Сад што се г. Величковић није одазвао молби, већ је нашао за погодније да стругне за Земун...Ако је било од њихове стране нетактичнога поступка, требао је он да се жали власти,...И ако хоћемо некакав ред и сигурност да одржавамо, онда ће се то постићи понајпре тим, да се прво отклоне узроци, који рђаве последице изазивају, па ће ове саме по себи

⁶⁰⁷ Издвајамо и једну расправу о двобојима официра вођеној на седници аустријске делегације заједничког аустроугарског парламента од 13. I 1904. године. Делегат др Ј. Шуштерчич поставио је питање заједничком министру војном у вези правдања војне управе учешће официра у двобојима, њеног непријатељског држања према антидуелистичкој лиги (о овој лиги последња књига на немачком језику, која је изашла уочи расправе, пронашао сам да је: *Das Duell*, od dr Sigismunda Freiherna von Bischoffshausena, Wien und Leipzig, 1903) и како он замишља даљи развој овог проблема. Делегат др Х. Силвесстер изнео је да поједине случајеве може суд части да расправи или измири завађене али и случајеве које у тадашњем друштву нема начина да се замени двобој а што посебно важи за војску. Министар војни препознао је хумане циљеве антидуелистичке лиге, али да се официрима не може допустити да буду њени чланови јер у питању части официри не могу бити подвргнути двојаком суду части; затим да војна управа искрено тежи да по могућности ограничи појаву двобоја, али да постоје границе, у којима се према тадашњим друштвеним погледима не може избећи двобој. Аустроугарско војно законодавство било је строго против двобоја између официра, њихових претпостављених и војних тужилаштва – шире у 7. питању овог поглавља.

⁶⁰⁸ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 954 - 955.

нестати... ⁶⁰⁹ У вези поручника Николића, Путник је објаснио да је њему уважио оставку, коју је четврти пут поднео, иако је претходно није, с обзиром да је Николић био добар официр. Уважио му је оставку, када је дознао да је ноћу више пута ишао код Ж. ⁶¹⁰ Величковића. ⁶¹¹ Након тога се развила страначки обојена и значајна дискусија.

Опозициони посланици критиковали су министра Путника, поред осталог, што раније није, на основу Закона о штампи, предузео мере против таквог писања листа *Опозиција* (што није заштитио официре, него им препустио да се "сами по улицама наплаћују") и што то нису тако учинили наведени официри. ⁶¹² Ови посланици нису имали у виду да је Управа вароши Београда, као надлежна, највише, после одговорних лица листа из *Народног листа*, поднела тужби током 1904. године против уредника или власника листа *Опозиција* и да је четири пута лист био забрањен (шире о томе у 9. питању овог поглавља). Министар Путник је начинио највећи пропуст што није спречавао или усмеравао такве поступке официра на основу чл. 416 Правила службе. ⁶¹³ Посланици радикалске већине бранили су и хвалили одговор министра Путника, истицали право официра да траже сатисфакцију, а износили основане сумње у рад издавача листа *Опозиција* ⁶¹⁴. Дискутантима обе провенијенције сложили су се да нема у војсци

⁶⁰⁹ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 1441.

⁶¹⁰ Живојин, министар у време Обреновића; шире о њему у: СБР, књ. 2, стр. 128 – 129.

⁶¹¹ Инжињеријски поручник Борисав Николић у листу *Војска*, поред осталог, објављивао је и критике. Књигу мајора Милована Недића (пуковника 1912, команданта дивизије који није унапређен у ђенерала због пљачке) с правом назвао је компилацијом, у књизи мајора Петра Пешића пронашао је слабости. На његове критике оштрије му је одговарано, и вероватно је то био разлог серије његових одбијених оставки и његовог одласка код власника и уредника листа *Опозиција*. У току подношења оставки министар војни га је 25. VIII 1904. године одредио да буде надзорник Краљевог и војног купатила (мајорски положај). Убрзо се вратио у војску, наставио да објављује радове (најбољи му је чланак "Демократска војска" у часопису *Ратник*, 1910, III, од стр. 337), залагао се за демократски развој војске и друштва заједно са млађим завереницима, храбро се борио у ратовима и унапређиван до чина пуковника.

⁶¹² Официри завереници нису могли тужити уредника и издавача, јер нису били именом и презименом наведени у увредљивим и клеветничким чланцима и зато су од власника тражили "објашњења".

⁶¹³ чл. 416: "Војна лица, у опште, команде, надлештва и заводи могу тек по претходном одобрењу војног министра одговарати на новинарске чланке, на јавне печатане изјаве, исправке и објашњења у каквом јавном органу (новинама) или брошурама"; чл. 417: "Кад се за ово тражи одобрење, мора се поднети оригинални спис, на који се одговара, као и сам одговор".

⁶¹⁴ Издавајемо делове дискусије министра унутрашњих дела С. Протића: "...када се у том листу говори о догађају, који су две Народне скупштине одобриле...да је то злочин и да те официре треба ставити под суд – то је уношење раздора и то је уношење немира... Величковић се ни мало не одликује јунашћом... заиста је чудно да г. Величковић има куражи, да овако изазива читав ред људи...Овде је питање ко њему даје кураж? То значи да треба тражити на другоме месту оне који изазивају неред и стварају размирнице у војсци..." – *СБНС*, 1904 – 1905, 1445 – 1446.

завереника и контразавереника и да се то питање вештачки уноси. Одговор министра војног Р. Путника на интерпелацију једногласно је усвојен.⁶¹⁵

Оваква подршка непрописним поступцима појединих млађих завереника и од Народне скупштине имало је за последицу да се такви поступци понове (скоро исти случајеви капетана М. Ротовића и поручника Р. Филиповића са власником листа *Правде* Павлом Маринковићем⁶¹⁶ и поручника В. Вемића са власником *Народног листа* Савом Шибалићем⁶¹⁷). Али, дешавали су се и крупнији екцеси млађих официра, од којих је био најкрупнији напад два потпоручника 3. II 1907. године на два народна посланика, од којих је један био поменути Павле Маринковић, тада сарадник листа Напредне странке *Правда* и лидер странке, због тражења објашњења за увреду краљеве ћерке у наведеном листу. Тада је због тога настала дискусија у Народној скупштини поводом усменог питања посланика (бившег председника владе) Љ. Стојановића министру војном Путнику, који је одговорио да је наредио кривични извиђај. Овог пута поступак потпоручника осудио је и председник МС и министар иностраних дела Н. Пашић и дискутант.⁶¹⁸ После тога екцеси такве врсте напада су престали. Тим екцесима повод или узрок били су, углавном, вређања краља као врховног заповедника од стране нападнутих. Треба изнети да су полицијске власти и судови постали строжији у односу на увреде и клевете путем штампе.

Интересантно је да ниједан официр није напао ни једног уредника тадашње социјалистичке штампе (*Раденик*, *Радничке новине* и др) иако је она највише била против војске (чак, потстицала и оправдавала и физичке нападе на војску, којих је било више, посебно у Крагујевцу). Сви приватни војни листови у Србији од 1904. до 1912. године на почетку излажења износили су позитивне ставове о социјализму, али после радничких и социјалистичких физичких напада на војне јединице, критиковали су и оптуживали србијанске социјалисте. Тако је

⁶¹⁵ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 1446. Капетан Т. Љ. Павловић тада је био приправник за ђенералштабну службу (што су били и капетани Димитријевић Апис и М. Г. Миловановић), један од непознатих уредника листа *Војска* и често је дежурао на двору. Овај случај није била сметња да се постави за једног од официра – ордонанса краља, да буде официр од великог краљевог поверења.

⁶¹⁶ *Правда*, 3. II 1905, стр. 2; 5. II, стр. 1 - 2

⁶¹⁷ *Народни лист*, 28. III 1905. године.

⁶¹⁸ *СБНС*, 1906 – 1907, књ. V, 2710 – 218. Издвајамо део изјаве Пашића: "То што се десило може се расправити једино на основу закона, и тако ћемо поступити. Влада је дала изјаву, да ће строго овај догађај извидети и да ће строго казнити кривце...да ли су ова господа (нападнути народни посланици – прим. В.И.), ово што су радили ван Скупштине, радили као политичари, или су радили као грађани". Исто, стр. 2716.

поступао и заверенички лист *Војска*. Први негативан прилог био је осврт на писање против војске листа *Радник (Белешке, бр. 27/7. VII 1904)*.⁶¹⁹ Командант гарнизона Крагујевац тужио је уредника, тужбу је суд прихватио, али Народна скупштина није одузела имунитет том уреднику - посланику М. Илићу.⁶²⁰ Како су се и даље дешавали напади на војску у Крагујевцу и настављено њихово подстрекавање, *Војска* је наставила да оптужује социјалисте и да их саветује.⁶²¹ Међутим, бугарска војска се недемократски бранила од њихових социјалиста⁶²² (шире: у наредном и 9. питању).

Сви министри војни штитили су млађе заверенике, осим пуковника Стефановића 1914. године. Самосталски министар војни Василије Антонић, који је важио за противника завереника, уствари старијих, бранио је заверенике у Народној скупштини. У току жучних вишедневних дискусија у вези три нацрта адресе краљу почетком октобра 1905. године, када су четири посланика изнели предлог да се о дисциплини у војсци да негативна оцена због завереника, пуковник Антонић је, поред осталог 12. X изнео: "...узео сам реч да одговорим на ту поставку, иако су аргументи што су и уколико су изнесени у прилог те поставке: и застарели и недовољно проверени.... Не може се, господо, ни порицати ни порећи, да је у првим данима иза 29. маја, у оном узбурканом, грозничавом и нервозном времену, било неколико појава у војсци, које с чисто војничког гледишта не би могле да издрже критику, иако би иначе могле бити разумљиве. Али, господо, исто тако не може се ни порицати ни порећи, да те ефемерне појаве, као производ једнога нарочитог времена, нису могле оставити онаквог трага, онаквог утицаја како то, изгледа, хоће да се представи... Мени је само мило што је Скупштина јуче једнодушно осудила његов говор (С. Николајевића, који је најнегативније говорио о војсци у односу на остала три

⁶¹⁹ "Једна врло жалосна појава...у листу се вређају официри ужасно...још жалосније је што је власник и уредник, г. Михаило Илић, лекар и народни посланик".

⁶²⁰ Једини тада социјалистички посланик и један од тројице које је ССДС имала до 1918. године.

⁶²¹ бр. 30 од 27. VII 1904. ("...уместо да се боре легалним путем за своје идеје и своја права, уместо да изборе што већи број посланика, који ће у Скупштини да заступају њихове интересе..."); 47. од 22. XI 1904, итд.

⁶²² Чак и 1908. године долазило је до напада бугарских официра на уреднике социјалистичког листа *Камбане* у Софији. Тако су двојица официра извршила такав напад 25. марта, који је изазвао негодовање присутних, па су нападачи спроведени у полицију на ислеђивање. Социјалисти су брзо скупили масу света и опколили зграду полиције и све жешће тражили да пресуде нападачима. "Кад је опасност по опсађене официре постала очигледна, дојурила је у трку војска, - неколико ескадрона коњице у пуној спреми – и стала растеривати свет, при чему је на више места дошло до туче. Синоћ су социјалисте одржале збор после чега су приредили велике демонстрације против војске". – *Политика*, 27. III 1908. и 27. III 2008, стр. 31.

посланика – прим. В.И.)... У војсци нема недисциплине. У нашој војсци има овда онда појединих екцеса, који имају више општи карактер и који су последица не рђаве дисциплине и недисциплине, него може бити последица рђавог домаћег васпитања појединаца и последица индивидуалних склоности појединих официра. Таквих екцеса, екцеса те врсте, има у свим војскама...".⁶²³ Тадашњи (1905.) председник самосталске владе Љ. Стојановић изјавио је да утицаји завереника, о којима се говорило на седницама Народне скупштине, не постоје и да је влада потпуно слободна у свом раду. И следећи председник самосталске владе и министар војни ђенерал Сава Грујић негирао је постојање завереничког питања. У изјави загребачком *Србобрану* рекао је да су "сви партијски људи, политичари, који имају да приме и понесу одговорност за своје политичке изјаве, – солидарни у томе да завереничко питање у Србији не постоји".⁶²⁴

У овом времену, када су радикали постали опозиција, другачије су говорили о завереницима⁶²⁵, а Н. Пашић је и погрешно кривио краља да је неуставно поверио мандат самосталцима маја 1905. године.⁶²⁶ Када је Пашић образовао априла 1906. године хомогену радикалску владу, иако тада радикали нису били већина у Народној скупштини, и када је након више од месец дана пензионисано пет старијих завереничких официра ради обнављања дипломатских односа са В. Британијом у току царинског рата, од тада је говорио у смислу да "завереничког питања код нас нема и да га може да буде само за оног, који жели да прави какву забуну."⁶²⁷

Када је краљ Петар коначно дошао до става да наведених пет официра треба пензионисати, јер је постао уверен да ће се свог услова В. Британија придржавати, с обзиром да је њен краљ Едвард III потврдио тај услов, млађи официри завереници захтевали су на састанку већине официра завереника у Смутековцу од старијих другова да буду пензионисани, "па ако не може

⁶²³ *СБНС*, 1905 – 1906, VIII редовни састанак, стр. 114 – 115.

⁶²⁴ Цитирано према: В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 243.

⁶²⁵ Тако је С. Протић 17. октобра 1905. године у току 13. редовног састанка изнео да је једна ствар коју су учинили завереници 29. маја, "а ово што сада чине сасвим друга ствар. За оно прво дато им је признање, за ово друго треба их осудити и отерати на своје место". Ово се односило на пензионисање шест старијих завереника.

⁶²⁶ У првом поглављу изнели смо уставне одредбе из које се види да краљ није морао постављати министре и председника владе из скупштинске већине. Можемо рећи да је то један од три случаја када краљ Петар I није поступио по теорији парламентаризма при одређивању мандатара владе.

⁶²⁷ *СБНС*, 1906 – 1907, 11. новембар 1906, стр. 1015; *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, стр. 171.

другачије, онда -силом".⁶²⁸ У свом листу *Војска* млађи завереници објавили су одмах уводник "За Велику Британију" (бр. 20 од 20. маја 1906. године) у којем су хвалили пет официра предвиђених за пензионисање и изнели наду "да ће та жртва довести до нормалних односа са 'моћном и господарском' Британијом".

За било коју меру против завереника, краљ је тражио да се предузму и веће мере против антизавереника. У томе треба тражити један од разлога пензионисања, посебно у времену од 1904. до 1906. године, дела официра који су у време Обреновића били протезирани или су били антизавереници. Укупно је пензионисано по предлогу министара војних око 300 официра до 1911. године, од којих је већина по сили закона. Један од непознатих разлога пензионисања пуковника Живојина Мишића и дела његових другова марта 1904. године, вероватно је, што су они од фебруара 1904. године били у војном одбору за прославу 100 – годишњице Првог српског устанка,⁶²⁹ који је на почетку мало радио а због чега је био незадовољан краљ и завереници из окружења. Наведени одбор није могао више урадити јер је виши, Главни одбор кочен од председника Министарског савета генерала Грујића због штедње, те су припреме за наведену манифестацију као и за крунисање краља, касниле. Ако ово о Ж. Мишићу, можда, није знао краљ и његово окружење, то је требало да зна министар Путник и да оправда наведени војни одбор.⁶³⁰

Министри војни у појединим релацијама "завереници - контразавереници" били су на страни завереника, јер се морала та релација прекинути због јединства у официрском кору а и што су се завереници највише истицали у спровођењу државне политике и подршци новом режиму, а највише краљу. Зато се министар војни Путник и непосредно ангажовао када се међу официрима у Пожеги почела стварати контразавереничка већина на челу са мајором Миливојем Ђорђевићем, који је ухапшен и дуго држан у притвору, односно вођена кривична истрага, због обезбеђивања сведока. Мајор Ђорђевић је ухапшен на основу повреде неколико прописа а за нашу тему најважнија је оптужба по ставу 1. чл. 49 Војноказненог

⁶²⁸ В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 248, према: *Београдски дневник*, 1. IV 1920.

⁶²⁹ *СВЛ*, 1904, 101 – 102, 189 – 190.

⁶³⁰ "Јачи" разлог за пензионисање Ж. Мишића пронашао је Васа Казимировић у Ратном архиву у Бечу (*Црна рука*, стр. 233): Аустр угарски војни аташе у Београду известио је да је Мишић пензионисан због одбојног става према завереницима а што се видело и из писма његове ћерке у којем је она, изражавајући мишљење свога оца, лоше писала о завереницима.

законика⁶³¹ и става 1. чл. 103 Казненог законика.⁶³² Путник је ово хапшење, због којег је поднета на њега интерпелација⁶³³ у Народној скупштини, образлагао: "Критиковао је и осуђивао догађај од 29. маја 1903.год., нарочито његове последице, доказујући да у војсци неће доћи до реда и мира, док у њој командују и вршљају завереници, који, као официри, нису смели погазити заклетву и убити онога краља, коме су је дали. Уз то је удешавао нарочито тајне састанке са официрима који су противни чину од 29. маја и његовим извршиоцима, искључујући са тих састанака официре противне стране; па је тако начинио међу официрима своје команде раздор и расцеп у толикој мери, да је се морало прибећи новом размештају читаве команде... Осуђивао је као неправедну, пресуду војног суда, којом је бив. капетан Николић кажњен за увреду краља и позивање на непокорност..."⁶³⁴

Најмање битних чињеница о завереницима има из времена од средине 1906. године до анексије Босне и Херцеговине (када су се бавили својим редовним дужностима), затим су они све више и више били ангажовани не само од министра војног на тајним и најопаснијим државним задацима (српска четничка акција, специјални задаци преко организације Народна одбрана у БиХ, на Косову и Метохији и др.), при чему су чинили и крупне проблеме (стварање тајне организације "Уједињење или смрт"; односи са краљевићем Ђорђем и престолонаследником Александром; покушаји појединаца и мањих група да делују против цивилне власти у Македонији 1914. године, против чега је била већина завереника, иако су и они били незадовољни увредљивом првом уредбом о приоритету цивилне власти и неуставним поступцима радикалске владе и др.), које ћу обрадити у појединим наредним питањима.

Да су завереници имали подршку краља види се и из више случаја а овде ћемо изнети два из марта 1912. године. Краљ се ангажовао поводом усмене молбе завереника (Аписа, Душана Глишића и Љубе Костића у својству чланова Одбора Официрске задруге) да Народна банка одобри зајам Задрузи, како би се исплатили заостали официрски дугови. Наредног дана, 15. марта,

⁶³¹ Тај став гласи: "Ко изазове гунђање и незадовољство, односно, службе међу својим друговима, да се казни затвором до шест месеци".

⁶³² "Ко јавним опорочавањем и исмејавањем уређења државних, или законских наређења власти, ове мрзости и презрењу излаже, или важност њихову побија...да се казни затвором од три месеца до три године".

⁶³³ *СБНС*, Ванредни сазив 1906, стр. 190.

⁶³⁴ Шире: Исто, стр. 387 – 391.

престолонаследник се вратио у Београд после демонстративног одласка у иностранство због премештања из Београда негових пријатеља официра - завереника, који су ширили гласове о постојању организације "Црна рука", и распитивао се о новостима код краљевог ордонанса а да се није јавио оцу. Краљ се тешко разболео 18. марта а престолонаследник је оживео своје активности. Позвао је мајоре заверенике Аписа, Миловановића – Пилца и Радивојевића (водеће личности из организације "Уједињење или смрт" ("Црна рука")) 22. марта и разговарао са њима више од два сата, а садржај разговора остао је непознат.⁶³⁵ Како је краљево здравље било критично, завереници су предузели корак да се побољша њихов однос са престолонаследником. Предложили су престолонаследнику да се састане са неколико старијих официра. Он је предлог прихватио и одредио време састанка. Пре састанка десеторица старијих завереника (пуковник М. Божановић, потпуковници Миливоје Анђелковић – Кајафа, Драгомир Ж. Стојановић старији и др), за које се у литератури износи да су били црнорукци, што није тачно за већину,⁶³⁶ припремили су *Мемоар* у којем су изнели предлоге за споразум са престолонаследником. Предлози су садржавали уставне одредбе о краљу и командовању војском; прописане односе између краља, министра војног и начелника Главног ђенералштаба а који су се заснивали и на принципима ратне вештине; али и ставове да завереници и све присталице Мајског преврата из 1903. године "пријатељи су династије, што су својим држањем то и доказали"; да, кад Александар постане краљ, његов брат Ђорђе не може бити престолонаследник; да околина будућег краља буде одана обема странама; да "рад на националним пословима мора се живље и енергичније продужити. Овај рад мора бити у рукама министра војног и начелника Главног ђенералштаба, а никако у рукама Народне одбране. Народна одбрана може духовно ову идеју потпомагати, али оружану акцију избити јој из руку. Ко одступи од ових идеја, тиме сасвим разрешава другу страну за

⁶³⁵ Д. Живојиновић, н.д., стр. 336 – 337.

⁶³⁶ Као извор тврдње да су они били црнорукци наводи се извод из дневника пуковника (ђенерала) М. Божановића: "Наши људи сазнаше за стање Краљево и одмах предузеше мере, да се ситуација између нас и Престолонаследника начисто изведе. Ово је потребно било, колико ради наше сигурности, толико и ради самог престолонаследника, као будућег владара." – АС, Фонд Солунски процес, а.ј. VIII, изводи Дневника за 1911, стр. 16. Синтагму "Наши људи" Д. Живојиновић (н. д., стр. 337), В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 334 и др. протумачили су да се то односи на црнорукце. Зато сам у основном тексту навео три нјестарија активна официра завереника, који нису били црнорукци, као ни мајор Алимпије Марјановић и др.

самоопредељивање."⁶³⁷ Престолонаследник је Мемоар прихватио после разјашњења да Ђорђе не може бити престолонаследник ни до Александрове женидбе и орасположио се (сутрадан ишао је са пуковником Божановићем у Народно позориште и др).

3.3. Министри војни у Народној скупштини

У Народној скупштини у знатној мери испољавала се политичка улога министара војних, јер је она доносила значајне законе, решења, одлуке и друга документа у вези управљања војском. Издвајамо три области њеног учешћа у управљању војском: доношење војних закона и њихове допуне и измене и тумачења; финансирање војске по задацима (партијама и позицијама буџета) и наменским кредитима, и парламентарна контрола. У овом питању изнећу више конкретних података, обрадити најважнија потпитања а остале важне чињенице при обради већине наредних питања.

Министри војни су знатно мање присуствовали седницама Народне скупштине у односу на остале министре (видети Преглед бр. 2 у Првом поглављу, Питање 1.1.1.: "Уставне надлежности и права министра војног"). Изнео сам да је један од разлога томе што они нису били народни посланици. Битнији је разлог што су они имали више обавеза: руководили су својим ресором, који је био знатно бројнији и сложенији од осталих ресора, снабдевали војску свим потребама, при чему је трошено највише новца, и командовали њоме у име краља (о томе је било речи у завршном делу првог поглавља и Прилогу бр. 4). Најредовније су присуствовали седницама, не рачунајући председника Министарског савета и министра војног Саву Грујића, пуковници В. Антонић и Д. Стефановић, који су били, условно речено "контразавереници", те мање одлазили код краља а више били везани за владу и њеног председника те и за Народну скупштину (видети доле Преглед бр. 4, ред. бр. 5 и 23). Министри војни су, углавном, присуствовали седницама када су разматрани војни буџет и кредити за војску, предлози војних закона а од 1911. године и четвртком (не увек), када су били на дневном реду њихови одговори на интерпелације. То ћемо детаљније изнети у наредном поглављу при обради финансирања, опремања и другог снабдевања војске, њене организације, судства и др.

⁶³⁷ АС, Фонд Солунски процес, а.ј. VIII, изводи Дневника М. Божановића за 1911, стр. 16 – 17 или АСАНУ, а.ј. 14.574, стр. 55, као и н.д. са н.стр. Живојиновића и Казимировића и др.

Преглед бр. 4

**Министри војни у Народној скупштини од 23. септембра 1903.
до 19. јуна 1914. године –присутност, упућена писмена питања и
интерпелације и њихови одговори**

Ред. бр.	Министар војни	Трајање мандата министра	Мандат владе	У то време НС имала је седница	Министар је био на х седница	Интерпелација и пис. питања само на министра војног	Одговорио министар војни
1.	Милан Андријевић	21. 3. 1903 – 26.1. 904	21. 3. 1903 – 26.1. 904	64	18	12	3
2.	Радомир Путник	26.1 – 27. 11. 1904	26.1 – 27. 11. 1904	70	31	3	1
3.	Радомир Путник	27.11. 1904 - 16.5.1905	27.11. 1904 - 16.5.1905	66	26	5	6
4.	Василије Антонић	16.5.1905. –30.7.1905	16.5.1905. –30.7.1905	3	1	4	0
5.	Василије Антонић	30.7.1905 –1.3.1906.	30.7.1905 – –1.3.1906.	111	80	19	11
6.	Сава Грујић и предс. МС	1..3. 1906. – 17. 4. 1906.	1..3. 1906. – 17. 4. 1906	3	3	1	0
7.	Радомир Путник	17. 4. 1906. – 30.5.1907	17. 4. 1906. – 30.5.1907	160	59	33	9
8.	Радомир Путник	30.5.1907. – 30.3.1908.	30.5.1907. – 30.3.1908.	134	31	20	14
9.	Степа Степановић	30.3.1908 – 7.7. 1908.	30.3.1908 – 7.7. 1908.	30	22	2	1
10.	Степа Степановић	7.7.1908 – 23.12.1908.	7. 7. 1908 – 11. 2. 1909.	18	6	11	7
11.	Михаило Живковић	23.12.1908. – 11. 2.1909	- П -	20	9	1	2
12.	Михаило Живковић	11.2.1909. – 1.10. 1909.	11.2.1909. – 1.10. 1909.	55	19	1	3
13.	Милутин Мариновић	11.10.1909. – 4. 3 .1910.	11. 10. 1909. – 25. 6. 1911	91	21	11	4
14.	Илија Гојковић	4. 3. 1910. – 24. 2. 1911	- П -	149	25	32	19
15.	Степа Степановић	24. 2. 1911. - 25. 6. 1911	- П -	68	20	15	18

16.	Степа Степановић	25.6. 1911. –27. 1.1912.	25. 6. 1911- - 27.1.1912.	45	25	20	2
17.	Степа Степановић	27. 1. 1912. –22.5. 1912.	27. 1. 1912. –18.6. 1912.	12	0	0	0
18.	Радомир Путник	22.5.1912. – 18. 6. 1912.	- П -	21	5	0	0
19	Радомир Путник	18. 6. 1912. –30. 8. 1912	18. 6. 1912. –30. 8. 1912	9	3	2	3
20.	Радомир Путник	30. 8. 1912 – 19. 9.1912	30. 8. 1912 – 22.11.1914.	0	0	0	0
21.	Радивоје Бојовић	19. 9. 1912 – 3.1. 1913.	- П -	7	0	0	0
22.	Милош Божановић	3. 1. 1913. – 4. 1. 1914.	- П -	65	19	5	5
23.	Душан Стефановић	4. 1. 1914. – 22. 11. 1914	- П -	65	43	9	5
				Рачунат само сазив НС 1913 – 1914.			
	С в е г а	23	16	1264	468	206	113

Преглед бр. 5
Министри војни у Народној скупштини од 23. септембра 1903.
до 19. јуна 1914. године – З Б И Р Н О

Ред. бр.	Министар војни	Колико мандата министра	За то време НС имала је седница	Министар је био на Х седница	%	Интерпелација и пис. питања само на минис тра војног	Одго- ворио	%
1.	Милан Андријевић	1	66	18	27	12	3	25
2.	Радомир Путник	7	460	155	34	63	33	52
3.	Василије Антонић	2	114	81	71	23	11	48
4.	Сава Грујић	1	3	3	100	1	0	0
5.	Степа Степановић	5	173	71	41	48	28	58
6.	Михаило Живковић	2	75	28	37	2	5	250

7.	Милутин Мариновић	1	91	21	23	11	4	36
8.	Илија Гојковић	1	149	29	19	32	19	59
9.	Радивоје Бојовић	1	7	0	0	0	0	0
10.	Милош Божановић	1	65	19	29	5	5	100
11.	Душан Стефановић	1	65	43	66	9	5	56
	З б и р н о	23	1264	468	37	206	113	55

Значи, министри војни присуствовали су на трећини седница Народне скупштине (тачније 37%), највише, с обзиром на број и дужине мандата генерал Р. Путник (155 пута или 34%), а најредовније пуковник В. Антонић (81 пута или 71%).

У вези **молби и жалби**, које су грађани упућивали непосредно Народној скупштини, министри војни су били веома ажурни у достављању података и мишљења, посебно у вези молби за признавање радног стажа, на што су били обавезни на основу чл. 122, став 2 Устава и и одредби закона о пословном реду у Народној скупштини.

Кратка усмена питања посланици су упућивали министрима војним када су они били присутни на седницама Скупштине, најчешће када се расправљало о буџету, иако су поједина питања само делимично била везана за буџет.

Најзначајнија су била кратка питања посланика Петра Мишића (завереник и пуковник у пензији) у вези неправилности војних набавки у иностранству и суђења због тога 1909 - 1911. године. Он је избегавао да о томе поставља интерпелације, да се о тим значајним питањима не би развила дискусија и војне тајне доспевале у јавност од стране социјалиста, јер је о добијеном одговору од министра на кратко усмено питање могао да говори само питач.

У Прегледу бр. 6. изнео сам податке о кратким усменим питањима упућених министрима у сазивима 1908/1909 – 1911/1912. године јер за то време она су слична питањима из ранијег времена (од 1903.).⁶³⁸ Из Прегледа види се да

⁶³⁸ Измене од 8. марта 1911. године чл. 88. Закона о пословном раду Народне скупштине по којима су нешто пооштрене обавезе питача а министрима омогућено да одмах не одговоре на

је министрима војним постављано мање усмених питања од просека, више само од министра иностраних дела и министра просвете и црквених дела, и да су они, процентуално, најмање одговарали на њих.

Преглед бр. 6

Кратка усмена питања упућена министрима и њихови одговори у сазивима 1908 – 1912. године

Сазив	Пре МС	Мид	Муд	Мф	Мнп	Мп и цд	МГ	МПра	МВ	Укупно	Просек	
											по мин	по се- дниц
											Пит- ања	пит- ања
											Пит	Пит
											Одг.	Одг.
1908 –	24	9	23	18	45	5	34	14	10	182	20,2	2,14
1909.	22	7	23	6	23	4	26	9	2	122	13,6	1,44
1909 –	12	6	87	30	65	20	59	24	22	325	36,1	2,11
1910.	9	5	76	21	55	20	51	19	20	276	30,7	1,80
1910 –	23	13	103	33	46	31	53	43	26	371	41,2	2,59
1911.	17	7	60	20	32	20	28	37	10	231	25,7	1,61
1911 -	6		42	14	23	7	30	9	12	143	17,9	3,18
1912	4		15	6	0	0	0	0	0	25	3,1	0,56
Свега	65	28	255	95	179	63	176	90	70	1021	29,2	2,39
	52	19	174	53	110	44	105	65	32	654	17,7	1,53

Сада ће се обрадити само један битни део парламентарне контроле војске (писмена питања и интерпелације на министре војне и њихове одговоре, као и парламентарне анкете у вези војске), док ће се други (контрола коришћења буџета и кредита, војних набавки и др.) обрадити у наредном поглављу.

3.3.1. Писмена питања и интерпелације на министре војне

По Уставу (чл. 121) и Закону о пословном реду у Народној скупштини⁶³⁹ и његовим изменама и допунама⁶⁴⁰, сваки посланик имао је право упутити

питања, већ да у том случају морају да изнесу када ће дати одговор, утицале су на смањење броја одговора министара. Али се не може одредити у којој мери је био тај утицај јер је сазив 1911 – 1912. године имао само 45 седница (Скупштина је распуштена 1. фебруара 1912.) а наредни сазиви су били ванредни или ратни или распуштени.

⁶³⁹ Закон о пословном реду у Народној скупштини (даље: ЗоПРУНС) од 1. новембра 1899. године са изменама и допунама од 28. јануара 1891. године враћен у живот Уставом од 5. јуна 1903. године – *Зборник закона и уредаба* ... из 1903, књ. 58, Београд 1905, стр. 664.

министрима писмена питања, којима се, претежно, тражила информација, подношен предлог о нечему и сл, и интерпелације, којом је захтевана одговорност министра и/или предузимање предложених мера, као и кратка усмена питања.⁶⁴¹ Посланици често нису разликовали писмена питања и интерпелације, те ћемо их прво скупно обрадити, затим детаљно важније интерпелације, а у Прилогу бр. 5 и све појединачно. Скупштинска већина није ниједном прихватила мотивисан прелазак на дневни ред којим је тражена одговорност министра војног.

Преглед бр. 7.

Интерпелације и писмена питања упућени војним министрима од 23. септембра 1903. до 19. јуна 1914. год. по темама

Сазив са ванр. сазивом	Финансирање војске	Војне грађе и лоцирање једини	Војне установе и положај радника у њ.	Снабдевање војске	Законитост и људска права у војсци	Војна обавеза	Свега
1903-4	7	5	3	1	0	0	16
1904 -5	0	0	1	2	3	2	8
1905. ван	0	3	0	0	0	1	4
1905-6	0	6	0	2	9	1	18
1906. ван	0	0	2	0	5	0	7
1906-7	2	3	5	5	16	2	33
1907-8	0	0	0	1	5	0	6
1908. ван	0	1	0	1	3	1	6
1908-9	0	0	1	1	1	1	4
1909-10	1	0	3	3	6	3	16
1910-11	1	3	0	9	17	11	41
1911-12	0	2	2	5	6	5	20

⁶⁴⁰ У наведеном ЗоПРУНС измене и допуне усвојене су 13. децембра 1903. године – 33У, књ. 58, стр. 905, а затим 8. марта 1911. године – 33У *пречишћено и систематски урађено издање*, књ. 1. Београд 1913, стр. 59.

⁶⁴¹ Интерпелација се постављала писмено, надлежни министар је био дужан да одмах или најдаље после пет дана саопшти када ће одговорити на њу. "На сваку интерпелацију министар је дужан одговорити и о свакој се интерпелацији мора одлука скупштинска донети у току истог сазива, изузев у случају када краљ распусти Скупштину... Одлука скупштинска којом се завршује претрес о интерпелацији и прелази на дневни ред може бити проста (прост прелазак на дневни ред – прим. В.И.) или образложена (мотивисана)". При мотивисаном преласку на дневни ред тражена је одговорност министра и/или предузимање појединих мера и др. Влада је имала право да изјави који ће од предложених прелазака на дневни ред примити као довољан израз поверења Скупштине према њој. – ЗоПРУНС, чл. 79 – 84, а у изменама и допунама чл. 89 – 94. Како на многе интерпелације посланици нису добили одговоре, посебно на оне које су поднете пред крај сазива, у изменама и допунама ЗоПРУНС 1911. године додат је члан 90а којим је предвиђено да се сваког четвртка расправља о интерпелацијама а када се одобри буџет и још једним даном седмично, као и друге побољшане процедуралне радње.

1912. ван	0	2	0	0	10	1	13
1912-13	0	0	0	2	2	5	9
1913-14	0	0	1	3	8	3	15
Укупно	11	25	18	35	89	36	214

Народни посланици питањима и интерпелацијама на министра војног најчешће нису тражили његову одговорност, него су имали, претежно, пропагандне мотиве (придобивање бирача) тиме што су показивали бригу за свој изборни округ (да се изграде касарне и сместе веће војне јединице јер је то утицало на привредни развој; бригу за војне обвезнике из округа, чак и појединачно; за новчана средства која су локалне скупштине прикупљале за неку од војних потреба среза или округа а остала неутрошена; о снабдевању војске у њиховом округу, изградњу војних путева и др.). Тако су социјалистички посланици (у просеку по један у скупштинском сазиву), иако су идеолошки били против стајаће војске и њеног повећаног наоружавања, инсистирали да војнотехнички заводи непрекидно раде, како радници, углавном, њихова изборна база, не би остали без посла. Али, треба им признати да су водили бригу о радницима у војсци и њиховим члановима; као противници стајаће војске пратили све неправилности у њој, износили их највише у својој штампи и на седницама Народне скупштине и др, чиме су вршили најпотпунију цивилну корисну контролу војске, мада је само један њихов предлог за мотивисан прелаз на дневни ред усвојен – покретање скупштинске анкете у вези наоружавања војске, што је претходно режирао министар војни Михаило Живковић (шире у даљем тексту). Четири њихова посланика поднела су 26 интерпелација на министра војног, приближно трећину (око 30% - Прилог бр. 5). Међутим, министри војни су им мање одговарали – 11 пута (42%, највише Путник, четири пута, и Степановић три пута).

Три писмена питања поставили су посланици у току 1906. и 1907. године о злостављању и батињању војника, а затим је социјалиста Триша Кацлеровић 12. јула 1908. године (ванредни сазив НС) о томе поднео интерпелацију, изневши конкретне примере. Министар Степановић је убрзо одговорио (1. VIII) да су неки примери тачни а неки нису и да ће се предузети мере (Прилог бр. 5, Преглед бр. 5). У *Службеном војном листу* (стр. 427 – 428) објављена је наредба ђенерала Степановића од 15. VIII 1908. године у којој је потсетио офицере и подофицере

да су за батињање војника предвиђене строге судске казне, да се тако не могу васпитавати војници и др.⁶⁴² Затим је до 1912. године постављено још пет таквих питања и две интерпелације Т. Кацлеровића, од којих се једна односила на убиство војника а министар Путник је одговорио да ће се извидити случај. Током 1913 – 1914. године социјалисти су поднели још четири интерпелације због убистава војника од стране официра у прошлим ратовима. Министар Стефановић је изнео шта је у вези тих случајева предузето, шта није тачно и др. (Прилог 5, Преглед. 5, ред. бр. 86).

Било је и интерпелација којима се тражила одговорност министара војних, тачније владе а преко министара војних, а што ће бити у изношењу "случајева" министара Путника, Степановића и Гојковића.

Из Преглед бр. 8 види се да је укупно било 87 интерпелација само на министре војне, од чега 85 од стране опозиционих посланика, што је нормално. Др Илија Коловић из Радикалне странке поднео је интерпелацију да би се прекинули сукоби између социјалиста и војске у Крагујевцу, да не би "Србин нападао Србина", чиме је постигнута осуда социјалиста у Скупштини и од већине опозиционих посланика (Прилог бр. 5, Преглед бр. 5, ред. бр. 65). Други пример је интерпелација посланика Николе Протића, такође из радикалске већине, зато што је Официрска школа гађања у Рипњу затварала поједине путеве приликом гађања и чинила штете на усевима, које није надокнађивала, чиме је тражио заштиту слободног кретања и рада тамошњег становништва и надокнађивања им причињене штете (исто, ред. бр. 77).

Преглед бр. 8

Количина интерпелације (И) упућених војним министрима и њихових одговора (О) од 23. септембра 1903. до 19. јуна 1914. год. по темама

⁶⁴² "У последње време учестале су туче и злостављања војника од стране неких официра и подофицира, што је дало повода да се и у Народној скупштини одсудно захтева, да се то зло прекрати.

И г.г. официрима и подофицирима познато је врло добро, да се тучење и злостављање војника кажњава судски и то врло строго, као што им је познато и то, да се тучењем и злостављањем не може постићи ни успех, ни поправка – па ми је необјашљиво: зашто и поред свега тога, дозвољавају себи употребу тих средстава, и излажу себе и своју будућност ужасним последицама.

И општи интереси војске као и интереси појединаца пресудно налажу, да се ово зло безусловно искорени, те с тога препоручујем надлежним командантима и старешинама да употребе најстрожије мере, према онима, који се служе овим незаконитим средствима, а г.г. официре и подофицире позивам, да се најстрожије уздржавају од тучења и злостављања војника, те да не упропашћују сами себе и своју будућност."

Сазив са ванр. сазивом	Финан сирање војске		Војне грађе вине и лоци рађе једини		Војне устано ве и положај радника у њ.		Снабдева ње војске		Законитост и људска права у војсци		Војна обавеза		Свега	
	И	О	И	О	И	О	И	О	И	О	И	О	И	О
1903-4	1	0	4	2	2	0	1	1	0	0	0	0	8	3
1904-5	0	0	0	0	1	1	2	2	3	3	1	1	7	7
1905. ван	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1905-6	0	0	4	3	0	0	2	2	4	1	0	0	10	6
1906. ван	0	0	0	0	1	1	0	0	3	3	0	0	4	4
1906-7	1	3	0	0	1	1	2	2	7	6	1	1	12	11
1907-8	0	0	0	0	0	0	1	1	3	1	0	0	4	2
1908. ван	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	2	2
1908-9	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	0	2	2
1909-10	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1	2	2
1910-11	1	1	0	0	0	0	1	1	4	4	2	2	8	8
1911-12	0	0	0	0	1	1	3	0	3	0	1	1	8	2
1912. ван	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	1	3	3
1912-13	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	4	0
1913-14	0	0	0	0	1	0	3	1	7	1	2	0	13	2
Укупно	3	2	8	5	9	6	19	12	39	22	9	7	87	54
% одгов.		67		62		67		63		56		78		62

Из Прегледа бр. 5 види се да су највише одговарали на питања и интерпелације министри Р. Путник (33 одговора од 63 питања и интерпелација, или 52%), С. Степановић (28 : 48, или 58%), И. Гојковић (19 : 32, или 59%), В. Антонић (11 : 23, или 48%) итд. Сличан је ранг министара и према одговорима само на интерпелације: Р. Путник (26 одговора), С. Степановић (8 одг.), И. Гојковић (5), В. Антонић (4) итд, према Прилогу бр. 5. Министри су се одговорније односили према интерпелацијама, с обзиром на њихов већи значај, него према писменим питањима: одговорили су на 54% свих интерпелација и писмених питања, а 62%, рачунајући само интерпелације. Највећи изузетак био је С. Степановић, који је одговорио на 20 питања, док на 8 интерпелација. Степановић није био вичан да учествује у дискусијама, које су се отварале поводом одговора министра на интерпелацију, док после одговора министра на писмено питање није била дозвољена дискусија, већ само још једно јављање питаача (чл. 78, односно, 88 ЗоПРУНС). Радикалска већина у Скупштини највише

је помагала својим дискусијама министрима Путнику и Степановићу приликом њихових одговора на интерпелације.

Према броју одговора на писмена питања и интерпелације, министри војни скупно, у односу на остале министре, заузимали су средишњи део ранга, док су на челу били министри правде, којима је знатно мање постављено питања и интерпелација (видети Преглед бр. 3, Прво поглавље). Појединачно, најодговорнији од свих министара био је министар правде др Михаило Веснић. Следи Никола Пашић и као премијер и министар иностраних дела, стим да је више пута одлагао одговоре, а као премијер ангажовао и ресорне министре.

3.3.1.a Случај министра Радомира Путника

Посебно ће се обрадити дискусија у вези обновљене интерпелације (прва на крају сазива 1906 – 1907, 5. јула - Прилог 5, преглед 5, ред. бр. 33 и 34) самосталских посланика Д. Јоксимовића и Ј. Продановића на министра Путника што је, по њима, супротно Закону о устројству војске поставио потпуковника Ђоку Богдановића⁶⁴³ на место војног чиновника I класе (интенданта I класе), јер је то био први у низу покушаја обарања министра војног у Скупштини, што су такви покушаји учестали почев од 1908. године и што је "скупштинска контрола над радом владе достигла своје највише домете управо у односу према министру војном".⁶⁴⁴

Примаран циљ самосталских интерпеланата није био да се обори министар војни Путник као "представник завереника",⁶⁴⁵ већ да се жестоко критикују министри радикалске владе, посебно министар – председник Пашић,⁶⁴⁶

⁶⁴³ СБР, књ. 1, стр. 604.

⁶⁴⁴ О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, стр. 332. Ауторка је у вези овог случаја министра Путника начинила и низ погрешних (без аргументованих премиса) закључака, с тенденцијом да окриви Путника, заверенике и војску а према оптужбама социјалиста и левих самосталаца. Користила је СБНС од само једног састанка од 20. децембра 1907, стр. 196 – 207, а није и са преподневног састанка истог дана.

⁶⁴⁵ Што тврди О. Поповић – Обрадовић у н.д., стр. 329.

⁶⁴⁶ "... погазили сте рударски закон због концесија Пашићевих, погазили сте закон о окрузима и срезовима постављањем неких лица за начелнике среске која немају потребних квалификација, погазили сте закон о јавним грађевинама јер сте Шиферу, као поданику државе са којом немамо тргов. уговор дали грађење железничке пруге, погазили сте царински закон, кад сте поставили за царинике опет лица без потребних квалификација, па сте имали гажење закона о државној трошарини..., па сте погазили материјалне интересе државне... – и свето добило је благослов скупштинске већине" – Ј. Продановић, СБНС, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 192; "Нарочито нећу улазити у оне многобројне и крупне концесије председника Министарства г. Николе Пашића, којима је све чиновништво, које је у додиру са рударским предузећима, доведено у службу министра председника, да му што више олакшају те концесије, које ће му донети велике користи,

због грубих кршења закона због личне користи⁶⁴⁷, те влада и скупштинска радикалска већина и да се Србија изграђује као правна држава. То су интерпеланти отворено изјављивали. Д. Јоксимовић: "Господо, мора да је настало крајње време кад и г. министар војни гази закон и кад се труди да у гажењу закона не буде последњи међу својим колегама... Ја разумем што ви не смете да осудите Настаса Петровића, јер он има извешан број посланика, који би могао да поцепла владину већину и да направи прилично неприлика г. министру председнику; ја разумем што ни немате куражи да са министарског места уклоните г. Јована Јовановића... али треба ради форме да изаберете једног министра, према коме немате толике симпатије па да му кажете: иди са тога места зато што си погазио закон. Нек остане пример у Скупштини да је министар пао зато, што је погазио закон".⁶⁴⁸ Ј. Продановић: "... онда се мора апеловати на Скупштину да бар у последњем тренутку, у дванаестом часу, напусти своју ранију немарност и безобзирност према гажењу закона, па бар да овог министра осуди, ако није министре раније осудила."⁶⁴⁹ Претходно је Путник, у вези решавања Топовског питања, похвалио радикалску владу да је била ефикаснија од самосталске, међу којима је био као пензионер и члан Радикалне странке, тачније њеног крила – будућих самосталаца.

Интерпеланти су се послужили текстом из скупштинске библиотеке о изменама и допунама Закона о устројству војске из 1904. године у којем су биле и предложене а неусвојене допуне и позивали се на нерелевантне чланове закона и поједине њихове неусвојене ставове (чл. 5, 37 и 38)⁶⁵⁰, док је Путник прочитао аутентичан текст чл. 38, део решења Државног савета поводом жалбе наведених посланика због постављења Ћ. Богдановића ("Ожалбеним указом није повређен материјални државни интерес"), изјавио да има празнина у Закону у вези претресаног питања и др.⁶⁵¹ Тачно је било да је Богдановић био пријатељ

нећу улазити у састав нових и попуњавање старих судова у земљи, у којим се пословима огледа партизанство шефа правосуђа..." . М. Радивојевић, стр. 194. и др.

⁶⁴⁷ Изношени су бројни примери за све министре – *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 185, 189, 190, 192, 194...

⁶⁴⁸ Исто, стр. 184 – 185.

⁶⁴⁹ Исто, стр. 188.

⁶⁵⁰ *СВЛ*, 1904, стр.233 – 241.

⁶⁵¹ *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 182 – 189. Упоредити за текстом Закона о устројству војске из 1901, штампаног 1919. године у Београду са објашњењима свих допуна и тумачења закона после 1904. године. Јоксимовић се позивао на чл. 37 и 38, али у којима је писало о испитима за пријем у Нижу и Вишу административну школу, док је Продановић био прецизнији, додајући да је по

Путнику, али још из времена рата 1876. године. Путник је напуштао скупштинску седницу⁶⁵² те, вероватно, због тога није негирао Продановићеву тврдњу да Богдановић није имао потребан једногодишњи стаж. Богдановић је имао стаж из три рата⁶⁵³ и непрекидни мирнодопски још од 1899, када је постао управник складишта војне одеће.⁶⁵⁴ Неко је морао бити постављен на дужност индентанта I класе јер је то место било празно за које је буџетом предвиђена плата. На том месту је могао бити постављен сваки потпуковник или пуковник, који је већ био у административној служби. Путник је изоставио још један аргумент који је ишао у прилог постављењу Ђоке Богдановића: када је 1904. године оформљена Испитна комисија за вишег административног чиновника, Богдановић је именован за њеног члана а од наредне године, као и у време постављења, био је први стални члан Комисије⁶⁵⁵, односно тадашњи министри војни су га ценили као и Путник. Да је то постављење било корисно, доказано је у ратовима од 1912. до 1915. године, када је Богдановић успешно обављао највишу дужност у административној струци: руководио интендантским снабдевањем српске војске као главни интендант Врховне команде Србије.

Када је самосталски посланик Михаило Радивојевић предложио мотивисан прелазак на дневни ред "...Народна скупштина налази, да је ово постављење противно закону и зато осуђује г. министра војног за гажење јасних законских прописа", Путник се јавио за реч, изнео да је он прочитао важеће одредбе закона, говорио о неким другим питањима која су изношена у Скупштини и изјавио да прихвата само прост прелазак на дневни ред. Пре него што се приступило гласању Продановић је изнео да Путников предлог не постоји јер Путник није народни посланик. председавајући је изјавио да су по пословнику и постојећој пракси министри износили такве предлоге а из скупштинске сале јавило се више посланика да они предложе оно што је Путник предложио. На то је председавајући одговорио да то суштински није потребно и

Закону потребна и једногодишња пракса у административној струци, али се позивао на члан 5 уместо на чл. 36.

⁶⁵² Исто, стр. 186.

⁶⁵³ Можда Путник није хтео да износи непријатну епизоду из краја рата 1876. године у вези снабдевања хлебом Рудничке бригаде, чији је он био командант. Наиме, хлеб за ту бригаду дат је руским добровољцима, који су били бољи од бригаде, стигли на положаје и већина изгинула у задржавању турске војске на пределу Кревет (Битка на Кревету).

⁶⁵⁴ СБР, књ. 1, стр. 604.

⁶⁵⁵ Државни календар Краљевине Србије са шематизмом за годину 1904; 1905; 1906;...

да ће се гласати само о мотивисаном предлогу, који је затим одбачен.⁶⁵⁶ Иако скупштинска већина није прихватила да је министар Путник крив, самосталска опозиција је износила да му је већина исказала неповерење.⁶⁵⁷ После дуже дискусије председник Пашић је изнео свој познати став да мањина не може тумачити шта већина мисли.⁶⁵⁸ Затим је Стојан Протић био још јаснији: "Кад смо ми одбацили предлог г. Радивојевића, у коме се министру војном изјављује неповерење или осуда, ми смо тим самим примили предлог министра војног".⁶⁵⁹

О. Поповић – Обрадовић, да би констатовала да је опозиција била у праву, изнела је без доказа тврдњу: "Када, уочи распуштања скупштине, марта 1908, буде вршио реконструкцију владе, Пашић ће искористити прилику да одстрани Путника..." (н.д., стр. 332 – 333). Међутим, тада није Путник одстрањен него су три министра замењена, међу којима и он. Важнији је био разлог што је за време министровања Путника, место начелника Главног ђенералштаба остајало празно, јер је на то место могао бити постављен само највиши и најстарији по рангу генералштабни официр, тј. само Путник. Тада (1906 – 1908. године), две године је било исувише велико време без начелника Главног ђенералштаба. Да подсетим на чињеницу, да су се од тада часни официри нерадо примали дужности министра војног.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 195 – 198. Нетачна је тврдња О. Поповић – Обрадовић да је скупштинска већина "одбила да предложи прост прелазак на дневни ред и Путник је одлучио да то учини сам" – н.д., стр. 330.

⁶⁵⁷ То нелогично тврђење изнела је и О. Поповић – Обрадовић: "Међутим, ако је у спору о тумачењу пословника становиште већине било несумњиво тачно, то још не значи да опозиција није била у праву што је сматрала да је исходом интерпелације доведено у питање даље поверење скупштине министру Радомиру Путнику...Било је очигледно да већина не жели да предложи прост прелазак на дневни ред који би се у датим околностима, политички гледано, једини могао узети као израз скупштинског поверења." – н.д., стр. 331.

⁶⁵⁸ Како је О. Поповић – Обрадовић изнела само део тог става у облику целог става (н.д., стр. 331), износим га у целини: "Овде мањина хоће да тумачи шта је већина мислила, кад је одбацила овај прелаз на дневни ред. Мањина хоће да каже, шта мисли већина, како она сматра одбацивање онога предлога, који је поднесен, да ли то значи неко поверење или неповерење и не да већини да се изјасни како она то сматра. Мањина хоће да каже: већина овако и овако мисли (Жагор). (Са левице: То је подметање!). То је јединствен случај, да једна мањина доказује, како овај вотум представља неко неповерење или не, то већина има да каже, а не мањина. Овде је поднесен један предлог који куди рад министра војног. Тај је предлог одбачен, и сад настаје, ако би било другога предлога и о другом да се гласа, а ако нема предлога, онда се поступа онако исто како се и пређе поступало, тј. иде се даље на дневни ред. И Скупштина кад каже: ми желимо даље да пређемо на дневни ред, то је онда свршена ствар. Да ли министар има поверење или не, то не можете ви да кажете, него већина, и о томе не треба дебатовати." – *СБНС*, стр. 206; *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, стр. 309 – 310.

⁶⁵⁹ *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 207.

⁶⁶⁰ Изнеће се само до сада непознати податак да је Путник био аутор и данас поучног чланка *Из области ратне вештине. Тежиште модерне стратегије*, објављеног у *Ратнику* 1911, у бројевима за август и септембра (књ. 71, св. 1 и 2) и потписао се са Mahadöh (у преводу: Велики дух – прим. В.И.). Вероватно због анонимности аутора чланак није привукао заслужену пажњу, а

Ипак се увидело да се министри војни у скупштинским полемикама не сналазе најбоље, посебно на следећем случају Степе Степановића крајем 1908. године и да их радикалска већина са мање енергије брани у односу на остале министаре из своје странке. До битнијег разилажења радикалске владе са министром војним дошло је тек 1913. године, када је министар био генерал Милош Божановић, завереник из 1903. године.⁶⁶¹

3.3.2. Анкетни одбори Народне скупштине о војсци

У периоду 1903 – 1914. године Народна скупштина оформила је више анкетних одбора,⁶⁶² а два за истраживања појединих питања у војсци⁶⁶³. Та два одбора написала су извештаје, доставили их Скупштини при крају скупштинских сазива, тако да о њима Скупштина није донела одлуке, али су посланици користили њихове садржаје у дискусијама о војсци, влади и др. у наредним сазивима.

Први анкетни одбор Скупштине је формирала током расправе у појединостима војног буџета за 1907. годину.⁶⁶⁴ И у раправама у начелу било је примедби појединих посланика из опозиције да не само војни буџет, него и стање у војсци треба испитати, посебно из разлога што се војници због беспарице пуштају кућама а тада официри мање раде и др. Председник МС тада је најавио да ће влада формирати комисију која ће размотрити организацију војске сагласно

издвајамо Путников став у вези обрађеног случаја и његових критичара у Скупштини: "...данас, кад и обичан буџаклија адвокат има право да у парламенту критикује и осуђује војсковође и њихова дејства" – св. 2. стр. 25.

⁶⁶¹ Ово сам изнео да би негирао и став О. Поповић – Обрадовић да су се сукоби радикалске владе са министром војске наставили после "одстрањења" Путника (н.д., стр.331 – 332).

⁶⁶² Уставну одредбу (чл. 121, став 1) да "Скупштина има право анкете, као и истраге у изборним и чисто административним питањима" закони о пословном реду у Народној скупштини су детаљније разрадили (чл. 85 – 90, односно, 95 – 100). Издвајам: "Скупштинска истрага се прекида у случају распуштања Скупштине. Ако су седнице скупштинске одложене или закључене, скупштинска истрага ће се обуставити док се наново Скупштина не састане. Али Скупштина може решити да се скупштинска истрага продужи и за време када она није на окупу." (чл. 89 или 99); "Резултат скупштинске истраге износе се увек пред седницу скупштинску. Скупштина може према њему или позвати владу да поднесе извесне предлоге и предузме извесне мере..." (чл. 90. или 100). Чл. 100 допуњен је 1911. године конкретним одредбама од којих је најважнија да "Скупштинска анкета не може ни у ком случају својим радом ометати или задржавати судску истрагу".

⁶⁶³ Народна скупштина Краљевине Србије формирала је шест анкетних одбора ради истраге појединих питања у војсци или у вези војске: 1902, 1907, 1909, 1914, 1916. и 1918, стим да је на седници Привременог Народног представништва Краљевста СХС 18. децембра 1918. године одређен састав одбора да испита "почетак и развој побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и другима, њене штетне последице и одговорност лица, који су побуну изазвали;..." и друго што се односило на Топлички устанак 1917. године.

⁶⁶⁴ *СБНС*, сазив 1906 – 1907, књ. VII, стр. 3988 – 4007.

финансијским могућностима државе да је издржава. При расправи о партији Лични трошкови у вези плата официра било је критике, посебно од стране известиоца Финансијског одбора из мањине истакнутог самосталца Драгољуба М. Јоксимовића. Министар војни Путник изјавио је да прима скупштинску анкету која би испитала потребе војске и да би се видело да би буџет требао бити већи за још седам милиона динара.⁶⁶⁵ Посланик Јоксимовић је предложио: "Предлажем да се из средине Народне скупштине образује анкета, која би испитала војну администрацију у опште, употребу војних кредита и потребе војске и о свему поднесе извештај. Ова ће анкета радити и за време кад Скупштина не ради".⁶⁶⁶ Предлог је потпомогнут од посланика опозиције.

Председник Пашић је покушао да се избегне образовање ове анкете.⁶⁶⁷ То је затим покушао и министар Путник.⁶⁶⁸ Међутим, настала је једна од најзначајнијих дискусија у Народној скупштини у вези војне политике и предлог посланика опозиције Д. Јоксимовића једногласно је примљен.⁶⁶⁹ Скупштински анкетни одбор за Министарство војно изабран је на 153. састанку 25. јуна 1907. године, састава: Стојан Протић, Коста Борисављевић, Ђока Брачанац, Никола Узуновић, Милош Ф. Ћосић, сви из Радикалне странке, Јован Жујовић, Драгољуб Јоксимовић (самосталци), др Воја Вељковић (либерал) и др Војислав

⁶⁶⁵ Министар војни Путник се надовезао на ранији предлог радикалског посланика Андре Цветковића да се образује анкета ради прегледа финансијског рачуна Министарства војног: "Примам ту анкету и желео бих да у њој буде и он. То ће бити најпоузданији пут да војска добије оно што јој по закону и војничким прописима припада. То неће бити Бог зна колико много..." - *СБНС*, 4. јуна 1907, стр. 3989.

⁶⁶⁶ Исто, стр. 3992.

⁶⁶⁷ Четири његове дискусије о овом питању објављене су у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, стр. 256 – 259, али није и најбитнија прва, из којег издвајам: "...Влада мисли да образује једну комисију, како од стручних људи из војске, која ће штудирати само устројство војске, а тако исто да се образује и једна комисија, тако рећи парламентарна, од првака разних партија, те да они заједнички са стручњацима финансијским процене колико може српска држава дати на војску. Па кад се определи сума колико може да се даје на војску, онда да се према томе и устројство наше војске изведе... Већ је једна комисија образована од стручних људи, и она ради на томе, како треба устројство војске преиначити. После тога доћи ће комисија од политичара и финансијера.... **Стога није нужно ништа сад предузимати, а доцније, под јесен, може се и томе приступити** (подвукао В.И.)" – Исто, стр. 3993.

⁶⁶⁸ "Што се тиче ове анкете ја остајем, при томе, да у начелу нисам противан, али је нужно најпре да се доврши тај нови закон о устројству војске." – Исто, стр. 3995.

⁶⁶⁹ Исто, стр. 4003. Од дискусија издвајам мањи део народњака др Војислава Вељковића: "...Ми тражимо, дакле, да у ове војне ствари **ми цивили уђемо** (подвукао В.И.), јер војска интересује целу земљу, дакле све нас. Ако српска војска буде тучена на бојном пољу, од тога нећете трпети само ви, тако звани стручни људи, него ћемо од тога трпети сви ми, цела Србија и српски образ." – исто, стр. 3997.

Маринковић (напредњак).⁶⁷⁰ За председника одбора изабран је радикалски првак Стојан Протић гласовима већине чланова Одбора – радикала.

Анкетни одбор је свој задатак проширио на испитивање "целокупне организације и формације војске, целе војне управе и војне администрације..."⁶⁷¹ јер се то логично наметнуло због сагледавања потреба војске и одређивања величине буџета. Међутим, на почетку његовог извештаја (тачка 1, став 1) убачено је да му је задатак да испита и устројство војске а што није било наведено у усвојеном предлогу посланика Јоксимовића. Одбор је у целокупном саставу или по групама обишао и прегледао све војне јединице и установе, скоро све војне магацине и слагалишта. Узимао је податке од старешина (команданата дивизија и нижих) или добијао писмене извештаје, мишљења и др. Извештај Одбора завршен је 11/24. децембра 1907. године, потписан је од свих чланова Одбора, с тим да су др. В. Вељковић, др. В. Маринковић и Д. Јоксимовић, сви из опозиције, дали и одвојено мишљење по битном делу задатка: контрола војног буџета.

Иако је у Извештају Одбора било много контрадикторности,⁶⁷² нетачности и нестручних закључака⁶⁷³, основна његова идеја била је да се војска и буџет за њу смањи и да се војни прописи што више изједначе са прописима и радњама у грађанству. Извештај није разматран у Народној скупштини током текућег сазива 1907 – 1908. године, али су чланови Одбора користили податке из њега и свога рада у њему у току дугих расправа у Скупштини, посебно у вези војног буџета за 1908. годину, када су истицани предлози за побољшавање рада у војсци, али више због опструирања Скупштине ради расписивања нових избора. Народна скупштина је пре времена распуштена 31. марта 1908. године. Наредни сазив Народне скупштине није разматрао извештај, а то и није било по пословнику. Слабости рада овог анкетног одбора и његовог извештаја увиделе су се одмах

⁶⁷⁰ Исто, стр. 4560.

⁶⁷¹ *Извештај Скупштинског анкетног одбора о војсци*, Београд 1907, стр. 1

⁶⁷² Издвајам: "... не само да је наш годишњи регрутски контингент несразмерно велики, него да је он исувише, претерано велики..." - завршетак 8. тачке а почетак 9. тачке гласи: "Главна војна снага Србије треба по нашем мишљењу да почива на колико је могуће већем броју добро обучених, извежбаних и ислужених војника. За то је потребно провести кроз стајаћу војску за што је могуће краће време што већи број војних обвезника, ..." – исто, стр. 10.

⁶⁷³ На пример, некоректно су тумачени објављени ставови судског официра Гојка Павловића у часописима те се он огласио брошуром *Неколико речи о Извештају скупштинског анкетног одбора о војном судству*, Београд 1907. (треба 1908). Павловић је дипломирао право у Србији, у Русији био три године на усавршавању у Војноправној академији, био члан екипе за реформу војног судства 1901, поново укључен у сличан задатак 1907. године, објавио већи број чланака, књига и превода у вези војног судства, обављао све војнојудске дужности и др.

након анексије БиХ и из рада следећег, далеко компетентнијег анкетног одбора из 1909. године. Користи од овог одбора биле су, барем, двоструке: стекло се искуство у раду анкетних одбора, јер је ово био други одбор у историји Србије (први 1902. године, такође о војсци), и што су се, упоређивањем са стањем у грађанству, сагледале потребе унапређења државне администрације и изнели конкретни задаци у вези тога.

Други скупштински анкетни одбор формиран је тајном иницијативом новог миистра војног ђенерала Михаила Живковића. Претходно је посланик Петар Мишић, завереник и пуковник у пензији, на тајној седници Народне скупштине 20. XII 1908. године упутио министру војном ђенералу Степановићу три усмена кратка питања у вези неправилности у раду војне комисије при пријему наоружања и муниције у корист француске фабрике Шнајдер у Крезу. Министар Степановић признао је да су наводи питаача тачни. Народни посланици су оштро а део и увредљиво нападали министра Степановића због његове одговорности, па је овај поднео оставку. Нови министар Живковић одмах је сменио председника комисије пуковника, касније генерала и министра војног, Михаила Рашића⁶⁷⁴ и начелника Артилериско – техничког одељења пуковника Дамњана Влајића⁶⁷⁵ који је знао за те неправилности, прелазио преко њих или их подржавао; наредио спровођење истраге и др. Затим је преко новог начелника наведеног одељења пуковника Н. Вучковића⁶⁷⁶ и капетана Миливоја Јоксимовића⁶⁷⁷ ангажовао тада јединог социјалистичког посланика Т. Кацлеровића да 7/20. I 1909. године о томе и лошем раду барутане у Обилићеу поднесе две интерпелације на министра војног, а претходно му и лично показао део поверљивих докумената и обећао да ће у одговору потврдити наводе интерпелације.⁶⁷⁸

Министар Живковић је на тајној седници (по његовом тражењу) 17. априла 1909. године потврдно одговорио на оптужујуће податке из интерпелација и афирмативно о својим предузетим мерама. Раније није

⁶⁷⁴ Љ. Поповић и М. Милићевић, *Министри војни*, 190 – 194; М. Бјелајац, *Генерали и адмирали*, 263.

⁶⁷⁵ *СБР*, књ. 2, стр. 256.

⁶⁷⁶ Исто, стр. 549 – 550. Министар Степановић, радикалска влада и краљ Петар превремено су га пензионисали 1911.

⁶⁷⁷ Бјелајац, н.д., стр. 186 – 169. Био је симпатизер социјалиста, анонимно је писао у *Радничким новинама* о негативностима у ВТЗ у Крагујевцу, ...

⁶⁷⁸ Т. Кацлеровић, *Милитаризам у Србији*, Београд, 1950, стр. 8 – 13. У овим мемоарима изнете су и многе нетачности.

одговорио због формирања и почетка рада Владе четворне коалиције (коалиционе владе). Скупштина је после претреса одговора на интерпелације донела одлуку коју је сутрадан објавила: "Поводом интерпелације г. Трише Кацлеровића на г. министра војног о изради муниције за српску војску, Народна скупштина, задовољна одговором г. министра, одлучује да један скупштински анкетни одбор од пет чланова, не упуштајући се у расправу питања за које је суд надлежан, прикупи материјал о питањима у овим интерпелацијама и саслуша све од којих се може добити најбоља обавештења за оцену ове ствари од стране Народне скупштине а поглавито за предузимање мера које ће обезбедити што правилнији рад при набавци и пријему војног материјала. Анкетни одбор по овој ствари може радити и за време када Народна скупштина није на окупу."⁶⁷⁹ Анкетни одбор изабран је 20. априла састава радикал Марко Трифковић (89 гласа), радикал Петар Мишић (92 гласа), либерал Јосиф Бојиновић (85), напредњак Павле Маринковић (78) и самосталац Драгољуб Јоксимовић (76).⁶⁸⁰

Скупштински анкетни одбор, пошто је изабрао за председника Одбора Петра Мишића а секретара Драгољуба Јоксимовића, одмах је приступио интензивном раду, који је трајао годину дана и 29. маја 1910. године поднео је Народној скупштини свој Извештај.⁶⁸¹ Одбор је испитивао и функционисање Артилериско – техничког одељења Министарства војног, барутане Обилићево и војнотехничких завода у Крагујевцу. Информисао се од руководиоца одељења и одсека Министарства војног, саветовао се са стручним лицима, прикупљао податке из докумената... Чланови Одбора су на позив министра војног присуствовали артиљеријским гађањима код Крагујевца, да се лично увере о дејству шрапнелских метака и бризантних зрна. Одбор је наилазио и на тешкоће: сва акта још нису била здружена, део се налазио одвојено код два војна иследника. Прошло је више времена док су она била здружена. Саслушања је вршио уколико је то било потребно, јер се паралелно водила истрага по претходном наређењу министра војног и био је у могућности да се, са незнатним изузецима, служи корисним исказима и саслушањима код војних иследника.

⁶⁷⁹ *СБНС*, 1908 – 1909, 90. ред. састанак 18. априла 1909, стр. 1680.

⁶⁸⁰ Исто, стр. 1719. Од осталих предложених посланика Т. Кацлеровић добио је 17 гласова, самосталац Милован Лазаревић 20, народњак Бора Поповић 14, итд.

⁶⁸¹ *Извештај скупштинског анкетног одбора – 18. априла 1909. год*, Београд 1910. Формат А – 4. 20 штампарских табака, страна 310.

Истраживане су и, наизглед, ситнице. Највише се на истраживању ангажовао Петар Мишић а као разлог томе се наводи што је он као агент великих немачких фабрика Крупа и Ерхарда и аустроугарске Шкоде изгубио у овој великој набавци наоружања. Мишић је и својим каснијим поступцима појачавао наведену сумњу.

У извештају Одбора детаљно су приказане неправилне радње у Артиљеријско техничком одељењу МВ, на пријему артиљеријског материјала у Француској и барутане у Обилићеву. Изнети су предлози за побољшање тих послова (стр. XXXI – XXXII) и одвојено мишљење Павла Маринковића, који је за све неправилности кривио министра војног (Степу Степановића), јер је једино он из војске одговоран пред Народном скупштином.

Када је извештај поднет Народној скупштини, 29. V/11. VI 1909. године, није одмах подељен народним посланицима; тек на поновљене посланичке протесте то је урађено у јесен исте године. Међутим, није разматран, јер је тада био у току други сазив Скупштине. Није коришћен ни за суђење пуковнику Рашићу, иако је био пун доказа о поступцима Рашића у корист француске фабрике а на штету српске државе, као још двојице официра. Само суђење Рашићу је отпочело када је заступник министра војног министар просвете и црквених дела самосталац Љ. Стојановић ставио под суд тројицу официра после разрешења министра војног генерала Живковића 1/14. октобра 1909. године.⁶⁸² Рашић је ослобођен од веома аргументоване оптужбе. Сматрало се да је иза њега стојала Радикална странка.⁶⁸³ Министар војни пуковник Илија Гојковић, који је значајно помагао рад Анкетног одбора на утврђивању бројних кривица, инсистирао је на ревизији судског поступка против Рашића и Влајића, али је на министарској седници Стојан Протић био изричит против тога.⁶⁸⁴ Убрзо су радикали ћутали приликом оптужби у Скупштини министра војног Гојковића због његових грешака које су и раније чињене од стране владе (тражио накнадно одобрење од Скупштине за утрошени ванредни кредит и др. – шире у наредном

⁶⁸² Оптужени (пуковници Рашић и Влајић и мајор Васа Божидаревић) су се жалили и Велики војни суд, у којем су постављени нови нестручни чланови (пешадијски и коњички потпуковник, поред још једног судског), уважио је жалбе оптужених.

⁶⁸³ Издвајамо исказ једног високог функционера Самосталне радикалне странке: "...Зар не знаш који капуташи стоје иза Рашића? Никад они неће допустити, да Рашић буде осуђен" – Милан Вл. Ђорђевић, *Пуковник Рашић пред судом*, Београд 1910, стр. 14.

⁶⁸⁴ Према изношењу једног од тадашњих министара самосталца Јаше Продановића у Народној скупштини Протић је рекао: "...не дам ја то, јер се преко Влајића и Рашића бије радикална странка" – *СБНС*, ванредни сазив 1912, 1. јун, стр. 42, стубац 2.

поглављу), приликом гласања су га као већина подржали, али је Гојковић поднео оставку.⁶⁸⁵

Има индиција да је и краљ Петар био на страни Рашића. Судски официри, изразити краљеви следбеници, посебно завереник мајор др Љубодраг Аћимовић, олакшавали су положај Рашића и оправдавали његове штетне поступке формалним пропустима у упутствима за његов рад. Краљ Петар је добио крајем 1908. године три аутомобила марке *шарон* од фабрике Шнајдер у Крезоу, за чији рачун су чињени пропуссти.⁶⁸⁶ Када је генерал Степановић поново постао министар војни крајем фебруара 1911. године **на изричит краљев захтев** у радикалској влади, а претходно самосталци нису хтели пристати да формирају владу са министром војним Степановићем, отпочела су превремена пензионисања официра који су окривљавали Рашића и Влајића пензионисане крајем 1910, односно почетком 1911. године по предлогу министра војног Гојковића. Претходно је Петар Мишић искључен из Радикалне странке а као један од разлога је његово често постављање кратких питања у Народној скупштини о ослобађању Рашића на суду и у вези тога и кривица појединих судских официра, те утицања на војне судове; објављивања разних података у штампи и др. Мишић је тиме и потврђивао своју осветољубивост и изнети интерес за немачке фабрике. Министар војни Степановић је дуго код себе, до краја свог мандата држао Извештај анкетног одбора "да би га проучио".⁶⁸⁷ Радикалска *Самоуправа* била је на страни Рашића. Рашић је постао министар војни у хомогеној радикалској влади јуна 1918. године.

Иако Извештај скупштинског анкетног одбора из 1909. године није претресан у Народној скупштини, имао је одјека у јавности јер је податке из њега користила штампа а писане су о њему брошуре и књиге. Али, имало се и

⁶⁸⁵ "Пошто је г. министар војни отишао, а овде је било речи о мњеговом министровању, ја могу да изјавим само ово: да се министар војни са најбољом вољом примио за министра да послужи војсци и он јој је послужио савесно и искрено." Н. Пашић на седници Народне скупштине 15. фебруара 1911. године, *СБНС*, стр. 19; *Никола Пашић у Народној скупштини*, стр.436.

⁶⁸⁶ М. Милићевић, *Аутомобил у Србији почетком 20. века*, у: *Годишњак за друштвену историју*, VI/2, 1999, стр. 145. Аутор сматра да је Шнајдер поклонио аутомобиле "највероватније у знак захвалности двору за наручивање топова од српске државе и војске."

⁶⁸⁷ *СБНС*, ванредни сазив, 11. јун, стр. 42, стубац 1. Претходно су још три министра војна добијала Извештај ради проучавања. "Таман ту ствар један проучи, он падне и дође други, ...Један је пао пред Скупштином а остали су падали на другим питањима о којима би се на десници могла добити обавештења од бившег министра финансија г. Стојана Протића" – Ј. Продановић, који је изјавио да је он као члан радикалско – самосталне владе тражио да се Извештај што пре поднесе Народној скупштини.

разумевања за описане поступке, чак и од истакнутих опозиционара, из разлога што је таква пракса била у европским земљама.

Проблем је био у понашању Радикалне странке када је имала већину у Народној скупштини још од 1906. године, тако што је јачала положај своје владе у односу на Народну скупштину и изван граница Устава и закона,⁶⁸⁸ те је преузимала и скупштинско право контроле владе.

3.4. Одговорност министра војног

Министри су били одговорни, као што је навено на почетку Првог поглавља, краљу и Народној скупштини за своје службене послове (чл. 135, став 1 Устава)⁶⁸⁹. Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже министре: "1) за издају земље и владаоца; 2) за повреду Устава и уставних права српских грађана; 3) за примање мита; 4) за оштећење државе из користољубља, и 5) за повреду закона у случајевима, које буде одредио нарочити закон о министарској одговорности. Овим правом оптужбе могу се послужити Краљ и Народна скупштина за пет година, од како је дело учињено" (чл.136)⁶⁹⁰. Није донет нов закон о министарској одговорности него је прелазним наређењима Устава ступио на снагу Закон из 1891.⁶⁹¹ Како је министарску одговорност, те и одговорност министра војног, као један од најглавнијих садржаја парламентаризма, детаљније обрађивала Олга Поповић – Обрадовић,⁶⁹² овде ће бити речи на одговорност министра војног и исправљати наведену ауторку, претежно, у смислу да је његова одговорност према Народној скупштини била, углавном, индивидуална а минимално колективна (као члана владе).

⁶⁸⁸ О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*, стр. 317, 398.

⁶⁸⁹ "Писмена или усмена наредба Краљева не може ни у ком случају заклонити министре ни друге државне службенике од законске одговорности" – чл. 135, став 3 Устава.

⁶⁹⁰ У претходним уставима наведена застарелост износила је четири године, што је могло у појединим случајевима министра заклонити од одговорности.

⁶⁹¹ Објављен у *Српским новинама* 5. марта 1891, *Зборнику закона и уредаба издатих у Краљевини Србији* (даље: *Зборник*), књ. XLVII, бр. 26. У њему су повреде закона за које се оптужује министар, наведене следеће: "...За издавање наредбе подручним властима да повреде одредбе изборнога закона, које ујемчавају грађанима српским слободну употребу бирачког права; За намерно спречавање, злоупотребом своје власти, вршење закона или законодавних решења, или извршења судских пресуда, у случајевима кад се тим нанесе вред државним или приватним интересима; За злонамерно подношење неистинитих извештаја краљу или Народној скупштини, кад услед њих буде штете по државу (чл. 2)." Затим је регулисана процедуре оптужбе министра од стране краља или Народне скупштине, даљи поступци и друго и да министар одговара и по одредбама казненог закона.

⁶⁹² *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*.

Колективна одговорност министара јачала је после 1906. године, од када су владу искључиво формирале партије са апсолутном већином у Народној скупштини, а што је у већем делу била Радикална странка. Међутим, министар војни био је искључиво војно лице, непартијац, а мандатар (врх странке) бирао га је од краљевих кандидата или једног таквог кандидата или је краљ сужавао број кандидата, с обзиром да је постављање министара било искључиво уставно право краља (чл. 40, 45, 46, 131). Министар војни је био више на вези са краљем од осталих министара, не рачунајући председника МС, јер је обављао и краљеву дужност врховног команданта војске а и краљ је највећи део времена посвећивао војсци, у односу на остале институције. Због тога је одговорност министара војних у овом периоду, углавном, била већа према краљу него према Народној скупштини.⁶⁹³ Било је и изузатака, од којих се истиче Степан Степановић. У време почетка сукоба између црнорукаца и престолонаследникових људи, будућих белорукаца, о току непотпуне истраге о постојању тајне организације "Црна рука" командант Дунавске дивизијске области пуковник М. Божановић известио је министра војног Степановића, који му је омогућио да о томе обавести и краља Петра, председника владе М. Миловановића и министра С. Протића, затим је затражио од Степановића да му (Божановићу) више не буде близак сарадник белорукац пуковник Илија Барјактаревић. То су уважили краљ и Степановић. Престолонаследник Александар оштро је приговорио због тога министру Степановићу, који се пожалио краљу и захтевао да му се престолонаследник у току три дана извини због оштрих речи. Када је рок прошао а престолонаследник ћутао, Степановић је поднео оставку. Председник Миловановић је подржао министра војног и краљу Петру најавио оставку владе уколико се захтев Степановића не реализује. На краљев притисак престолонаследник се извинио Степановићу и криза владе је била избегнута.⁶⁹⁴ У другом случају, крајем априла 1912. године, Степановић је дошао у сукоб са краљем јер је припремио указ за постављање краљевих ађутаната, међу којима су били његови штићеници. Краљ Петар је затражио друге официре за тај положај, а Степановић се наљутио и поднео му оставку, престао да одлази на седнице владе

⁶⁹³ Издваја се један од примера: када је краљ почетком 1912. године постављао услове за формирање владе, један је био изричит: "да наименовање министра војног задржава за себе, јер не да да се политичари мешају у војску, а министар ће бити Степа Степановић" – Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. 1, стр. 217.

⁶⁹⁴ Д. Живојиновић, н.д., стр. 330.

и 1/14. маја обавестио председника Миловановића да је поднео оставку пошто краљ Петар није прихватио његов предлог.⁶⁹⁵

Министри војни су се, углавном, постављали према политичким партијама, укључно и партији, са чијим су претставницима чинили владу, према краљевим испољеним ставовима или расположењу. Такође, у влади је постојала пуна солидарност међу министрима из исте партије, док је са министром војним била далеко мања. То је приметила опозиција па је, нападајући владу, често критиковала министра војног, али га је скупштинска већина бранила. Када су поједини опозициони посланици (углавном социјалисти, а до победа у балканским ратовима и либерали, напредњаци и неки самосталци) износили крупне увреде у Народној скупштини на рачун војног министра и војске, поједини министри војни су у љутњи подносили оставке, а такви критичари су још жешће примењивали тај метод напада на министре војне и уједно на владу.

Иако су у влади министри војни били нешто издвојени и било неслагања, претежно, због предлагања величине војног буџета, ниједна влада није пала због министра војног, него због партијских сукобљености. Министар војни, уколико није попустио због захтева за смањење предложеног буџета, подносио је оставку.

Од 16 усвојених оставки владе од 1903. до 1914. године (само две промене владе од укупно 18 промена, биле су непосредно после избора), све су биле првенствено због старорадикалско – самосталских сукоба, а на почетку овог периода (до 1906.) томе је доприносио и краљ, са мањим или већим утицајем цивилних и војних завереника.⁶⁹⁶ И коалиционе владе од радикала и самосталаца патиле су од "хроничне неслоге" и нису могле дуго опстати.⁶⁹⁷

3.4.1. Оставка или случај генерала Степана Степановића

Прву оставку од министара војних⁶⁹⁸ у Народној скупштини због оштрих критика и увреда, поднео је С. Степановић на тајној седници Скупштине 20. децембра 1908. године. На тајној седници претходног дана радикалски посланик Петар Мишић, пензионисани пуковник завереник, поставио му је три питања у

⁶⁹⁵ Исто, стр. 338.

⁶⁹⁶ Главно о оставкама влада: Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, почетна стр. 36, 51, 66, 71, 79, 81, 197, 215, 221, 623; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, поч. стр. 67, 72, 99, 102, 104, 108, 164, 168, 174, 183, 185, 192, 194, 196, 205, 214, 221, 233, 242, 328, 338; О. Поповић – Обрадовић, скоро цело н.д.

⁶⁹⁷ Живојиновић, н.д., стр. 104.

⁶⁹⁸ Претходно је оставку од министара војних једино поднео ђенерал Атанацковић, искористивши реконструкцију владе 2. августа 1903. године, о чему је било више речи у другом питању овог поглавља.

вези неправилности рада српске војне комисије у току пријема војног материјала у Француској. Степановић је одговорио да има тих неправилности, односно, да су наводи питаача тачни, јер је претходно примио о томе извештаје од појединих младих официра, чланова комисије, а што је дознао и посланик П. Мишић. Део народних посланика је љутито критиковао Степановића и због тога што је знао (изнео је на првој тајној седници Скупштине два дана након анексије Босне и Херцеговине) да је Србија војно неспремна да се одупре Аустро – Угарској ни недељу дана и из разлога што јој је од ратног материјала много тога недостајало.⁶⁹⁹ Степановића су критиковали и вређали и посланици друге владајуће партије - самосталци, посебно Драгољуб Јоксимовић, те је у љутњи напустио Скупштину и поднео оставку.

Касније, 1911. године, када је Степановић поново постао министар војни на изричит и уставан захтев краља, део опозиције износио је да је то постављење министра војно непарламентарно зато што је Степановић, по њима пао у Скупштини а што сматрају и поједини аутори.⁷⁰⁰ Међутим, један од првака самосталаца Ј. Продановић износио је тада да Степановић није пао у Народној скупштини,⁷⁰¹ што је потврдио и председник Министарског савета Н. Пашић,⁷⁰² односно да га је влада скупштинске већине узела за министра.

Из Извештаја скупштинског анкетног одбора из 1910. године (председник Одбора био Петар Мишић) види се да је и Степановић као министар војни био одговоран за неправилности при војним набавкама, али из незнања и неспособности да контролише потчињена лица из струка које није познавао (Степановић није познавао ни митраљезе те је дуго био противан њиховој

⁶⁹⁹ Т. Кацлеровић, *Милитаризам у војсци. Афере и скандали у војсци*, Београд 1950, стр. 7 – 8.

⁷⁰⁰ Издвајамо О. Поповић – Обрадовић: "Он је поднео оставку било зато да би избегао изгласавање неповерења, било зато што је на тај начин хтео да обустави даље истраживање Скупштине у тој ствари, да би, дакле, умирио духове." – *Парламентаризам у Србији*, стр. 376.

⁷⁰¹ "Г. Мишић каже да је г. министар војни пао у Скупштини. Он није пао. По парламентарној форми он би пао у скупштини, кад би му гласањем Скупштина исказала неповерење или би малим бројем гласова дала му поверење. Овде тај случај није био, него само министар војни је имао сукоб с извесним посланицима; нема ни једног министра који није имао сукоб са појединим посланицима....Између г. Мишића и министра војног није подељен мегдан пред Скупштином. Г. министар војни се је наљутио на критику његовог рада и нарочито му је тешко пала реч једног озбиљног и тактичног посланика који врло ретко откривљује министра, па се повукао. Кад се он већ сам повукао, не очекујући вотум скупштински, онда је њему незгодно да се враћа у Скупштину и владу из које је сам изашао..." - СБНС, 1910 – 1911, 5. мај 1911, стр. 10.

⁷⁰² "Г. Мишић је неколико пута овде нагласио како је г. Степан Степановић пао у Скупштини као министар војни у пређашњој радикалској влади. То је г. Продановић објаснио, а и цела Скупштина зна да је то био један лични страстан сукоб између г. Мишића и г. Степановића у једноме чисто објективном техничком питању, где није требало да буде никакве страсти. То је г. Степановића увредило и он се је повукао." - Исто, стр. 12.

набавци). Касније се увидело да Степановић није био склон корупцији ни у ситним стварима. Ипак је као министар требао да буде детаљније контролисан од народних посланика и Анкетног одбора због пропуста његових потчињених и да се утврди да ли је те пропусте намерно превиђао због утицаја "крупних капуташа", а не да се пре испитивања чињеница тешко оптужује у Скупштини децембра 1908. године. Свакако је Степановић био одговоран и што се као министар није припремио за скупштинске дискусије и што није подносио критику и претрес његовог рада.

3.4.2. Случај пуковника Илије Гојковића

Опозиција је сличан поступак применила и према министру војном Гојковићу⁷⁰³, као раније према Путнику и Степановићу. Када је влада одлучила да се ликвидирају сви од раније нерашчишћени финансијски рачуни министарстава (буџетски вирмани, накнадни и ванредни кредити)⁷⁰⁴ а што је била дужна да обави (уствари министар финансија) по Закону о државном рачуноводству од 6. марта 1910. године,⁷⁰⁵ установљено је да таквих случајева има у свим министарствима⁷⁰⁶ (укупно око 60 у износу од око 4 милиона динара: два милиона из 1910, а два из ранијих година почев од 1892.). Највиши и један од два са највише пропуста био је ванредни кредит од око 770.000 динара Министарству грађевина из септембра 1908. године. Влада је зато Народној скупштини поднела Предлог закона о буџетским вирманима и накнадним и ванредним кредитима у 1910. години и ранијим буџетским годинама. Финансијски одбор поднео је извештај о том предлогу закона, који је умножен, подељен посланицима и прочитан на седници 26. јануара 1911. године. Министар

⁷⁰³ СБР, књ. 3, стр. 733 – 734. Био је изузетно частан и дисциплинован војник. То је доказао и својом погибијом, када се налазио у чамцу за спасавање на пучини, није се хтео предати посади немачке подморнице и пружио је отпор пиштољем.

⁷⁰⁴ СБНС, 1910 – 1911, књ. III, додаток белешкама од седнице 26. I 1911. године – *Извештај Финансијског одбора о Предлогу закона о буџетским вирманима и накнадним и ванредним кредитима у 1910. години и ранијим буџетским годинама.*

⁷⁰⁵ СН, 10. март. 1910; *Зборник закона и уредаба, пртечишћено и систематички уређено издање*, књ. 1, стр. 92 – 112. Издвајамо чл.139, став 2: "Министар финансија дужан је предузети све потребне мере да се он на дан 1. јануара 1911. године потпуно увести у живот. Буџет и све буџетске радње за 1910. годину и раније године ликвидираће се по досадашњим законима, а када се то заврши губе дефинитивно важност Закон о буџету од 4. априла 1903. године, као и сви закони, уредбе, правила, расписи и наредбе.... Буџет и све буџетске радње за 1911. годину вршиће се од почетка по овоме закону."

⁷⁰⁶ Није се радило само о војним кредитима, а војне није утрошио само министар војни Гојковић, како износи О. Поповић – Обрадовић, н.д., стр. 390, 391.

финансија је у наведеном извештају унео образложење за неке пропусте, те и о највећем од око 770.000 динара.⁷⁰⁷

Опозиција је у току расправе о предлогу наведеног закона фронтално критиковала радикалску владу⁷⁰⁸ и изабрала три случаја из Министарства војног да би нападала министра војног⁷⁰⁹ и лоше, по њима, стање у војсци. Први случај је из октобра 1908. године, када је Министарство војно због увећаних потреба у време анексионе кризе позајмило од Српског друштва црвеног крста око 260.000 динара, а није у три могуће прилике тај износ реализовало као ванредни кредит, у времену када се променило три министра. Други случај је из 1909. године када је министар војни Живковић искористио прилику да се купе за око 360.000 динара два већа плаца на Бањици, која су и данас неопходна војсци, склопио уговор, али се није у свему поступило по прописима. Трећи случај је из 1910. године, када се после набавке митраљеза, приступило формирању 24 таквих одељења и Пешадијске школе гађања али се нису предвидели сви потреби трошкови за њих у износу од око 50.000 динара (на пр.: посебна средства за одржавање), вероватно из недовољног познавања тог нововедног оружја.

Министарски савет је одобрио овај кредит пре почетка рада Народне скупштине

⁷⁰⁷ "...требало је још у 1908. год. у првом најближем сазиву Народне скупштине, поднети на одобрење краљев указ, са оригиналним документима, о исплати расхода и мишљењем Главне контроле, у смислу одредбе чл. 59. зак. о држ. буџету. Али ово тада није учињено једно с тога, што оригиналних докумената о исплати ових вагона није ни било, пошто су тек тада и поручени, па зато овај расход није могао ни бити показан у рачуну за 1908. год., а друго што је овај предмет био затурен, и тек ми је поднет на решење 1. ов. мес. услед тражења Железн. дирекције од 29. пр. мес. бр. 39.308, да јој ставим на расположење извесну суму ради исплате прве рате према постојећем уговору.

За оваку немарност у служби ја сам наредио да се поведе истрага, да бих проузроковача могао примерно казнити, али како се истрагом показало, да су одговорна лица ван домаћаја моје власти, пошто је једно отпуштено и отишло у иностранство, а друга два су пензионисана још 1909. године, као што ће се Финансијски одбор изволети уверити из приложеног реферата од 3. ов. мес. Д.РБр. 22.308., то по овој ствари немам шта даље радити у овом правцу." - *СБНС*, 26. I 1911, Додатак (Извештај Финансијског одбора...), стр. 12 – 13.

⁷⁰⁸ В. Маринковић: "...уколико је једна влада политички јача, утолико она хоће мање да ферма законе. Ако разгледамо ове кредите и упоредимо садашње буџетирање са буџетирањем од пре неколико година и самосталске и радикалске странке, кад су оне биле засебне, онда ћемо видети да, уколико је која влада била јача, утолико је више иза себе имала посланика, који су све мање гледали на законе... ја сам био у финансијском одбору помирљив; јер сам био вољан да на огромној већини кредита, који су такође неоправдани, попустим, те да бих на тај начин добио један једини где нећемо попустити. Кад у томе нисам успео, ја гласам против овог предлога... што хоћу на тај начин једино да дигнем мој глас против тог немара Народне скупштине према државним финансијама" – *СБНС*, 4. фебруар 1911, стр. 6.

⁷⁰⁹ Исти: "Мени је само жао што та сложеност Народне скупштине долази после ове изјаве министра финансија г. Стојана Протића, да овај господин о коме је реч (министар војни – прим. В.И.) није ваш. То мени изгледа да се Народна скупштина, односно њена већина, само онда решава да брани од хаоса државне финансије кад није њен човек у питању... скупштинска већина треба да се чува од оних који су њени, јер су обично њени на управи државној..." – исто, 15. II 1911, стр. 13.

због хитности (митраљези су пристигли и требала је да почне обука на њима у наведеној школи). Једино се овај "пропуст" десио у време министровања Гојковића а критичари су га оптуживали за све пропусте. У току расправа појавио се још један повод за нападе опозиционара, који су имали дужи политички стаж у време Обреновића, на министра Гојковића: он је узгред споменуо као позитиван догађај 29. мај 1903. године у вези полагања заклетве официра на верност краљу и отаџбини и њиховом, од тог времена, равноправном положају према закону.⁷¹⁰ Нарочито се непријатељски према министру војном понео Стојан Рибарац.⁷¹¹

Министар финансија С. Протић је изнео и разумевања за све изнете пропусте, те и у Министарству војном и изјавио је да нови закон о државном рачуноводству омогућује министру финансија да спречи такве неправилности, јер у противном би он био крив.⁷¹² Народна скупштина је одобрила све кредите, осим за два плаца на Бањици (који су касније купљени од новца за војне грађевине), како би се финансијска ситуација рашчистила ради потпуне примене Закона о државном рачуноводству, иако се опозиција само противила одобрењу наведених три војна кредита.

У току расправе о наведеним кредитима, приступило се и расправи о Извештају Скупштинског одбора за контролу утрошка државног зајма од 150 милиона (од децембра 1909. године, од чега за војску 54 милиона), о предлогу министра војног и владе за накнадни кредит од 680.000 динара а од добијених исто толико новца од продаје муниције. Одбор је формиран на основу чл. 7 закона о наведеном зајму. У извештају је хваљен али и оптуживан министар Гојковић. Хваљен је што је прописно приступио замени нереализоване ставке из зајма о преправци старих дебанжеових топова са набавком брзометних брдских топова на основу предлога појединих народних посланика, самог одбора и саветодавних тела министра; што се најсавесније односио према Одбору⁷¹³ и

⁷¹⁰ *СБНС*, 1910 – 1911, 10. II 1911, стр. 6.

⁷¹¹ "Има једна реч стара "да непријатељу, који одступа, треба правити златне мостове". Али бив. министар војни, својим испадима на данашњој седници, није заслужио да га човек третира као таквог непријатеља...ја пратим догађаје или учествујем у њима 30- година...ја сам пребацио г. министру војном зашто држи **изазивајући, провоцирајући говор о 29. мају. Јер о томе да његова говора није било не би пала ни са које стране ни једна реч** (подвукао В.И.)." - исто, 15. II 1911, стр. 19.

⁷¹² Исто, 4. II 1911, стр. 6 - 8.

⁷¹³ Р. Агатоновић, члан Одбора: "Ја ћу за похвалу данашњег г. министра војног да признам ово, да је он био тај министар који је и најситније ствари које су се тичале употребе кредита из овог зајма, износио прво на мишљење одбору...ми смо одобравајући такво гледиште г. министра

друго. Оптужен је што није сачекао још два дана у односу на 11/24. XI 1910. године, када се одбор није прикупио, да се он сакупи, него је предлог Комисије Министарства војног о предлогу најбољег понуђача изнео на министарској седници, те је влада 12. усмено а 13. XI под председништвом краља донела писмено решење о куповини топова од немачке фабрике Круп; што није послушао предлог Одбора да понови лицитацију у ужем саставу понуђача и усмено, јер се Ерхардова фабрика са правом жалила због погрешке Комисије у сабирању ставки из понуђене цене и по том објављеном услову лицитације била у предности над Крупом у износу од око 40.000 динара за куповину 15 батерија брдских топова и 10.000 метака. Министар Гојковић није прихватио тај предлог Одбора са образложењем да је већ донета владина одлука, па је захтевао од Крупа, према владином ставу од 15/28. XI, да за излицитирану суму испоручи још и додатну опрему у вредности од око 50.000 динара; што је о резултату лицитације и одлуци владе обавестио заинтересоване стране, односно што је тим поступцима омаловажио Одбор и није испоштовао права Одбора из чл. 7. закона о зајму⁷¹⁴. Иначе министар војни потпуно се придржавао Закона о набавкама војних потреба из 1904. године (СВЛ, 1904, стр. 244 – 258) и наведеног закона о зајму, осим наведених пропуста, а што је широко и аргументовано оправдавао на седницама Народне скупштине.

Гојковић је изнео историјат овог предлога (подстицаје Одбора, ангажовање саветодавних тела и комисије које је образовао и др.). Министарски савет му је на седници 4. септембра 1910. одобрио предлог и наложио му је да одмах предузме надлежне мере за реализацију. Скупштински одбор сложио се са предлогом и решењем министра војног и Министарског савета, прегледао услове и рокове за лицитацију и писмено је све наведено усвојио након три дана. Овако је Гојковић учинио јер му је претходно председник скупштинског одбора Коста Стојановић изјавио у име Одбора да то питање прво реши у Влади а затим да саопшти Одбору.⁷¹⁵ Комисија за отварање и проучавање понуда поднела је извештај 28. октобра а затим је начелник Артиљеријско техничког одељења написао реферат и предлог министра са којим је министар покушао да упозна

војног, могли да се радујемо, што смо добили у г. министру човека, који неће радити ништа ван парламентарног одбора и који ће увести један правилан рад, да доцније не буде никаквих несугласица. И господо, до овог тренутка г. министар војни се тога принципа држао..." – Исто, 8. II 1911, стр.5.

⁷¹⁴ Исто, 8, 9. и 10. фебруар 1911. године.

⁷¹⁵ Исто, 9. фебруар 1911, стр.11.

скупштински одбор 11. новембра, када је био од раније заказан састанак. Како се Одбор тог дана није сакупио а објављени рок завршетка лицитације је управо истицао (11. X 1910), министар војни је изнео предлог на министарској седници наредног дана, обратио се председнику Одбора да одмах сазове Одбор и био је мишљења да ће Одбор усвојити предлог стручних органа⁷¹⁶ а што је то већ постало принцип Одбора⁷¹⁷. Министарски савет усвојио је наведени предлог тог дана усмено, а писмено наредног, 13. новембра, после седнице којом је председавао краљ. Како се Одбор састао 13/26. новембра, министар војни га је обавестио о предлогу и да је усвојен од Владе, изјавио им је да мора ићи на министарску седницу коју је затражио краљ а задужио начелника Артиљеријско техничког одељења да детаљније информише Одбор. Наредног дана министар војни је обавештен да се Ерхардова фабрика жалила да је Комисија погрешно израчунала укупну цену њене понуде за једну батерију топова, односно да је нижа за 200 динара од Крупове. Фабрика Шнајдер је 15/28. новембра поднела отворену понуду са најнижом ценом, те је истог дана, на захтев министра војног, одржана министарска седница, Влада је остала при одлуци од 12. и 13. новембра и да се не обави нова лицитација због недостатка времена, него је наложила министру војном да захтева од Крупа да ту разлику у цени компензира. Влада је била на становишту да се брдски топови купе од немачке фабрике, које производе најбоље такве топове и да испуни обавезу из зајма од 150 милиона да набавке изврши и из Немачке, јер је Немачка под тим условом учествовала у давању дела зајма. Уједно је усвојено да се Народној скупштини поднесе предлог законодавног решења за кредит министру војном од 680.000 динара за додатне трошкове ради брже испоруке топова, а од износа које је Министарство војно зарадило од продаје муниције М.80.

На основу реферата начелника Артиљеријско техничког одељења од 20. новембра достављен је захтев Крупу да испоручи и неопходну додатну опрему, на што је Круп пристао, те је цена Крупове батерије постала најнижа (нижа за 75 динара од Шнајдерове). Тиме је министар војни и званично обавестио Круп да је његова понуда прихваћена али да ће се сачекати на потписивање уговора, док не

⁷¹⁶ Исто, стр. 15.

⁷¹⁷ Исто, 8. фебруар 1911, стр. 4: "Одбор парламентарни, који је стао на гледиште да, не само не смета раду него да жури тај рад, стао је и на гледиште да не контестира стручно мишљење војних кругова ни у каквом питању; и до данас није се парламентарни одбор огрешио о тај принцип." – Р. Агатоновић.

прође кроз Скупштину предлог о изнетом кредиту. Ово је изнето истог дана на министарској седници.

Све што се дешавало у вези ове набавке од 14/27 XI. до 20. XI/ 3. XII 1910. године министар војни обавестио је скупштински одбор писмом од 25. новембра, који је Одбор примио након три дана. Међутим, Одбор се није оглашавао у вези овог писма до 29. I/11. II 1911. године, када је предлог о кредиту од 680.000 динара стављено на дневни ред Скупштине. "То одлагање ишло је само на штету нашег брзог наоружања, на штету брзог решавања овог питања а дало је само могућности, као што сте и сами видели, да се преко наше јавности развије велика агентска борба".⁷¹⁸

У току дискусија 8, 9, 10. и 11. фебруара опозициони посланици користили су податке из извештаја наведеног скупштинског одбора али и начињали многе друге теме да би нападали министра војног, стање у војсци и владу. Углавном је одговарао министар Гојковић, при чему је био преопширан и почео да губи конценрацију. Начинио је грубу грешку када је изнео: "Ја мислим, господо, да је немачког посланика ово питање могло интересовати, поред осталог зато што има брата ђенерала у пензији у Ерхардовој фабрици."⁷¹⁹ Председник Пашић је одмах објаснио да се сви амбасадори по дужности интересују да ли су њихови поданици добили лиферацију или нису.⁷²⁰ На наредној седници социјалистички посланик Т. Кацлеровић изнео је, поред осталог: "Г. министар војни каже да се овде умешао немачки посланик као приватно лице, због тога што је његов брат, пензионисани ђенерал, агент Ерхардове фабрике, а после неколико минута председник Владе каже нешто друго, а демантовао је говор г. министра војног. Ја констатујем само то, да је немачки цар Виљем, као најјачи акционар Крупове фабрике, победио свога посланика Рајхенау-а, као крупног акционара Ерхардове фабрике..."⁷²¹

⁷¹⁸ Исто, 9. фебруар 1911, стр. 17, из говора министра Гојковића. Шире: стр. 8 – 18.

⁷¹⁹ Исто, стр. 16.

⁷²⁰ Исто, стр. 18. како овај Пашићев говор није објављен у зборнику *Никола Пашић у Народној скупштини*, изнећемо цео други став говора: "Ја могу изјавити ово, да се уопште сви посланици, чији су поданици представници разних фабрика које учествују при лицитацијама, кад се ове држе, интересују да ли су ти њихови поданици добили лиферацију или нису. Они то чине по дужности."

⁷²¹ Исто, 11. фебруар, стр. 9.

Самосталци и радикали млако су штитили министра Гојковића⁷²², док је надлежни министар финансија радикал С. Протић то чинио изразитије,⁷²³ док није немачки опуномоћени министар усмено протествовао код владе Србије.

Када је 15. фебруара настављен претрес о овом кредиту, опет је било напада од стране опозиционих посланика на Гојковића и добацавањем, те је он поднео оставку следећим речима: "Јасно је и чисто, да је на дневном реду било пало питање само о одобрењу накнадног кредита, али је питање отишло сасвим на друго поље и уместо о говора о кредиту и потребе наоружања, вршени су и врши се обрачун са војском, и падале су тешке речи, да ми је веома тешко било као војнику и министру војном да их слушам и само поштујући ову свету кућу ја сам морао то да чиним.... говорници са говорницима су се низали, али не о питању које је на дневном реду, него како ће који извести што непријатнији по војску обрачун. – Ја сам из тога извео закључак: да би за интересе војскине, које сам вазда као прве имао на уму, било корисније да не дам више прилике да се на рачун кредита од 680.000 динара говори о војсци онако како је мени и сваком патриоти непријатно да слуша.... Ја сам говорио а поједини посланици опозиције прекидали су ме... кад сам ја хтео да се пуноважним подацима оправдам, јер је јавност узела толико маха да ме је хтела пошто пото осумњичити.... своје мишљење: да одобрење кредита одложите, а да се нареди друга лицитација, те да се изврши све оно што је потребно и да се једанпут то питање скине са дневног реда, те да се не даје могућности и маха онима који би хтели то да експлоатишу на штету војске. (*Гласови из опозиције*: Врло добро). И, господо, ја ћу после овога момента поднети оставку на министарски положај и благодарим."⁷²⁴

На питање председника Скупштине А. Николића да ли је смисао његових речи да повлачи предлог, Гојковић је одговорио: "...Ја сам изложио своје

⁷²² Разлог томе су и оштри напади опозиције на те две странке. Издвајам Р. Агатоновића: "Ми смо збиља осетили нешто, и то је ово: да самосталски клуб хоће да одржи овог министра пошто пото; а ми ћемо рећи и разлоге зашто то самосталски клуб ради." исто, 10. фебруар, стр. 9

⁷²³ Издвајам: "О једној важној установи у држави, као што је војска, - не само код нас него свуда у свету – не говори се на такав начин – допустите за израз, ја морам то да кажем; и ја сам члан овог Парламента као и други – недостојан представник српског народа.... и пређе сам поновио овде – казао, да се Србија налази у једном прелазном стању....И господо, оно што видите у установама, које регулишу војно стање, да има незгода, несавремености, тога, господо, има и у цивилним установама; само, сасвим природно, у војсци се тога заосталога, старога, може наћи, и налази много више, због тога што је стари режим, старо време које ми мењамо, такво било..." – Исто, 11. фебруар, стр. 13. Изнео је и погрешку скупштинског одбора – исто, стр. 14. Затим: "Ви данашњег министра војног нападате са таквом жестином, са таквом строгошћу, какву он није заслужио..." – исто.

⁷²⁴ Исто, 15. фебруар, стр.18.

мишљење и остављам Влади да цени". Председник Скупштине је поставио исто питање Влади, председник владе Н. Пашић је затражио кратак одмор и после њега изнео: "Пошто је г. министар војни изјавио у Народној скупштини да даје оставку зато, што је наишао од стране појединих посланика на такав отпор у томе предмету, то Влада сматра, да исти треба скинути с дневног реда, управо, Влада га повлачи, а оставља се новом министру војном да учини предлог према своме нахођењу." Како су и даље поједини посланици из Напредне и Народне странке увредљиво говорили о Гојковић, Н. Пашић га је тек на крају седнице овако бранио: "Пошто је г. министар војни отишао, а овде је било речи о његовом министровању, ја могу да изјавим само ово: да се министар војни са најбољом вољом примио за министра да послужи војсци, а он јој је послужио савесно и искрено."⁷²⁵

Триша Кацлеровић, који је тада био веома ангажован у обарању министра војног у Скупштини, изнео је у својим мемоарима да је Гојковић поднео оставку јер је то тражио немачки опуномоћени министар, а што су наводили и поједини београдски листови.⁷²⁶ Ј. Продановић је оптужио радикале 1912. године⁷²⁷ да су пустили Гојковића да падне у Скупштини јер је тражио да се обнови процес против пуковника Рашића и Влајића а против тога су били радикалски министри. Иначе, Гојковић, као министар војни, у многосте је олакшавао рад Анкетног одбора на утврђивању пропуста у набавкама војне опреме, за које су непосредно највише били криви Рашић и Влајић.

⁷²⁵ Исто, стр. 19; *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ.3, стр. 416. У време наредне владе (председник Миловановић, министар војни Степановић) Србија се писмено обавезала да од Немачке купи наведених 15 батерија топова. Због ратова и одуговлачења Пашићевих влада набавка није извршена. Када је фебруара 1914. године немачка влада инсистирала на томе, Пашић је то избегао ("...упутићемо једну комисију у Немачку под видом испитивања, а ако се не можемо ослободити дате обавезе ми ћемо набавити те топове у Немачкој само у том случају, ако од Немачке добијемо и потребан новац за набавку." – ДСПКС, књ. VII, св. 1, стр.384.

⁷²⁶ "...морало се дати задовољење дипломатском представнику једне велике силе. Министар Гојковић морао је јавно у Народној скупштини да изјави да даје оставку.... Тако је протестом једног дипломате најурен овај министар кога је, због његове самовоље и у овој ствари требало да најури сама Народна скупштина, али је он тада за своју самовољу добио покриће и у влади и у скупштинској већини. Али ова два покрића су била немоћна према једној страни сили." – Т. Кацлеровић, *Милитаризам у војсци*, Београд, 1950, стр. 44 – 45.

⁷²⁷ СБНС, ванредни сазив 1912, 11. јун 1911, стр. 42. "Кад је г. Илија Гојковић, бивши министар војни, у једној седници рекао: не може господо да буде да и моји начелници одељења, који су оптужили Рашића и Влајића, остану на свом месту и да г.г. Рашић и Влајић буду невини...И зато је г. Гојковић тражио да се ревидира процес, али је онда устао један члан кабинета из старије радикалне странке (С. Протић – прим. В.И.) и рекао: не дам ја то, јер се преко Влајића и Рашића бије радикална странка..."

Иако је министар Гојковић у Скупштини био толерантнији и упорнији у широком објашњавању од министра С. Степановића, учинио је сличне пропусте на провокације као и Степановић и показао сличну неспремност за политичку борбу. Међутим, Гојковићу је била у раду и сметња његова претерана послушност, углавном, према краљу, а нешто мање и према радикалским првацима.⁷²⁸

Изнети примери случајева министара војних Путника, Степановића и Гојковића у Народној скупштини не могу послужити као аргументација да су војни министри подривали "саме основе начела министарске одговорности",⁷²⁹ нити да су увели милитаризам у тадашњој Србији.⁷³⁰ Они указују на сложеност тадашње војне политике Србије и улоге њених главних субјеката: владе, краља, Народне скупштине и министара војних. Иако су у овим случајевима министри војни, претежно, сами негирали оптужбе појединих посланика, они су инсистирали на радњама за јачање војске: Путник на оптималном постављењу једног високог чиновника а Степановић и Гојковић на реализацији наоружавања

⁷²⁸ Нетачна је тврдња О. Поповић – Обрадовић: "пад пуковника Илије Гојковића остао је забележен као леп, иако редак, пример солидарности владе и целе скупштине у одбрани достојанства цивилне власти и парламентаризма, па и у одбацивању патриотске демагогије, као, иначе, честог начина обезвређивања појединих народних посланика и њихових политичких ставова" н.д., стр. 393. Историја је показала да су оцене И. Гојковића о посланику Т. Кацлеровићу биле истините, јер се Кацлеровић током Првог светског рата ставио тајно у служби Аустро – Угарске што је већ 1918. године на Крфу у Скупштини износио Милорад Драшковић и као министар унутрашњих дела 1921. године. То је установила одмах и француска обавештајна служба, с тим да га је у једном извештају заменила са послаником В. Вељковићем, који се јавно ставио на страну Аустро -Угарске – М: Ивановић и В. Иветић, *Друго одељење Главог штаба савезничких армија на Истоку о моралу српске војске на Солунском фронту 1916 – 1918. године*, у: ВИГ, 3/1998, 214. Председник МС Н. Пашић је такође окривио Кацлеровића у току 82 састанка Народне скупштине 30. марта 1918. године да је "служио и споразумевао се са непријатељем... отишао је код непријатеља и споразумевао се... Ми имамо извештај да тамо у Србији није није вршио дужност једног поштеног човека, и једног поштеног Србина, него био у друштву са аустријском полицијом... Осим тога ми имамо и друге доказе...мислим да ће доћи и захтев Народној скупштини да га предамо суду." Да је Триша Кацлеровић и раније био аустроугарски агент доказао је Васа Казимировић у: *Никола Пашић и његово доба*, књ. 2, стр. 451 – 455.

⁷²⁹ О. Поповић – Обрадовић погрешно износи једну од њених најбитнијих тврдњи: "Политичко нејединство у влади (коалиционој радикалско – самосталској 1908 – 1911. године – прим. В.И.) као последицу самосталног деловања министара војске, независно од скупштине и остатка владе, а у сагласности са завереничким круговима, назначила је већ расправа о интерпелацији против Радомира Путника крајем 1907. године. Оставка Степе Степановића након једне интерпелације децембра 1908. године, а потом нова интерпелација против генерала Живковића која је окончана образовањем скупштинског анкетног одбора за испитивање регуларности војних набавки априла 1909. – показале су да случај Р. Путника није био екцес, него само прва манифестација једног озбиљног проблема који је временом постајао све тежи, а који је подривао саме основе начела министарске одговорности. Пред крај коалиције, нови случајеви покретања питања одговорности министра војске (Степановића и Гојковића - прим. В.И.) ово су до краја изоштрили као специфичан проблем парламентарног режима у Србији" – н.д., стр. 390.

⁷³⁰ Иста, *Војна елита и цивилна власт у Србији 1903 – 1914. године*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књ. 3, Београд 2003, стр. 191 – 215.

војске, стратегијског задатка који је одредила држава и о коме је битну надлежност имала Народна скупштина. За Путника се може рећи да је био један од креатора војне политике, док су Степановић и Гојковић били, углавном, њени извршиоци.

3. 5. Министар војни и политичке партије и удружења грађана

Једино министри војни у Краљевини Србији, у односу на остале министре, нису били, нити су то могли бити по Уставу, чланови политичких партија. Изузетак томе је био само ђенерал у пензији Сава Грујић, који је био у истраживаном периоду прво члан Радикалне странке а почетком 1906. године постао члан Самосталне радикалне странке и постао 1. III 1906. године председник њене владе. И Радомир Путник као пензионер био је члан Радикалне странке. Као министар војни у Грујићевој влади 1904. године био је ближи самосталцима, али је прешао на страну радикала када је наставио министровање у Пашићевој влади 1904 – 1905. године. То му самосталци нису "заборавили."⁷³¹ Путник је подржавао политику радикалске владе, посебно у вези војних набавки 1906. године. Како је добијао млаку подршку од радикалских посланика у Народној скупштини (при гласању потпуну), од 1908. године престао је бити министар војни (осим кратко 1912. године, уочи балканских ратова, када је постао начелник Штаба Врховне команде), а навели смо главни разлог томе (што се морало попунити већ две године празно место начелника Главног ђенералштаба, на коју дужност се могао поставити само Путник, као најстарији по рангу генералштабни официр). После проблема које је имао као начелник Штаба Врховне команде са радикалским министрима при управљању новоослобођеним крајевима, тада окупираном територијом – по међународном праву, а посебно после балканских ратова, када је Радикална странка заслуге за победе највише себи приписивала и предузимала мере да умањи углед официра (ово сложено питање посебно ћу обрадити), Путник се као начелник Главног ђенералштаба уз краљеву подршку још више ставио у одбрану официра од напада радикала.

Пуковник Василије Антонић као ђак био је социјалиста.⁷³² Од XII 1901. до XII 1902. године, када је по два пута био министар војни и иностраних дела, био

⁷³¹ Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 65, нап. 28.

⁷³² СБНС, 19. XII 1905, стр. 1244, изјава Д. Лапчевића, што Антонић није негирао.

је близак владајућим партијама, посебно либералима. У владама самосталаца 1905 – 1906. године био је министар војни па иностраних дела, и имао је наклоност политичким ставовима партија које су биле за сарадњу са Аустро – Угарском. То је непосредно доказао у време аустроугарске окупације Србије, када је био председник београдске општине.

Остали министри војни, углавном, су се постављали према политичким партијама, укључно и партији/ама, са чијим су претставницима чинили владу, према краљевим испољеним ставовима или расположењу. Пуковник Радивоје Бојовић остваривао је коректну сарадњу са владајућом Радикалном странку, али није се могао солидарисати са њеним врхом у предузимању незаконитих радњи у новоослобођеним крајевима, посебно са *Уредбом о уређењу ослобођених крајева* из децембра 1912. године, која је била противуставна и супротна другим прописима, посебно војним и међународним ратним правом, те је није премапотписао и поднео је оставку. Генерал Милош Божановић делимично је попуштао радикалима, посебно када се сагласио са захтевом радикала да се ђенерал (војвода) Ж. Мишић пензиониса, и о томе пензионисању одговорио је Мишићу и штампа то објавила. Дошао је у сукоб са њима, прво, због тражења радикалских министара да под руководством својих окружних начелника, којима би биле потчињене и војне јединице, угуше организован упад албанских снага из Албаније уз делимичан устанак домаћих Албанаца септембра 1913. године; због тражења великог војног буџета, ради припреме и опремања становништа новоослобођених крајева за одбрану Србије а узима се и повод помиловање мајора Велимира Вемића у оквиру општег помиловања и, затим његово одликовање и постављење на виши положај, иако је са Вемићем све то урађено на основу пристанка или тражења краља. Предлоге за помиловање подносили су министри правде краљу и пре тога, често без упознавања владе.

Пуковник Душан Стефановић био је послушан министар Николе Пашића а понекад и његов високи чиновник. На пример, Пашић је склапао предходне договоре за увоз војног наоружања са Француском и Русијом а касније тражио од Стефановића да му достави образложења за такве потребе, да ли због побољшања односа са овим држава и/или ради недељења провизије са осталим високим учесницима набавки (касније, у IV поглављу, биће више речи о томе). Рђав карактер Стефановића тада су износили официри завереници и остали њима

блиски људи. Касније, у Краљевини Југославији, чак и као генерал у пензији показивао је такав карактер.⁷³³

Удруживања војних лица било је регулисано Правилима службе из 1900. године, део I, тачке 421 - 425,⁷³⁴ 432 – 434,⁷³⁵ 439⁷³⁶, 440,⁷³⁷ 443,⁷³⁸ 445⁷³⁹. Тако су формиран у свим седиштима команди дивизија и пукова официрски домови, мањих јединица официрске читаонице, у многим касарнама подофицирске читаонице и др. О најважнијем удружењу, Официрској задрузи, биће више речи у наредном поглављу. Министар војни имао је право "кад код за потребно нађе, да се уверава о стању друштва како он нађе за сходно. И управа и друштво дужно је давати потребна објашњења и по потреби и документа" (тачка 435). "Ако би друштво у току своје радње одступило од својих правила без претходног одобрења, или би му радња била од штете по војне интересе, војни министар властан је обуставити друштво за неко извесно време или га сасвим забранити" (т. 437). Резервним официрима у погледу удруживања били су изједначени са активним, али су могли бити без одобрења и чланови удружења у

⁷³³ Издвајамо његов неодговоран рад на писању библиографије часописа *Ратник* 1904 – 1935. године уз више додељених му службеника, при чему је он чинио грубе грешке због површног читања или нечитања већине чланака – *Друга двадесетогодишњица Ратника 1904 – 1935. године*, Београд, 1935.

⁷³⁴ Тачка 421: Официри се могу скупљати на позив претпостављеног или по жељи самих офоцира, ради договора о стварању нарочитих удружења и расправљања питања, која немају непосредне везе са редовном службом а нису противна прописима војничким. т. 422: Кад код се официри једне команде или надлештва скупљају по наредби свог претпостављеног, он је тада председник. Но ако би овај скуп био покренут од официра једне команде или надлештва или из разних сазива, најстарији међу њима је председник. Т. 425: На свим официрским скуповима без разлике мора бити потпуног реда и морају се у расправама, ма какве оне биле, чувати дисциплина и субординациони односи. **Свачије мишљење мора се потпуно саслушати** (подв. В.И.).

⁷³⁵ Тачка 432: Официри, који би хтели ма од којим видом и ма у каквом циљу да саставе неко нарочито удружење, морају претходно надлежним путем добити у начелу дозволу војног миистра. При тражењу дозволе излажу циљ удружења и основе његовог уређења. Т. 433: По добијеној дозволи, официри се скупљају ради избора одбора за израду правила, која подносе војном министру на одобрење преко председника одбора. Т. 434: Тек по коначном одобрењу предложених правила, дакле и само удружења, ово се може образовати и свој рад отпочети, придржавајући се постојећих војних прописа. Т. 436: Уколико ће такво друштво стајати у вези са другим војним и невојним друштвима, мора се јасно казати у правилима.

⁷³⁶ Т. 439: Где код је могуће заведе се у већим гарнизонима официрски домови у циљу развијања другарских односа и узајамног научног обавештавања. Официрски домови одржавају се улозима од стране свију официра једног гарнизона по мери, која се правилом одреди, а и осталим средствима, која су правилима предвиђена.

⁷³⁷ Т. 440: Правила одобрава војни министар и она су једнака за све гарнизоне изузимајући случајеве, где војни министар према месним приликама, нађе за потребно да се у чему одступи.

⁷³⁸ Т. 443: Гдде код је могуће даће се за официрске читаонице по мањим гарнизонима (где официрских домова нема) државне зграде.

⁷³⁹ Т.445: Све војне књиге и листове, које издаје Војно министарство, дају се бесплатно официрским и подофицирским читаоцима.

грађанству у којима се нису могли учлањавати активни, али у својству грађана.⁷⁴⁰ Како је тачкама 442 и 444 Правила службе било прописано да се по касарнама могу основати подофицирске читаонице и кантине а није регулисано ко одобрава њихова правила, министар војни је регулисао 31. III 1904. године да та правила одобравају команданти дивизијских области.⁷⁴¹ Радници војнотехничких завода имали су свој фонд чији је рад био прописан *Правилном фонда свију војнотехничких раденика у артилериско – техничким заводима* који је потписао министар војни по предлогу управника ВТЗ. Тај фонд је стваран од чланарине радника и дотиран од 10.000 до 15.000 динара годишње из буџета Министарства војног (позиција Помоћ раденичком фонду у партији Артилериско – технички трошкови). Радници су управљали овим фондом преко Управног одбора чију су већину они бирали. Постојала је и посебна болесничка каса са посебним правилном којом је управљао посебан управни одбор.⁷⁴²

3.5.1. Однос према удружењима у грађанству

Министарство војно је најзначајније потпомагало или одржавало удружења која су имала и улогу јачања одбрамбене моћи земље, као и у другим земљама (названа "витешка удружења"). Тиме је настављена пракса као у време краља Милана,⁷⁴³ чему је доприносио и *Закон о потпомагању стрељачких и гимнастичких дружина и пет кола јачања* од 31. III 1892. године,⁷⁴⁴ (у време

⁷⁴⁰ Тачке 452 – 453 *Правила службе*. Додајемо и т. 454: Резервни официри када се жене могу се користити војном музиком, али у том случају тога дана морају бити у официрској униформи.

⁷⁴¹ *СВЛ*, 1904, стр. 307 – 308.

⁷⁴² "Управни одбор брине се како о напретку ове касе, тако и о целом друштву, и сваком члану понаособ. Он бира себи лекаре и стара се о набавци лекова; а о учињеној погодби са лекарима и испоручиоцима лекова извештава управника војнотехничких завода ради одобрења, а раденике и раденице ради знања... Управни одбор је одговоран за свој рад по овом правилу и по земаљским законима." *СВЛ*, 1911, стр. 25.

⁷⁴³ Основане су стрељачке, гимнастичке, коњичке и друге дружине. Стрељачки савез Србије организован је 1887. године а пре тога стрељачке дружине у Београду 1851, када је одржано и прво такмичење, у Ваљеву и Неготину 1870, Крагујевцу 1881. итд. Од 1892. године војска је продавала муницију стрељачким дружинама у пола цене, сеоским стрељачким дружинама додељивала је по две пушке са 2000 метака; колима јачања додељивано је по хиљаду динара годишње за такмичења... Наредбом министра војног из 1888. године за ученике VI и VII разреда средњих школа била је организована стрељачка обука са бојевим гађањима у оквиру већ постојеће предвојничке обуке... Краљ Милан је лично позвао у Србију 1891. године чувеног учитеља мачевања Шарла Дусеа да држи наставу у Војној аладемији, помогао му да оснује приватну школу мачевања у Београду, да се оснује Официрска школа мачевања 1900. године и др. Одлазак краља Александра I Обреновића у Атину на обновљене олимпијске игре 1896. године, где је имао изузетан третман, имало је значајан одраз на развој спорта и олимпијске идеје у Србији, иако је првенствени циљ путовања краља у Грчку било испитивање могућности женидбе са грчком принцезом.

⁷⁴⁴ *Зборник*, књ. 48, стр. 90 – 91. Министар војни био је овлашћен да издаје муницију стрељачким дружинама за њихова гађања у пола цене а за главно земаљско гађање бесплатно; да свакој сеоској стрељачкој дружини приликом њеног оснивања изда по две пушке и 1000 метака; да

намесништва Ј. Ристића и владе Н. Пашића), по којем је министар војни имао основну улогу. Тај континуитет краљ Петар је отворено истицао. Краљ Петар се непосредно ангажовао на помагању удружења у грађанству: примао је њихове управне одборе, председништва или председнике, присуствовао њиховим јавним часовима, такмичењима и другим манифестацијама (такође и његови синови, најчешће када су били престолонаследници), давао инструкције официрима који су одређивани за руководиоце или непосредне помагаче удружења и њихових већих манифестација и др.

Официри су потстицани да помажу и имају руководеће дужности у витешким удружењима а и сами су то желели и опредељивали се према својим склоностима: коњички официри у колима јахача, пешадијски и други у стрељачким дружинама, санитетски у Српском лекарском друштву, Црвеном крсту Србије и Удружењу марвених лекара Србије, инжињеријско – техничких у Удружењу српских инжињера и архитеката итд.

Интересантно је да су се официри веома мало укључивали у гимнастичарско друштво "Душан Силни"⁷⁴⁵ а знатно више у соколској организацији. У првој су већ постојали руководиоци – предводници и официри у њима, вероватно, нису хтели да буду потчињени лицима мањег друштвеног ранга⁷⁴⁶, док су у другој, углавном, они били руководиоци и често, оснивачи.⁷⁴⁷

издаје годишње из војног буџета 5.000 динара, односно, по 1.000 за свако коло јахача и до 2.000 динара стрљачким и гимнастичким дружинама у стварима или новцу за награде најбољим такмичарима ("Ова сума стављаће се сваке године у буџету"). Чл. 2: "Ближе одредбе за извршење овог закона, и начин контролисања употребе ове државне помоћи, прописаће војни министар" (тада Главна контрола није била надлежна за војску већ Контролно одељење Министарства војног прим. В.И.). Остали министри и влада имали су знатно мању улогу, само: "Препоручујем свима Нашим министрима, да овај закон обнародују и о извршењу се његовом, у колико се кога тиче, старају;..." чл. 4.

⁷⁴⁵ Прво друштво за гимнастику и борење у Србији и Југославији основао је у Београду 1857. године сликар Стева Годоровић које се угасило када је он отишао 1864. године у иностранство на студије сликарства. Ново гимнастичарско друштво основано је у Београду 1882. године, које је 1891. године добило нови назив Гимнастичко друштво "Соко". Наредне године основано је још једно такво друштво Грађанско гимнастичко друштво "Душан Силни", од 1907. године Витешко друштво "Душан Силни". Оно је 1897. године организовало први испит за учитеља гимнастике и борења. Министри војни и просвете одредили су своје изасланике у комисији и мајор Ђока Јовановић изабран је за председника те прве комисије.

⁷⁴⁶ И у том друштву официри су имали значајну улогу: пуковник Милутин Мишковић водио је екипу на I хрватски свесоколски слет у Загребу 1906. године, од десет учитеља Друштва 1907. године, четири су били официри (за остале године немам података) и др.

⁷⁴⁷ Тако су у Нишу прво соколско друштво основали официри 1907. године на челу са инжињеријским мајором Душаном Цветковићем (начелник Инжињеријско – техничког одељења Министарства војног 1918 – 1920, затим од 1923. године дивизијски генерал, масон и др.). Члан тог друштва поручник, касније пуковник Душан Путниковић организовао је са наредником, касније пилотом Јованом Илићем соколску организацију у Прокупљу 1908. године итд. – М. Илић, *Гимнастика у Нишу 1897 – 1997*, Ниш 1998, 14 – 19. Аутор истиче да су се у то време

Официри су се више опредељивали за соколску организацију и због тога што је битан део њене идеологије било уједињење Словена, јужних Словена и посебно Срба,⁷⁴⁸ док је Грађанско гимнастичко друштво "Душан Силни" настало због неприхватања те идеје.⁷⁴⁹

Између ова два слична витешка друштва долазило је до сукоба па се приступило њиховом уједињењу 1909. године, при чему су важну улогу имали официри, посебно ђенералштабни пуковник Милутин Мишковић⁷⁵⁰, начелник Историјског одељења Главног ђенералштаба, којег је ради тога примио краљ Петар, као и раније (6. VII 1906. године) у својству председника а затим 1910. године члана управног одбора Удружења добровољаца Србије. Напомињем, да је 1906. године Мишковић предводио екипу гимнастичког друштва "Душан Силни" на соколски слет у Загреб.⁷⁵¹ На уједињењу ова два соколска друштва радили су и престолонаследник Ђорђе 1908. године као заштитник витешких друштава, Др Јосих Шајнер, старешине чешке соколске општине и Савеза словенског соколства, посебно организација Народна одбрана (што ћемо посебно обрадити) и др. Соколска и витешка друштва "Душан Силни" коначно су се ујединили 2. II 1910. године када је одржана прва скупштина новооснованог Савеза соколских

"Официри српске војске сматрали највећим патриотима. Желели су то и да докажу учлањавањем у патриотске организације." – стр. 15.

⁷⁴⁸ Најзначајнији оснивач соколства био је Чех др Мирослав Тирш са основним циљем стварања телесно снажног и високо морално васпитаног члана организације који ће радити на уједињењу најпре чешког а затим и свих словенских народа и њиховом ослобађању од туђинске власти. Као углед послужило је немачки гимнастички систем који је допринео уједињењу Немачке. Његов творац Ф. Л. Јан је 1811. године оформио у Берлину прво гимнастичко друштво и написао књигу *Немачки народ*, у којој је изнео потребу за уједињењем свих немачких држава у једну велику државу под вођством Пруске. Као изразити националиста допринео је подизању националне свести у разједињеним и раздробљеним немачким државицама (кнежевинама).

⁷⁴⁹ Део чланства београдског соколског друштва на челу са студентом права Јованом Стојановићем издвојило се из друштва 1892. године и основало Грађанско гимнастичко друштво "Душан Силни" због неприхватања назива "Соко", сматрајући "да не би требало у потпуности преузети чешки соколски систем, јер су биле друге потребе чешког народа, изложеног германизацији и без националне слободе, него српског народа који је имао своју националну државу." – Стефан Илић, Слађана Мијатовић и др, *Телесно вежбање и спорт у Србији (1857 – 2007)*, Београд 2008, стр. 65 – 66.

⁷⁵⁰ Постао је 1908. године председник друштва Београдски соко, које је формирала издвојена група из Београдског гимнастичког друштва Соко. Предложио је на ванредној скупштини Друштва 4. 10. 1908. године да се уједине сва витешка удружења. Та идеја је прихваћена и 21. 02. 1909. основан је Савез српских витезова са председником Управног одбора Емерихом Штајнлехнером, који је након два месеца то место препустио пуковнику Мишковићу, председнику Друштва Београдски Соко и почасном председнику Друштва "Душан Силни". Међутим, нису сва витешка друштва ушла у Савез. Зато је Мишковић слао позиве – апеле тим друштвима да дођу на конференцију у Крагујевац 25. и 26. 10. 1909. године ради уједињења.

⁷⁵¹ Примао га је 1910, и као пуковника у пензији 1912. године – АС, Фонд ДК, Дневне ађутантске белешке за наведене године. Непотпуна његова биографија у: *Народна енциклопедија СХС*, књ. 2, стр. 854; *Соколски велеиздајнички процес у Загребу 1915 – 1916. године*, Загреб 1927, стр. 159.

друштва "Душан Силни" и изабран Управни одбор са председником Стеваном Тодоровићем и потпредседником потпуковником Војиславом Живановићем.⁷⁵²

Краљ Петар је примао и још већег соколског активисту ђенералштабног потпуковника, тада, такође, начелника Историјског одељења Главног ђенералштаба (од 1918. године ђенерала) Војислава (погрешно Војин) Живановића који је био одређиван да припрема и води соколску екипу Србије на Свесловенски Јуначко – Соколски слет у Софију 1910. године, на II хрватски свесоколски слет у Загреб 1911. и на VI свесловенски соколски слет у Праг 1912. године, ради на уједињењу српског соколства и др.⁷⁵³

Капетан I класе Сретен И. Обрадовић, руковалац архиве Главног ђенералштаба од 1904. године, изабран је за члана Главног одбора Уједињеног српског соколства 1910. године као његов секретар и уредник *Српског соколског гласника Душана Силног*, а потпуковник В. Живановић, старешина и подпредседник Савеза соколских друштава Душан Силни за члана Одбора и подстарешину. Обрадовић је од 1912. године био стварни уредник *Српског соколског гласника*, органа Уједињеног српског соколства,⁷⁵⁴ док је званични био др Лаза Поповић, старешина Фрушкогорске жупе и највећи српски соколски активиста. У активностима уједињеног српског соколства ангажован је био и капетан Живојин Л. Лазаревић, на служби у Војној академији. Војислав

⁷⁵² На другој скупштини за председника изабран је Живан Живановић, државни саветник, за почасног председника С. Тодоровић, потпредседнике пуковник др Милош Борисављевић, потпредседник Српског Друштва Црвеног крста, претседник Београдског друштва "Душан Силни" и потпуковник В. Живановић, секретари А. Поповић и капетан С. Обрадовић итд. – С. Илић и др., *Телесно васпитање и спорт у Србији* (1857 – 2007), стр.79 – 82. У н.д. има више погрешних имена официра или се не наводи за поједине личности да су били официри.

⁷⁵³ В. Живановић је тада био подпредседник Београдског друштва "Душан Силни", Савеза соколских друштава "Душан Силни", затим подстарешина Српског соколског савеза (Уједињеног српског соколства), изасланик у Свесоколском савезу из Србије – шире о њему у: *СБР*, књ. 3, стр. 741.

На седници Председништва Савеза словенског соколства (Беч, 20. II 1910.) на предлог В. Живановића Председништво је примило у Савез Србе као народ, а не по територији. На тај начин у Одбор Савеза је могло да буде шест Срба, по два из Србије, Хрватске и Славоније и БиХ. - С. Илић и С. Мијатовић, *Историја физичке културе*, треће измењено и допуњено издање, Београд 2006, стр. 491. Овај предлог Живановић није могао да изнесе ако претходно није добио налог или одобрење од највиших (највишег) представника власти Краљевине Србије. Затим је В. Живановић постао члан Председништва Савеза словенског соколства као представник Савеза српских соколских друштава "Душан Силни" а Стева Тодоровић члан Одбора Савеза као један од шест представника српског соколства. Исто, стр. 495.

⁷⁵⁴ Сретен Обрадовић уређивао је и *Узданицу* (лист Министарства војног за подофицире и војнике), *Соколски годишњак* и др – шире о њему у *Енциклопедији српског новинарства* (у рукопису).

Живановић присуствовао је састанцима соколских жупа у Славонији, Хрватској и Босни и Херцеговини 1911 – 1912. године.⁷⁵⁵

Министар војни је учествовао у доношењу одлука о ангажовању војске у витешким удружењима а сам доносио наредбе и наређења у конкретним случајевима, на пр.: за ангажовање војне музике приликом њихових манифестација⁷⁵⁶, присуствовао многим њиховим манифестацијама, одобравао официрима одсуства ради учешћа у активностима друштава и у иностранству и др. Тако је Степа Степановић присуствовао маја 1908. године јавном часу Соколског друштва Синђелић у Нишу, где је учествовала и екипа Београдског сокола на челу са пуковником Мишковићем. Одмах после тога (1/14. IX 1908.) уведено је у Војној академији на све четири године соколско вежбање а затим (1/14. X 1908.) у војним јединицама. За ту одлуку залагао се и потпуковник В. Живановић и др.

Министарство војно највише је допринело развоју стрељаштва у Србији, посебно од 1863. године, када је донело одлуку да се пушке и муниција додељују за потребе стрељаштва бесплатно, да се стрелишта отварају за вежбања и такмичења и да те активности помаже војска. Од 1892. године, када је донет поменути закон о помагању стрељачких и гимнастичких друштава и пет кола јахача, забележен је бржи развој стрељаштва, иако је од тада војска продавала оружје и муницију у пола цене стрељачким дружинама, а што је настављено и после 1903. године. На пр. министар војни одредио је цене стрељачке муниције за 1904. годину (бојног метка М. 80 у износи 1,5 пара а М.99, 3,5 пара) за стрељачке дружине 16. маја 1904. године, с тим да дружине враћају испуцане чауре⁷⁵⁷

Традицију краљевског покровитељства над Савезом стрељачких дружина наставио је и краљ Петар.⁷⁵⁸

Највиши подстицај развоју стрељаштва и других витешких спортова дала је анексија Босне и Херцеговине. Стрељачки савез послао је јуна 1909. године пет стрелаца и двоје међународних судија на такмичење у Хамбургу и Лондону. Министар војни одредио је још два официра одлична стрелца из пушке и

⁷⁵⁵ *Соколски велеиздајнички процес у Загребу 1915 – 1916. године*, стр. 66, 81, 131, 133,...

⁷⁵⁶ На пример: војна музика је била ангажована и при сусрету турских и србијанских царинских чиновника у Београду октобра 1908. године – *Политика*, 14. X 1908. и 2008. године.

⁷⁵⁷ *СВЛ*, 1904, стр. 379 – 380.

⁷⁵⁸ *Стрељачки гласник* бр. 9 од 22. 08. 1904, насловна страна.

леволвера (пешадијског капетана В. Танкосића и војнослужбеног М. Милићевића) да буду резервни такмичари, али са основним задатком да проуче организацију и рад стрелачких друштава у Немачкој и В. Британији.⁷⁵⁹

Новчани буџетски износи предвиђени наведеним законом (укупно 7.000 динара) и помоћ од организације Народне одбране постали су недовољни. Витешка удружења и Министарство војно припремили су крајем 1908. године пројекат новог закона за потпомагање витешких удружења. Ангажовани су и поједини народни посланици, који су се обратили и влади 1909. године.⁷⁶⁰ У организацији Народне одбране настављен је рад на доношењу таквог закона и, после шест обећања владе, он није донет (шире о томе на крају овог питања). Значајан је и распис министра просвете и црквених дела Јована Жујовића, по предлогу Стрелачког савеза, школским надзорницима и школским одборима да се оснивају стрелачке дружине из почетка 1910. године.⁷⁶¹

За стрелаштво, које је пред анексију имало близу 60 дружина а затим број дружина се попео на 1400, највећу опасност представљала је одредба из закона о зајму од 150.000.000 динара за грађење железница и преоружању војске од 15/28. децембра 1909. године, у вези надокнађивања издате убојне опреме из војних магацина. Министри војни Илија Гојковић а затим и Степа Степановић, уско су схватили ту одредбу и не само да нису поступили по обећању⁷⁶² да ће се стрелачким дружинама издавати брзометне пушаке, него су наредили одузимање од свих дружина пушке кокинке а за замену давање старих пушака берданки. У буџет за 1911. годину није унета ставка за стрелачка, гимнастичарска и коњичка друштва, као ранијих година. Изнето је изазвало процес гашење стрелачких дружина. Народни посланик из Обилића радикал Милутин Драговић због тога је поставио опширно писмено питање са предлозима министру војном у Народној скупштини 11. марта 1911. године.⁷⁶³

⁷⁵⁹ *Политика*, 7. јуни 1909. и 2009, стр. 25.

⁷⁶⁰ Део тог обраћања објавили су С. Илић и С. Мијатовић, *Телесно вежбање у грађанским гимнастичким друштвима (1857 – 1914)*, у: *Телесно вежбање и спорт у Србији (1857 – 2007)*, стр. 71. Наведени аутори нису најбоље обрадили развој спорта у периоду 1903 – 1914. године, посебно умањујући допринос војске и спомињајући само једном, узгредно, организацију Народна одбрана.

⁷⁶¹ *Политика*, бр. 2164 од 26. јануара 1910, стр. 3.

⁷⁶² Такво обећање је дато и приликом посете краљу Петру чланова Главног одбора стрелачких дружина ђенерала М. Живковића (министра војног 1908 – 1909), пуковника М. Божановића (будућег министра војног 1913), М. О. Петровића, потпуковника С. Јанкуре и М. Милићевића 16. IX 1910. године – АС, Фонд ДК, Дневне ађутантске белешке.

⁷⁶³ *СБНС*, 1910 – 1911, састанак 11. III 1911, стр. 4. Питањ је одустао од питања 19. 5. 1911, стр. 2.

Пропусти су исправљени а свакако и због критике народних посланика из свих партија на подстицај Народне одбране, осим Социјал – демократске, у Скупштини у вези недоношења Закона о потпомагању витешких и културних друштава,⁷⁶⁴ тако да је уочи Првог балканског рата у Србији било 1470 стрељачких дружина.

Коњички спорт највише су подржавали Министарство војно и официри.⁷⁶⁵ У Колу јахача "Кнез Михаило", иако је било у 19. веку у саставу Министарства народне привреде (као и Српско пољопривредно друштво, Српско бродарско друштво и др.), највише дужности или све обављали су официри. Овај спорт организован је био по војној формацији: пет кола јахача била су наслоњена на пет дивизијских области а у Београду је од 1891. године постојао Стални одбор земаљског већа свих кола јахача, преименован у Главну управу а на челу је увек био високи официр из коњице или артиљерије из састава Министарства војног или из резервног састава војске (после пензионисања). То је настављено и касније, за време краља Петра, али није објављивано у Шематизму Србије.

Министар војни одобрио је 15/28. I 1904. године официрима и војним чиновницима да могу бити помажући чланови Савеза добровољаца на основу тачке 410 Правила службе и по молби Управног одбора Савеза, јер је циљ Савеза био "хуманитарни и патриотски."⁷⁶⁶ Затим су активни официри допринели активнијем раду Савеза и постали његови руководиоци.

Председници Главног одбора Друштва Црвени крст Србије од 80 - тих година 19. века били су виђенији официри: ђенерали Милојко Лешјанин, Јован Мишковић, Стеван Здравковић, Драгутин Франасовић (од 1899. до 1914. године, до своје смрти), а затим пуковник Борисављевић др Милош (1914 – 1916. године, претходно био потпредседник) и др.⁷⁶⁷ У Шематизму Србије за 1914. годину унето је да је Друштво у састав војске, као што је било у току ратног стања 1912 – 1913. године (у ранијим годинама истраживаног периода нема га у Шематизму).

Србијански официри више пута су позивани од министра војног да се упишу за редовне чланове Српског друштва Црвеног крста. Тако су се на позив

⁷⁶⁴ Исто, састанак 14. маја 1911. године.

⁷⁶⁵ Прво коњичко друштво у Србији било је Удружење официра за дресуру коња и приређивање трка, основано у Београду 1885. године, а пре тога је већ постојао коњички спорт, посебно интензиван у време кнеза Михаила.

⁷⁶⁶ *СВЛ*, 1904, стр. 57 – 58.

⁷⁶⁷ *Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије. Споменица 1876 – 1936*, Београд 1936.

од 21. XII 1904. године одазвали сви српски официри и уплатили по шест динара чланарине за 1905. годину. Током 1906. године поједини благајници нису разумели чл. 4 Закона о буџету и нису хтели прикупљати ту чланарину. Зато је министар војни наредио 9/22. I 1907. године да се она за 1907. годину прикупља и свака три месеца доставља благајни Црвеног крста у Београду, а затим је 5/18. II одобрио и да се подофицири могу учлањавати у Друштво и њихова чланарина прикупљати као и за официре.⁷⁶⁸

Српско лекарско друштво било је при Министарству унутрашњег дела, односно, при његовом Санитетском одељењу. Председник Друштва крајем 19. века био је пуковник др Михаило Марковић, начелник Санитетског одељења Министарства војног. Почетком 20. века председници Друштва били су лекари непосредно потчињени Санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела (управитељ Душевне болнице у Београду, физикус Управе вароши Београда и др). Потпредседници Друштва од 1908. године били су виђенији санитетски официри, док током 1914. године ниједан санитетски официр није био ни у једном органу Друштва,⁷⁶⁹ иако су сви виши и већина нижих санитетских официра били редовни чланови Друштва. Министри војни највише су одобравали одсуства санитетским официрима ради учешћа у разним активностима Друштва јер је оно организовало највише активности.⁷⁷⁰

Почеци бокса у Србији везују се за иницијативу капетана Драгомира (погрешно Драгутина, касније пуковника) Т. Николајевића да се два члана Београдског гимнастичког друшта Соко обуче у боксу, као и других активиста. Николајевић је објавио прву књигу о боксу у Србији 1914. године,⁷⁷¹ као и прву

⁷⁶⁸ *СВЛ*, 1907, стр. 63 – 64, 113 – 114..

⁷⁶⁹ *Државни календар Краљевине Србије са шематизмом*: 1898 – 1912, 1914.

⁷⁷⁰ Тако је краљ Петар 7. IX 1911. године примио у аудијенцију Председништво I југословенског лекарског хируршког конгреса састављеног од чувених хирурга из Србије, Бугарске, Хрватске и Словеније, међу којима и потпуковника др Ч. Ђурђевића (потпредседника СЛД), поред др. Војислава Суботића старијег, председника СЛД и наведеног председништва, из Србије. – АС, Фонд ДК, Дневне ађутантске белешке; Шематизам Србије за 1911. годину, стр. 187.

⁷⁷¹ С. Илић и С. Мијатовић, н.д., стр. 95. Драгомир Николајевић, завереник, поред Ниже и Више школе Војне академије, завршио је и Гимнастичку и борачку школу у Жоанвилу (Француска). Дуго је био командир последње по формацији чете, односно батерије у пуку, која је била најмање попуњавана регрутима и најмање ангажована, до краја 1910, затим у Комисији за пријем материјала у Француској до 1911. године, када је као мајор постао ађутант краља, свакако по порепоруци или предлогу команданта пука, завереника потпуковника (касније пуковника) Чедомиља Ј. Марковића. – Распоређи и ранглисте официра: за године 1906 – 1912. Непотпуна биографија у: *Сто биографија*, књ. 2, Београд 1972, стр. 107.

књигу о рвању.⁷⁷² У развоју многих осталих спортова од интереса за одбрану учествовали су многи официри и поједини војни чиновници (наведени Шарл Дусе и др.).

У оснивању и раду Српског олимпијског клуба (комитета) најзначајнију улогу имали су официри у условима већ достигнутог нивоа развоја олимпијске идеје у Србији. Српски олимпијски клуб (СОК) основан је 10/23. II 1910. године у Београду с циљем да подстиче и помаже рад "витешких друштава, као и свих установа и радова који би доприносили побољшању војничког и телесног васпитања наших народа."⁷⁷³ Изабрана је Управа од шест чланова од којих су четири били официри, међу којима је био најзаслужнији капетан II класе (касније дивизијски генерал) Светомир С. Ђукић, директор Клуба.⁷⁷⁴ За председника је изабран или одређен пензионисани ђенерал Никодије Стефановић, истакнути спортски и национални радник (као почасни ђенерал био је председник Српске одбране 1906 - 1907).⁷⁷⁵ Пре избора Стефановић је био у посети краљу Петру, а и на почетку интензивног рада Клуба, 1714. V 1910. године са целим Председништвом, међу којима је био и начелник Општевојног одељења Министарства војног (незванично заменик министра) пуковник Никола Стефановић, завереник.⁷⁷⁶ Краљ је са интересовањем пратио рад клуба, често присуствовао његовим активностима а на првој, Велика пешачка утакмица (атлетска трка) Обреновац – Кошутњак (дужина стазе 32 км), био је са оба сина.

⁷⁷² Књигу о рвању нисмо пронашли у библиотекама али доказ да је она објављена налази се у *СВЛ*, 1914, стр. 403.

⁷⁷³ С. Илић и С. Мијатовић, *Настанак и развој олимпијског покрета у Србији*, у: *Телесно вежбање и спорт у Србији*, стр. 107, одакле је узето највише података о СОК, а где је шире обрађен рад СОК –а, као и у: Србислав Тодоровић, *Почеци српског олимпизма*, Београд 1991. и С. Илић и С. Мијатовић, *Историја физичке културе у Кнежевини и Краљевини Србији*, Београд 1994.

⁷⁷⁴ Биографија: исто, стр. 114 – 116; СБР, књ. 3. стр. 611 – 612, где је дат део литературе о њему; М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, стр. 150 – 151 и др. Нигде није наведено да је Ђукић био и новинар, стручни писац и књижевник (о томе сам писао у његовој биографији за *Енциклопедију српског новинарства*, том 1 – у припреми за штампу).

⁷⁷⁵ Наведене две значајне дужности нису унете, поред осталих, у његову најопширнију биографију, као и његово ангажовање у стрељаштву и коњичком спорту, у: М. Милићевић и Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, стр. 230 – 232.

⁷⁷⁶ АС, Фонд ДК, Дневне ађутантске белешке. Наши најкомпетентнији историчари спорта професори универзитета Стефан Илић и Слађана Мијатовић наводе да је ђенерал Стефановић изабран за председника Српског олимпијског комитета тек 1912. године – *Телесно вежбање и спорт у Србији (1857 – 2007)*, стр. 113. И сам ђенерал Стефановић, при писању својих мемоара испољио је слабо сећање. У вези ове дужности записао је само: "У овоме времену (1910 – 1911. – прим. В.И.) био сам и председник српског централног клуба и том се приликом упознао с г. Шлибаром, немачким ђенералним конзулом, вредним и окретним немач. службеником, нарочито у задобијању пијаци за немачке производе наравно на штету Аустрије..." – АС, Збирка ПО, 139, бр. 36, стр. 242.

То је довело до проширења активности Клуба, те и до повећања бројног стања његове управе, са шест на 55 чланова, од којих су 22 били официри.

Како штампа, посебно *Политика*, на почетку није пратила активности клуба и тиме онемогућавала ширење информација о раду Клуба а тиме и олимпијске идеје у Србији, приватни независни војни лист *Наоружани народ* (март 1911 – март 1912, уређивала браћа официри Момчило и Павле Јуришић, синови потпуковника Евгенија и синовци ђенерала Павла Јуришића Штурма)⁷⁷⁷ наметнуо се као његов орган.

Највећи успех СОК - а је прво учешће спортиста Србије, двојице, на Петим олимпијским играма у Стокхолму 1912. године. Вођство пута су чинили капетан С. Ђукић, поручник Драгослав (погрешно Драгутин) Војиновић⁷⁷⁸ и инжињер Андра Јовић, тренер атлетичара. Наведени официри примљени су код шведског краља и одликовани од њега, као и доживели и друга признања. СОК је тада примљен у Међународни олимпијски комитет, а капетан Ђукић изабран за члана Комитета, што је био непрекидно до 1948, када је као генерал емигрант дао оставку, како би нова Југославија могла имати свога представника у МОК – у.

Како је рад СОК - а био изузетно важан и значајан, поједине друге државне институције (осим Министарства војног, посебно Команда жандармерије, Војна академија, Дунавска дивизијска област и др) су га помагале: Министарство народне привреде дозволило је да Клуб користи излетиште Кошутњак за такмичења, док су Прометна банка, Српско народно позориште, Трамвајско и Бродарско друштво, Топчидерска академија и друге установе обезбеђивали новчана средства и многе друге услуге у вези са организацијом такмичења.⁷⁷⁹

После олимпијаде настао је нов период у раду СОК – а, који је реорганизован по угледу на МОК (сваки округ добио је свог представника и др.), тако да је од 18 његових чланова, 14 су били официри. Када се маја 1914. године, у време постојања сукоба цивилне власти и већине официрског кора, формирала

⁷⁷⁷ *СБР*, књ. 4. стр. 766 – 769.

⁷⁷⁸ Као ђенералштабни пуковник у резерви погинуо је у борби против Немаца у Априлском рату 1941; шире у: *СБР*, књ. 2, стр. 290.

⁷⁷⁹ С. Илић и С. Мијатовић, *Настанак и развој олимпијског покрета у Србији*, у: *Телесно вежбање и спорт у Србији*, стр. 109.

нова управа од 11 чланова, само су четворица били официри, међу којима председник Стефановић и директор Ђукић.⁷⁸⁰

Коло српских сестара помагано је од војске у активностима где је то било неопходно. Тако је министар војни одредио поручника Војислава Танкосића, завереника, да буде у пратњи представница Кола приликом њиховог ношења помоћи у Македонију после угушења Илинденског устанка 1903. године. Коло је пружио велику помоћ војсци у лечењу њених припадника у току ослободилачких ратова 1912 – 1913. и 1914 – 1918. године.

Влада је отворено помагала стрељаштво, соколство и коњички спорт, свакако и на основу закона из 1892. године, додуше минималним новчаним средствима. То је чинила и организација Народна одбрана, иако је Аустро – Угарска више пута захтевала да се та национална организација распусти.

Већа је била улога официра ђенералштабне струке у односу на остале официре, јер је та струка имала прописан⁷⁸¹ и задатак јачање одбрамбене моћи државе, посебно моралне снаге. Како су на одговорне задатке упућивани, претежно, они ђенералштабни официри, које је за ту струку припремао Радомир Путник, као активан или пензионисани официр, може се закључити аналогично да их је управо Путник бирао, а то потврђује чињеница да су они највише ангажовани почев од 1903. године, од када је Путник био начелник Главног ђенералштаба или министар војни а прво наведено формацијско место није попуњавано док је он био министар војни.

За наведене задатке (јачање одбрамбене снаге србијанског друштва) највише су ангажовани начелници Историјског одељења Главног ђенералштаба и официри из Одељења као и генералштабни официри завереници. Тако је шеф Ђенералштабног одсека Општевојног одељења Министарства војног завереник мајор Милан Г. Миловановић (члан Врховне управе организације "Уједињење или смрт"), поред осталог, издејствовао и дозволу министра војног да официри могу недељом и празником изводити обуку чланова Трезвене младежи⁷⁸². Тада је

⁷⁸⁰ Исто, стр. 113. Аутори са правом истичу, приликом изношења података о ангажовању официра: "... што указује на улогу српских официра у оснивању и развоју бројних спортских клубова и у остварењу олимпијске идеје и олимпијског покрета у Србији." – Исто, стр. 108.

⁷⁸¹ *Уредба о ђенералштабној струци* из 1902, са мањим изменама и допунама из 1905, 1906, 1913, 1918. године.

⁷⁸² *СВЛ*, 1912, стр. 275, Ф/Ђ Бр. 4976 од 12. јуна 1912: "По представци Управе Трезвене младежи бр. 104 од 28. прошлог месеца ОДОБРАВАМ да официри свију гарнизона, који се интересују васпитавањем омладине по методу и начелима поменуте управе, могу недељом и празницима

формиран у оквиру тог удружења "четнички покрет" и интензивирани обука за четничко ратовање од стране црнорукаца.

2.5.2. Организација Народна одбрана и министри војни

Народна одбрана имала је велику улогу у припремању српског народа за ослободилачке ратове 1912 – 1918. године.⁷⁸³ Формирана је непосредно после анексије Босне и Херцеговине на основу спремности ширих слојева за одбрану БиХ и већ постојеће организације Српска одбрана (српска четничка акција у Македонији и Старој Србији). Многи актери⁷⁸⁴ и аустроугарска обавештајна служба⁷⁸⁵ сматрали су да је Народна одбрана наставак Српске одбране. Томе иде у прилог да се постојећа организација Српске одбране знатно проширила и ушла у састав Народне одбране, а своју активност, која се умирила у Македонији због промене у Турској, усмерила на БиХ, и скоро сви активисти СО постали су то и у Народној одбрани.⁷⁸⁶ У многим званичним документима Министарства иностраних дела, које је било и врховна управа Српске одбране, јер је министар скоро увек био и председник МС, она је називана и Народна одбрана пре 1908. године.⁷⁸⁷

Прво се Народна одбрана ангажовала на војним и другим припрема ради супростављања Аустро – Угарској.⁷⁸⁸ Рад јој био интензиван: за непун месец

изводити обуку код омладинаца – чланова Трезвене младежи као и да се у те дане ослободу редовних дужности, ако не би били спречени нарочитом службом у њиховој команди."

⁷⁸³ "Формирањем српске "Народне одбране" иза 1908. ствара се национална институција, која по свеобухватности, интензитету утицаја на обичног човека и територијалној распрострањености раније није постојала у јужнословенском свету. Ову историју научници нису истражили (подвукао В.И.), али је јасно да је организација рађена по неким страним моделима..." – М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 - 1918*, књ. 2, стр. 494 – 497.

⁷⁸⁴ Издајамо сећања Љубомира Давидовића, у: Мира Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, ВИГ, 1 – 2/2004, стр. 130, који је износио активности Одбране од пре 1908. године, иако је навео да је она формирана те године.

⁷⁸⁵ "Удружење је постојало и раније као револуционарно удружење а тек је 1908. добило цивилизовано обличе и боље звучно име. Старо удружење се бавило револуционарним пословима у Македонији..." – Јован М. Јовановић, *Беч није знао...*, у: исто, стр. 133.

⁷⁸⁶ Први председник Главног одбора четничке акције из 1903. године генерал Ј. Атанацковић сматран је и првим својим председником од стране Централног одбора Српске одбране 1906. године (*ДОСПКС* 1903 – 1914, књ. II, Београд 2007, Додатак 2, стр. 647) а у *Календару Народне одбране за просту 1925. годину*, Београд 1924, стр. 172. и 175, наведен је као први председник Народне одбране, иако је било општепознато да је председник НО, приликом њеног формирања 1908. године био генерал Божидар Јанковић.

⁷⁸⁷ Издајамо: *ДОСПКС*, књ. II, Додатак 2, стр. 392, 396, 415...

⁷⁸⁸ Рађено је на основу програма рада који је усвојен од стране Одбора НО приликом његовог потпуног конституисања 8/21. октобра 1908. године а програм је израдио привремени одбор: "1, да подиже, храбри и јача националну свест; 2, да врши уписивање и скупљање добровољаца; 3, да образује добровољачке јединице и да их припрема за оружану акцију; 4, да прикупља добровољне прилоге, новчане и друге потребе за остварење своје задаће; 5, да организује, опрема

дана број месних одбора достигао је цифру 223 а скоро исто толико је било пододбора; пописано је на десетине хиљада добровољаца а било их је и из других земаља: Аустро – Угарске, Немачке Бугарске, Турске, Грчке а највише из Русије (само једном депешом најављено их је 10.000) и Италије (и Гарибалдинци су се припремали да дође у Србију у својим "црвеним кошуљама"); сакупљена су знатна материјална и новчана средства; установљене су ђачке и стрељачке чете; образован је један одред усташа (четника) од неколико стотина припадника који су се обучавали за специјална дејства; јачала се национална и патриотска свест бројним предавањима, зборовима, оснивањем листова, пропагирањем у постојећим листовима (свим београдским) и од стране иностраних (истицали се поједини италијански, руски, француски и енглески) а посебно српски листови у Америци и др.⁷⁸⁹

Иако нема докумената о ангажовању министара војних у овом раду Народне одбране, може се закључити да је он постојао. Омогућавали су официрима да се непосредно ангажују на војним пословима Одбране, премештани су официри, који су се непосредно ангажовали на руководећим пословима, у гарнизоне и на дужности са којих им је био лакши ангажман у Одбрани, или задржавани на тим дужностима, иако су били унапређивани редовно у више чинове, те их је требало поставити на више положаје,⁷⁹⁰ наоружање се припремало за добровољце а пушке интензивније давале стрељачким дружинама, експлозивна и друга средства давала се за обуку четника и др.

Од марта 1909. године, када је признала анексију БиХ, на притисак Аустро – Угарске, Србија је формално угасила Народну одбрану (распустила четнике и друге добровољце, прекинула прикупљање новчане помоћи и друго,

и вежба нарочите (комитске) усташке чете, намењене посебном и самосталном ратовању; 6, да развија акцију и у свима осталим правцима одбране српског народа." – *Народна одбрана*, Београд 1911, стр. 6.

⁷⁸⁹ Нешто шире у: *Народна одбрана*, стр. 6 – 9, где је истакнуто да се сав рад Народне одбране не сме износити у јавности, стр. 9

⁷⁹⁰ Тако је секретар Главног одбора НО (председник је био ђенерал у резерви Б. Јанковић) пешадијски капетан II класе Милан Прибићевић, који је 1904. године пребегао из Аустро – Угарске у Србију и 1905, постао њен официр, задржаван на дужности командира вода у 12. пешадијском пуку до априла 1912. године (претходно био једини капетан на дужности командира вода у пуку, јер се са те дужности могло лакше одсуствовати), када је постао командир 4. чете 3. батаљона 2. пешадијског пука (последње чете по формацији, по попуњавању и ангажовању у пуку). Када је Прибићевић поново постао секретар НО, постављен је као мајор почетком 1914. године за командира чете у 7. пешадијском пуку у Београду – Распореди официра и војноадминистративних чиновник за године: 1905 – 1912, 1914.

али је задржала њену организацију), министар војни је престао да отворено помаже рад Одбране и забрањивао је поједине активности официра у вези ње, али наставак ангажовања официра на таквим пословима није санкционисан.

Одбор Народне одбране, формиран октобра 1908. године за сво време Анексионе кризе споразумно са Врховном управом Српске одбране (Министарство иностраних дела) радио је са својим органима "правцем, коме је главни циљ и задатак био тај: да свима могућим средствима, колико толико, олакша тешки положај наше владе, а нашу народну борачку моћ појача и што боље припреми за предстојећу оружану акцију против непријатеља Србије и Српства."⁷⁹¹ Одбор је 4/17. VII 1909. године поднео оставку министру иностраних дела М. Миловановићу са кратким извештајем о свом раду и предлозима за даљи рад: "...Кобним решењем босанско – херцеговачког питања и повраћајем наше отаџбине у њен редовни – мирнодопски положај, изазвана је потреба да и овај Одбор за Народну Одбрану, чији је свеколики рад имао карактер тајности, свој досадашњи начин пословања у неколико измени, само поље свога рада у извесној мери прошири и неке послове јавно изводи, а само извесне у тајности одржава. У опште, показује се данас потреба, да овај главни Одбор за Нар. Одбрану намењене му послове изводи на онај начин, који се боље прилагођава мирнодопским приликама. – Што значи да треба учинити извесне измене и у самим статутима одборским па према томе и сам састав реконструисати. Данашњи Одбор за Народну Одбрану (чији су чланови за све време рада његова остали исти) налази да би најбоље било да ову реорганизацију изврши Врховна Управа, којој су свеколике прилике и у земљи и ван ње боље познате, те ће према томе тако наћи и најподеснији начин за извођење потребне реорганизације у опште... Још нам је част замолити Врховну управу да настане, да се једновремено са уважавањем наше оствке образује нов одбор под именом "Главног одбора за Нар. Одбрану". Због чега и са образовање тог одбора треба похитати..."⁷⁹² Затим су изнети предлози нових задатака, који су сви унети у Правила Организације Народна одбрана (изнео сам и у наредном тексту) и : "II Да се у потребној мери ради на нашим националним пословима у Старој Србији

⁷⁹¹ ДОСПКС, књ. IV, св. 3/II, 1911, док. 504, стр. 959.

⁷⁹² Исто, стр. 958 – 961. У потпису су били председник Божидар Јанковић, потпредседник Љубомир Јовановић, пословођа Светислав Томић и чланови: Љубомир М. Давидовић, А. Ћеловић, Велислав Н. Вуловић, Велимир Карић, Аца Станојевић, Живан Рафајловић, Живојин О. Дачић и др Воја Маринковић, без потписа јер је наводно био на путу.

и Македонији. III Да послује тако исто на нашим националним пословима како у Босни и Херцеговини тако и преко Саве и Дунава."⁷⁹³

После тога настављен је рад Народне одбране у смислу њеног преформулисаног задатка: "...да изврши концентрацију рада приватне иницијативе у земљи, и тим сконцентрисаним радом утире пут препорођају Србије, у свима гранама народног живота, а све то у циљу усавршавања и јачања Србијине снаге и одбране Отаџбине."⁷⁹⁴

У наставку рада спласла је приватна иницијатива а посебно се показала недовољном помоћ државе (изнео сам пример стрељаштва). Зато је Средишни одбор Народне одбране преко своје Витешке секције покренуо рад на доношењу новог закона о потпомагању удружења која су радила "на јачању народне физичке снаге и родољубља и пожртвовању, те тако потпомажу војничку спремност и борбену готовост његову."⁷⁹⁵ Пошло се од пројекта који су крајем 1908. године израдили Министарство војно и Народна одбрана и који је био сличан али шири од закона из 1892. године. Витешка секција Народне одбране, на својој седници 12/25. маја 1910. године усвојила је Пројект Закона о потпомагању Народне одбране, Стрељачког савеза, Соколског савеза "Душан Силни", Савеза Кола јахача, Олимпијског клуба и Ловачког савеза. Делегације Витешке секције однеле су Пројекат Влади, Председништву Скупштине и министру војном. Влади је достављено и писмо у којем су изнети захтеви који нису били за уношење у закон. Од тих захтева једино је Министарство просвете и црквених дела испунило да позове учитеље гимнастике из Чешке за рад у школама и соколској организацији. Изасланства Витешке секције добила су обећања, али на закону се није радило. Зато је Средишни одбор НО 12/25. јануара 1911. године

⁷⁹³ Исто, стр.961. Документ се налази у Строгоповерљивој архиви МИД у фасцикли 4 (1910 – 1911) на којој пише **Српска народна одбрана** (болдовао В.И.).

⁷⁹⁴ Чл. 2, став 1 Правила Организације Народна одбрана, у; *Народна одбрана*, стр. 38. Тај задатак је у чл. 3. рашчлањен: "а, *Стварање везе и заједнице у раду код свих приватних (и појединаца) који послују на јачању народа и државе...* б, *Помагање свих тих друштава у њиховом раду...* в, *Буђење националне свести и јачање љубави према отаџбини уопште, а специјално према војном позиву...* Ублажавање партијске нетрпељивости и ширење међусобне оданости и поверења у грађанству... г, *Стварање нарочито јаче везе између стрељачких, соколских и осталих витешких друштава у земљи*, са циљем: да се њихов рад корисно доведе у сагласност са војничким позивом, и да се уз припомоћ тих друштава што боље спрема за војнички позив, како младеж, тако и они грађани, који по закону не подлежу војној обавези, а у случају рата могу и желе да се употребе за оружану акцију. д, *Одржавање културних веза са свима нашим ближњим и даљим саплеменцима ван Србије*, са задатком, да се потпомогне извршење културног јединства са њима. ђ, *Одржавање сталних веза са свима осталим народима...* е, *Набављање новчаних и других материјалних средстава*, потребних за извођење и извршавање свих ових послова."

⁷⁹⁵ Из члана 1. пројекта новог закона - *Народна одбрана*, стр. 48.

упутио писмо 27- рици најугледнијих народних посланика из свих партија са предлогом да поднесу Пројекат закона Народној скупштини на усвајање.⁷⁹⁶ Већина тих посланика, на првом месту прота Милан Ђурић, тада и председник ужичког одбора НО, поднели су предлог наведеног закона 27. јануара 1911. године.⁷⁹⁷ Државни савет га је у начелу усвојио али дао је бројне образложене примедбе и израдио нови пројекат закона и послао Влади 22. априла 1911. године. Када је Пројекат стигао на дневни ред Скупштине 14/27. маја 1911. године, уочи закључења заседања, Влада је изнела мишљење и из других разлога да се побољшана верзија закона размотри на следећем заседању. То је изазвало и оштра реаговања појединих посланика; радикала Љубомира Јовановића,⁷⁹⁸ народњака и известиоца Живојина Рафајловића,⁷⁹⁹ народњака Р. Агатоновића,⁸⁰⁰ а радикал прота Милан Ђурић, представник подносилаца предлога, остао је при мишљењу да је предлог "сјединио сва српска срца"⁸⁰¹, и изнео веровање Влади да ће предлог изнети на следећем заседању, наћи средства да се помогну стрелци и да ће то све Скупштина одобрити. Председник МС Пашић поновио је разлоге за одлагање усвајања закона и изнео још један из разлога тајности, који се показао

⁷⁹⁶ *Народна одбрана*, стр. 48 – 51.

⁷⁹⁷ СБНС, 1910 – 1911, 27. јануар 1911, 66. редовни састанак. Издвајам део из Ђурићевог образложења: "да ојача наше племе, да изведе нашу младеж из кафане, да је упутимо да се занима вежбањем са оружјем, да се удруже, да мењају мисли, да мисли потекну као из једне трубе кроз све осећаје... цео народ српски, који је раскомадан под туђином, гледа на Краљевину Србију, да се она војнички спреми, да предњачи у војничком погледу и испуни свете задатке нашег народа." – *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, приредила Д. Стојановић, стр. 469. Претходно је на почетку предлога изнео: "...све државе на свету чине за витештво у својој земљи много, па и оне које су војнички најјаче. Жалостан је пример да Србија нема војну обуку у својим школама, а ту обуку уводи чак и Аустро – Угарска, а Бугарска у свом министарству просвете има нарочито војно лице за руковођење војничким вежбањима по школама. Румунија је већ одавно завела то по својим школама." - СБНС, 1910 – 1911, 66. ред. састанак, 27. јануар 1911, стр. 1 – 2.

⁷⁹⁸ "...да Србија има не само стајаћу војску, него да се народ, који је жива војска и који ће бити она војска, која ће се борити у пресудном тренутку, стално вежба и спрема за тај свој велики позив...;...него је војска народ наоружан и свестан..." – СБНС, 1910 – 1911, 14. мај 1911, стр. 4 – 5.

⁷⁹⁹ Одбивши образложење председника владе Пашића да нема времена за усвајање овог закона, нити су предвиђена буџетом новчана средства (око 150.000 динара), изнео је, поред осталог: "Један народ, господо, који није кадар да помаже витештво, није кадар да живи, нити да се брани. Уколико један народ помаже своје витештво, стрелачке дружине, хумана и здравствена друштва, он томе даје доказа о висини своје културе...Народна одбрана постала је у тренутку највеће националне кризе и она је тихо засновала 220 одбора по земљи, који су баш образовани зато, да нас мире, да мире наше партиске страсти, које су оштре као врхови ножева, да нас збратиме и сједине за велики национални задатак." – Исто, стр. 5 – 6.

⁸⁰⁰ "Ја сам се, господо, и као Србин и као посланик веома обрадовао, кад сам видео, да се у овој овогодишњој скупштинској сесији износи бар један предлог на решење, који је могао све партије да сједини у једну идеју, једну мисао, једну жељу, да се један предлог користан за васпитање наше омладине, користан за цео наш народ, озакони.... Јер ако се хоће у војсци да се смањи рок, онда ево пута и начина, да се тај рок смањи."

⁸⁰¹ "...јер овај предлог иде на то, да се препороди и физички и морално и војнички наша омладина и да је спреми за велики задатак" – исто стр. 7.

као видовид: "Осим тога у овом предлогу има обухваћених и таквих друштава, која не може влада да потпомаже. Ја нећу даље да цитирам, него да споменем на пример друштво "Народна одбрана". Ово је друштво само за себе; оно потиче из патриотизма појединих грађана; оно има свој делокруг рада и оно ради пом свом нахођењу. Због тога то друштво не може влада да узме у свој буџет, јер, кад би га узела, требала би да узме и контролу над њим, над радом његовим, као државном установом. С тим се влада не може сложити..."⁸⁰² Средишни одбор НО поставио је себи у дужност да најенергичније продужи акцију доношења закона "чим се Скупштина поново састане".⁸⁰³

Министарски савет је јануара 1912. године припремио исувише кратак Предлог закона о потпомагању витешких и културних друштава, Државни савет се у начелу сложио, али и доставио потребне допуне, те је предлог председник МС Милован Миловановић поднео Народној скупштини 19. I 1912. године.⁸⁰⁴ Идентичан предлог, без убацивања потребних допуна, председник Миловановић поново је поднео Народној скупштини на Ванредном заседању 1912. године.⁸⁰⁵ Међутим, владе Н. Пашића више нису инсистирале на том закону и он није донет.

Крајем 1911. године, што сам већ навео у 2. питању претходног поглавља (Српска четничка акција), са допуштењем министра војног генерала Степановића, а на основу иницијативе официра црнорукаца у својству чланова одбора Народне одбране, основан је у Прокупљу највећи логор у виду школе за добровољце из Народне одбране изван Србије (четничка школа); да би успешније обављали своје задате обавештајно – специјалне задатке, гранични официри (сви црнорукци) највише су допринели развоју организације Народна одбрана у Босни и Херцеговини. О томе и другом, у основи тачно се износи у *Оптужници државног одвјетника у Бања Луци против 156 грађана за велеиздају од 15. августа 1915. године*. Цитирају најважније делове: "...течајем

⁸⁰² Исто; Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 3, стр. 468 – 469.

⁸⁰³ Народна одбрана, стр.51.

⁸⁰⁴ СБНС, 1911 – 1912, 19. јануар 1912. Текст Предлога закона: "Чл. 1 Сва удружења, којима је задатак да помажу физичко развиће народа, да у народу буде и учвршћују дух витештва, војничких врлина и родољубља, стоје под заштитом државе и могу добити од ње помоћ. Тога ради, ставља се на расположење председнику Министарског савета сваке године сто хиљада динара, које ће он, по споразуму са Министарским саветом, делити тим удружењима. Чл. 2. Стрелачком савезу издаваће држава још поред тога 200.000 динара годишње, као помоћ за куповину муниције, коју ће му Министарство војно уступати по цени коштања."

⁸⁰⁵ Исто, Ванредни сазив 1912, 1. јун, стр. 36 – 38.

година 1911 – 1914. приступили (оптужени – прим. В.И.) организацији српског револуционарног друштва "Народна одбрана" у Београду...знајући да је томе друштву циљ, да насилним начином оствари сједињење Босне и Херцеговине с краљевином Србијом и да у ту сврху у згодном чину – нарочито у рату – узбуни земље Босну и Херцеговину, и што су они непосредно судјеловали у томе велеиздајничком предузећу...⁸⁰⁶ Даље, "из нађених докумената разабире се и то, да "Народна одбрана" у Србији није било приватно друштво,... већ институција, која је стајала у тако тијесној вези са војним министарством српским, да се "Народна одбрана" опћенито сматрала као в о ј н и о д с ј е к р е в о л у ц и о н а р н е о р г а н и з а ц и ј е, напосе у времену своје реорганизације." (стр. 43). Последњи став оптужнице српска страна негира као и црнорукци, који су износили после Великог рата да су они револуционарни програм тајно спроводили као чланови организације "Уједињење или смрт", под видом рада "Народне одбране". Црнорукци су то чували у тајности и на Солунском процесу да не би отежали положај владе Србије⁸⁰⁷, док је Апис у издвојеном тајном

⁸⁰⁶ "... и то: потицањем, позивањем, заведењем, , затим договарањем и споразумевањем било са централном управом "Народне одбране" у Београду и председником Шабачког одбора Божом Милановићем, било са појединим члановима одбора "Народне одбране", особито с кр. србијанским пограничним официрима Костом Тодоровићем у Лозници, Митом Павловићем у Шапцу и Чедом Поповићем у Ужицама и с тамошњим народним послаником (прота Милан Ђурић – прим. В.И.), надаље припремањем устанка и буњењем народа у Босни и Херцеговини, снубљењем за четничку србијанску службу или извршење саме четничке службе, ухођењем јачине и стања ц. и кр. војне снаге у Босни и Херцеговини, њезиних приређивања и основа, размјештаја и кретања, стање тврђава и војних утврда, залихе магацина и предмета, који се тичу војничке одбране Босне и Херцеговине, у намјери да то непријатељу јаве, напосе ширењем организације са споменутим револуционарним циљем у земљи, посредовањем у писменом и особном саобраћају повереника и извршних одбора "Народне одбране" и упће подупирањем сваког потхвата, који би при прићео велеиздајничким циљевима "Народне одбране", нарочито систематским револуционарним радом у друштвима под Ц. и Д. споменутим ("Просвјета", соколство, побратимство, трезвености, земљорадничких задруга, певачких и других културних српских друштава – прим. В.И.), којима је главна сврха била, да подипиру горе означени велеиздајнички циљ "Народне одбране"...што је и само друштво "Просвјета" стајало у свези са "Народном одбраном", узимајући за повјереника "Просвјете" особе, које су биле уједно и пвјереници "Народне одбране", пропагирани политичко јединство цјелокупног српског народа и будили у њему тежњу, да се то јединство силом оствари...као старјешине, тајници, вође и одборници дотично организатори у соколским, побратимским и земљорадничким друштвима Босне и херцеговине, ширењем соколских листова *Српски соко* и *Српски соколски гласник*, и држањем предавања пропагирани политичко јединство цјелокупног српског народа, што су надаље оснивали соколска и побратимска друштва и земљорадничке задруге, те чланове тих друштава, по узору и начелима соколских и осталих витешких друштава у краљевини Србији, с којима су заједно били сједињени у Витешкој секцији "Народне одбране", војнички дисциплинирани и вјежбали, да буду борци у народној војсци за ослобођење Босне и херцеговине, и што су систематски будили у члановима тих друштава тежњу, да у заједници са србијанском војском остваре политичко уједињење Босне и Херцеговине с краљевином Србијом..." – *Оптужница*, стр. 11 – 13.

⁸⁰⁷ "Када смо затворени у Солуну...прва одлука коју смо међу собом донели била је: да не гово р и м о н и ш т а о н а ш е м р а д у в а н б и в ш и х г р а н и ц а С р б и ј е. Таква одлука

реферату, да би спасао Радета Малобабића, изнео своје учешће у организовању Сарајевског анентата, а што је био један од основних разлога за њихова стрељања. Затим: "Напокон је важна за ову расправу околност, да су најагилнији чланови извршних одбора били официри, који су малте не читаву организацију "Народне одбране" провели у Босни и Херцеговини" (стр. 44, где се наводе и документовани примери извештавања граничних официра Генералштабном одсеку ОВО Министарства војног, Централном одбору НО (његовом председнику и секретару – војним лицима), шабачкој НО, о састанку регента Александра са двојицом активиста НО из БиХ, о тражењу министра војних достављање војних података из Б и Х као и списка повереника граничног официра из Лознице и друго на следећим страницама Оптужнице). "У основама "Народне одбране" важно је било питање, како ће организовани чланови поступати "у м о м е н т у а к ц и ј е". У том правцу налазимо у изворном материјалу неколико података, које ваља изнијети за доказ, да је организација "Народне одбране" увијек имала пред очима свој коначни циљ: и з а з в а т и и п о д у п р и ј е т и о п ћ и у с т а н а к и п о м о ћ и с р п с к у в о ј с к у у в о ј н о ј а к ц и ј и у с л у ч а ј у р а т а н а н а ш е м п о д р у ч ј у,...У ту сврху тражили су се способни младићи, ислужени војници, учитељи и богослови, које су обично повјереници "Народне одбране" упутили у Београд, Шабац или Лозницу, окле су отишли у к о м и т с к у ш к о л у у П р о к у п љ е." (стр. 50). "Види се... да је "Народна одбрана" располагала оружјем сваке врсте, које је за чланове организације у Босни и Херцеговини било припремљено уздуж српске и црногорске границе...Као важно средство за подупирање оружане акције бијаху и активни војници православне вјере у нашој војсци..." (стр. 50 – 51). Зато од краја 1913. године у аустроугарским јединицама ка граници са Србијом није било православаца. "Види се, дакле, да су мало не све јавне установе и удружења принијели циљевима "Народне одбране", препустивши повјереницима члановима "Народне одбране" она мјеста на којима су ти тобоже радили за друштво или дотичну установу, а заправо су вршили рад "Народне одбране" (у оригиналу шпационирано – прим. В.И.). Чињеница, да су се многи становници православне вјере дигли на оружје против наших сила за обрану (мисли се на

базирана је једино на жељи, да, прво, спасемо наше људе (који су остали на територији Аустро – Угарске – прим. В.И) – уколико је то зависило од нас. И, друго... хтели смо да спасавамо нашу владу од тешког положаја у коме је била, и који би се још више погоршао нашим признавањима" – Ч. Поповић, н.ч. у *Нова Европа* од 11. 9. 1927, стр. 151.

југоисточну Босну, где је Војска Србије продрла 1914. године – прим. В.И.), или да су се споразумјели с непријатељем и по том из земље отишли, у првом је реду пошљедица рада "Народне одбране" у Босни и Херцеговини. Међу оним повјереницима наравски да има доста чланова "Народне одбране", који су отишли у редове српске војске да се боре против Аустрије или су се уклонили бијегом..." (стр. 54 – 55). Анализирајући брошуру *Народна одбрана*, из 1911. године, коју сам мањим делом цитирао, тужилац је констатовао и: "Тај се је програм "Народне одбране" у годинама 1911 – 1914. у Босни и Херцеговини провађао." (стр. 56).⁸⁰⁸

Престолонаследник Александар покушао је јула 1912. године да се мајор завереник Алимпије Марјановић постави за команданта четничког логора, јер му је био веома одан, а противио се што су му другови основали организацију "Уједињење или смрт". Црнорукци су били против, иако су ценили Марјановићев претходни рад у четничкој организацији као војводу Овчеполског, јер нису хтели да у организацији Народна одбрана губе позиције.⁸⁰⁹ Престолонаследник Александар није хтео да продубљује сукоб, него је препустио министру иностраних дела Јовану Јовановићу "Пижону" да смири сукоб, с обзиром да је министар дуго непосредно са њима сарађивао и био ангажован у четничкој акцији. И остали млади официри, који су били ангажовани у организацији "Народне одбране", обучавали су омладину за четничка дејства и популарисала их.

Део официра из Врховне управе организације "Уједињење или смрт" (Д. Димитријевић Апис, И. Радивојевић и М. Миловановић Пилац) закључили су да је боље да се четничка организација издвоји из "Народне одбране" и Министарства иностраних дела и, да као оружана снага, њоме руководе министар војни и Главни ђенералштаб, што су марта 1912. године предложили престолонаследнику, пошто је краљ био тешко болестан,⁸¹⁰ али то није узето у разматрање или је у Влади одбијено.

Разлог за оснивање тајне организације "Уједињење или смрт" 1911. године био је и што је "Народна одбрана", јавна организација, тежиште пренела

⁸⁰⁸ Са исте странице издвајамо и : "...србијанско ратно министарство узело је прво мјесто у централу "Народне одбране" и одредило да гранични часници уђу у "Народну одбрану" као одборници, да би се тако преко "Народне одбране" створио стожер поузданих ухода. Ова је метода сјајно успјела."

⁸⁰⁹ Д. Живојиновић, н.д., стр. 338 – 339.

⁸¹⁰ Исто, н.д., стр. 337 – 338.

на културни рад, а и даље су биле све веће потребе са тајним националним радом ван граница Србије. Зато су официри из те организације, посебно гранични у Шапцу, Лозници и Ужицу, обављали бројне тајне послове Организације и државе Србије под окриљем Народне одбране у Босни и Херцеговини (од пропаганде до избора повереника и будућих вођа четничких састава и њихово упућивање у Прокупље на обуку, поред обавештајно – извиђачких и других). За секретара Народне одбране почетком 1912. године изабран је мајор Милан Васић, који је то био и у организацији "Уједињење или смрт" до своје погибије 1913. године.

У току балканских ратова Народна одбрана се ангажовала, поред познатих послова, и на оне послове добијене од министара војног, који није имао за њих законских могућности (новца и институција). Тако је излечене четнике из Старе Србије и Македоније у Србији, који нису могли да се врате у своја места живљења ради даљег опоравка јер Врховна команда до почетка 1913. године није никоме дозвољавала повратак, начелник Оштевојног одељења по заповести министра војног упућивао Народној одбрани ради даље бриге или само давања материјалне помоћи.⁸¹¹

После сарајевског атентата 15/28. јуна а пре аустроугарског ултиматума Влади Србије 12/25. јула (у вези Народне одбране: "2. да одмах распусти друштво звано "Народна одбрана", да конфискује сва његова средства за пропаганду и да исто тако поступи са осталим друштвима и удружењима у Србији, која се баве пропагандом против Аустро – Угарске монархије. Краљевска влада предузеће потребне мере како растурина друштва не би могла да продуже рад под другим именом и у ком другом облику"⁸¹²), министар војни позвао је по налогу председника МС Пашића мајора Милана Прибићевића па ђенерала Божидара Јанковића 2/15. јула и пренео им Пашићеву поруку "да се не мешају у ствари владине и да ништа не раде преко Саве и Дрине." Они су објаснили да немају никаквог удела у убиству аустро – угарског престолонаследника.⁸¹³ Из овог и многих примера претходних министара војних,

⁸¹¹ АС, несређени фонд Министарства војног, Пов. Ф/Ђ О бр. 651 од 8. 11. 1912. године.

⁸¹² АВИИ, Пописник – 3, к. 458, ф. 1, док. 1, лист 19 (владиног превод у дневнику министра војног Д. Стефановића, а на француском језику: *ДСПКС*, VII/2, док. 494, стр. 628.

⁸¹³ Исто (АВИИ), лист 14. У вези Народне одбране српска влада је одговорила Аустро – Угарској 12/25. јула : "2) Српска влада нема никаквих доказа нити јој такве пружа нота Ц.К. владе да су Народна одбрана и друга слична друштва учинила до сада макакво кривично дело у лицу кога од својих чланова. Па и ако то не постоји, ипак ће Краљевска српска влада изаћи у сусрет ... и

види да су они незванично били задужени за рад Народне одбране. Краљ ниједном није примио, односно звао, њеног председника ђенерала Јанковића у периоду 1909 – 1914. година, док за 1908. годину нема података. Колико је рад Народне одбране за Аустро – Угарску остао знатним делом у тајности и потцењиван до 1914. године, види се и из архивске грађе, која је повраћена из Беча у Архив Србије и још није обрађена.⁸¹⁴

Није ни истражена помоћ прекодринских добровољаца Војсци Краљевине Србије 1914. године, када је била веома значајна. Само у дефанзивној фази Колубарске битке од њих је на брзину формиран добровољачки састав од око 5.000 припадника, ангажован на успоравању надирања аустроугарске војске, при чему их је у животу остало само око 200.

Друштво "Српско јединство" сматра се у литератури да је било контразавереничко, јер се појавило својим прогласом на Св. Саву 1912. године, два месеца након сазнања о постојању тајног друштва "Црна рука", што су његови оснивачи, чланови и руководиоци били, претежно, официри пензионисани после Мајског преврата, а поједини и критичари завереника, и др.⁸¹⁵ Међутим, када се анализира проглас Друштва у целини⁸¹⁶ и активности његових припадника, то је било друштво какво је и названо. После изнете почетне критике слабости, истиче се у Прогласу: "*дужност* је сваког ваљаног Србина да најпреданије настане, да се у нашој домовини што пре отклони све оно, што смета правилном и успешном ходу државном. ...Том узвишеном позиву ми се одазивамо у толико пре што су многима од нас додељени у активној војсци нарочити положаји који су скопчани с великом одговорношћу..." Из цитата се види да су сви министри војни, који су тада постављали официре по ратној формацији (Путник, Степановић, М. Мариновић и И. Гојковић а затим и Р.

распустиће друштво Народну одбрану" – према нав. чланку М. Радојевић, ВИГ, 1 – 2/2004, стр.132. Одговор на француском језику је у *ДСПКС*, VII/2, док. 538, стр.657.

⁸¹⁴ На основу ранијих разговора са лицима која су ту архивску грађу примала: пуковник Томислав Пашалић, др Ђорђе Кнежевић и др.

⁸¹⁵ То је највише неаргументовано и са погрешним закључцима износио Васа Казимировић у *Црна рука...*, стр. 366 – 369.

⁸¹⁶ Проглас у целини је објављен у *Српској војсци*, год. V, бр. 2 од 14. јануара 1912. године, стр. 1 – 5, а у литератури су се користили само поједини изводи. У прогласу су изношени ставови и захтеви слични краљевим, већине официра, грађана којима је стало до српског јединства ради ослобођења и уједињења Српства. Из почетка првог става могу се површно извући погрешни закључци, те га дајем у целини: "У Народной скупштини, у штампани, у јавности уопште, тврди се да у нашој војсци многе ствари не иду добро како у односу администрирања и материјалне спреме, тако и у погледу командном и васпитном; да друштвени и државни живот у многим питањима скреће на опасну странпутицу; и да се рад у односу на националне задатке нашег народа налази сада у неоправданом застоју."

Бојовић и М. Божановић) имали поверење у њих и постављали их на високе дужности, а што су били и у ратовима.⁸¹⁷ И у последњем пасусу правила Друштва уочава се да су његови чланови имали скоро јединствене ставове са завереницима и са другим официрима и многим тадашњим јавним делатницима: "Због јаке партијске поцепаности, због унутрашње политике и економских прилика, васпитање нашег народа у духу његових националних задатака сасвим је стало, те наша браћа с друге стране с чуђењем погледају сад у Пијемонт српства."⁸¹⁸ Аутори прилога у *Српској војсци* из Друштва критиковали су што је организација "Уједињење или смрт", ако постоји, тајна, када су њени задаци општеприхваћени у српској јавности.

3.6. Организација "Уједињење или смрт" и министри војни

У литератури се ово питање различито тумачи,⁸¹⁹ јер довољно валидних докумената о њему није пронађено. То се односи и за ову тему важна потпитања: да ли су министри војни знали за постојање организације "Уједињење или смрт" и, ако су знали, зашто нису предузели мере да је њени чланови активни официри напусте, као и друге, с обзиром да су кршили *Правило службе*, т. 432 – 436 и Кривични законик. Овде ће се размотрити улоге ђенерала Степановића, Путника и Божановића а пуковника Душана Стефановића у разматрању 8. питања у време 1914. године.

Истрагу о организацији "Уједињење или смрт" спровео је крајем 1911. године пуковник Милош Божановић, тада командант Дунавске дивизијске области и, уједно, гарнизона Београд а 1913. године министар војни, због писања дела штампе и изјава појединих официра.⁸²⁰ Почетком новембра Божановић је

⁸¹⁷ Од потписника прогласа то су били ђенерал Божићар Јанковић, пуковници а затим генерали: Вукоман Арачић, Љубомир Милијић, пуковник Светислав Исаковић (командант Вардарске дивизијске области 1913. године, али није постао генерал због арнаутске побуне), Љубомир Остојић, Јован Ванлијић (умро као командант Дунавске див. области 1916. године на Крфу), Милан Михајловић, Димитрије Николић, као и многи потпуковници и мајори који нису били старији од 60 година.

⁸¹⁸ *Српска војска*, 1912, бр. 2, 14. јануар, стр. 18.

⁸¹⁹ Издајам два дела, чији су аутори имали, претежно, и супростављене вредносне судове: Милан Ж. Миловановић. *Пуковник Апис...*, Београд 1955. и Васа Казимировић, *Црна Рука...* Крагујевац 1997.

⁸²⁰ Ову истрагу изнећемо, претежно, на основу извода дневника генерала Божановића за 1911. годину - Архив САНУ, бр. 14574 и преписа у АС, Фонд Солунски процес, арх. јед. 8, стр. 15 – 50 и из разлога што је за ово потпитање то најкоришћенији документ, али са различитим тумачењима. Пре почетка званичне истраге Божановић је био обавештен од начелника београдског округа В. Церковића којег је потпуковник у пензији Петар Мишић упознао са постојањем "Црне руке". Божановић је одмах позвао официре у које је имао "неограничено

ишао приватно код министра унутрашњих дела С. Протића и истог дана код председника МС М. Миловановића, при чему се на оба места разговарало и о писању штампе о "Црној руци". Сутрадан *Политика*⁸²¹ је објавила да је Божановић био код наведена два функционера и уверавао их да "Црна рука" не постоји. Министар војни ђенерал Степановић затражио да се писање о уверавањима Божановића демантује. Божановић је тај захтев пренео Протићу, који је регулисао да то *Самоуправа* исправи исти дан. *Трибуна*, док још није изашла исправка у *Самоуправи*, нападала је Божановића и набрајала неке офицере чланове "Црне руке", међу којима и министра Степановића. Такође је и *Јутро*, а претходно су *Ново време* и *Дневни лист* интензивно слично су писали. Затим је настала пауза у писању штампе.

После причања мајора (у Југославији дивизијски генерал и генерал – потпуковник ЈА) Добросава Миленковића 1/14. XI 1911. године да "Црна рука" заиста постоји, Божановић га је позвао на службени разговор а Миленковић је протествовао што је позван због његовог другарског разговора. Божановић је о овоме известио министра војног који је затражио да Миленковић изјави да ли је о својим сазнањима о "Црној руци" званично известио свог претпостављеног старешину. Миленковић је одговорио да није и додао да му је о организацији причао и један виши официр. Министар је морао три пута да захтева од Миленковића да каже име тог вишег официра, да би он изнео мајора (у Краљевини Југославије армијски генерал и у "влади" Милана Недића министар) Јосифа Костића.⁸²²

Потпуковник Миливоје Зечевић (у Краљевини СХС армијски генерал и министар војске и морнарице) упознао је Божановића 6/19. XII 1911. године да му је пуковник Барјактареввић Љубивоје (у Краљевини Југославије дивизијски

поверење и распитивао их о томе. Нико ми ништа не умеде о томе рећи, никакву истрагу нисам могао повести док нисам добио полазну тачку... у разговору са мајорем Ј. Костићем, на моје питање, шта зна о Црној руци, рече ми: "Зар Ви то не знате, па то је јавна ствар; о томе се по кафанама јавно говори; да су у Црној руци официри завереници: Илија Радивојевић, Драгутин Димитријевић, Туцовић, осам официра из Жандармерије...(даље о заклинању чланова, посебно од стране Радивојевића и др. – прим. В.И.)". Позовем мајоре Драгутина и Илију.. одговорише да је то једна измишљена будалаштина и да то није истина." – стр.15 – 16.

⁸²¹ Претходно, 30. X 1911, стр. 2, *Политика* је објавила чланака *Три "Црне руке"* у којем је изнела разне приче и писања штампе о "Црној руци" претходних десетак дана и поделила их на три групе: о делатности шљивција; изнуђивача новца, које је полиција, углавном, разоткрила и, трећу, патриотску, која је имала задатак да одигра улогу карбонара у ослобађању и уједињењу Италије. У овој трећој, наведено је према причањима да има на стотине официра, претежно, млађих, поред чиновника разних државних установа.

⁸²² Шире о генералима Краљевине Југославије видети у: М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918 – 1941*, Београд 2004.

генерал) изнео да је капетан Велимир Вемић члан "Црне руке" и да га зато треба оборити на испиту за чин. Божановић је затражио од Барјактаровића, иначе свог помоћника, да му саопшти шта зна о "Црној руци" и да му именује чланове. Он му је одговорио "да су чланови "Црне руке": Милош Божановић, мајор Драгутин Димитријевић, Илија Радивојевић, Чеда Јовановић... Своју тврдњу заснива на листовима, који су имена доносили, а нисмо демантовали... У свом одговору он није именовоа Вемића. Поново га упитам, да ли зна и за Вемића да је члан "Црне руке" и да ли је ма коме о томе говорио. Барјактаровић је одговорио да не зна за Вемића ништа и да о томе ништа није говорио. Дакле, одрекао је оно што је Зечевићу говорио, ма да је то Зечевић писменим рапортом писао. Пошаљем рапорт министру са одговором Барјактаровићевим и захтевам, да се он одмах смени са положаја на којем је, а и да се као штетан по дух и морал у војсци из исте отпусти."⁸²³ Претходно је престолонаследник Александар, почетком септембра 1911. године оштро нападао и вређао министра Степановића што је Барјактаревевић са положаја команданта бригаде постављен за помоћника команданта дивизијске области. Степановић "је ово саопштио краљу и тражио да се Престолонаследник извини за увреде, иначе ће поднети оставку. Оставио је рок до четвртка (три дана – прим. В.И.). До четвртка Престолонаследник се није извинио. У петак министар подноси оставку са кратком мотивацијом. Председник одлази у двор, саопштава ово Краљу и вели, да ће цела влада дати оставку, ако се престолонаследник не извини. У суботу Престолонаследник одлази у Министарство, извињава се министру и министар трже оставку. Криза је отклоњена."⁸²⁴

Како је у свом одговору Барјактаревевић изнео да је Божановићу позната тајна организација јер му је о њој саопштио Јосиф Костић, Божановић је позвао Костића да му потврди оно што му је већ усмено изнео⁸²⁵. Костић је поновио све осим оно што је изнео за мајора Илију Радивојевића (о заклињању чланова и др.) и негирао да је о њему причао. Божановић је затражио од Костића и да изјави чиме доказује оно што је износио. Костић је признао да то не може да докаже и изнео је лица од којих је о томе слушао. Божановић је позивао све официре које је именовоа Костић и сви су му порицали да су чланови "Црне руке". "Није се

⁸²³ Извод из дневника генерала Божановића за 1911, стр. 24 – 25.

⁸²⁴ Исто, стр.21.

⁸²⁵ Исто, стр. 15 – 16.

могло ничим утврдити постојање кривичног дела, те да се према њима поведе истрага, међутим, испали су као клеветници: пуковник Барјактаровић, Јосиф Костић и Пера Живковић и Ант. Антић. А поред ових још неколико активних официра, који су, као бајаги, њима симпатисали, и пензионисани официри: Петар Мишић, Мушкаловић и Јова Поповић, који узгред буди речено, пуца на положај команданта жандармерије."⁸²⁶ Том истрагом било је установљено само да су се водили разговори између појединих официра да је требало да се формира организација са патриотским циљевима.

Док је Божановић водио истрагу, новине, посебно *Трибуна* и *Стража*, објављивале су када и којег је официра он звао на разговор.⁸²⁷ Божановић је закључио да је на чело официра, који су преносили вести о "Црној руци", био престолонаследник Александар.⁸²⁸

Божановић је осетио нерасположење престолонаследника према њему (није се хтео руковати са њим и др.) и отишао на разговор код министра Степановића,⁸²⁹ којем је изнео: "Нисам хтео да одем Краљу пре него што Вас о томе известим. Стање је такво да се више трпети не може. Три, четири официра, напунили су главу Престолонаследнику, да смо ми у тајној организацији и да идемо и против Краља и Престолонаследника, дакле против династије. Такве превратничке смерове, које нам несавесни људи потурају, ми не заслужујемо, јер до сада ничим то доказали нисмо; и бранићемо се од њих по цену наших живота. Зар се може и замислити, да људи, који су за династију Карађорђевићеву ставили

⁸²⁶ Исто, стр. 25 – 26.

⁸²⁷ Божановић је закључио да је то штампи јављао Јосиф Костић, исто, стр. 26.

⁸²⁸ "Што је најцрње у овој афери, то је то што је на челу тих официра, који су намерно натурали нама (завереницима – прим. В.И.) превратничке смерове, стајао је Престолонаследник. Они су му толико напунили главу, да је био убеђен, да смо ми против њега и династије. Тешко је било разуверити га... Престолонаследник је био огорчен и нерасположен према свима нама, па и прерма министру војном. На Бадњи дан, када сам тог јутра послао сва акта о траженим одговорима појединих официра министру војном, улети у моју канцеларију Престолонаследник, поздрави се са мном и поче да пита шта сам учинио и шта ја мислим о томе; тражио је и акта и ја сам послао ађутанта да их врати из министарства. Када је питао шта ја мислим, ја сам му одговорио, да је то ствар министра војног а не моја, јер сам ја њему цео предмет послао, али кад ме пита, казао сам му ово: вођеном истрагом не може се утврдити, да ма који од официра припада тајној организацији, а било је само речи да би требало створити такво друштво у циљу патриотском. И о овоме последњем говорили су само мајор Туцовић и Васовић и нико више. Према томе, лица, која се јављају као оптуженици испашће клеветници и биће по закону кажњени: Моје је мишљење да они, који су ову забуну створили, и који су лажне вести о тој организацији у јавност пропуштали, а у интересу реда и спокојства у престоници, да се из Београда преместе."- исто, стр. 26 – 29.

⁸²⁹ "Стање је било несносно и морало се пресећи. Знајући нерасположење официра према свему ономе што се дотле догађало, решио сам се на одсутни корак. Отишао сам г. министру војном и представио му стање, с тим да преставим и Краљу па и Престолонаследнику."- исто, стр.33 – 34.

све: живот свој и своје породице на коцку, могу сада, после непуних 10 година, радити против те исте династије. Немогуће. И кад је тако, мора да се кида, или, или, јер ако се та ствар остави и даље нерешена, може доћи до покоља уличног, а ако то наступи, ко зна, г. министре, где ће се зауставити. Међутим, ово питање лако је решити. Из акта која пред собом имате, видели сте шта је у ствари. Ничега нема што би опањкане људе компромитовало, а међутим, клеветници су се испољили. Ја, као командант места гарантујем за ред и мир у гарнизону тек онда, ако се из околине престолонаследникове уклоне људи, који му кроз капицик сваког дана главу пумпају; ти су људи: мајор Јосиф Костић, мајор Петар Живковић и пуковник Барјактаровић. Они кад се уклоне биће мир."⁸³⁰

Министар Степановић пренео је изнето краљу и затражио пријем за Божановића, који је краљу рекао што и Степановићу. "Краљ ми је обећао, да ће још истог дана наредити министру војном, да изврши све што треба. Отишао сам код престолонаследника..."⁸³¹

Претходно је у Народној скупштини министар Степановић поводом критике да се официри мешају у политику, двосмислено изјавио 22. XI 1911. године: "Г. Милован Лазаревић у свом говору поменуо је мешање официра у политику. Оно што је изнео о мешању официра у политику тачно је."⁸³² И ја имам само да изјавим пред Нар. скупштином ово: Официри не смеју да се мешају у политику. (Чује се: А мешају се.). Не мешају се. (чује се: А постоји "Црна рука"). Да поновим: официри не смеју да се мешају у политику. Ако отаџбини буде потребна њихова сарадња на политици, она ће их позвати легалним путем за то и дати им право, а донде официри имају само једну политику: написану на војничкој застави и у војничкој заклетви, а ако хоће да води какву другу политику, мора да скине мундир. То сам имао да кажем."⁸³³ Према тексту на војничкој застави и заклетви војна лица нису имали никакве обавезе према влади, већ искључиво према краљу као врховном команданту: "...заклињем се Богом

⁸³⁰ Исто, стр. 40 – 42.

⁸³¹ Исто, стр. 41, а на стр. 42: Божановић је изнео престолонаследнику да је приметио да се према њему поставља са неповерењем, изнео примере а престолонаследник му је одговорио од нема према њему ништа и др. У вези људи који га окружују, такође је негирао а Божановић је онда закључио да је престолонаследникова веза са њима преко његовог секретара Јеленић Турђа (биографија Јеленића у: СБР, књ. 4, стр. 367 – 368).

⁸³² *СБНС*, 1911 – 1912, 22. XI 1911, стр. 9: Милован Лазаревић "... Ја бих желео да надлежни г. министар и влада поведу о томе озбиљно рачуна, да са своје стране учине све што до њих стоји да свако буде на свом месту, да учине да се Устав и закони земаљски примењују као што треба, те да официри не могу бити и политички људи..."

⁸³³ Исто, стр.17.

свемогућим, да ћу Врховном заповеднику све земаљске оружане силе Краљу Србије Петру I – ом свагда и у свим приликама бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу заповести свију ми претпостављених старешина слушати и верно извршавати; да ћу Краља и Отаџбину јуначки бранити и војничку заставу нигда нећу изневерити..."⁸³⁴ Према изнетом, краљ је могао позвати официре да обављају и поједине политичке задатке, наравно, тајно.

Укази о премештању наведених официра из гарнизона Београд, као и официра који су причали о потреби стварања тајне организације (црнорукац мајор Владимир Туцовић и др.) донети су наредног дана, 7/20. јануара 1912. године.⁸³⁵ Престолонаследник се и даље ангажовао да се наведени официри не преместе из Београда. "Звао је министра војног и у присуству начелника Главног ђенералштаба ђенерала Путника, говорио му о томе. Министар није попустио. Најзад му је Престолонаследник рекао, да је његова жеља, да се мајори Драгутин (Димитријевић) и Илија Радивојевић измире са мајорима Јосифом Костићем и Петром Живковићем и ако успе да их измири, да ову двојицу министар задржи у Београду. Министар је на ово пристао."⁸³⁶ Престолонаследник је појединачно позивао наведене официре, као и поједине њихове другове заверенике, али их није успео измирити, јер Димитријевић и Радивојевић то нису хтели. "... Они су убедили Престолонаследника, да је он био на погрешном путу, што се у њихове интригантске мреже уплео; и он им је признао. Он се са њима измирио и замолио их да све што је било сасвим баце у забораву."⁸³⁷

Наредног дана (8/21. јануара), када је Божановић чекао због реферисања краљу, позвао га је престолонаследник на разговор и изразио је на крају пријатељство Божановићу. Краљ се интересовао за тај разговор, и када му је Божановић изнео његов садржај, краљ је био задовољан и изјавио је: "Шта ћеш, моја су деца лаковерна, и све што им се каже верују. Међутим, ја такав никад нисам био. Говорио сам му ја, Александре, не веруј у све што ти се говори, а за

⁸³⁴ *Закон о устројству војске*, чл. 1.

⁸³⁵ СВЛ, 1912, 18 – 19, 25 – 26. Истим указима уздигнути су поједини завереници, који тада нису довођени у везу са тајном организацијом, мајори: Алимпије Марјановић за команданта Граничних трупа, Радомир Аранђеловић за команданта 1. батаљона 7. пешадијског пука (уместо Добросава Миленковића), Душан Глишић за помоћника команданта Пешадијске школе гађања, Петар Д. Протић за команданта 1. батаљона 6. пука уместо Владимира Туцовића а претходно је био командир чете у 18. пуку и др.

⁸³⁶ Извод из дневника Божановића, стр. 43.

⁸³⁷ Исто, стр. 44. Божановић је изнео и да је престолонаследник рекао Димитријевићу да је морао да верује да се против њега ради, јер је сваког дана добивао пасвиле а потом и писма, у којим са само о томе говорило.

ове превратничке смерове "Црне руке" – не веруј, то је апсурд, то би значило, да ти људи сами себи међу нож под грло. То је немогуће."⁸³⁸

Божановић је приметио, да је после одласка наведених официра из Београда, штампа престала да износи прилоге о "Црној руци", као и да је престолонаследник био љут због указа и да је због те љутине отпутовао у иностранство.

Незадовољан оваквом истрагом и другим поступцима министра војног и команданта Дунавске дивизијске области у вези тајне организације, народни посланик потпуковник у пензији, касније генерал, Петар Мишић поднео је 9. I 1912. године⁸³⁹ интерпелацију на председника Министарског савета. У њој је оптужио наведене личности да заштићују официре из тајне организације, уместо да предузму судске мере против њих, да се организација развија под њиховим окриљем, да кажњавају сведоке као растураче лажних вести како би заташкали изношење чињеница о њој, и др. Председник владе није одговорио на ову интерпелацију а као деломично оправдање може се узети распуштање Народне скупштине фебруара 1912. године.

Краљево држање према министру Степановићу и завереницима дошло је до изражаја у току министарске кризе крајем јануара/почетком фебруара 1912. године у вези формирања владе која би спровела изборе.⁸⁴⁰ Краљ је предложио самосталцима, имајући у виду и друге комбинације, да формирају изборну владу са жељом да она буде четворне коалиције. То самосталци нису успели, те је краљ 24. I/6. II пристао да они саставе владу под условом да рок за изборе буде најдаље крајем марта, да у владу уђу "први људи" самосталаца и "да наименовање министра војног задржава са себе, јер не да да се политичари мешају у војску, а министар ће бити Степа Степановић".⁸⁴¹ Наредног дана

⁸³⁸ Исто, стр. 46. У наставку дневника Божановић је окривио престолонаследника што је и даље био на страни "клеветника", сматрајући због тога што се *Трибуна* окренула да пише против њега и што су имали, посебно П. Живковић, оптужујуће доказе против престолонаследника (његова фотографија са голом проститутком у Паризу, да је знао за рад "Црне руке" и да је новчано помагао и др.); да је престолонаследник крив за ибијање афере о "Црној руци"; да је стварао контраорганизацију и доприносио повећању подела међу официрима и др.

⁸³⁹ *СБНС*, 1911 – 1912, 10. јануара 1912, у прилогу. Према знатној литератури, претежно радикалске провенијенције, тадашње активности Петра Мишића против радикала везују се што радикали нису прихватили набавку артиљерије од немачког Крупа, чији је Мишић био представник у Србији.

⁸⁴⁰ О тим изборима шире у: О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, 229 – 231.

⁸⁴¹ Ј. Жујовић, *Дневник*, I, 217. Д. Живојиновић наводи нешто другачији цитат у вези краљевих услова самосталцима да саставе владу од "јаких људи, вођа, да је направе ауторитетном и овде у земљи и према иностранству и предлажем да се министар војни не дира. Не желећи политику у

самосталци су одговорили да не могу прихватити краљев услов у вези министра војног због начела парламентарне владавине,⁸⁴² док је краљ и даље био за Степановића.⁸⁴³ Као разлог зашто је краљ био да Степановић остане министар војни наводи се једно непоуздано препричавање: "...рече ми пуковник М. М. да је чуо: да је неко (Краљ) приволео Степу да пензионише Аписа, али му је овај припретио да ће га лишити живота, па се генерал тргао. И у томе може бити узрок Степине незаменљивости."⁸⁴⁴

Марта 1912. године краљ је претпео мождани удар и здравље му било критично, па су завереници предузели корак да се побољша њихов однос са престолонаследником. Предложили су престолонаследнику да се састане са неколико старијих официра. Он је то прихватио и одредио време састанка. Пре састанка десеторица старијих завереника (пуковник М. Божановић, потпуковници Миливоје Анђелковић – Кајафа, Драгомир Ж. Стојановић старији и др), за које се у литератури износи да су били црнорукци, што није тачно за већину,⁸⁴⁵ припремили су *Мемоар* у којем су изнели предлоге за споразум са престолонаследником. Предлози су садржавали уставне одредбе о краљу и командовању војском; прописане односе између краља, министра војног и начелника Главног ђенералштаба а који су се заснивали и на принципима ратне вештине; али и ставове да завереници и све присталице Мајског преврата из 1903. године "пријатељи су династије, што су својим држањем то и доказали"; да,

војску, ја хоћу да одржим овог министра г. Степу Степановића са којим могу да радим." – *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр.335 - 336, а према записницима о тим разговорима.

⁸⁴² У литератури се, углавном, не критикује овај став самосталаца а у већини се одобрава, јер су самосталци "оборили" (натерали да поднесе оставку) у Скупштини министра Степановића децембра 1908. године. Међутим, није се радило о парламентарној влади јер су самосталци били у мањини у Скупштини (од 160 посланика они су имали 48, евентуално још 5 од радикалских дисидената). По мом мишљењу више се радило о неспремности појединих првака Самосталне странке да образују изборну владу због умора и др. Иначе до тада нису правили проблем у вези именовања министра војног од краља, чак и у коалиционим владама. Део чланства због тога је критиковало вођство Самосталне странке, дошло је до расцепа и умањења њене снаге и утицаја. Издвајам и писање *Политике* 30. X 1911, стр. 1, о једној изјави неименованог вође самосталаца да им је разлог био одбијање да прихвате Степановића за министра што је Извештај анкетне комисије Народне скупштине о војсци из 1910. године "још у тами".

⁸⁴³ Д. Живојиновић, н.д., књ. 2, стр. 335.

⁸⁴⁴ Записао Ј. Жујовић у *Дневнику*, I, 223. Приређивач је навео да је пуковник М.М. био Милутин Мариновић, али са знаком питања.

⁸⁴⁵ Као извор тврдње да су они били црнорукци наводи се извод из дневника пуковника (ђенерала) М. Божановића: "Наши људи сазнаше за стање Краљево и одмах предузеше мере, да се ситуација између нас и Престолонаследника начисто изведе. Ово је потребно било, колико ради наше сигурности, толико и ради самог престолонаследника, као будућег владара." – АС, Фонд Солунски процес, а.ј. VIII, изводи Дневника за 1911, стр. 16. Синтагму "Наши људи" Д. Живојиновић (н. д., стр. 337), В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 334 и др. протумачили су да се то односи на црнорукце. Зато сам у основном тексту навео три нјстарија активна официра завереника, који нису били црнорукци, као ни мајор Алимпије Марјановић и др.

кад Александар постане краљ, његов брат Ђорђе не може бити престолонаследник; да околина будућег краља буде одана обема странама; да "рад на националним пословима мора се живље и енергичније продужити. Овај рад мора бити у рукама министра војног и начелника Главног Ђенералштаба, а никако у рукама Народне одбране. Народна одбрана може духовно ову идеју потпомагати, али оружану акцију избити јој из руку. Ко одступи од ових идеја, тиме сасвим разрешава другу страну за самоопредељивање."⁸⁴⁶

Престолонаследник је *Мемоар* прихватио после разјашњења да Ђорђе не може бити престолонаследник ни до Александрове женидбе и постао расположен (о томе је било више речи у 2. питању овог поглавља).

Крајем априла 1912. године избио је сукоб између краља Петра и министра Степановића. Повод за то било је именовање нових ађутаната у двору. Краљ Петар је желео једне а Степановић друге официре за тај положај. Краљ је одбио предложене официре због чега је министар поднео оставку. Одбио је да долази на седнице владе и 1/14. маја обавестио је председника МС Миловановића да подноси оставку пошто краљ Петар није прихватио његов предлог.⁸⁴⁷ Убрзо је у Министарству војном, под руководством новог министра Ђенерала Путника израђена нова принципијелна *Уредба о краљевим ађутантима и ордонанс – официрима и официрима Краљеве гарде* коју је краљ потписао 12/25. јуна 1912. године.⁸⁴⁸ Прецизирани су услови које су требали да испуњавају кандидати за наведене дужности, стим да је за првог ађутанта и команданта Краљеве гарде било изузетака, процедура предлагања кандидата и друго, а краљ је доносио одлуку: "Војни министар саставиће на основу добијених предлога списак предложених официра са потребним подацима, о њиховим квалификацијама, па са својим објашњењима и свим актима поднети краљу на избор и одлуку" (чл. 5, став 6). Према тој уредби сви дотадашњи официри на служби у двору нису премештани до 5/18. IX 1912. године, када је један ађутант, после максималних три година службе у двору, постао командант 3. батаљона 7. пешадијског пука (мајор, завереник доцније дивизијски генерал Јовица Јовичић, од 1907. године зет генерала Степановића).

⁸⁴⁶ АС, Фонд Солунски процес, а.ј. VIII, изводи Дневника М. Божановића за 1911, стр. 16 – 17 или АСАНУ, а.ј. 14.574, стр. 55, као и н.д. са н.стр. Живојиновића и Казимировића и др.

⁸⁴⁷ Д. Живојиновић, н.д., стр. 338. Живојиновић је о овоме закључио: "Тешко је утврдити колико је сукоб између владара и министра војног утицао на даље ток збивања и сукоба међу официрима."

⁸⁴⁸ СВЛ, 1912, бр. 13, стр. 265 – 268.

Нема доказа да су министри војни знали пре Солунског процеса 1917. године да су официри били у управи и чланству тајне организације "Уједињење или смрт." Утврђено је да су то знали председник владе и министар М. Миловановић и престолонаследник Александар. Има показатеља да је и старорадикалски део Пашићеве владе за њу дознао одмах после њеног формирања, издао наређење да се остави на миру,⁸⁴⁹ док су самосталци из тадашње владе то дознали када су били у опозицији радикалској влади Пашића. Може се веровати да је и краљ Петар знао за њено постојање.⁸⁵⁰ а свакако да је њене најангажованије чланове – официре подржавао и да је краља организација следила (црнорукци су интензивније и радикалније радили на ономе што је краљ јавно говорио у вези ослобођења и уједињења Српства).

За министре војне С. Степановића, Р. Путника и Р. Бојовића може се тврдити да су подржавали официре – чланове организације, посебно из разлога што су се они добровољно јављали и најбоље се ангажовали на најопаснијим и најтајнијим државним пословима (четничка акција, специјални задаци, тајни рад у Народној одбрани, загранични рад у БиХ) и процентуално били далеко најбољи официри у балканским ратовима. Није било озбиљних разлога и потребе да млађи завереници стварају посебну тајну организацију јер су они већ били ангажовани на остваривању циља који су записали у Уставу организације: ослобађање и уједињење Српства. Осим војне заклетве заклели су се у организацији Српска одбрана сличном заклетвом коју су унели у Устав тајне организације, затим за тајни рад у Народној одбрани. Завереници су већ били неформално организовани са допуштењем највиших државних истанци: састајали су се, разматрали разна војна питања, договарали се, радили на њиховој реализацији, те и нису били иницијатори стварања посебне тајне организације, што су, по досадашњим сазнањима, били цивили Богдан Раденковић и Љуба Јовановић Чупа. Ни Б. Раденковићу, објективно није била потребна тајна организација: он је пре њеног формирања (од марта или маја 1911. године) био председник Главног одбора Организације отоманских Срба, највиши државни

⁸⁴⁹ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 329. Ч. Поповић то је детаљније описао у н.ч. (*Рад организације Уједињење или смрт. Припремање за Балкански рат*, у: *Нова Европа*, к. XVI, бр. 10 и 11, 26. XI 1927, стр. 310.

⁸⁵⁰ Принц Ђорђе у својим мемоарима (Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 346 – 347) је записао краљеве речи: "Можда Црна рука заиста ради закулисано, али ма шта она радила, нико нема права да се меша у њену делатност све док се не покаже да се њене радње уперене против државе и Устава. Ја мислим да ће све то остати пуке бунтовничке жеље, прокламоване било у поверљивим разговорима, било на папиру."

преговарач са турским званичницима 1911. године, високи државни чиновник од великог поверења, кандидат Србије за рашко – призренског митрополита и др. После маја 1911. године, када је увидео да су му мале шансе у Васељенској патријаршији да се изабере за митрополита, инсистирао је на стварању тајне организације, што је још један доказ да је она формирана маја 1911. године.

Подршком таквог рада официра црнорукаца наведени министри војни обезбедили су држави одличне извршиоце најопаснијих послова али су створили услове да такав незаконит⁸⁵¹ рад доноси држави и негативне последице, посебно 1914. године, што ће се изнети у 8. питању.

3. 7. Министри војни и војно правосуђе

Реформа војног правосуђа у Краљевини Србији завршена је почетком 1901. године, када је краљ потврдио три закона.⁸⁵² Иако је војно правосуђе било важан део војске Краљевине Србије, српска војна историографије нема о њему посебну студију,⁸⁵³ а у то време објављено је више квалитетних чланака о њему.⁸⁵⁴

Војска Краљевине Србије имала је, као и све европске државе са стајаћом војском, војне судове а што је било предвиђено важећим уставима.⁸⁵⁵ Првостепени војни судови били су у дивизијским областима (Моравски, Дрински, Дунавски, Шумадијски и Тимочки дивизијски војни суд) и Војни суд за

⁸⁵¹ Тајна друштва у Србији била су забрањена и према чл.102 *Казненог законика* за чланове таквих друштва била је предвиђена казна до две године затвора а за коловође од шест месеци до три године.

⁸⁵² Закон о устројству војних судова 27. јануара 1901. године; Војноказнени законик 31. јануара и Законик о поступку војних судова у кривичним делима 15. фебруара 1901. године, које године су и објављени и као посебне књижице: *Зборник војних правосудних прописа*, приредио М. Гојковић, Београд 2000.

⁸⁵³ Војно правосуђе Србије од 1901 до 1918. године делимично је обухваћено у: Милош Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд 1999; Славица Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд 2007, док М. Милићевић га уопште и не спомиње у својој књизи *Реформа Војске Србије 1897 – 1900*, Београд 2002.

⁸⁵⁴ Истиче се мајор (пуковник) Гојко Павловић, један од учесника раформе а затим и њен критичар с обзиром на демократски развој Србије. Његови радови су дати у списку литературе а поједине ћу цитирати.

⁸⁵⁵ Издајам одговарајуће одредбе Устава из 1903. године: "Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови, по одредбама војно – судских закона" (чл. 197), и "Нарочити закон одређује састав, уређење и надлежност војних судова, као и услове које морају имати њихови чланови" (чл. 159). Издајам још две одредбе о судству у тадашњој Србији: "Суђење је у судовима јавно, осим случаја где суд нађе да ваља искључити јавност ради реда или морала." – чл. 152, ст. 1, "Све судије поставља краљ." – чл. 154, ст. 1, и "никада и ни под којим именом не могу се установити ванредни или преки судови или комисије за суђење." – чл. 147, ст. 2.

официре у Београду. Другостепени је био Велики војни суд у Београду.⁸⁵⁶ Касациони суд постао је надлежан и за војску по Закону о изменама и допунама Закона о устројству војних судова од 20. III 1909. године а на основу чл. 149. Устава из 1903. године. На основу указа краља од 24. VIII 1913. године образован је Вардарски дивизијски војни суд за Вардарску, Битољску, Ибарску и Брегалничку дивизијску област.⁸⁵⁷ У Првостепеним војним судовима био је по један стални судија (судски официр) и по двоје привремених судија (трупни официри). Велики војни суд имао је двојицу сталних судија (судска официра) и тројицу привремених (трупни официри). Наведене судије имали су заменике. Све судије постављао је краљ на основу указа које је предлагао министар војни, уствари Судско одељење Министарства војног. Било је више примедби на овакву организацију војних судова од којих ћу изнети образложење за две. Привремене судије су се постављале без назначења до ког времена а Гојко Павловић је то образложио да је то тешко одређивати јер се трупне старешине често премештају а у противном, не би се могли прекомандовати, такође краљевим указом пре одређеног времена а да краљ не промени претходни указ. Другу примедбу, да је министар војни могао утицати на суђење постављањем изабраних судија, Павловић је негирао тиме што би министар војни морао образлагати краљу зашто уместо једног предлаже другог судију.⁸⁵⁸ Ове примедбе су се показале као исправне у току Солунског процеса 1917. године.

Судски официри за кривице учињене у стручним дужностима, уколико за њихову расправу нису надлежни првостепени војни судови, потпадали су под суђење Великог војног суда. Министар војни био је надлежан да на предлог начелника Судског одељења Министарства, решава о стављању судских официра под Велики војни суд за наведене кривице, а да тужбу саставља Судско одељење.⁸⁵⁹

За мобилно и ратно доба предвиђено је да се образују и преки војни судови (супротно наведеној уставној одредби) и војни судови у позадини војске, тачније, позадњој просторији. У току рата војни судови прелазили су у надлежност дивизија оперативне војске а Велики војни суд и Војни суд за

⁸⁵⁶ М. Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, стр. 38 – 41.

⁸⁵⁷ *СВЛ*, 1913, стр. 317. Последње две чињенице уопште нису изнете у историографији.

⁸⁵⁸ Г. Павловић, *Поводом чланка руског пуковника А. С. Лукошина "О реформи војног законодавства у Србији"*, у: *Ратник*, 1902, књ. LI, св. 1, стр.60 – 67.

⁸⁵⁹ *Закон о устројству војних судова*, глава IX, чл. 35 – 43.

официре непосредно под Штаб Врховне команде, у којем је образовано Судско одељење а под Министарством војним и његовим судским одељењем остајали су новоформирану војни судови у позадини војске.

Надлежност војних судова регулисана је на основу сва три наведена закона. Они су били надлежни да суде не само војним лицима него и другим лицима на служби у војсци за сва кривична дела (војна и општа кривична дела). Ако су за кривична дела била заједно оптужена лица за која је надлежан војни суд и лица за која је надлежан грађански суд, сви оптужени су предавани надлежном грађанском суду. Од тог правила учињено је одступање само за време мобилног или ратног стања на војишној просторији, када су само војни судови били надлежни за сва лица. Сукобе надлежности између војних судова за време мира решавао је министар војни а за време рата врховни командант, уствари начелник Штаба Врховне команде. Сукобе надлежности између војних и грађанских иследних власти као и између војних судова, са једне стране, и грађанских и духовних судова са друге, грађански Касациони суд.⁸⁶⁰

Војним казним закоником од 31. I 1901. године били су прописани кривична дела и преступи за које су надлежни да суде војни судови и врста и висина казне за исте.⁸⁶¹ Чланом 3 предвиђено је да се војна лица за кривична дела која нису предвиђена овим закоником ни Уредбом о војној дисциплини кажњавају по грађанским "Казним закоником", а у члану 4. да се грађанска лица кажњавају само за кривична дела из војног казног законика наведена у његових шест чланова. У чл. 26 наведени су случајеви када не постоји казна, ублажује се или поштара.⁸⁶²

Војни државни тужиоци постојали су само при првостепеним војним судовима. Они су истовремено били референти за судство у командама дивизијских области, с тим што је референт судства Дунавске дивизијске области био тужилац и у истоименом дивизијском суду и у Војном суду за официре у

⁸⁶⁰ Законик о поступку војних судова у кривичним делима, чл. 11 – 25; Г. Павловић, *Надлежност војних судова*, у: *Ратник*, 1901, књ. XLVIII, св. 3 (јул), стр. 333 - 336; М. Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, стр. 41 – 44.

⁸⁶¹ Шире: М. Гојковић, н.д., стр. 47 – 50.

⁸⁶² Наводим два случаја: "Нема злочина ни преступа у овим случајевима: ...5. Кад претпостављени за време борбе убије или рани потчињенога, који му се противи, или бега из плшње, или даје повода другима да бегају, или распростире међу војницима страх и неред у трупи; ...7. Кад ко нападне на војничку част или личност официра, па овај одмах употреби оружје, да спречи даљи напад, неће се казнити, ако не прекорачи границе нужне одбране".

Београду.⁸⁶³ При вишим командама и где се указала потреба, министар војни је, на предлог Судског одељења Министарства, постављао војне иследнике из реда судских официра, док су команданти дивизијских области одређивали за војне иследнике несудске официре, јер је једини судски официр у области већ имао две наведене дужности а као државни тужилац помагао је и контролисао војног иследника. Дужности и делокруг рада војних државних тужилаца и војних иследника, као и поступак војних судова у кривичним делима био је регулисан Законом о поступку војних судова у кривичним делима од 15. II 1901. године са изменама и допунама од 20. III 1909. и 16. X 1916. године.⁸⁶⁴

Војни кривични поступак разликовао се од општег кривичног поступка и по томе што је по делима за која су надлежни били војни судови, командантима поверена и иследна и оптужна власт, као што је било тада у скоро свим европским земљама.⁸⁶⁵ Кривични поступак су по службеној дужности покретали команданти дивизијских области а министар војни за официре, војне чиновнике и војне свештенике. Међутим, спровођење претходне истраге могао је да нареди командант пука и старешина равног положаја. Када се догоди кривично дело, сваки војни старешина могао је потчињеног, који је учинио такво дело, ставити у притвор и одмах известити редовним путем надлежног старешину. Ако је више припадника војске учинило једно или више кривичних дела у недложности два или више првостепена војна суда, онда је за све окривљене решење за стављање под редовну истрагу морао да доноси министар војни. Ако се надлежни старешина и војни тужилац не би сложили да има основе за прекидање истраге, предмет је достављан на решавање Великом војном суду. У важним и сложеним кривичним предметима, у којима су окривљени официри, војни чиновници и/или војни свештеници, министар војни је могао одредити нарочиту иследну комисију. У таквом случају комисија је имала три члана, од којих је један морао бити судски официр, а председник комисије морао је бити старији по чину, звању или рангу од најстаријег окривљеног.⁸⁶⁶

⁸⁶³ Овакво законско решење да су војни државни тужиоци уједно и референти за судство у командама дивизијских области са разлогом је критиковано и од Г. Павловића (*Организација оптужне власти у војсци*, у: *Ратник*, јун – јул 1903, књ. LIV, св. 2, стр. 244. Разлог оваквом решењу је био у мањем броју судских официра у мирнодопској војсци (око 25).

⁸⁶⁴ Шире: М. Гојковић, н.д., стр. 46 – 47 и 50 – 57.

⁸⁶⁵ Образложење таквог решења дао је Г. Павловић у н. ч. (*Организација оптужне власти у војсци*).

⁸⁶⁶ М. Гојковић, н.д., стр. 51 – 57.

И остале одредбе војног законодавства биле су у сагласне са Уставом, али не у потпуности, односно, да се поједине могле и другачије тумачити. На пример: став 1 члана 152 Устава "Суђење у судовима је јавно, осим случаја где суд нађе да ваља искључити јавност ради реда или морала". Зато се на захтеве појединих посланика, Скупштинског анкетног одбора о војсци из 1907. године (стр. 26 његовог извештаја), писања Гојка Павловића у стручним часописима⁸⁶⁷ и других због те и већ изнетих спорних одредби, приступило доношењу измена и допуна војноправосудских закона 1906 – 1907. године.

Суђења у војсци јавност је пратила са већим интересовањем, посебно у вези завереничког питања (нишка афера контразаверика из 1903. и крагујевачка 1906. године, случај мајора Миливоја Ђорђевића који је стварао контразавереничку већину у команди у Пожеги, што сам укратко обрадио у 2. питању овог поглавља). Углавном су партије и појединци, који су биле присталице режима под Обреновићима, користили ова суђења, како би критиковали постојећи поредак. Изнећу још само један случај, којим је била узбуркана јавност у Србији 1906. године. Генерал Михајло Срећковић је активиран и постављен за команданта Дунавске дивизијске области 1906. године, највише из разлога што је било тешко одредити се за кандидата из реда активних пуковника. Он се огрешио о одредбе о дисциплинској одговорности судских официра у стручној дужности из главе 9 Закона о устројству војних судова. Незадовољан резултатом ислеђења кривице у Болничарској чети судског мајора Гојка Павловића, референта судства у наведеној команди, генерал Срећковић је тражио од министра војног Путника да се мајор Павловић премести ("одмах уклони из његове команде") из дивизијске области. Министар је поступио по тражењу генерала, о томе га обавестио и изнео "но пошто има кривице до судског мајора г. Павловића, то нека командант поступи по својој

⁸⁶⁷ Издвајамо најсажетије предлоге Г. Павловића из чланка *Мисли о реформи нашег војно – кривичног законодавства*, у: *Архив за правне и друштвене науке*, 1908, књ. 4, св. 3, 4 и 5, стр.217 – 229; 324 – 333 и 418 – 426: да војни судови буду састављени само од судских официра или да они буду у већини; да се законом обезбеди сталност судија у војсци; да се укине Војни суд за официре; развојити функције референта за судство у командама дивизијских области од државних тужиоца и да начелник Судског одељења не може бити одређиван за судију; укинути преке војне судове за време рата; да се бранилаштво у војсци допусти и у редовној кривичној истраји и да се адвокати могу узимати и из грађанства; да и у пракси суђење у војним судовима буде јавно; да се и код војних судова укине заклетва пред свештеником; да се Великом војном суду остави само касациона надлежност или да се у војсци установи Апелациони суд који би обављао и суђења; да се у Војно – казненом закону унесу одредбе о кажњивости појединих покушаја кривичних дела као и друге измене, претежно скраћивање законика.

надлежности." Међутим, генерал Срећковић није поднео министру војном оптужни предлог да се мајору Павловићу суди на Великом војном суду, како је предвиђено по изнетим одредбама Закона, иако га је у свом изјашњењу мајор Павловић о томе упознао као једини преостали судски официр у Области, него је Павловића казнио дисциплински са 15 дана затвора. Министар војни је поништио ту казну као супротну Закону⁸⁶⁸, на што је генерал Срећковић поднео захтев за пензионисање, који се морао испунити јер је имао преко 40 година стажа и 60 година живота. Због тога је народни посланик Живојин Рафајловић, либерал и демобилисани официр (о њему сам шире писао у 1. поглављу), поднео интерпелацију на председника Министарског савета а у Скупштини је одговор дао надлежни министар војни Путник.⁸⁶⁹ Рафајловић је био незадовољан одговором министра војног и износио је свој став да је разлог пензионисања генерала што је часни официр из времена Обреновића. Остали дискусанти, осим једног, нису се сложили са Рафајловићем, и Скупштина је примила одговор министра војног.⁸⁷⁰

У Судском одељењу Министарства војног разматрани су наведени војноправосудни закони и дошло се до закључка да се они морају потпуније размотрити, а да је неопходно у њима приступити изменама о јавности суђења. Министар војни ђенерал Михаило Живковић је то питање изнео на влади, добио подршку и покренуо је иницијативу за измене и допуне Закона о устројству војних судова и Законика о поступку војних судова у кривичним делима. Послао је пројекте закона о изменама и допунама ова два закона 26. јануара 1909. године

⁸⁶⁸ У свом интерјуу *Правди* пензионисани генерал Срећковић навео је више личних и службених разлога зашто је тражио пензионисање. Није се слагао са тим да буџет за војску буде недовољан за формацију војске те војници немају преобуке а неки пензионери примају дневнице; што је министар војни одобравао само по 10 динара за куповину зоби; што се министар војни примио те дужности када држава не даје довољно новца за војску и да треба тражити састанак свих партијских првака ради повећања војног буџета; да треба постепено враћати у војску способне пензионисане официре. Опет се видело да није познавао неке основне прописе: био је против, иако није био генералштабни официр, да његов класић из Артиљеријске школе генерал Путник буде начелник Главног ђенералштаба, а што је Путник једини могао бити по свим уредбама о ђенералштавној служби као највиши генералштабни официр; и поново је показао да је погрешно у вези кажњавања судског мајора Г. Павловића: "дисциплински сам га казнио и после четири дана почео је да издржава казну а министар војни га је пустио на слободу, те је истина што се прича да је под извесним утицајима завереника." На то је редакција завереничког листа *Војска* одмах реоговала (бр. 38 од 22. септембра 1906, стр. 2) наводећи да је тендециозне изјаве давао, опонирала је његове нетачности, критиковала га је што је баш проаустријском листу дао интервју (изнео сам да је *Правда* био један од листова у Србији којег је тајно финансирао Беч), навела пример његовог првог одласка у пензију по молби зато што је ђенерал Цинцар - Марковић постављен на вишу дужност од његове и друго што није до данас записано у Срећковићевим биографијама.

⁸⁶⁹ *СБНС*, ванредни сазив 1906, стр. 35 и 373.

⁸⁷⁰ Исто, стр. 374 – 377.

Државном савету, 6. фебруара добио позитиван одговор, краљ је прихватио његов предлог после саслушања Владе и овластио га 24. фебруара да поднесе Народној скупштини наведене пројекте на решавање. Министар војни је законске предлоге поднео на 58. редовном састанку Народне скупштине 2. III 1909. године са образложењем⁸⁷¹, затражио да се предлози огласе као хитни а што је Скупштина једногласно усвојила и послати су скупштинским одсецима да се формира за њих одбор, размотре и поднесе извештај.⁸⁷²

На 65. редовном састанку 10 марта Скупштински одбор за проучавање законских предлога⁸⁷³ поднео је позитиван извештај, садржај предлога другог закона побољшао је,⁸⁷⁴ а у вези којег је члан одбора самосталац Михаило Р. Радивојевић, који је два пута 1908. године поднео интерпелације ради јавног суђења у војсци (видети Прилог 5, табела 5), изнео одвојено мишљење у вези могућности ангажовања адвоката из грађанства. Предлози закона усвојени су у начелу једногласно.

У дискусијама народних посланика, посебно на 66. састанку 11. марта, било је још захтева за изменама и допунама наведених закона, подржавано је мишљење Државног савета о Војнодисциплинском суду и одвојено мишљење М. Радивојевића. Известилац Одбора Д. Аранђеловић обавестио је посланике да их је изасланик министра војног упознао да се у Министарству војном припремају дубље промене судских закона и да ће се више уважавати мишљења из грађанства и војних кругова. То је у име министра војног поновио министар иностраних дела М. Миловановић и пренео обећање да ће ти предлози закона бити готови за наредно редовно заседање а да сада министар војни не може да их изнесе. Ако би се то и покушало, министар војни би морао повући ова два

⁸⁷¹ "Да би се према чл. 152 Земаљског устава, јавношћу суђења и у војним судовима, с једне стране, суђење довело у склад и једнообразност за суђење и код грађанских судова, и с друге, да би се тиме према правној науци увела што јача правна контрола и постигла што већа гаранција за правилност и правичност изрицања правде и код војних судова...". Мишљење Државног савета да се начело јавности унесе и у Закону о војнодисциплинском суду из 1899. године, министар војни није прихватио са образложењем да намерава да цео тај закон замени новим савременим, какав постоји у "свим модерним европским државама" - *СБНС*, сазив 1908 – 1909, стр. 1094, 1095.

⁸⁷² Исто, 1908 – 1909, стр. 1093 – 1097.

⁸⁷³ Одбор је био састава: Петар Мишић, председник, др Драгољуб Аранђеловић секретар и известилац (будући министар правде), и чланови: Михаило Р. Радивојевић, Јоца М. Селић и Милош Ф. Њосић.

⁸⁷⁴ Допуна чл. 19 Закона о устројству војних судова остала је иста: "Суђење је у војним судовима јавно. Јавност може бити искључена само из узрока допуштених законом о поступку војних судова у кривичним делима у тамо одређеним границама." Преформулисане одредбе у предлогу другог закона дате су као усвојене у *Службеним новинама* од 21. марта 1909; СВЛ, 1909, стр. 251... и *Зборнику војних правосудних прописа*, Београд 2000, стр. 154.

законска предлога али када би поднео нове предлоге, министар војни не може да обећа. "За сада он моли Народно представништво, да се задовољи овим предлогом који је он поднео. Ако се усвоји ово што је министар војни предложио, то ће моћи послужити и доцније, баш за претрес предлога који ће се у идућем сазиву поднети, јер ће се колико толико у току овога времена моћи стећи искуства, односно ове ствари."⁸⁷⁵

Иначе ови предлози су похваљени од скоро свих дискутаната, посебно од председника Одбора, пензионисаног завереника Петра Мишића, усвојени су једногласно и у појединостима и коначно на 72. састанку 17/30. марта⁸⁷⁶, а краљ је потврдио законе 20. марта 1909. године. Генерал Живковић је разрешен дужности министра војног 1. октобра 1909. године, ког дана је почело наредно редовно заседање Народне скупштине. Касније су само извршене допуне Законика о поступку војних судова у кривичним делима 16. октобра 1916. године у вези ислеђења и суђења одсутним лицима. Наведена три војноправосудна закона важила су и у Краљевини Југославији са незнатним изменама и допунама 1919. и мањим 1922. године.

3. 8. Министри војни у унутрашњим кризама Србије 1913 -1914.

године

Ово је питање у знатној мери обрађено у литератури, претежно, као сукоб цивилне и војне власти у Србији или Македонији 1914. године.⁸⁷⁷ Међутим, прве половине 1914. године у Србији војна власт, супротно Уставу, била је нарушена или није ни постојала. Нови министар војни пешадијски пуковник Душан Стефановић имао је улогу чиновника радикалске владе, тачније врха Радикалне странке.⁸⁷⁸ Није био министар преко кога је краљ као врховни заповедник командовао војском, односно, није био на чело војне власти, а и краљева улога у

⁸⁷⁵ Исто, стр. 1284 – 1285.

⁸⁷⁶ Исто, стр. 1286 – 1295, 1394 – 1399.

⁸⁷⁷ Главни радови: Војислав Ј. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, у: ИЧ, књ. XIV – XV, 1963 – 1965, 173 – 229; Душан Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914. године*, у: ИЧ, књ. XXIX – XXX, 1982 – 1983, 477 – 492; Исти, *Изазови парламентарној демократији – Никола Пашић, радикали и "Црна рука"*, у: *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова, Београд 1997, 309 - 329; Олга Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*, 404 – 419.

⁸⁷⁸ Поред таквих навода у литератури, што ћу изнети на одговарајућим местима, то доказује *Бележница министра војног са министарских седница*, књ. 1, 4. I – 24. VIII 1914. – АВИИ, Фонд Војске Краљевине Србије, Пописник 3, к. 458, ф. 1, док. 1.

јавности је унижавана од стране радикаског врха.⁸⁷⁹ У Министарству војном радикали су поставили на неке челне положаје чак своје људе који су били пензионисани због пропуста у војним набавкама, додуше на суду ослобођени због недостатка доказа, иако су у Парламентарном одбору за војску из 1909. године постојали докази да су оштетили државу за рачун француских фабрика (потпуковник В. Божидаревић, за којег је непобитно утврђено да је фалсификовао документа, за шефа одсека Артилериско – техничког одељења; потпуковник др Душан Станојевић, који је због малверзација дат на суд и отпуштен из војске, за шефа одсека у истом одељењу; генерал М. Рашић за управитеља Војне академије и председника Војнодисциплинског суда, у којем је један од чланова Суда био пуковник Стеван Рекалић, коме је дисциплински преступ у вези набавке аутомобила застарео, пуковник Д. Влајић за повремениог саветника и др.). Ни начелник Главног ђенералштаба војвода Р. Путник, челни човек ђенералштабног кора и стварно целог официрског кора, често није био консултован ни по оним питањима по којима је према Уредби о ђенералштабној струци и другим прописима требао да буде.⁸⁸⁰

Пашић је чак утицао на искључење руског војног изасланика Виктора А. Артамонова у Београду из процеса набавки наоружања из Русије и једно време обављања и других његових послова. Како су француске фабрике касниле са испорукама Војсци Србије а нове наружбе су могле извршити тек кроз 4 – 5 година, или што је Пашић "Француску увредио што је учинио поруцбине Ерхарту са француским парама...",⁸⁸¹ те се Пашић обратио Министарству војном Русије ради хитне набавке и/или позајмице наоружања. Амбасадору Србије у Петрограду М. Спалајковићу у том послу помогао је пуковник (од 1918. генерал – мајор) Артамонов који се тада тамо налазио и о томе је Пашића извештавао Спалајковић, као и да још нема одговора по свим захтевима од руског

⁸⁷⁹ За сада износим скраћено како су то примећивали поједини народни посланици на редовном састанку Народне скупштине 5. марта 1914, гл. стр. 1246 – 12477: Пошто је краљ поново поверио мандат радикаској влади после њене оставке, влада је објавила коминике у којем је изнела "да јој се краљ обратио с молбом да остане на управи." "Таква влада показује да она хоће да стави углед краљев у службу својих партијских интереса, да покаже како је Краљ ситан пред личношћу г. Николе Пашића!". Затим је Јаша Продановић изнео како се чувало достојанство краља у В. Британији, где је краљ имао знатно мању улогу него у Србији. Изнето је и да је у француском листу *Тан*, у којем су објављивани коминике владе Србије, увек истицано име Н. Пашића као вође народног ослобођења а име краљево нигде се није помињало, и др.

⁸⁸⁰ У том времену краљ је више времена провео у разговорима са војводом Путником него са министром војним, који му је доносио припремљене указе, углавном, о премештањима, постављењима, пензионисању и сличном. – АС, Ф. ДК, ф. 5, Дневне ађутантске белешке за 1914.

⁸⁸¹ Како је записао Жујевић у свом дневнику 1/14. XII 1914. – II, стр. 34.

министарства.⁸⁸² Када се Артамонов вратио у Београд, отишао је код министра војног Стефановића и упознао га је "како је руска влада вољна да барем нешто учини од нашег тражења...2. Питао ме је за рок од 12 месеци. 3. Питао ме је о дислокацији трупа (вероватно аустро – угарских у БиХ – прим. В.И.). 4. Питао ме је о пензионисању ђенерала Дамњана. О овоме реферисао (Стефановић – прим. В.И.) на министарској конференцији 15/28. IV 1914. год." Пашић је рекао да о изнетом "разговараће с г. Хартвигом и реферисаће о овоме."⁸⁸³ Нема података да је Пашић о изнетом реферисао, а после његовог разговора са руским амбасадором Н. Г. Хартвигом, пуковник Артамонов је са породицом напустио Србију и настанио се у Швајцарској; о њему су из руске амбасаде у Београду слате у Петроград негативне оцене а његове обавезе у Београду преузео је руски војни изасланик у Софији Татаринов пре Сарајевског атентата.⁸⁸⁴ Могуће је да је Пашићу засметало и Артамоново интересовање за пензионисање генерала Д. Поповића а и његово финансирање обавештајне делатности Обавештајног одсека Оперативног одељења Главног ђенералштаба Србије (шеф Одсека тада је био потпуковник Д. Димитријевић Апис) у вези аустроугарских трупа у БиХ. Наиме, када је Пашићева влада јануара 1914. године укинула службу надзорних граничних официра те и финансирање из диспозиционог фонда њиховог обавештајног и тајног рада у Народној одбрани у БиХ, због потребних информација о аустроугарској војсци руској страни, Артамонов је свом службеном сараднику са српске стране потпуковнику Димитријевићу исплаћивао потребан новац за наставак наведеног обавештајног рада.⁸⁸⁵

3.8.1. Субјекти и околности унутрашњих криза 1913 – 1914.

Радикалска влада у многоме је тада неуставно игнорисала и Народну скупштину, иако је у њој имала потребну већину. Раније, када је такође имала већину, Скупштину је често претварала у гласачку машину. Није на време изнела предлог буџета за 1914. годину иако се у целој 1913. години држава финансирала дванаестицама, што су радикали покушали да наставе и 1914. године. Додуше, делимично су се касније оправдавали тиме што је министар војни давао предлоге

⁸⁸² ДОСПКС, књ. VII, св. 1, док.71, 246, 303, 615, 661.

⁸⁸³ АВИИ, Ф. ВКС, Поп. 3, к. 458, ф. 1, др. 1 - *Бележница министра војног са министарских седница*, књ. 1, стр. 9, 15. април.

⁸⁸⁴ Юуриј Д. Писарев, *Россијская контразаведка и тайная сербская организация "Черная рука"*, у: ИЧ, књ. XXXIX, 1992, стр. 187 – 192. В. Вучковић у н.ч., стр. 182 – 185 и В. Казимировић у *Црна рука...*, стр. 588 наводе и извештаје Артамонова Генералштабу у Петрограду у вези Србије и из времена мај - јун 1914. године.

⁸⁸⁵ Ю. Писарев, н.ч., стр. 192.

војног буџета у великим износима. Међутим, за поједине незаконите крупне радње нису могли имати оправдање. Сада ћу изнети само пример да су у време, када је Народна скупштина била у сазиву, неважећим чланом 5. Устројенија Централне државне управе у Књажеству Србије од 1862. године⁸⁸⁶ и Прокламације краља од 25. августа 1913. године⁸⁸⁷ решењем! од 20. 11. 1913. године⁸⁸⁸ увели у живот делове Устава Србије из 1903. године у "присаједињене делове Старе Србије".⁸⁸⁹ Народни посланици су критиковали владу што је неуставно заобишла Народну скупштину, поједини су тврдили да је требала да се сазове Уставотворна скупштина а напредњак др Павле Маринковић поднео је интерпелацију на претседника Министарског савета 12. XII 1913. године (*СБНС*, стр. 480): "...Како је Влада смела газити одредбе Устава - чл. 32, 118⁸⁹⁰, 200, - позивајући се на одредбе једне застареле уредбе?" На интерпелацију није одговорено. Посланици нису критиковали неуставне делове Прокламације краља. Влада је наставила да уводи уредбама у новоослобођене крајеве делове многих закона и пречесто да их мења и допуњава.

Радикалски врх је у већој мери наставио да спроводи диктатуру већине која се испољила већ 1907. године.⁸⁹¹ При томе је још више чинио грубе злоупотреба због личних и партијских интереса.

⁸⁸⁶ У *Зборнику закона и уредаба, пречишћен и систематски сређен*, из 1913. године наведено је да је члан 5. Устројенија престао да важи у погледу Државног савета. Међутим, он је био несагласан и Уставу Србије, по коме се законски и други предлози владе подносе Краљу и Народној скупштини.

⁸⁸⁷ *СН*, 27. август. Наведена прокламација (проглас) краља, у делу где је он навео, уствари влада, да ће се у присаједињеним областима, док се законским путем у њима не утврди управа, "управљати мојим уредбама, као и према решењима моје владе о примењивању појединих постојећих закона и њиховом увођењу у живот у новоослобођеним крајевима" – такође је неуставна јер о томе није донео одговарајуће одлуке и други део законодавне власти – Народна Скупштина. Краљ није спомињао увођење **делова устава** у нове крајеве, јер на то није имао право.

⁸⁸⁸ Том акту дат је назив решење и под тим именом је заведено у Министарству унутрашњих дела под бр. 15.373 од 22. новембра: "Решење Министарског савета о увођењу Устава од 5. јуна 1903. године у живот у присаједињеним областима."

⁸⁸⁹ *Српске новине*, бр. 257, 23. новембар 1913. године; *Устав за Стару Србију*, Београд, 1913. У књизи: *Модерна српска држава 1804 – 2004: хронологија*, група аутора, Београд, 2004, стр. 180 наведено је под 16/29. децембар 1913. године да је после бурних дискусија у Народној скупштини усвојен Устав за Стару Србију, по којем грађани новоприсаједињених области нису имали иста права као грађани у оквиру предратних граница Србије и да се тим областима управљало посебним уредбама и законима, што је омогућавало злоупотребе и двојство цивилне и војне власти. Међутим, било је још горе: Устав за Стару Србију донела је влада наведеним решењем од 20. новембра 1913, а 16/29. децембра поднела је Предлог Закона о присаједињењу Старе Србије Краљевини Србији и о управи у њој, о којем је дискусија настављена 1. марта 1914. године.

⁸⁹⁰ Треба и чл. 116, који почиње: "Никакав закон не може се издати, укинути, изменити, или протумачити без пристанка Народне скупштине."

⁸⁹¹ То је тачно закључила О. Поповић – Обрадовић при обради питања: Апсолутизација принципа већине, Игнорисање опозиције и Нарушавање начела законитости и питања улоге

Опозиција је почев од 1907. године у Народној скупштини беспомоћно износила крупна безакоња радикала. Ја сам навео само она која су била у вези са случајевима министара Р. Путника и И. Гојковића, када је примаран циљ интерпеланата био да се жестоко критикују министри радикалске владе, посебно министар – председник Пашић,⁸⁹² због грубих кршења закона због личне користи⁸⁹³, те влада и скупштинска радикалска већина и да се Србија изграђује као правна држава. То су интерпеланти отворено изјављивали, на пример Д. Јоксимовић: "Господо, мора да је настало крајње време кад и г. министар војни гази закон и кад се труди да у гажењу закона не буде последњи међу својим колегама... Ја разумем што ви не смете да осудите Настаса Петровића...ја разумем што ни немате куражи да са министарског места уклоните г. Јована Јовановића.... али треба ради форме да изаберете једног министра, према коме немате толике симпатије па да му кажете: иди са тога места зато што си погазио закон. Нек остане пример у Скупштини да је министар пао зато, што је погазио закон".⁸⁹⁴ И у случају министра војног И. Гојковића опозиција је у току расправе о предлогу закона о сређивању државних финансија фронтално критиковала радикалску владу⁸⁹⁵ и изабрала три случаја из Министарства војног да би нападала министра војног.⁸⁹⁶

Скупштине у н.д., из којег издвајам: "Владавине већине онако како је замишљала странка старих радикала није, наиме, подразумевала само маргинализацију опозиције, него и скупштине као институције. Од учвршћивања радикала на власти 1906. па све до краја раздобља, важно обележје српског парламентаризма, кад више, кад мање видљиво, била је тенденција јачања владе у односу на скупштину и то не само у границама устава и закона, него и изван њих" -стр. 317. Такође је и у закључку књиге слично навела: "...највеће тешкоће произиласе су из склоности скоро непрекидно владајућих радикала да парламентарну владу разумеју као неограничену власт већине. Ово је укључивало и спремност да се воља своје странке ставља изнад закона и устава и да се не прави разлика између партијске владе и партијске државе...Партијска држава, коју је још Слободан Јовановић идентификовао као сталну тежњу Радикалне странке..." – стр. 424 – 425.⁸⁹² "... погазили сте рударски закон због концесија Пашићевих, погазили сте закон о окрузима и срезовима постављањем неких лица за начелнике средске која немају потребних квалификација, погазили сте закон о јавним грађевинама јер сте Шиферу, као поданику државе са којом немамо тргов. уговор дали грађење железничке пруге, погазили сте царински закон, кад сте поставили за царинике опет лица без потребних квалификација, па сте имали гажење закона о државној трошарини..., па сте погазили материјалне интересе државне... – и све то добило је благослов скупштинске већине" – Ј. Продановић, *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 192; "Нарочито нећу улазити у оне многобројне и крупне концесије председника Министарства г. Николе Пашића, којима је све чиновништво, које је у додиру са рударским предузећима, доведено у службу министра председника, да му што више олакшају те концесије, које ће му донети велике користи, нећу улазити у састав нових и попуњавање старих судова у земљи, у којим се пословима огледа партизанство шефа правосуђа..." . М. Радивојевић, стр. 194. и др.

⁸⁹³ Изношени су бројни примери за све министре – *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 185, 189, 190, 192, 194...

⁸⁹⁴ Исто, стр. 184 – 185.

⁸⁹⁵ В. Маринковић: "...уколико је једна влада политички јача, утолико она хоће мање да ферма законе. Ако разгледамо ове кредите и упоредимо садашње буџетирање са буџетирањем од пре

Претходно је изнето, у првом питању првог поглавља и пример усвајања предлога Закона о јавној безбедности, чије су одредбе о употреби војске од стране министра унутрашњих дела у време великих нереда у једном округу, срезу или општини, оцењене од три самосталска министра и једног радикаског, као "апсолутистичке" и "бирокуратске". Иако је већина министара била против таквих одредби, С. Протић је неизмењен предлог закона поднео Народној скупштини 2. децембра 1904. године. Зато што је Радикална странка имала већину у Скупштини, упркос ставова Државног савета о измени појединих чланова и предлогу избацивања члана 7, односно 5 о употреби војске,⁸⁹⁷ Закон о јавној безбедности усвојен је 31. I 1905. године (када га је краљ и потписао), иако су остале неуставне одредбе о употреби војске и са смањеним правима и надлежностима краља и министра војног, а увредљиве за стајаћу војску, посебно за активне официре.

Посебно су биле аргументоване оптужбе удружене опозиције у Народној скупштини током расправа у сазиву 1907 – 1908. године, када је Пашићева влада приморана да да оставку и када су расписани нови избори за 18. мај 1908. године.⁸⁹⁸

Посланик, члан Главног одбора Самосталне странке Јаша Продановић најавио је у Народној скупштини 26. XI 1911. године жесток сукоб самосталаца и радикала после балканских ратова. Тада је вођена начелна расправа о предлогу буџета за 1912. годину, који је поднела хомогена радикалска влада М.

неколико година и самосталске и радикалске странке, кад су оне биле засебне, онда ћемо видети да, уколико је која влада била јача, утолико је више иза себе имала посланика, који су све мање гледали на законе... ја гласам против овог предлога што хоћу на тај начин једино да дигнем мој глас против тог немара Народне скупштине према државним финансијама" – *СБНС*, 4. фебруар 1911, стр. 6.

⁸⁹⁶ Исти: "Мени је само жао што та сложеност Народне скупштине долази после ове изјаве министра финансија г. Стојана Протића, да овај господин о коме је реч (министар војни – прим. В.И.) није ваш. То мени изгледа да се Народна скупштина, односно њена већина, само онда решава да брани од хаоса државне финансије кад није њен човек у питању... скупштинска већина треба да се чува од оних који су њени, јер су обично њени на управи државној..." – исто, 15. II 1911, стр. 13.

⁸⁹⁷ Државни савет послао је мишљење против усвајања предлога закона и да се изврше измене и допуне постојећих закона који регулишу наведену област (*СБНС*, 1904 – 1905, 468 – 472). Против избацивања члана 7, односно 5, Државни савет је изнео аргументе о постојању одредби о употреби војске, а "предложеним одредбама могу се погрешке и заплети изродити, па злоупотребе догодити, ако министар унутрашњих дела буде могао сам... наређивати, и то преко начелника окружног, да се војска тражи и употреби од најближег месног команданта...Савет је мишљења да треба цео овај чл. 7. као излишан изоставити".

⁸⁹⁸ Тако је Јаша Продановић, поред примера кршења Устава и закона од стране радикалске владе које је изнео у вези случаја министра Путника, изнео и низ других ("...Даље се види да је са Пашићевим мајданима рађено тако, да данас нема ни непарламентарне земље, у којој се тако што може десити..." – шире: *СБНС*, 1907 – 1908, књ. 2, стр. 470 – 478 (24. I 1908. године).

Миловановића (радикали су раскинули коалицију са самосталцима почетком 1911. године и формирали своје владе). Поједини посланици опозиционих странака критиковали су самосталце што им се као опозиционари не придруже у критици предлога буџета. Продановић је због тога као први говорник на тој седници, поред осталог, изнео: "Узимам реч искључиво зато да одбраним и нашу странку и себе лично од прекора и напада и у јавности и у Скупштини... Ова влада има већину од 80 посланика, ако не рачунамо ону четворицу који су дисиденти. То је слаба већина... Наша јака опозиција могла би да створи кризу, а ми господо, налазимо да не треба стварати кризе у ово време кад сваког часа може избити рат на Балкану. Ми сматрамо да данашњој влади треба да су што је могуће више одрешене руке у унутрашњој политици, да би могла што успешније радити у спољној политици. Ми сваки свој партијски рад потчњавамо општим државним интересима. Ми кажемо ово: Влада нам неће побећи! Ако она зло ради и налази да треба зло радити, кад прети опасност од заплета на Балкану, и ако сматра да сада треба да свршава паријске рачуне, ми ћемо и преко тога прећи трпељиво и нећемо јој правити сметње у земљи, кад постоје незгоде споља. Ми се сви у Србији добро знамо. Ако владу данас и пропустимо, сутра ћемо бити ту, па ћемо се **разрачунати**. Нека се сврши и реши ово питање, које сад прети Балкану, па ћемо се **добро разрачунати са владом** (болдовао В.И.)."⁸⁹⁹ Међутим, изнето се не може у потпуности сматрати као ставом самосталаца, с обзиром да је потпредседник странке Милорад Драшковић претходно хвалио министра финансија С. Протића.⁹⁰⁰

У садржај радикалске диктатуре већине нисам износио бројне примере који су у вези са другим темама: бројна политичка убиства, намештања кривица политичким противницима, склањање документације,⁹⁰¹ злоупотребе при изборима и др.

⁸⁹⁹ *СБНС*, 1911 – 1912, 26. новембар 1911, стр. 1 – 3, а цео говор до стр. 9, где је изнео и закулисани рад Стојана Протића у вези добијања кредита из иностранства.

⁹⁰⁰ Драшковићево овакво иступање може се довести у везу са оптужбама самосталца, књижевника Јована Скерлића о стварању банкократије у Србији, при чему је оптуживао и неке самосталце, а посебно М. Драшковића, као председника Управног одбора београдске Извозне банке. У листу *Пијемонт*, бр. 114 од 12. XII 1911, чланак *Подела свера у Србији*, изнет је низ примера који су потврђивали постојање банкократије радикала и самосталаца и других незаконитих радњи у привреди у којима су предњачили радикали.

⁹⁰¹ Довољно је погледати у Историјском архиву Београда каква је разлика између деловодника и регистара Суда вароши Београда од пре и после 1907. године, од када су их непотпуно водила полуписмена лица (уносило се само, најчешће три податка, од којих се презиме и име тешко могло прочитати, није наведено где је предмет архивиран а накнадним тражењима види се да је

У већем делу литературе износи се да је 1913. године Радикална странка достигла свој врхунац, како на основу позитивних резултата владања,⁹⁰² али служећи се и многим средствима политичког и полицијског насиља а нарочито безобзирном и вишеструком корупцијом, изграђивањем моћне бирократије и полиције, које су биле њихово средство владања, и др. Одмах после ратова она је настојала да такву своју владавину обезбеди и учврсти. Опозиционе странке су је у тим настојањима покушавале да омету, делом успевале, посебно опструкцијама у Народној скупштини, а затим, уједињене и да јој озбиљно запрете обарањем са власти на изборима 1914. године.

Већ у току дискусија на нацрте адреса Народне скупштине током октобра 1913. године⁹⁰³, опозиција је критиковала радикалски нацрт и изнела своја три предлога у којима је више хвалила војску, с обзиром да је критикован нацрт био у том хваљењу "нешто шкртији."⁹⁰⁴ Либерали (народњаци) су предлагали да се у новим крајевима уведе војна управа са једним од образложењем да је таква управа боља од полицијске радикала.

Наредних месеци политика у новим крајевима постало је централно питање у земљи.⁹⁰⁵ Опозиција је у Народној скупштини и својој штампи износила бројна кршења Устава и закона од стране радикала, како уносе свој партијски систем управе (постављају се радикали на управна, судска, полицијска и друга места)⁹⁰⁶, партијност у судовима, настављају са праксом политичког

већина загубљена). Слично је и у другим институцијама, посебно у Апелационом суду, Управи државне статистике... У Министарству унутрашњих дела направљен је нов, фалсификован регистар докумената за 1914. годину, тако што су уписани само они документи који су се налазили у одговарајуће фасцикле архиве. На основу деловодника утврдио сам да су у том регистру уписана око половина докумената а у деловоднику су многи листови истргнути.

⁹⁰² Успешно сређивање економско – финансијске ситуације после 1903, одлучно вођен и добијен царински рат, наоружање војске уз развој земље, Балкански савез, победоносни ратови и др. Међутим, те успехе је постигла захваљујући и другим политичким субјектима, посебно политичким партијама (конкуренција, политичка борба, сарадња, контрола...).

⁹⁰³ *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 107 – 115.

⁹⁰⁴ Д. Живојиновић, н.д., стр. 431.

⁹⁰⁵ Исто, стр. 432.

⁹⁰⁶ Издвајам како је то описао шездесетих година 20. века ондашњи радикал: "Влада...је учинила нешто што је са партијског гледишта тада изгледало мудро, а што ће касније имати врло лоших последица по опште државне интересе... влада је из редова сеоских ђака и проблематичног интелектуалног пролетеријата, а присталица владајуће Радикалне странке, стварала екипе, слала их и њима попуњавала окружне, среске и општинске установе у Јужној Србији и Македонији. Овакав елемент, рачунала је влада, био је згодан као агент Радикалне странке за привлачење слабо просвећеног народа у присталице ове странке...овакве екипе заиста су верно и урдно повеле пропаганду за владину партију. Али, истовремено... ти службеници су настојали да се што пре и што више регресирају за жртве које су тобож приносили самим тим што су пошли у те крајеве... При том, у тим екипама био је знатан број људи који су се још у Србији "прославили" лаким животом и недозвољеним богаћењем, услед чега су се њихова имена

гоњења и друго, наводећи бројне примере,⁹⁰⁷ да све то компромитује ослобођење од Турака и даљу борбу за ослобођење и уједињење, из основних разлога да радикали хоће да обезбеде већину гласова у новоослобођеним областима. Довољно је погледати *Српске новине* барем од почетка 1914. године и уверити се у изнето. Изнећу само један пример: Допуном Уредбе о уређењу ослобођених области од 27. јануара 1914. године уведен је супротно Уставу⁹⁰⁸ и окружни прирез за обезбеђење додатка жандарима по 15 динара месечно и за дијурне (дневнице) председницима општина по 5 динара дневно "и док су у месту" (*СН*, 29. 01. 1914, стр. 1). Због тога и другог, многи активисти бивше Српске организације из делова Македоније, који су дужности председника месног одбора и друге сличне обављали уз смртну опасност пре ослобођења, жалили су се што се доводе и плаћају други људи из предкумановске Србије, претежно официрима, посебно учесницима четничке акције, а један такав случај је доспео до Народне скупштине где је министар Стојан Протић вређао мајора Александра Благојевића, бившег четничког руководиоца, што је једну такву жалбу предао у писарници Министарства унутрашњих дела (о томе шире у даљем тексту). Тако су полушколовани и проблематични председници сеоских општина у тим крајевима имали већа месечна примања од млађих официра, који су највећи терет поднели у ратовима и остали на служби у наведеним пределима.

Опозиција је износила и наставак негативних примера у предратној Србији, посебно после одржаних општинских избора 19. I 1914. године. Изнела је да радикали врбују или полицијски притискају новоизабране председнике општина из опозиционих странака да пређу у њихову и навела је више примера изјава тих личности да су постали радикали преко партијског листа *Самоуправа*.⁹⁰⁹ Односи између Радикалне странке и опозиције су постали "веома лоши, па је скупштински рад био успорен због сталних страначких сукоба. Опозиција је нападала владу да крши уставне и законске прописе и тражила

још увек налазила по картотекама казних завода..." – Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и "Црна рука"*, Београд 2006, стр. 172 – 173. Књига не представља научни рад, те га аутор није објавио, пошто је претходна штампана докторска теза Милана Ж.

Живановића *Пуковник Апис*. Син му је посмртно објавио рукопис.

⁹⁰⁷ Опраштају својим људима кривична дела и шаљу их на више положаје у новим крајевима; да је тамо полицијско ђубре; да је турска полиција била јефтинија итд, СБНС, 1913 – 1914, посебно стр. 1086, 1204, 1207, 1129, 1256...

⁹⁰⁸ Чл. 118, став 1 Устава: "Без одобрења Народне скупштине не може се никаква пореза нити општи државни прирез установити, ни изменити."

⁹⁰⁹ СБНС, 1913 – 1914, стр. 1256.

расписивање нових избора...";⁹¹⁰ при чему је успела три пута да принуди Пашића да даје оставку владе.

Опозиција се ставила у снажну одбрану официрског кора у случајевима "покушаја партизације и војске" (према њеној терминологији) а део и критикујући владу због различитих односа са "Црном руком", што ће бити детаљније обрађено у овом питању.

И краљ је био значајан субјекат ове државне кризе, нечињењем и чињењем. Током 1912 – 1913. године чешће се разболевао. Доста времена је трошио у приватне сврхе, посебно на увећавању својих финансија, јер је у то време постао богат човек, захваљујући и подршци радикала (повећавање апанажа, обезбеђење мираза за ћерку, посредовање у добијању на поклон три модерна аутомобила од француских фабриканата оружја,⁹¹¹ ...). И даље је подржавао војску, посебно после њених победа 1912 – 1913. године. У својим говорима њу је највише хвалио и од ње највише очекивао и у будућности.⁹¹² Када је настала криза, претежно, због сукоба радикала и самосталаца и влада поднела оставку 18/31 децембра 1913. године, краљ се морао знатније ангажовати. Разговарао је са виђенијим представницима опозиције и радикала а за ову тему најважнији је његов дужи разговор са Пашићем 2/15. јануара. Краљ је критиковао радикалску владу и њену политику по многим питањима. Његове "замерке (радикалима прим. В.И.) су показивале надменост, самовољу и одсуство жеље да се води дијалог са опозицијом, па чак и незаконите радње. Краљ Петар је захтевао помирљивост, сарадњу и договор, уверен да се њима могло олакшати решење нагомиланих проблема и поштовање законитости. Пребацио је Пашићу због начина управе у новим крајевима, иако војску и црнорукце није спомињао."⁹¹³ Био је против распуштања Скупштине и нових избора. Поверио је

⁹¹⁰ Став приређивача Дубравке Стојановић у зборнику *Никола Пашић у Народној скупштини*, том 3, Београд 1997, стр. 523 – 524.

⁹¹¹ Милић Милићевић, *Аутомобил у Србији почетком 20. века*, у: *Годишњак за друштвену историју*, V/2, 1999, стр. 145.

⁹¹² У наведеној прокламацији од 25. августа краљ је највише вредновао војску и поставио битне задатке: "...целу нашу земљу очекују велики задаци: чувајући као зеницу дивну снагу наше узданице – српске војске, много треба да послујемо и на просветном, привредном и сваком другом пољу народног рада, па да избришемо све трагове дугог робовања не само у новим, него и у старим границама.."

У Престоној беседи 4/17. октобра 1913. године краљ је изразио "наклоност ка војсци, што је указивало на њену увећану политичку снагу и утицај на двору. Њој је приписао највеће заслуге за успехе у ратовима, од ње се највише очекивало у будућности. У погледу владе, краљ Петар је у похвалама био много шкртији." – Д. Живојиновић, н.д., стр. 429 – 430.

⁹¹³ Д. Живојиновић, н.д., стр. 435.

поново мандат Пашићевим радикалима и влада му је положила заклетву 3/16. јануара 1914. године. Навео је и примере незаконитости које му је предочила опозиција, поводом чега је рекао Пашићу "Ја сам потписао те указе, али како видим да се све кризе на крају крајева мени лупају о главу, готово ћу морати добро загледати у сваки указ. То није неповерење према министру, него просто вршење моје улоге регулатора и модератора."⁹¹⁴ Међутим, радикали су настављали исто и горе да се постављају а краљу су подносили на потпис указе са још грубљим кршењем Устава и закона. Тако је већ 5./18. јануара⁹¹⁵ краљ потписао противустанак указ о постављењу радикала Андре Николића, председника Народне скупштине, за председника Државног савета а Стојана Протића, министра унутрашњих дела за подпредседника Савета, иако је Протић могао бити члан Државног савета по престанку министарске функције.⁹¹⁶ У указу је чак наведено да Протић и даље остаје министар! Тиме је још више осигурана диктатура радикала.⁹¹⁷

Краљ је у даљем решавању криза инсистирао да се формира коалициона влада, како би барем још једна странка могла знатније да утиче на радикалски врх. Истицао је могућност формирања и мањинске владе, иако је Пашић погрешно претио краљу да је то неуставно. Николај Хартвиг, руски амбасадор у Београду, који је јуна 1914. године одиграо једну од битних улога у победи Пашића и регента Александра у привременом решењу кризе, још је током децембра 1913. године, да би Пашића одржао на власти барем у коалицији, за то убеђивао поједине напредњачке прваке.⁹¹⁸

И престолонаследник Александар је из сенке вукао конце у своју корист (придобиао официре, политичаре и друго), односно, да што пре преузме краљевску власт.

⁹¹⁴ Исто, стр. 434. Живојиновић је интерпретирао говор краља Пашићу, према сачуваној краљевој забелешки – концепту за тај разговор. Шта је уствари све договорено, остало је, по мени, непознато.

⁹¹⁵ *СН*, 5. 01. 1914, стр.1.

⁹¹⁶ Чл. 141, став 2 Устава: "Ако државни саветник постане министар, његово се место у Савету не попуњава; а кад престане бити министар он се враћа у Савет на своје место (подвукао В.И.)." По чл. 143 председника и подпредседника Државног савета постављао је краљ из средине Савета на три године.

⁹¹⁷ Претходно је у Народној скупштини изгласана противустанак одлука да се краљу предложи за чланове Државног савета и радикалски министри Љубомир Јовановић и Марко Ђуричић, председник Апелационог суда, чланови Касационог и други које је затим краљ именовао. – *СН*, 7. новембар 1913. године. Скупштина је изабрала и напредњака Љубу Ковачевића, којег је краљ именовао, и самосталца Јашу Продановића, који је одмах одбио ту функцију – *СН*, 1. новембра 1913. – Извештај о раду Народне скупштине (извод из стенографских бележака).

⁹¹⁸ Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 33 – 34 (1. XII 1913).

3.8.2. Сукоби цивилних и војних власти у Македонији 1912 – 1913.

године

Док је постојао војни врх Србије у току балканских ратова долазило је до сукоба цивилних и војних власти у ослобођеним крајевима о чему је изнето неколико карактеристичних примера у другом поглављу (2.6.2.a). Сада ћу их укратко поновити.

Командант самосталне Јаворске бригаде потпуковник Миливоје Анђелковић Кајафа на основу наређења војводе Путника од 6/19. XI 1912. године о поступцима са становништвом ради успостављања мира и поверења у ново стање⁹¹⁹ и жалби становника Пљеваља и околине да их нове власти новчано кажњавају (глобе) више него што су то чиниле турске, с обзиром да имају минималне новчане приходе, захтевао је од начелника пљеваљског округа, који је требао да и њему буде потчињен, да му достави списак новчано кажњених лица, како би проверио истинитост жалби. Међутим, начелник округа избегао је да му достави тражени списак и жалио се инспектору (начелнику) Полицијског одељења Врховне команде. У међувремену Анђелковић је отишао на другу дужност.⁹²⁰

Начелник новоформираног Полицијског одељења Штаба Врховне команде М. Вујичић, начелник у МУД- у, више је био потчињен министру унутрашњих дела, него што је требао начелнику Штаба Врховне команде, а што је диктирао министар наведеног ресора С. Протић, који га је третирао као свог повереника. Томе је доприносило и првобитно попуштање начелника Штаба ВК војводе Р. Путника, док се његов помоћник и повремено заступник ђенерал Ж. Мишић постављао по прописима. То сам изнео на примеру када је командант 3. армије поставио за привремене начелнике округа на јадранском приморју два лица из своје команде. Вујичић је 18/31. XII 1912. године известио министра

⁹¹⁹ у којем је, међу осталом, наредио: "При постављању полицијских органа обратити пажњу да то буду људи осведочене савесности и карактера. О раду оних који су већ постављени **непрекидно водити рачуна** (болдовао В.И.)."

⁹²⁰ Радикали су пуковнику Миливоју Анђелковићу Кајафи и даље правили смицалице, чак и на почетку Првог светског рата, када је као командант Одбране Београда (ојачане Дунавске дивизије I позива) успешно бранио Београд, те стекао услове за унапређење у чин генерала. Тада је чак лажно оптужен за неке недела на Торлаку, где му је било командно место. За обављање такве дужности током 1915. године генерал М. Живковић је тражио да буде унапређен у војводу. Зато што је са осталим официрима био против незаконите тзв. Уредбе о приоритету, радикалски врх га је хтео пензионисати и 1914. године. Иако је био један од најбољих команданата српских дивизија из Првог светског рата, пуковник Анђелковић пензионисан је 1917. године - СБР, књ. 1, стр. 201. Радикали су му приписивали одговорност за велике губитке Дивизије на Мачковом камену, иако су аустро – угарски били још већи.

унутрашњих дела о злоупотребама полицијске власти у Велесу, Тетову и Приштинском крају и наведеном постављењу. Министар Протић је сутрадан, поред осталог, наредио Вујичићу да се та постављења пониште јер му та лица нису била по вољи (овим је министар Протић кршио унутрашње и међународно ратно право, наведену конвенцију). Војвода Путник је то примио "к знању" и регулисао да се напише наређење команданту 3. армије, како је тражио министар Протић. Међутим, ђенерал Мишић је образложио своје засновано на прописима мишљење војводи, па је својеручно написао објашњење министру Протићу 23. XII 1912/5. I 1913. године, које је потписао војвода Путник: "Постављање окружних начелника у Приморју Симе Аврамовића и Ивана Иванића, ствар је команданта III армије сходно пропису чл. 223 Уредбе о служби у позадини војске..."⁹²¹ О овом поступку генерала Ж. Мишића, као и другим у Штабу Врховне команде, обавештавао је министра Протића М. Вујичић.⁹²² Радикали су имали своје људе у многим јединицама, чак и у рововима око Једрена, који су пратили шта говоре официри о њима и о томе обавештавали врх странке.⁹²³

Предедник владе и министар Пашић, једно време није поштовао наведену уредбу, ни међународно ратно право које је у њој садржано, док му Путник није послао детаљније објашњење из међународног ратног права (чл. 48, 49 и 53 *Правилника о законима и обичајима рата на копну* – Прилога истоимене конвенције из 1907. године). Пашић и војни врх су изврсно сарађивали у току управљања ратом, претежно, од стране Пашића.⁹²⁴ Та сарадња је изнета у размени похвала између Пашића⁹²⁵ и Путника⁹²⁶ одмах након закључења Букурешког мира.

⁹²¹ АВИИ, П – 2, к.18, ф. 3, гр. 7, док. 2.

⁹²² Принципијелни поступци ђенерала Мишића, без обзира на непрописне захтеве радикалских првака – министара и њихових људи, је један од разлога његовог пензионисања септембра 1913. године, због његове наводне кривице за губитке у току Арнаутске побуне у септембру 1913. године (августа 1913. године престала је да постоји његова дужност). Генерал Мишић је у *Пијемонту, Правди и Српској застави, Одјеку и Новостима* почетком октобра 1913. године објаснио његово пензионисање и грешке владе – о овоме биће више података у наставку.

⁹²³ *СВНС*, 1913 – 1914, стр. 1096 – 1097.

⁹²⁴ Изнео сам како је војни врх послушао Пашића и није напао бугарску војску пре њеног прикупљања за напад на Србију, те су официри били на истуреним положајима, очекивајући изненадан напад Бугара, при чему су претрпели веће губитке, посебно завереници и црнорукци. Ипак су два млађа црнорукца запретили Пашићу да не би ишао у руском цару ради арбитраже, јер су дознали да је цар имао став да се поступи по првобитном уговору. Међутим, и поједини искусни политичари су саветовали Пашићу исто, а Жујовић да му је боље да се убије пред царевим вратима. – Ј. Жујовић, н.д., стр. 25.

⁹²⁵ Пашић је честитао Путнику из Букурешта, поред осталог, и следеће: "на сјајном успеху храбре српске војске, која је потпуно спремна, захваљујући твоме војничком држању у сред свих

Министар финансија Л. Пачу није се придржавао горе изнетог објашњења. Чак се наљутио на генерала Мишића што једном чиновнику његовог министарства није одобрио наплату царина код Беле Паланке, давање вагона из војне композиције и друго, што је по наводима опозиције био главни разлог пензионисања генерала а позивајући се на одговор министра војног М. Божановића Мишићу да је пензионисан на изричит захтев министра Пачуа.⁹²⁷ Међутим, када је Пачу 12/25. X 1913. године оправдавао владу у Народној скупштини што није могла на време да достави предлог буџета за 1914. годину, поред осталог, што није имала потребне елементе из ослобођених крајева, јер "је у тим крајевима Врховна команда имала у својим рукама целокупну управу,"⁹²⁸ односно, изнео је како је тамо требало бити.

Даље, позивајући се на чл. 5. и 6. Закона о устројству војске (по којима подзаконска акта у вези војске предлаже краљу министар војни) у Министарству унутрашњих дела написана је *Уредба о уређењу ослобођених предела*, коју је краљ потписао у Београду⁹²⁹ 14/27. XII 1912. године, али је није премапотписао надлежни министар војни, нити било који министар, нити објављена у *Српским новинама*. Министар војни пуковник Радивоје Бојовић поднео је оставку.⁹³⁰

тешкоћа у време њеног наоружавања, и мудро вођену твојим војничким генијем, испунила достојно своју дужност на славу и величину отаџбине..." СН, 31. јули, стр. 2.

⁹²⁶ Путник му је одговорио да успеси српске војске "благодарећи твојој државничкој мудрости и истрајности уродили сада тако сјајним плодом. Што је наша храбра војска била у стању да потпуно спремна издржи у тако кратком року два велика рата и испуни достојно своју дужност, зато има да се заблагодари патриотској увиђавности краљевске владе, којој си ти био, с малим прекидима, непрестано на челу и која није жалила никаквих жртава, да српску војску постави у стање да одговори својим тешким задацима" – исто.

⁹²⁷ *СБНС*, 1913 - 1914, стр. 1096; *Пијемонт*, бр. 275 и 280 од 6. и 11. октобра 1913.

⁹²⁸ Исто, стр. 129. Или "Судови су постављени још за време док је тамо била војна управа. То јест – ја сам погрешан израз употребио – док су они крајеви сматрани као војиште. Врховна команда обратила се влади тражењем да се тамо поставе судије и судије су постављене на рачун ратнога кредита, па су према томе и плаћани из тог кредита од стране војених благајни."

⁹²⁹ Штампана у Скопљу 1912. године али на корицама са погрешним насловом: *Уредба о уређењу ослобођених крајева*. Уредба није објављена у *Српским новинама*. Сачуван је само један њен примерак, који се налази у Народној библиотеци Србије, али са посредном информацијом о њему (у законима Краљевине Србије). Вероватно ју је Т. Кацлеровић поклатио Библиотеци после 2. светског рата, јер су радикали скоро све примерке те уредбе уништавали.

⁹³⁰ У вези оставке министра Бојовића нисам нашао директне податке, али се закључује по датуму оставке – наредног дана од краљевог потписивања Уредбе, коју му је поднео С. Протић. Постоје различите изјаве о тој оставци, на пр. које је записао Ј. Жујовић у свом дневнику, део II: "Продановић рече: Рад. Бојовић је поштен војник, добар администратор и неће да зна за политику. Влада га је сада заменила Божановићем, да би задобила заверенике и војску, која је сада почела гунђати због дипломатских неуспеха." стр. 13; како му је Пашић рекао да се министар Р. Бојовић сам повукао јер је предвидео да ће доћи до "указног хаоса" због унапређења и одликовања. Међутим то не може да стоји јер је далеко већи број лица унапређен и одликован априла 1913, него претходно 10. јануара. – стр. 38. Јаша Продановић је у Скупштини 27. II 1914. године изјавио да је "г. Бојовић приморан био да да оставку." – *СБНС*, стр. 1085.

Наведена уредба не само да је по чл. 56 Устава била ништавна и није се смела извршавати, јер је није премапотписао надлежни министар војни, била је у многим деловима контрадикторна, неодређена; имала погрешне називе високих институција или непостојећих ("Главна Врховна команда", "Врховна управа", "Врховна управа Војске" и др); одредбе супротно предвиђених у *Уредби о служби у позадини војске* и наведеној међународној конвенцији⁹³¹; уводила је у снагу прописе који су законима укинута и супротни постојећим законима, а чак и Закон о хватању и утамањивању хајдука од 12. јула 1895. године; највиша овлашћења давала министру унутрашњих дела и др.⁹³² Уместо да се са Министарством војним изврше минималне измене и допуне дела *Уредбе о служби у позадини војске* у вези уређења освојеног земљишта, које би важиле док је трајао рат и те ослобођене области имале статус окупираних територија од турске државе, начињена је неуставна и ништавна уредба којом је министар унутрашњих дела мислио да је добио неке ингеренције Врховне команде и законодавне власти (краља и Народне скупштине). Тиме је Србија кршила и међународно ратно право до Букурештанског мира 28. VII/10. VIII 1913, а и до постојања њене Врховне команде 17/30. VIII 1913. године.

Нови министар војни од 3/16. I 1913. године завереник ђенерал Милош Божановић није хтео премапотписати такву уредбу али је дао да се објави у *Службеном војном листу* 14/27. јануара 1913. године ("...саопштавају се командама и војним надлештвима на знање и управљање...").⁹³³

Радикалски врх је припремио нову *Уредбу о уређењу ослобођених области*, тако што је поједине делове о ингеренцијама војних власти навео да важе за мобилно и ратно стање, унео мање допуне, предвидео да се о њеном извршавању стара Министарски савет и др. Наредног дана од престанка постојања Врховне команде и војишне просторије, 18 /31. VIII 1913. године,

⁹³¹ Конвенција је нпр. предвидела наставак рада постојећих судова и забранила држави освајачу да формира своје, осим њене војске, која је могла у одређеним случајевима да формира војне судове и друго. Међутим, Уредбом о уређењу ослобођених предела је, поред формирања редовних судова као у Србији, предвидела и Велики суд у Скопљу.

⁹³² Народни посланици Т. Кацлеровић и Д. Лапчевић поднели су на председника Министарског савета интерпелацију 22. марта 1913. године: "Прописана је нека Уредба о уређењу ново ослобођених крајева, која носи само краљев потпис и по којој се свеколики односи у завојеваним крајевима регулисавају. Ми Вас питамо: 1. Што ова уредба не носи премапотпис одговорне владе? 2. Како се она сме вршити кад тога премапотписа нема? 3. Како је се смела издавати уваква Уредба, која је у противности са Уставом." – *СБНС*, 1912 – 1913, стр. 110. На ову интерпелацију није одговорено.

⁹³³ *СВЛ*, 2/1913, стр. 16 – 30.

краљ је потписао Уредбу а премапотписали су је сви министри или заступник министра.⁹³⁴ Потпис министра војног је последњи, и после потписа заступника министара народне привреде и потписа новог министра правде Марка С. Ђуричића, који је тог дана постављен за министра.⁹³⁵ Вероватно је то разлог што ова уредба није објављена у *Службеном војном листу*, иако је то било изузетно потребно у време када је само мали број виших команди у мирнодопским седиштима примао *Српске новине*.

И ова уредба је отварала могућности двојности војних и цивилних власти.⁹³⁶ Предвиђено је да важи док "Народно представништво законским путем ослобођене области не присаједини досадашњој Краљевини, што ће се учинити на првој сесији редовног сазива" (чл. 92 Уредбе, подвукао В.И.) – обећање које није имао право да даје Министарски савет.⁹³⁷ Снагу Уредбе умањивале су и чињенице што границе са Албанијом још нису биле утврђене и што је долазило до арнаутских побуна (највећа септембра 1913, те су новослобођене области опет биле војишна просторија два месеца под војном влашћу – команданта Маћедонско - косовских трупа, који је био потчињен једино министру војном и краљу); што са Турском још није био склопљен мир (склопљен 14. марта 1914.);⁹³⁸ што Србија још није обавестила велике силе о намери да анектира новоослобођене области, те и још недобијања потврдних одговора од њих и др. Генерал Мишић је предлагао да се тако брзо не расформира Штаб Врховне команде због неких наведених разлога. Међутим, то је радикалски врх

⁹³⁴ Уредба је објављена у *Српским новинама* бр. 181 од 21. августа 1913. године и ставила је ван снаге Уредбу од 14. децембра 1912. године.

⁹³⁵ Министри (хомогене радикалске владе) правде др Михаило Полићевић и народне привреде Коста Стојановић нису потписали наведену уредбу, већ су поднели оставке.

⁹³⁶ Ружица Гузина, *Општине у Србији 1839 – 1918. Правно – политичка и социолошка студија*, Београд 1976, стр. 448. У овој студији не спомињу се *Уредба о служби у позадини војске*, *Уредба о уређењу ослобођених предела* (крајева) из 1912. године, нити одредбе *Конвенције о законима или обичајима рата на копну* из 1907. године у вези институција локалне самоуправе, те има и погрешних објашњења или изостављања појединих битних чињеница.

⁹³⁷ Поступљено је другачије и погрешно: Министарски савет је на седници 4/17. IX 1913. године на предлог министра војног а на основу Прокламације краља од 25. августа те године, решио да се у ослобођеним и присаједињеним областима уведу у живот војни закони, док су други министри предлагали увођење делова закона из своје струке или уредбе само за те крајеве, што је влада прихватала.

Још већа грешка Министарског савета је његово решење о увођењу дела Устава од 5. јуна 1903. године у живот у присаједињеним областима – АС, Фонд МУД, 1913, П. 15.373 од 22. XI. Тек је 16/29. XII 1913. године, поднет у Народној скупштини Предлог закона о присаједињењу Старе Србије Краљевини Србији и управи у њој и Предлог закона о овлашћењу Министарског савета за одобравање кредита свију грана државне управе, потребних у новим областима за месеце јануар и фебруар 1914. године.

⁹³⁸ Ове чињенице су узете у обзир као поука после Првог светског рата, када је Врховна команда укинута тек 5. маја 1920, после склопљених мировних уговора.

протумачио као жељом за наставак војне власти у Македонији. Уредба је важила и даље, претпела је бројне измене и допуне, чак и наређењима појединих министара,⁹³⁹ и била основ за доношење других уредби и, чак, у вези примене појединих закона.

Када и како је настао отворени сукоб војних и цивилних власти у Србији различито се износи у литератури а ја ћу изнети неке ставове, који су најближи истини. По Д. Живојиновићу сукоб је избио на површину у јесен 1913. године, "када је влада одлучила да војску држи у потчињеном положају".⁹⁴⁰ Д. Батаковић је тај сложени сукоб еластичније приказао: "Током балканских ратова самосвест војних кругова веома је ојачала, па су притајене несугласице са владом постале отвореније...осећање веће друштвене важности захватило је и војне команданте који нису припадали тајном удружењу. У војсци је расло незадовољство против владе што није била у стању да ратне тековине и дипломатски обезбеди... Међутим, радикалска влада је, са своје стране, такође повећала свој престиж у балканским ратовима, делећи са војском славу победника и намеравала је да плодове победед искористи првенствено њена странка...Нову узрујаност у официрском кору изазвао је сукоб министра војске генерала Божановића са владом и његово повлачење са положаја...Пошто је Вемићево амнестирање било попраћено одобравањем у официрском кору, цео случај је добио огроман публицитет у радикалској штампи која је овим поводом најавила оштрији курс владе према војсци." Према страним изворима, које је аутор изнео, то је могло бити нешто пре 4/17. I 1914. године.⁹⁴¹

⁹³⁹ После доношења Пореске уредбе о разрезу и наплати пореза у ослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије од 29. јануара (СН, 2. фебруара 1914) полицијске власти су наставиле да да разрезају и наплаћују окружни и срески прирез на основу чл. 29 Уредбе о уређењу ослобођених области. Зато је министар финансија замолио министра унутрашњих дела 28. марта да изда наређење свим окружним начелствима: "1. Да престану с разрезом и наплатом ових приреза за ову, 1914. годину. 2)... (даље се наводи како да ту обавезу преузму пореска одељења и др). Кад ово наређење будете издали, молим Вас, да изволите један примерак доставити и Пореској управи, како би она могла потом, издати потребно наређење пореским одељењима." – АС, МУД, ПО; ф. 14, бр. 38.

⁹⁴⁰ Д. Живојиновић, н.д., стр. 433.

⁹⁴¹ Д. Батаковић, *Сукоб цивилних и војних власти у Србији у пролеће 1914.*, стр. 480 – 482. Аутор касније у зборнику *Никола Пашић – живот и дело*, шире елаборира тај сукоб а издвајам цитирање, по њему, разумљивог сведочења пуковника Драгутина Мићића: "Ускоро су (после 1906. – прим. В.И.) радикали ућуткали своју стару антипатију према официрском кору и војсци, али је нису могли сасвим прикрити, нарочито кад су били у питању издаци за њено наоружање и спрему. Зато је био редак официр у српској војсци који је симпатисао са Радикалима, па и када је такав постојао, тај обично није био никакав као официр." – АВИИ, Пописник 16, к.46, ф.1, док. 1. Износећи како је Пашић покушао да изазове расцеп међу официрима преко Петра Мишића који је после пензионисања приступио Радикалној странци, Батаковић је закључивао: "Ипак, однос већег дела официрског кора према старим радикалима, који су по традицији насталој на њиховим

В. Вучковић је тај сукоб уже посматрао, као сукоб радикалске владе са "Црном руком." По њему "непосредни повод оживљавању сукоба почетком 1913. године, након успешног завршетка српско – турског рата, била је разлика у гледиштима на решење два важна питања: српско – бугарског спора и управе у ослобођеним областима.... Непријатељски односи између радикалске владе и црнорукаца погоршали су се у другој половини 1913. и почетком 1914. низом нових сукоба. Занети ратним успесима, црнорукци су нестрпљиво очекивали остварење српског националног програма – велике уједињене државе. Они су пребацивали влади да се не посвећује довољно енергично том задатку; место да упери погледе на спољне циљеве, она измишља "афере" у војсци. Црнорукци су претили радикалима обновом "Милановог режима" – успостављањем личног режима или диктатуре као у време краља Милана, када су гоњени припадници те странке. На претње влада је одговарала мерама које су имале за циљ да војску држе у подређеном положају."⁹⁴²

О. Поповић – Обрадовић:⁹⁴³ "Почетак отвореног сукоба владајућих радикала с војском поклопио се с почетком борбе уједињене опозиције за расписивање нових превремених избора. Тада је поново постало актуелно питање изборне владе, а са њим и улоге краља. У конкуренцији за изборну владу, предност самосталаца била је у томе што су их подржавали војни кругови. Радикали су, пак, претили краљу да ће га, уколико изборну владу ускрати њима а одобри самосталцима, сматрати "рушиоцем устава". Одлуку, међутим, како изгледа, није пресудила њихова претња, него страна дипломатија, односно, руска влада...". Ауторка, иако је шире третирао овај сукоб од претходног начина, сместила га је у првој половини 1914. године.⁹⁴⁴ У чланку је изоставила свој раније објављен битан и тачан став у корист самосталаца у вези избора које је спровела мањинска самосталска влада 1905. године: "...били су једини избори у Србији од 1903. до 1914, чију је коректност, у целини гледано, мало ко доводио у сумњу."⁹⁴⁵

првим страначким програмима, тежили ограничавању средстава која се издвајају за војску, био је све осим пријатељски (подвукао В.И.)" стр, 312 – 314."

⁹⁴² В. Вучковић, н.ч., стр. 182 – 183.

⁹⁴³ *Војна елита и цивилна власт у Србији 1903 – 1914. године*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд 2003, стр. 213.

⁹⁴⁴ Претходно је на стр. 211. н.ч. навела: "После балканских ратова проблем са министарством војске прерастао је у отворен сукоб између оних који су у влади представљали већинску странку, с једне, и министра војног, који је у влади представљао војску."

⁹⁴⁵ *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*, стр. 183.

За сада ћу само споменути писање *Самоуправе* почев од краја септембра 1913. године, посебно поводом пензионисања генерала Мишића и са заседања Народне скупштине поводом предлога адреса, које су официри схватили као тенденцију да се од стране владе прећуте заслуге официрског кора а нарочито су критиковали чланак у коме се износило "како је у свима државама после успешних ратова официрски кор подизао главе, али да ће га краљевска влада умети вратити у пристојне границе."⁹⁴⁶

Већина аутора је одобравала потезе владе да војску доведе у подређени положај полазећи од исправне премисе да је цивилна власт изнад војне. Међутим, нису довољно проучили тадашњи устав Србије и видели да је војска била у подређеном положају у односу на шефа државе – краља као врховног команданта и Народне скупштине, која је са краљем управљала војском. Краљ је командовао војском преко министра војног који је и руководио њом. Влада је имала минималне ингеренције при управљању војском. Највиша јој је била што је предлагала буџет, у оквиру којег и војни. Учествовала је у предлагању и појединих војних закона, али је њих припремао министар војни (Министарство војно) и на основу одобрења краља, износио и образлагао у Народној скупштини. По изменама и допунама Закона о устројству војске из 1904. године влада је учествовала у доношењу само неколико одлука у обиму њеног саслушања (изношења мишљења). Претходно сам шире обрадио у 1. питању 1. поглавља а сада ћамо поновити да се официр, као и други указни чиновник, пензионисао "краљевим указом на предлог министра војног, а по саслушању министарског савета." (чл. 22, тачка 4, под а). Овом одредбом се хтела избећи министрова самовоља у вези пензионисања, односно, да влада буде контрола министру. Значи, влада је, покушавала да потчини војску иако на то није имала право, односно, и у том погледу понашала се неуставно и противзаконито. Исправно би било да је влада дала податке министру војном, који би морао по службеној дужности да поведе дисциплинске и/или кривичне поступке против појединих официра, углавном, црнорукаца, или групе црнорукаца, чиме би надлежни судови предупредили веће сукобе.

Није познато како је радикалски врх примио поступак министра војног Божановића, који је био супротан њиховом захтеву, када су наоружани састави

⁹⁴⁶ АС, Фонд Солунски процес, ф. 22, ај. 12, л. 1; Ч. Поповић, *Уредба о пријоритету и организација "Уједињење или смрт"* у: *Нова Европа*, бр. 19 из 1928, стр. 6.

упали из Албаније и настала албанска побуна почетком септембра 1913. године и министри унутрашњих дела и правде тражили од њега да додели полицијској власти 10. 000 војника ради завођења реда. Божановић је уместо тога, отишао код врховног команданта - краља, који је сазвао министарску седницу и одлучено је по прописима о употреби војске: објављена делимична мобилизација, новоослобођени крајеви опет проглашени за војишну просторију, формиране нове јединице и угушена је побуна. Командант Косовско – македонских трупа био је завереник генерал Дамјан Поповић а завереници су већином били команданти највиших тактичких јединица и највише се истакли у угушивању побуне (шире је изнето у 7. питању 2. поглавља).

Такође, може се само претпостављати улога министра Божановића при пензионисању генерала Живојина Мишића 12/25.септембра 1913. године. Н. Пашић и С. Протић су изјављивали да је влада пензионисала Мишића као кривца за успешан упад албанских трупа и почетни српски пораз. Опозициони посланици су поднели интерпелације у вези арнаутске побуне и пензионисања Мишића. У току дискусија поводом одговора на интерпелације изнете су од стране опозиције тачније чињенице: Мишић није могао бити крив за арнаутску побуну или једини кривац; пензионисање је било кажњавање без кривице ("кажњавање без разлога, што је горе од саме казне"); да је Мишић имао "рђав однос са владом у току ратова, да је увредио једног чиновника из Министарства финансија..."; није дозвољавао непрописне шпекулантске послове радикала; да је *Самоуправа* још августа 1913. године у неколико чланака нападала Божановића што није пензионисао Мишића; радикалски доушник је јављао да Мишић није спречавао да се говори против радикала; да је у *Самоуправи* 5. октобра писало да је Мишић пензионисан што је као пуковник издао једну државну тајну; да је Мишић у *Пијемонту* и другим листовима⁹⁴⁷ изнео праве разлоге пензионисања, односно, кривице владе и да му је на рапорту код министра Божановића министар рекао да је пензионисан по неодступном тражењу министра финансија Л. Пачуа; да је Протић са омаловажавањем говорио о Мишићу као кривцу и "да је влада зато казнила ђенерала и да народ треба да буде задовољан"⁹⁴⁸...

⁹⁴⁷ Бројеви: 259, 272 и 277 од 20. IX, 3. X и 8. X 1913. године; почетком октобра и у *Правди*, *Одјеку*, *Српској застави* и *Новостима*.

⁹⁴⁸ *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 658, 1074 – 1077, 1081, 1082, 1084, 1091, 1094, 1096, 197, 1256...

Радикалски посланик М. Трифуновић је 27. II 1914. године признао да је Ж. Мишић пензионисан што је влада закључила да је он крив за почетни успех албанске побуне (због његовог распореда српских јединица на убрзо напуштеној граничној линији и што је Врховна команда пред њено распуштање дала одсуства великом броју лица - команданата, лекара...) и што је влада стекла убеђење да њени односи са Врховном командом и ђенералом Мишићем нису били хармонични и да је у интересу војске и дисциплине у њој да се он пензионише.⁹⁴⁹

Могуће је да се Божановић сложио са пензионисањем Мишића, како би са себе скинуо део кривице за почетни успех Арнаутске побуне и/или попустио министру финансија Л. Пачуа због предстојећег отежаног планирања и одобравања и у влади предлога војног буџета за 1914. годину. Радикалима, вероватно, није било по вољи што је Божановић открио ђенералу Мишићу разлог пензионисања и исти објављен у бр. 277/1913 *Пијемонта*.

Нејасно је и зашто је министар Божановић супотписао неуставну, незакониту и вређајућу за официре *Уредбу о јавној безбедности у ослобођеним областима* од 21. септембра 1913. године у којој се неправилно предвиђала употреба војске од стране полиције,⁹⁵⁰ чак неправилније од *Закона о јавној безбедности*. Уредбом су се тумачили (мењали) поједини чланови војноказненог закона и избацивали из кривичног законика. Убрзо је (15. октобра) дошло до крупних измена Уредбе, посебно у вези употребе војске.⁹⁵¹ Непознато је на чију интервенцију је до тога дошло, а свакако је ишло преко министра војног. Ради прецизирања два краћа члана од по једног става о употреби војске, промењени су са више ставова. Тако је наведено када полицијска власт може само писмено тражити употребу војних јединица: "само у тешким и хитним случајевима ... (наведени су, прим.- В.И.), а нема времена да се сачека одобрење Министарског савета о употреби војске или би чекање тог одобрења повећало опасност због

⁹⁴⁹ "... Влада без сумње, у својим односима са Врховном командом и ђенералом Мишићем, могла је стећи убеђење, уверење да ти односи између ње и ђенерала Мишића не хармонирају... Влада је из тога узрока, који изведох, нашла да је у интересу војске, у интересу реда у војсци, у интересу дисциплине за које земљи одговара Влада, да ђенерал Мишић оде у пензију." – *СБНС*, стр. 1093.

⁹⁵⁰ Чл. 1 Уредбе је гласио: "Државна полицијска власт, у недостатку редовних органа за чување личне и имовне безбедности има право да тражи од војне команде употребу војске за чување јавне безбедности. Команда је дужна да по овом захтеву одмах поступи, и полицијска власт мора одмах о овоме да извести министра унутрашњих дела." – *СН*, 23. септембар 1913.

⁹⁵¹ *СН*, 16. октобар 1913. године

које је помоћ и нужна." (чл. 1, са шест ставова)⁹⁵². Опет није узето у обзир да краљ, као врховни командант, наређује употребу војске и друго. Када је у марту 1914. године поново започела арнаутска побуна (у Дреници), министар војни је одмах, по предлогу старешина Општевојног одељења и његовог Генералштабног одсека и одобрењу краља, наредио употребу околних јединица, а председник МС Пашић, који је био на састанку у Народној скупштини и позвао због те побуне министра војног, наредио да се ангазоване јединице троструко повећају (шире је било у 2. поглављу, 7. питање). Значи, пракса је наложила да се уставно поступи.

За све министре било је тешко саставити предлог буџета за 1914. годину до краја септембра 1913. године, те је то наведено и у Престоној беседи. Министар финансија изнео је те потешкоће посланицима 12. октобра и Народна скупштина продужила је тај рок влади за 1/14. децембар. Сви су министри доставили Министарству финансија велике износе по којима би буџет требао да буде око 300 милиона динара. Министар војни предложио је 100 милиона. Министар финансија затражио је да се на влади размотре сви предлози и знатно смање износи. За министарство војно износ је смањен на 57 милиона уз напомену да се још неке уштеде учине. Тим смањењем влада је предвидела да се из нових крајева позову на обуку само доспело годиште из немуслиманског живља, а урачунала је само трошкове исхране и плата.⁹⁵³ Међутим, министар војни, је у предлогу изнео да се на обуку од три месеца позивају и старија годишта као резервисти у наредне три године, како би се и ти војни обвезници оспособили и упознавали са вредностима нове државе. Поред тога, предвидео је новац за наоружавање и друго опремање увећане војске; да, у оквиру законског рока служења, буде и обучених војника на новим а несигурним границама које су биле удвостручене (територија Србије је тада била проширена са 48.000 км² на 87.000); за нова унапређења и одликовања после српско – бугарског рата и угушивања Арнаутске побуне и др. У Министарству војном предлог буџета је смањен на 80 милиона али је достављен министру финансија тек 1. децембра, када је предлог целог буџет требао бити предат у Народној скупштини. Са таквим износом влада није хтела изаћи пред посланике, односно, да испоштује нови рок, који је продужен од Скупштине супротно Уставу. У влади се поново

⁹⁵² Убрзо се увидела потреба и са другим изменама Уредбе па је направљена нова (у вези употребе војске остале су исте одредбе наведене у изменама), коју је Министарски савет усвојио 23. XII, објављена у *СН* 29. XII 1913. године, али је и она допуњавана и мењана.

⁹⁵³ Према изношењу министра Пачуа у Народној скупштини 22. II 1914, *СВНС*, стр. 979.

расправљало о војном буџету и министар војни није хтео да одступи од свог предлога, критикован је што није прикључен и завршни рачун Министарства за 1912. годину, што објективно још није било могуће, и због тога, као и других разлога, поднео је оставку.⁹⁵⁴ У делу литературе се износи као главни разлог Божановићевог "смењивања" што је је без одобрења владе поднео поново на потпис краљу указ о помиловању црнорукца мајора В. Вемића. Мајор Вемић је од Војног суда за официре ослобођен оптужбе за убиство војника у току борбе, док га је Велики војни суд осудио на 10 месеци затвора због тог убиства, по процени суда, у току прекида борбе.

У току јануара и фебруара 1914. године започела је кампања радикалског врха и против Божановића (претходно, крајем 1913. године против официра и стања у војсци), изношено како је он крив за хаос у војсци, што је Вемића помиловао без одобрења владе, што је Вемића одликовао Златном медаљом за храброст (Вемић је предложен за орден Карађорђевог звезде са мачевима од команданта Моравске дивизије I позива и команданта коњице 3. армије) и др. Међутим, краљ је ценио Вемића и на једном састанку изнео да треба бити одликован, а у вези његовог кажњавања рекао је да је крив, онда би требао бити кажњен на више година робије. Претходно је Божановићу на министарској седници скренута пажња да указ о помиловању више војних лица треба министар правде да припреми, при чему је конкретно споменут и Вемић. Министар Божановић је бранио свој указ у складу са "политиком" владе о помиловањима⁹⁵⁵ и да је он надлежан за војна лица те и Вемића, који није изгубио службу јер је кажњен са мање од годину дана затвора, док је министар правде надлежан за цивилна лица. Како је био у праву, преко тога се прешло. Пре Вемићевог помиловања у оквиру генералног помиловања војних лица не навођењем њихових имена, министар војни поднео је око 20 указа о помиловању већег броја војних лица, прво оних који су се дисциплиновано борили у ратовима (једног санитетског мајора посебним указом од истог датума као и други указ за капларе и редове – *СН*, 29. август), а затим и за све генерално (не наводећи њихова имена) 15. децембра: "...опрости казна затвора свим лицима, која су кажњена том

⁹⁵⁴ Исто, стр. 978 – 979.

⁹⁵⁵ Политику помиловања Пашић је износио у Народној скупштини – *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 658, 833, а и радикалски посланици су предлагали помиловање свих војних криваца

казном извршних пресуда војних судова,⁹⁵⁶ којим је био обухваћен и Вемић. С друге стране, Вемић је био упоран да се одобри његов пријем код краља на рапорт, чиме је свакако утицао на министра војног и својим доласцима код њега у стану, који је тада био болестан и комуницирао са краљевим ађутантом по важним питањима. Вемић је био увређен што је помилован заједно са лицима који су кажњени за кривична дела крађе и друга, по њему недостојна дела и што је одликован медаљом уместо са Карађорђевог звездом, а разлог што је инсистирао да се жали краљу вероватно је што су му министри Љ. Јовановић и В. Јанковић изнели шта је краљ о њему повољно говорио.⁹⁵⁷

Социјалистички посланици Т. Кецлеровић и Д. Лапчевић, поднели су 1. II 1914. интерпелацију само поводом Вемићевог убиства војника, иако су 2. X 1913. године поднели интерпелацију због десетине таквих случајева, укључно и Вемићевог, и радикал С. Ђорђевић 3. II 1914. год. због случаја Вемића а одговарање на интерпелације је почело рекордно брзо – 13. и 14. II 1914. године. Н. Пашић и С. Протић су одговорили да је због случаја Вемића министар војни разрешен дужности, а затим због дискусија опозиционих посланика (да је Божановић већ био у оставци у време када је поднео краљу указ о помиловању војних лица, у којем је био обухваћен и Вемић, без навођења имена)⁹⁵⁸ и због неслагања у вези војног буџета. Опозиција је износила своје закључке да је помиловање Вемића узето као повод за нападе на генерала Божановића и војску.⁹⁵⁹ Поједини дискутантани су износили да је случај Вемића завршен као пресуђен а неки га и хвалили, међу којима и радикалски дисидент Алекса Жујовић, као и његово помиловање, јер би се у противном, нарушавала дисциплина у војсци.

Влада није много нападала министра Божановића због предложеног војног буџета јер је, према делу литературе и ставовима посланика опозиције⁹⁶⁰, исти износ одобрила новом министру војном. Међутим, изгласан војни буџет за

⁹⁵⁶ *СН*, 21. децембар 1913. године; *СВЛ*, бр. 31 од 21. 12. 1913, стр. 835 – 836.

⁹⁵⁷ *АС*, Фонд СП, ф. 22, ај. 7, л. 20, 23, 24.

⁹⁵⁸ М. Драшковић: "Дакле, постојао је узрок за његову оставку и пре тога указа?"; министар С. Протић: "На сваки начин и пре тога је било узрока...Да није овог првога узрока, или да није било других узрока, због којих би и без овога г. Божановић отишао из кабинета, и овај први узрок би био довољан да оде из кабинета,... и овај један би био довољан за оставку..." – *СБНС*, стр. 835.

⁹⁵⁹ Издвајам М. Драшковића, који је највише дискутовао: "Зашто је господо, само г. Вемић стално предмет интересовања и Владе и владине штампе?...Зашто само о њему који је пресуђен и има по томе мањи интерес за јавност и владин лист говорио и истицао разлоге за кривицу оптуженога а за оних осталих 50 – 60 случајева ћути?..." – *СБНС*, стр. 831 – 832.

⁹⁶⁰ *СБНС*, 4. март 1914, стр. 1207.

1914. годину био је знатно већи од Божановићевих предложених 80 милиона динара. Влада је лукаво изнела да је војни буџет око 54 милиона, али у њему није предвиђено финансирање граничних трупа од око шест милиона динара, што је одобрено министру финансија да тај војни расход исплаћује из зајма за 1913. годину.⁹⁶¹ То је искористила за стављање граничних трупа и под утицај полиције. Опозиција је критиковала представљени буџет (без кредита) од 214 милиона као велик. За знатно повећане ставке због већег броја пензионера опозиција је нашла разлог у пензионисању још младих способних људи, који нису били радикали а запошљавани који су то били. Критиковано је нарочито одобрење министру војном да "може пензионисати колико му треба и на рачун предвиђених плата у Министарству војном."⁹⁶² Додатна велика ставка војног буџета била је изгласана 5. јуна 1914. године, пред распуштање Скупштине: *Закон о ванредном кредиту за допуну наоружања и спреме војске* у износу од 122.823.866,83 динара (колико је, наводно, министар војни тражио), који износ би током три године оптерећивао државни буџет. Законом је предвиђено да "Поруцбине материјала и спреме изложене у чл. 1 овог закона врши министар војни непосредном погодбом по претходном саслушању и решењу Министарског савета."⁹⁶³ Радикалски врх је обезбедио да његова већина у Скупштини веома брзо донесе овај закон, за непун месец дана. Значи, буџет за 1914. годину додатно је оптерећен за војне потребе са још око 41 милион, односно, предвиђен је војни буџет од око 101 милион динара. Пашић је већ од јануара 1914. године, или од раније, радио на овим војним набавкама преко своја два потчињена амбасадора, којима је доделио I класу, и пензионисаног пуковника Дамјана Влајића, као свог саветника⁹⁶⁴, а затим и преко министра војног Д. Стефановића⁹⁶⁵, односно,

⁹⁶¹ *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 603; *Српске новине*, 2. април 1914, Финансијски закон за 1914. годину, чл. 13.

⁹⁶² *СБНС*, 25. II 1914, један од чланова Финансијског одбора са одвојеним мишљењем напредњак, финансијски стручњак Милоје Ж. Јовановић, стр. 1026, а у вези пензионисања, поред осталог је рекао: "...имамо потребу за $\frac{2}{3}$ чиновника више него што смо пре рата имали ...Од куда то да се повећа буџет за пензионере...ја сам упутио питање министру унутрашњих дела да ли би било могуће да се буџет пензионера смањи на тај начин што ће се један део млађих способних за службу људи, који су из чисто партијских разлога пензионисани, поново у службу приме. Одговор је био такав да се из тога видело да о томе Влада и не мисли. И ја морам са жаљењем констатовати да данас у свим ресорима, а нарочито у новим крајевима има неисправних и неваљалих чиновника." (његова биографија са погрешкама у СБР, књ. 4, стр. 567).

⁹⁶³ *Српске новине*, 8. јуни 1914, стр. 1.

⁹⁶⁴ Дамјан Влајић је због очитих пропуста у корист француских фабрика предат суду са пуковником (генералом) М. Рашићем (Афера Рашић – Влајић), ослобођен је због недостатка доказа, који су били у Извештају Анкетног одбора за војску из 1909. године, и пензионисан је 1910. године.

искључио је друга лица и којима би по европским стандардима припадала провизија, иако би њему био највећи проценат. Зато је у наведеном закону, највероватније, унето да набавку врши министар војни непосредном погодбом и по саслушању па решењу владе, уствари Пашића. Изнето доказује да су уговори за набавку по овом закону потписани у Министарском савету још брже: 3/16. јула 1914. године, углавном, са француском фабриком Шнајдер⁹⁶⁶, а пушке од енглеске фирме, што је Пашић још у фебруару јавио изасланику у Паризу,⁹⁶⁷ што министар војни, који је претходних пет година командовао пешадијским пуком, није могао да постигне. По Закону (чл. 8) било је предвиђено да се књиговодство о утрошцима води у Главном државном рачуноводству. Међутим, министар финансија Краљевине СХС др К. Кумануди (тада члан Демократске странке а пре тога самосталац) у свом извештају Народној скупштини 1922. године о завршном рачуну за 1913. годину изнео је да је утрошак по том закону према књигама био 134.120,84 динара (до рата 1914.године) и да недостају "ма какви податци, који би ми омогућили да по овоме дам потребно објашњење."⁹⁶⁸ Радикалски министар финансија Краљевине СХС др Милан Стојадиновић није ни помињао утрошке по том закону у Предлогу закона о одобрењу рачуна прихода и расхода за 1914. годину из 1923. године.⁹⁶⁹ Шире о томе у 4. поглављу, питања 4.2.4.а *Главна контрола и министри војни* и 4.3. *Снабдевање војске*.

⁹⁶⁵ Из самог текста види се да је прво радикалски врх донео одлуку коју је затим предложио министар Стефановић: "Члан 1. По реферату министра војног од 9. априла 1914. године, а према одлукама Министарског савета од 10. марта и 1. априла тек. године, и решењу Министарског савета од 12. маја тек године, Народна скупштина..." – СВЛ, 1914, стр. 533 – 534. Министар Стефановић је на министарској седници 11. априла записао: "У вези набавке видети шта ће се урадити у земљи а шта на страни из свих ресора. Наредиено Инж. тех. одељењу. Рок 1. V 1914." - АВИИ, к. 458, ф.1, док. 1. Види се да није имао потребе да записано пренесе Артиљеријско – техничком одељењу, које је било надлежно за набавку средстава у вредности преко 80% кредита. Види се и да није на време наредиено начелнику Санитетског одељења, који је касније дао приближну цифру од тачно 2 милиона динара.

⁹⁶⁶ Потписани су уговори за набавку 36 брзометних батерија, девет хаубичких батерија, 10 дугачких цеви 105мм, све са Шнајдером, уговор за куповину 200.000 пушака са енглеским Викерсом, уговор за набавку артиљеријске муниције са Ерхардом а остало је да се поручи још 100.000 пушака. – АВИИ, Поп. 3, к. 458, 1/1 (Бележница министра војног). Руска страна нудила је још толико пушака на позајмицу!

⁹⁶⁷ "Данас сам саопштио француском посланику да је потписан акт којим се упућује један официр стручњак у Француску, да са министром војним закључи уговор о лиферирацији сто осамдесет хиљада пушака у познатом вам року. О другим условима и о цени преговараће официр тамо. Остатак потребних нам пушака набавићемо у Енглеској (подвучао В.И.)." – *ДОСПКС*, књ. 7, св. 1, док. 250, стр. 384 (19. фебруар/4. март).

⁹⁶⁸ *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1913. годину*, Сарајево 1922, стр. XII.

⁹⁶⁹ Исто за 1914. годину, Сарајево 1923.

Након оставке Божановића дужност министра војног заступао је министар унутрашњих дела С. Протић. На основу неких Протићевих поступака и његових ранијих аспирација да буде министар војни, ширили су се гласови да ће он то и постати. Како није био омиљен у официрским круговима, а показала се више пута у Народној скупштини његова некомпетентност за ту дужност, посебно кад је био на челу њеног анкетног одбора за војску из 1907. године, три официра црнорукца (Војин Поповић - Вук, Војислав Танкосић и Милан Павловић – Џуле) запретили су му пред његовом кућом. Он им је одговорио да положај министра војног неће никада прихватити и да ће се на то место наименовати виши официр.⁹⁷⁰ И опозиција је оптуживала радикалску странку да је хтела да постави С. Протића за министра војног. То је Пашић 14. II 1914. Негирао у Народној скупштини: да је то хтела она би то и учинила.⁹⁷¹ Међутим то тврђење опозиција није прихватила. Издвајам део дискусије М. Драшковића 4. III 1914. године: "... Тај се дух партијског завлађивања уноси и у просвету, и у привреду, и у саобраћај, и у финансије, и у правду па се он покушава под фирмом цивилног војног министра унети и у војску. Кад је отуда сузбијен, онда се тој војсци и официрском кору осветио једним ружним гласом, који је без икаквих доказа изнет, осветио му се клеветом преторијанства која и данас почива на нашој војсци."⁹⁷²

После балканских ратова током 1913. године није било неких већих сукоба између полицијских власти и представника војске у новим крајевима, како их је почела представљати Радикална странка крајем 1913. године. Према архивској грађи Министарства унутрашњих дела била су два таква сукоба. Из округа Штипског послат је акт 31. августа у коме се тражило још људства за срезове и жалило се да се војне власти мешају у полицијске, као да није престало ратно стање. После тога војне власти из Штипа су се преко Министарства војног обратиле полицијским да се за потребе 8. пешадијског пука, који је био ангажован на угушивању Арнаутске побуне, доведе дрво за грејање а Министарство војно се ради тога молбом обратило МУД - у 25. септембра, које је

⁹⁷⁰ АВИИ, Пописник 16, к. 46, ф. 1, док. 1, рукопис пуковника Д. Мићића; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти*, стр. 482.

⁹⁷¹ Пашић: "... речено како је Влада хтела да једно цивилно лице буде министар војни а не један официр или један човек стручан војним стварима. Влада да је то хтела, она би на том питању остала, и она би или сишла са овог места или би имала једно цивилно лице за министра војног. На против, Влада је увек претпостављала да је врло добро за војску и за земљу да једно стручно лице заузме портфељ министра војног..." *СБНС*, стр. 833.

⁹⁷² *СБНС*, стр. 1204.

наредило окружном начелнику да се дрва са планине Пљачковице кулуком пребаце у штитски гарнизон. Затим је 16. новембра регистрован неспоразум у Прешеву у вези канцеларија па је Министарство војно замолило МУД да нареди полицијским властима у Прешеву да споразумно реше где да се смести новоформирана пуковска окружна команда. На то је из МУД – а 31. децембра затражено од Кумановског округа да испита да ли се може задовољити том захтеву.⁹⁷³ При овоме нисмо рачунали иступе па и пљачке војника, по којима је поступљено по прописима. Било је и случајева где су војне власти тражиле од полицијских да обаве своје обавезе и то молбеним путем. Тако је Министарство војно молило МУД 19. септембра да Инспекторат у Скопљу све добијене извештаје са терена – војишта доставља Команди Македонско – косовских трупа како би као тада највиша и најодговорнија власт на тој територији била детаљније информисана. Том захтеву није удовољено. Како је Главни ђенералштаб имао обавезу да сву архиву Врховне команде среди и чува, замолио је МУД 24. децембра да му се преда архива Полицијског одељења Врховне команде, јер је оно још није предало. На то је Министар унутрашњих дела препоручио Инспекторату у Скопљу "да пошаље сву архиву инспектора полиције пређаш. при Врх. команди."⁹⁷⁴ Међутим ту архивску грађу нисам пронашао, већ само документа Полицијског одељења која су била у Оперативном одељењу Врховне команде. Та архива је почетком 1914. године достављена МУД – у, а бивши начелник тог одељења а тада начелник у МУД Милорад А. Вујачић постављен је и за члана Одбора Државне архиве⁹⁷⁵, сада Архив Србије.⁹⁷⁶ Било још случајева жалби полицијских власти, али које се могу тумачити и као односи сарадње.⁹⁷⁷

Случај највећег сукоба војне и полицијске власти у то време није регистрован у МУД – у. Командант Битољске дивизијске области пуковник (ђенерал) В. Живановић⁹⁷⁸ у руском конзулату у Битољу приликом прославе

⁹⁷³ АС, Фонд МУД, Полицијско одељење, 1913, дел. бр. 9634, 11.184, 14.945, 18.328.

⁹⁷⁴ Исто, 1913, дел. бр. 18.138, 18.179.

⁹⁷⁵ Исто, 1914, дел. бр. 737 и 11.925.

⁹⁷⁶ Сада у Архиву Србије постоји непотпуна и несређена архивска грађа Полицијског одељења Врховне команде 1912/13. године, али без информација о њој.

⁹⁷⁷ Издвајам два случаја: Полицијске власти су тражиле 30. новембра да војне власти не шаљу више осуђене војне обвезнике на издржавање казне јер су »апсане пуне«; војне власти да не задржавају лица која прелазе из Албаније, већ да их одмах предају полицији – Исто, 1913, 5. децембар.

⁹⁷⁸ Радикали су претходно почели да игноришу пуковника Живановића после његовог љутитог захтева да из просторије кафане, чији је био закупац радикал из предратне Србије, а у којој су

рођендана руског цара 12/25. децембра 1913. године успротивио се окружном начелнику да размењује здравицу са конзулом, наводећи да то право њему припада као старијем.⁹⁷⁹

Како је регулисано да сви војни прописи важе и у новим крајевима, више официра је наставило своју делатност на стварању витешких удружења а неки су, пошто просветне власти још нису успеле да организују наставу, у импровизованим учионицама, држали наставу, претежно из историје тих крајева у средњем веку. При томе су се многи становници жалили официрима на поступке нове власти, посебно на изнуђивање новца. Полицијске власти су упозоравале официре да још немају право на такве друштвене активности, при чему није долазило до сукоба, односно, није ниједан такав регистрован. Наведени пуковник Живановић, један од најзаслужнијих соколских радника у Српству, успео је у Битољу да организује 29. XII 1913. године соколско друштво о чему је у МУД стигао извештај начелника округа 2/15. јануара 1914. године.⁹⁸⁰ Убрзо су у скоро све вароши и варошице у новим крајевима образована соколска друштва од стране официра са ангажовањем и наставника физкултуре, лекара, трговаца... Зато су председник и секретар Савеза соколских друштава Краљевине Србије Стеван Тодоровић и Сретен Обрадовић 13/26. марта 1914. године доставили молбу министру унутрашњих дела, с обзиром да је оно још вршило и финансијку власт у новим крајевима, да се у среске и окружне буџете уносу средства за помоћ новоформираним соколским друштвима: "...да би та друштва могла опстати и делати, потребна су материјална средства за набавку справа за почетак рада... У неким местима већ су унете у среске и окружне буџете потребне суме за помоћ соколских друштава и ово Председништво моли господина министра за потребно наређење, да се ова сума што пре овим друштвима изда, како би рад што пре отпочео..." Нема никаквих министрових забелешки на овај

обедовали официри прекомандовани у Битољ, уклоне слике Николе Пашића, којима је била "начичкана" кафана. Последњег дана новембра 1913. године Живановић је посетио краља и задржао се дуже време код њега на разговору. Посебну љутњу Стојана Протића изазвала је информација пуковника Живановића да се полицијски чиновник, који је дошао у Дебар са једним кофером, за пар месеци толико обогатио да је при одласку ангажовао дужи караван коња за његове ствари. Та информација је разматрана, захваљујући Живановићу, и на седници Министарског савета. – Д. Мићић, нав. рукопис у АВИИ, Пописник 16, к. 46, 1/1.

⁹⁷⁹ Р. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, стр. 174. По важећој Уредби о прослављању државних празника и народних светковина из 1907. године пуковник Живановић је био у праву. Међутим, окружни начелник се претходно са конзулом споразумео о размени здравице као да командант дивизијске области не постоји.

⁹⁸⁰ АС, МУД, ПО, дел. бр. 104 (ф. 1, док. 20).

допис и инспектор из МУД – а ставио га у ад акта.⁹⁸¹ Представници полицијске власти ангажовали су се у стварању неколико хуманитарних организација, док минимално у соколским друштвима, углавном, окружни или срески физикуси (лекари).

Војне власти су показивале разумевања за проблеме цивилних, посебно просветних: уступале су им просторије за школе (Команда Маћедонско – косовских трупа једну запоседнуту зграду за рад учитељске школе у Скопљу) и др. У вези жалби становника различита су била реаговања официра. То је овако описао један прорадикалски историограф: "Народ... за сваку незаконитост која му се учини, или бар њему тако изгледа, доставља жалбе представницима војне власти. Ови, ако нису чланови организације 'Црна Рука', упућују ствар на надлежност вишим цивилним властима. Али, ако су то црнорукци, у највећем броју случајева сами интервенишу и то, разуме се, врло грубо."⁹⁸²

Радикалски врх је уочавао све веће слабости у управљању новим областима, али их је у јавности покушавао ублажавати. Тако је Пашић Ј. Жујевићу 23. децембра (ст. кал.) говорио: „У Новим Крајевима има невоља и рђавога рада. Неваљалце гонимо. Стојан им не да стати чим се ухвате. Нема их толико колико се виче. Повику су распространили и војни заповедници који су и тако припремали 'војени режим', а прикривали и своје злоупотребе којих има доста.“⁹⁸³ Међутим, након пет дана министар унутрашњих дела С. Протић послао је „Распис свим окружним начелствима (у старим и новим границама): Опазио сам да поједини полицијски чиновници доста немарно и лабаво врше поверене им дужности; као и да се према грађанима, који им долазе службеним послом не понашају како то интерес службе захтева... стварају незадовољство у народу и

⁹⁸¹ Исто, ф. 10, бр. 77 (дел. бр. 6371 од 13. марта 1914).

⁹⁸² Р. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, стр. 174. Као врло грубо интервенисање црнорукаца писац је навео пример: "Дешавало се, неретко, да полицијски писар на званичној дужности добије и шамар од каквог обесног црнорукца који се ненадлежно уплете у какав спор." - иста страна.

⁹⁸³ Ј. Жујовић, *Дневник*, II, 36 – 37. Стојан Протић је после раскида са Пашићем (1921), окривљавао га за корупцију у друге негативности у Македонији 1913 – 1914. године. У *Радикалу* од 29. марта 1923. Стојан Протић је признао да је радикалски врх, и лично Пашић, којег је бранио 1913. и 1914. године из партијских разлога, претворио тих година Стару Србију и Македонију у "пакао и огњиште интрига, анархије и корупције..." На крају свог чланка Протић је индиректно оптужио Пашића: "...да се не може у једној земљи сузбијати корупција и неваљалство кад у њома у томе предњаче они који треба да тај коров чисте, и млађи и сарадници, који треба у том да их помажу, имају шефа у цепу, те се могу рахат и сами том лепом послу одати...". Слично су писали и појдини други бивши радикали а издвајам Перу Талетова у *Трибуни* од 2. октобра 1923, који је скоро исто писао као Протић у претходном чланку. Међутим, Протић није критиковао краља Александра за корупцију, посебно куповину у највећем обиму земљишта у Македонији.

рђаво мишљење о полицијским чиновницима, као и о самој државној управи...⁹⁸⁴ Наредног дана, 29. Децембра, министар Протић тражио је извештај од начелника битолског округа о ухапшеним лицима тога дана из којег се виде нека карактеристична кривична дела.⁹⁸⁵

Однос цивилних власти и према војницима крајем 1913. Године постајао је све лошији. Издајам поступке на државној железници. Због тога су народни посланици Драган Муцић 11. Децембра 1913. Године и Милован Сокић, након два дана, поднели интерпелације на министра грађевина, а други на министра војног из основног разлога што железничари нису давали војним обвезницима да путују путничким возовима, него теретним, а да би путовали путничким, тражено је да купе карте. Муцић: „...Хоће ли господин министар наредити да војници који са објавама иду у своје команде путују возом, ма и путничким кад немају специјалних, јер није право да их држава пљачка онда када они државу служе бесплатно?...“; Сокић: „У последње време на нашим возовима војни обвезници пролазе скандалозно. Са свима без разлика поступа се као са стоком...“⁹⁸⁶ Међутим, јануара 1914. Године, по речима посланика М. Драшковића, поступило се са војницима горе него са стоком: "ако Вемић и Вемићеви другови имају да одговарају зато што су убили војника, што су их шамарали и батинали... ми морамо питати Краљевску Владу, не једног или другог министра, него свих осам министара у влади зашто су пре 10 – 15 дана, при транспорту војника од Велеса до северне Србије потоварали војнике у отворене вагоне, кад је хладноћа била 15 – 19 ° испод нуле, те је, кад су истоварени вагони, истоварено три војничка замрзла леша, уместо три жива војника...питамо ми тебе владо...што се после рата губе на један свиреп начин

⁹⁸⁴ АС, Ф. МУД, ПО, 1913, 28. децембар 1913. године, дел. бр. 18.119; *СН*, 1. јануар 1914, стр. 1. У преписаном и фалсификованом регистру Полицијског одељења МУД – а за 1914. годину (унето само око половину предмета заведених у деловоднику) пронашао сам само десетак изречених казни полицијским чиновницима, углавном, новчаним у износу од једне месечне плате.

⁹⁸⁵ Председник општине Брод (сада Македонски) послат из расинског среза и кмет Скочивира изнудили су од једног домаћина два наполеона да га не би оптужили што је за удају ћерке добио од оца младожење 12 наполеона на име опреме младе а што је по законима Србије било забрањено; благајник и деловођа исте општине (такође послат из расинског среза), на име непостојећег преступа наплатио казну од 120 динара од једног становника, после је написао и завео пресуду од 60 динара и ставио у општинску касу а осталих 60 динара присвојио. – АС, МУД, ПО, 1914, ф. 1, бр. 176 (дел. бр. 64 од 2. јануара 1914).

⁹⁸⁶ СБНС, 1913 – 1914, стр. 481 и 518.

тако драгоцени војнички живот и смрзавањем у вагонима у које се ни стока не товари."⁹⁸⁷ Нисам могао установити колико се тада војника тешко разболело.

У литератури социјалистичке провенијенције насталој после Другог светског рата управа Србије у новим областима 1913 – 1914. година назива се освајачком, колонијалном и др,⁹⁸⁸ а у *Историји македонског народа*⁹⁸⁹ и као асимилаторска.

Високи официри жалили су се⁹⁹⁰ и краљу. Министар Божановић често је долазио у двор и тражио заштиту. "Крајем новембра и почетком децембра 1913. и други виши официри обраћали су се краљу Петру за помоћ и подршку... Они су упозоравали краља Петра на неприхватљиво држање радикалске владе према официрима..."⁹⁹¹

Значи, официри су у Македонији, увидећи да радикалска власт компромитује ослобођење тамошњег становништва од турског феудализма а и даљи рад Србије на ослобођењу и уједињењу, углавном, прописано реаговали, осим неколико црнорукаца, који су се директно мешали у рад полицијских органа, када су ови злоупотребљавали своју власт.

3.8.3. Државна криза 1914. године и министар војни

Иако је суштина ове државне кризе била борба политичких странака за власт, при чему им је настојања за придобијање или потчињавање официрског кора⁹⁹² била један од битних и јавних садржаја те борбе, у овом потпитању обрађиваћу само садржаје који су били везани за војску и војну политику.

⁹⁸⁷ Исто, стр. 832.

⁹⁸⁸ За такве атрибуте те власти М. Живановић у: *Пуковник Анис*, наводи мноштво аргумената, оптужујући за то Радикалну странку, док, рецимо, Љ. Гузина у: *Општина у Србији 1839 – 1918. Правно – политичка и социјална студија*, Београд 1976, стр. 445 – 447, наводи исте атрибуте без аргумената а са премного нетачних објашњења.

⁹⁸⁹ Београд 1970, превод дела из 1968, књ. II, стр. 345 – 347.

⁹⁹⁰ Ј. Жујовић је забележио у дневнику свој опоширан разговор са ђенералштабним потпуковником Миланом Гр. Миловановићем, који му се жалио на радикалску владу: "како их полиција шпијунира (у војничко одело пресвлаче се полицајци па улазе у официрске кругове), да их влада кињи, да им смета, да упропашћују војничке тековине, да ћемо за две године изгубити све што смо у ратовима добили;...Они нас сад нападају што је Вемић помилован. То је одличан патриота...Помиловања војника тражили су фузионашки посланици. Ја сам начелно био против тога, јер нам ваља поправљати дисциплину. Имамо врло много дезертера, које је на бегство охрабрио и ранији случај помиловања дезертера." стр. 42, 31. децембар.

⁹⁹¹ Д. Живоиновић, н.д., стр. 433.

⁹⁹² У уводнику *Политике* од 9. маја 1914. године (после одлуке опозиционих странака да поново опструишу рад Народне скупштине) изврсно је оцењена ова криза и дато приближно тачно предвиђање. Изнето је да ниједна политичка криза после Мајског преврата "није била тако опасна и у исто време тако чудновата као што је ова садашња... Опозиција, пак, води опструкцију, час излази час улази у Скупштину и кокетује са незадовољним официрима не би ли на неки начин

После оставке генерала Божановића радикалски врх је покушавао да пронађе неког од виших официра⁹⁹³ да се прихвати дужности министра војног. Директно или индиректно контактирано је са њих 30 – ак, али су сви постављали услове, углавном, да буџет буде онолики колико је већ предлагао предходни министар.⁹⁹⁴ Када се новопостављени војни аташе у Румунији пуковник Душан Стефановић⁹⁹⁵ пред одлазак на дужност јавио Пашићу као министру спољних послова, овај му је понудио министарску дужност, што је Стефановић примио без постављања икаквих услова. Наредног дана, 4/17. I 1914. године, краљ је потписао указ о његовом постављењу и положио краљу заклетву, дан касније у односу на остале поново постаљене министре.

Пуковник Стефановић није био цењен официр и по његовом карактеру⁹⁹⁶ и што је због неспособности за генералштабну службу враћен у пешадију. У литератури постоји слагање да је министар војни Стефановић спроводио наредбе радикала.⁹⁹⁷ То се посебно види из његове непотпуно вођење бележнице на седницама владе⁹⁹⁸. Издвајам ситније, карактеристичне делове: "видети шта је говорио мајор Вуловић против Протића, да ми реферише Душан Поповић;

помоћу њих дошла на власт, те да онда ови садашњи опозициони посланици ударе у ситну и крупну трговину, а ови садашњи владини у опструкцију..." Истичући да се тиме компромитује парламентарни режим, предказивала је да "наше политичке странке... спремају један нов, који ће бити још много гори него овај, али ће доћи као праведна казна за оно што се сада дешава.

Несрећа је само што ће та казна, погађајући парламентаризам, погодити будућност народа и државе." – цитирано из: В. Вучковић, *н.ч.*, стр. 187 – 188.

⁹⁹³ Д. Мићић, у свом рукопису: *Српски официри. Њихова улога и значај у политичком животу Србије до уједињења*, Загреб 1939, у: АВИИ, Пописник 16, к. 46, бр. 1, стр. 51, наводи да је краљ ставио Пашићу ултиматум да нађе министра војног или да цела влада да оставку.

⁹⁹⁴ Ј. Жујовић је записао у свом дневнику да га је зет, пуковник Душан Туфегџић, обавестио 24. XII 1913. године да је Пашић саставио листу од седам кандидата и предао је краљу, њега ставио на седмом месту а позвао само пуковника Божићара Терзића, који је тражио исти буџет као Божановић – књ. 2, стр. 39.

⁹⁹⁵ У већини радова наводи се да је Стефановић био војни аташе, вероватно што је указ о његовом постављењу за аташеа објављен у *Српским новинама* још 7. септембра 1913. године, а у указу о његовом постављењу за министра војног да је војни аташе у Букурешту. Међутим, он се за то време припремао за наведену дужност.

⁹⁹⁶ У што сам се и ја уверио увидевши како је радио на библиографији часописа *Ратник* 1904 – 1934. године. Помагали су му војни службеници, који су своје делове послова урадили одговорно. Он је радио тематску структуру прилога, при чему многе није у целини прочитао, већ само увод и често погрешно одредио тематику, односно, погрешно закључивао да је тематика увода и тематика целог чланка.

⁹⁹⁷ Д. Живојиновић, *н.д.*, стр. 433: "...пуковник Душан Стефановић, који није припадао Црној руци и који је био спреман да спроводи наредбе радикала." позивајући се на В. Вучковића, *н.ч.*, стр. 183 и Д. Батаковића, *н.ч.* (*Сукоб војних и цивилних власти...*), стр. 482 ("...Стефановић, који ће извршити владине намере не обзирајући се на неслагање војних кругова са њима", наводећи два извора). М. Живановић у *Пуковник Апис* наводи два сведочења: "Престолонаследник ми је у двору 1914. говорио за Душана Стефановића да је једна глупачина, али га држи зато што ради све шта он хоће" и "... Пашић казао за Душана кад је постао министар војни 1914: "Добар дечко, све слуша.", стр. 43.

⁹⁹⁸ АВИИ, Пописник 3, к. 458, ф. 1, док. 1 (књ. 1.).

свршено"; "За Милета Петровића, кафецију из Параћина, да буде постављен: или за економа Врањске болнице или за магационера непрепађеног дувана Монопола"; "15. III... Ранковић капетан туче војника у Кратову, да се смени и врати на друго место. Начелнику Општевојног одељења, 16. III. Хитно. Милорадовића мајора из Битоља одредити да прати енг. официра"; "Конференција 1. IV [...] 3. пуковник Селимир Остојић говори против Протића у Нишу – лично наређено потребно команданту Коњичке дивизије. 4. Брегалничка дивизијска област, пуковник Викторовић доста неакативан,⁹⁹⁹ видети ово";¹⁰⁰⁰ "Маса војника има под суд, који нису никако суђени; да се што пре пресуди. Наређено потребно."¹⁰⁰¹ итд. Из бележнице се не види да је министар војни било шта на седницама владе предлагао, чак је и текстове указа, које је он требао да припрема, односно Оштевојно одељење Министарства војног, евентуално да упознаје са њима владу и подноси краљу, записивао на седницама. Једина његова "храброст" била да је на тражење Пашића истом предао 12. III 1914. године оригиналну тајну војну конвенцију са Бугарском из 1912. године, која се до тада чувала у каси министра војног (препис је остао у Главном Ђенералштабу и сада се налази у Војном архиву у Београду). Из овог, и касније што ће бити изнето, може се закључити да је министар војни Д. Стефановић имао улогу високог чиновника владе.

У току ноћи 3/4 - 15/16. јануара одржано је саветовање официра завереника и њихових пријатеља – сарадника у Команди Дунавске дивизијске области, влада се уплашила да не дође до војног преврата и ставила је полицију у приправност, а наредног дана одржала седницу у двору.¹⁰⁰² Нема података да су учесници саветовања нешто предузели, осим што је пуковник Д. Димитријевић у

⁹⁹⁹ Јован, командант дивизијске бласти. Говорио је против одредбе Уредбе о приоритету по којој је средски начелник старији од њега; конкретно за начелника брегалничког среза да је избачен као проблематичан питамац из подофицирске школе када је он у њој био капетан, а сада да је такав човек старији од њега. Нико није био меродаван да извештава министра војног о активности команданата дивизијских области, нити је био у могућности да то објективно чини, осим њему потчињених инспектора. Очито да тада Викторовић није био по вољи радикала.

¹⁰⁰⁰ После тога пуковник Остојић је смењен са дужности у Коњичкој дивизији. Командант Брегалничке дивизијске области пуковник Викторовић Јован није смењиван са дужности и био је командант и ратних дивизија до краја Првог светског рата, осим у време Солунског процеса, када је био судија у Војном суду за официре, који је већину црнорукаца осудио на смрт. Очеви Викторовића и Стефановића били су једно време сарадници у Министарству војном, а такође и њих двојица. Вероватно је Стефановић само упозорио Викторовића и придобио га.

¹⁰⁰¹ После тога су следили укази о помиловањима војника и обвезника кажњених од војних судова.

¹⁰⁰² Д. Живојиновић, н.д., стр. 433, с тим што је погрешно наведено да је то било саветовање црнорукаца.

току маја (јуна) поводом заоштравања сукоба због тзв. Уредбе о приоритету (када је на на прописан начини достављена молба официра Нових области на челу са лојалним командантом ђенералом Бојовићем за промену те уредбе, молбу подржали војвода Путник и краљ, који је тражио од Пашића тражену промену а Пашић то није хтео извршити, претећи краљу, а краљ најавио евентуалну промену владе) покушао да преко својих пријатеља у новим областима предузме кораке за обарање радикалске владе (о томе биће више речи у даљем тексту). Нема ни података да је министар војни тражио изјашњење или извештај од непосредно потчињеног команданта Дунавске дивизијске области – команданта места. Нико од учесника саветовања није дат на Војнодисциплински суд због повреде правила службе (ако се на том састанку расправљало неко политичко питање). Непосредно после тога промењен је састав Војнодисциплинског суда,¹⁰⁰³ а председник Суда остао је ђенерал М. Рашић. Поједине судије осталих војних судова, који су учествовали на том састанку, наредног месеца замењени су другим официрима. Настављено је, у оквиру кадровских промена, довођење официра у Београд наклоњених престолонаследнику или/и који нису били сумњиви радикалима.¹⁰⁰⁴ Радикали су још жешће нападали официрски кор, претежно преко *Самоуправе*, како је непослушан према влади, да влада хаос у војсци, стим да су за то, углавном, оптуживали "неодговорне чиниоце."

Опозиција, осим социјалиста, је због тога још више нападала радикалску власт, с тим што су напредњаци рачунали на коалицију са радикалима у некој наредној влади.¹⁰⁰⁵ Највише су бранили официрски кор самосталци, а међу њима М. Драшковић, чије једно иступање (6. II 1914) издвајамо. Оптужио је владу да

¹⁰⁰³ СН, 25. јануар 1914. године

¹⁰⁰⁴ Д. Батаковић, н.ч., стр. 485: "...београдског гарнизона, који је иначе систематски био попуњаван официрима наклоњеним радикалима..."

¹⁰⁰⁵ То се види из дела дискусије у Народној скупштини 14. фебруара напредњачког посланика В. Маринковића: "Онога дана када се позовемо лојално и отворено и када Влада отворено и одговорно изјави да има неких чинилаца, који јој сметају неодговорно, и позове парламент у помоћ, она може рачунати на нас, ако јој је помоћ устреба. Све дотле ми нећемо да узмемо на знање оно што се у јавности пише, и испод руке протура, па макар то било у владином органу, нити да Владу разрешимо макакве одговорности због тобожњих неодговорних чинилаца." *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 835.

Ј. Жујовић изнео је 1. XII 1914. године разговор са напредњаком П. Маринковићем, који му је, поред осталог, изнео како им је Пашић нудио коалицију а њему министарско место: "Рекао му је да се влада мора појачати коалицијом, да његови (фузионаши) не трпе самосталце и радије ће с напредњацима..." – *Дневник*, књ. 2, стр. 33 – 34.

шири разједињеност у војсци¹⁰⁰⁶. Позвао се на писање *Самоуправе* у којој је неколико пута тврђено да у војсци постоји преторијанство, да у официрском кору има упливних и јаких официра који хоће да се државом управља по њиховој вољи, да се влада налази у притешњеном положају од тих официра, да води борбу са њима и да је, у моментима, у тој борби била у опасности да подлегне и да би се на тај начин успоставила власт преторијанаца у земљи. На ову Драшковићеву оптужбу одговорио је С. Протић оптуживши опозицију да иде на руку официрима у њиховој непослушности према влади и да неки чланови опозиционих странака нападају владу у официрском листу *Пијемонт*.¹⁰⁰⁷ Радикалски посланик М. Трифуновић оптужио је опозицију 27. фебруара да брањењем официра жели војску привући на своју страну, именујући при томе либерала (националца) Ж. Рафајловића, који је одговорио да су "националисти" увек били против тога да се војска приближи некој странци.¹⁰⁰⁸ Опозиција је критиковала тврдње дела радикалског врха да у војсци влада хаос, највише са аргументом да је то немогуће јер војска има највеће ратне резултате. Вероватно је због тога и другог, Пашић изнео корекцију таквог радикалског става делом дискусије 14. фебруара: "Ви ћете признати, да уопште узев, да је од свију војсака, које су дејствовале на Балканском полуострву, да је српска војска најбоље вршила своју дужност и да су српски официри најколегијалније поступали са својим војницима. (На десници: Одобравање и пљескање). То је опште мишљење у целој Европи, и то мишљење не треба ми да потцењујемо и да наводимо поједине примере, које ће то опште лепо мишљење о нашој војсци и нашој земљи умањивати."¹⁰⁰⁹ Међутим, изнети став није имао већи утицај на заоштрени политичку борбу у Србији.

Како је у *Пијемонту*¹⁰¹⁰ изношена и претерана критика радикалског врха, што су у истраживаном периоду чинили и други политички и опозициони

¹⁰⁰⁶ "Ми мислимо да је врхунац хаоса који се може имати у војсци, кад влада дели официрски кор на своје и туђе. (Одобравање и пљесак код самосталаца на левици)" - *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 658.

¹⁰⁰⁷ В. Вучковић, н.ч., стр. 185.

¹⁰⁰⁸ *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 1092 – 1093. Ж Рафајловић: "... Ако се кад појавило какво двојство у војсци, ми смо били први који смо против таквих појава устајали. Ми нисмо дали да се војска приближи ни једној ни другој странци, нити икаквој котерији. Ми смо желели и желимо да војска остане само војска и ништа друго, да би била кадра наше националне задатке увек и у сваком тренутку извршити." – исто, стр. 1093 – 194.

¹⁰⁰⁹ *СБНС*, стр. 833; *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, стр. 557 - 558.

¹⁰¹⁰ Лист полутајне организације Уједињење или смрт, излазио Београду од 1911. до 1915. године. На почетку је будио националну свест и пропагирао ослобођење и уједињење српског народа.

листови, највише Стојана Протића па Николе Пашића¹⁰¹¹ (шире у наредном питању), министар војни је наредбом 22. II/5. III 1914. године негирао изјавом да је лист *Пијемонт* представник војске и подсетио официре о одредби Правила службе у вези сарадње са штампом и дисциплинске одговорности због не придржавања тога.¹⁰¹²

Радикалска влада тражила је да се њеним министрима, када посећују поједина места у унутрашњости, јављају и команданти дивизијских области а што је било предвиђено војним прописима само за министра војног, с обзиром да је уместо краља командовао војском и био првопретпостављени наведеним командантима. Међутим, ђенерал Степановић као министар војни, није захтевао да команданти испуњавају ту обавезу и када је службено посећивао неке војне установе Министарства војног на територијама дивизијских области, које су снабдевале те установе, односно, био је против тога да командантима одузима време због тога. Немам података како су други министри војни инсистирали на ту протоколарну обавезу. Када је министар правде Марко Ђуручић са супругом приспео у Скопље, преноћио у салонском вагону и ујутру отпутовао за Приштину, мајор Д. Мићић, који је обављао дужност команданта места уместо команданта Трупа нових области (нови назив од 28. марта 1914. године Маћедонско – косовских трупа) и Вардарске дивизијске области ђенерала Д. Поповића, добио је полицијски извештај о приспећу наведеног министра, када је овај већ отпутовао за Приштину. Због тога о томе није ништа известио ђенерала Поповића. Након неколико дана министар војни затражио је актом, који је лично

Затим је лист, посебно после смрти уредника и његовог фиктивног власника Љубомира Јовановића Чупе (1913), почео губити своју примарну улогу и окренуо се унутрашњим политичким питањима. Радикалну странку, а посебно њену владу, критиковао је и жучно. Тада је уредник био дипл. правник Бранко Божовић, од ранији сарадник и пријатељ Јовановића и члан његове групе наведеног удружења (Црне руке).

¹⁰¹¹ Само у броју 233 од 14. октобра 1914. године *Српских новина* објављено је шест судских поступака против *Пијемонта* због увреда и клевета председника владе и једног због клевете министра финансија.

¹⁰¹² *СВЛ*, 1914, стр. 141 – 142: "У нашој јавности, а с позивом на писање листа *Пијемонта*, говори се и тврди, да је лист *Пијемонт*, чак и меродавни представник војске.

Правилном службе I део, предвиђено је: да војна лица без разлике чина и звања не смеју учествовати ни као прости сарадници, нити у функцији издавача, уредника итд. каквог листа који би расправљао политичка и социјална питања.

Поводом горњег, министар војни сматра за дужност да изјави, да ни један политички лист, па ни *Пијемонт* не представља, нити сме представљати вијску, нити њене официре, нити у име њихово пише и говори.

Свако учешће војних лица по политичким листовима, ако би се утврдило, сматраће се као противно дисциплини, војном духу и војничким односима у опште, па ће се према таквима поступати по одредбама о војној дисциплини (тачке 6. и 21. члана 4). Из Општевојног одељења Војног министарства..."

писао, од ђенерала Поповића изјашњење због не изласка пред министра правде. Поповић је запитао Мићића о чему се ради, и, када му је овај објаснио изнето, рекао: "Добро! Одговорићу им ја већ тако, да ће се господа министри пушити. Чудим се да ме Душан није питао што се и госпи Бојки нисам јавио."¹⁰¹³

Влада је одлучила 3/16. марта 1914. године да испита пословање Офицерске задруге јер је председник руске владе В. Н. Коковцов пре два месеца известио Пашић да Офицерска задруга дугује Међународној трговинској банци 3,728.000 франака за кредит који јој је гарантовала руска влада 1910. године, те је тражила да влада Србије исплати дуг. За испитивање финансијског стања Офицерске задруге влада је одредила комисију од лица из министарстава војске и народне привреде. Извештај комисије, поднет крајем марта, влада је објавила у *Самоуправи* 26. априла. Главни налаз се састојио у открићу мањка од 720.000 динара. Руски војни изасланик пуковник Артамонов имао је обавештење да је управник задруге Чедомиљ Јовановић, пријатељ завереника, употребио новчана средства те установе за "патриотске великосрпске сврхе", за помагање *Пијемонта* и за друге политичке акције; неки од исплатних налога били су, наводно, издати у сагласности с војводом Путником, а неки, такође наводно, и са одобрењем престолонаследника Александра.¹⁰¹⁴ Међутим, у литератури у вези овог питања, превиђени су и други моменти из рада Задруге. Увођењем нове униформе 1908. године официрима су повећани лични расходи а приватни добављачи подигли су јој цене. Како су се дуговања официра повећала и због других разлога и били плен зеленаша и других поверилаца а задруга финансијски позитивно пословала, одлучено је да им Задруга даје позајмице на две године ради измирења дуговања у грађанству, а што је једно време била пракса Управе фондова за неке категорије сиромашног становништва (да сељаци не продавају имања ради отплате дугова и друго). За официре неисплаћени дуг имао је за последицу кажњавање губитком чина, тиме и посла. Друго, јавно дуговање официра код приватних поверилаца сматрало се да може имати негативних последица по углед и ауторитет старешина и војске у целини, као и да се види колико је официрски кадар укупно задужен, те је од 1910. године предвиђено правилима да њихово задуживање код Офицерске задруге може бити познато

¹⁰¹³ Д. Мићић, н.рук. у АВИИ, стр. 52, где је написао и "Може се мислити какво је изјашњење дао генерал Дамњан и шта се је све из тога излегло."

¹⁰¹⁴ В.Ј. Вучковић, н.д., стр. 184 – 185, док је текст на страни 186. погрешан - да су црнорукци одмах 27. априла одржали конференцију задруге! и друго.

само војсци, односно да само она може имати увид у задуживања својих чланова ("Сва решавања по новчаном одсеку тајна су..."). Ратови 1912 – 1918. године пореметили су а затим и угасили пословање Задруге. Фебруара 1913. године чланство је обавештено да због нередовног слања новчаних улога Задруга не може да ради. Наређено је да се уплате одмах обаве, јер би, у противном, следило отпуштање радника.¹⁰¹⁵

Радикалски врх је октобра 1913. године преко *Самоуправе* више пута запретио уреднику *Пијемонта* Б. Божовићу и управнику Задруге Ч. Јовановићу зато што су "потерали лисицу, али ће истерати курјака. То им ми јамчимо."¹⁰¹⁶ Наиме, *Пијемонт* је почео жешће да критикује Радикалну странку, жешће од осталих странака, посебно у уводнику *Да ли је потребна нова странка?* у броју од 5. IX 1913. године и у чланцима у вези пензионисања генерала (војводе) Мишића 4. 20. и 23. IX и 3, 6, 11. и 15. X. *Самоуправа* их је их прво упозорила 5. X 1913. године (стр. 2, чланак, стуб. 3 *Пијемонтове жалобојке за генералом Мишићем*: "...То није у *Пијемонтовом* интересу. Препоручили бисмо му да се окане оне блесасте кампање противу радикала и да престане истицати себе као некаквог заточника официрског кора и војске...") а након четири дана озбиљнију горе изнету претњу, као и "Покушао је (*Пијемонт* – прим. В.И.) само да брани оног ћосавог Чеду, који већ неколико година наноси моралну и материјалну штету Официрској задрузи и који се брине за издржавање *Пијемонта* [...] Ми смо још у напред свратили пажњу господи да ту никакву одбрану и не покушавају..."¹⁰¹⁷

На незаконите поступке владе (финасијску контролу у војним јединицама и установама могли су да врше Главна контрола, скупштински анкетни одбори и комисије које одреди министар војни или Задруга, а не владине), као и ненадлежног суспендовања управника Задруге, за што је био надлежан само њен Главни одбор, већина чланова Главног одбора Официрске задруге поднела је оставке 17/30. марта.¹⁰¹⁸ О томе је председник тог одбора писмом од 20. марта

¹⁰¹⁵ М. Милићевић, *Официрска задруга Краљевине Србије*, у: *ВИГ*, 1 – 2/2003, стр. 117 – 120. Аутор, објављујући историјат Официрске задруге, уопште није споменуо овај битан случај из 1914. године.

¹⁰¹⁶ *Самоуправа*, бр. 232 од 9. X 1913, стр. 1, на крају чланка *Брљивом директору "Пијемонта."*

¹⁰¹⁷ *Исто*.

¹⁰¹⁸ В. Казимировић наводи да је разлог оставки чланова Главног одбора био суспендовање управника Официрске задруге Ч. Јовановића – Ћосе на заузимање министар унутрашњих дела С. Протића – *Црна рука*, стр. 589. Међутим, једино је Главни одбор био надлежан да поставља, смењује и решава и друга персонална питања у вези управника Задруге по чл. 20 *Правила*

известио министра војног, који је својим наређењем од 1/14. априла прогласио оставке неважећим и на основу чл. 44 и 48 *Правила Официрске задруге* сазвао збор делегата за 27. IV/10. V са дневним редом: "1. Избор деловође збора и два члана за потпис записника; и 2. Избор чланова Управног и Надзорног одбора."¹⁰¹⁹ Иначе, Главном одбору истекао је мандат, али је погрешно што није јануара расписао збор чланова Задруге ради избора новог. Такође, ни министар војни није извршио своју обавезу, после наведеног пропуста Главног одбора, да у првој половини марта сазове збор који се требао састати крајем марта (о томе шире у 4. питању 4. поглавља).

Опозициони посланик Радојко Миладиновић на 59. седници Народне скупштине 13. марта тражио је да се активира предлог народног признања војводи Путнику "о издржавању и народном признању."¹⁰²⁰

Непознавање *Уредбе о граничној трупи* из 1913. године¹⁰²¹ од стране министра војног види и из забелешке на састанку МС од 11/24. априла 1914. године, где му је наређено да командири граничних рејона одмах известе о ванредном догађају, сходно наведеној уредби, своје претпостављене али и најближе полицијске власти "како би ова помогла или ако је сукоб и десио се некакв смртни случај, онда да полицијска власт изађе ради извиђаја. Видети Уредбу о пограничној стражи. Наређено 12. IV 1914."¹⁰²² Не само да је министар војни погрешно назвао уредбу, него је у овом случају морао да дозна своју обавезу из чл. 33 Уредбе да у споразуму са министром финансија пропише Правила граничне службе, што није учинио, него је издао наређење садржаја који је требао да буде део наведених правила.

Официрске задруге. Казимировић је и по овом питању више пута грешио у н.д. Тако на стр. 588 тврди да се Официрска задруга "под апсолутном контролом Црне руке, односно људи који су јој били привржени и беспоговорно одани." Међутим, таквих људи у Задрузи било мало.

Председник њеног Главног одбора био је војвода Путник и од 22 члана управе тројица су били црнорукци. Казимировић је навео двојицу (стр. 589). Наиме за делегате су бирани најстарији команданти пукова и батаљона и командири чета и водова а црнорукцу су били међу најмлађима. и била су само двојица млађа команданта батаљона.

¹⁰¹⁹ *СВЛ*, 1914, стр. 299, а на стр. 305 – 306. штапан је у рубрици *На знање* чл. 23 *Правила Официрске задруге* по којем је одређен број делегата из свих јединица и установа војске – укупно 44.

¹⁰²⁰ *СН*, бр. 61 од 15. марта 1914, стр. 2.

¹⁰²¹ *СН*, 8. новембар 1913. године; *СВЛ*, 1913, стр. 518 – 522.

¹⁰²² АВИИ, Поп. 3, к. 458, 1/1. Претходно је, средином марта, министар спровео захтев да се министру финансија и председнику МС доставља сваких 15 дана бројно стање граничних трупа ради њиховог финансирања преко Министарства финансија из ванредног кредита из 1913. године, као је било предвиђено војним буџетом за 1914. годину.

Тзв. Уредба о приоритету цивилних власти над војним у новим областима од 8/21. марта¹⁰²³ још више је заострила сукоб између владе и официрског кора. У литератури преовлађује схватање да је њом Стојан Протић хтео да уздигне урушени ауторитет полицијских власти у новим областима и да се официри доведу у подређени положај. Није примећено да је да уредба била правно неваљани акт. Написана је у облику краљевог наређења, без наслова а њом није стављена ван снаге претходна уредба из 1907. године.¹⁰²⁴ Суштински, она је била наредба а не уредба, иако су је супотписали сви министри. Њом је предвиђена предност цивилних власти над војним у новим областима без обзира на врсту светковине, ранг, положај, платни разрез представника власти и друго.¹⁰²⁵

У пракси, приликом службе у црквама, томе није даван већи значај. Тако су у Скопљу представници војне власти, укључујући и команданта Трупа нових области генерала Д. Поповића заузимали леву страну, а окружни начелник са својом свитом десну. Када је овом уредбом наређено управо тако да се поступа, генерал Д. Поповић је са својим командантима заузео десну страну. Због тога је од стране владе пензионисан 12/25. априла 1914. године¹⁰²⁶ а да претходно против њега није покренут дисциплински поступак и, евентуално, изречена казна губитка службе а тиме и пензионисање. Да ли је влада "наредила" или није министру војном да га стави под суд, или је од тога одустала, јер преходно није обезбедила и трећег генерала у Војнодисциплинском суду, или је била поучена претходним изјашњењем генерала Поповића и/или је била свесна правне мањкавости "уредбе" и друго, може се само претпостављати. Министар војни је у својој бележници записао 9. априла на министарској седници елементе указа о пензионисању Поповића, постављању на његово место два лица (генерала В. Арачића и пуковника Б. Терзића) и друга постављења, док је 11. априла записао коначну верзију указа, после изношења "како мисли Њ.В. Престолонаследник и Краљ," по којој је командант Трупа нових области постао генерал Петар Бојовић,

¹⁰²³ *СН*, 12. март 1914. године а није објављена у *Службеном војном листу*, где су објављивана и сва наређења осталих министара, која се имало односила на војна лица.

¹⁰²⁴ *Уредба о прослављању државних празника и народних светковина* од 23. фебруара 1907. године.

¹⁰²⁵ "... онда ће представник, односно, представници грађанске власти, држати десну, а представник, односно представници војне власти, леву страну."

¹⁰²⁶ *СН*, 15. април 1914. године.

дотадашњи начелник Штаба Главне инспекције и друго.¹⁰²⁷ Указ на потпису краљу није носио министар војни, иако га је он формално предложио и супотписао.¹⁰²⁸

Чим су старешине београдског гарнизона дознали за пензионисање генерала Поповића, скупило се њих 30 у официрском дому 13/26. априла на заједничку вечеру. Управник вароши Београда о томе је известио министра Протића а овај је то изнео на министарској седници 15/28. априла, доставио списак присутних официра и виших војних чиновника и тражио да се изда наредба за официре да се не мешају у политику.¹⁰²⁹ Међутим, таква наредба би била излишна, јер је тражено већ било регулисано Правилном службе и није написана¹⁰³⁰, а видело се непознавање прописа, осим њиховог непоштовања, од стране Протића¹⁰³¹. На забелешкама са тог састанка министар Стефановић је записао шта је министар Протић рекао за мајора А. Благојевића у Народној скупштини а према стенографским белешкама¹⁰³², које више не постоје, а у њима, према писању ондашње штампе, било је крупних негативних критика против радикала.

Министар Стефановић је претходно, 1/14. априла, записао да је мајор Божин Симић, командант жандармеријског одреда у Скопљу, непажљив према министру унутрашњих дела, да му се није никако јавио и чак у возу са министрима није хтео да им се јави. Није записао да командант Дринске

¹⁰²⁷ АВИИ, П – 3, к. 458, 1/1.

¹⁰²⁸ АС, ДК, Дневне ађутантске белешке за 1914. Министар Стефановић је био код краља тек 18. априла.

¹⁰²⁹ АВИИ, П – 3, к. 458, 1/1, лист. 9 и 14. У том списку половину су чинили завереници, од којих су десет били црнорукци. Неко је подвукао четири официра, који су били и завереници и црнорукци, осим Војислава Танкосића, чије презиме написано као Станковић, и Љубомира Вуловића, чије је име записано као Љутомир. Очито неко ко није знао да не постоје официри са тим именима и презименима.

¹⁰³⁰ Б. Глигоријевић у: *Краљ Александар Карађорђевић*, стр. 69 –70, наводи да је на тој вечери било 50 – 60 официра, да је влада наредила да се целокупна полиција стави у стање приправности и да је истрага све то ублажила јер је командант места послао извештај Министарству војном да то није била седница, него једна обична другарска вечера... Аутор се за изнето позвао на бележницу министра Стефановића (документ у претходној напомени - АВИИ, к. 458, 1/1) у којој то није наведено.

¹⁰³¹ То је најшире аргументовао и М. Живановић у: *Пуковник Апис* а издвајам један цитат. Протића, који је новембра 1913. године говорио у Народној скупштини како ће да се влада у новим областима, запитао је социјалистички посланик Д. Лапчевић: "По којој је то одредби Устава?", а Протић је одговорио: "по оној одредби Устава, које нема у Уставу". – стр. 37, нап. 16.

¹⁰³² Исто: "Пре него што је господин мајор написао тај дрзак и безобразан акт...". То је била конкретна притужба мајора Благојевића о злоупотребама полицијског писара Тихомира Марјановића, коју је предао писарници Министарства унутрашњих дела 20. марта 1914. године. Међутим, деловодник тог министарства за тај и поједине друге датуме је исцепан а направљен је други фалсификован регистар са око половину докумената из 1914. године, а само који су сачувани.

дивизијске области, пуковник Никола Стефановић, прослављени командант дивизије није се јавио министру привреде Велизару Јанковићу, када је овај био у Ваљеву.¹⁰³³ Иако је Стефановић успешно обављао у рату две године генералску дужност (команданта дивизије) није произведен у чин генерала.

Пензионисање генерала Поповића изазвало је још велико незадовољство код официра, који су му у Скопљу приредили такву опроштајну вечеру и испраћај "какав он сигурно никад није доживео, јер није био симпатичан, ни као друг ни као старешина. Далеко је био од тога да изазове љубав и одушевљење код својих старешина."¹⁰³⁴

Генерал Поповић, по пензионисању дошао је у Београд, уручио министру војном свој предлог да се Уредба повуче, изабран је једногласно од делегата официра свих јединица, установа и гарнизона на њиховом збору 27. IV/10. V за председника Управног одбора Официрске задруге (војвода Путник за председника Надзорног одбора, уједно као најстарији и за председника Главног одбора) и два пута посећивао краља са предлогом да се уредба о приоритету повуче а што су чинили и војвода Путник и други. Несумњиво је да је краљ био свестан отпора официра према уредби.¹⁰³⁵

Следећег дана на збору (конференцији) делегата и чланова новоизабраних руководећих тела Задруге прочитан је извештај владе о мањку задруге од 720.000 динара и примљен је као информација. Збор је изабрао своју комисију од чланова Управног и Надзорног одбора са задатком да у року од месец дана изврши преглед задругиног финансијског стања, сравни свој извештај са оним владине комисије, о свему извести Управни одбор, који, ако се открију

¹⁰³³ Д. Батаковић, н.ч., стр. 483 – 484, нап. 21, где је аутор записао и: "Више водећих војних старешина, озлојеђени доношењем "Уредбе" спремало се да поднесе оставку. Најгласније незадовољнике међу официрима влада је преместила из Београда..."

¹⁰³⁴ Д. Мићић, нав. рук, стр. 53. Или: "Али је нерасположење код официра постало опште и достигло кулминацију када је тадањи ђен. Дамњан Поповић био пензионисан због тога што је енергично протествовао противу нове Уредбе о приоритету у једном свом рапорту зашта могу послужити за доказ два факта: помпезан опроштајни банкет, који су му приредили офиц. Скопљ. гарнизона и нешто доцнији његов избор за председника Управног одбора Официрске задруге од стране свију, тада присутних делегата из целе војске... Тај банкет је произвео силан утисак на официре осталих гарнизона у Нов. обл. који су листом честитали официрима Штаба Нов. обл. на њиховом држању и у исто време уверавали их да се и они придружују њима са готовошћу да даду и они изрази свога негодовања противу учесталих напада на достојанство војске. Банкет је сем тога нашао одјека и у београдском гарнизону а и у осталим гарнизонима старих области..." – АС, Соунску процес, ф. 22. а.ј. 12, стр. 3.

¹⁰³⁵ Д. Живојиновић, н.д., стр. 437. Приликом посете краљу 22. маја (с.к.) Поповић је предлагао изнето и да, ако влада не повуче уредбу, да се промени – исто.

злоупотребе, предузме мере да се кривци предају суду.¹⁰³⁶ Претходно су *Самоуправа*, 25. а затим и *Новости* непосредно пре одржавања збора Задруге, 26. априла објавили извештај владине комисије о дефициту о Официрској задрузи из које се види да је то била владина комисија и поједине нетачности, напр. "да су официри и за време рата редовно и уредно своје обавезе испуњавали."¹⁰³⁷

У *Пијемонту* је оптуживан министар војни Стефановић што је официрски кор предао на милост и немилост радикалима а није ништа учинио да заштити њихову част. Објављена је и депеша генерала Бојовића од 21. маја/3. јуна о оправданом незадовољству официра Трупа нових области (више речи у наредним редовима) па је *Пијемонт* забрањен да се растура, као и лист *Звоно*, у Новим крајевима. Тада се *Пијемонт* самофинансирао а у новим областима имао је 14.000 претплатника.¹⁰³⁸

Радикалска влада је желела да борбу пренесе у Народну скупштину рачунајући на своју већину. У том циљу радикалски посланици Богдан Јанковић и Миша Трифуновић поднели су 25. априла интерпелацију на председника МС због незадовољства у официрском кору због Уредбе о приоритету.¹⁰³⁹ На наручену интерпелацију Пашић је већ 29. априла на 76. седници НС дао одговор да је повод доношења уредбе био сукоб једног команданта дивизије са окружним начелником; да влада нема ништа против да се питања из уредбе регулишу посебним законом; да је и у другим земљама ово питање решено као у уредби

¹⁰³⁶ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 186, наводећи као извор писање *Политике* од 28. и 29. априла 1914. године. Вучковић је изнео погрешне закључке: "На тај начин, настојећи да одстрани контролу државних власти, црнорукци су се упињали да задрже искључиво право оцене пословања својих присталица или, боље рећи, свога тајног руководства. Од задругине афере направили су питање официрске части."

¹⁰³⁷ "...председник комисије (владине – прим. В.И.) за извиђај неисправности у Официрској задрузи ђенералштабни пуковник г. Душан Поповић, предао је министру народне привреде извештај о раду комисије..." . *Новости*, 26. и 27. април 1914, стр. 2. Поповић је остао пуковник јер је као начелник Општевојног одељења Министарства војног, на којег су га поставили радикали, на себе преузео кривице за незаконитости у набавкама, које су на Крфу 1916. године износили опозициони посланици кривећи радикале. Поповић је хитно послат у Италију за војног аташеа, односно постао недоступан да одговара на незгодна питања.

¹⁰³⁸ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 186; Д. Батаковић, н.ч., стр. 485, нап. 27.

¹⁰³⁹ "Последњих дана опажа се овде у Београду, судећи по нашим листовима и приватним разговорима на јавним виђеним местима, неко незадовољство међу официрима [...] Како се ове појаве могу штетно одазвати на ауторитет државне власти и државних интереса, потписатима је част..." – *Новости*, 26. април 1914, стр. 2

(нетачно¹⁰⁴⁰ – прим. В. И.); да има свечаности где се износе политичке изјаве, а то не могу чинити официри, јер се не смеју мешати у политику, а за што су позвани окружни начелници као представници владине политике и др.¹⁰⁴¹ Опозициони посланици су примењивали већ испробани метод: преувеличавали су могућу моћ владе као парламентарне, али да је влада немоћна, води погрешну политику и да је треба сменити. Социјалистички посланик Д. Лапчевић бранио је владу али је тражио опште право гласа "и оградити се целим народом па ће официри бити немоћни."¹⁰⁴² Др Војислав Маринковић, напредњак, оптужио је владу да се иза неспорног принципа да је грађанска власт виша од војне, уредбом бави рангом чиновника¹⁰⁴³ у оквиру само једне епизоде борбе владе са официрима, "која је много раније започела. До те борбе није смело доћи. Њу је изазвала рђава владина политика и сад је влада у безизлазној ситуацији. Ма како се окончала борба,[...], државни интереси биће повређени [...] Влада тражи поверење у парламенту тек сада, када је пропала у оном другом парламенту у Официрској задрузи¹⁰⁴⁴ [...] ако се влада повуче пред официрима, онда ће бити повређен принцип престижа грађанске власти, буде ли влада победила онда ће ослабити слогу народне одбране..."¹⁰⁴⁵ Самосталац М. Драшковић изнео је више аргумената против владе: Влада "је унела у центар дискусије оно што је на

¹⁰⁴⁰ Пашић није знао како је то питање решено у другим земљама па је послао циркуларни телеграм посланицима Србије да га извести како је оно регулисано у земљама акредитације. Ујутру, на дан одговора у Скуштини добио је одговор од посланика из Берлина: да у Немачкој нема о том питању прописа; у случајевима где су цивилна и војна власт нају заједно и када је исти ранг представника, одлучује се према времену постављења; да је командант корпуса (нижа дужност од команданта Трупа нових области која је била у рангу армије дивизијског састава) увек старији од обер. президента провинције (виша дужност од начелника округа); да је тенденција у Немачкој, посебно у Прусској, да војне власти у питању церемоније имају приоритет и др. – *ДСПКС*, књ. 7, св. 1. док. 646 од 29. IV/12.V 1914, стр. 802 – 803.

¹⁰⁴¹ *Новости*, 30. април 1914.

¹⁰⁴² Исто, стр.2.

¹⁰⁴³ Маринковић је шире изнео питања из уредбе о приоритету у вези разних свечаности и специфичности и навео је пример и да су грађанске власти у Србије надмоћне над црквеном, али да има случајева када се представницима црквене власти даје већи ранг у односу на грађанске и изнео пример да "чак и краљ, који је несумњиво најстарији, у извесним приликама љуби митрополита у руку." – Исто.

¹⁰⁴⁴ Официри су бојкотовали радикалски врх скоро свуда: У Главном одбору Српског лекарског друштва, које је било по Санитетским одељењем Министарства унутрашњих дела, није било ни једног санитетског официра, иако је пре тога официр био барем потпредседник (сви санитетски официри били су чланови СЛД); у Српском олимпијском комитету остало је само четири официра на највишим и извршним функцијама; мајор др Тодор Љ. Павловић, коме је додељена француска легија части из области друштвених наука, пре тога таква је била додељена само Јовану Жујевићу из природних наука, није хтео повељу да прими од званичника већ од дежурног питомца Војне академије у којој је био редовни професор и члан Академијског савета;...

¹⁰⁴⁵ Исто. Напредњаци су предложили прелазак на дневни ред "који буде признавао надмоћност цивилне над војном влашћу, а осуђује владу због политике, која је довела до ове борбе са официрским кором."

периферији. Она почиње оним чиме треба свршити. Уредба је само повод незадовољству у официрском кору, који одавно постоји. Незадовољство постоји двојачко: владе према официрима и официра према влади... Свуда се врше прегледи али се не води оваква кампања (као у вези Официрске задруге – прим. В.И.)[...] Ја имам документа да је влада правила рђав штимунг у јавности против Задруге. Ја имам два броја *Штампе* од 21. Марта [...] Онај који ми је ова два броја дао, тврди да је тај чланак плаћен *Штампи* 7.000 динара. Влада издаје толику суму у тренутку кад војници иду голи...Ми морамо чувати углед војске. Влада је та која мрља лепу слику официрског кора после славних ратова...Ако тога има (преторијанаца и преторијанских тежњи – прим. В.И.) влада је дужна да се о томе изјасни пред парламентом. Узрок незадовољства официра није уредба, већ се оно датира много раније [...] Управа, коју је влада завела у новим крајевима, не ваља. Тамо су постављене две врсте власти: жандармерија је стављена под власт полиције, а војсци је речено да се стави на расположење полицији..."¹⁰⁴⁶ Радикалска већина изгласала је влади поверење.

На 80. седници Народне скупштине 5. маја 1914. године, приликом дискусија у вези интерпелације на председника МС од две групе опозиционих посланика, министар војни одговорио је зашто је вршен преглед у Официрској задрузи, бранећи Пашића: "Кад се председник владе вратио из Петрограда, изјавио је на министарској седници да је тамо извештен да официрска задруга не одговара својим обавезама код Међународне банке [...] Ја сам 3. марта одредио комисију (нетачно, него влада – прим. В.И.) [...] Комисија коју смо одредили нашла је да Официрска задруга није могла оваквим радом да користи својим члановима, и да се досадашњи рад треба да прекине, ако се мисли на успех Задругин."¹⁰⁴⁷ У току наставка дискусија дошло до увреда и толике ларме, да је седница прекинута.¹⁰⁴⁸

Следећи корак радикалног врха да пензионише два "непослушна" команданта дивизијских области, потпуковника Аписа и још неколико генералштабних официра и мајора В. Танкосића, према делу литературе, спречио

¹⁰⁴⁶ *Новости*, 1. мај 1914, стр. 2. Издвајам и изнети пример за мајора Александра Благојевића, који је оптужио једног писара да је дошао на дужност са једним кофером а након три месеца се обогатио: "Један мајор известио је владу, да је један писар преносио "своје" ствари на каравану од 50 коња, па уместо да писар буде узет на одговор, министар полиције је захтевао да се мајор казни!"

¹⁰⁴⁷ *Политика*, 5. мај 1914, стр. 2

¹⁰⁴⁸ СН, 6. мај 1914. године.

је краљ. Сагласност није дао војвода Путник а противан томе је био и начелник Општевојног одељења Министарства војног генералштабни пуковник (касније генерал) Крста Смиљанић.¹⁰⁴⁹ Према Уредби о Генералштабној струци пензионисање и друга персонална питања генералштабних официра требала је да разматра Генералштабна комисија, чији је члан по положају био и пуковник Смиљанић, и да сагласност за та питања или предлог подноси начелник Главног ђенералштаба, тада војвода Путник.

Престолонаследник се крајем априла појачано ангажовао у кризи, али је по савету околине почетком маја отпутовао у Врњачку Бању (и Апис је послао поруку – савет Александру да буде по страни). Ипак се у Бањи интересовао за збивања у Београду и, поред осталог, писмом је Пашићу препоручио Јашу Ненадовића и коњичког мајора (касније армијског генерала и ослонца краљу Александру) Петра Живковића за којег је написао: "...који ће Вам дати најбољу слику стања и расположења, и иначе је врло поуздан човек." Када га је истакнути радикал Настас Петровић упознао да се у Београду "нешто спрема против владе", изненада се вратио у Београд 17/30. маја.¹⁰⁵⁰

Александар се сусретао са официрима, одлазио скоро свакодневно у Главни ђенералштаб и Министарство војно и др. Одлучио се да посредно успостави везу са Аписом преко потпуковника Милана Г. Миловановића Пилац (црнорукац и шеф Ђенералштабног одсека Општевојног одељења, одсека преко којег се одвијала главна војна функција – командовање војском), који се сматрао као толерантна личност. Састанак се одржао у Штабу Дунавске дивизијске области. Миловановић је покушао да "отвори очи" престолонаследнику, улио је доста жучи у своје излагање; изнео је Александру неизвесну будућност ако напусти своје старе пријатеље и ако се влада опет повери Пашићу, додирнуо је једну осујећену женидбу престолонаследника са руском принцезом и др. На јучне Пилчеве речи Александар је одговорио такође оштро: "Он ће сутра да краљује у земљи, па или ће да влада као што се влада, или неће да влада. Он

¹⁰⁴⁹ М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 43; Д. Батаковић, н.ч., стр. 484, нап. 21; Б. Глигоријевић, н.д., стр. 74 и други позивајући се на писање *Политике* од 26. априла и *Новости* 27. априла а Глигоријавић и на забележен разговор потпуковника М. Миловановића Пилца са престолонаследником. Р. Драшковић у посмртно објављеном рукопису *Преторијанске тежње у Србији* наводи да је лично упитао пуковника (треба дивизијског генерала у пензији) Стефановића, тадашњег министра војног три године пред министрову смрт, да ли је припремио указ за пензионисање наведених официра, који му је одговорио да није, него су то биле "новинарске фантазије" – стр. 181.

¹⁰⁵⁰ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, стр. 72.

жели да буде владар и не пристаје да се њиме влада. Али спреман је да пређе преко свега и нуди компромис: Пашићев кабинет остаје на влади, Уредба о приоритету ће се повући, Стојан Протић неће бити министар, а Пилац ће бити узет у Главну инспекцију војске као његов лични сарадник, док ће Апис и његови пријатељи остати на својим положајима. Закључено је примирје. Све се завршило тако што су се Александар и Пилац изљубили у знак помирења."¹⁰⁵¹ Један од разлога жучног наступања Пилца била је његова љутња на радикале од којих је полицијски праћен а због њиховог судства за 10 година није могао да поврати дуг од једног радикала, који је постао рачуноиспитивач у Главној контроли иако је претходно кривично кажњен затвором због проневере!¹⁰⁵² Убрзо је објављен указ по којем је потпуковник Миловановић разрешен дужности а на његово место постављен потпуковник Михаило Љ. Јовановић,¹⁰⁵³ будући дивизијски генерал и помоћник министра војске и морнарице 1924. године.

У то време појачавали су се сукоби између опозиције и радикала. Опозиција је успешно опструирала рад Народне скупштине, те није могао да се донесе закон о буџету и други, посебно у вези уређења нових области. Таква ситуација захтевала је од краља да се активније постави. Разговарао је са Пашићем и Путником и захтевао да Пашић повуче Уредбу, поред решавања битнијих политичких питања, а Путник са министром војним да дисциплинује офицере, који су се мешали у политику. У литератури,¹⁰⁵⁴ позивајући се на документ у којем руски амбасадор Хартвиг пише да је краљ захтевао мере против "Црне руке", аутори наводе те офицере као црнорукце. Међутим, тада та организација стварно није функционисала јер је у ратовима преполовљена као и њена Врховна управа из које су погинули и председник и секретар, него поједини њени бивши истакнутији и екстремнији чланови – појединачно или групно. У ситуацију да се мешају у војну политику нашли су се и многи други офицери,

¹⁰⁵¹ Б. Глигоријевић, н.д., стр. 73 – 74. Пилац је у свом заточеничком дневнику после Солунског процеса записао да то није било право помирење, јер се са престолонаследником заувек престала свака сарадња.

¹⁰⁵² За повраћај дуга Пилцу од око 1250 динара ангажовао се и његов отац Гргур Миловановић, професор Велике школе и државни саветник у пензији са неколико чувених адвоката. Међутим, Апелациони суд је враћао предмете на почетак због ситних грешака првостепених судова (није у пресуди унета нова адреса Пилца и слично) – АС, Фонд Апелационог суда, 1909, ф. 23, бр. 199 – један од ретких предмета Апелационог суда, који је сачуван.

¹⁰⁵³ *СН*, 25. мај 1914, стр. 1.

¹⁰⁵⁴ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 188, Д. Батаковић, н.ч., стр. 484; Д. Живојиновић, н.д., стр. 438.

који нису били у наведеној организацији. Да је краљ споменуо ту организацију, он би морао захтевати да се она распусти, а такође и Пашић и други саговорници. Краљеви захтеви нису извршени. Пашић је оправдање да се уредба не мења нашао у Одлуци Министарског савета од 31. маја 1914. године по којој је требало да се о њеном садржају донесе закон и оформљена је комисија за припрему тог закона.¹⁰⁵⁵ Криза се у држави погоршавала, управо како је писала *Политика* 9. маја 1914. године. Пашић је поднео оставку 20. маја/2. јуна.

Новопридошлог команданта Трупа нових области генерала П. Бојовића дочекао је његов начелник штаба генералштабни пуковник, црнорукац Милутин Лазаревић и одговарао му је на питања а у вези Уредбе о приоритету да је официрски кор једнодушан. Генерал је изразио задовољство и захтевао је: "...Ви пак наставите да се све сврши на миран и леп начин те да се не деси никаква повреда против реда и дисциплине и не поквари се онај леп утисак који су официри стекли својим јуначким држањем у ова два рата."¹⁰⁵⁶ Исти став је заузео и пуковник Б. Терзић, односно, обојица су се у погледу Уредбе о приоритету солидарисала са генералом Поповићем. "Том уредбом успели су радикали да уједине против себе цео официрски кор с војводом Путником на челу. Изузетак је чинила само мала група официра из београдског гарнизона, окупљена око Беле руке. Они су се спрегли с радикалима противу Црне руке, а то је у овом случају значило против целог официрског кора."¹⁰⁵⁷ Пуковник Лазаревић се ангажовао код официра и на њих утицао онако како су то захтевали команданти Бојовић и Терзић. Убрзо је пуковник Д. Димитријевић Апис јавио пуковнику Лазаревићу да је војвода Путник обавештен о стању духа код официрског кора и да је обећао да ће се лично ангажовати код краља да се промени Уредба о приоритету али да је потребно да га официри потпомогну депешама упућеним непосредно краљу из свих гарнизона нових области, јер министар Стефановић са мањом групом официра око престолонаследника и које су радикали довели у Београд, стално доказује краљу да незадовољства међу у официрском кору нема. Лазаревић се консултовао са више официра и поручио је Апису да замоли Путника да им одобри да се редовним путем обратe колективним молбама министру војном, како би било све по прописима и да се не заобиђу команданти Бојовић и Терзић,

¹⁰⁵⁵ Д. Живојиновић, н.д. стр. 438, где је дат и састав комисије.

¹⁰⁵⁶ АС, Солунски процес, ф. 22, ај. 12, стр. 4.

¹⁰⁵⁷ Д. Мићић, н.р., стр. 53.

који су прихватили тај официрски покрет. Апис је јавио да је војвода одобрио такав поступак¹⁰⁵⁸ и одмах су, 17/30. маја, команданти свих самосталних јединица Вардарске дивизијске области дошли код пуковника Терзића и известили о молби официра. Терзић је о томе обавестио генерала Бојовића и обојица су изразили одушевљење према том покрету и начину извођења. Бојовић је наредио начелнику Штаба да напише депешу свим командантима дивизијских области са питањем да ли и код њихових официра постоји нерасположење, "препоручујући му (Милутину) да њену садржину тако стилизује да команданти дивизија буду њоме окуражени те да не укоче ствар из бојазни како ће је ђен. Бојовић примити."¹⁰⁵⁹

После неколико дана стигли су одговори команданата дивизијских области од којих су команданти Брегалничке (уствари помоћник команданта пуковник Ђорђе Ђорђевић Грос, јер се пуковник Ј. Викторовић на време склонио) и Косовске изјављивали у погледу расположења и жеља својих официра оно исто што је за своје официре изјавио командант Вардарске дивизијске области, а команданти Битољске и Ибарске да код њихових официра нема никаквог нерасположења, али су се убрзо демантовали новим извештајима.

На основу извештаја команданата дивизијских области написао је командант Трупа нових области депешу министру војном 21. маја/3 јуна 1914. године. Наводим њен почетни необјављени део:¹⁰⁶⁰

"У последње време дошло ми је до знања да се осећа известан покрет међу официрима понеких гарнизона са тежњом да даду израза свом незадовољству у погледу некоректног држања полицијских чиновника у додиру са њима у служби и ван ове, као и у погледу писања извесних новина противу официра у циљу стварања неповерења према њима. То што се дало осећати, почело је да се

¹⁰⁵⁸ Војвода Путник је износио " сумњу да ће моћи краља да увери о потреби повлачења Уредбе, пошто му **министар војни стално доказује да незадовољства у официрском кору нема** (болдовао В.И.)." – Д. Живојиновић, стр. 437. У то време у престолонаследничковој *Трибуни* излазили су чланци у којима се тврдило да незадовољства међу официрима нема, већ је то конструкција неколицине "авантуриста", које би требало истерати из војске ако се жели да се одржи мир у њој.

¹⁰⁵⁹ АС, Солунски процес, ф. 22, ај., 12, стр. 5. Издвајам и следећи део писања Милана Гр. Миловановића према казивању Милутина Лазаревића: "Када је Милутин поднео овако састављену депешу на потпис ђен. Бојовићу, овај га је упитао: "Кажите Ви мени, зашто су и млађи официри револтирани овом Уредбом о приоритету кад њих лично она не тангира?" И кад му је Милутин одговорио да је то зато што их боли кад виде понижене своје више команданте који су их водили из победе у победу и у којима гледају оличење угледа и достојанства војске, онда је ђен. Бојовић скочио са столице и узвикнуо узбуђено: "То је лепо од њих", и није могао да заустави сузе, које су му од усхићења потекле."

¹⁰⁶⁰ Већи део депеше објавио је М. Живановић у н.д., стр. 220 – 221, нап. 53.

проводи у дело на тај начин што су се у току 17. и 18. овог месеца команданти јединица у Скопљу јавили команданту дивизије, да му саопште како се код официра њихових команди осећа јако негодовање према начину како се официрски кор третира у последње време у јавности, и да га замоле у име својих официра, да се у интересу угледа и достојанства официрског кора оваквим појавама стане на пут, те да се официри што пре заштите од даљих незаслужених вређања и унижавања."

"Чим се то незадовољство почело овако јасно да испољава, побојао сам се да официри не учине непромишљени корак, па зато сам издао 17. овог месеца увече наређење свима командантима дивизија ове области: да се сходним начином увере, има ли чега од овога, а ако има, да воде строго рачуна да свака жеља, молба или жалба официра у ма ком погледу буде у духу и границама субординације, дисциплине и постојећих правила." Затим је скраћено изнео садржаје свих извештаја команданата, где је навео и "Да ће официри по своме позиву и даље служити само Краљу и отаџбини, а никако појединим политичким странкама." и закључио:

"Извештавајући господина министра о предњем част ми је молити, да изволи наћи начина, да се изађе у сусрет овим оправданим молбама већине официра ове Области, које се свде искључиво на то, да им се заштити углед и поштеде њихови осећаји достојанства и честољубља, утолико пре што су те молбе изражене прописним легалним путем, што су целокупним радом и пре, за време и после рата дали видног доказа патриотизма и свести о својим дужностима према отаџбини. Пажња коју им овом приликом буду указали неће их ниуколико скренути са правца строго одређеног њиховим дужностима према држави, већ напротив даће им подстрека да продуже свој плодносни рад за славу и величину наше војске у чему ћемо их ми њихове претпостављене старешине подржавати."¹⁰⁶¹

Пуковник Лазаревић је послао копију наведене депеше пуковнику Димитријевићу да би била предата војводи Путнику, јер је рачунао ма могућност да министар Стефановић сакрије оригинал. Једино је та копија сачувана. Чим су официри Трупа Нових области сазнали да су се војвода Путник и генерал Бојовић истински заузели да се испуне њихове жеље, продужили су сасвим

¹⁰⁶¹ АВИИ, Пописник 5, к. 483, 1/1. Закључак депеше објавио је М. Живановић на претходно наведеним страницама, нап. 35.

мирно да врше своје дужности. Неколико дана након тога дошли су у Скопље Дража Павловић, радикалски посланик, и пуковник (касније генерал) Мирко Милосављевић, престолонаследников начелник штаба, да провере стање код официра. Нису имали никаквих примедби а пуковник је изразио и задовољство.¹⁰⁶²

За то време у Београду заоштравала се државна криза а краљ је понудио мандат Самосталној радикалној странци да формира нову владу са коалиционим партнером/рима. Радикалски врх послао је свог тајног човека, самосталског посланика и члана Главног одбора Самосталне радикалне странке Панту Туцаковића да придобије војводу Путника за радикале. Туцаковић је дошао код Путника са забележеним питањима¹⁰⁶³ за разговор и обећања. После завршених разговора Туцаковић је заборавио забелешку, коју је претходно поцепао. Путник је дао да се та забелешка састави и на њој је записао: "Осим овога г. Панта ми је говорио: да се не примим за м. војног, да мени није место уз Давидовића и Драшковића (самосталски прваци – прим. В.И.), да ћу гратификацију (предложено у Скупштини издржавање и народно признање Путнику – прим. В.И.) од фузионаша добити много брже него од самосталаца, да не будем противан да се и г. Пашићу изда гратификација у исто време самном. Хвали много државничку способност Пашићеву и како руски цар само о њему пита и како је он у свим приликама врло потребан; да је тако исто потребан и Пачу [...] Г. Панта се растао са мном незадовољан, али пун лепих речи. Овај рукопис личи ми много на Стојанов (Протића)."¹⁰⁶⁴ Путник је позвао у своју канцеларију потпуковника Димитријевића (Аписа), предао му залепљену забелешку са својим дописивањем, рекао му је да је однесе шефовима опозиције, а посебно Давидовићу и Драшковићу и да им покаже каквим се "лолским средствима користе старији радикали око његове личности." Нарочито му је скренуо пажњу на то да се извиди да ли је рукопис Стојана Протића. Димитријевић је

¹⁰⁶² АС, Солунски процес, ф. 22, ај. 12, лист 7 и 8.

¹⁰⁶³ Текст забелешке: "Војводи рећи: 1) Је ли могуће да ви радите са "Црном руком"? Невероватно је да он то велико име прља са људима који су прљави и оће да (их поправи). 2) Војвода треба да је ван политике док не свршимо посла. 3) Његову апанажу оставити за доцније. 4) Да је знао не би ли... (исцепано). 5) Кад уђе политика у војску онда је пропала. 6) Војска треба да је ван политике." – Снимак оригинала објавио је М. Живановић у: *Пуковник Апис*, стр. 233. и дао њен текст на стр. 244, сравњујући га са текстом из стенографских белешка са Солунског процеса, стра. 875 – 883, све у АС, Солунски процес; *Тајна превратна организација*, стр. 181 – 183.

¹⁰⁶⁴ Исто.

фотографисао ту забелешку и био са њом код Давидовића и Драшковића.¹⁰⁶⁵ Војвода Путник се још више ангажовао на страну официрског кора, самосталци су избацили из странке адвоката П. Туцаковића. Према наводима дела литературе, краљ је обећао Путнику да ће сменити Пашића.¹⁰⁶⁶ Потпуковник Димитријевић наставио је да контактира са опозиционим првацима, углавном са М. Драшковићем.¹⁰⁶⁷

Влада је настојала уз подршку министра војног да поцепа своје противнике у војсци. На њену иницијативу, део официра београдског гарнизона, "који је иначе систематски био попуњаван официрима наклоњеним радикалима, изјавио је министру војном, да осуђује понашање својих другова (црнорукаца). Од официра ван Београда њихов став подржала су само два официра из охридског гарнизона."¹⁰⁶⁸

На позив краља у Београд је 23. маја/5. јуна допутовао из Атине изасланик Србије Живојин Балугчић и био до завршетка кризе. Тачна Балугчићева мисија остала је непозната, иако се у литератури износи да је требао да помири завађене стране (и он је био од раније у сукобу са Пашићем, који је изглађен), да буде саветодавац круни јер је скоро сваки дан био у двору, да буде министар иностраних дела у самосталској влади и др. Александар је највише часова проводио са овим дипломатом, али највише се задржао у разговору са руским амбасадором Хартвигом 25. маја/7. јуна, до иза поноћи. Сутрадан је објављено да је Хартвиг отпутовао на одсуство од две недеље у Петроград. У то време Александар је имао неубичајено честе ручкове и вечере са својим оцем. Присуствовао је и на две седнице Пашићеве владе у оставци.¹⁰⁶⁹

Самосталци нису изашли пред краљем са предлогом да образују коалициону владу већ своју мањинску. На то им је краљ затражио да му доставе програм те владе. Ипак су се опозиционе партије договориле да на наредним изборима изађу са јединственим листама по окрузима, због вероватноће да тако онемогуће радикале да са око 40% гласова, као у претходна два избора, освоји

¹⁰⁶⁵ М. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 832.

¹⁰⁶⁶ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 188, В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1978, књ.2, стр. 101, Д. Батаковић, н.ч., стр. 484.

¹⁰⁶⁷ В. Казимировић у н.д., стр. 580, окривило је војводу Путника да је умногоме допринео избијању политичке кризе у земљи.

¹⁰⁶⁸ Д. Батаковић, н.ч., стр. 484 – 485.

¹⁰⁶⁹ Б. Глигоријевић, н.д., стр. 72, 76.

већину у Скупштини. У делу литературе наводи се да им је такав наступ на изборима предложио Апис, а у мањем и војвода Путник.¹⁰⁷⁰

Радикалски врх је одлучио да предузме против Аписа и његових другова, са којима се састајао у Београду, још оштрије мере, јер је било гласина да Апис припрема преврат уз помоћ опозиције. Влада је довела у Београд већи број жандарма и поставила их је у приправност. Сваке ноћи постављала је наоружане жандарме под вођством виших официра присталица престолонаследника Александра ("Белорукце") на погодним и скривеним местима и, у случају каквог покушаја Аписове групе, да их побију. Према једној изјави на Солунском процесу о томе је Аписа упознао јеромонах др Николај Велимировић, док се томе владин сведок потпуковник Вукашин Јанковић, један од официра који је био са групом жандарма у заседи, зачудио јер су, по њему, за заседе знали само министар унутрашњих дела, министар војни и управник вароши Београда.¹⁰⁷¹ Свакако је то знао и престолонаследник Александар и којем је Н. Велимировић био пријатељ и често га тих дана посеђивао. Може се само претпостављати да је Велимировићу тај корак захтевао Александар из више разлога.

Претходно је престолонаследник, како је у једној забелешки тада записао Јован М. Јовановић Пижон, одлучио да ликвидира Црну руку због поступака црнорукаца према Балугџићу и речи, које је завереник ђенерал у пензији Дамњан Поповић рекао Балугџићу, да ће се пре откотрљати прва глава (зацело краљева) београдским улицама, него што ће доћи до помирења са Пашићем а овај то пренео престолонаследнику.¹⁰⁷² Д. Живојиновић наводи да је Балугџић ову претњу пренео краљу, који се на то "узјогунуи и заинат кризу решио у корист радикала."¹⁰⁷³ Иначе, Живојиновић умањује одлучујућу улогу Хартвига у решавању кризе и додељује је краљу Петру.

Нејасно је зашто министар војни у овом случају официре, који су се састајали и мешали у политику, није ставио по службеној дужности у притвор и предао Војнодисциплинском суду због кршења чл. 4 Уредбе о војној дисциплини из 1896. године, без обзира што, вероватно, није знао да ли чине дисциплинску

¹⁰⁷⁰ Главно: М.Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 41...

¹⁰⁷¹ Највише детаља о томе је изнео Р. М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, стр. 185 – 186.

¹⁰⁷² Б. Глигоријевић, н.д., стр. 73. Након тога Глигоријевић је изнео да је претходно краљ "чврсто решио да владу повери опозицији, тј. самосталним радикалима, како су му то саветовали и новозавереници." – стр. 74.

¹⁰⁷³ Д. Живојиновић, н.д., стр. 439. Аутор корисити исти извор као и Глигоријевић.

грешку или преступ. Тиме би на најбезболнији начин предупредио евентуална крвопролића, ако су се она очекивала. Или он није знао за ту могућност, или су његови наредбодавци хтели да физички ликвидирају те официре. Свакако је било и страха код радикалских првака од освете тако евентуално осуђених официра, после њиховог изласка из затвора. Непосредно после тога почео је рад у Судском одељењу Министарства војног на изради нове уредбе о војној дисциплини, а што је могло да се чини на основу наређења министра Стефановића. Уредбу је потписао регент Александар 20. XI 1914. године, два дана пре промене владе и министра војног. У Уредби је било чланова супротних Уставу, да се жалба против дисциплинске казне, која је могла бити и затворска (министар војни је могао казнити официра са 30 дана затвора или притвора а да кажњени уопште нема право жалбе), не сме подносити пре издржане казне,¹⁰⁷⁴ што непосредни састављачи уредбе, правници, не би написали.¹⁰⁷⁵ Уствари, то је био текст Уредбе из 1896. године, из које су само избачени чланови о Војнодисциплинском суду, како је налагао закон о том суду из 1899. године.¹⁰⁷⁶

На Солунском процесу је на основу једне оспорене изјаве пресуђено да су црнорукци хтели маја/јуна 1914. године да изврше државни преврат иако је о томе истину могло изнети више неутралних а непозваних на суд сведока, а оптужени су дали другу верзију. На обновљеном Солунском процесу 1953. године та оптужба је негирана.

Оптужени пуковник Димитријевић Апис и други признали су да је Апис дошао на идеју крајем маја (с.к.) да његови другови у Скопљу изазову неки проблем у случају да радикали остану на власти и у вези тога им послао писмо.¹⁰⁷⁷ Међутим, његови другови у Македонији, од којих су само неки били

¹⁰⁷⁴ *СВЛ*, 1914, стр. 1005 – 1022, чл. 51 – 53. Чл. 56 Уредбе: "Свака жалба против дисциплинске казне: кад је поднесена пре издржане казне, доноси, или поштрење досуђене казне или нову дисциплинску казну. Исто то бива кад жалба против дисциплинске казне садржи неистине,..."

¹⁰⁷⁵ Такве одредбе су биле и у Уредби из 1896. године. Тада се сматрало да се таквим одредбама штити ауторитет старешине, да се казна, коју изрекне старешина, мора прво извршити – М. Васић, *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909, стр. 259 – 260.

¹⁰⁷⁶ *СВЛ*, 1899, стр. 41 – 50 (*Закон о Војнодисциплинском суду*).

¹⁰⁷⁷ Димитријевић је на Солунском процесу признао да је послао друговима у Скопљу писмо у којем им је поручио: "...ја сам у том писму саопштио Глишићу (Душан, завереник, брат погинулог потпуковника Александра – прим. В.И.), да је министарска криза у највећем степену и да ми треба да будемо енергични у том питању, како би се криза завршила у смислу у каквом смо је покренули. Као једну (меру?) од енергичног рада њиховог тамо изнео сам и то, да би они официри могли да најуре кога од средских и окружних начелника у новим крајевима и да их пошаљу у Београд са њиховим куферима а овде ће у Београду бити наша брига да се та ствар заглади [...] У писму сам рекао, да и ако остане стара влада на управи земље учине ово, да би на

црнорукци, потпуно су одбацили такав поступак као непрописан и искључиво штетан и о томе му 28. V/10. VI послали писмо.¹⁰⁷⁸ У Београду нису примећене никакве конкретне припреме за извршење државног преврата нити су у било којем тексту оне записане.

Краљ Петар је наставио са консултацијама у вези састава нове владе нагињајући се коалиционој влади свих странака која би провела скупштинске изборе. Програм рада самосталске владе краљу се није допао.¹⁰⁷⁹ У међувремену вратио се Хартвиг и настојао са притисцима на краља да задржи Пашићеву владу. Представници великих сила пратили су решавање кризе. Према њиховим изворима, почетак разрешења кризе почео је када је краљ Петар имао састанак са пензионисаним ђенералом Д. Поповићем, са којим се сагласио о промени владе, и као знак своје добре воље да ће испунити своје обећање, пружио је ђенералу Поповићу руку. Краљ је затим обавестио престолонаследника о својим разговорима са Поповићем и овај је одмах то пренео Пашићу, који је обавестио Хартвига и сва тројица су се одмах упутили у двор. Хартвиг је саопштио краљу да Русија неће толерисати промену минисара и да Пашић мора остати. "Српски суверен, као поштен човек, није хтео да прекрши задату реч, али када је Хартвиг изјавио да ће ако настави у овом правцу, династија бити у опасности, краљ је онда питао како би могао одржати **своје обећање**, а истовремено дозволити да ствари остану непромењене. Прихватљив одговор је био спреман: да се прогласи да је болестан и да се онда повуче у корист принца Александра."¹⁰⁸⁰ Д. Живојиновић износи да су француско и аустријско посланство били сагласни да је иза краљевог повлачења стајала Русија.¹⁰⁸¹

По Глигоријевићу повратак Хартвигов донео је решење кризе у Србији и на питање шта је Хартвиг донео са собом што је најзад преломило краља Петра, одговара хипотетички, да је то био позитиван царев одговор о веридби његове ћерке са престолонаследником Србије. Одлука је до тада била одложена због

тај начин, ако се криза не би решила како треба, продужио тиме кризу." - АС, Солунски процес, Стенографске белешке, стр. 820 – 821; М.Ж. Живановић, н.д., стр. 217;...

¹⁰⁷⁸ М.Ж. Живановић, н.д., стр. 219 – 220.

¹⁰⁷⁹ Д. Живојиновић, н.д., стр. 440 – 441.

¹⁰⁸⁰ Б. Глигоријевић, н.д., стр. 75.

¹⁰⁸¹ Д. Живојиновић, н.д., стр. 443. Изнет је и део извештаја француског амбасадора: "Ова ненормална одлука изгледа да је донета у последњем тренутку под руским притиском; доведен у неповољан положај према Пашићу исходом последње кризе владе, а да би успоставио свој ранији положај, Хартвиг је одлучио да уклони некорисног краља који је увео Црну руку у двор. То је остварио у лику престолонаследника, чија га младост и жеља да се ожени руском принцезом чине лаким оруђем у рукама руског посланства."

правила на руском двору да се руске принцезе не удају за краљевиће. Одласком са престола старог краља задовољио би се тај услов. "Било како било, тог 8/21. јуна 1914. године на коњским тркама на београдском хиподрому појавили су се заједно, Александар, Пашић и Хартвиг, опуштени и задовољни."¹⁰⁸²

Краљ је поново поверио мандат Пашићевој влади, која је требала да спроведе скупштинске изборе. На седници владе 10/23. јуна под председништвом краља, којој је присуствовао и престолонаследник, донете су значајне одлуке. Краљ је изјавио да му је потребно дуже лечење и да власт за то време предаје престолонаследнику сходно члану 69 Устава, припремљена је у вези тога прокламација, уствари абдикација, коју је краљ потписао 11/24. јуна. На седници Народне скупштине 10/23. јуна донета је одлука о њеном распуштању и нови избори заказани су за август 1914. године. Влада је попустила у вези Уредбе о приоритету и донета је *Уредба о прослављању државних празника и народних светковина* 10/23. јуна 1914. године.¹⁰⁸³ Ова уредба правно је била исправнија, њом су стављене ван снаге такви прописи из 1884, 1907. и проблематична од 8. марта 1914. године. Предвиђено је да важи док се не донесе закон у вези њеног садржаја и у њој је узета у обзир разлика у свечаностима (када су цивилни чиновници представљали владу, имали су приоритет а у другим случајевима приоритет личности одређивао је њихов ранг). Д. Живојиновић износи мишљење да је краљ абдицирао из унутрашњих прилика и болести и да је Хартвигова улога преувеличана.¹⁰⁸⁴

У литератури преовлађује став да је криза решена компромисом и да ниједна супростављена страна није била задовољна, а износе се и чињенице да је Александар одмах почео да испољава своје аутократске тежње а радикали да пропагандно ликују како су краља натерали да одступи.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² Б. Глигоријевић, н.д., стр. 76.

¹⁰⁸³ *Српске новине*, 11. јун 1914. године.

¹⁰⁸⁴ Д. Живојиновић, н.д., стр. 444, 446.

¹⁰⁸⁵ Издвајам писање *Самоуправе* 14. јуна 1914, како се краљ повукао да не би морао да потпише указе о пензионисању неколико генерала (С. Степановића, М. Божановића,..) – према Д. Батаковић, н.ч., стр. 487, нап. 44.

Стојан Протић је наставио да тера инат војсци и после њене прве славне победе. Издвајам изношење таквих чињеница од једног његовог сарадника, које је записао Ј. Жујовић у свом дневнику 2/15. септембра 1914. године: "Г. Б. Рајић ми говори... 1) Танкосић прети да ће батинати садашње министре што су прве ноћи утекли из Београда и направили панику. 2) Министри су реквирирали аутомобиле да одвезу и њихове куварице из Београда. 3) По 30 кола је реквирирано да извезу намештај Пашића, Протића.. (даље о негативном понашању министара – прим. В.И.)... 11) Цивилне власти у Срему поставља Стојан за инат војницима, а и због партизанства (тада је српска војска продрла на непријатељску територију и била је одговорна за постављање цивилне

Једна од последица ове кризе је потпомагање Сарајевског атентата од стране Аписа и његовог друга мајора Танкосића и два – три сарадника.¹⁰⁸⁶ Овде ћу изнети само неке моменте у вези ове тезе и теме рада.¹⁰⁸⁷ Мајор Танкосић је у "Коларцу" у време трајања кризе а на новинску вест да аустроугарски принц Фердинанд долази у Сарајеву изнео, ту могућност. Апис није одмах рекао своје мишљење, већ са осмехом изнео да би се о томе могло разговарати.¹⁰⁸⁸ Организација Млада Босна је претходно била донела одлуку о убиству принца Фердинанда, и није уочи атентата послушала потпуковника Димитријевића да се од те одлуке одустане. Из бројних нагађања и тврдњи издвајам само то да је потпуковник Д. Димитријевић Апис консултовао руског војног аташеа пуковника Артамонова, који је после јануара 1914. године, када је Пашићева влада престала да финансира тајни рад војнообавештајне службе Србије у БиХ,¹⁰⁸⁹ финансирао тај рад због потреба са обавештајним подацима и Русији, да ли би Русија, у случају откривања тајног рада Србије у БиХ и напада на њу од стране Аустро – Угарске, бранила Србију. Одговор на то питање требао је војвода Путник да тражи од Пашића,¹⁰⁹⁰ после Пашићевог повратка из Русије или, правилније, да сам Пашић пренесе начелнику Главног Ђенералштаба да Русија још није спремна да ратује и да је препоручено Србији да попусти Аустро – Угарској и на ни на какав начин да је не изазива до 1917. године. Управо како

власти и њено функционисање – прим. В.И.)..." Када су Протића потчињени питали како да предају Београд Аустријанцима, он им је одговорио да то уради војни командант а за то је био и када су му објаснили да по међународном праву град који се не брани, не предаје војска већ цивилне општинске власти и др. – стр. 65 – 66.

¹⁰⁸⁶ Д. Батаковић у н.ч., стр. 489 наводи: "Тако се латентни сукоб између војних и цивилних власти у Србији материјализовао сарајевским атентатом", док након десетак година: "Из овог круга размишљања (опречног гледишта да је у Србији 1903 – 1914. године било златно доба демократије - прим. В.И.) проистичну тумачења по којима је Сарајевски атентат, 1914, непосредна последица политичке нестабилности унутар Србије..." – Д. Батаковић, *Изазови парламентарној демократији. Никола Пашић и "Црна рука"* у: *Никола Пашић. Живот и дело*, стр. 310.

¹⁰⁸⁷ О вом питању највише је користио литературу и изворе Васа Казимировић у монографији *Никола Пашић и његово доба 1845 – 1926*, књ. 2, Београд 1990, стр. 265 – 279.

¹⁰⁸⁸ АВИИ, Пописник 16, к. 46, 1/1 – нав. рукопис пук. Д. Мићића.

¹⁰⁸⁹ Овај престанак финансирања из диспозиционог фонда, којим је тада искључиво и без контроле руковао Пашић, чак сам разводио рачуне, а то финансирање одобрио председник М. Миловановић 1911. године, додатно је покварио односе Пашића и официра јер се јавно причало и од појединих радикала да је тај фонд један од извора великог богатства Пашића а посебно када је почео почетком 1914. године да купује најбоља имања у Македонији у бесцење од одбеглих турских феудалаца.

¹⁰⁹⁰ Један од задатака Ђенералштабне службе био је и "да проучава сва војно – политичка питања" а "Начелник Главног Ђенералштаба споразумева се и износи све што треба лично или путем званичне преписке министру војном, као и води званичну преписку са свима командама, надлештвима и грађанским властима." – чл. 1, под а и 20 Уредбе о Ђенералштабној струци из 1902. године.

је М. Миловановић, после повратка из Русије 1911. године, пренео сарадницима да ће Русија тек кроз три године бити спремна за веће ратовање, те и Апис знао за ту чињеницу. Међутим, од почетка 1914. године нарушен је прописан систем односа између Пашића и војводе Путника и министра војног и Путника. Како је био нарушен и однос Артамонов - Хартвиг, Артаманов је Апису одговорио на основу ранијих својих сазнања, да ће тада Русија бранити Србију. И из овога се види да министар војни Стефановић није био министар од ауторитета, који је био дужан и способан да решава сва питања у вези војне политике или барем да се уважава дужност начелника Главног ђенералштаба и личност војводе Путника.

Догађаји из наредне половине 1914. године бацили су светлост на изнету државну кризу. Изнећу само неке. По објављивању рата Аустро – Угарске Србији дошло је опет до пуне сарадње цивилних и војних власти. Оптуживана војска од стране радикала за хаос, недисциплину и др., показала се као далеко најбоља државна институција, кажњени ђенерал Ж. Мишић заслужио је чин војводе и др. Из радикалске владе изашли су најкритикованији министри осим њеног председника Пашића (С. Протић, пуковник Д. Стефановић, Велизар Јанковић и Љубомир Јовановић) а на њихова места постављени су прваци опозиције: самосталци Љубомир Давидовић и Милорад Драшковић, напредњак Војислав Маринковић и поново враћен министар војни из ратне 1912. године пуковник Радивоје Бојовић, који је од почетка 1913. године био на располагању влади и министру војном.

*

* *

У условима појачане политичке борбе између владајуће Радикалне странке, која је све успешније спроводила своју диктатуру већине, и опозиције, при чему је прва покушавала да потчини војску а опозиција да је придобије, официрски кор је показао јединство против завођења партијског руковођења војском, при чему је већина завереника предњачила, од којих је група црнорукаца чинила и недозвољене радње. То је имало за последицу пооштравање кризе 1914. године. Министар војни, који је имао највеће могућности за ублажавање или спречавање аспекта кризе, који је потицао од официрског кора, показао се као неспособан и без интегритета, односно, имао је улогу високог радикалског чиновника. Тиме је и многим својим поступцима потстицао официрски кор на још већу одбојност према радикалској влади. Није се довољно

ослањао на моћ коју му је давао Устав¹⁰⁹¹ и војни закони а посебно прва два члана Закона о устројству војног министарства.¹⁰⁹²

За разлику од њега, претходна два ратна министра приликом наступа радикалског врха супротно интересима војске, давали су оставке. Пуковник Радивоје Бојовић дао је оставку после фрагрантног кршења Устава на штету не само војске, него и Србије када је на основу члана 5 и 6 Закона о устројству војске, а мимо њега и Министарства војног, написана неуставна и штетна Уредба о уређењу ослобођених предела децембра 1912. године и однета краљу на потпис, није је премапотписао и као таква Уредба је "важила" до августа 1913. године, када је замењена нешто мање гором истоименом уредбом.

Ђенерал Милош Божановић попуштао је радикалној влади због својих грешака и због, евентуалног, одобравања предлога војног буџета за 1914. годину, а када је смањено предложени износ и опет одбијен, поднео је оставку. Новом министру, пуковнику Стефановићу одобрен је већи буџет али превасходно за војне набавке у иностранству, које је већ вршио Н. Пашић.

3. 9. Министри војни и штампа

У овом периоду знатно је повећана важност јавности као елемента политичког одлучивања, контроле државне власти и других облика демократског живота јер је уведен парламентаризам и знатно повећана слобода штампе на основу Устава и Закона о штампи из 1904. године. У штампи, посебно појединих партија, војска је добила знатно већи простор а део значајнијих листова тајно је финансиран из иностранства, нарочито из аустроугарског диспозиционог фонда.

3. 9. 1. Министри војни у војној штампи

У овом периоду издавачи званичне војне штампе били су Министарство војно за *Службени војни лист*, *Узданицу* (часопис за васпитавање и образовање војника и подофицира) до 1909, од када га је издавало Историјско одељење Главног Ђенералштаба), и за *Артилериско – инжињерски гласник* (стручни

¹⁰⁹¹ Понављам из Устава само прве ставове чл. 38 ("Извршну власт има краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овог устава. Министре поставља и разрешава краљ."), чл. 135 ("Министри су одговорни краљу и Народној скупштини за своја службена дела") и чл. 136 ("И краљ и Народна скупштина имају право да оптуже министре...")

¹⁰⁹² "Министарство војно највише је управна и административна војна власт у земљи." – чл. 1; "Министар војни управља и администрује целом војском, свима њеним установама и свима средствима земаљске војне снаге. Он командује војском у име владоца." – чл. 2.

часопис, покренут иницијативом групе официра) 1905 - 1906. године и Главни Ђенералштаб, односно, његово Историјско одељење за општевојни и стручни часопис *Ратник*; излазила су и три најзначајнија независна (приватна) војна листа у Краљевини Србији: *Војска*, *Српска војска* и *Наоружани народ*.¹⁰⁹³

Службени војни лист издавало је Општевојно одељење Министарства војног и начелник Одељења био му је уредник. У њему су објављивани војни закони, уредбе, прокламације, говори, правила, правилници и упутства, укази, наредбе, наређења, службена саопштења, поздраве, одлуке, расписи, решења, објашњења и тумачења, одобрења и др. Ранг носилаца ставова био је: министар војни, краљ, уредништво листа, Народна скупштина, остали министри, војне команде, грађани и удружења грађана, Министарски савет и др, а сличан је био ранг у вези носилаца информација, стим да је министар војни био са 26, 9% а краљ са 25,5% прилога. Министар војни био је носилац ставова и за акта осталих министара тако што су објављивани са његовим наређењем да се примењују у војсци. Тиме су поштовани законитост у војсци и једностарешинство.

Министри војни нису мењали концепцију листа после 1903. године, али је лист за нијансу био још отворенији. Сви подаци у вези мирнодопске војске су објављивани па и постављења официра и указних чиновника и у обавештајним телима. Изузетак су били добровољни одласци официра у четничке акције (ако су ишли на дуже време, официри су писали молбе за одсуства, која су им, наводно, од министара војних одобравана и објављивана у листу) или на дужности заграничних официра 1911. године, или на друге специјалне акције 1912. године, када су објављиване наредбе министара војних да су на расположење.

Преко војне штампе министри војни нису одговарали на нападе из грађанске штампе; нису објављивани њихови одговори на питања и интерпелације у Народној скупштини, што је објављивано преко стенографских бележака (осим са тајних седница); у случајевима оправданих критика стања у војсци, министри војни предузимали су мере и објављивали их у *Службеном војном листу*, на пр. у вези батињања војника. Објављиване су и све правоснажне пресуде изречене војним лицима и војним чиновницима, итд. Преко *Службеног*

¹⁰⁹³ Шире: В. Иветић, *Политика у војној штампи Краљевине Србије од 1903. до 1918. године*, магистарски рад одбрањен на Факултету политичких наука у Београду 2001. године; Исти, *Односи са јавношћу српске војске преко војне штампе од Мајског преврата до 1918. године*, у: *Војно дело*, 6/2002, 168 – 183.

војног листа омогућавана је цивилна демократска контрола војске у миру. У *Службеном војном листу* има више докумената о Војсци Кнежевине/Краљевине Србије него и било ком архиву.

На почетку истраживаног периода о војсци, посебно о официрима учесницима Мајског преврата, било је негативних написа у политичкој штампи а највише у проаустроугарској. Војска се налазила и у неповољном материјалном положају због сређивања финансијског стања у земљи (официри нису унапређивани по истеку законског рока, у Војној академији је примано до тада најмање питомаца – до 30 и др.). Прво су официри завереници покренули приватни независни недељни лист *Војска* (24. XII 1903 – 10. II 1907, ст. кал.)¹⁰⁹⁴, који је имао тајни уређивачки одбор у којем су се издвојили старији завереници са конзервативним схватањима, предводио их је потпуковник, касније генерал Петар Мишић, и млађи, са демократско либералним са најистакнутијим чланом капетаном Тодором Љ. Павловићем.

Већина прилога у *Војсци* односила се на морално и стручно уздизање припадника војске. Значајан простор, око 420 промила целокупне површине свих бројева, односно, око 20% прилога, био је посвећен политици, и то, претежно војној. Била је нетолерантна према ставовима супротним новој политичкој орјентацији званичне Србије, па је њихове носиоце називала и издајницима, чак и оне који су само употребљавали реч "завереници", а посебно оне који су, на пример, у Народној скупштини захтевали да Аустрија заведе ред у Србији, и слично. Сви листови и њихови уредници, које је *Војска* критиковала, финансирани су из аустроугарског диспозиционог фонда,¹⁰⁹⁵ што за то тада није било отворених доказа.

Министрима војним два пута је у Народној скупштини постављено питање – критика зашто се официри преко штампе баве политиком (шире у 2. питању 3. поглавља). Министар В. Антонић одговорио је да му је то непознато, позивао неке официре и питао их да ли су у одбору *Војске*, а који су негирали. Зато је уредништво *Војске* у бр. 8 од 12. XI 1905. године изјавило да активни

¹⁰⁹⁴ У првом броју дата је програмска орјентација листа а из уводника издвајам: "Ми припадамо војсци и ми волимо војску...да подстакнемо њено развијање, да убрзамо њено консолидовање, ... радити искрено и предано, са пожртвовањем, на духовном јединству српске војске, која је вазда била и која мора остати базис политичких комбинација наше државе.... станимо сви под једном заставом 'Србија и Српство', дајмо српским државницима војску чврсту, непобедиву, једнодушну, снажну и сложну..."

¹⁰⁹⁵ Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр.63, нап. 12.

официри не сачињавају одбор, већ су само сарадници листа, Министар Путник није ни одговорио на такву критику.¹⁰⁹⁶ Иначе, већина прилога била је потписана псеудонимима.

О министру војном у *Војсци* било је шест прилога, на 14,5 промила површине, те је био 13. по рангу специфична политичка тема од 50.¹⁰⁹⁷ У првом прилогу, уводнику од 1,5 странице *Војска* (бр. 26/1904) бранила је министра Путника од критике због пензионисања једног броја официра у листу *Слободна реч*. У белешци броја 9/1905 критиковани су претходни министри због бројних измена и допуна прописа о војној одећи; у бр. 11/1905 критикован је (В. Антонић) што се подофицири не унапређују због недостатка новца а који се троши за пријем дијурниста; у бр. 15/1905 тражено је од министра (Антонића) да повуче погрешно тумачење чл. 28 Закона о устројству војске и да казни одговорно лице које му је дало такав акт на потпис. Уводник *Војске* бр. 3/1906, "Какав нам треба министар војни?" свакако је писао старији официр јер је наведено какви су све били министри војни Србије претходних 10 година и њихове највеће конкретне политичке грешке. На 2,5 странице анализирано је стање у војсци по скоро свим областима и предлагане су мере. И у уводнику бр. 7/ 18. II 1906. од две странице "Шта очекујемо од Народног представништва" аналитички су изношени ставови о политичкој улози министра војног. Индиректно је критикован министар војни Путник у уводнику "Нови министар војни" бр. 4/27. I 1907.¹⁰⁹⁸

Изјава министра војног (ФА бр. 2528 од 28. марта 1906) В. Антонића да лист *Војска* нема никакве везе са војском нити њеним установама и да је основан иницијативом приватних лица, објављена је наредног дана у *Српским новинама* а поводом уводника *Војске* бр. 12 од 25. III 1906. године, "Једно писмо цару Фрањи Јосифу". *Војска* је то писмо писца Андреа Бареа пренела из његове књиге¹⁰⁹⁹, које је објављено уместо предговора књиге.

¹⁰⁹⁶ *СБНС*, 1906 – 1907, XL редовни састанак 3. децембар 19106, стр. 1516.

¹⁰⁹⁷ Ранг политичких тема: 1. Војска – државни инструмент, 2. Ратови и кризе у прошлости, 3. Појединац као политички субјект, 4. Штампa, 5. Државни и национални интереси и циљеви и њихова угрожавања, 6. Организација државне власти,...

¹⁰⁹⁸ Издвајам делове уводника: "...сада је предвечерје крупних догађаја ...Одавно рђаво руковођена...наша војска није кадра да одговори својим задацима...Влада ће морати настати да ма по коју цену заведе у војсци режим рада и реда. И тада је лакши рад министра војног, посебно кад се зна шта се хоће"

¹⁰⁹⁹ André Barre, *La Bosnie – Herzegovine. Administration austriechienne de 1878 á 1903*, Paris [1905].

После пензионисања старијих завереника јуна 1906. године у *Војсци* је било више индиректних критика министру војном. Издвајам једну, која је могла да увреди министра Путника. У уводнику "Комисија за пријем топова" бр. 1/6. I 1907, од 1,75 странице, критикован је састав наведене комисије и да је избор вршен не по стручности, него по другим критеријумима ("...један је без квалификација, само што је у сродству са одређеним министром, ... пашенози...") а што се могло се односити на министра Путника што је у комисији изабран његов шурак артиљеријски потпуковник Радивоје Бојовић.

Наредба министра војног Путника да се приватна штампа не доставља старешинама на адресама из касарне¹¹⁰⁰, вероватно је угасила излажење листа а свакако и што више није било утицаја старијих завереника. Поједини команданти су забрањивали и да се *Војска* уноси у касарнама. *Војска* је излазила захваљујући претплатницима, међу којима је био и краљ. Нови уредник листа познати новинар Маринко Савић је због изнетог био на разговор код министра Путника 26. I 1907. године, који му је изнео да жали што се његова наредба "тако погрешно схватила, јер он нити је мислио да примање листа забрањује, нити има на то право." Уредник је замолио министра да допусти писање у *Војсци* официрима под пуним именом и презименом, јер би тада "сваки водио рачуна о томе шта пише," али му је министар одговорио "да за сад још не може мењати своју наредбу."¹¹⁰¹ Ипак је министар Путник имао индиректног утицаја на гашење листа *Војска*.

Српску војску (19. X 1908 - 14. I 1912) покренула су два нераздвојна друга, пензионисана пуковника Светислав Исаковић, власник и директор и Живојин Мишић, касније војвода, као главни уредник, до активирања 1909. године.¹¹⁰² Разлог излажења овог недељног листа био је, поред третирања војних тема, "и тежња да се шири кругови заинтересују питањима државног живота, која су у тесној вези са војском. Та је потреба толико прешнија, што је наша интелигенција упућена на дивљу политичку борбу и на расправљање ситних, већином личних политичких питања, те није у стању да се издигне над питањима дневне политике и партијских интереса и да политички живот посматра са више тачке гледишта, у његовој целини [...] Задатак је овом листу, да целокупну нашу

¹¹⁰⁰ *Војска*, бр. 2 од 13. I 1907.

¹¹⁰¹ *Војска* бр. 4/27. I 1907.

¹¹⁰² Нераздвојни су били од школовања у Војној академији до смрти Мишића, када је и Исаковић на основу разрешнице престао бити масон.

интелигенцију, без обзира на партијску подвојеност, непрестано подсећа на велике државне задатке. Највиши пак државни задатак Краљевине Србије јесте: да уједини Српство. Да се Српство уједини потребна је снажна и у сваком погледу ваљана војска. То је алфа и омега целокупне државничке мудрости, ако хоћемо да имамо снажну и велику Србију и да очувамо ово парче независне српске земље..." – из уводника првог броја, где је наведена и остала аргументација програмске орјентације, углавном, из области одбрамбене и војне политике.

Садржаји у *Српској војсци* били су актуелни – односили су се на сва тада значајна питања везана за војну делатност и војну политику, сажети и објективни (са знатним деловима научне аргументације). Према културном нивоу и, посебно, новинарској етици, лист се издвајао од осталих листова у тадашњој Србији. Критици политичке штампе посветила је скоро исти циљ и простор као и *Војска*, али је то чинила са много више политичке културе. Сарадници су јој били веома образовани и способни превремено пензионисани официри¹¹⁰³, резервни и активни официри као и лица из грађанства.

Уредништво се придржавало изнете програмске орјентације, стим да ју је више пута конкретизовао.¹¹⁰⁴ Министар војни био је 10. рангирана специфична тема са 19 прилога на 22,6 промила површине,¹¹⁰⁵ а значајни ставови о њему су изношени и у другим темама, а веома слободно у рубрици *Наша пошта*.¹¹⁰⁶

Први прилог о министрима војних односи се на њихове честе промене (бр. 9 – 10/1908), а што је писано као штетној појави још у три прилога (10/1910; 11/1910; 10/1911). Први уводник о министру војном (*Наша војска и њени министри*) објављен је у 1. броју из 1909. на 1,5 странице од анонимног, изузетно образованог аутора. Изнете су обавезе и могућности министра, да то могу бити и пензионисани официри али и одбациване могућности да то буде цивил, а посебно

¹¹⁰³ Већина њих се доказала у ратовима 1912 – 1913. и 1914 – 1918. године: петорица су постали генерали, односно војвода (око четвртина свих српских генерала у том времену), а тројица су обављала и највише војне дужности (министар војни и начелник Штаба Врховне команде).

¹¹⁰⁴ На пример: у уводнику бр. 34/1909. године изнето је: "*Политичке назоре износићемо само утолико, уколико се они односе на живот наше војске.*"

¹¹⁰⁵ Ранг политичких тема био је: 1. Војска – државни инструмент, 2. Појединац као политички субјект, 3. Државни и национални интереси и циљеви и њихово угрожавање, 4. Ратови и кризе у прошлости, 5. Остале припреме земље за рат, 6. Штампа...

¹¹⁰⁶ Издајам став уредника из бр. 22/1909: "...многи министри не подносе краљу на потпис ствари, за које они намиришу да их краљ не воли, и ако је то на штету војске или другог ког ресора у отаџбини... Краљ је у монархијама сталан а република мења председнике и због тога министри републике морају угушивати много више своје пакосне страсти и зловне осветне радове, јер имају већу одговорност..."

да се партије не смеју мешати у избор министра војног. Исти аутор је у уводнику *Бенерале грађанине*, бр. 41/1909, две странице, критиковао покушај владе да уместо министра генерала Живковића, а што због малог војног буџета, нису се прихватила два консултована кандидата, да ту дужност обавља министар грађевина и критикује омаловажавање дужности министра војног *Самоуправе* бр. 224 од 1. X 1909. године. У уводнику *На адресу министра војног*, бр. 10/1910, 1,75 странице, непознати аутор критикује министра војног што се опет запостављају пензионисани а још способни официри, који су за време анексионе кризе добијали одговорне ратне распореде, а у време писања чланка се чак бришу и из резерве и тиме омаловажавају. Аутор је добро предвидео да ће се ти официри употребити као команданти или на другим дужностима у војсци.¹¹⁰⁷ У трећем прилогу бр. 14/1910, у виду писма министру војном критикује се што се преосталим заставницима (чин укинут изменама и допунама из 1904. године Закона о устројству војске) не даје периодска повишица плате јер је то њихово стечено право. Истим начином критикован је министар војни у бр. 17/1910, што се официри не унапређују како то предвиђа закон и не признају поједина права и подофицирима, иако се у грађанству чиновници унапређују. Анонимно је критиковао министра војног пуковника Гојковића отпуштени као Обреновићевац наставник у Војној академији, професор универзитета Јован Б. Јовановић,¹¹⁰⁸ што је погрешно у свом говору изнео да је војска потпуно спремна за све евентуалне догађаје (уводник бр. 5/1911). И у броју 7 критикован је министар Гојковић што је поднео оставку а претходно пензионисао неколико способних пуковника и потпуковника. У уводнику *Министар војни и политика*, бр. 27/1911, дозвољава се да министар војни буде добар политичар – цивил али "... министри војни данас хтели не хтели, морају бити политичари, али и да војску од политике сачувају. Један захтев доста тежак, кога нема ни у једном другом ресору. Одржати се у захтеву овом, то није лака ствар и зато је баш тешко наћи спремна официра за министра војног." Више критика министрима војним упућене су због коришћења права превременог пензионисања официра а о томе је написан још

¹¹⁰⁷ "...Ми одсудно тражимо, да Министар војни у интересу наше војске и народа српског, који има да гине не само за Србију, но и за цело племе српско, да све ове више и ниже официре, који се имају употребити за време рата ма у каквој функцији војске, врати у резерву, ако војсци не требају у активи..."

¹¹⁰⁸ СБР, књ. 4, стр. 517 – 518.

један посебан чланак *Будуће пензионисање официра у нашој војсци* на 1,2 странице у бр. 30 – 31/1911.

У *Српској војсци* било је важних ставова о министру војном у многим прилозима са темама о Војсци¹¹⁰⁹, Народној скупштини, влади, Главном ђенералштабу, буџетирању и др.

Последњи број листа изашао је 14. I 1914. године, када су у њему објављени на седам од укупно осам листова проглас и правила Друштва "Српско јединство," којег су основали сарадници листа, који су преходно сматрани "контразавереницима," и формирали његов главни одбор.¹¹¹⁰

Наоружани народ излазио је од марта 1911. до марта 1912. године. Издавао га је Момчило Јуришић Штурм, будући дипломата, као власник и уредник а помагали су га браћа официри Павле и Петар, будући национални радник, односно, државни саветник, сви синовци генерала Јуришића Штурма.¹¹¹¹ Сарађивали су, претежно, млађи официри.¹¹¹² У листу највише је афирмисан процес војног организовања европских држава као наоружаног народа,¹¹¹³ те су у њему спортска јавност и војна лица подстицана на већа ангажовања у удружењима у којима је морално и физички јачана омладина.¹¹¹⁴ Ускоро је постао орган Олимпијског клуба Србије, а његови сарадници су били и активисти клуба.¹¹¹⁵ О министру војном није објављен ни један прилог а у једном

¹¹⁰⁹ Издвајамо критику министру војном у уводнику *Да ли нам је потребна оваква војска* (бр. 3/1910) што није одговорио на такав говор професора Живојина Перића у Народној скупштини 16. I 1910. године, али и критике владе што раде првенствено у партијском интересу. Већи део уводника *Опет војска камен спотицања*, бр. 7/1911, у знатном делу саджи ставове о министру војном итд.

¹¹¹⁰ Не зна се тачно који је разлог престанка излажења листа. Највероватније то је било велико задужења претплатника, који нису измиривали обавезу и по две године, те их је редакција у последњим бројевим позивала да измире дугове и да ће она плаћати трошкове слања новца. Тада је *Пијемонт* имао све више пртплатника, те се, вероватно, део читалаца *Српске војске* опредељивао за њега. Чланови Главног одбора и оснивачи наведеног друштва били су пензионисани официри, афирмисани у време Обреновића, те су Друштво поједини листови називали контразавереничким, иако је оно било како је названо. Већину битних ставова имало је као и Пијемонт. У *Српској војсци* објављена су два прилога о "Црној руци" (бр. 38 од 4. XI и бр. 42 од 6. XII 1911) у којима се чак радикалније залагало за циљеве организације Уједињење или смрт, али се критиковало што се ствара тајно друштво и што се оно везује за војску.

¹¹¹¹ Њихове биографије у *СБР*, књ. 4, стр. 766 – 770.

¹¹¹² У програмској орјентацији листа, углавном недељника, поред осталог, изнето је да је једна од најзначајнијих обавеза у вези са листом "да са стручне стране помогне политичарима да отклоне велике грешке"

¹¹¹³ У листу тај процес је називан и милитаризам, као неутралан појам.

¹¹¹⁴ Ранг тема у листу: 1. Војска, 2. Појединац као субјект, 3. Организације и удружења, 4. Ратови и кризе у прошлости, 5. Штампана... Ранг специфичних тема: 1. Витешка удружења, 2. Критика политичке штампе, 3. Организација војске, 4. Официр, 5. Подофицир...

¹¹¹⁵ Издвајам директора клуба капетана (дивизијског генерала) Светомира С. Ђукића, члана Међународног олимпијског комитета од 1912. до 1948, године, када се одрекао тог чланства да

је изнета, поред осталог, критика потпуковника у пензији и народног посланика (дивизијског генерала) Петра Мишића министра војног генерала Степановића што је изјавио да је постао министар по неодступној жељи краља а да је још горе, по Мишићу, да начелник Главног ђенералштаба генерал Путник "када је киша, не може да изађе из собе" (бр. 12 од 12. V 1911). И овај лист је, највероватније престао да излази из економских разлога.¹¹¹⁶

3.9.2. Осуде грађанске политичке штампе министара војних

Писање грађанске штампе, посебно, политичке Србије о министрима војним је широка тема а ја ћу у најкраћим цртама изнети само њене негативне критике (осуде) у којима је, најчешће, било увреда и клевета. У политичкој штампи истраживаног периода, која је недовољно истражена¹¹¹⁷, највише су се преносиле теме из Народне скупштине и настављале полемике, али далеко прљавије. Како су се страначке борбе заоштравале, тако су и сукоби у штампи били јачи, те је било више увреда и клевета. Изнето ћу аргументовати бројем тужби за увреде и клевете носилаца извршне власти у Србији (краља, владе и министара) по већини година а на основу објава у *Српским новинама* за истражене године, јер су то најприближнији подаци. До тачних је немогуће доћи због стања архивске грађе и крупних умањивања података у статистичким годишњацима, затим, прекиду објављивања годишњака због великог кашњења и избијања Првог светског рата.¹¹¹⁸ Због непотпуне тачности података и у *Српским*

би Југославија могла именовати другог, с обзиром да је он постао емигрант као бивши припадник ЈВУО; поручника Драгослава В. Војиновића, тада секретара Клуба, који је погинуо у борби против немачке в ојске 15. априла 1945. године код Ужица, као генералштабни пуковник у пензији.

¹¹¹⁶ Цена листа са 10 пара спуштена је на пет а власник и уредник постао професионални новинар Вељко Мушицки од краја 1911. године.

¹¹¹⁷ Чак и Закон о штампи из 1904. године и његове измене и допуне из исте године погрешно се тумаче од историчара штампе. Наводи се да је Закон о штампи мењан 1906. године (Михало Бјелица, *Штампа и друштво*, Београд 1983, 173) и 1911. године (Милош Мишовић у уводном чланку библиографије Милице Кисић и Бранке Булатовић, *Српска штампа 1765 – 1995*, Београд 1996, 34).

¹¹¹⁸ Из Фонда Суда вароши Београда (Историјски архив Београда) нисам могао користи грађу за године после 1907, за коју непотпуно, јер су књиге евиденције непотпуне и поједине фасцикле недостају, а такво лоше стање у регистратури Суда настало је током 1907. године, када су послове писара и архивара почеле да раде полуписмене и неодговорне особе. У Фонду Министарства правде Архива Србије не постоје годишњи извештаји првостепених судова, нити њихови за четврто тромесечје. У регистру је назначено да су годишњи извештаји послати Управи државне статистике чија документа не постоје, односно архивски фонд у Архиву Србије не постоји. На основу постојећих тромесечних извештаја може се видети да су подаци за првостепене судове у статистичким годишњацима вишеструко, па и десетоструко умањивани, иако су предмети за више кривичних дела једног лица обједињавани у један. То се још више чинило у Суду Управе вароши Београда. На пример: против Михаила М. Живановића, одговорног уредника листа *За отаџбину* у регистру (непотпуном) суда за 1907. годину, на слово

новинама¹¹¹⁹, узео сам узорак већи од 50%, односно 5,5 година, не рачунајући ратну 1913. годину, у којој је веома мало објављених тужби. Већ у децембру 1912. године, у којој је објављено највише тужби, постоји само једна објава, тачније пресуда.

Преглед бр. 9

Збир тужби и пресуда за наведене субјекте објављених у Српским новинама.

	1905	1907	1910	1911	1912	I – VI 1914
Краљ Србије	3	36	29	69	137	15
Влада Србије	30	13	6	6	18	30
Министри, укупно	20	84	19	65	221	128
Свега	53	132	54	140	376	173
Од тога на министре војне	0	2	0	9	24	12

Од укупно 536 објава за све министре, на министре војне је износило 47, или 1/11, што је мање од просека за једног министра (1/8 или 1/9 за прву половину 1911. године, када је било девет министара).

Изнети подаци у прегледу бр. 9, поред других, указују на заоштравање страначке борбе у Србији, посебно када је била хомогена (једностраначка) радикалска влада. Према садашњим критеријумима, то би био показатељ да слободе штампе тада у Србији није било и да је њено друштво било далеко од демократског. Међутим, ти критеријуми су једностранни јер се уопште не узимају у обзир социјални, културолошки, психолошки и други чиниоци, који су посебно карактеристични за Србију. Слобода штампе је тада била све већа али се све више и злоупотребљавала. На пример, преко штампе је могао свако слободно неког увредити, с тим да плати казну, као кад намерно разбије чашу или прозор у кафани и то вишеструко галантно плати. Због тога ћу у наредном прегледу дати потпуније податке а у Прилогу бр. 6 (табеле од 1 до 6) још потпуније.

М, за време од 14. IX до 31. XII, заведено је 39 обједињених тужби за дела из 114 броја листа. Тако, у једној обједињеној тужби унета су дела заведена по тужбама Управе вароши Београда од броја 844 до бр. 860 из 15 бројева листа, с тим да је у броју 16 било три кривична дела, укупно 17 тужби обједињене у једну.

¹¹¹⁹ Та разлика настаје што у мањем броју случајева није објављено у *Српским новинама* из којег је броја назначеног листа кривично дело, те нисам могао утврдити да ли се понавља иста објава или је то нова због неког дела из непознатог броја листа. Поједини позиви за тужена лица нису објављена у *Службеним новинама*.

Преглед бр. 10

Збир тужби, казни и ослобађајућих пресуда за краља и министре
објављених у *Српским новинама* по истраживаним годинама

Дужност у наведеним годинама	Личности	1905	1907	1910	1911	1912	I–VI 1914	Страна чка при падност	Свега по једној личности	Свега по ресору
Краљ	Петар I Карађорђевић	3 туж 1 каз	36 14 5 осл	29 8 1	69 6	137 30 2	15 3		289 62 8 ослоб	289 62 8
Председник МС (ПМС) и министар иностраних дела (МИД)	Н. Пашић: XII 1904 – VI 1905; VI 1907 – VII 1908; X 1909 – VII 1911 = само ПМС; IX 1912 – 1918.	3 1	38 7	3 1	7 7	9 1	46 15 3	Радикал (Р)	106 32 3	178 34 3
	М. Миловановић: VII 1911 – VII 1912. Само МИД X 1909 – VII 1912.			2 1	3	65		Р	70 1	
ПМС и министар унут. дела (МУД) или просвете	Љ. Стојановић: V – VII 1905 а ПМС и мин. просвете и цркв. дела VII 1905 – III 1906	2 1						Само сталац (С)	2 1	
ПМС и МУД или само МУД	М. Трифковић: VII – IX 1912. Само МУД: VII 1911 – VII 1912.							Р		165 31 4
МУД или министар финансија (МФ)	С. Протић: МУД: XII 1904 – VI 1905, IV 1906 – VI 1907, заступао МУД IX 1910 – VII 1911; IX 1912 – XII 1914. МФ: II 1911 – VI 1912.	7 5	23 4 4	7 2	15 7	43 2	53 8	Р	148 28 4	
МУД	И. Павићевић: VIII 1905 – III 1906							С		
	Н. Петровић: VI 1907 – III 1908		17 3					Р	17 3	
	Љ. Јовановић: X 1909 – X 1910.							Р		
МФ	Л. Пачу: XII 1904 – VI 1905, VI 1906 – IV 1908.	1 1	2	2 1	6 1	5	2	Р	18 3	18 3
	Милан Марковић: VIII 1905 – III 1906.							С		
Министар народне привреде	С. Радовановић: XII 1904 – VI 1905	3 1						Р	3 1	26 3

(МНП)	М. Драшковић: VIII 1905 – IV 1906		1					С	1	
	Ј. Продановић: II 1909 – VII 1911 IX 1910 – VII 1911							С		
	М. Капетановић: VII 1911 – IX 1912				1	17 1		Р	18 1	
	К. Стојановић: IX 1912 0 IX 1913							Р колеб љив		
	В. Јанковић: IX 1913 – XI 1914.						4 1	Р	4 1	
Министар грађевина (МГ)	П. Велимировић: XII 1904 – VI 1905	1 1						Р	1 1	33 2
	В. Вуловић: X 1909 - VII 1911			2 1	2	2		С	6 1	
	М. Илић: VII 1911 – IX 1912.				1	22		Р	23	
	Ј. П. Јовановић: IX 1912 / XI 1914.						3	Р	3	
Министар правде (МПра)	М. Јовановић; XII 1904 – VI 1905							Р		54 8
	Д. Пећић: VIII 1905 – IV 1906							С		
	М. Трифковић: XII 1906 - IV 1908		4 2				5 1	Р	9 3	
	К. Тимотијевић: X 1909 – VII 1911.			3	6 4			С	9 4	
	Д. Аранђеловић: VII 1911 – VI 1912.				5	23 1		Р	28 1	
	М. Ђуричић: VI – IX 1912; IX 1913 – XII 914						7	Р	7	
	М. Полићевић: IX 1912 – IX 1913						1	бивши С	1	
Министар просвете и црквен. дела (МПЦД)	А. Николић: XII 904 – VI 1905; VI 1906 – IV 1908.									16 0 3
	Јован Жујовић: X 1909 – X 1910. заступао				6 0 2			С	6 0 2	
	Ј. Продановић: X 1910 – VII 1911				4 0 1			С	4 0 1	
	Љ. Јовановић: VII 1911 – XII 1914.					6		Р	6	

Министар војни (МВ)	Р. Путник: XII 1904 – VI 1905; V 1906 – III 1908; VI – X 1912.		2 1						3 1	47 9
	В. Антонић: VI 1905 – III 1906, заступ. МИД XII 1905.									
	М. Мариновић: X 1909 – III 1910.									
	И. Гојковић: III 1910 – III 1911.				1 1				1 1	
	С. Степановић: III 1911 – VI 1912				8	24 4			32 4	
	Р. Бојовић: XI 1912 – I 1913									
	М. Божановић: I 1913 – I 1914						4 3		4 3	
	Д. Стефановић: I – XI 1914.						8		8	

Скоро све увреде и клевете министара војних везане су за расправе у Народној скупштини. Због вређања министра Путника тужени су 1907. године листови *Радничка борба*, што је у бр. 5 нетачно износила о постављењу потпуковника Ђ. Богдановића (о томе је била дискусија у Народној скупштини по интерпелацији три самосталска посланика, а што је изнето у трећем питању овог поглавља: *3.3.1.а Случај министра Радомира Путника*), због чега је и кажњена, и *Правда* због чланка *Машинов реферат*¹¹²⁰ у бр. 171. О овоме реферату била је и расправа у Народној скупштини на 85. редовном састанку 4. јуна 1907, када је постављено усмено питање министру Путнику, који је на њега неодређено одговорио.¹¹²¹ Овде треба додати и тужбу против *Штампе* због чланка *Елдорадо странаца* из бр. 80 из 1906. године за увреду пуковника В. Антонића, који је тада заступао министра иностраних дела. Због тога је *Штампа* исте године кажњена а пресуду је потврдио Апелациони суд почетком 1907. године. Због тога нисам уврстио ову тужбу у табели за 1907. годину.

Министар Степановић био је мета, углавном посредна, више листова 1911. године јер су се тада изнеле неке појединости у вези његове оставке на тајној седници Скупштине крајем 1908. године, више што је постављен за министра 24. фебруара 1911. године по краљевом захтеву и објавио преко своје

¹¹²⁰ О том "реферату" исцрпно је писао М. Бјелајац у чланку *Случај "тајног" рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру I и министру војном новембра 1906. године* у: *ВИГ*, 1/1997, 55 – 79, главно у вези овог потпитања 76 – 77.

¹¹²¹ *СБНС*, 1906 – 1907, књ. 7, стр. 3987.

наредбе да је постао министар по "неодступној" жељи краља, а још више у вези "Црне руке." Све је то изазвало и, тачније, дало повода расправама у Скупштини. Тужени су листови: *Правда* због прилога *Скандал при испраћају краља* у бр. 125; *Штампа* због прилога *Краљев одлазак* у бр. 125; *Ново време* за прилоге *Једно велико зло* у бр. 107 и *Војска* у бр. 253; *Мали журнал* за текстове из рубрике *Из војске* у бројевима 118 и 221; *Вечерње новости* за прилог *Алај памети, лепо благо* у бр. 185, и *Српска застава* што су у бр. 118, у рубрици *Из војске* вређани министар и начелник Главног ђенералштаба Путник. За увреду министра Гојковића тужено је и кажњено *Звоно* за кривице у бројевима 31 и 96. Међу свим увредама издваја се напис у *Малом журналу* бр. 221/1911 да је генерал Степановић само способан да чува свиње у Кумодражу.

У 1912. години Степановић је био још већа индиректна тема расправа у Народној скупштини и мета штампе и због формирања владе током фебруара, при чему је краљ опет инсистирао на владу четворне коалиције и да министар војни остане Степановић¹¹²² и што је Степановић поднео оставку маја због неслагања краља са једним указом о постављењу његовог ађутанта и није долазио на седнице владе и Народне скупштине. *Правда* је поново гоњена због прилога у броју 125/1911 (*Скандал при испраћају краља*) и тужена 289 (*Правосуђе у војсци*) и кажњена за прилог у бр. 79 и непознатом броју. *Ново време* је суђено и кажњено због изнетог прилога у броју 107/1911 и тужено за бр. 253 (*Војска*). Одговорно лице из листа *Српска застава* три пута је звано на суд због увреде изнете у бр. 92 (*Генерал Степановић*). *Вечерње новости* имало је и даље посла са судом због изнетог чланка у бр. 185/1911. *Штампа* је тужена због увреда у бр. 13, у вези са "Црном руком", бр. 18 (*Изјава министра војног*), 28 (*Министарски чичак*) и настављено суђење за бр. 125/1911 (*Краљев одлазак*). *Мали Журнал* је ослобођен за увреду из бр. 221/1911 а суђен по чл. 21 Закона о штампи (више активности против војске и официра), суђен и кажњен за прилог из бр. 118/1911 и тужен за прилог *Зло рађање, готово суђење* из бр. 154, а што се односи и на Путника. *Стража* је највише у овј години имала за мету министра војног: бр. 18 (*Степан Степановић*), 35 (*Степа, официри и радикали*), 68 (*Војни пацови*), 69, 151 (*Врућина им*), 154 (*Путников ауторитет*, где је Путник назван

¹¹²² Већ сам цитирао образложење краља тог става: "Не желећи политику у војсци, ја хоћу да одржим овог министра г. Степу Степановића, са којим могу да радим"

лоповом¹¹²³), заједно Степу и Пашића у бр. 9 (*Две банде*) и у фотографијама бр. 169 – 170. *Одјек* је тужен за прилог *Влада се круни* у бр.123, *Дневни лист* за бр. 297/1911 (о "Црној руци") и због тога четири пута позиван на суд, *Трибуна* за чланак *Једна нечувена неправда* у бр. 275 и *Политика* за бр. 2878 (*Ко је крив*).

У време врхунца државне кризе у Србији прве половине 1914. године, министри војни, као њени непосредни учесници, били су тема негативних писања у штампи али знатно мање од просека за остале министре: дванаестина тужби је отпадала на њих а петнаестина казни. Министар војни М. Божановић био је вређан или клеветан у *Малом журналу* бр. 48, зашта је лист кажњен; *Српској застави* у бројевима 583 (*Два дедака*) и 512, заједно због министра Протића и владе и лист је кажњен; *Балкану* заједно са Протићем у бр. 583, лист је кажњен; и у *Радничким новинама*, које су три пута позиване на суд због дела из броја 191. Све су ово бројеви из 1913. године. Износим само рекорд *Радничких новина*: због клеветања војске и изазивања раздора у њој кажњена је у једном дану марта 1914. године са 10 казни за више изнетих дела. Министра Д. Стефановића *Пијемонт* је седам пута вређао (бр. 133, 119, 123, 121, 128, 138 и у једном непознатом) претежно са другим радикалским министрима а *Звоно* у бр. 28 заједно са Пашићем. Издваја се чланак *Пијемонта* из броја 121 *Портрет владиног слуге* у којем су изнете многе негативности Стефановића, претежно на основу неименованих извора, а већина тих негативности виде се из његове бележнице са министарских седница коју је његова породица, са осталом његовом службеном писаном заоставштином, продала Војноисторијском институту. На основу тога и других извора ја сам окарактерисао Стефановића као "високог радикалског чиновника".

Далеко више има прилога у штампи у којима су негативно критиковани политичари, те и министри војни а да нису поднете тужбе. Издвојићу само неколико примера за министре војне. *Штампа* је 7. X 1907. године писала да генерал Путник пристаје на све само да би што дуже могао остати министар... *Правда* је после разрешења генерала Живковића од министарске дужности 1. X 1909. године објавила епиграм: "Потамнела бојна слава/Анексиског страшног срђа/по гвозденом генералу/попала је нека рђа." Када је генерал Путник постао министар војни после оставке генерала Степановића маја 1912. године

¹¹²³ СБНС, ванредни сазив 1912, 11. јуни, стр. 41.

самосталски *Одјек* је о њему писао у бр.182 од 21. VIII 1912. године: "На место ђенерала г. Степе Степановића, који је био највише војник, а најмање политичар, дошао је ђенерал г. Путник који је слаб и убајаћен војник, али је нов и ревносан политичар. Био је члан нашег Глав. одбора, па је због министарског положаја проверио и отишао к старијим радикалима. По пословици `потурчењак гори од Турчина` и г. Путник служи врло усрдно своју нову странку, на штету државне службе и угледа српске војске."¹¹²⁴ Радикалска *Самоуправа* је крајем 1913, посебно почетком 1914. године, водила медијску кампању против министра војног, односно, бишег министра М. Божановића. Она је још августа 1913. године вршила притисак на Божановића да пензионише генерала Живојина Мишића, када још није било арнаутске побуне, због које су, наводно, радикали пензионисали Мишића, као "главног кривца." Затим га је кривила за давање података Живојину Мишићу (бр. 235/1913), због помиловања мајора Велимира Вемића у оквиру општег указа о помиловањима војних лица (бр. 298/1913) и др. И *Пијемонт* је негативно писао о Божановићу због његовог правдања за пензионисање Мишића (бр. 284/15. X 1913).

Значи, у све жешћој партијској борби у Србији и преко штампе, нису остајали поштеђени ни непартијске личности - министри војни. Они су, углавном, били посредна мета политичке штампе. Највише су вређани, клеветани и, уопште, омаловажавани од штампе која је била потплаћивана од Беча (*Штампа, Мали журнал, Вечерње новости, једно време Правда* и др).

¹¹²⁴ Цитирано по Р. Драшковић, *Преторијанство...*, стр. 172.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

**УЛОГА МИНИСТАРА ВОЈНИХ У ВОЈНОЈ ПОЛИТИЦИ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1903. ДО 1914. ГОДИНЕ**

У истраживаном времену појам војне политике, иако се та синтагма све више употребљавала, није био формално дефинисан. Под његовим садржајем, углавном, су се подразумевали савремени садржаји стратегије одбране и ратне и војне доктрине, али и, што је било битно, њихова примена. Садржаје ратне доктрине артикулисао је и примењивао државни врх са осталим институцијама, док је министар војни био надлежан у сарадњи са Главни ђенералштабом¹¹²⁵ за предлагање или утврђивање, делом за усвајање и одговоран за реализацију садржаја војне доктрине (основни војнодоктринарни документи били су у облику закона, те их је усвајала Народна скупштина).¹¹²⁶

Иако тада није написана никаква ни ратна ни војна доктрина Србије, њихови садржаји су истацани од стране бројних српских војних писаца, почев од друге половине 19. века.¹¹²⁷ Ти текстови су били, поред копијација најпризнатијих светских војних писаца, прилично прилагођавани реалним условима Србије. Код војних теоретичара Србије преовлађивало је од почетка 20. века међусобно слагање по основним доктринарним ставовима.¹¹²⁸ Зато су војнодоктринарни документи (закони о устројству војске, Војне академије, о војној администрацији, војним набавкама, уредбе о формацији и други прописи о обуци, снабдевању, борбеној употреби) са краја 19. века били на снази, са мањим изменама и у првим годинама Краљевине СХС. Последњи документ, којим је завршено усвајање српске војне доктрине, *Ратна служба* (Београд 1911), није

¹¹²⁵ Главни ђенералштаб је у миру имао задатак да предложи министру војном организацију, попуњу и формацију војске, организује обуку и руководи њоме, припрема мобилизацијске и ратне планове и др.

¹¹²⁶ Војна доктрина је систем утврђених и усвојених ставова и принципа о организацији, припремама и начину употребе оружаних снага у миру и рату. То је дефиниција која важи у Србији и у 21. веку. Видети: Вулета Вулетић, *Војна техника и војна доктрина*, Београд 2001, 14.

¹¹²⁷ Највише ставова из ратне и војне доктрине а посебно војне стратегије налазе се у књизи Ж. Мишића *Стратегија. Већина ратовања*, Београд 1907.

¹¹²⁸ Било је и крупних неслагања у вези тактичких и оперативних питања а издвајам полемике Милана Ж. Миловановића и Петра Пешића, оба у Југославији армијска генерала, у вези пробоја фронта. Међутим, обојица су се изузетно слагала, као најважнији српски планери пробоја Солунског фронта 1918. године, први као начелник Штаба 2. армије а други као помоћник начелника Штаба Врховне команде.

изазвао скоро никакву критику у јавности, с обзиром да је обухватио тада општеприхваћене ставове о употреби војске у рату.

Најважнији разлог што је тада у Србији у највећој мери у њеној историји постојала сагласност у главним доктринарним ставовима што је био општеприхваћен основни спољнополитички циљ – полазна основа доктрина – ослобођење српских крајева и одбрана од Бугарске, Аустроугарске и Немачке.¹¹²⁹ Међутим, код политичких субјеката било је неслагања код појединих важних питања, посебно финансирања војске, али и идеолошких. Тако се Радикална странка дуго опирала увођењу стајаће војске, али је и она, увидевши тада неминовни светски процес јачања стајаћих војски, приклонила том процесу али са мањим резервама. То је био један од разлога што је била неомиљена у официрском кору који је војску сматрао за најважнији стуб државе, или један од најважнијих, који се морао јачати.

Краљ Петар I био је најважнији иницијатор тадашње војне политике Србије а на основу општеприхваћеног спољнополитичког циља: ослобођење и уједињење Српства, којег је и он истицао. После парламентарних избора 1903. године, он је у својој првој Престоној беседи 24. IX/7. X изнео смернице нове политике Србије. Беседу је својеручно сам написао, редиговао је и допунио његов секретар Ж. Балугчић а влада се сагласила са њеним текстом.¹¹³⁰ У вези војне политике краљ је изнео наду да ће Народна скупштина, с обзиром на прилике на Балкану и одбрамбене потребе, "своју особиту бригу поклонити војеном снажењу наше отаџбине, у чему ја гледам јемство које нам гарантује садашњост и обезбеђује будућност народну и државну... Снажна војска улиће поверење нашем народу и изазваће поштовање у страним државама наспрам нас." Значајан је и следећи став из другог дела Беседе: "Ја сам уверен да ће народни посланици са мношвом заједно обратити особиту пажњу на јачање наше војене одбранбене снаге. У слободној Србији јака војна снага уливаће поверење нашем народу у његову безбедност. Ја сам срећан што могу потврдити да Моја мила војска стоји на висини свога патриотског позива. Она доиста заслужује

¹¹²⁹ Или како су то истакли професори, доктори војних наука Ђорђе Станић, Зоран Килибарда и Јан Марчек: "Полазна основа војне доктрине је ослобођење српских етничких простора од Турске и одбрана тековина српске државе од спољних освајача – пре свега Аустроугарске и Немачке." – исти, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд 2007, стр. 65.

¹¹³⁰ Д. Живојиновић, н.д., стр. 65 – 66, где је и интерпретирана беседа.

поверење које јој је народ поклањао, и које ће јој, ја сам у то уверен, и од сада вазда поклањати."¹¹³¹

Председник нове владе Сава Грујић најавио је Народној скупштини на њеном првом састанку ванредног сазива да ће јој влада изнети свој програм рада а што је учињено на 4. редовном састанку Народне скупштине 6/19. октобра 1903. године. У Програму је прво изнето: "Влада има част изнети пред Народну скупштину програм свога рада, који је већ у главном и Престоном беседом обележен". Изнет је предвиђен рад по свим ресорима, а издвајам: " Напоредо са свим напред наведеним реформама опште политичке и судске природе, Влада ће у првом реду поклонити најозбиљнију пажњу сређивању државних финансија. Она ће настојати да завођењем истинске штедње по свим гранама државне управе сведе државне расходе у границе стварних државних прихода, како би се што пре дошло до праве буџетске равнотеже, која је основа државном кредиту. У том смеру...". На крају Програма изнето је и: "У погледу војске и њеног уређења, које у најтешњој вези стоје с једне стране, с нашим финансијама, а с друге стране с нашим државним задацима и потребама, Влада ће изнети пред Народну скупштину измене у законима, којима ће се постићи и извесне економске користи: у закону о устројству војске, у закону (требало у законима – прим. В.И.) о уређењу Војног министарства и Војне академије, у закону у војној администрацији, као и у закону о кошевима. У вези са овим изменама у закону о устројству војске учинеће се целисходне измене и у формацији војске (уредбом – прим. В.И.), како би она боље одговорила стању наше војске и у погледу команде и наставе, а и у погледу њеног буџета. Овим изменама у војним законима биће и тај смер, да се војни закони доведу боље у склад с осталим земаљским законима с којима је потребно држати тешњу везу и бољу хармонију. "

"Завођењем недељне и празничне војне вежбе у војску ће долазити већ спремни регрути, што ће омогућити да се рок службе у сталном кадру скрати."¹¹³²

Министар војни пуковник Милан Андрејевић поднео је предлоге измена и допуна Закона о устројству Министарства војног 7/20. јануара 1904. године Народној скупштини, који је усвојен и у појединостима 16/29. јануара;¹¹³³ Закона

¹¹³¹ СБНС, 1903 – 1904, књ. 1, 7 – 8.

¹¹³² Исто, стр. 101 – 103.

¹¹³³ Исто, стр. 1009 – 1015, 1136, 1169 – 1182.

о устројству војске 15/28. јануара¹¹³⁴ и Закона о устројству Војне академије 17/30. јануара 1904. године¹¹³⁵ и израдио са екипама из Министарства предлоге других војних закона (материјално – финансијске природе). У наведеним предлозима измена и допуна било је и битних побољшања а без повећавања војног буџета (у I поглављу укратко сам изнео те предлоге за Министарство војно). Најбитније су биле измене које су усаглашаване са Уставом (укидање Контролног одељења у Министарству војном и омогућавање да Главна контрола врши своју уставну функцију и у војсци; брисање одредби по којима је краљ могао доносити одлуке по својој вољи и друго).

Нова Грујићева радикалска влада (27. I - 27. XI 1904. године), у којој су нови министри били: спољних послова Н. Пашић, финансија Л. Пачу, војске Р. Путник и др., одмах је (28. I/10. II) изјавила у Народној скупштини да ће радити по програму претходне владе, с тим да ће у погледу унутрашње политике веће тежиште дати сређивању државних финансија.¹¹³⁶ Она је поступила слично као две Грујићеве радикалске владе 1889 – 1891. године и Пашићеве 1891 – 1892, у којима је министар финансија био др Михаило Вујић а од X 1891. ту дужност је заступао Пашић. Тада је у сређивању државних финансија војни буџет смањиван за око 35%, иако је државни повећаван, а уштеде су се, претежно, односиле у смањивању војника и њихово превремено отпуштање кућама.

Министар војни Р. Путник, коме је то било прво министровање, у законским предлозима свог претходника задржао је само одредбе којима се закони усклађују са Уставом и којима се издаци смањују а убацио неколико одредби ради смањивања војног буџета, чак, иако је то ишло на штету способности војске, те се морале наредних година исправљати.¹¹³⁷

Краљ је и у наредним скупштинским беседама, када су изношене пред посланике, било да их је влада писала или само допуњавала, инсистирао на

¹¹³⁴ Исто, стр. 1119 – 1128.

¹¹³⁵ Исто, стр. 1183 – 1188.

¹¹³⁶ Исто, стр. 1239 – 1240. Издвајам део изјаве: "...нови кабинет...изјављује... да стоји...на гледишту програма свог претходника. Ово што садашњи кабинет жели нарочито да нагласи, јесте ово: 1... (у вези мирољубиве спољне политике – прим. В.И.); 2. У свом унутрашњем реформном раду кабинет сматра као прву, полазну тачку: решење државног буџета на основу изравњавања буџетског дефицита довољним финансијским покрићем, обезбеђењем правилног функционисања државне благајне и неодложном приступању реформи државног рачуноводства..."

¹¹³⁷ Издвајамо само да је у поднетом веома побољшањем Предлогу Закона о изменама и допунама у Закону о устројству Војне академије, у којем су остали исти новчани издаци за Војну академију, задржао само одредбу о смањивању плата питомцима и додао да број питомаца не сме бити већи од 30. То је усаглашено са одговарајућим скупштинским одбором и већ 23. II 1904. у Народној скупштини почео је претрес о таквом предлогу. – СБНС, 1903 – 1904, стр. 1596.

војном јачању Србије. Тако је краљ наредне године, када је влада ставила тежиште на привредни развој земље, изнео, поред осталог: "Господо посланици,...Државна благајна је први пут, после толико година, одговарала редовно свима својим обавезама: редовне потребе и војне и грађанске управе подмириване су правилно и на време... Моја ће вам влада још за овај сазив поднети предлоге... И не сумњајући да ће се ви њима одазвати оном готовошћу и предусретљивошћу коју сте вазда показивали задовољењу потреба народне привреде и одбрамбене снаге земаљске. Ја могу рећи да ће Србија без нових напора и свом штедњом своје пореске и привредне снаге решити повољно и своје привредне задатке које пред њом стоје и попунити своју војну опрему коју захтева сувремена војна техника..."¹¹³⁸

Даљи рад на утврђивању војне политике и њене реализације изнеће се по наредним питањима.

4.1. Организација (устројство) војске и њена попуна.

У истраживано време под организацијом војске, у ширем смислу, подразумевало се војно уређење земље¹¹³⁹ и обухватало је садржаје који данас у Србији улазе у Закону о одбрани, Закону о војсци и у Закону о војној, радној и материјалној обавези. Она је била утврђена општим или основним војним законом – Законом о устројству војске.¹¹⁴⁰ Развој војне организације у Србији није довољно потпуно истражен, упркос бројним радовима у којима је је та тема обухватана.¹¹⁴¹ Нису коришћени ни сви закони о њој, посебно, све њихове измене и допуне,¹¹⁴² и зато их све дајем у напомени.¹¹⁴³ Закон из 1901. године

¹¹³⁸ *СБНС*, 1904 – 1905, стр. 3.

¹¹³⁹ Једну од дефиниција од до сада непознатог аутора: "Организација војске, у пуном значењу те речи, обухвата целокупно војно уређење. Она је низ множине разнородних послова, који се, саобразно категорији својој и међусобној вези, свде, у неколико крупнијих грана војене делатности." – С., *Наша војска и њена организација*, у: *Дело*, књ. 30, 1904, стр. 323. Аутор је Стеван Стевановић (Велико Градиште, 1848 – Београд, 9. XI 1907), пуковник у пензији, који се школовао у Русији и био њен официр 27 година, учествовао у српско – турском рату 1876, руско – турском рату 1877/78, и др.

¹¹⁴⁰ Почетак предлога министра војног Андрејевића о изменама и допунама Закона о устројству војске из 1901. године гласио је: "Постојећи закон о устројству војске, који је у исто време и извор свију осталих војних закона и многих уредаба,..." – *СБНС*, 1903 – 1904, стр. 1119.

¹¹⁴¹ Најпотпуније је приказана организација војске у Кнежевини/Краљевини Србији, иако као помоћно питање у: Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд, 2007.

¹¹⁴² О организацији војске Краљевине Србије у периоду 1901 – 1912. године најбоље је написано, са мањим недостацима и идеолошким негативним критикама у: Група аутора, *Први балкански рат 1912 – 1913*, Војноисторијски институт, књ. 1. Београд 1959, стр. 207 – 225.

представља синтезу законских одредби почев од 1883. године, када је у Србији прихваћен концепт стајаће војске, и стечених и страних искустава, те је остао на снази до 1923. године, уз мање измене и допуне. На изради тог закона највише је радио тадашњи министар војни ђенералштабни потпуковник (ђенерал) Милош Васић.

Друга Грујићева влада почетком 1904. године била је на становишту да се поднети Предлог закона о изменама и допунама Закона о устројству војске из 1901. године ревидира, тако што би се још више смањили издаци за војску него што је било предвиђено у Предлогу. Скупштински одбор за проучавање наведеног предлога¹¹⁴⁴ израдио је на основу изнетог нов законски пројекат а министар војни Р. Путник га је усвојио, те је поднет Народној скупштини на разматрање 25. II/10. III 1904. године, са одвојеним мишљењем два члана - будућа самосталца.¹¹⁴⁵ На почетку расправе у начелу о овом законском предлогу 5.18. марта председник Одбора је изнео: "... нови министар војни узео (је) и размотрио сам предлог законски и узео је само неке измене и допуне из тог пројекта које једино, може се казати, косе се са Уставом и које стоје у вези са буџетом и законом о буџету. И само је на то пристао да се те измене учине, што је и Одбор примио к знању и то је унео у овај законски предлог. У суштину измена самога закона није се улазило, већ само у оно што је нужно да се доведе у везу са буџетом и зак. о буџету." Министар војни Путник је на почетку ове расправе изнео: "... пројекат што се сада износи од стране министра војног не треба сматрати као пројекат за целокупну реорганизацију у војсци. То не. То је остављено за идући састанак Скупштине, јер за озбиљне реформе треба више времена, треба да се више промисли о њима и кад се предложе Скупштини,

¹¹⁴³ Устроение гарнизонног воинства од 29. 5. 1839, у АС, Ф. Књажевска канцеларија, Војска бр. 291; Устроение гарнизонног воинства од 29. 11. 1941, у *Новине Сербске* бр. 49/1841; Устроение народног воинства из 1845, у *Војна енциклопедија*, 2. издање, књ. 9, Београд 1975, стр. 51; Устроение војске од 24. 5. 1860, у ЗЗУ, књ. 13, стр. 218; *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1861. године до 1873. године*, Београд 1882, стр. 2 – 5; Устроение народне војске од 24. 3. 1961 са изменама од 8. 8. 1862, у наведеним изворима, а такође и наредни закони; Закон о устроениу военог штаба од 25. 10. 1862; Устројство Артилериске управе од 27. 4. 1862, измене 6. 3. 1863; Закон о устројству војске од 20. 3. 1864, са изменама и допунама од 3. 6. 1864, 18. 2. 1865, додатак 31. 3. 1865, 22. 10. 1865, 31. 5. 1867, 23. 10. 1870, 1875. (*Закон о устројству војске и Закон о регрутовању Стајаће војске*, Београд 1875), 1876 (ЗЗУ, књ. 28, стр. 67); *Закон о регрутовању Стајаће војске од 22. 10. 1872*, Крагујевац 1872; Закон о устројству војске из 1883, у *СВЛ*, 1/1883, као и у ЗЗУ; Закон о устројству војске од 1. 11. 1886, са изменама и допунама 15. 4. 1890, 20. 12. 1895, 7. 12. 1896, 10. 7. 1897, 14. 7. 1898, 12. 1. 1900; Закон о устројству војске од 27. 1. 1901, са изменама и допунама 15. 4. 1902, 13. 3. 1904, 8. 3. 1905,

¹¹⁴⁴ Скупштински одбор састојао се од радикала: др Илија Коловић, председник, Јован Витановић, Јоца М. Селић, Велимир Карић и будући самосталци Алекса Нешић и Стојан Лукић.

¹¹⁴⁵ *СБНС*, 1903 – 1904, стр. 1645.

усвоје и да остану сталне, и да се не морају мењати сваке године...учињене су тако рећи неке коректуре. Стога ја мислим да при читању и расправљању ових измена ваља узимати у расправу само оно што је министар војни са одборском већином нашао да треба узети у оцену. Све остало молим да се изостави, јер сада томе није време. Дакле, оно што се овде износи од стране министра војног, то молим да се узме у дискусију."¹¹⁴⁶

Већ на почетку дискусија могао се стећи утисак да министар Путник није најбоље проучио законски предлог или да се није увек довољно концентрисао на дискусије. Тако је радикал Илија Илић, тада се преламао између две радикалске струје, критковао изнет став Путника износећи да има промена закона које су реформског карактера и изнео неке. На то му је Путник одговорио: "Што износи г. посланик Илић, то само сведочи да он није ни читао пројект... Нигде овде нема спомена о платама официра. Једино се у њему помињу плате редова и каплара (које су знатно смањене – прим. В.И.), због тога, што је то већ у буџету унесено. Добро би било, кад г. посланик хоће да ставља примедбе, да најпре прочита сам пројекат, па тек онда о њему да говори." После две дискусије (представника одвојеног мишљења и председника Одбора) Илија Илић је изнео: " Ја бих молио г. министра, да други пут буде обазривији, када одговара на говоре појединих посланика...(о елементима измена којима се опредељују и плате официра и другом, што ћу изнети у даљем тексту - прим. В.И.)... Дакле, министар војни рђаво се изразио, када је рекао да нема тога у пројекту, што значи да он није проштудирао пројекат."¹¹⁴⁷

Усклађивање Закона са Уставом извршене су у три члана: у тексту заклетве уместо "Александар I" унето је "Петар I" (чл. 1), избачено је да "чинове официрске подарује Краљ, као Врховни заповедник, неке сам лично, и друге на предлог министра војног" а унето да се официрски чиновници добијају краљевим указом на предлог министра војног (чл. 21), и укунута је контролна грана војно – административне струке, с обзиром да је предлогом измена Закона о војној администрацији поново предвиђено да материјално – финансијску контролу и у војсци врши Главна контрола. (чл. 30 – 33).

Остале измене и допуне, углавном, су се односиле на смањивање војног буџета. Повећан је број војника који су служили најкраћи рок од шест месеци ако

¹¹⁴⁶ Исто, стр. 1853 – 1854, а расправа тог дана до стр. 1870.

¹¹⁴⁷ Исто, стр.1854.

су положили за чин резервног официра, што се односило на све ђаке а не на оне који су успешно завршили средњу школу, што је било у старом закону.¹¹⁴⁸ Ова промена се убрзо показала као штетна те је делимично враћена већ наредне године а министровим наређењем сасвим 1913. године. Избачени су највиши подофицирски чиновници: наредник водник и заставник. Официрима је продужено остајање у већини чиновника и релативизовано је право на унапређивање у виши чин, тако што је предвиђено да у једном чину не само служе дужи рок, него је додато да најмање одређени број година служе у свом чину а да се унапреде када у војном буџету буде довољно новца за ту сврху. Ову промену је критиковало више посланика, једни да се укине чин војвода и продуже рокови за унапређивање а други да је изнета релативизација неправедна. Један посланик је упитао министра војног зашто није унето да се и у чин капетана I класе унапређује официр кад одслужи "најмање 3 године као капетан II класе", а министар је одговорио да је то грешком изостављено, те је реч "најмање" унета и за унапређивање капетана.¹¹⁴⁹

Брисано је дотадашње право оних официра који су 10 и више година служили успешно у истом чину и пензионисани са пензијом према вишем чину. Министар Путник и Одбор су то право у предлогу задржали за ниже официре, мислећи на старије капетане I класе, њих око 25, који су официрски чин заслужили у ратовима а нису имали могућности да стекну потребна знања за полагање мајорског чина. То су посланици одбили и прихваћено је да та привилегија не важи ни за једног официра. Путник и председник Одбора су покушали да се то право, као стечено, задржи у завршним одредбама за оне капетане I класе, који су имали више од 10 година службе у том чину. Неколико посланика је изнело да то није стечено право за активне већ за пензионисане капетане I класе, те је тај предлог министра одбачен.¹¹⁵⁰ Избачена је могућност права ношења униформе пензионисаним официрима, који су преведени у резервне и добијања почасног вишег чина у резерви. Војни чиновници, који нису навршили 10 година указне службе, могли су по новим одредбама бити отпуштани по Закону о чиновницима грађанског реда.

¹¹⁴⁸ Више посланика је критиковало ову промену, посебно у вези свршених ђака пољопривредне школе, од којих је захтевано по старом закону да наставе посао у пољопривреди да би били резервни официри, а не, како су критиковали поједини посланици, да одлазе у градове и постају писари.

¹¹⁴⁹ *СБНС*, 1903 – 1904, стр. 1867.

¹¹⁵⁰ *Исто*, 17. март, стр. 2242.

Плате редовима са 36 динара годишње смањене су на 18, а капларима са 90 на 60 динара, док се номинални износи плата официра нису мењали. И ова промена изазвала је дужу дискусију на основу одвојеног мишљења двојице члана Одбора, који су били за задржавање ранијих плата војницима а смањивање плата вишим официрима. По том и другим питањима долазило је до расправе и у вези пословника о праву посланика на разматрање и оних делова чланова Закона који нису дирани у Предлогу. Посланик доктор правних наука Миленко Веснић је изнео да су у праву према пословнику они посланици који предлажу и друге измене у члану који се мења, али, како Закон о устројству војске није написан правнички, те поједини чланови садрже читава поглавља, односно, требало је да буду написани у више посебних чланова, навео је да из практичних разлога треба разматрати само оно што је изнео Одбор, укључно и одвојено мишљење. На то је министар унутрашњих дела С. Протић изнео да Веснић није у праву већ да може да се дискутује само о ономе што министар предлаже, али се наредног дана, 6. марта, донекле, исправио.¹¹⁵¹

Додато је да се припадницима војске, док су под судским ислеђењем не даје се плата, а ако се докаже да су невини враћа им се половина; право да се лече у војним здравственим установама уз плаћање истог; право ожењеним подофицирима, који не станују у касарнама, да добија дрва за ложење али мање од официра за више од половине.¹¹⁵²

Укинути су стални и почасни свештеници и предвиђено је да верске обреде врше само хонорарни свештеници,¹¹⁵³ а што се показало и практичније. У ратној формацији остали су војни свештеници. И резервним официрима укинута су поједина права везана за новчане издатке. Тако је одредба из чл. 76: "Резервни официри добијају од државе целокупну личну ратну спремину, коју пропише министар војни..." брисана. Та промена и друга у вези смањивања дневница критикована је од стране појединих посланика. Иначе, самосталци су у односу на

¹¹⁵¹ Исто, стр. 1864, 1880 – 1881.

¹¹⁵² Исто, стр. 1650 – 1651.

¹¹⁵³ Путник, на критику посланика: "Није реч о укидању тих обреда (верских – прим. В.И.), него је реч о томе да се то изврши на јевтинији начин. На место војних прота и свештеника, који имају велике плате, усвојено је то да се узму хонорарни свештеници. То је несразмерно јефтиније." – исто, стр. 1879.

старе радикале били још радикалнији у смањивању трошкова за војску, док су либерали бранили поједине одредбе старог закона.¹¹⁵⁴

Радикалска влада у настојањима јачања значаја Министарског савета унела је тада у овај закон и две одредбе: о неопходности саслушања истог пре доношења одлуке о пријему Србина официра из стране војске у српску (чл. 19), а што је имало оправдања, и да он доноси одлуку на предлог министра војног у вези сеоба, службених путовања и дневница припадника Војске у иностранство (чл. 28), што је било противуставно, јер МС није имао право руковођења и командовања војском, односно да доноси одлуке на предлог министра војног, што је било право краља. МС је био компетентан да се при саслушању изјасни о потреби службених путовања, сеоба и величини дневница у иностранству. Другу наведену одредбу министар Андрејевић није уврстио у свој предлог и остао пуковник, иако је око три године командовао дивизијском облашћу, док се министар Путник није противио њеном уношењу у законски предлог.

Већ на почетку примена ових измена и допуна закона долазило је до штетних и неправедних поступака. Издвајам примере у вези чл. 8. При регрутацији свршеним ђацима одређиван је пун рок док скраћени рок ђацима и могућност да постану резервни официри. Такође скраћени рок одређиван је сваком трећем члану задруге а при томе није рачунан члан задруге који је одслужио пун рок и умро код куће. Министар војни Путник је својим расписима наређивао да се тако поступа. У вези тих неправедности посланик прота Аврам Миловановић поднео је предлог о измени члана 8 Закона, Народна скупштина га је прихватила 18/31. децембра 1904. године и по прописаној процедури дошао је на дневни ред 24. II/9. III 1905. године.¹¹⁵⁵ И посланик радикал Милош Ћосић је због наведених примера поднео интерпелацију министру војном 31. I/13. II 1905. године, на којој је Путник одговарао 22. II/7. III, бранећи такве поступке. Посланик Ћосић се сагласио да се пређе на дневни ред јер је на наредној седници било предвиђено да се расправља о измени чл. 8 Закона (Прилог бр. 5, Табела – преглед бр. 6, ред. бр. 1).¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁴ Народну скупштину, према изборима из 1903. године, сачињавали су 75 посланика старих радикала, 66 самосталаца, тада поново обједињених, 17 либерала, један напредњак и један социјалиста.

¹¹⁵⁵ *СБНС*, 1904–1905, стр. 1062, 1796–1811.

¹¹⁵⁶ *Исто*, стр. 1348–1349, 1760–1761.

Скупштински одбор за проучавање предлога измене чл. 8 Закона унео је да рок од шест месеци служе ђаци и свршени ђаци, а на основу одвојеног мишљења члана Државног савета Илије Ђукнића, ђенерала у пензији, под условом да положи испит за резервног официра и наредне године проведу на вежбу два месеца; као и да се и умрли чланови задруге, који су одслужили пуни рок, рачунају. Овакав предлог прихватио је министар Путник. Предлог је у начелу прихваћен једногласно. У току дискусија о појединостима било је много мишљења, те и предлога, посебно у вези броја и значаја резервних официра у којима је интервенисао и Путник, који је пристао само на предлог који је Одбор поднео¹¹⁵⁷ и предлог је примљен већином гласова.¹¹⁵⁸ Члан 8 је тек 1913. године враћен на текст од 1901. године Наређењем министра војног да се ђачки рок одређује само оним ђацима који су завршили школу а не и онима који су завршили поједине разреде, напустили је и одали се другом послу.¹¹⁵⁹

Министар војни ђенерал С. Степановић поднео је Народној скупштини на 11. редовном састанку 19. XI 1911. године Предлог закона о уређењу војске којим су јасније и прегледније унете одредбе постојећег закона али још и из четири закона са њиховим изменама и допунама у вези уређења војске: Закона о устројству војног министарства из 1883, Закона о устројству Војне академије из 1884, Закона о женидби официра, подофицира, каплара и редова из 1901. године и Закона о збориштима и вежбалиштима Народне војске од 20. I 1875. године. Скоро ништа није мењано из наведених закона, војни рок је нешто мењан ради уједначавања, а издвајамо и одредбу у којој је додат још један официрски додатак. Државни савет је дао изузетно високо мишљење о овом законском пројекту и додао више мањих интервенција.¹¹⁶⁰ Међутим, председник Државног савета Никола Пашић и још два члана поднели су одвојено мишљење у вези дужине војног рока. Овај законски предлог није даље разматран у Народној скупштини.

¹¹⁵⁷ Путник: "Молим вас, господа посланици, овде има сијасет мњења и предлога, ја пристајем само на предлог што је Одбор поднео и тај предлог молим да Скупштина прими." – *исто*, стр. 1805.

¹¹⁵⁸ Краљ је закон о измени ЗоУВ потписао 8. марта, а објављен у *СВЛ* бр.12 од 20 марта 1905. године стр.249 – 252.

¹¹⁵⁹ Наређење ФЂБр. 11058 од 15. новембра 1913. године, *СВЛ* стр. 657.

¹¹⁶⁰ Прва интервенција, у члану 2. "Задатак је војске да брани отаџбину и њене интересе. Част и понос војске оличена је у војној застави која је зборно место храбрих војника, с тога се застави као највећој светињи војничкој одаје највећа почаст." којом се тажило да се избрише реч "храбрих" јер се она подразумевала.

Била су неопходна и поједина тумачења делова Закона у којима су вршене измене. Тако се већ на почетку Првог балканског рата јавила потреба са тумачењем појединих одредби из члана 22 у вези пензионисаних официра који су ангажовани у рату и члана 76 у вези резервних официра који су имали плату као чиновници. Министар војни пуковник Р. Бојовић затражио је од Народне скупштине законодавно тумачење и дао одговарајуће предлоге а након два дана, 4/17. октобра за то одређени одбор дао је сагласност на те предлоге. Опет је у Скупштини било полемике а најкарактеристичнија је била између министра Стојана Протића и посланика Јаше Продановића, при чему је други указивао на некомпетентност Протића и што Протић није био војник.¹¹⁶¹ По тим тумачењима, донешених 10/23. октобра, пензионисани официри су третирани као активни свог чина и нису примали пензију а сви резервни официри који су имали некаква примања од државе или самоуправних тела (општина, срезова, округа), не само државни чиновници, добијали су разлику између систематичне плате свог чина и наведених примања, укључно и пензија.¹¹⁶²

Министар војни ђенерал М. Божановић поднео је предлог Народној скупштини 2/15. априла 1913. године да се поједине одредбе Закона о устројству војске допуне са образложењем да цео закон не може тада да се мења, али да треба побољшати положај активних и резервних старешина. Навео је да се плате нису мењале иако су намирнице покупиле више од 50%, да су захтеви према старешинама далеко озбиљнији, да је многим у рату здравље нарушено и др., и предложио да се ослободе старешине од плаћања свију пореза на плате и друге принадлежности које примају од државе, да се бесплатно лече у војним здравственим установама, да нижи резервни официри добијају годишњи додатак од 480 динара, који би био исплаћиван месечно, ради куповине личне ратне опреме и др. Међутим Државни савет је одговорио да није у могућности да размотри предлог јер није имао кворум: три саветника су постали министри, три места нису попуњена а двојица саветника су била на боловању.¹¹⁶³ Народна скупштина је 6/19. априла из пословничких разлога одредила скупштински одбор

¹¹⁶¹ *СБНС*, 1912 – 1913, 56. ред. састанак 10. 10. 1912, стр. 76.

¹¹⁶² *СВЛ*, 14. 10. 1912, стр. 467.

¹¹⁶³ *СБНС*, 1912 – 1913, 2. април 1913, стр. 217 – 222.

за разматрање овог законског пројекта, иако су поједини посланици износили да тај пројект неће бити разматран.¹¹⁶⁴

Дужина војног рока практично је била колико је дозвољавао војни буџет за поједине године.¹¹⁶⁵ Тако су војници са пуним роком од 24 или 18 месеци током 1903/1904. године служили око осам. Током те зиме у Београду, где је требало да буде девет батаљона, војника је било за непотпуни батаљон. Тек након анексије БиХ потпуније се извршавала војна обавеза. У листу *Војска* било је неколико критичких чланака о стању војске на основу изнетих законских промена, који су, углавном, потицали из пера завереника потпуковника (ђенерала) Петра Мишића, док су млађи официри – завереници показивали разумевање за напоре државе на сређивању финансија, иако су и они били жртве тога (тада су кашњена њихова унапређења, смањен је број официра на усавршавању у иностранству и др.).

Нова формација војске није рађена а извршене су минималне измене мирнодопске док ратне нешто више. Отоме нећемо се освртати јер то припада војној историји и представљао је рад Главног ђенералштаба, а обрађено је у литератури.¹¹⁶⁶

Без обзира на мање недостатке у Закону о устројству војске из 1901. године и на пропусте у његовој примени, њиме је у Краљевини Србији створен војни подсистем са осталим елементима, о којима ће бити речи у наредним питањима, који јој је омогућио да држава буде војно ефикасна и у тешким условима Првог светског рата.

3. 2. "Војнофинансијска" политика

Финансијска политика Краљевине Србије у истраживаном периоду била је строго централизована а посебно после доношења *Закона о државном рачуноводству* 6. марта 1910. године.¹¹⁶⁷ По чл. 6 наведеног закона било је предвиђено да: "Све државне благајнице и рачуноводствена одељења[...] стоје под врховном управом Министра финансија, од њега примају упутства, која он у

¹¹⁶⁴ Исто, стр. 254.

¹¹⁶⁵ Чл. 196 Устава: "Колико ће се војске стално под заставом држати, одређиваће се сваке године законом о буџету." Ранија отпуштања војника нису била предвиђена законима о буџету.

¹¹⁶⁶ Главно: *Први балкански рат*, Војноисторијски институт, књ. 1, стр. 220 – 224. Штабови бригада из дивизија и ариљеријских одмах су укинути, 1904. године, као сувишне а не "пре 1912. године", као што је наведено у н. д., стр. 220, нап. 47.

¹¹⁶⁷ *Српске новине*, 10. март 1910; *Зборник закона и уредаба, пречишћено и систематички уређено издање*, Београд 1913, 92 – 113.

границама закона буде издавао и његовим се законим наредбама покоравају. Над свима њима он има дисциплинску власт као над својим органима." Поновљене су одредбе из ранијих прописа (главни *Закон о државном буџету* од 4. априла 1903. године – *Зборник*, LVIII, 190) да су наредбодавци министри и старешине државних надлештава; да се ни један издатак из државне касе не може исплатити без писменог налога за исплату од стране надлежног наредбодавца; у налогу за исплату мора се унети буџетска година, партија и позиција за коју се исплата врши (чл. 64) и др. Додате су одредбе које су сигурније обезбеђивале финансијску дисциплину. Надовезујем се на изнети члан - тако је чл. 65 предвиђено: "Ако налог за исплату не одговара члану 64 овог закона, или ако за њ. нема претходно одобреног кредита, или је кредит исцрпљен, или налог за исплату није снабдевен уредно ликвидираним рачуном, или се за исплату не јавља прави поверилац или његов уредан пуномоћеник, благајник ће одрећи исплату и вратити налог с документима наредбодавцу заједно са писмено изложеном примедбом својом. Ако наредбодавац писмено и мимо тога поново нареди исплату, благајник ће реферисати случај министру финансија, који ће, после споразума са надлежним министром, или наредити исплату или је обуставити...". Поред Главне контроле врховни надзор над свим финансијским пословима имао је и министар финансија.¹¹⁶⁸ Предузете мере на сређивању државних финансија, као и битне друге, имале су за резултат све већи претек прихода у односу на државне расходе, што је већ истакнуто за 1904. годину, економски развој,... а издвајам да је Главна контрола први пут 1911. године констатовала да нема примедби на завршни рачун (за 1910. годину).¹¹⁶⁹

Због тога ће се потпитања из војнофинансијске политике износити релативно издвојено, с обзиром да се тако чинило и у оно време. Иако је државни буџет био јединствен, састављен од раздела и поглавља (врховна државна управа, свако министарство), употребљавала се синтагма "војни буџет", као и други изрази (војни расходи, војни приходи, ратни зајам).

Финансирањем војске, државни органи Краљевине Србије имали су највећу улогу у њеном управљању. У планирању, предлагању, реализацији и

¹¹⁶⁸ "Наредбодавци наређују употребу законом одобрених кредита под врховним надзором министра финансија. Овај надзор и контрола министра финансија у употреби законом одобрених кредита не дирају ни најмање надзор и контролу Главне контроле." - чл. 59.

¹¹⁶⁹ *СБНС*, 1911 – 1912, св. 4, стр. 21. На пример, Главна контрола је констатовала да је буџет Србије у 1902. години прекорачен за 1.503.097 динара.

контроли државног буџета, у оквиру њега и војног, имале су надлежности све државне институције посебно наведене у Уставу, а од 1911. године и судови,¹¹⁷⁰ јер се свака политичка одлука морала представити у облику буџетских средстава. Највеће буџетско право у пракси имала је Народна скупштина, док по Уставу краљ. Министарски савет је добијао све веће и буџетско право, почев од предлагања буџета а затим и доношења појединих одлука. Када је влада била једнопартијска и имала скупштинску већину, она је имала и највеће буџетско право у пракси јер је Скупштина, углавном, изгласавала њене одлуке, осим, ако је опозиција успела опструкцијом да онемогући такво изгласавање. То је успело неколико пута опозицији, предвођеном Самосталном радикалном странком.¹¹⁷¹ И у *Закону о државном рачуноводству* повећане су надлежности Министарског савета. У вези контроле буџетске партије "диспозициони фонд", односно, партије за поверљиве циљеве, коју је могао имати само буџет министра иностраних дела *Законом о државном буџету* од 4. априла 1903. године предвиђено је да је могла вршити Народна скупштина, ако нађе да је потребно, тако што би изабрала из својих редова три повереника, који би, како је било у неколико случајева, прегледали сва документа у вези трошења наведене буџетске партије (чл. 47). Међутим, по чл. 22 *Закона о државном рачуноводству* предвиђено је да те партије могу имати министарства иностраних дела, унутрашњих дела и војске (као што је било у пракси) и да њихову контролу врши само министар председник. У оба закона за наведену буџетску партију искључено је уставно право контроле Главне контроле (чл. 96 Устава из 1901. чл. 179 и 181 Устава из 1903. године)..

Посебно су повећаване надлежности Министарског савета у вези накнадних и ванредних кредита, како у прописима, тако и у пракси, јер су се повећавала новчана средства у државној готовини а тиме и могућности одобравања већих износа наведених кредита. По *Закону о државном буџету*

¹¹⁷⁰ Чл. 58 Закона о државном рачуноводству: "Наредбодавци министри одговарају као и остали наредбодавци и рачунопологачи материјално за своје поступке противне одредбама овог закона. Тога ради Главна контрола може непосредно од грађанских судова тражити потребна обезбеђења. Али за свако тражење обезбеђења и за сваку тужбу Главне контроле против министра наредбодавца потребна је претходна одлука њене опште седнице. Разрешница Народне скупштине поништава тужбу, односно тражење обезбеђења Главне контроле, као и све последице таквог њеног корака."

¹¹⁷¹ Шире: О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, стр. 122 – 133, 352 – 370. Овде су обрађене опструкције због буџета теоријски и случајеви из 1907. и 1908. године, док је веома значајној опструкцији из почетка 1914. године, дата недовољна пажња.

трошење накнадних кредита,¹¹⁷² за које је у државном буџету била предвиђена партија "Кредит за недовољно предвиђене расходе" у највећем износу од 2% збира свих материјалних трошкова целог буџета, могли су да врше сви министри ако је износ био мањи од хиљаду динара, а за веће, преко министра финансија и краљевог указа с тим да претходно Министарски савет за то да одобрење. Такав краљев указ се морао подносити на одобрење и Народној скупштини (чл. 51). У вези ванредних кредита¹¹⁷³ предвиђено је да се они траже од Народног представништва, али када оно није на окупу да се они одобравају краљевим указом на предлог министра финансија а по решењу Министарског савета и одобрењу Државног савета (чл. 57). За одобравање ванредних кредита, који се нису могли покрити без задужења државе или без нових пореза или приреза, једино је било надлежно Народно представништво (чл.62). За ситне издатке, који се нису могли побројати ни одредити при састављању буџета, предвиђена је партија "Кредит за непредвиђене ситне издатке" у износу до 30 000 динара (чл.63).

Међутим, Министарски савет често је прекорачивао наведене законске одредбе, за шта је имао, донекле, оправдања на почетку мандата 1903 – 1904. године и што му је Народна скупштина накнадно одобравала. У *Закону о државном рачуноводству* из 1910. године унете су и одредбе које су одражавале претходно незакониту праксу у вези наведених кредита. Уместо кредита за непредвиђене ситне издатке величине до 30 000 динара уведена је категорија Буџетски резервни кредити (три врсте) чији износ је премашивао и 2% материјалног дела буџета (чл. 26 – 29). Први резервни кредит је био "за омање недовољно предвиђене расходе" који је износио до 1% од материјалних трошкова целог буџета и трошио се слично као наведени накнадни кредити стим да је за износ до хиљаду динара било потребно одобрење министра финансија а за веће

¹¹⁷² "Као накнадни кредити сматрају се они, који се траже за покривање расхода, предвиђених у буџету, ну који се покажу недовољни да се њима подмире извесне државне потребе" – чл. 50. "Никако и ни у ком случају не смеју е трошити суме" из овог кредита за повећање указног и неуказног особља ни послуге, као ни на повећавање њихових плата, дневница, стипендија и друге издатке, који су спадали у личне расходе, нити се отварају нова надлештва и др. – чл. 52.

¹¹⁷³ "Ванредни кредити су они, који се отварају за покривање расхода на преке и неочекиване, а неодложне потребе државне. У ове потребе не смеју се ни у ком случају убрајати ни ново наоружање, ни државне инвестиције, нити уопште било које инвестиције, које улазе у састав ванредних расхода, који се свагда морају нарочито предвидети у буџету. Ванредни кредити се могу тражити само за оне расходе, који се по природи својој никако нису могли предвидети при склапању и одобравању буџета, и који се без велике штете по државне интересе не би могли одгодити до новог буџета." - чл. 53 – 54.

само Министарског савета. Други резервни кредит је био "за ситне неименоване потребе у позицијама", величине 50 000 динара, и трошио се као претходно наведени. Трећи, "за мање ванредне државне потребе", није смео бити мањи од 300 000 динара, и трошио се уколико Министарски савет одобри предлог и добије се одобрење Државног савета (по ст. 8, чл. 144 Устава). Посебно су били предвиђени и накнадни и ванредни кредити без изношења њихових величина, стим да је процедура тражења била допуњена одобравањем од Народне скупштине (чл. 35 – 39) а што је у пракси чешће било као "накнадно одобрење."

4. 2. 1. Планирање финансирања војске

Државним буџетом су се детаљно предвиђали и ситнији расходи свих државних и јавних институција. "Државни је буџет узакоњени предрачун свију државних прихода и расхода, којим се редовно сваке године предвиђају и одобравају, с извршеним упоређењима између прихода и расхода" према чл. 1. Закона о државном буџету, а слично и према чл. 1 Закона о државном рачуноводству од 1910. године: "Државни је буџет једногодишњи закон, којим се предвиђају, претходно одобравају и претходно распоређују сви државни приходи... Државни буџет мора бити један и чинити једну целину."

Расходи у државном буџету, планирани у министарствима и Министарском савету и од Народне скупштине одобрени, представљани су у делима (Врховна државна управа и министарства), поглављима у оквиру раздела, партијама и позицијама. Буџет за војску (војни буџет) чинио је VII раздео са три поглавља: Министарство војно са војском, Граничне трупе и Жандармерија. У сваком поглављу свих раздела посебно су изношене партије и позиције личних расхода (плате, додаци, хонорари и други трошкови за сваког запосленог, указног или неуказног лица и предвиђеног за запослење те године) и материјални (канцеларијски материјал, огрев, дотације, конкретни материјал и количина који ће се куповати и др). На крају поглавља дати су Ванредни расходи (за куповину земљишта, за изградњу објеката, куповину материјала за производњу добара ради приходовања и др.) – у Прилогу бр. 6 дао сам пример скраћене структуре предлога војног буџета.

Свако министарство је имало обавезу да предлог дела државног буџета за наредну годину из свог ресора достави Министарству финансија до краја августа, односно до 10/23. августа по Закону о државном рачуноводству, како би наведено министарство саставило предлог буџета до 10/23. октобра, при чему је

министар финансија морао лично израдити предрачун прихода и финансијски закон. Остали министри су били дужни са предлогом доставити експозе са детаљнијим објашњењима о свакој повећаној суми расхода. У Министарству војном за све финансијке послове, те и предлагање буџета, било је надлежно Благајничко одељење. У надлежност тог одељења били су плате и додаци у целој војсци, састављање целокупног војног буџета, исплата свих набавки Министарства војног, израда војних финансијских прописа, састављање годишњег завршног рачуна Министарства и његовог слања Главној контроли, и расправљање свију финансијских питања и спорова у војсци. За начелника Благајничког одељења радикалска влада је на почетку свог мандата септембра 1903. године издејствовала да њен човек, до тада рачуноиспитивач Главне контроле Петар Бабић, буде постављен.¹¹⁷⁴ Дотадашњи начелник Одељења пуковник Ђорђе Михаиловић постављен је за команданта Дринске дивизијске области а остали официри на друге дужности. Остао је у Одељењу од официра само један, који је био руковалац депозитне касе (коњички капетан II класе без Војне академије) и по рангу нижи од новог начелника Одељења који је добио звање виши благајник II класе. Преко Благајничког одељења слате су и друге финансијске потребе које су улазиле у финансијски закон. То се нарочито односило на потребе војске за почетак следеће године у односу на коју се израђивао буџет. На пример: у предлогу Финансијског закона за 1908. годину Министарство војно тражило је да се унесу чланови по којима би министар финансија одобравао министру војном финансије за набавку хране за војнике и стоку за 1909. годину и друго.¹¹⁷⁵ Како је на седници Министарског савета 19. II/4. III 1911. године, на предлог министра војног пуковника И. Гојковића а по претходном придобијању министра иностраних дела М. Миловановића, донета одлука да се уведу шест пограничних официра и одобре одговарајућа новчана средства за њихов рад, министар војни је преко Благајничког одељења послао министру финансија накнадни захтев да се у пројекат буџета за 1911. годину, који још није био изнет на разматрање у Народној скупштини, додају додаци за пограничне официре по 1.200 динара и да се партија Министарства војног за

¹¹⁷⁴ Народни посланик Милосав Ђ. Радојковић поставио је министру војном писмено питање 29. септембра 1903. године зашто је постављен рачуноиспитивач Главне контроле, који је чинио грешке у свом раду, за начелника одељења у Министарству војном (*СБНС*, 1903 – 1904, стр. 65. На ово питање није одговорено – Прилог бр. 5, Табела 1, ред. бр. 2.

¹¹⁷⁵ Архив Србије, Министарство војно, несређена грађа, фасцикла за 1907. годину, Благајничко одељење бр.9399 од 17. септембра 1907. године.

поверљиве циљеве повећа са 15.000 на 27.800 динара.¹¹⁷⁶ Овај захтев је Финансијски одбор НС усвојио.¹¹⁷⁷

Предлог државног буџета морао је да прегледа Министарски савет, да га утврди, а затим да га министар финансија са пратећим документима по овлашћењу (указу) краља поднесе Наредној скупштини на решавање на почетку њеног рада (чл. 173 Устава). Као сваки закон, тако је и једногодишњи закон о државном буџету, морао да прегледа одређени скупштински одбор, у овом случају Финансијски одбор, и након подношења извештаја Одбора почињале су расправе о предлогу буџета. Финансијски одбор је сваке године вршио мање измене било на основу накнадних тражења појединих министара, било при уоченим пропустима или/и да би се показале способности његових чланова. Ове расправе у Скупштини биле су најобимније јер се разматрао рад сваког министарства и министра до ситних детаља, и кроз њих се одвијала оштра страначка борба. Скоро сви министри војни и војска били су на удару разних критика и омаловажавања а поједини посланици су дискутовали како би износили интересе бирача својих округа и/или показали своја војна знања. Министри војни најчешће су присуствовали оним седницама Народне скупштине када се расправљао војни буџет у појединостима.

4.2.1.a Приказ расправа о војном буџету у Народној скупштини 1903 – 1912. године

Због балканских ратова Народна скупштина није заседала а буџет за 1912. године продужен је за 1913. годину. Расправа о буџету за 1914. годину приказана је у основним цртама у потпитању 3.8.3. (Државна криза у Србији 1914. године и министар војни).

Сазив 1903 – 1904. година. Финансијски одбор је у споразуму са новим министром војним Путником изменио више партија војног буџета и повисио га са 19.610.093 динара на 22.810.093.¹¹⁷⁸ При разматрању државног буџета опозиција је упутила више критика влади а Стојан Рибарац и на део извештаја Финансијског одбора "да ће се буџет за годину 1905. смањити врло осетно, у првом реду на Министарству војном, а затим и по осталим гранама државне

¹¹⁷⁶ Исто, к. 1911 – 1913, ф. 1911, пов. бр. 66 од 22. фебруара 1911.

¹¹⁷⁷ *СБНС*, 1910 – 1911, 22. март 1911, Извештај Фин. одбора, стр. 11.

¹¹⁷⁸ *СБНС*, 1903 – 1904, 17.02.1014, стр. 1476 – 1477.

управе,¹¹⁷⁹ као на неутемељена предвиђања а била је и упадица да може бити и рата.¹¹⁸⁰ При разматрању војног буџета у појединостима 3. марта министар Путник је три пута давао објашњења. На критику да се износ за плате војника не види а затим да је мали, Путник је изнео: "По пројекту закона о устројству војске одређена је плата редовима динар и по месечно. Та је плата унесена у буџет а не већа. Ако ко од поштованих народних посланика жели да редови и каплари добију већу плату, ја немам ништа против тога, само водите рачуна о томе, да то повећање не може да иде на рачун ни једне од ових партија." И даље су поједини посланици тражили да плата војника буде три динара месечно, како је било по важећем закону, али се пристало да буде по пројекту закона, с тим да тај износ буде редовно исплаћиван.¹¹⁸¹ Посланик др Илија Коловић критиковао је стање у Војнотехничким заводима у Крагујевцу због чега је њихова пушчана муниција скупа па се купује у иностранству за мање паре. Путник је прихватио критику Коловића и изјавио да ће предузети мере у заводима, посебно на смањење администрације, на шта су се чули узвици "врло добро."¹¹⁸² Посланик Коловић је изнео и да је стање у војној болници у Београду рђаво те да се партија за војне грађевине не би требало смањивати а тада је Путник први пут најавио изградњу нове војне болнице.¹¹⁸³ У вези критика планираних издвајања у војном буџету за жандармерију одговарао је министар унутрашњих послова, с обзиром да је она била у функцији тог министарства, а што је био случај и у осталим годинама. На другом читању војног буџета Путник је изнео пропуст да није унет износ за законом предвиђене повишице подофицирима за године службе, те је тај износ предвидео тако што је поједине позиције смањио. То је прихватила Народна скупштина и цео буџет 10. марта.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁹ Исто, стр. 1472.

¹¹⁸⁰ Исто, 28. 02. 1904, стр. 1706.

¹¹⁸¹ Исто, 3. март, стр. 1805 – 1807.

¹¹⁸² Исто, стр. 1809. Посланик Коловић скоро сваке године инсистирао је на развоју ВТЗ у Крагујевцу с аргументацијом да је то јефтиније за државу него да увози скупо наоружање и другу опрему. Тако је 3. марта 1907. године то опширно говорио да је записано на три странице – 3301 – 3304.

¹¹⁸³ Путник: "Као што је и г. Коловић рекао, о смањењу ове партије не може бити ни помена. Потребно је да се направи нова војна болница и ми смо о томе разговарали са општином београдском о месту где ће се она подићи. Кад се то питање буде дефинитивно решило, онда ће се приступити зидање те болнице, а то ће бити у току ове године, и план за њу већ постоји." – исто, стр. 1810. Болница је изграђена и освештена 1909. године и била је претеча старих зграда ВМА.

¹¹⁸⁴ Исто, 10. март, стр. 1957.

Сазив 1904 – 1905. година. У Министарству војном предложен је војни буџет за 1905. годину за скоро три милиона мањи, док су остала министарства поваћала потребне износе, осим Министарства правде који је предвидео исту суму. Финансијски одбор смањивши је предложени износ за око 11.000 динара смањивши додатке за официре и за унапређивање официра и чиновника.¹¹⁸⁵ Начелни претес државног буџета за 1905. годину такође је био буран 13/26. и 14/27. XII 1904. године. Опозициони посланици, из времена Обреновића владини, истицали су разне негативности у буџету и да је јефтенија народна војска. Социјал – демократа др Михаило Илић изнео је став своје партије да није потребна стајаћа војска.¹¹⁸⁶ При разматрању буџета у појединостима није био присутан министар војни Путник а заступао га је председник владе Н. Пашић. Буџетске партије су усвајане, углавном, без дискусија. Представник мањине Финансијског одбора био је против да се уведу нови писари и одобри новац за њихове плате с обзиром да је било доста постојећих чиновника и официра. Подржао га је један посланик који је изнео појаву да мало има војника у касарнама у односу на официре. Само тада је Пашић имао прилику да да објашњење: "...По самом закону војници има да се позову, и кад би се позвао цео број који треба, онда би био много већи буџет, и с тога се гледа да се у кратком времену војници науче па отпусте. С тога бива неки пут да је у касарни мали број војника."¹¹⁸⁷

Сазив 1905 – 1906. година. Финансијски одбор смањивши је предложени износ војног буџета за 542.603 динара – на 20.311.681 динар. Половина смањене суме била је због смањења броја војника који би се позивао – са 17.000 на 16.500.¹¹⁸⁸ Током расправе у начелу социјалистички посланик Д. Лапчевић изнео је неправедности тадашњег пореског система и закључио да се због тога, углавном, целокупни терет буџета преноси на "*сиротнију класу народну, на*

¹¹⁸⁵ Исто, 1904 – 1905, стр. 4, 6, 778, 836 – 837.

¹¹⁸⁶ "И због тога што се милијони троше непроизводно и што се циљ не може постићи који се намењује стајаћој војсци, већ тим одваја се од уста најсиромашнијега дела становништва, да би се могла извршити куповина ових сувремених средстава за убијање и рушење, ја ћу гласати против буџета. Ја ћу гласати против као представник радничке класе, као социјал – демократа, без обзира на то да ли имамо отаџбину или не, али ја и као представник народни и као изабраник радника који живе овде у Србији у којој и ја живим, имам право да се определим." - исто, 14. 12. 1904, стр. 939.

¹¹⁸⁷ Исто, 15. 12. 1904, стр. 994; Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 3, стр. 68 и 70. У стенографским белешкама за тај дан записано је да је министар Путник био присутан на седници. Вероватно је напустио седницу јер се претходно тог дана расправљало у појединостима за шест раздела, односно, за 51. поглавље.

¹¹⁸⁸ Исто, 1905 – 1906, 2. децембар 1905, стр. 847 и 903.

радну класу народну... ". Затим је изнео да се половина буџета односи на војску тако што је погрешно тврдио да су целокупни дугови, осим 80 милиона за железницу, створени због војске (део државних дугове за војску ћу изнети при одређивању износа који је Србија издвајала за војску у следећем потпитању). "Ми смо наше финансије сатрли; ми смо нашу економску снагу сатрли; исцрпили смо народ и осудили на беду и глад наше потомке на рачун војске." Позитивно је оценио што се железничка мрежа у Србији шири и тражио је још веће захвате. Оценио је погрешном одлуком затражени зајам од Аустро – Угарске због њене колонијалне политике према Балкану. Био је против што се цркве делом финансира и из буџета, што је партија за поверљиве циљеве МУД – а велика, 45.000 динара, а "за истраживање, сузбијање и лечење заразних болести само 90.000 динара коју Одбор смањује на 75.000..."¹¹⁸⁹

Радикал из опозиције Настас Петровић пошао је од теоретске премисе да је буџетско право најважније право Народне скупштине која може неизгласавањем буџета "отерати" владу и критиковао је владу, која је по њему била у агонији, "уочи своје смрти." Изгубио је из види, као и неки теоретичари политике, да је самосталска влада тада имала апсолутну већину у Скупштини, односно да је буџетско право тада било право Самосталне странке а Скупштина била само њена формална гласачка машина, поред осталог, што се остали опозициони посланици нису били за уједињавање са старорадикалима. Критиковао је владу, поред осталог, што није земљу наоружала и дала војсци модерно оружје.¹¹⁹⁰ И други радикал из опозиције Љ. Јовановић позивајући се на војну стратегију изнео је да се војсци треба посветити већа пажња, посебно свим позивима, да се посвети и одбрани из праваца са запада и севера...¹¹⁹¹ Либерал Ж. Рафајловић, демобилисани капетан и један од вођа четничке акције, критиковао је стање у војсци које су по њему изазвали завереници; тражио је модернизацију војске, посебно новим наоружањем; одговорио је Лапчевићу да се не треба бојати стајаће војске у Србији, јер она неће бити против политичких слобода и

¹¹⁸⁹ Исто, 9. децембар, стр. 989 – 992, на којој је изнео " ... да само Аустро – Угарска ван Европе нама колонија и да је њој једино земљиште за колонијалну политику – Балкан. Онда Србија мора да води рачуна о односима својим према Аустро – Угарској..."

¹¹⁹⁰ Исто, стр. 992 – 994. а издвајам: "...Требало је земљу наоружати, требало је српској војсци дати модерно оружје, те да буде спремна за сваку евентуалност, која би могла да наступи на Балкану и која би могла да запрети не само Србији у данашњим њеним границама, него и нашем народном задатку.."

¹¹⁹¹ Исто, 10. децембар, стр. 1015 – 1016.

др.¹¹⁹² Други социјалистички посланик Милан Маринковић, углавном, је поновио Лапчевићеве ставове, посебно против стајаће војске и цркве, ознео је ставове о могућности мира у свету и др.¹¹⁹³

У току расправе у појединостима министар војни пуковник В. Антонић замолио је Скупштину да повећа партију за људску и сточну храну јер је Финансијски одбор произвољном сумом смањио тај трошак за 500 војника, за колико војника је пристао Антонић. Посланици нису на то пристали, један је предложио да се куповина жита обави у августу, када је оно најевтиније а Антонић је одговорио да ће дивизијске области самостално набављати нову количину жита августа 1906. године. Радикалски посланик др Илија Коловић тражио је објашњење од министра војног о барутани у Обилићеву, с обзиром да је о њој негативно писано у штампи а купљена је за њу нова опрема од три милиона динара. Антонић је изнео да је био у тој барутани где су га упознали да ће за три - четири месеца отпочети производња квалитетног барута, додуше са кашњењем због компликованог начина производње, који још стручно није савладан, а да се он нада да ће барутана постати модерна фабрика. Прота М. Ђурић изнео је у вези санитарских трошкова превентивну меру да се војницима обезбеди барем једно купање недељно.¹¹⁹⁴

Сазив 1906 – 1907. година. Влада старорадикала, која је после избора 1906. добила још већу апсолутну већину у Народној скупштини него што је имала претходна самосталних радикала (91 посланик према 69 опозиционих), поднела је предлог финансијског закона за 1907 годину на почетку сазива – 2/15. X 1906. године. У војном буџету, да не би био много већи од претходног извршена су крупна смањивања појединих партија а да би се добила средства за унапређења официра који су стекли то право пре једну или две године, за усавршавања и праксу у иностранству, што је последњих година било знатно запостављено и друго. Финансијски одбор смањио га је за око 9.000 динара и износио је 20.498.855 динара, више за 196.144 динара у односу на претходну годину, при чему је државни буџет био већи за 1,302 милиона. Међустранички односи после ових избора су се заострили, посебно између самосталаца и

¹¹⁹² Исто, стр. 1018 – 1019.

¹¹⁹³ Исто, 12. децембар, стр. 1043 – 1046, где је изнео да "Социјал – демократија једина на свету жели мир."

¹¹⁹⁴ Исто, 15. децембар, стр. 1147 – 1148, где су записане речи М. Ђурића: "...јер је врло незгодно, кад један војник данас мора да тимари три коња, а нема прилике да се у недељи дана једном окупа."

старорадикала, који су добили "карактер односа зараћених страна."¹¹⁹⁵ Полицијски притисак се повећао при чему је прећено војском а једном је и употребљена.¹¹⁹⁶ Претходно је влада обећала на критике самосталаца да ће се полицијско насиље бити обустављено. Страначка борба се највише манифестовала у Скупштини. На пример: расправа у вези интерпелације Љ. Давидовића од 22. XI 1906, водила се пуних 17 дана – од 22. I до 7. II 1907. године. Посебно се одужила расправа о буџету и завршена је тек 16/29. VI 1907. године. Тада је Скупштина формирала први анкетни одбор о војсци а други у историји парламентаризма у Србији приликом расправе војног буџета у појединостима.¹¹⁹⁷ И у раправама у начелу било је примедби појединих посланика из опозиције да не само војни буџет, него и стање у војсци треба испитати, посебно из разлога што се војници због беспарице пуштају кући а тада официри мање раде и др. Председник МС Н. Пашић тада је најавио да ће влада формирати комисију која ће размотрити организацију војске са финансијским могућностима државе да је издржава. И та расправа је послужила за страначку борбу, а војска је била, углавном, повод. Тако је посланик Живко Н. Јовановић критиковао Пашићеву владу за многе негативности и што штеди на редовима.¹¹⁹⁸ Посланик Живко Јефтић оптужио је Пашићеву владу: "да би своје присталице добро наградила, откупила је државну шуму такозвану Добра за 500.000 дин. и нешто више од овога дуга Ристе Поповића, који је пао под стечај, и да би га спасла банкротства, то је био један згодан начин да ту шуму откупи државним новцем. За рачун Министарства војног, поред откупа те шуме Добра, и поред оштре сабље министра војног за коју он каже да је вечито оштру носио, београдски гарнизон је остао без дрва, и наша војска, по највећој зими, била је без ограва и о томе било је овде протеста у Скупштини. Даље, да би влада

¹¹⁹⁵ О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији...*, стр. 202 – 203.

¹¹⁹⁶ Демонстрације студената против зајма Пашићеве владе полиција је угушила у крви децембра 1906, при чему је војска у Београду стављена у приправност. За растурање штрајкача на Чукарици фебруара 1907. године употребљена је и војска, тада је погинуло четири радника.

¹¹⁹⁷ *СБНС*, сазив 1906 – 1907, књ. VII, 4. јун, стр. 3988 – 4007.

¹¹⁹⁸ "Господо, Влада Николе Пашића чим је дошла на управу и добила власт, одмах је отпустила све чиновнике самосталце и наместила своје пришипетље. Онда је ударила на општине где су самосталци председници и кметови, изнуђивала оставке, кажњавала и стварала им разне кривице и у опште гадне су лажи употребљавали само да се до власти дође; дошло се до већине али гањања нису прстала, уставност и законитост погажена је. Господо, влада је поставила чиновнике који су одговарали за прљава дела, јест, влади такви чиновници и требају, јер добри и исправни чиновници неће да чине зло, а рђав и неисправан пристаје на све. Господо, влада не штеди где треба да теди, а расипа где не треба расипати. На редовима војницима штеди..." – исто, стр. 3304.

наградила своје истомишљенике фузионашке преместила је окружну команду из Ћуприје у Параћин, откупила је једну страћару у Параћину за 28.000 дин. за коју комисија каже да ће се за поправку потрошити 14.000 дин."¹¹⁹⁹ У оба случаја посланик је био, претежно у праву. Шуму Добра војна комисија је проценила да вреди 250.000 динара и није могла одмах експлоатисати (више о томе у вези интерпелација у Прилогу бр. 5, табела 4, бр. 7) а министар војни Антонић није био за премештање наведене команде из Ћуприје у Параћин и навео више разлога за њено остајање у Ћуприји (Прилог 5, табела 2, интерпелација на ред. бр. 11 и 15) а и из разлога што је у Ћуприји постојала касарна за команду, што су центри ове две вароши удаљене мање од 10 км. а батаљонски срезови су били у Варварину, Јагодини, Деспотовцу, Параћину, у средњем ближе Ћуприји. У овој расправи Путник је одговарао и на усмена питања о позивању резервиста. Одговорио је да нема довољно војника за стражарске и друге гарнизоне службе јер је већина војника била шестомесечари и да су отпуштени.¹²⁰⁰

При отварању расправе о појединостима војног буџета истакнути самосталац Драгољуб М. Јоксимовић затражио је да министар војни да објашњење тог буџета јер је он био највећи а најмање објашњен. Председавајући Скупштине је то одбио јер је била завршена расправа у начелу, Јоксимовић је објаснио да то не би била расправа у начелу него само објашњење дела државног буџета. Министар Путник примио је предлог и по одобрењу Скупштине изнео је објашњења појединих делова буџета.¹²⁰¹ При расправи о партији Лични трошкови у вези плата официра било је критике, посебно од стране известиоца Финансијског одбора из мањине наведеног Д. Јоксимовића. Министар војни Путник изјавио је да прима скупштинску анкету која би испитала потребе војске и да би се видело да би буџет требао бити већи за још седам милиона динара.¹²⁰² Посланик Јоксимовић је предложио: "Предлажем да се из средине Народне скупштине образује анкета, која би испитала војну администрацију у опште, употребу војних кредита и потребе војске и о свему поднесе извештај. Ова ће

¹¹⁹⁹ Исто, стр. 3446. Критика Милета Радојковића о томе на стр. 3544 – 3545.

¹²⁰⁰ Исто, стр. 3543.

¹²⁰¹ Исто, 4. јун 1907, стр. 3988 – 3992.

¹²⁰² Министар војни Путник се надовезао на ранији предлог радикалног посланика Андре Цветковића да се образује анкета ради прегледа финансијског рачуна Министарства војног: "Примам ту анкету и желео бих да у њој буде и он. То ће бити најпоузданији пут да војска добије оно што јој по закону и војничким прописима припада. То неће бити Бог зна колико много..." СБНС, 4. јуна 1907, стр. 3989.

анкета радити и за време кад Скупштина не ради".¹²⁰³ Предлог је потпомогнут од посланика опозиције.

Председник Пашић је покушао да се избегне образовање ове анкете.¹²⁰⁴ То је затим покушао и министар Путник.¹²⁰⁵ Међутим, настала је једна од најзначајнијих дискусија у Народној скупштини у вези војне политике и предлог посланика опозиције Д. Јоксимовића једногласно је примљен 417. VI 1907. године.¹²⁰⁶ У току наставка расправе у појединостима било је више критика а извештач мањине Д. Јоксимовић постављао је замерке од којих су му биле умесне у вези нарушавања законитости.¹²⁰⁷ Указао је да је износ за партију Инвалидски фонд много смањен, са 430.000 на 30.000 динара на што је министар Путник одговорио: "... инвалидски фонд толики је, да је се могло слободно без њега у овој години да буде. Има довољно капитала и интереса за све расходе тог фонда." У Инвалидском фонду било је око четири милиона динара а нешто мање од половине дато је домаћим банкама ради камата.¹²⁰⁸ Јоксимовић је одмах изнео да је био у Инвалидско одељење Министарства војног и установио је да је за прва три месеца већ исплаћено око 100.000 динара а за целу партију је предвиђено само 30.000. Потсетио је посланике да је по Закону о потпори инвалида предвиђено да се сваке године мора давати том фонду по 800.000 динара а да је од 1899. године тај износ смањен на по 400.000 динара, те да ће Скупштина 1907. године морати да изгласа накнадни кредит за потпору инвалида. Директно је упитао министра војног: "Постоји ли то у закону и да ли је

¹²⁰³ Исто, стр. 3992.

¹²⁰⁴ Четири његове дискусије о овом питању објављене су у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, стр. 256 – 259, али није и најбитнија прва, из којег издвајам: "...Влада мисли да образује једну комисију, како од стручних људи из војске, која ће штудирати само устројство војске, а тако исто да се образује и једна комисија, тако рећи парламентарна, од првака разних партија, те да они заједнички са стручњацима финансијским процене колико може српска држава дати на војску. Па кад се определи сума колико може да се даје на војску, онда да се према томе и устројство наше војске изведе... Већ је једна комисија образована од стручних људи, и она ради на томе, како треба устројство војске преиначити. После тога доћи ће комисија од политичара и финансијера.... **Стога није нужно ништа сад предузимати, а доцније, под јесен, може се и томе приступити** (подвукао В.И.)" – Исто, стр. 3993.

¹²⁰⁵ "Што се тиче ове анкете ја остајем, при томе, да у начелу нисам противан, али је нужно најпре да се доврши тај нови закон о устројству војске." – Исто, стр. 3995.

¹²⁰⁶ Исто, стр. 4003.

¹²⁰⁷ Замерајући министру војном што је трошак за државне питомце и усавршавање официра у иностранству 120.000 динара, замерио је и осталим министрима што је тај трошак премален у односу на Министарство војно или није предвиђен. Његов предлог да се наведени износ од 120.000 динара смањи на 80.000 динара Скупштина није прихватила - Исто, стр. 4004 – 4005.

¹²⁰⁸ *Извештај Скупштинског анкетног одбора о војсци*, Београд 1907, Прилог III, 6.

ово истина, г. Министре?" Путник није реаговао, одмах се прешло на гласање и прихваћена је умањена наведена партија.¹²⁰⁹

Опозиција је почела да се обједињује и истакнути напредњак др Војислав Маринковић указао је на још једно кршење закона у вези партије за поверљиве циљеве. Указао је да по Закону о државном буџету може постојати само један диспозициони фонд а не три. Разумео је потребу Министарства војног за трошак од 20.000 динара за поверљиве циљеве, али је изнео да је тај износ требао да буде предвиђен у таквој партији Министарства иностраних дела и да министар војни из МИД – а тражи тај потребан новац јер само то министарство може да има диспозициони фонд. Путник је одговорио: "Ово није никаква нова партија, она постоји већ од толико година. Прека је потреба да она остане и даље, и ја вас молим да је примите." Иако је Маринковић поново потсетио посланике на наведени закон, посланици су изгласали ту противзакониту партију.¹²¹⁰ На другом читању министри су допуњавали буџете а министар војни је само молио да се на крају једне опширне партије за материјалне трошкове дода да је она предвиђена и за централно грејање инжињерске касарне, што је Скупштина прихватила.¹²¹¹ Буџет је донешен 14. јуна.

Скупштински анкетни одбор за Министарство војно изабран је на 153. састанку 25. јуна 1907. године, састава: Стојан Протић, Коста Борисављевић, Ђока Брачанац, Никола Узуновић, Милош Ф. Ћосић, сви из Радикалне странке, Јован Жујовић, Драгољуб Јоксимовић (самосталци), др Воја Вељковић (либерал) и др Војислав Маринковић (напредњак).¹²¹² Извештај Одбора завршен је 11/24. децембра 1907. године, потписан је од свих чланова Одбора, с тим да су др. В. Вељковић, др. В. Маринковић и Д. Јоксимовић, сви из опозиције, дали и одвојено мишљење по битном делу задатка: контрола војног буџета (о томе је било више речи у питању 3. 3. 2. овог поглавља).

Сазив 1907 – 1908. и Први ванредни 1908. године. Већ од првог дана отварања сазива за 1907. годину постало је јасно да ће влада тешко радити са Скупштином у којој се између опозиционих странака све јаче учвршћивала заједница интереса – збацивање радикала са власти, расписивања нових слободних избора и формирање нове коалиционе владе. Опозиција је успела

¹²⁰⁹ СБНС, 5. јун 1907, 4032 - 4033

¹²¹⁰ Исто, 4. јун, 4005 – 4006.

¹²¹¹ Исто, 14. јун, стр. 4303.

¹²¹² Исто, 25. јун, стр. 4560.

дугим и жестоким дискусијама у Скупштини, посебно у вези државног буџета, не доласком у Скупштину и другим средствима опструкције да се Скупштина распусти 31. III/13. IV 1908. године и распишу нови избори за 18/31. мај, али не да изборе спроведе изборна коалициона влада. Изборе је спровела радикалска влада, добила нешто мању апсолутну већину од 84 посланика, али је имала проблема са формирањем своје владе која би обезбедила потврђивање буџета за 1908. годину и трговинског уговора са Аустро – Угарском у Скупштини. Захваљујући ангажовању краља радикали и самосталци су образовали владу Петра Велимировића 7/20. јула у којој више нису били Н. Пашић, С. Протић, Л. Пачу, К. Стојановић и М. Трифковић а министар војни постао је ђенерал Степа Степановић реконструкцијом владе 30. марта. Буџет је усвојен на 21 редовној седници Првог ванредног сазива 28. VII/10. VIII 1908. године.¹²¹³

Радикалска влада је предала предлог буџета за 1908. годину са закашњењем јер је министар финансија Л. Пачу морао седам пута да враћа делове буџета осталим министрима ради смањивања износа за више партија (у првом предлогу само за повишице чиновника министри су тражили укупно 26 милиона динара више) а како не би државни буџет био много већи у односу на претходну годину (90,5 према 95,8 милиона динара). Код војног буџета министри Путник и Пачу у договору смањивали су поједине партије да не би у државном буџету био дефицит при чему су делове неких буџетских трошкова убацили у финансијски закон у коме су унели поново ликвидацију неисплаћених рачуна Министарства војног из периода 1885 – 1902. године. У финансијски закон убачено је око 3,5 милиона динара буџетских трошкова од којих за војску 2,14 милиона. Финансијски одбор је одмах прегледао предлог буџета и са својим исправкама предао га Скупштини 19. XII 1907. године.¹²¹⁴ У војном буџету било

¹²¹³ Шире: О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*, стр. 202 – 222, а у вези улоге краља, коју је ауторка изоставила, Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 185 – 187.

¹²¹⁴ "Чл. 7. Овлашћује се министар финансија: [...] 4. Да може издати министру војном на случај потребе до 1.140.000 динара више него што је буџетом предвиђено за набавку људске и сточне хране у партији 265 која може наступити услед увећаних цена хране. 5. Да може признати министру војном утрошених 3.160.878,92 дин. у сребру на разне неисплаћене правне обавезе од 1885. до 1902. године закључно, из претека по појединим буџетским и ванбуџетским кредитима тих година[...] пошто нису били утрошени [...] и из непредатих прихода Министарства војног Министарству финансија[...] Чл. 8. Овлашћује се министар војни да може расходовати по својим књигама 6.497.044,57 динара употребљених за исплату разних неисплаћених правних обавеза у времену од 1885. до 1902. годинезакључно, а из капитала фондова: оружног, ремонтског и инвалидског..." – *СБНС*, 1907 – 1908, књ. 2. стр. 12 – 13.

је и пропуста у састављању (преписивању трошкова из претходне године и друго које није требало унети за 1908. годину), те је у Финансијском одбору исправљан.

У начелној расправи о предлогу буџета за 1908. годину друге половине јануара 1908. године опозициони посланици, посебно самосталци, жестоко и опширно критиковали су владу. Известилац мањине Одбора за финансије Д. Јоксимовић највише је говорио о војном буџету, при чему је улазио и у појединостима а користио се и подацима из рада Анкетног одбора о војци из 1907. године, чији је био члан. Чак је изнео закључак да барутана Обилићево и Војнотехнички заводи не треба да постоје због споредних позиција у вези прихода за приватне наруџбе. Критикујући министре финансија и војске што су избрисали потребне износе за војни санитет, које је предложио начелник Санитетског одељења МВ, окривио је министра војног: "... ја не кривим толико министра финансија, колико министра војног. Министар војни треба овог тренутка да иде са министарског места. Један официр треба да има толико куражи, да каже пред Народним представништвом отворено, јасно, часно и лојално, колико треба дати на војне потребе. Ако му Скупштина не да, онда треба да иде са онога места [...] дошао сам до једног закључка, да министар војни у својству официра не може да среди хаос, који се налази у Министарству војном. Само грађанин министар војни може да среди ту наказну војну администрацију, која разједа војску и једе све приходе државне, и која не може да каже шта јој треба и кад јој се да, онда не уме да употреби." Када му је добачено од радикала да министар војни буде Стојан Протић, Јоксимовић је изнео да је радио и говорио против Протића као министра полиције, али да би пристао да буде министар војни, "само да не буде војник."¹²¹⁵ Вероватно је изгубио из вида или није знао да је септембра 1903. године влада неподељених радикала уместо пуковника поставила за начелника Благајничког одељења Министарства војног за финансије искусног цивила који је непосредно био одговоран министру војном за све финансијске послове у војсци те и за састављање и реализацију војног буџета, с тим да му је у састављању буџета био на располагању начелник Општевојног одељења (увек у то време ђенералштабни пуковник или потпуковник) ради координације тог задатка.

¹²¹⁵ Исто, 18. јануар 1908, стр. 379 а цело његово извештавање стр. 374 – 382.

Наредног дана министар финансија Л. Пачу шире је изнео тешкоће у састављању буџета. Оправдавао је и министра војног да је "тражио пуну суму за одела, поред многих других тражења, тражили су веома много из свих ресора све колеге и гледали да колико толико подмире оно што је годинама остало неподмирено – све је то оставила прошлост – а ја сам морао непрестано враћати буџете колегама на исправке[...] што је годинама остало неизмирено... не може да даде одједанпут једна година... Из Анкетног извештаја познато вам је, колико је војска била гола и колико ненаоружана. Ми смо успели да војсци дамо брзометне топове...довољно муниције и да јој подмиримо потребу са пушкама. Поред тога успели смо да исправимо једни другу тешку грешку из прошлости, а то је да за 25 година није био саграђен ни један километар нових железница. Ми ћемо дати земљи 600 километара нових железница [...] без икаквих нових намета..."¹²¹⁶ И наредних дана критикован је предлог буџета, највише од самосталаца, с тим да су кривили радикалску владу и у вези војог буџета директно или идиректно, и тражили нове слободне изборе. Најжешћи и најдужи је био Јаша Продановић, који је износио кршења устава и закона од стране радикала које сам укратко напоменуо у вези потпитања из трећег поглавља 3.3.1.а (Случај министра Радомира Путника) и 3.8.1. (Субјекти и околности унутрашње кризе 1913 – 1914. године) а и нове примере и критику завршио узвиком "Одлазите!"¹²¹⁷ И посланик Јоксимовић је преусмерио своју критику владе придружећи се изношењу података који су указивали на то да се партијска влада у Србији претвара у партијску државу. Поред осталог, изнео је: "Данас се у Министарству правде прво тражи карта фузионашка, а онда се тек може добити класа или више унапређење. Мора млад човек прво да изјави да прелази у странку старијих радикала, па да му се онда да место."¹²¹⁸

Када се приступило првом читању предлога закона о буџету за Министарство војно, 7/20. марта 1808. године, у вези прве позиције (Плате официра) партије 257 Лични расходи, посланик Јоксимовић је још оштрије напао министра Путника и вређајући га. Прво је нетачно тврдио да је Путник пао као министар у току расправе о постављењу потпуковника Ђ. Богдановића (видети

¹²¹⁶ Исто, 19. јануар, стр.405.

¹²¹⁷ Исто, 24. јануар 1908, стр. 470 – 479. Издвајамо: "Даље се види да је са Пашићевим мајданима рађено тако, да данас нема ни непарламентарне земље, у којој се тако шта може десити."

¹²¹⁸ Исто, 1. фебруар 1908, стр. 611.

потпитаће 3.3.1.а *Случај министра Радомира Путника*) и да може бити само повереник министра, "као човек који треба да објашњава буџет, никако не као министар војни. Међутим, г. Путник хоће да важи и даље као министар војни. Констатујем ту појаву у нашем парламентарном животу, као карактеристику владавине, којој је на челу г. Пашић."¹²¹⁹ Затим је критиковао оправдано¹²²⁰ или неоправдано поједине партије војног буџета и поступке министра Путника, при чему се служио подацима из Извештаја наведеног анкетног одбора или их тумачио. Како се и следећи критичар служио Извештајем анкетног одбора о војсци, при чему је донекле оправдавао Путника као жртву радикала,¹²²¹ Стојан Протић је позвао посланике да у вези Извештаја Анкетног одбора расправљају када се он буде претресао. На то су поједини посланици образлагали да се Извештај требао ставити на дневни ред пре буџета или да је у вези са војним буџетом или да се неће ставити на дневни ред. Посланици опозиције су наставили да критикују војни буџет и понављају критике из расправе о буџетима претходних министарстава како је Пашићева влада на првом месту стављала партијске интересе ("партизанство") а тек после државне. Понављали су изнето у вези војног буџета или и додавали и друге слабости, а поједини су бранили Путника, кривећи радикалску већину.¹²²² На то је посланик Јоксимовић изнео да

¹²¹⁹ "... Ви се, господо, врло добро сећате да г. министар војни није био у стању да одбрани свој поступак. Ви се врло добро сећате да смо сви били једногласни у мишљењу да је такав његов поступак противан закону. (Са деснице добацују: није истина). Ви се сви врло добро сећате да је г. министар био пао са свог положаја, да он у ономе тренутку није више био министар војни..." Исто, књ. 4, 7. март 1908, стр. 130.

¹²²⁰ Издвајам случај појачавање војске у Београду уочи митинга опозиције: "Први пут у режиму после 29. маја нашао се један министар војни који је ставио војску у службу политике данашњег режима – политици г. Пашића. Пре 29. маја може се разумети оваква служба војна, после тога датума не. Догађаји после митинга показали су колико су били неосновани рачуни г.г. министра, колико је било нерасложно да се креће војска..." - Исто.

¹²²¹ Алекса Ратарац: "...Ја смем да гарантујем и сваки мора признати да је он мора бити жртва својих другова, другова који су сматрали као и они пре 29. маја да су државни интереси потчињени интересима партиским и интересима појединаца..." – исто, стр. 133.

¹²²² Алекса Нешић: "...на оно трговање са "Добром" али и тамо сам ја разгледао та акта и видео сам да је баш г. Радомир Путник најмање крив. Трефило се онда, да би успела ствар како хоће г.г. Пашић и г. Риста Поповић, да је Пашић онда заступао у оно време министра војног и дан пре само, дошао јег. Путник и морао је да потпише такво једно решење... јер је он (Пашић – прим. В.И.) позвао војску из унутрашњости(због митинга – прим. В.И.), и ако има одговорности, он треба да одговара а сам је Путник томе најмање крив, јер ви видите да се за министре под владом Пашићевом доводе они који хоће да слушају Пашића.. Г. Путник као војник зна само да слуша, а ако би се одупро он би оног момента отишао оданде. ..Ја ценим стручну спремину г. Путника за оно за шта се спрема, да је он у својој струци одличан официр, али овде, по несрећи, мора да буде послушан. Има доиста официра... који би слушали само закон, а не да буду секретари Пашићеви, али такви се у овој већини не могу да добију." – исто, стр. 134 - 135.

министар војни треба да одговара пред Скупштином а да ће радикалска већина сносити одговорност на изборима.¹²²³

Министар Путник је одговорио на већину приговора¹²²⁴, при чему увек није био убедљив а неколико одговора је изоставио. "Речено је да сам војску искупио против митинга, против рада опозиције. То не стоји, војска се није искупила против митинга, него само зато да спречи неред, ако би се евентуално појавио. (Са левице: зар ће Вељковић и Љ. Стојановић да праве неред?). Ви знате, да свакад приликом таквих скупова има руље, која је расположена да изазове неред и непријатности... Против њих је и предузета превентивна мера. Нерета није било и војска није била употребљена. Довођење војске у то време из других гарнизона, правда се тиме што је тада у Београду било веома мало војске[...] Мени је мило да констатујем овом приликом, да је војска тада тако брзо стигла овамо како се само пожелети може. (На левици: смех и плескање)."

У вези критике што је произвео четири пуковника у чин ђенерала а за сва производства у војсци за 1907. годину било је предвиђено 16.000 динара и да толико ђенерала није потребно Србији, Путник је изнео да су ти пуковници то заслужили за преко 35 година тешке службе, учествовали у ратовима, за разлику од чланова Државног савета који имају плату као генерали а "долазе у њега било по политичкој боји, било по способности или по служби, која не задаје толико труда и опасности колико војничка служба. Па ви се често позивате на бугарски буџет. Господо, Бугари имају 27 генерала а ми имамо само 5 генерала (после произвођења четворице пуковника – прим. В.И.)." Затим је на основу предвиђених позиција за личне расходе за официре и војне чиновнике изнео да није држава оштећена због унапређења, него да је мање за официре утрошено 34.342 динара а за чиновнике мање 14.400 динара.¹²²⁵ На критику да се узима

¹²²³ "Ја на против, држим да сте ви из већине зато што одобравате рад г. министра војног, одговорни пред бирачима, а г. министар одговоран је пред нама. Ви ћете сви поднети ту одговорност кад дође суђени час, да се народ изјасни на изборима, а г. министар војни има данас да одговара пред нама." – *Исто*, 135.

¹²²⁴ *Исто*, стр. 140 – 142.

¹²²⁵ Није изнео да су четири пуковника, која су у том чину провела најмање шест година, били на генералским дужностима најмање четири године осим Никодија Стефановића који је имао тај стаж од две године али да је затим тајно био председник Главног одбора Српске одбране, да су они произведени поводом краљевог рођендана 29. јуна 1907. године и разлику у плати примали пола године, да је ђенерал Михаило Срећковић са преко 40 година стажа по свом захтеву отишао у пензију крајем 1906. године и тиме додатно омогућио унапређење по војном буџету за четири пуковника од 1. јануара, а у односу на цео државни буџет, што се није узимало у обзир (разлика између плате и пензије Срећковића из буџета Министарства финансија) за два пуковника. Постоје и друге индиције да је то унапређење било и по жељи краља, који их својим указом

униформа из ратне резерве због хабања постојеће, Путник је одговорио да Скупштина никад није одобрила новац да се купи униформа за ратну резерву а да је те године наведено за униформу само 1.000.000 динара а да треба још пола милиона. У вези премештања окружне команде из Ћуприје у Параћин навео је да са војничког гледишта није важно у којем ће од ова два места бити та команда али да је било главно што је Параћин дао повољније економске услове.¹²²⁶ Затим је одговорио још на неке ситније критике. Када је потпредседник Скупштине објавио да је претрес завршен, поново су се јавили критичари Путника да изнесу своје незадовољство. Основно је било што ништа није рекао у вези тога што није извршио законски налог Главне контроле да се не троши новац из Инвалидског фонда за плаћање инвалиднина за које је по буџету било предвиђено само 30.000 а потреба је била за око 400.000 динара; у вези шуме Добра; што се новац од војнице у потпуности не уноси у Оружни фонд него се даје и за друге државне потребе; што је смањен износ за потребе војног санитета, и што ништа није рекао о расходању око 10 милиона дуга војске из година пре 1903. Тумачено је да је признао незаконитости у вези митинга и премештаја наведене команде и више пута је тражена његова оставка или не прихватање буџета. При гласању Партија 257 је примљена.¹²²⁷ На партију 258 Плате војних чиновника није било примедби а на партију 259 Плате неуказног особља критикована су ниска примања војника што је Путник бранио да је толики износ предвиђен ЗоУВ и да то није плата неко за куповину ситница у вези личне хигијене. Указано је да је исти износ за музиканте предвиђен у прошлогодишњем и у разматраном буџету када је број музиканата смањен са 510 на 500 и зашто је тај број смањен а Путник је дао одговор, који је изазвао смех код дела посланика.¹²²⁸ Приликом разматрања скоро сваке наредне буџетске партије долазило је до расправа а највише наредног дана (8. марта) код партије 262 Путни, подвозни и селидбени трошкови: износило се да нису потребни и да су штетни премештаји официра, што је Путник објашњавајући негирао; да се на основу тих пара доводи војска против

унапређује: током јула унапређене генерале појединачно је примао по два или више пута, а још више пре унапређења... Вероватно, Путник није хтео да буде провоциран и да се позива на краља.¹²²⁶ После поновних критика, када је изнето да је Пашић на предизборном збору обећао Параћинцима да ће се код њих преместити окружна команда, Путник је изнео и озбиљнији разлог да команда буде у Параћину јер поред њега пролази железничка пруга за Зајечар, где је команда претпостављене јој дивизије. Исто, стр. 142, 151 – 152.

¹²²⁷ Исто, стр. 142 – 147.

¹²²⁸ "Питате ме зашто је мање ове године 10 музиканата, ове је године за 10 мање, јер су десеторица помрли и нема их више на листи. (Смех)." . Исто, стр. 148.

опозиције; премешта окружна команда у Параћин по Пашићевом предизборном обећању и друго а делимично је било оправдано што та партија није подељена на позиције: логоровање, регрутације и путни и селидбени трошкови. И при томе је вређан Путник као потчињени Пашићу.¹²²⁹ Када је извештач већине објаснио да је та партија остала као једна позиција, онда би министар војни, по закону о буџету вирманисао између позиција и "да не би било што више утрпаности, остављена је једна позиција..¹²³⁰ На то је одмах реаговао извештач мањине Д. Јоксимовић да треба да буду посебне позиције ради могућности Скупштине да контролише тај трошак министра тако што он вирманисање између позиција мора унети у завршни рачун. Одговорио је извештач већине самосталцима да је у њиховом буџету за 1906. годину, када је министар војни био В. Антонић, била иста таква партија.¹²³¹

Битна је и дискусија у вези неуставног¹²³² предлога министра Путника да се партија 264 На унапређење официра и војних чиновника са 10.000 динара повећа на 50.000. Нико од посланика није изнео да је то неуставно, критиковано је што се нису на време официри унапређивали,¹²³³ а сви су се сложили са тим предлогом при чему су хвалили војску и официрски позив.¹²³⁴ Тада је опозиција наставила са интензивнији захтевима за слободне изборе и у току дискусије по

¹²²⁹ Исто, стр. 149 – 151.

¹²³⁰ Исто, стр. 160.

¹²³¹ Исто, стр. 162, 166.

¹²³² "Скупштина не може предложене поједине партије буџета увећавати, а може их смањивати, или изоставити." – Устав, чл. 173, став 4.

¹²³³ Посланик радикала Никола Узуновић: "...Осуда за закашњење унапређења за ову и прошлу годину требала је такође изостати, јер ни министар ни већина нису криви што буџет ни ове ни прошле године није на време готов. Кривица за то лежи на левици." – СБНС, 1907 – 1908, 8. март 1908, стр. 168.

¹²³⁴ Издвајамо део дискусије Д. Јоксимовића, који је до ситница тражио спровођење прописа: "...Официри су вође народне војске у тешким и очајним временима, они се брину о нашој војсци, брину се у времену кад треба да бране границу уже отаџбине и кад треба проширивати границе наше земље. Они први гину на бојном пољу. С тога морамо водити рачуна о људима, чији је позив да први погину за слободу ове земље и проширење њених граница. Ја не кривим Народну скупштину што је мала сума одређена за унапређење. Народна скупштина је увек давала за војску... међу нама нема тада разлике, ми смо сви тада присталице једне партије. Због тога сву кривицу сваљујем на г. министра војног што није хтео са праведним захтевима отворено и лојално да изађе пред Народну скупштину. Народна скупштина зна да цени улогу војске у том тешком времену и Народна скупштина би се одазвала. И наша је војска и наши официри су то заслужили. Они су заслужили да им се учини оволико, колико наша земља може да учини, а она ће увек да учини, кад код г. министра лојалан и искрен пред Народном скупштином. Ја опет оптужујем пред скупштином министра војног што није лањске године тражио потребну суму, а и даље га оптужујем, што није отворено изашао пред народну скупштину... Војсци се мора дати, јер војска има узвишени позив у своме животу..." Исо стр. 167 – 168.

наведеној буџетској партији¹²³⁵, понављала је ставове краља о војсци и демократији не именовавши га, и очекивала је да краљ именује коалициону изборну владу. Предлог министра војног за повећање партије 264 једногласно је примљен,¹²³⁶ супротно Уставу.

И по следећој партији (265 набавка свих артикала људске и сточне хране и простирке 4,745.851 дин) Материјалних расхода настављене су дуже дискусије. Министар Путник је нападан што износ у буџету није већи и што је додатних милион динара предвиђено је у Финансијском закону за 1908. годину; што су конзерве наручено по цени од два динара и др. Путник је одговорио да је износ од милион динара пребачен у финансијски закон како не би било дефицита у буџету и делимично признао оптужбе опозиције а за конзерве је навео да ће се то питање расправити у току одговора на већ поднету интерпелацију о њима (Прилог 5, таб. 4, ред. бр. 11) и да је износ за конзерве предвиђен у другој партији (за вежбе војске).¹²³⁷ У току расправе о партији за униформе тражено је од Путника да да објашњење зашто је део потребног износа унето у финансијски закон и како је Путник тада био ван сале тражено је објашњење од већине. Известилац већине В. Вукићевић је одговорио: "Може, али неће."¹²³⁸ У вези партије 270 Остале гарнизоне потребе Д. Јоксимовић је изнео да је у Финансијском одбору интервенисао да се из текста ове партије избаци потреба за куповину краљевих слика што је стајало у прошлом буџету и реализовано и закључио: "...То значи да се не прегеда буџет, него се прештампава из раније године исти текст, који се уноси у нову годину. За то је крив министар војни."¹²³⁹ Остале партије се усвајале упркос критикама, углавном, Јоксимовића, осим финансирања Пастеровог завода и инвалидских потпора из Инвалидског фонда при чему је настала права свађа између радикала и самосталаца. Било је предлога да Пастеров завод пређе у састав грађанског санитета а Путник је, поред осталог изнео став: "... Мени је нужно, да се најзад споразумем са војним санитетом, да

¹²³⁵ Опозициони посланици покретали су и друга питања и критиковали радикале а они им одговорили да су то питања за интерпелације и да допусте да се реши буџет. Посланик Јоксимовић навео крупније интерпелације против министара и да су они и даље министри, с тим да је и даље погрешно тврдио да је Путник незаконито поставио потпуковника Ђ. Богдановића: "...Каква је хасна подносити интерпелације, кад нема никаквих резултата од таквих интерпелација! Због тога ја и велим: нећемо више интерпелације, хоћемо на изборе; нека народ пресуди парницу између нас и вас!" – Исто, стр. 169.

¹²³⁶ Исто, стр. 169.

¹²³⁷ Исто, стр.170.

¹²³⁸ Исто, стр.171.

¹²³⁹ Исто.

се споразумем после с г. министром унутрашњих дела, односно начелником грађанског санитета, и да видим, да ли се то може извршити сад одмах или да се уради како је г. др Коловић предложио. Ако се може извршити сад одмах, то ће се и учинити; а није нужно да се сад праве никаква преиначења у буџету. Ако се нађе да може да пређе тај завод у ресор Министарства унутрашњих дела, он ће се кредитовати из ове суме, коју сте ви већ одобрили."¹²⁴⁰ На поновљене критике што се инвалиднине исплаћивале из Инвалидског фонда упркос недозвољавања таквог финансирања од Главне контроле, Путник је изнео своје објашњење: "...Народна скупштина је одобрила, владалац је потврдио, да се инвалидски фонд употреби на оно што је потребно било и за то је узета потребна сума и то је извршено. То је цело моје објашњење." Посланик Јоксимовић¹²⁴¹ је изнео: "Красан министар. Каква већина такав и министар." а Стојан Протић: "Кратко и јасно." Затим је настала наведена свађа.¹²⁴² Од наредних критика Јоксимовића потпуно су биле умесне што се целокупни приходи од војнице не уносе у Оружни финд а од приреза 5,5% у Ремонтски фонд, него се троше и за друге државне потребе.

У време првог читања Финансијског закона за 1908. године, 14/27. марта, у Скупштини није био присутан министар војни, а закон је бранио за то задужени министар финансија Л. Пачу. Понављале су се критике што су поједини трошкови или делови трошкова војске унети у Закон а не у буџет. Пачу је износио да су критике оправдане и правдао се тешкоћама склапања буџета, посебно што се потребе из ранијих година нису подмириле, па се приступило на критикован начин. На то је Јоксимовић изнео да се такав начин примењује већ годинама и да је битно да ти утрошци из Закона постану доступни контроли Народној скупштини, посебно Министарства војног. На то је Пачу изјавио: "Ја примам ову напомену известиоца мањине, и дајем реч да ћу саопштавајући ово мин истру војном наредити да о овоме нарочито води рачуна, да поднесе

¹²⁴⁰ Исто, стр. 174.

¹²⁴¹ Не може се тачно рећи да ли је посланик и члан Скупштинског анкетног одбора о војсци Д. Јоксимовић приметио у Прилогу III, 6 Извештаја наведеног одбора да се средства војних фондова, те и инвалидског, налазе у Министарству финансија и да је податке о њима Благајничко одељење Министарства војног добило од наведеног министарства 4. IX 1907. године ради информисања Анкетног одбора. Можда је то разлог што Путник није о том фонду детаљније говорио, већ само да у њему има довољно новца и интереса (нешто мање од четири милиона динара – прим. В. И.), а што је било тачно.

¹²⁴² Исто, стр. 174 – 176.

извештај,..."¹²⁴³ Како је настављена критика таквог финансирања војске, Пачу је дао још једно објашњење: "...Вама је познато да је до сада у буџет Министарства војног стављано много мање него што је потреба износила. У овом буџету покушавано је да се то исправи. Ствар још није исправљена, али може да се справи. Та потреба износи нешто више од 2,000.000 динара. Ове године стављено је у буџет нешто више од 500.000 дин. нових расхода..."¹²⁴⁴ При разматрању дугова Министарства војног из времена 1885 – 1902. године, такође је највећи критичар био Јоксимовић.¹²⁴⁵ Пачу је повлађивао Јоксимовићу и за пропусте из наведеног времена навео, ако су били прљави, да им је дата таква форма да о томе не може остати трага, а да ће сада министар војни достављати исцрпне извештаје.¹²⁴⁶ Када је разматран чл. 8, по коме је министар војни био овлашћен да расходује два пута већи износ из наведеног ранијег периода (око 6,5 милиона дин.), није било дискусија и члан је примљен.¹²⁴⁷

На наредним седницама односи између опозиције и већине су се све више заоштравали и последњи састанак је одржан 24. марта, када је на почетку седнице вођа самосталаца најавио другу фазу опструкције.¹²⁴⁸

Друго читање закона о државном буџету за 1908. почело је на 8. редовном састанку Првог ванредног сазива (после избора) 18. јула 1908. године и буџет је усвојен 28. VII/10. VIII. Расправе су се одвијале са мањом жестином по истим питањима с обзиром да је 7/20. јула образована коалициона влада Петра Велимировића (радикала и самосталаца). Најжешћи критичар државног буџета тада је био нови социјалистички посланик Триша Кацлеровић због негативних ставова према "буржоаској" држави Србији и стајаћој војсци.¹²⁴⁹ Поново су

¹²⁴³ Исто, стр.331.

¹²⁴⁴ Исто, стр.332.

¹²⁴⁵ Јоксимовић: "...Ми непрестано бацамо кривицу на органе Министарства војног, да они не врше своју дужност како ваља, а нарочито се ти прекори односе на оно доба, када су рачуни Министарства војног били одузети од надзора цивилне Главне контроле. То је било у оно доба када је краљ Милан био генералисимус српске војске и кад се говорило са основом да се из буџета Министарства војног исплаћују дугови краља Милана,..." – исто, стр. 333.

¹²⁴⁶ Исто, стр. 333 – 334.

¹²⁴⁷ Исто, стр. 349.

¹²⁴⁸ "...због случајева безобзирног гажења Устава и закона, јавних и приватних права грађанских, корупције, чиновничке разузданости, запостављања државних интереса..." – Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. 3, приредила Д. Стојановић, стр. 365.

¹²⁴⁹ Издајам: "...Целокупан државни приход троши се поглавито на војску, отплату државних дугова и личне расходе многобројно разгранате државне администрације... Па кад се каже да је оваквој држави циљ благостање грађана, онда ту треба подразумевати благостање богаташа и велике госпоштине цивилне и војне, а не благостање радног народа, радника, занатлија, и земљорадника који данас на својим леђима држе државу која је према њима маћеха..." – СБНС,

хваљени официри и показивана брига о њима; истицани пропусти¹²⁵⁰ при чему је и даље предњачио самосталац Јоксимовић износећи како је у праву; нови министар војни ђенерал С. Степановић прихватао је критике и обећавао да ће отклонити неисправности а затим је тражио за то дуже рокове; појединци су бранили Путника од неправедних оптуживања за слабости а Ј. Продановић и Д. Јоксимовић и даље негативно говорили о њему, и др. Т. Кацлеровић је приметио да је помоћ пензионом фонду радника Војнотехничких завода смањена са 10 на седам хиљада динара и тражио да се она повећа на 20 или 30.000 динара, у томе га је подржао Ј. Продановић а известилац већине Драг. Васић изнео је да је грешка и да тај износ треба да буде 10.000 дин. Међутим, та грешка није исправљена и на другом читању 28. јула. Стојан Новаковић је изнео предлог сличан Кацлеровићем а министар Степановић изнео је да је грешком остао износ од 7.000 динара, те је усвојен износ од 10.000 динара.¹²⁵¹

Сазив 1908 – 1909. година. И у овом сазиву поновили су се поједини пропусти у састављању државног буџета као и у раније изнетим. Предлог буџета за 1909. годину предат је Народној скупштини крајем новембра 1908. године. Финансијском одбору стизали су накнадни захтеви и исправке а највећи је био од Министарства војног – повећање од 10,5 милиона; нови министар војни ђенерал М. Живковић смањио је тај износ на 6 милиона, а чиме су повећане поједине партије у војном буџету, који је враћен Одбору 4/17. фебруара а затим, са поновним изменама (смањивањима) 13726. фебруара 1909. године. Одбор је свој извештај о предлогу буџета предао након 12. дана. Државни буџет је у односу на 1908. годину повећан за 10 милиона динара а војни за 5,8 милиона. Повећање војног буџета правдало се поскупљењем људске и сточне хране, муниције за нове брзометне топове, повећањем бројног стања сталног кадра и што буџетски расходи нису више уношени у финансијски закон него потребни износи у буџет. У војном буџету задржани су неки пропусти на које је указано ранијих година: партија Путни, селидбени и подвозни трошкови остала је као једна позиција; задржана је партија На поверљиве циљеве; цела војница није одлазила само у Оружни фонд и др. У финансијском закону унета је одредба којом је министар

Први ванредни сазив 1908, 19. јул, стр. 433 а цела његова значајна дискусија програмско – пропагандног карактера: стр. 432 – 439.

¹²⁵⁰ Највише су критиковане набавке за војску при чему су оптуживани политичари и поједини народни посланици да су у сукобу интереса. – *СБНС, Први ванредни сазив 1908*, стр. 489 – 493.

¹²⁵¹ *СБНС, Први ванредни сазив 1908*, стр. 494 – 495, 735.

финансија био овлашћен да у министарствима и самосталним управама поставља своје контролне органе у циљу прописних извршења Закона о буџету. Председник Финансијског одбора бивши министар финансија Л. Пачу дао је одвојено мишљење због противљења да се повећа стални кадар и финансије за то.¹²⁵² Међутим, у Извештају нису се помињале потребе због анексије БиХ, због чега је претходно тражен ванредан кредит за војску од 16 милиона динара, а који је веома брзо изгласан и потврђен 9/22. X 1908. године (шире о ванредним и накнадним кредитима у следећим потпитањима).

Министар војни ђенерал М. Живковић није присуствовао 60. седници Скупштине 4. марта 1909. године, када је разматран војни буџет, а уместо њега влада је предложила за свог повереника начелника Општевојног одељења Министарства војног ђенералштабног потпуковника (у Краљевини СХС армијски генерал, министар војске и морнарице и др.) Стевана Хаџића (по чл. 122 Устава), а указ о томе је краљ потписао 22. I 1909. године.¹²⁵³ Тада није било напада на војску, ни на поновљане пропусте у војном буџету с обзиром да је влада Пере Велимировића (радикала и самосталаца) саставила буџет а Влада четворне коалиције га подржала са мањим изменама, осим, као увек у таквим приликама, социјалистичког посланика Т. Кацлериновића, који је делом био у праву а делом није и због изношења погрешних података. Министар финансија оповргавао је неке наводе Кацлериновића и изнео да се Кацлериновић користи пропагандним подацима из аустроугарске штампе. Кацлериновић је рекао "Ја читам *Пресу*, али исто толико поклањам њеном лажном и тенденциозном писању мало пажње колико и сва остала господа посланици... Ја сам исказао своје мишљење, и знам да ће моје мишљење наићи на противљење већине, а нарочито код неке господе, које су увек патриоте у оваквим тренуцима, док се на друге једине корисне ствари не троши ништа. (Чује се: кад неће сад, када ће. Велика граја...)." ¹²⁵⁴ Највећи његов сукоб настао је са Живојином Рафајловићем, који га је увредио да је аустријски шпијун а његова партија издајничка. Тада је дата пауза од пола сата и настављен је рад. Од других посланика једино је Јосиф Бојиновић изнео замерку: могућности да поједини официри, који имају право на коња а не држе га, узимају додатак на коња. На то му је потпуковник Хаџић два

¹²⁵² *СБНС*, 1908 – 1909, стр. 907 – 923, 982 – 985.

¹²⁵³ *СВЛ*, 1909, стр. 97.

¹²⁵⁴ *СБНС*, 1908 – 1909, стр. 1156.

пута објашњавао да је то немогуће јер се евиденција додатка води по постојећим коњима.¹²⁵⁵ Затим су се све партије војног буџета изгласавале без дискусије.

Сазив 1909 – 1910. година. Предлог буџета за 1910. годину (већи за 9,5 милиона у односу на 1908. годину а војни буџет мањи за милион динара) Влада четворне коалиције предала је Народној скупштини 8. октобра 1909. године. Нова влада радикалско –самосталска Николе Пашића (од 11/24. X 1909, а министар финансија и даље је остао С. Протић) и Финансијски одбор Скупштине повећали су предложени износ за још 1,9 милиона, укупно 114,8 милиона, а војни буџет за 485.000 динара, на 26, 528.375 динара, јер је министар војни у тој влади пуковник Милутин Мариновић тражио још 300. 000 динара за вежбе и маневре, 100.000 за фортификацијске радове, што је прихваћено, и до 1,5 милиона за људску и сточну храну по финансијском закону а од уштеда из буџета по свим ресорима. Ово друго тражење није прихваћено с образложењем да је за војску током 1909. године дато додатних 120 милиона из "ванредних кредита и зајмова". Ова цифра није тачна јер су рачунати цели износи за војску од 82 милиона од зајмова за грађење железница и преоружања војске од 90 и 150 милиона из 1906. и 1909. године. Годишња рата за цео први зајам била је 4,8 милиона а предвиђени ануитети за цео други зајам за 1910. годину износили су 5 милиона динара¹²⁵⁶ (у следећем потпитању даћу износе ванредних и накнадних кредита и зајмова за војску по годинама). Пуковник М. Мариновић поднео је оставку а нови министар војни постао је пуковник Илија Гојковић од 4/17. марта 1910. године.

Претрес у начелу предлога закона о буџету обављен је 24. III/6. IV. Министар финансија С. Протић објаснио је да се чекало да се усвоје два финансијска закона (о непосредном порезу и о таксама) како би предвиђени приходи били што реалнији. Како је било проблема код разматрања та два закона а већ је била одобрена 1/12 буџета за април, влада је решила да се приступи доношењу буџета. Напредњачки и народњачки опозициони посланици осудили су владу што финансијски преоптерећује народ и не води развојну политику па одустали од сваке даље дискусије. Због тога их је критиковао социјалистички посланик Т. Кацлеровић јер је по њему била "...најважнија у скупштини

¹²⁵⁵ Исто, стр. 1157.

¹²⁵⁶ СБНС, 1909 – 1910, 8. март 1910, стр. 2336, 2510, 2519.

дискусија о буџету" а затим критиковао владу и капиталистички систем, посебно због војног буџета.¹²⁵⁷

Министар војни Гојковић био је присутан на свим седницама Скупштине на којима се расправљало о буџету, али није давао никаква објашњења, него је то чинио министар финансија. При расправљању у појединостима министар финансија Протић упознао је посланике да му је нови министар војни, који је то постао када је буџет био завршен у Финансијском одбору, те није могао на одборским састанцима да учествује, изјавио да је сума од 300.000 динара за вежбе и маневре војске мала и замолио га да се повећа за 100.000 динара, што је министар финансија прихватио и замолио Скупштину "да то повећање прими, а ствар је такве природе да ту не треба да штедимо."¹²⁵⁸ Тај предлог је одмах прихваћен, као и све партије војног буџета, иако је повећање партије буџета било недозвољено по Уставу. И у току другог читања предлога буџета министар финансија дао је исправку у вези партије за војне грађевине, и тада су све партије војног буџета без дискусија примане.¹²⁵⁹

Сазив 1910 – 1911. година. Каснило се са доношењем буџета и за 1911. годину. Финансијски одбор враћао је предлог буџета влади ради смањивања трошкова јер се још нису могли проценити приходи од примена закона о таксама и закона о непосредном порезу. Одбор је предао извештај 17/30. марта 1911. године, који је почео да се разматра у Скупштини 28. марта.¹²⁶⁰ Војни буџет је смањен за једну ђенералску плату јер је пензионисан ђенерал Н. Стефановић, што се могло знати и крајем претходне године јер је имао више од 60 година живота и више од 40 година пензијског стажа; повећан за додатке новоуведеним војним изасланицима у Букурешту и Софији; повећан за поверљиве циљеве са 15.000 на 27.800 динара (навео сам да је то била потреба за граничне официре али грешком у Одбору нису унети и њихови додаци); затим су повећани износи за поједине партије по тражењу министра војног али су зато смањени други

¹²⁵⁷ Исто, 24. март, стр. 2575 – 2584.

¹²⁵⁸ Исто, 25. март, стр. 2616.

¹²⁵⁹ Исто, 7. април, стр. 2788.

¹²⁶⁰ СБНС, 1910 – 1911, 108. ред. састанак 22. март 1911. Прилози. Одбор је буџет смањио за више од 2,5 милиона динара, тако да је био мањи од предвиђеног прихода за 3.276 динара, односно 19.915.566 динара. Војни буџет је смањен за 284.523 динара а највише су смањени износи за Врховну државну управу у Министарство грађевина. Одбор је тражио потпуну приватизацију свих државних добара (од бања до економија) да би код њих била примењена приватна иницијатива, унео трговачки дух и јача материјална заинтересованост особља у њиховом успеху; да се Војна штампарија припоји Државној, војне болнице споје са цивилним; тражио је "савремену и целисходну организацију наше војске," и др. – стр. 3 Прилога 1.

износи. Највише је смањена партија, односно укинута, за подизање нових касарни од 360.000 динара из разлога што још није донет нови закон о организацији војске и нису израђени пројекти за њих; за санитарске трошкове избачена је позиција за сузбијање и истраживање осталих заразних болести од 15.000 динара, као и позиција за подизање и инсталирање бактеоролошких станица од 50.000 динара, предлажући да те послове за војску обавља цивилни санитар као и да Пастеров завод уђе у састав цивилног санитета, и др.¹²⁶¹ Претрес буџета у начелу трајао је четири дана: од 28. до 31. III/10- 13. IV, а нови министар војни, од 24. III/6. IV, ђенерал Степановић није присуствовао на прва два састанка. Министар финансија С. Протић у образлагању буџета држао се теорије да повећавање буџета доприноси развоју земље а за војни буџет је изнео: "...за војну снагу једне земље, за њену спремност да свагда, у сваком тренутку, може мирно, колико је то уопште могуће према њеној снази и државној величини, да чека догађаје, потребно је не само да је њена чисто војна организација свагда како треба, на савременој висини, него је потребно да је и финансијски спрема за војну потпуно у реду..."¹²⁶²

Посланици опозиције критиковали су опширно владину политику на основу предложеног буџета¹²⁶³ а за војску најважније су дискусије 29. III/11. IV либерала, демобилисаног официра Ж. Рафајловића и социјалисте Т. Кацлеровића, поред критика владе по другим питањима. Рафајловић је изнео да се у Србији никад није довољно водило рачуна о односу војне и спољне политике, односно да се једна на другу наслања. Изнео је пример анексије БиХ и по њему до ње не би дошло да је тада министар иностраних дела рачунао на солидну војску од 250.000 српских бајонета. Изнео је значај морала у војсци, командантског кадра;¹²⁶⁴ критиковао је слабости Главног ђенералштаба а за

¹²⁶¹ Исто, Прилог 1, стр. 11 – 12.

¹²⁶² Исто, 28. март, стр. 3.

¹²⁶³ Издвајамо појаву повећаног броја случајева продаје непокретности због плаћања пореза. Либерал Јосиф Бојиновић изнео је случај владиног лажног извештаја у којем је наведено да је у подринском округу продато 169 непокретних имања а по њему та цифра је знатно већа: толико је продато имања у две општине лозничког среза а у друге још, док у јадарском срезу продато у 1910. години преко 500. Исто, 29. март, стр. 8.

Претходно је критиковао што се велики износи троше на дневнице у иностранству за војне комисије у вези набавки и то почев од 1899. године, а да су се од тада чинили велики пропусти за које није нико одговарао. По њему највише злоупотреба учинио је пуковник Влајић, око 40 колико је навео ђенерал Кока Миловановић у реферату министру пуковнику Милошу Васићу и да је тај реферат склоњен.

¹²⁶⁴ "Министар војни је административно лице, па иако је административно лице, ипак сте толике муке имали да га нађете. А колике ће муке бити сутра, кад војску ваља повести, а нема те

Путника изнео да је: "престарео и да не може да ради, и да тога човека треба у овом критичном моменту сменити са тог положаја...";¹²⁶⁵ упозорио да не треба донети нови закон о устројству војске: "Запамтите и не заборавите то, да она војска која се реорганизује пред ратом или уочи рата, да је та војска неспособна ма за какву акцију..."; критиковао је односе са Црном Гором ("Хоће ли Српски народ вечито плаћати династичке цехове?") и др.¹²⁶⁶

Кацлеровић је жестоко критиковао владу и стање у Србији више од сат времена и по њему је било најгоре што се за војску земља највише задужује (нетачно је износио да су државни дугови начињени само због војске), да је Србија пропала земља, да највећи део буџета троши на војску;¹²⁶⁷ изнео и неправде у вези војника (исхрана, здравље и друго) и захтевао: "да се садањој војничкој политици узвикне: basta!" Изнео је принципе своје партије о спољној политици на бази највеће солидарности са свима балканским народима...; критиковао и велику војску по канцеларијама – државне чиновнике у преувеличаном броју од 17.000... Упозорио је представљајући се Србином: "Ја, и као Србин и као човек, морам да жалим што ће нас оваква војничка, распикућска и некултурна политика, која се у Србији води, и против наше воље бацити у ропство и финансијско – привредну зависност од других држава, а што ће као природна последица после тога доћи и политичко ропство."¹²⁶⁸

Петар Мишић (завереник, потпуковник у пензији, радикалски посланик дисидент) своју дискусију 31. III/13. IV претворио је у предавање о спољној и националној политици и у вези тим са снагом земље и војске. Служио се бројним примерима из историје од старе Грчке до тада савремене Србије са тежиштем на уједињењу Немачке а да би потврдио тезу да је "*војска слика и огледало државне политике – друго ништа она не може да буде.*"¹²⁶⁹ Када је почео да говори о Главном ђенералштабу Србије, председавајући га је упозорио да му је остало још два минута, па је Мишић укратко изнео да је "начелник Главног ђенералштаба

је коме повести него младим официрима?! Да, част и поштовање млађим официрима јер ја у њих полажем више поверења, јер се у њих више уздам него у старије..." – исто, 29. март, стр. 15.

¹²⁶⁵ Исто, стр. 16.

¹²⁶⁶ Исто, стр. 16 – 17.

¹²⁶⁷ "Ви трошите много и све за војску, а немате пара за оно што је потребно да ојача живот и стварну снагу једног народа. Али треба да знате да ће вас таква политика брзо и сувише брзо довести дотле, да нећете имати више чиме да издржавате војску, јер ћете имати умртвљен и разорен народ." – исто, стр. 42, а цела дискусија стр. 35 – 45.

¹²⁶⁸ Исто, стр. 43.

¹²⁶⁹ Исто, 29. март, стр. 28 а цело излагање стр. 23 – 31.

болестан човек, који не може да узјаше на коња..." те га треба заменити човеком који тај посао може наставити у рату. " А кад је ово већ факт, онда зар се на тај начин не спрема војсци катастрофа у рату?" Поновио је: "... војска је онаква каква је и државна политика. Ако је она добра и војска је добра, ако она не ваља и војска не ваља. Не може војска да буде рђава а државна политика добра и обратно..."¹²⁷⁰

Расправа о буџету у појединостима (прво читање) обавила се 1. априла. Издвајамо дискусију посланика проте Милана Ђурића, старог краљевог пријатеља и честог његовог посетиоца, у вези буџета Министарства финансија. Одобравао је договор министара финансије и војске да се у финансијску стражу прво примају они који су служили војску и друго, те изнео: "...финансијска стража треба да је војничка установа. Кад финансијски стражари морају да су ислужени војници и кад им се даје право да могу шверцере и да убију, кад неће да се предају, онда финансиски стражари треба да стоје не само под надзором царинарнице, него и под надзором официра, који ће их обучавати и старати се да они што боље одговоре свом позиву..."¹²⁷¹ Тако је и регулисано *Уредбом о граничној трупи* од 31. X 1913, којом су укинута *Правила за вршење службе финансијске страже* из 1899. године али нису уопште донета *Правила граничне службе* према чл. 33 Уредбе (о овоме је било више речи у 3. поглављу, потпитање 3.8.2).

У вези војног буџета и овлашћења министра војног по Финансијском закону било је дискусија само по двама позицијама. Прво се посланик др Тома Милић зачудио што је Финансијски одбор избрисао позицију за истраживање и сузбијање заразних болести у војсци и замолио министра финансија да та позиција остане.¹²⁷² Министар Протић није знао за разлоге Одбора и тек тада је изнео да га је министар војни молио да та позиција остане барем са износом од прошле године – 3.000 динара. Посланик Милић је поново изјавио да је износ од 3.000 динара мали, "јер су заразне болести најопасније где је много људи као у касарнама." Тек кад је посланик Љ. Јовановић изнео да се тих 3.000 динара могу покрити приходом, предлог је прихватио Одбор па Скупштина.

¹²⁷⁰ Исто, стр. 30.

¹²⁷¹ Исто, 1. април, стр. 5.

¹²⁷² "...Иако је сума од 15.000 динара врло мала а заразне болести и у народу и у војсци највише жртава односе, ја се чудим откуд је Финансијски одбор дошао на мисао да предложи да се ова позиција избрише и да се пренесе на цивилни санитет..." – исто, стр. 12.

Министар војни Степановић дао је исправку у вези броја поднаредника у полицијској жандармерији, да их није 13 већ 20 и да износ плата за њих треба да остане 8.000 динара, како је стајало у предлогу пре смањења цифре на 5.200 динара. Та исправка је примљена без дискусије.¹²⁷³

Друго читање предлога државног буџета обављено је 25. IV/8. V, када је и усвојен. Најдужа расправа у вези војног буџета обављена је због плата указног особља. Радослав Агатоновић, историчар, резервни официр, либерал а од 1919. године демократа упутио је више критика и предлога. Критиковао је што се не пензионишу старији виши официри, који су постављени на мање важне положаје а желе пензионисање. Навео је примере да министар финансија пензионише млађе чиновнике да би се они бавили приватним бизнисом. Затим је изнео да Главни ђенералштаб слабо ради а да, по њему, "он треба да даје правац војној политици, која увек треба да је у хармонији са државном политиком."¹²⁷⁴ (Генералштаб иницира разне радње из војне политике али не даје јој правац, што је у надлежности државе, али спроводи радње из војне политике, војне доктрине и војне стратегије.) Затим је највише критиковао начелника Главног ђенералштаба ђенерала Р. Путника (да га карактерише или нерад или неспособност). Да је сујетан и својевољан према официрима на штету службе. Навео је три примера а ја ћу издвојити пример не постављања ђенералштабног потпуковника Драгутина Милутиновића, дивизијског ђенерала у Краљевини СХС, за начелника Историјског одељења Гл. ђенералштаба, што га је претходно "отерао" из Генералштаба и што, затим, није хтео да му потврди одличну оцену коју је Милутиновићу, као команданту пука, дао командант дивизијске области. Изнео је да "то одељење има задатак да прикупи податке за историју рата, а историја ратова исто је тако важна за васпитање војске као и историја народа за васпитање народа. Исто тако као што један народ има да црпи из своје прошлости лекције за будућност, исто тако у историји ратова једне земље треба официри да траже лекције и корекције својих грешака, да у будућности не би падали у исте...наша војска нема још никако ни једне књиге, ни једног дела које би наш генералштаб из своје архиве покупио и издао, никакве податке из наших

¹²⁷³ Исто, стр. 13.

¹²⁷⁴ Исто, 25, април 1911, стр. 7. а цела дискусија стр. 5 – 11. Изнео је да Главни ђенералштаб нема утврђену политику у погледу наоружања; да 1908. године није било ратног плана на северним правцима а претпоставио да је израђен, па се оградил да је то тајна, на шта му је С. Протић добацио да онда о томе не треба а говори; Чудио се Финансијском одбору што предлаже да страни стручњак реорганизује војску и др. у вези Генералштаба.

ратова. Да није било Владана (Ђорђевића – прим. В.И) и Стеве Грујића (Стевана, чија дела и данашњи војни историчари приписују Сави Грујићу – прим. В.И.), ми до сада, сумњам да би имали макар и номеклатуре о нашим ратовима са Турцима 1876 и 7. и рата са Бугарима. (Љуба Јобановић: а Мишковић, а Сава Грујић). Све су то само номеклатуре. Све су то дела за која су грађу ти људи црпели на основу личног посматрања, личним учешћем, па их доцније у облику својих успомена издавали, а праве историје наших ратова немамо. За што? Немамо је зато што је то одељење потпуно занемарено, а занемарено је највише од када је дошао за шефа Генералштаба г. Путник. Не само да се не ради на прикупљању грађе, него тамо нема ни оне грађе која је морала ту да се нађе. Нема је зато, што су они, којима није било пријатно да се њихов рад изнесе на јавност, многу грађу уништили. Кад је дошао за помоћника шефа Генералштаба пуковник Мишић, видећи и сам, како је то одељење занемарено, предложио је, а г. Путник примио: да се то одељење реорганизује и да се у њему отпочне интензиван рад на сређивању ратне грађе. Г. Путник му је одобрио поступак и поверио му да изради један нацрт реорганизације тог одељења. Чим је г. Мишић за шефа тог одељења предложио најстручнијег човека, професора ратне историје (од 1904. године – прим. В.И.), који је доказао своју енергију, баш овога потпуковника Милутиновића[...] што он (Путник) г. Милутиновића лично не трпи, цео реферат отишао у архиву[...] И онда није никакво чудо што после професора ратне историје за шефа тог одељења долази човек¹²⁷⁵, који са ратном историјом има само толико везе[...] као други официри... официри који хоће да студирају наше ратове, принуђени су да траже стране писце[...] Русија је већ издала историју руско – јапанског рата без икакве бојазни да ли ће се когод компромитовати. А код нас историју српско – бугарског рата издају само бугари и странци, а ових дана је неки бугарски капетан Венедиков једну такву историју, у којој је на сваком листу изнео по 100 лажи и клевета о нашој војсци. И наравно и странци, кад прочитају такву књигу, могу добити уверење да смо ми доиста такви како нас представља тај Бугарин..."

¹²⁷⁵ Потпуковник Милутиновић је своју прву књигу из војне историје издао 1902. године, *Руско – турски рат 1877 – 1878. на Балканском полуострву*, којом су индиректно негиране многе преувеличане заслуге српске војске. Када је пуковник Милутин Мишковић пензионисан, за в.д. начелника Историјског одељења постављен је ђенералштабни потпуковник Живојин Крстић, редовни професор војне географије на Војној академији, а кад је он на тој дужности умро, септембра 1910. године, постављен је за начелника Одељења ђенералштабни потпуковник, касније див. ђенерал, Војислав Живановић, хонорарни професор из ђенералштабне струке.

Министар војни Степановић укратко је одговорао. Прво, да не могу се одмах пензионисати виши официри, који немају одговарајуће дужности, јер би се на њихова места требало поставити други, који обављају одговорне дужности; да Агатоновић "чини неправду садашњем Ђенералштабу а посебно садашњем начелнику Ђенералштаба, јер износи многе ствари, којесе нису десиле под садашњим начелником Ђенералштаба. Главни ђенералштаб ради. Како он ради, г. посланиче, и шта је до сада урадио, одобрићете ми, да то не могу да износим; молим вас зар зато, што није издата историја наших ратова ма каква таква у своје време, може бити одговоран садашњи начелник Главног ђенералштаба[... начелник Главног ђенералштаба је најнадлежнији да цени способности ђенералштабних официра и кад је оценио способности тог официра (који је пензионисан – прим. В.И.), министар је имао да изађе на сусрет захтеву његовом..."¹²⁷⁶ На крају је Степановић замолио Агатоновића да своје мишљење о Главном ђенералштабу и његовом начелнику измени. И министар финансија Протић је негирао да је пензионисао млађе чиновнике и приговорио Агатоновићу што историју ратова нису написали они који су 20 година управљали земљом а Агатоновић је добацио: "Они су ратовали, г. министре." У наставку дискусије Агатоновић је био блажи, али и даље је кривио Путника: "... ја нисам овде говорио о кривици данашњег начелника Главног ђенералштаба, што он није наредио да се ратна историја напише, него сам говорио о кривици његовој, што он и покушај, да се ради на томе, сузбија из личног нерасположења према човеку врло спремном за то [...] Г. Путник путује и г. министар каже да "ради". Ја верујем да ради: г. Путник путује више него иједан официр[...] тачно онолико колико једна дивизија односи на вежбање, - отишла је на дијурне г. Путнику. Г. Путник је стар човек, не може да путује на коњу, он путује на државном фијакеру, а да ли он са државног фијакера може да врши ону фукцију, коју би начелник штаба, здрав човек, који може да јаши, вршио, ..." ¹²⁷⁷

Либерал, демобилисани официр Ж. Рафаиловић критиковао је прошлогодишњи војни буџет на основу завршног рачуна зато што се штедило тамо где није смело, по њему, да се штеди.¹²⁷⁸

¹²⁷⁶ СБНС, 1910 – 1911, 25. април, стр. 9 – 10.

¹²⁷⁷ Исто, стр. 10 – 11.

¹²⁷⁸ Исто, стр. 11 – 12: "Ја слободно могу да кажем да је та уштеда (1,084 милиона динара – прим. В.И.) једна врста опште демагогије, која се свуда увукла па и у војску. Хтео је један министар војни да се покаже штедљив човек и чинио уштеду тамо где није требало да чини." То

Наредне партије су усвајане уз три дискусије опозиционих посланика с тим да је министар финансија два пута интервенисао а министар војни једном. Министар Протић је затражио да се унесу и додаци за шест официра на пограничној служби што је грешком изостављено у Финансијском одбору и да се износ за војне грађевине повећа са 150.000 на 250.000 динара, што се може из прихода обезбедити. Посланик Агатоновић је дао примедбу и предлог у вези плаћања надзора над грађевинским радовима, да се више не плаћа према субјективној процени већ да надлежни министри издају за то правилник са критеријумима. у вези партије На вежбу и маневровање војске од 400.000 динара посланици Агатоновић и Рафаиловић су били да се тај износ повећа а Рафаиловић и да се подели на две позиције. Министар Степановић је одговорио да "министру треба оставити увек одрешеније руке у томе. Јер не може се баш тачно у пару срачунати колико ће коштати маневар, а колико вежбање; међутим, министар треба да задовољи једно и друго. Лакше му је, ако буде уштеде на вежбањима, да то утроши на маневре..."¹²⁷⁹ Затим су остале партије усвојене без примедби. Након два месеца радикали су образовали хомогену владу Милована Миловановића без Н. Пашића.

Сазив 1911 – 1912. године. Радикалска влада М. Миловановића (министар финансија С. Протић, војни С. Степановић) на време је предала предлог буџета за 1912. године (4/17. X 1911), увећан за око 10 милиона динара, поједини министри су дали и накнадне захтеве, те је Финансијски одбор (председник Л. Пачу) извршио измене у њему, смањио га за 866.000 динара и поднео извештај Народној скупштини 10723. XI 1911. Најмање измена је извршено у буџетима министарстава иностраних дела и војног, који је повећан за 60.000 динара и износио је 29,666313 динара.¹²⁸⁰

Претрес буџета у начелу обављен је 14, 15, 16, 18, 22, 23, 25, 26. и 28. новембра (министар војни присуствовао свакој другој седници) са жестоком

се односило на пуковника И. Гојковића, који је важио као изузетно дисциплинован официр, а захтев за штедњу је био владин.

¹²⁷⁹ Исто, стр.15. Најагилнији критичар војног буџета у претходна два сазива самосталац М. Јоксимовић био је на студијском путовању у Паризу, те није присуствовао ни једној расправи о буџету.

¹²⁸⁰ *СБНС*, 1911 – 1912, 10. новембар 1911, прилози, стр. 177 – 195. Највеће повећање било је за исхрану војске због поскупљења хране – стр.194 – 195.

критиком опозиције, али са благом самосталаца.¹²⁸¹ Најдубљу критику владе и стања у Србији изнео је социјалдемократа Т. Кацлеровић 15728. новембра, овог пута са изграђенијом идеологијом и бољим познавањем стања у Србији, али и даље са недовољно тачним прорачунавањима, посебно у критици војног буџета.¹²⁸² Дао је веома неповољну слику друштва у Србији, за што је окривио капиталистички систем и конкретно, радикале.¹²⁸³ С. Протић, кога је најчешће прозивао, одговорио му је кратко у четири тезе.¹²⁸⁴ Посланик др. Воја Маринковић, поред сталог, критиковао је што му као члану скупштинског одбора за контролу трошења зајма од 150.000.000 динара онемогућавано и од начелника генералштаба и министра војног да потпуно контролише шта је све купљено.¹²⁸⁵ Р. Агатоновић, овако је прешао на критику војног буџета: "Да пређема сад на другу важну политику, која треба да буде потпора те наше спољне политике – *на војну политику*."¹²⁸⁶ Критиковао је министра Степановића за субјективност, посебно у вези персоналних питања официра.¹²⁸⁷ Добро је уочио аномалију: да је годишњи расход официра велики, преко 70% (пензионисање, умирање,...) а да Војна академија даје свега 30% (нетачно, већ мање, око 9%), те да се недостајући официри добијају из трупе. "Ми немамо, дакле, довољно школованих официра у нашем кадру."

Самосталски првак Милорад Драшковић хвалио је постигнуте резултате у финансијској политици и посебно С. Протића.¹²⁸⁸ Издвајамо део војном буџету: "...задржаћу се на оном делу буџета, који управо чини труп његов – на буџету министарства војног. Овај буџет износи 30,000.000 динара... међутим он је

¹²⁸¹ Ни сами опозициони посланици нису били сигурни зашто су самосталци били уздржани. Према догађајима, наведеним у књизи Д. Живојиновића *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 186, може се претпоставити да су очекивали да формирају владу.

¹²⁸² *СБНС*, 1911 – 1912, 15. новембра, стр. 4: "...највећа количина и сума народне снаге и народног зноја и народне тековине иде на трошење за рачун милитаризма... Нас ове године стални кадар кошта од прилике око 62,000.000 динара.." – погрешно јер је цео државни дуг рачунао као војни.

¹²⁸³ "...ви радикали владате и у знаку корупције, и у знаку реакције и у знаку тираније... Радикали законским путем сваљују терет и узимају новац од народних маса. Они све полагају на власт и на власти све заснивају помоћу које награђују своје партизане..." Исто, стр. 8 и 9.

¹²⁸⁴ Исто, стр. 11.

¹²⁸⁵ Исто, 16. новембар, стр. 13 – 14.

¹²⁸⁶ Исто, 18. новембар, стр. 6.

¹²⁸⁷ "Моје је уверење, ако садашњи министар војни остане и даље на положају, да ћемо ми доживети ону судбину, које смо били у оно време, кад смо одавде, што оно рекли, морали да га најуримо." – Исто.

¹²⁸⁸ Јован Скерлић је тада указивао на спрегу у банкарским пословима првака радикала и самосталаца, међу којима се истицао М. Драшковић, и ту појаву назвао банкократија. *Пијемонт* је у бр. 114 од 14. XII 1911. године, чланак *Подела свера у Србији*, изнео већи низ доказа - примера не само за банкократију, већ и за низ других злоупотреба власти у привреди.

знатно већи. Кад узмете све наше ануитете на државне дугове видећете да они износе 32,000.000 динара. Држим да нећу погрешити кад кажем да је у том ануитету најмање десет а, може бити и 12 милиона динара од зајмова учињених за војску. Кад узмемо даље, буџет на пензионере, који износи 5,000.000 динара, држим да такође нећу погрешити ако кажем да бар 1½ милион од ове суме иде на војне пензионере... То ће тако ићи да војни буџет наш чини више од једне трећине целокупног буџета. Господо, успеси који се постигну на том буџету то су прави успеси, ми се таквом успеху можемо радовати и на таквом успеху са министром (финансија – прим. В.И.) поделити радост."¹²⁸⁹ Затим је критиковао неекономично пословање у Министарству војном и подсетио да је Финансијски одбор претходне године тражио да се војне установе изузму из Министарства војног и приватизују. Даље је предложио да се трговачки послови (лицитације, лиферације и друго), такође, изузму од Министарства војног и да официри обављају само војне послове.

Од самосталаца најкритичнији према радикалној влади био је Милован Лазаревић. Критиковао је и што су ослобођени пуковници Д. Влајић и М. Рашић. Одао је признање млађим официрима али и да је против политичких организација у војсци. "Ја бих желео да надлежни г. министар и влада поведу о томе озбиљно рачуна, да са своје стране учине све што до њих стоји да свако буде на своме месту, да учине да се Устав и закони земаљски примењују као што треба те да официри не могу бити и политички људи..."¹²⁹⁰ Издвајам и његову оцену да је јавна безбедност, лична и имовинска, у Србији "доведена на нулу" (нагло су повећане ситне крађе по селима, посебно храном, крађе и убиства по свим општинама, нарочито политичка и др.). Министар Степановић у вези изнетог од стране Лазаревића одговорио је двосмислено: "... оно што је изнео о мешању официра у политику тачно је. И ја само имам да изјавим пред Нар. скупштином ово: Официри не смеју да се мешају у политику. (Чује се: А мешају се). Не мешају се. (Чује се: А постоји "Црна рука"). Да поновим: официри не смеју да се мешају у политику. Ако отаџбини буде потребна њихова сарадња на политици, она ће их позвати легалним путем за то и дати им право, а донде официри имају само једну политику: написану на војничкој застави и у војничкој

¹²⁸⁹ СБНС, 1911 – 1912, 18. децембар 1911, стр. 11.

¹²⁹⁰ Исто, 22. XI 1911, стр. 9, а цела дискусија стр. 6 – 14.

заклетви, а ако хоће да води какву другу политику, мора да скине мундир. То сам имао да кажем."¹²⁹¹ (О овоме је било речи у 6. питању 3. поглавља).

Од дискусија самосталаца значајна је и Јаше Продановића 26. XI/9. XII којом је објаснио да самосталци неће да стварају кризе влади "у ово време кад сваког часа може избити рат на Балкану[...] Ако владу данас и пропустимо, сутра ћемо бити ту, па ћемо се разрачунати. Нека се сврши и реши ово питање, које сад прети Балкану, па ћемо се добро разрачунати са владом..."¹²⁹² Критиковао је и тајни рад С. Протића у вези подизања зајмова из иностранства. Значајне су биле расправе и 28. XI/11. XII, посебно између Протића, Продановића, који је ублажио своје ставове, и Павла Маринковића, а издвајам у вези оставке Степе Степановића краје 1908. године и његовог поновног избора за министра војног. Председник МС М. Миловановић затражио да се расправа врати у вези буџета, који је затим усвојен у начелу.

Специјални претрес буџета Министарства војног обављен је 2. XII, када је само један посланик критиковао што се војска изместила из Горњег Милановца где је народ Рудничког округа пре 25 година изградио зграде за 10. батаљон, односно X пук, које су у лошем стању, те тражио објашњење од министра војног. Степановић је одговорио да је много улагано у оправке касарне, али да су оне постале неусловне, те је "иселио војнике и тих нездравих станова...Како ће се г. посланиче даље та ствар развијати: зидање и подизање грађевина, зависи од формације војске, коју ја нисам још успео да изнесем пред Министарски савет..."¹²⁹³

У току другог читања војног буџета 10/23. XII било је више дискусија у вези војске. Прво је Т. Кацлеровић седми пут у овом мандату покренуо питање о злостављању војника од стране официра и подофицира, навео низ нових примера и завршио речима: "И ја категорички тражим ово последњи пут од господина Министра војног, да предузме све, те да се једанпут стане на пут злостављању војника."¹²⁹⁴ Радикал Милош Ћосић је изнео да је та појава ретка у војсци али да је веома негативна и замолио министра војног да те појединце, који туку војнике, избаци из војске. Министар Степановић је одговорио: "Господо, уистину постоји,

¹²⁹¹ Исто, стр. 17.

¹²⁹² Исто, 26. XI, стр. 1 – 3, а цео говор, до стр. 9, на којој је и Драг. Радуловић критиковао што је законом предвиђени посао Народне банке дат Српско – француској банци и тиме део новца отишао из Србије.

¹²⁹³ Исто, 2. XII 1911, стр. 23.

¹²⁹⁴ Исто, 10. XII 1911, стр. 12.

да има случајева злостављања војника, али постоји и то господо, да такви људи, који злоупотребљавају своју власт, искусе законске последице. Можда има и таквих случајева да не зна ни министар ни командант за та злостављања и те туче; али такве случајеве требало би достављати, па да се уђе у њихово спитивање. Ја могу дати уверење Народној скупштини, које сам и раније давао, да неће аконска казна мимоићи онога који туче и злоставља војнике, које треба да спреми за браниоце Отаџбине (*Чује се*: Тако је). Ја молим г.г. посланике да верују, да ми нећемо малаксати у искорењивању тих штетних обичаја: кињења и злостављања војника, који су синови нашег народа и наша браћа. (*Чује се*: Тако је. Живо одобравање)."¹²⁹⁵

После разјашњења о додацима за "сталне хонорарне свештенике", самосталац Живојин Хаџић је предложио да се у војску уведу и хонорарни учитељи. То је изазвало ширу расправу у којој је изнет рад војних свештеника, значај гусала и националне историје, националне свести, да ли официри могу бити наставници историје војницима и др.¹²⁹⁶

При расправи материјалних расхода, као скоро сваке године, изношене су критике у вези војних набавки. Министар Степановић је објашњавао да постоји Закон о војним набавкама ("...да постоји закон како се примају војни материјали а специјално како се прима чоја и како се испитује и набавља за војску...") и критиковане случајеве.¹²⁹⁷ На тражење посланика Симе Радовановића да се и за трећи позив набавља униформа,¹²⁹⁸ Степановић је одговорио да то није предвиђено по Закону о устројству војске, а кад предлог новог закона буде на расправи у Скупштини, нека посланици убаце такву одредбу. Ж. Хаџић је

¹²⁹⁵ Исто, стр. 13.

¹²⁹⁶ Издвајам један од одговора Ж. Хаџића Милану Ђурићу: "Нисам ја, оче прото, казао да национална свест не постоји код наших војника. Ја сам казао да је она врло слаба. Као што рече г. прота, српски је сељак извојевао ово парче земље, али је онда било гусала, које су причале о тим праједовским костима, које овде отац прота тако често помиње; оне су причале историју српску, али нека ми отац прота каже, шта је гусле заменило? (*Миле Радојковић*: клавири!). Мислите ли, да је ваше свештеничко бакраче могло заменити гусле? Не, оче прото! Ја сам пратио наставу официрску и рад војних свештеника, па сам запазио, да поред васпитања војничког нема, оче прото, код наших војника националног васпитања, буђења националне свести; наши војници немају појма о прошлости свога народа. И ја, господо, мислим, да гусле, које су нашу војску везивале за прошлост, данас заменимо модернијом наставом, да уведемо стручне људе који ће ту прошлост још боље и јаче да оживе." – исто, стр. 16.

¹²⁹⁷ Исто, стр. 18.

¹²⁹⁸ Исто: "... Ја не знам да ли је и по ком закону онај распис г. министра војног, да се трећи позив одева по имућству ко може сам. а ко не може сам да му општина то набави." износећи да велика материјална оптерећења подноси народ.

тражио објашњење за трошак на оправке пушака Мод. 99, на што му је Степановић одговорио.

Т. Кацлеровић је, позивајући се на Закон о радњама (ступио на снагу 1/13. јула 1911. године), изнео: "... министар војни није извршио наређење тог закона у чл. 91, да унесе извесне суме у фондове болесничке и за несретни случај за раднике у крагујевачком војном заводу и војној штампарији. Неки министри су то учинили..." Известилац га је подсетио да постоји позиција на име помоћи радничком фонду од 15.000 динара а Степановић да радници у ВТЗ у Крагујевцу "имају свој нарочити болнички фонд." Затим је Кацлеровић сам себе довео у контрадикцију, изневши: "Закон о радњама[...] ништи у ствари установу тог болничког фонда и пензионог фонда[...] ово што је унесено, то је за пензиони фонд, а он по закону није обавезан...", док је био у праву што за раднике Војне штампарије нису била предвиђена та средства и констатовао да још један министар није извршио "једно важно наређење закона о радњама." Степановић је прихватио његову критику: "Примам Вашу напомену стим да се оствари идуће године јер не можемо да елиминишемо фонд који толико година живи у Управи војнотехничких завода. Потребно је да се направи једно прелазно стање." На то је Кацлеровић изнео прави циљ његове дискусије: "Ја немам ништа против тога само сам сматрао за потребно ово изнети."¹²⁹⁹ Ж. Хаџић је наставио са примедбама у вези оправки пушака, а и у вези војних набавки. Степановић му је, углавном одговорио али није на Хаџићев наставак у којем је Хаџић изнео захтев да се официри одређују у комисијама само за набавке војног материјала: "Официри треба да остану на висини свог позива и да се не мешају у послове где би њихов карактер војнички могао да се осумњичи, као што су ове војне комисије... Лиферанти увек хоће на штету државе да подваљују са хрђавом робом, и морају пронаћи и начин да ту своју операцију и изведу."¹³⁰⁰ затим су остале партије примљене без дискусија а цео буџет, на вгеме, 13/26. XII 1911. године.

Ванредни сазив 1912. године. У току овог сазива од 19. IV/ 2. V до 30. VI/13. VII 1912. године (први ванредни сазив после избора) такође се развила жестога дискусија и нападала војска, уствари, владајућа радикална странка, због

¹²⁹⁹ Исто, стр. 19 – 20.

¹³⁰⁰ Исто, стр. 20 – 21.

поднесеног предлога о ванредном кредиту од 2,5 милиона динара за војску.¹³⁰¹ Када је ђенерал Путник постао министар војни после оставке Степановића 22. маја, затражио је повећање кредита на око 21 милион и да буде поверљив, с тим да је Финансијском одбору доставио потребе и влада се сложила јер је знала, а народни посланици нису, да је склопљен савез са Бугарском, прилагођена ратна формација и друго у вези непосредних припрема за рат против Турске. И министар иностраних дела је такође прикључио износ од пола милиона за поверљиве потребе МИД. Финансијски одбор је изашао са извештајем у којем су били знатно већи изнети износи и са покрићем тих износа у висини од око 50%. Ово је изазвало велике критике и од познатијих посланика опозиције, посебно владе што много даје за војску а војска се због тога понаша као размажена деца и да влада недовољно контролише војску. Изнети су поједини примери из извештаја Анкетног одбора из 1909. године, а највише што је овај кредит поверљив и за народне посланике. Покретани су и други проблеми из тадашње политике и финансија Србије. Највише су критични били социјалисти против војске у време када, по њима народ умире од глади. Највећу увреду је изнео Д. Лапчевић тврдњом: "И данас, господо, са стајаћом војском не можете ви одбранили Србију ни од уједињених Цигана, а камоли од какве силе..."¹³⁰² Расправе су трајале девет дана а два пута продужаване и поподне. Министра војног Путника, који је присуствовао само једној седници када се расправљало о овом кредиту, критиковало је више посланика а највише Р. Агатоновић и као дотадашњег начелника Главног ђенералштаба, јер по њему Главни ђенералштаб утврђује војну политику а Министарство војно је извршује,¹³⁰³ те је Путник по њему највећи кривац за слабо стање војске, како је изношено у Скупштини од опозиције. Агатоновић је, као већина посланика опозиције критиковао радикалску владу по низу других питања а издвајам што влада "фалсификује историју" што је на штету морала народа за велика дела.¹³⁰⁴

¹³⁰¹ Предлог закона о ванредном кредиту у 1912. години, поднесен 25. маја 1912. године од стране заступника министра финансија и председника МС М. Миловановића. – *СБНС*, ванр. сазив 1912, стр. 24.

¹³⁰² *Исто*, 9. јун 1912, стр. 4.

¹³⁰³ "...Главни ђенералштаб треба да води војну политику, а да је министар војни само као политичка, административна личност за извршење те политике коју Главни ђенералштаб утврђује..." – исто, 11. јуни, стр.30 - 31.

¹³⁰⁴ Као примере изнетог наводио је што у убденицима историје нема података ко је ослободио Ниш 1878. године, те ђаци и у Нишу то не знају, не истиче се ни улога кнеза Михаила Обреновића, чак и не спомиње при обележавању догађаја из 1862. године и др. – исто, 11. јун стр. 34.

Путник је после критика изнео разлог повећања ванредног кредита на 21 милион због нове формације војске (није рекао ратне) и продужења реализације једног плана а да је са тим Финансијски одбор упознао. Замолио је посланике да се тај кредит одобри јер би настала штета, ако би се набавке одложиле за јесен. У вези изношења да постоји у војсци тајна организација, Путник је обећао: "Од моје стране могу то да вам кажем да ћу мотрити на развитак и стање у војсци, а ако нађем да когод од официра одступа од реда, да се удаљава од свог позива и меша у политику, - а ја сам убеђен да се војска не треба никада у политику да упушта – сам ћу настојати да се иступи против војног реда уклањају и казне. Ја се надам да ћу у овом погледу наћи свакад помоћи код саме Скупштине." Затим је посланике замолио да следеће речи не приме као прекор: "У вашој међусобној политичкој препирци, у вашем прегоњењу партиском, ви врло често грешите, па и оно што не постоји упућујете преко противничке партије на војску и њу погађате[...] Ја дајем реч да су наши официри толике патриоте, да ће за љубав наше отаџбине, и ако би било каквог неуредног стања у војсци, вршити своју дужност и бити ваљани и поуздани синови свога народа. Али господо, и војска треба једанпут да буде уверена да заиста у вама, у Народној скупштини, има поузданог чувара њеног кредита, њеног позива." Затражио је да се војска заштити од увреда и клевета а на изнете увреде на њега кратко је полушалајиво одговорио, осим што је за увреде посланика Агатоновића, поред више похвала о њему, употребио и једну недостојну реч (у белешкама унета тачкицама). Због тога је настао жагор и председавајући је дао 15 минута одмора.¹³⁰⁵

У току наставка седнице неки посланици су појашњавали своја добацивања или увреде а најбитније је изнео Ј. Продановић у вези говора о крађама при војним набавкама да треба изнети на претес Извештај Анкетног одбора о војсци из 1909. године и у вези тражења на министарској седници бившег министра војног И. Гојковића да се понови судски процес против Рашића и Влајића а да је тада "устао један члан кабинета из старије радикалне странке и рекао: не дам ја то, јер се преко Влајића и Рашића бије радикална странка. Тада сам ја устао и једним мало оштријим тоном изашао и рекао: г. Протићу, Србији је најпрече да сазна истину у овој ствари[...] Г. Гојковић је био спреман да то предузме, али је одмах после неког кратког времена пао пред Скупштином[...] Ја

¹³⁰⁵ Исто, стр. 40 – 41.

молим Председништво скупштинско, да што пре, макар и у тајној седници стави на дневни ред извештај анкетног одбора и претрес пре него што будемо дали овај кредит."¹³⁰⁶ у даљој дискусији, до 20 часова, поред осталог, министри нису хтели ни потврђивати ни оповргавати Продановића.

Сутрадан се пола времена утрошило на расправама о изнетим ставовима Путника, о његовој недостојној речи о Агатоновићу, којом је увредио Скупштину, што није присутан и што је отишао на славу VII пука, о одредбама пословника о изнетом и др. Председник Скупштине Андра Николић је обећао да ће покушати решити сукоб Путник – Агатоновић, те се наставила дискусија о кредиту. Председник МС и министар М. Миловановић пред крај седнице је индиректно изнео вероватноћу избијања рата. На почетку наредне седнице, 13/26. јуна, председник НС Андра Николић известио је посланике да је сукоб Путник – Агатоновић решен.¹³⁰⁷ Настављен је претрес о кредиту а понављањима и паушалним тврдњама. Чак је и др Војислав Маринковић у вези формације војске и набавкама изнео крупне нелогичности.¹³⁰⁸ Кредит је коначно усвојен 21, а Закон потписан од краља тек 29. VI/11. VII 1912, али није објављен у СВЛ. Међутим, новац за предвиђене набавке вршене су по владиним решењима која су накнадно одобрена *Законом о узимању на знање и накнадном одобрењу решења Министарског савета донетих у 1912. год., и ванредном кредиту у 1912. години*, од 1714. X 1912. године чијим је чл. 8 укинут Закон о којем је било речи у претходном тексту.¹³⁰⁹

*

¹³⁰⁶ Исто, стр. 42.

¹³⁰⁷ Исто, 13. јун, стр. 2:"... да су Г. Агатоновић и г. министар војни из обзира према Скупштини, водећи рачуна о Скупштини, овластили ме, да саопштим: да г. Агатоновић повлачи оне речи, које је г. Путник сматра за увредљиве, а и г. Путник повлачи ону реч, која је исто тако била једна од речи, које у скупштини не треба да се кажу.... ја вас молим да сматрате да је овај инцидент свршен. (*Чује се са свију страна: врло добро!*)"

¹³⁰⁸ Исто, стр. 5: "За правдање набавки може служити само званично утврђена формација. Ми те формације, на жалост, у ствари немамо. Постоји, додуше, једна формација војске, која је одобрена краљевом уредбом,... Г. министар војни тврдио је изричито овде у Скупштини да постоји план наоружања и да тај план наоружања одговара формацији. На моје питање: којој формацији, није одговорио. Међутим, ја констатујем да је његово тврђење нетачно. ... та т.зв. нова формација то је формација која *не постоји*... Формација, коју имамо не одговара војним набавкама, које се врше..." Формације, као њихове измене и допуне, по ЗоУВ доносиле су се краљевим указом на предлог министра војног, с тим да су ратне формације биле строго поверљиве и за Народну скупштину.

¹³⁰⁹ СВЛ, 1912, стр. 433 – 437. О овом ратном финансирању биће речи у даљем тексту а детаљно о трошењу по овм закону видети: *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1913. годину*, Сарајево 1922.

На време су примљени државни буџети само за 1905, 1906. и 1912. годину, док за остале године то се дешавало са кашњењем, најчешће и у просеку априла текуће године.¹³¹⁰ У војним буџетима прављени су већи или мањи пропусти до 1911. године, од када је начелник Благајничког одељења Министарства војног био пешадијски потпуковник (пуковник) Антоније В. Ивановић, уместо цивила вишег благајника II класе, који је пензионисан. И у војном буџету за 1912. годину направљен је пропуст, који је изнео Кацлеровић, али се он може сматрати формалне природе, осим за раднике Војне штампарије.

Значи, сваке године при усвајању војног буџета у Народној скупштини одвијале су се жучне расправе, при чему је војни буџет више био тема ради критике владе. Све странке, осим Социјал – демократске, су биле за војску и за њене потребе после 1908. године, гласале су за његово повећање и када је то било супротно Уставу.

4.2.1.6 Величине војних буџета 1904 – 1914. године

У нашој историографији није изнето колико је Краљевина Србија трошила новца на припреми војске за предстојеће ратове од 1912. године. Дати су војни буџети, односно, колико је планирано а не колико је стварно утрошено. При томе су погрешно израчунавани проценти војног буџета у односу на државни буџет или укупни државни расход. Најприближнији проценат војног буџета у односу на државни – 23,8% за период 1903 – 1912. година – дао је М. Милићевић,¹³¹¹ а најприближније буџете за сва министарства Србије и Краљевине СХС до 1927. године Јаша Продановић.¹³¹² Мање проценте буџета по министарствима, али у приближно тачним релацијама дао је Арсен Ђуровић јер је приказао проценте планираних буџета за министарства у односу на целокупни државни расход по годинама¹³¹³ и изнео "да је с разлогом највише средства издвајано за Министарство војске..."¹³¹⁴ Покушај да се дође до тачнијег процента издвајаног новца за војску учинила је и С. Ратковић – Костић, тако што је

¹³¹⁰ Каснило се за године: 1904, (10.III), 1907. (14. VI), 1908. (28. VII), 1909. (4. II), 1910 (7. IV) и 1911. (25. IV).

¹³¹¹ Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 – 1918*, Београд 1998, 32. За декаду 1893 – 1902. године, по Милићевићу војни буџет је износио 22,8% у односу на државни.

¹³¹² *Народна енциклопедија српско – хрватска . словеначка*, Београд – Загреб 1926 – 1929, I – IV, књ. II, одредница *Министарства*.

¹³¹³ Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Београд 2004, стр. 101 – 103.

¹³¹⁴ *Исто*, стр. 101.

урачунавала и ванредне кредите за војску, не наводећи и накнадне, али је добијени износ делила са државним буџетом, али не са целим државним расходом по годинама.¹³¹⁵ У наредном прегледу даћу проценте буџета за сва министарства у односу на државни буџет, колики је планиран, односно, одобрен за одговарајућу годину у времену 1903 – 1912. године.

Преглед 11

Државни буџет Србије и проценти за министарства 1903 – 1912. године

Година	Државни буџет у мили онима дин.	од тога на министарства у %							
		М војно	М грађе	М фина	М просв	МУД	М Н. прив	МИД	М правде
1903	76,293673	24,17	10,2	10,1	3,9	4,0	1,56	2,7	2,4
1904	89,236722	25,56	9,48	9,62	6,82	3,68	2,75	2,32	2,16
1905	88,046000	22,68	10,29	10,22	7,09	3,99	3,03	2,40	2,20
1906	89,165096	22,78	12,15	10,07	7,26	4,41	3,38	2,38	2,17
1907	90,467000	22,66	12,31	10,16	7,55	4,5	3,19	2,48	2,29
1908	95,091252	22,58	11,01	9,8	7,69	4,29	3,24	2,48	2,4
1909	103,682475	26,01	10,24	9,94	7,15	4,55	2,94	2,28	2,28
1910	115,277745	23,10	12,76	9,5	7,1	4,3	3,26	2,11	2,12
1911	120,081803	22,49	14,15	10,10	6,96	4,09	3,28	2,37	2,09
1912	130,764713	23,03	15,00	10,58	7,36	4,05	4,19	2,24	2,33

Значи, планирани буџети Министарства војног у овом периоду били су највећи у односу на остала министарства и износио је у годишњем просеку 23,7% од државног буџета. То је био случај и преходних 20 година, када је за војску годишње планирано, у просеку 25,7%.¹³¹⁶

Највећи проценат државног буџета, око 33%, био је предвиђан за Врховну државну управу: апанажа краља, Народну скупштину, додатак председнику Министарског савета, Државни савет, Главну контролу, Управу краљевог двора, Канцеларију краљевих ордења и, највише за државне дугове (од 24,435 милиона динара 1903. године до 34,704 милиона 1912. године).

¹³¹⁵ Славица Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд 2007, стр. 390 – 391, табела без броја.

¹³¹⁶ Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни...*, стр. 32.

Величине одобрених војних буџета у динарима приказаћу у Прегледу бр. 12 и искористи да убацим и одговарајуће износе за суседну државу, за коју сам наишао на највише података – Бугарску, с тим да бугарска жандармерија није била на војном буџету већ Министарства унутрашњих дела.

Преглед бр. 12
Упоредни преглед државних и војних буџета Србије и Бугарске 1903 – 1912.

Год.	Државни буџети у милионима дин.		Војни буџети у милионима динара		Процент војног у односу на државни буџет		Год. коштање једног војника у динарима	
	С р б и ј е	Бугарске	Србије	Бугарске	Србије	Бугарске	Срб.	Буг.
1903	76,293673	98,017900	18,474344	23,310362	24,2	23,8		508,1
1904	89,236722	106,163400	22,810093	26,363468	25,6	24,8	705,9	502,1
1905	88,046000	111,920000	19,967148	26,540720	22,7	23,7	845,0	485,0
1906	89,165096	117,948420	20,311681	34,209604	22,8	29,0	839,2	613,3
1907	90,467000	121,969441	20,405853	29,221804	22,7	24,0	852,3	616,3
1908	95,091252		21,742531		22,6			
1909	103,682475		27,044930		26,0			
1910	115,277745	172,079096	26,626935	39,773061	23,1	23,1	815	687
1911	120,081803		27,008992		22,5			
1912	130,7647134		30,116313		23,0			

Извори: АВИИ, Пописник 2, к. 3, ф. 1, гр. 39, док. 1; *Извештај Анкетног одбора о војсци, 1907*, Прилог I, 1; "Vleau", *Војни буџети у Србији и Бугарској*, у: *Ратник, 1910*, књ. 69, св. V – VI, стр. 247 – 251.

Скупштински анкетни одбор прикупио је из страних часописа по 28 податка за 23 држава и приказао их у Прилогу I, 5 (*Преглед војне моћи*) свог извештаја из 1907. године, а ја сам из њега повadio по 10 података за 11 држава.

Преглед бр. 13
Неки подаци о војнофинансијској моћи изабраних држава у 1907. год.

Држава	Површина у км ²	Број стан. у милионима	Држ. дуг на 1 стан у дин	Држ. буџет у милион дин.	Војни буџет у мил дин.	% војног у одн.на државни	На 1 стан за војбуџет дин.	% према становни штву		Један војник сталног кадра кошта
								стал кадра	ратне војске	
Србија	48.303	2,7	160,3	89,207	20,312	22,8	7,52	1,02	13,68	854,1

Аустро - Угарска	676.545	48,12	324,7	3401	445,36	13,17	10,04	0,72	7	1.113
Бугарска	96.345	3,75	101,7	121,97	34,21	29	8,38	1,4	11,38	616
Грчка	66,679	2,25	290,4	124,3	28,2	22,7	11,8	0,84	-	1.013
Немачка	540.748	60,64	70,78	2.991	1.429,3	48	23,57	1	7,25	2.326
Румунија	131.353	5,96	241,9	236,98	46,96	18,81	6,7	1,16	10	645,6
Русија	22.840800	146,8	139,72	6,704	134,34	20	9,18	0,96	3,5	948
Турска	169.300	25,93	91	424,8	167,6	39	6,42	1,01	5,68	644,53
Француска	536.464	39,25	1039	3.709	1.137	30,65	28,9	1,4	14	2.020
Црна Гора	9.080	0,25	6,8	3,2	0,2	6,2	0,84	0,46	више20	173,16
Швајцарска	41.347	3,32	30,87	116,8	31	26,5	9,34	-	8,5	-

За Србију су подаци из буџета за 1906. године у износу њихове реализације у 1907. години. Извор: *Извештај Скупштинског анкетног одбора о војсци*, Београд 1907, Прилог I, 5.

Како се у Народној скупштини много дискутовало о личним расходима (платама, додацима, дневницама и другим издацима за запослена лица), у наредном прегледу бр. 14 приказаћу њихове износе по министарствима по буџету за 1910. годину и предвиђене просечне издатке на запослена лица у јавном сектору Србије (плате за указна места биле су одређене законима).

Преглед бр. 14

Министарство	Број указних чиновника	Број неуказног особља	Свега запослених у ресорту министарства (и са установама)	Буџет за министарства у динарима	Лични расходи по министарству		Просечна плата по запосленом у ресорту министарства у дин.
					у динарима	% у односу на буџет	
Грађевина	628	2378	3006	14,917.181	6,760.657	45,3	2.249
Правде	493	417	915	2,447.935	1,877.465	75,8	2.052
Просвете и цркв. дела	440	3271	3711	8,205.501	6,902.852	84,1	1.860
МУД	570	1683	2.253	5,584.190	3,174.180	56,8	1.409
МИД	73	60	123	2,452.114	707.828	28,8	5.755
Финансија	565	741	1306	11,020.198	8,460.589	23,2	1.560
Народне привреде	272	748	1020	3,581.002	1,418.360	41,4	1.390
Војно	2.315	8.907	11.222	26,043.375	13,905.359	53,4	1.275

Војно, са војницима	2.315	30.547	32.862	26,043.375	14,292.411	54,9	435
Свега, без војника			23.556	71,028,596	40,348528	61,0	1.713

Објашњење за Министарство иностраних дела: износ од 1,463.000 динара (60% од целог буџета Министарства), предвиђен за **заступање државних интереса Србије у иностранству** (лобирање и др.), приказан је као материјални расход, иако су то била, претежно, лична давања.

Значи, лични расходи у војном буџету били су испод просека а просечна плата у војсци била је најнижа. Иако ће о платама бити више речи у посебном потпитању (4.2.3.), сада износим да је такав низак просек плата био, првенствено, због изузетно ниских плата подофицира и послуге у војсци, које су биле знатно ниже од одговарајућег неуказног особља у грађанству, а што је био случај и са платама официра нижих чинова, којих је било највише у војсци.

4.2.1. в Накнадни и ванредни кредити за војску из државних прихода у времену од 1903. године до почетка рата 1912.

Накнадни и ванредни кредити за сва министарства тражени су сваке године а повремено и за поједине институције Врховне државне управе. У захтевима за ове кредите често су мешани њихови називи, нису увек тражени за законом одређене потребе и знатно су премашивали дозвољене износе. Најчешће их је одобравао Министарски савет а Народна скупштина накнадно одобравала а неки нису изношени пред Скупштину. У вези њих најмање су поштовани закони. У Прегледу бр. 15 изнео сам њихове износе по буџетским годинама, с тим да су поједини кредити разматрани наредне године, а што је било у највећем износу за 1907. годину, јер су поједини разматрани у сазиву 1908 – 1909. година. У том сазиву Главна контрола је упозорила Народну скупштину да су била велика прекорачења у буџетској 1907. години и захтевала да се та прекорачења у облику накнадних кредита, одобре од Скупштине, "како би их могла признати као уредне и законите,"¹³¹⁷ иако је тај начин био незаконит. То је настављено и наредног сазива па је Финансијски одбор Народне скупштине у свом извештају осудио ту појаву: "Финансијски одбор жали што се овакве појаве дешавају, које ремете правилно буџетирање и чини илузорним рад контроле скупштинске у

¹³¹⁷ СБНС, 1908 – 1909, стр. 33.

питањима буџета као и Закона о буџету. Надамо се да ће влада учинити са своје стране све, да се у будуће прекорачења не догађају."¹³¹⁸

Поред непредвиђених накнадних и ванредних потреба за војску, највећи износи су били за Министарство грађевина, углавном за железнице, посебно када се успешним економским развојем стварао знатнији суфицит. Предност је давана и за пруге ка Сењским рудницама, иако за поједине деонице нису били урађени пројекти. Знатни износи, посебно 1903. године, одлазили су за измирење заосталих обавеза из времена Обреновића. То је настављено и касније да би се завршило сређивање државних финансија (једну такву активност изнео сам у потпитању 3.4.2. *Оставка или случај Илије Гојковића*).

Преглед бр. 15.

Год	Одобрени износи за накнадне и ванредне кредите у појединој години у динарима		Процент за војску
	за војску	укупно	
1903	10,361.898	14,236.995	72,8
1904	693.181	1,141.349	60,7
1905	6,315.251	8,327.160	75,8
1906	585.441	2,314.236	25,3
1907	604.949	2,860.049	21,1
1908	23,484.152	30,957.034	75,9
1909	703.000	15,455.807	4,5
1910	834.125	15,192.597	5,4
1911	2,019.287	18,000.226	11,2
1912	0 (до поч.рата)	762.280	0
Сумарно	45,601.284	109,247.733	41,7

Извор: *СБНС*, 1903 – 1911. Тачнији подаци по годинама дати су у: *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије*, где је дато колико је исплаћено сваке године од одобрених износа за сваку ставку сваког кредита.. Тако су, на пр. одобрени износи за 1908. годину исплаћивани и наредне три године. Због тога би такав преглед био непрегледан а дао би скоро исти резултат, односно 41,3%.

Скоро сваке године Народна скупштина одобравала је преношење уштеђеног новца из појединих партија војног буџета у друге, за које није било

¹³¹⁸ СБНС, 1909 – 1910, стр. 1228. Председник Финансијског одбора био је Л. Пачу, секретар Драг. Т. Васић, чланови: К. Стојановић, Мелемтије Божовић, М. Исаковић, Дим. Илићановић, Мил. Ђ. Радојковић и др. В. Маринковић, који се издвојио са жешћом критиком.

довољно новца. Ипак су били неопходни накнадни и ванреди кредити а што ћу укратко изнети по годинама. У **1903.** години (после Мајског преврата) тражени су накнадни кредити због недовољних износа за партије: Плате официра (активираних), Путне и селидбене трошкове и три ситнија износа, укупно 67.697 динара. Ванредни кредити су били потребни да се расходују један ванредни кредит за наоружање и део дугова из ранијих година. У **1904.** години, такође су тражени накнадни кредити као претходне и ванредни кредит за куповину убојних средстава. Највећи износ у **1905.** години, 5,100.000 динара, био је потребан за дугове из 1900. и 1901. године за наоружање. У **1906.** години тражени су накнадни кредити за прекорачења појединих партија и непланираних расхода за хонорарне свештенике (чинодејства и предавање из веронауке у војсци). Био је ванредни кредит за накнадне потребе путних, подвозних и селидбених трошкова. У **1907.** години тражена су мања накнадна средства али су трошена знатнија, која су изнета у скупштинском сазиву **1908 – 1909.** године (9,650.026 динара за ванредне кредите за војну опрему из 1903. и 1907. године - 2/15. IV 1909). Због Анексије БиХ и већег суфицита у овом сазиву одобрени су највећи износи за кредите. Тако је за спрему и наоружање војске одобрено 16,000.000 динара па 10,500.000 динара и за издржавање увећаног броја војника 5,344.279 динара. Сви ови износи потрошени су делимично. Наредних година тражени су за војску мањи износи, а већи је био 1911. за куповину плацева и за довршење војне болнице (старе ВМА).¹³¹⁹

Држава Србија је за војску у периоду 1903 – 1912. године највише наведених кредита трошила за војску, посебно због њеног опремања.

4.2.1. г. Укупна издвајања за војску 1903 – 1912. године

Историографија није дала приближно тачан податак колико је новаца Србија у мирнодопском периоду од 1903. до 1912. године издвајала за војску. То се посебно односи на питање колики је био део државног дуга, те и годишњих рата њихових отплата због зајмова и за војску. Највише су грешиле ондашње социјалдемократе у Народној скупштини и у *Радничким новинама*. Чак су тврдили да је скоро цео државни дуг настао због зајмова за војску а понекад истицали и за железнице, али у знатно смањеном износу. Највећи проблем за

¹³¹⁹ Сви подаци за кредите у Прегледу 15 и наредном тексту узети су из СБНС за сазиве од 1903 до 1913. године, али због бројних страница за сваки сазив, нисам их навео, а скоро све су унете у регистре бележака.

истраживање је нетранспарентност зајмова, посебно за време краља Милана Обреновића, а остало је и недоумица због претварања већине тих зајмова у Конвертовани 1895. године. Ту важну тему обрадио је др Милорад Недељковић у својој докторској тези и књизи *Историја српских државних дугова* (Београд 1909.), али са још непотпуно разјашњеним зајмом за грађење железница и преоружање војске из 1906. године,¹³²⁰ као и дела зајмова из 19. века, с обзиром да је то било прво истраживање те теме, које прате велике тешкоће. Дилема је била и код финансијског стручњака др Милорада Драшковића који ју је изнео и у Народној скупштини 18. XI 1911. године: "Кад узмете све наше ануитете за државне дугове, видећете да они износе 32,000.000 динара. Држим да нећу погрешити кад кажем да је у том ануитету најмање десет а, може бити, и дванаест милијона динара за зајмове учињене за војску" (стр. 11). По његовој рачуници део рате државног дуга за војску се тада кретао од 31,2% до 37,5%, уствари, нешто мање, јер је рата државног дуга била 32,394 милиона. Зато сам учинио напор да израчунам колики је био проценат рата државног дуга због зајмова за војску за изнете године. Од 1903. до 1907. године тај проценат је максимално био 24%. После зајма за градњу железница и пренаоружавања војске из 1906. године од 95 милиона тај проценат се попео на 30% за 1907. и наредне године, а после другог оваквог зајма из 1909. године од 150 милиона, повећање је било 2,8%, односно 33% за 1911. и 1912. годину.

Преглед бр 16.

Год.	Издавања за војску у милионима динара				Државни расход у милион. динара	Процент за војску
	Потрошено из војног буџета	Накнадни и ванредни кредити	Део рате државног дуга	Укупно за војску		
1903	18,64371	10,3619	5,8644	34,8700	92,22487	30,8
1904	21,26076	0,6932	5,69	27,6442	86,62014	31,9
1905	19,23411	6,3153	5,68	31,2294	91,81722	34,0
1906	20,13260	2,31424	5,863	28,3098	89,43332	31,7
1907	19,87188	0,3651	5,3467	25,5838	91,13211	28,1
1908	20,59621	30,9943	8,144	52,2235	119,2119	43,8

¹³²⁰ Што је била главна негативна критика Милана М. Стојадиновића у: *Дело*, 1909, књ. 53, стр.108 – 118 и књ. 54, стр. 231 – 242.

1909	26,48893	0,2647	8,170	34,9237	120,4013	29,0
1910	25,7150	0,7322	9,783	36,2302	122,68759	29,5
1911	24,8177	2,0195	11,7830	38,6202	131,43451	29,4
1912	25,0497	0	10,690	35,7397	131,52699	27,2

Значи, Србија је уместо 23,7% (Преглед бр. 11) из планираних државних буџета, била принуђена да издваја годишње за војску 31,5% од државног расхода, највише у односу на остала седам министарстава, која су у просеку добијала по 6,5%, а само мање од Врховне државне управе. Од осталих министарстава највише су добијали Министарство унутрашњих дела и Министарство грађевина (око 15%, ово друго са ванредним кредитима) а најмање Министарство правде, за које је предвиђано издвајање у просеку 2,24% од државног буџета а стварно издвајано мање од 2% од државног расхода. Приближно исто толико је Србија издвајала и претходних 18 година.¹³²¹

4.2.2. Управљање финансијама у балканским ратовима

Буџет за Министарство војно за 1912. и 1913. годину износио је 30,116.321 динар а утрошено је 1912. године 25,049.672 а 15,814.386 динара 1913, јер се оперативна војска и други ратни трошкови финансирани из ванредних ратних кредита.

Уочи рата Министарски савет је својим решењима од 22, 23, 31. августа и 12. септембра 1912. године овластио министра финансија да може издати министру војном за израду убојне опреме у ВТЗ и барутани Обилићево 400.000 динара; за набавки хитних војних потреба 1,571.777 динара; за хитну набавку резервне људске и сточне хране потребне за 20 дана 4,222.788 динара и за подмирење хитних војних потреба према списку Министарства војног 8,629.850 динара – укупно 14,824.407 динара. Законом о узимању на знање и накнадном одобрењу решења Министарског савета донетих у 1912. години и ванредном кредиту у 1912. години Народна скупштина, сазвана у ванредни сазив од 20. IX 1912. године, је одобрила наведена решења као и два ванредна кредита од по

¹³²¹ Према непотпуним подацима С. Ратковић - Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903.* године, табела између стр. 390 и 391, тај проценат је износио 29, 5%. Ауторка није узела у обзир још три кредита за војску а исправно је што није рачунала ни пару кредита од 25 милиона из 1886. године, који је био одобрен за мобилизацију војске 1885. године, али је требала урачунати Дувански зајам из којег је финансирана та мобилизација. Није урачунала ни ануитете претходних зајмова за наоружавање војске (напр. 1882. године од 5,6 милиона) – детаљније: Др Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909.

20,000.000 динара – укупно 54,824.407 динара у 1912. години. Овај износ је покривен из државног обртног капитала код Народне банке, из државне готовине, из слободног још нераспоређеног зајма из 1906. године 1,000.000 и из истог таквог зајма из 1909. године 25,000.000 динара.¹³²²

Законом о ванредним кредитима од 6. априла 1913. године одобрена су решења Министарског савета од 17. јануара 1913. године и од 23 фебруара (30 милиона) и кредит од 60 милиона. Кредит од 30 милиона динара био је за исхрану и ванредне војне материјалне расходе а од 60 милиона за задовољење свих војних потреба, укључно и после опште демобилизације за издржавање дела војске преко контингента сталног кадра предвиђеним у буџету а до краја године, за давање помоћи инвалидима и породицама у рату погинулих бораца до краја године, за оправке оружја, укључно и заплешеног, за продужење већ започетих грађења железница, на помоћ за исхрану сиротог станаовништва у ново ослобођеним крајевима, и на задовољење свих неодложних и других државних потреба свих грана државне управе у новим крајевима, као и за исте потребе у старим границама уколико су оне у вези са ратом и његовим последицама.

Кредит од 30 милиона покривен је изворима наведеним за 1912. годину а од 60 милиона, односно привремене позајмице, приносом 5% зајма од 1913. године, који је у износу од 211,875.000 динара на основу наређења министра финансија од 20. јануара 1914. године, као потраживање Владе од Француско – српске банке, предао Главном књиговодству за исплату претходних позајмица. Од приноса наведеног зајма утрошено је око 30 милиона за покривање неопходних војних и административних потреба за нове крајеве. У Завршном рачуну за 1913. годину приказан је укупан утрошак ванредних кредита од 187,041.850 динара, од чега је 170,810.240 динара наведено за ванредне војне кредите за трошкове рата,¹³²³ којим се управљало преко Главне интендантуре Штаба Врховне команде.¹³²⁴

¹³²² *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1913. годину са Извештајем Главне контроле*, Сарајево 1922, стр. IX – X.

¹³²³ *Исто*, стр. XI.

¹³²⁴ *Уредба о служби у позадини војске*, чл.9, став 2: "Врховна команда пак управник је целокупне војне администрације за све трупе на војишном делу; она је отправља преко Главне интендантуре и Саобраћајног одељења свога штаба"; чл.11: "Главна интендантура је врховна административна установа свеколиком мобилисаном војском. Она стоји под Врховним командантом, као његов орган и одељење Штаба Врховне команде, за снабдевање војске. На челу је њеном главни интендант. Њему открива начелник Штаба Врховне команде намеравани ток операција, према чему он израђује све распоредне око снабдевања војске и њених установа храном, фуражи, оделом, новцем итд..."

И током обављања ове подфункције у Штабу Врховне команде водило се рачуна о међународном ратном праву. Издвајам пример у вези финансирања одржавања путева на војишту, што је био задатак по чл. 1, тач.7 *Уредбе о служби у позадини војске* а позивало се на њен члан 227, у којем се захтевало, као у Хашким конвенцијама, да се на окупираној територији поштује приватна и општинска имовина а да се може користити или пленити државна.¹³²⁵

Међутим, ђенерал (војвода) С. Степановић, командант 2. армије, иако је као министар војни премапотписао наведену уредбу 1908. године, погрешно је тражио додатни новац за поверљиве циљеве (још 3.000 динара) од министра војног 10/23. IV 1913. године, који је, односно Благајничко одељење МВ, у време мобилизације, када још није дејствовала Врховна команда, поделио новац самосталним командама. Одмах је депеширано Степановићу да новац тражи од Врховне команде а начелник Штаба ВК одобрио му је 1.000 динара, што је јављено главном интенданту и интенданту Армије.¹³²⁶ Ипак се министар војни ангажовао на снабдевању слабо опремљених трупа у Јадранској операцији тако што је на предлог Штаба Врховне команде од 10/23. XI 1912. године оформио снабдевачку базу на јадранској обали (Медова – Драч) помоћу изнајмљених грчких бродова и купљених материјалних средстава у Солуну и другим градовима.¹³²⁷ Влада Србије је затражила 3/16. XI од Штаба ВК да хитно започне јадранску операцију, што пре да се избије на јадранску обалу и државе противнице доведу пред свршен чин. Командант 3. армије имао је на располагању слабо опремљене две дивизије (Шумадијску I позива, чији су војници били без шаторских крила, спавали на отвореном а у то време је отпочела зима са снежним наметима и др, и Дринску II, чији су војници били у још горем стању, у исхабаној цивиној одећи (без шињела) са поцепаним опанцима...). Како је рок за почетак покрета био 9/22. XI, дивизије су се реорганизовале у два одреда, покушале да се снабдеју храном и коњима реквизицијом, која се слабо одвијала на сиромашном терену, па је командант Армије 6/19. XI тражио одлагање почетка операције, али Штаб ВК му то није

¹³²⁵ "Према предњем предлогу команданта I армије а на основу чл. 3 административних правила за мобилно и ратно доба, део I-ви, у вези са чл. 2 и 4 Закона о ванредним кредитима од 1. октобра ове године, с погледом на чл. 227 Уредбе о служби у позадини војске, одобравам да се за оправку мостова и пропуста од Велеса ка Прилепу може утрошити сума од 754,80 динара и исплатити из ванредног кредита на каси Главне интендантуре по овереном рачуну...Начелник Штаба Врх. Ком. војвода Р. Путник 2. децембар 1912. Скопље." – АВИИ, П – 2, к. 29, ф.2, гр. 22, док.4.

¹³²⁶ АВИИ, П – 2, к. 156, гр. 25, док. 2.

¹³²⁷ *Први балкански рат*, књ. 2, стр. 299.

одобрио, наредио главном интенданту 8/21. XI да пошаље људску и сточну храну, опанке и друго, што је овај одмах предузео али пошилике нису стигле до одреда. Војници су снабдевени слабом сувом храном само за три дана, уместо, најмање, за 10. То је донекле отклоњено тиме што су команданти два одреда добили по 5.000 динара у злату а команданти батаљона у Шумадијско – албанском одреду још по 20.000 динара у папиру. Међутим, новац у папиру био је од мале користи. Одреди су извршили свој задатак захваљујући, првенствено, високом борбеном моралу, али са великим губицима. У овој операцији изгубљено је 3.500 војника (петина од свих губитака српске војске од Кумановске до Једренске битке) и утрошено 10 милиона динара.¹³²⁸ Ово је један од примера какве последице може имати смањивање војних буџета за униформу, обућу, набавке опреме, посебно за коморе и др.

Новац за поверљиве циљеве командама је био неопходан за прикупљање обавештајних и извиђачких података, за безбедност али, у овим ратовима и за придобијање становништва. Није познато колико је која команда добила новац за ту сврху јер ратни кредити су били без партија и позиција. На основу накнадних тражења новца за ту сврху, може се доћи до појединих закључака. Један број команданата места је тражио да им се надокнади новац који им је био потребан за наставак угошћавања виђенијих Албанаца, као и Срба ради стварање бољих односа и прикупљања информација, односно за дуван, кафу и сл. и наводили су да су трошили месечно од 50 до 100 динара из свог џепа. Када је Команда Ибарске војске тражила од Штаба ВК још новца за поверљиве циљеве, наводећи те примере, тај захтев је стављен ад акта 8.с II 1913. године јер је претходно било одлучено да се наведена команда укине.¹³²⁹ Командант Косовске дивизијске обласи тражио је 8/21. IV 1913. године кредит за поверљиве циљеве (за плаћање повереника који су за новац давали податке о непредатом оружју, скривању одметника и качака и др).¹³³⁰

Штаб ВК је био мишљења да се не исплати подмићивање Албанаца. Тако је одбио 9/24. априла 1913. године да се комисијама за придобијање албанског становништва у Љуми (било је две) да новац и за подмићивање, већ само дневнице члановима, као и за куповину хране. То је образлагао превртљивошћу

¹³²⁸ Исто, стр. 291 - 302, 372.

¹³²⁹ АВИИ, Пописник 2, к. 13, гр.24, док. 1.

¹³³⁰ Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, стр. 22.

појединих албанских првака (Исе Бољетинца, Идриза, Сафедина и др.).
Командант 3. армије Б. Јанковић је и даље инсистирао за тај новац као најефикасније средство са којим се служе и сви страни агенти.¹³³¹ Историчари, који су истраживали тадашњи албански живаљ, дошли су до сличног закључка,¹³³² а и поједини други команданти су то јављали Штабу ВК.¹³³³
Командант Јанковић је у свом наређењу од 15. априла, позивајући се на наређење Штаба ВК од 1. априла, дао и упутства комисији.¹³³⁴ Једна комисија је известила да је неопходно што пре реализовати обећања, па је командант 3. армије то пренео Штабу ВК 28. IV/11. V априла, о томе обавестио и начелника округа Призренског и од њега тражио да се престане са ислеђивањем кривица учињених пре доласка српске војске, јер се при томе чине злоупотребе и да се не прикупљају порези и општински прирез од становништва јер оно умире од глади.¹³³⁵ Међутим, Пореско одељење Врховне команде је у мају 1913. године саопштило да је прикупило преко 158.000 динара,¹³³⁶ односно, понашало се као орган Министарства финансија. Врховна команда је наредила 3/16. II 1913. године команданту Ибарске војске да се одмах породици Исе Бољетинца исплаћује дневно по 20 динара ради издржавања а прималац (супруга или

¹³³¹ "...познавајући сада много потпуније овдашње прилике и прост Арнаутски живаљ, који се разликује од превртљивих првака, ја сам тврдо убеђен, да се код тог елемента једино још може нешто постићи новцем... Ако са тим средством – новцем располажу и страни агенти, не би требало због тога се устручавати да га и ми употребимо, напротив, треба да истим средствима њихов рад онемогућавамо..." - АВИИ, П. 2, к. 51, ф. 4, гр. 19. док. 3.

¹³³² Б. Храбак, н.д.; Андреј Митровић, *Албанци у политици Аустро – Угарске према Србији 1914 – 1918*, у: *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, стр. 87.

¹³³³ Командант самосталне Моравске бригаде известио је да аустроугарски агенти "подбадају како у Албанији, тако преко њих и оне на нашој стзрани дајући им једну до две лире да буне и нападају предстраже..." – АВИИ, П – 2, к. 21, ф. 1, гр.3, док. 20.

¹³³⁴ "Комисије ће... и давати званично обећање: 1 Да ће ... ако Љума потпадне под Србију, становништво бити ослобођено свих државних пореза за пет година. 2. да ће им се дати могућност да се настане на бољој земљи, у равници, код нас ако желе. 3. Да ће им се сада помоћи у давању хране – кукуруза – са исхрану и сејање, да ће им се послати бесплатно маја за пелцовање деце, и да ће им се притећи у помоћ и олакшати грађење кућа, уколико су ине у овом рату морале бити разрушене... а доцније, кад се закључи мир и подпадну под нас, да ће им се у томе још више помоћи. најзад 4) Ако би становништво тражило поштеду од војне службе, онда им и то обећати за пет година, али им одмах то не обећавати. %. Комисије ће се старати да се отклоне и најмањи узроци незадовољству становништва на наше људе, власти и војнике..." – АВИИ, П – 2, к. 51, ф. 4, док 19/4.

¹³³⁵ "... да је за успешан резултат комисија неопходно: 1. да се већ толико пута до сада тражена храна, кукуруз, за исхрану становништва и сејање, ради спасавања становништва од смрти и пропаст због глади, већ једанпут пошаље... 2. да се никакви порези од овога крајње сиромашног народа за ову годину не наплаћује, да ни прирез за издржавање општинског часништва, већ да то падне на државни буџет..., најзад 3. да се одреди бар најнужнија сума новца за помоћ при грађењу порушених кућа у овом рату..." Затим је изнето да се сва обећања комисије код Албанаца схватају као обећања краљева, те да се њиховим неизвршавањем руши краљев ауторите као и Србије... – исто, док. 19/6.

¹³³⁶ Б. Храбак, н.д., стр. 24.

најстарији члан домаћинства) да потписује признанице, које би се достављале главном интенданту.¹³³⁷ Тај износ је одговарао годишњој плати начелника одељења у неком од министарстава или пуковника, што је далеко био мањи износ од оног који је примао Бољетинац од аустроугарских службеника, те је постао још жешћи непријатељ Србије.

Командант 3. армије одобрио је команданту Дринске дивизије II позива 1023. XII 1912. године још 2.000 динара за поверљиве циљеве на Јадранској обали и залеђу.¹³³⁸

Да је команданту Ибарске војске требало још новаца за поверљиве циљеве показује писмо, које му је упутио старешина манастира Девич игуман Теофан 29. X/11. XI 1912. године. Изнео је да је Србија дужна новац Садик Рами и Мету Фазлимовића, албанским првацима у Дреници и Прекорупљу, који су им обећали званичници Србије у пролеће 1912. године ради дизања устанка против Турске, и почетком септембра мајор Драгутин Димитријевић Апис и Богдан Раденковић ради подршке Србији у евентуалном српско – турском рату. Садик је тражио од Димитријевића обећани износ од 70 турских лира, који му је одговорио да ће то пренети у Београду. Тада је Садику игуман Теофан дао 10 наполеона из касе манастира. У току рата наведени прваци нису се одазвали турском позиву а после рата били су заслужни што у њиховом чисто албанском крају, око 150 села, није ни једна пушка опала на српског војника, а када је почело разоружавање, прикупили су око 800 пушака разних модела и донели у манастир. Нису одмах питали за новац, али су то учинили када су послали пушке. Игуман је пренео Садику да су то поново обећали поједини званичници Србије (претходно је био код проте Милана Ђурића, народног посланика и краљевог пријатеља, срео се са Богданом Раденковићем и др). Садик је наставио је да тражи инструкције од игумана у вези даљег рада у корист Србије а што је чинио већ две године. Зато је игуман писмом тражио од команданта Ибарске војске да Србија учини обећано.¹³³⁹ Нема података да ли је тај новац дат, али је ускоро и Дреница постала немирно подручје.¹³⁴⁰

¹³³⁷ АВИИ, П – 2, к. 13, гр. 1, док. 69.

¹³³⁸ Исто, к. 48, ф. 6, гр. 34, док. 4.

¹³³⁹ Исто, к. 13, ф. 1, гр. 1, док. 3, лист 3 – 4. Писмо је приљено у Команди наредног дана.

¹³⁴⁰ Б. Храбак наводи: "Арбанаси се нису свуда једнако понашали према новим властима. Држање им је зависило од присуства страних агитатора и качака као и од репресалија српских и страних трупа. Косово у ужем смислу речи било је још релативно мирно, мада је ту било двеста

Међутим, за поверљиве циљеве Министарство спољних послова имало је на располагању знатнија средства. Ти износи су спајани са "трошковима за достојније заступање државних интереса" и износили су често више од половине укупног буџета Министарства.¹³⁴¹ На познатом примеру Есада Паше Топтанија, као и другим, види се да се то често Србији исплатило. Међутим, у вези контроле трошења тог новца било је много критика и различитих изношења, посебно у Народној скупштини и штампи. Да ли је то био разлог што се војвода Путник устручавао да одобрава нове захтеве за поверљиве циљеве у вези придобијања Албанаца, која су била оправдана а нису била ограничена партијама и позицијама, посебно што су се признанице о том новцу чувале у Главној интендантури, односно код главног интенданта пуковника Ђоке Богдановића, због којег је више пута неоправдано критикован и вређан у Народној скупштини. Или је то било његово мишљење о неисплативости тог рада, како је износио у одговорима на захтеве, или штедљивост или...

4.2.3. Плате у војсци

Свим припадницима војске, који су постављани краљевим указом, годишњи износ плате одређиван је Законом о устројству војске. Законом из 1883. године одређени су износи који су минимално мењани. Законом из 1886. године само је смањена војничка плата са 51 на 36 динара. Изменама и допунама тог закона из 1895. године одређени су износи за официре, који се више нису мењали. Плата наредника је повећана 1898. године са 468 на 600 динара а плата поднаредника са 216 на 360 динара Законом из 1901. године. Изменама и допунама тог закона из 1904. године смањене су плате каплара са 90 на 60 динара а редова са 36 на 18.

Плате официра и подофицира Краљевине Србије далеко су биле ниже од плата колега из европских војски а и ниже из војски окружења (румунске, бугарске, грчке) и све више заостајале са платама из наведених војски.¹³⁴² За

одметника; у Дреници су били спремни на оружани револт, као делимично око Гњилана, Ђаковице, код Кабаша, око Тетова па и Добра." – н.д. стр. 17.

¹³⁴¹ Тако је за 1910 годину одобрен буџет за Министарство иностраних дела са дипломатским телима у иностранству у износу од 2,452.114 динара а од тога за наведене трошкове и поверљиве циљеве 1,463.000 динара – СБНС, 1909, стр. 2392 (8. март 1910).

¹³⁴² Према С. Ратковић – Костић (н.д., стр. 385) најбоље плаћена војска била је енглеска, чији су потпоручници имали скоро два пута већу од србијанских, а остале европске земље су имале нешто нижа примања од енглеске. Разлике у већим чиновима биле су још израженије. Плата енглеског генерала била је осам пута већа од србијанског, чија се није мењала од 1883. године, док су аустроугарског, француског и италијанског биле дупло веће.

разлику од већине других држава србијанским официрима одређивана је плата само по чину (систематска, по којој им је одређивана и пензија) а не и по положају, броју дужности, тежини посла. Официри на највишим дужностима имали су и додатак,¹³⁴³ као и додатак за коња (скоро сви официри, свештеници и ветеринари по 252 динара) и на момка по 243 динара годишње (сви официри, свештеници и капелници). Официри и војни чиновници добијали су по 27, 25 m³ дрва за ложење. Ожењеним подофицирима, који су становали ван касарне, могао је министар војни одобрити да им се годишње издаје до 6 m³ дрва према чл 25 Закона о војној администрацији из 1898. године, члан који је дословно преписан у изменама и допунама Закона о устројству војске 1904. године у чл. 28. Зато су министри војни крајем сваке године доносили одобрење или наређење да се за наредну годину тим категоријама подофицира изда 6 m³ дрва.¹³⁴⁴ Официри и војни чиновници, који су били на служби у ново – ослобођеним областима, решењем Министарског савета од 4/17. IX 1913. године добијали су месечно и додатак од 90 динара као накнада за скупоћу до краја те године,¹³⁴⁵ а у 1914. години додатак на скупоћу, који је свим указним службеницима износио 10% од систематичне плате према чл. 21. Закона о присаједињењу Старе Србије Краљевини Србији, а неуказни (ожењени подофицири, музичари, мајстори и др) 12. динара месечно.

Појединим лицима у војсци плаћани су и хонорари.¹³⁴⁶ Законом о устројству војске одређене су дневнице и путни трошкови за официре и војне

¹³⁴³ Први краљев ађутант 3.600 динара а остали по 1.008, ордонанси и официри гарде по 504, командир Железничке чете 600 а командири водова у Чети по 480 динара; начелник Главног ђенералштаба и пет команданата дивизијских области по 2.400, управник барутане "Обилићево" 360 и команданти места по 840 – укупно 18.000 за 1910 годину; војни изасланици у Петрограду, Бечу, Цариграду и Софији по 10.500 у злату. – *СБНС*, 1909, стр. 2424. У 1912. години додатке су још имали командир Голубије станице 480 динара и шест официра за пограничну службу по 1.200 динара. Војним изасланицима повећан је додатак за око 3.000 динара. – *Закон о државном буџету за 1912. годину, извод за Министарство војно*, Београд 1913.

¹³⁴⁴ Међутим, председник МС и министар војни С. Грујић је за 1905 годину ожењеним поднаредницима одобри пет, док наредницима и даље шест m³ дрва – *СВЛ*, 1904, стр. 794. Затим им је одобравано два пута годишње по три m³.

¹³⁴⁵ *СВЛ*, 1913, стр. 403.

¹³⁴⁶ Тако за 1912. годину предвиђени су следећи хонорари за: 23 хонорарна професора Војне академије по 960 динара, 10 хонорарних професорских помоћника и учитеља ВА по 600, за 20 сталних хонорарних свештеника и за награде свештеницима за чинодејство у местима где нема наведених - укупно 5.300 динара, команданта и наставнике Пешадијске школе гађања укупно 1600, истима у Арт. школи гађања 1.170, управика и његовог помоћника у Пастеровом заводу и лекарима у гарнизонима где нема војних лекара 8.000, за писце научних и васпитних дела и куповину научних дела 1.000, за шест лица (рачуноиспитивач, књиговођа, преводиоце и експедиторе) ради ванредних радова по 360, командиру противпожарне чете у Крагујевцу и Обилићеву 600 и за три превижача при ВТЗ и барутани у Обилићеву по 360 динара. – Исто.

чиновнике и службенике, док је за подофицире и војнике то питање остављено министру војном да регулише правилом о новчаном снабдевању. Тако је министар војни Р. Путник регулисао 1904. године да подофицири, који спроводе транспорте, не добијају ни накнаде за преноћиште.¹³⁴⁷ Жандармима у Београду уведен је додатак за становање 1912. године, који су већ добијали неки државни службеници¹³⁴⁸ и учитељи,¹³⁴⁹ (Жандармерија је била под командом министра унутрашњих дела у вези њене употребе).

Из Прилог бр. 8 (Висина плата у војсци) види се да су плате војних лица заостале не само са платама својих колега из европских држава, већ и да су плате подофицира и појединих категорија официра биле ниже од чиновника и појединих других категорија запослених у војсци са истом или нижом спремом. То је био резултат што су плате у грађанству државним чиновницима расле те и чиновницима у војсци приближно. Тако је војни нижи чиновник I класе (са непотпуном средњом спремом)¹³⁵⁰ достигао скоро плату мајора који је имао барем Војну академију, најмање 10 година службе и положен мајорски испит или стручњака са високом спремом (вишег капелника) или прстигао плате капетана I класе, и поједине категорије са вишом или високом спремом којих, углавном, није било у грађанству. Нижи чиновник, ако би положио испит за вишег, напредовао би брже од вишег официра, потпуковничку плату би достигао за 4, а пуковничку за 12 година. Ако не би постао виши чиновник а у I класи радио барем 10 година, пензија би му била за категорију виша, односно, као мајорска. Ветеринари и апотекари су се третирали као нижи чиновници, иако су

¹³⁴⁷ *СВЛ*, 1904, стр. 499.

¹³⁴⁸ Издвајамо: По финансијском закону за 1908. годину (чл.10) радикалско – самосталска влада увела је накнаду за стан службеницима у полицији (81 начелника, 233 писара и 224 практиканта), порезницима (двојици старешине, 225 порезника и 135 пореским помоћницима) и учитељима основних школа – највише 2.500. Учители су добијали месечно од 80 до 35 динара, зависно од места службовања, док наведени чиновници од 50 до 20 динара. – *СБНС*, 19. децембар 1907, стр. 13.

¹³⁴⁹ *Закон о државном буџету за 1912. године*, глава ЛП.

¹³⁵⁰ За нижег војног чиновника примало се оно лице из грађанства које је имало четири разреда ондашње гимназије или реалке или трговачку школу, положио испит за струку или завршио нижу административну школу, трајања неколико месеци, са почетном платом од 2.000 динара, повишицама сваке три године од 500 динара, тако да је достигао плату од 4.000. Уколико је са том платом радио барем 10 година, добијао је пензију по плати вишег чиновника од 4.500, односно као мајор. Могло је лице и са факултетом да постане нижи чиновник са почетном платом од 3.000 динара. Виши чиновници су се регрутовали од нижих и од официра са завршеном нижом школом Војне академије, тако што су полагали одговарајући испит или завршавали Вишу административну школу трајања до 10 месеци, када је било, и напредовали брже од виших официра – сваке четврте године добијали повишицу од 1.000 динара, с тим да последња буде мања, односно да има највише пуковничку плату. – *Закон о устројству војске*, даље ЗОУВ, чл. 37 – 38.

ветеринари имали неку вишу ветеринарску школу у иностранству а апотекари морали бити магистри фармације, а само по један од њих је могао бити виши ветеринар или виши апотекар са платом мајора, овај други ако би стекао докторат из хемије, и положи одговарајући испит. Ово је била последица измена и допуна Закона о устројству војске из 1904. године (видети прво питање овог поглавља 4.1.) којима је официрима продужено ношење чиновна за по годину дана и релативизовано право на унапређење, укидање капетанима I класе право да после 10 година позитивно оцењене службе одлазе у пензију према плати мајора и друго а што није брисано и за војне чиновнике. Зашто то није урађено и за војне чиновнике, није говорено у Скупштину, а изнећу податак да су се често војни чиновници примали у војску и на основу припадности владајућој партији, а што се то највише односило на радикале. Да су плате војних чиновника брже расле од официрских и престигле их, показују на следећим примерима: просечна плата официра у 1907. години била је 2.750, у 1910. 2.916 а у 1912. 3.035 динара док је војним чиновницима знатно брже расла просечна плата у наведеним годинама: 2.447 динара па 2.526 а 1912. године пресигла официрску – 3.378, што је био, првенствено, резултат по закону бржег напредовања чиновника. Просечна официрска плата је расла јер се нагло смањивао број потпоручника (најмања плата) а повећавао број капетана I класе и потпуковника. Иако су и војним чиновницима плате одређене Законом о устројству војске и није требало да се мења, ипак су појединим категоријама одређиване више плате, какве су биле према законима у грађанству.¹³⁵¹ Плате официра минимално су биле веће од чиновничких 1914. године јер је број виших официра повећан скоро три пута у односу на 1912. годину (1912. било их је 382, а 1914. године 930, укључно и војводу са платом од 15.000 динара). Просечна плата официра тада је била 3.284 динара а чиновника 3.139 динара, с обзиром да је повећан број писара (најниже чиновничке плате) за око педесет, а приближно толико чиновника – резервних официра унапређено је у ратовима, те се активирало.¹³⁵²

Изнета разлика у платама између официра и чиновника испољавала се до апсурдности. Тако је лице за завршеним факултетом (на пр. правним), могло одмах постати нижи административни чиновник са платом од 3.000 динара

¹³⁵¹ Тако је према војном буџету за 1912. године одређена плата једном вишем инспектору 5.500 динара, двојици виших инжењера од по 4.500 према Закону о уређењу Министарства грађевина а не војске, као и једном вишем архитекти 5.500 према Закону о уређењу Државне железнице.

¹³⁵² *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1914. годину*, стр. 264.

(видети претходну напомену), док то исто лице за завршеним правним или медицинским факултетом, али и са годином дана праксе, могао је постати санитарски или судски потпоручник са платом од 1.800 динара.¹³⁵³ Због тога су министри војни доносили повољније услове конкурса за активирање наведених факултетски образованих лица, узимајући у обзир њихову праксу у грађанству, па су примани у чиновима поручника (правници) или капетана,¹³⁵⁴ али се опет нису јављали кандидати у довољном броју.¹³⁵⁵

Народни посланици нису износили да су плате официра високе, али су више пута говорили да је не заслужују, када је смањиван број војника, односно, војници отпуштани раније због штедње. На то је одговарано да се то дешавало у зимским месецима и у то време су официри и подофицири имали посебне облике обуке. Три пута су посланици износили могућност да поједини официри могу злоупотребити (примати) додаток на коња а да га не држе. Да је то немогуће тек је потпуковник С. Хацић, владин повереник у вези војног буџета почетком 1909. године, изнео пошто се евиденција тог додатка водила по коњима (министар војни М. Живковић је у време дебате о буџету био је, по владиној изјави, заузет а имео је тек једномесечни министарски стаж). Такође, више пута су кривили министре војне због унапређивања официра када у буџету, по њима, није била експлицито изнета сума за ту потребу. Оправдавања тога од стране министара војних, посебно Путника, износио сам а сада ћу поновити критику што је краљ на свој рођендан 1907. године унапредио четири старија пуковника у чин ђенерала, који су већ неколико година испуњавали услове за тај чин, а та ставка није била 1906. године планирана у буџету. Путник је то оправдао укупним новчаним средствима за унапређивање али је изоставио да се тај износ (разлика између пуковничке и ђенералске плате) добио и непланираним одласком ђенерала М. Срећковића у пензију. Тада је изнео да је далеко теже заслужити генералски чин него постати државни саветник, којих је било 15 са истом платом

¹³⁵³ Издвајам стечај (конкурс) од 24. марта 1905. године: "Лица, која су са врло добрим успехом свршила правни факултет, наш или на страни, и која су најмање једну годину провела у судској или полицијској служби, или као јавни правозаступници, а желела би би се примити службе активног судског официра (чина потпоручник), нека се, најдаље до 15. априла ове године пријаве са молбом Судском одељењу Министарства војног..." – *СВЛ*, 1905, стр. 288.

¹³⁵⁴ Скоро исти конкурс објављен је и 1910 године са истим условима, стим да су према истим условима правници примани у активну службу у чин поручника. – *СВЛ*, 1910, стр.451.

¹³⁵⁵ Међутим на такав конкурс 1913. године није се јавило довољно правника, ни после продужења рока конкурса. - *СВЛ*, 1913, стр. 144. Резервни санитарски официри, марвени лекари и апотекарски помоћници нису отпуштени из војске, када је објављена демобилизација, због недостатка ти профила, него су задржани под формом да су на вежби. - *СВЛ*, 1913, стр. 397 – 398.

(потпитање 4.2.1.а за 1907. годину). Није изнео да је било још барем толико лица са већом платом од генерала, којих је са једног повећано на пет. Када је Путник постао војвода и имао плату од 15.000 динара, такође је било више лица која су имала већу плату од њега.

У Прилогу бр. 9 (Упоредни преглед плата у војсци и грађанству) види се изнето и да су многе категорије државних чиновника и служитеља имале веће плате од школованијих и са тежим послом официра и подофицира. То се далеко боље види из Прегледа бр. 14 где су приказани лични расходи и просечне плате по гранама министарстава за 1910. годину. Разумљиво је што је највећа просечна плата (5.755 динара) била за припаднике Министарства иностраних дела и његових органа (дипломатско – конзуларних). У свим гранама министарстава била је виша просечна плата него у војсци, где је била, не рачунајући војнике и капларе 1.275 динара.¹³⁵⁶

Наредници у војсци су имали мању плату чак од послужитеља а поднаредници толико ниску, колико нико није у војсци примао а у грађанству поједини почетници без целе основне школе на најједноставнијим пословима. Подофицири су примали и повишицу по роковима службе, максимално: наредник 210 динара а поднаредник 190. Међутим, подофицири у Граничној трупи и Жандармерији имали су веће плате и додатке, с обзиром да су обављали послове из домена Министарства финансија, односно, Министарства унутрашњих дела. О платама и мотивисању подофицира посебно ћу писати у наставку овог потпитања.

Како је предвиђеним изменама ЗОУВ из 1904. године укинута свештеничка служба у војсци а постојећих пет војних свештеника било је само у четири гарнизона, одређени су хонорари за хонорарне војне свештенике на име предавања из веронауке, вршења војничких заклетви и свих осталих црквених обреда у војсци. Највиши хонорар од 288 динара, био је за свештеника у Књажевцу, где су била скоро два пука, затим у седиштима пукова по 240 динара, у батаљонским седиштима 120 и у мањим гарнизонима по 60 динара.¹³⁵⁷ Ови износи су уношени у предлогу буџета за 1904. годину и за наредне године.

¹³⁵⁶ Понављам износе просечних плата по гранама министарстава: грађевине 2.249 динара, правде 2.052, просвете и црквених дела 1.860, финансија 1.560, унутрашњих дела 1.409 и народне привреде 1.390.

¹³⁵⁷ Наређење министра војног ФА бр. 7966 од 22. децембра 1903, СВЛ, 1/1904, стр. 25 – 26.

Министар војни ђенерал М. Божановић поднео је предлог Народној скупштини 2/15. априла 1913. године да се поједине одредбе Закона о устројству војске допуне са образложењем да цео закон не може тада да се мења, али да треба побољшати положај активних и резервних старешина. Навео је да се плате нису мењале иако су намирнице поскупилле више од 50%, да су захтеви према старешинама далеко озбиљнији, да је многим у рату здравље нарушено и др., и предложио да се ослободе старешине од плаћања свију пореза на плате и друге принадлежности које примају од државе, да се бесплатно лече у војним здравственим установама, да нижи резервни официри добијају годишњи додатак од 480 динара, који би био исплаћиван месечно, ради куповине личне ратне опреме и др. Међутим Државни савет је одговорио да није у могућности да размотри предлог јер није имао кворум.¹³⁵⁸

Официри и војни чиновници плаћали су непосредни и друге порезе, али су били ослобођени од приреза, који су били разрезани за потребе војске (за Ремонтски фонд, коморски прирез, Оружни фонд, за војне грађевине – које су израчунавале према законом одређеном проценту (6% и 5%) и наплаћивале општинске власти и уплаћивале одговарајућим фондовима), као и за прирезе за општинске кошеве, који су плаћали само једном, као улог, при почетку службе у фиксном износу од 8 динара. Ослобођени су били и за све друге окружне, среске и општинске прирезе.¹³⁵⁹

Непосредно после балканских ратова, односно премештаја већег броја официра и војних чиновника Пореска управа је обавестила министра војног да су многа пореска одељења имала проблем да саставе распоред пореза за 1913. годину, те је министар војни наредио командама 10. IX 1913. године да доставе потребне податке пореским одељењима.¹³⁶⁰

4.2.3.a Плате и мотивисање подофицира.

Изнео сам да су наредници и поднаредници у војсци имали најниже плате у односу на остале категорије службаника у држави са истом или нижом школском спремом и лакшим пословима. Од 1890. године у подофицирским школама, трајања две године, примани су младићи са завршеним најмање два разреда гимназије, реалке или неке стручне школе, Поред тога, они су завршили

¹³⁵⁸ *СБНС*, 1912 – 1913, 2. април 1913, стр. 217 – 222.

¹³⁵⁹ *Закон о ослобађању официра од плаћања приреза: окружних, среских и општинских* од 6. X 1899. године – ЗЗУ за 1899, књ. 54, стр. 746.

¹³⁶⁰ *СВЛ*, 1913, 398.

пуковску школу за подофицире. Какво стање је било у вези плата подофицира на прелазу из 19. у 20. век, када су плате скоро свим службеницима каснеле "државне оскудице", детаљно је описао командант Тимочке дивизијске области пуковник (генерал а министар војни 1909. године) Михаило Живковић у писму – предлогу министру војном пуковнику Л. Соларовићу од 7/20. августа 1903. године. Издвајам делове: "...само су подофицири осуђени да од те државне оскудице трпе,... Међу подофицирима пак има на повереној ми дивизијској области и таквих који још нису ни за 1897. и 1898. годину намирени а већина их није измирена за по неколико месеци почев од 1900. год. па на даље... Овакво стање неуредног снабдевања платом читавог једног реда државних службеника уопште само по себи је више него бедно, жалосно, а још кад тај ред службеника сачињавају подофицири, ти први и најнепосреднији васпитачи војне омладине, органи у чијем је рукама дисциплина и морал у војсци и кључ доброте и употребљивости војника, онда је такво стање по све и штетно, управо, убитачно за војску....редови и каплари служе у војсци по општој својој законској обавези свој рок, а официри опет, поред зараде, нарочито за каријеру, напредак и одликовања у војсци и за све привилегије и добити, које су са њиховим угледним положајем скопчани, док су једини подофицири плаћени службеници, који ни за што друго не служе и немају да служе до само за своју плату, јер стварно никаквих других нада и ничега више немају у изгледу. Па кад и ту једину зараду за своју службу и свој веома напоран а родољубив и драгоцен рад, немају, не примају, не гоне ли се самим тим да и нехотице долазе на размишљање: па зашто ја служим, зашто се трудим, трчим, радим, трпим ограничења у слободи, стрепим сваки час од казне старешина, кад ми се та једина награда за све то, плата тако тешко и праведно заслужена, не даје. А кад на те мисли један подофицир дође, онда, ма да и најбољи он био, постаје неупотребљив... постаје штетан за војску, морал, ред и дисциплину у њој... када се има на уму, колико штете може нанети рђав и незадовољан подофицир војци у погледу њеног реда, дисциплине и морала. За ово су доказ поступци и кривице у које су се подофицири почели упуштати од онда, од када је њихово снабдевање платом почело рђаво и неуредно да бива, а које су карактеристичне у томе што готово све имају извор и узрок у новчаној оскудици подофицира..."¹³⁶¹

¹³⁶¹ АС, Министарство војно, необрађена грађа, кутија за 1904. годину. Делови наставка писма: "...док су се некада подофицирске кривице појављивале у виду омањих дисциплинских иступа:

Подофицири су, када је почела редовнија исплата плата у војсци, примали плату месечно уназад док официри и чиновници унапред. Ово се могло објаснити и тиме што су чешће настајале промене у платама у току месеца код подофицира него код официра. Међутим, када је 1907. године решено да жандарми примају плату унапред, након месец дана министар војни Путник је донео наређење да се и подофицирима у војсци издају плате унапред.¹³⁶²

Подофицирима у Граничној трупи биле су веће плате: девет наредника имало је плату по 960 динара и додатке од 720 или 576 динара, зависно од дужности, 16 поднаредника 720, око 50 каплара 504 и око 570 редова по 360 динара. Сви су имали и повишице. У Жандармерији (полицијској и окружној) наредник је имао плату од 450 динара, поднаредник 400, каплар 320 и редов 260. Имали су додатке на рокове службе, окружни жандарми, који су вршили службу на коњу још додаток 300, а пешке 120 динара. За исхрану жандарми су добијали око 300 динара годишње док подофицири у војсци, који су становали у касарнама, добијали су бесплатно војничку храну која је вредела око 130 динара годишње. Радикалска влада је увела крајем 1911. године додаток жандармима у Београду за становање у укупном износу од 60.000 динара.¹³⁶³ Влада Н. Пашића, пре него што је одступила у време кризе јула 1908. године, донела је одлуку да се ноћни стражари у Београду преведу у жандарме што је министар војни Степановић спровео 19. јула, слободније тумачећи став 3, тачке 4 Правила за образовање ноћних стражара, по којем су ноћни стражари у вршењу службе имали сва права и дужности полицијских жандарма.¹³⁶⁴ Подофицири Граничне трупе и Жандармерије, за разлику од колега у војсци, плаћали су 1% порез на рад и 5% лични порез и на то прирезе, осим коморског. С тим да су то биле ситне

изласка у варош без дозволе..., дотле се сад све више шире у виду нечасних и прљавих кривица: крађе, преваре, утаје... Сем тога последице неисплаћивања подофицира имају се и у изласку добрих подофицира из војске... тако да у војсци остају само лошији подофицири који ван војске, па ма како им тежак положај у овој био, нису ни за какав други посао... старешине су нагнане да им у многим случајевима гледају кроз прсте.... Све ове појаве тако штетне да парирају у многоме сва остала напрезања за напретком у војсци, нагнале су ме господине министре, да вам их предочим и да Вас замолим, да се, ма по коју цену и жртву, овоме нађе лека, ако хоћемо да очувамо војску, са свим основама на којима она постоји на висини употребљивости, спреме и готовости на којој она мора стајати и на коју једино она може бити војска."

¹³⁶² СВЛ, 1907, стр. 131, 286.

¹³⁶³ Буџети за године: 1904 – 1912, главе LI и LII.

¹³⁶⁴ СВЛ, 1908, стр. 381.

цифре, па је убирање тог пореза на предлог министра војног поједноставио министар финансија крајем 1908. године.¹³⁶⁵

Цивилне власти су у Македонији почев од јуна 1913. године организовале батаљоне добровољних жандарма ради чувања границе. У Битољу је био IV батаљон састављен само од хришћана у којем је наредник имао плату 35 динара месечно (420 годишње) а редов 20 (240). У овом граду је оформљена и општинска жандармерија у којој је било и муслимана а где је плата била знатно већа – редов је имао 60 динара месечно, односно, 720 годишње,¹³⁶⁶ што је плаћано из ратног кредита, с обзиром да у буџету за 1912. годину, који је важио и за 1913, није био предвиђен овај расход, а финансирање Граничне трупе у 1914. године пребачено јер на Министарство финансија, како би војни буџет изгледао мањи.

Било је Законом о устројству војске предвиђено неколико начина мотивисања подофицира. Тако је по члану 24 активним подофицирима, после 12 година непрекидне и добре службе, ако захеле и јаве се за излазак, омогућено једно од звања: писар II класе у војноадминистративној служби, при телеграфској служби телеграфиста или његов помоћник а у поштанској поштар, при железници за возовође, магационере или начелнике мањих станица, у финансијској порезник, цариник или магационер, у полицијској писар, при општинама и срезовима претписни срески или општински писар итд. Да би се оспособили за ова звања била им је обезбеђено од три до шест месеци оспособљавање уз постојећу плату у одговарајућим војним надлештвима. Када заврше то оспособљавање, било је предвиђено да добију од министра војног сведочанство на основу којег су били дужни остали министри да им дају одговарајућу службу на празним местима. У пракси се то није потпуно остваривало, с обзиром да је празних наведених места било ретко, тражене су посебне квалификације а радикали, где су били на власти, попуњавали су празна места својим људима.¹³⁶⁷ Најчешће су наредници постајали у војсци писари II класе и то највише по десет годишње, колико је било буџетом одобрено и тиме су добијали у старту два пута већу плату за лакши посао и указне године службе и за претходну службу осим за прве две године. Поједини наредници, који су

¹³⁶⁵ *СВЛ*, 1909, стр. 24 – 26.

¹³⁶⁶ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, стр. 31.

¹³⁶⁷ Л. Х. Соларовић, *У прилог јачања српске оружане силе*, Београд 1911, стр.59.

имали завршену подофицирску школу са најмање врло добрим успехом, односно четири разреда средње школе (што је био прописан услов), положили су испите за нижег административног чиновника и тиме су у старту имали скоро три пута већу плату, већу од потпоручника. Тим подофицирима је претходно, ако су имали најмање 12 година успешне службе, на основу чл. 36, под в обезбеђено двогодишње оспособљавање у војним установама по програму који је прописивао министар војни.

Уколико подофицир до навршетка 14 година непрекидне и добре службе не оствари неко од наведених права а изађе из војске, добијао је годишњу потпору, слично пензији, у висини од 537 динара за нареднике а 322 динара за поднаредника, ако су имали 14 година службе и за сваке две наредне године потпора се повећавала. За максималних 30 година службе она је износила 810 динара за нареднике а за поднареднике 600. После смрти подофицира, њихове породице би наставиле да добијају умањену потпору за $\frac{1}{2}$ или $\frac{1}{3}$, зависно од величине породице (чл. 4 Закона о потпори војних инвалида – по овом закону подофицири би добијали и раније потпору, ако би постали инвалиди). Уместо наведене потпоре, подофицир је могао да тражи једнократну исплату од 1.200 динара из Инвалидског фонда по решењу Инвалидског суда. Док су били на служби, подофицирима је одбијано по 3% од плате и тај износ је слат Инвалидском фонду за потпору а били су ослобођени свих пореза и приреза на плату.

Највећа стимулација подофицира је било њихово унапређивање за заслуге у ратовима. Тако је 1914. године од 801 потпоручника, око 700 су били наредници из 1912. године, којима је учешће у ратовима било признато за положен практични део испита за официра, а за то време скоро 1000 поднаредника је унапређено у нареднике. Значи, већина преживелих подофицира заслужило је више чинове у балканским ратовима.

4.2.4 Финансијска контрола

У уводу овог питања шире је изнето да је финансијска служба у Србији била централизована а од 1911. године, када је почео да се примењује *Закон о државном рачуноводству* од 6. марта 1910. године, строго централизована. По том закону повећана су права министра финансија, тако да је поред Главне контроле имао врховни надзор над свим финансијским пословима. У чл. 59

Закона је изнето: "Наредбодавци наређују употребу законом одобрених кредита под врховним надзором министра финансија. Овај надзор и контрола министра финансија у употреби законом одобрених кредита не дирају ни најмање надзор и контролу Главне контроле."

Укратко ће се изнети да је финансијска контрола у војсци била строго регулисана и спровођена, с тим да је документација стварана у току контрола била обимна и дуплирана (ради контроле контрола). Према *Уредби о правима, дужностима и одговорностима војних административних лица* од 21. маја 1899. године и њеним изменама и допунама од 29. новембра 1904. године¹³⁶⁸ преглед каса вршен је редовно на крају сваког месеца, приликом примопредаје дужности рачунополагача или благајника и ванредно два пута годишње од стручних лица из вишег органа; прецизиран је поступак, посебно када се наиђе на недостатак и др. Ванредне прегледе наређивао је министар војни за целу војску и регулисао који органи чије касе да контролишу, време, извештавање и др. Пракса је захтевала да се том приликом посебно проверава да ли су свршена акта међусобно изравната са новчаним књигама или дневницима каса уписивњем у њима датума, деловодних бројева аката, односно редних бројева из књига и др. Уколико се установи да то није урађено, министар војни је наредио да се тим рачунополагачима у оцени не да препорука да остану на дужности.¹³⁶⁹ У Благајничком одељењу Министарства војног (финансијски орган I степена) и органима II степена (команде дивизијских области, УВТЗ Крагујевац и др.) вођене су посебне књиге (контролници) о утрошку новца из партија и позиција буџета. Међутим, према захтеву из чл. 3 и 20 Финансијског закона за 1909. годину, министар војни је наредио да се воде контролници за ту и наредне године и за специјални део буџета, при чему је поновљено које податке треба да садрже (што је било потребно за састављање годишњих завршних рачуна и њихове провере).¹³⁷⁰

Претходно је, 1907. године, у вези развођења рачуна за кредит од 46,000.000 динара предвиђеног у Закону о зајму за грађење жељезница и и за преоружање војске, министар војни је поставио питање министру финансија с обзиром да су се у војсци једновремено оправдавали новчани и материјални

¹³⁶⁸ *СВЛ*, 1904, стр. 946 – 947.

¹³⁶⁹ *СВЛ*, 1908, стр. 369 – 372.

¹³⁷⁰ *СВЛ*, 1909, стр. 239 – 243.

рачуни. Министар финансија је поновио да се Управа државних дугова сматра као централа за све исплате из тог зајма (чл. 11 наведеног закона) и да код ње мора бити концентрисана сва документална архива, затим "изволите наредити благајни подручног Вам министарства, да спроводним актом шаље Управи државних дугова оверена документа за исплате из приноса зајма, с назначењем... О свакој извршеној исплати извештаваће се Министарство војно, те како би се и тамо могла водити евиденција...". На основу тога министар војни донео је наређење у којем су унети додатни рачуноводствени послови.¹³⁷¹

На почетку балканских ратова 7/20. X 1912. године министар војни је упознао потчињене да контролу по чл 5. Закона о узимању на знање и накнадном одобрењу решења Министарског савета, донетих у 1912. години и ванредном кредиту у 1912. години врше она иста лица која врше и контролу трошења буџета по Закону о војној администрацији и Уредбе о правилима, дужностима и одговорностима војних административних чиновника а у Штабу Врховне команде шеф Новчаног одсека Главне интендантуре по Правилима за мобилно и ратно доба.¹³⁷²

Ово је изнето јер се у литератури наводи да су у војсци књиговодство а тиме и материјално – финансијска контрола били компликовани и замршени, позивајући се на извештаје скупштинских анкетних одбора о војсци из 1902. и 1907. године. О Анкетном одбору из 1907. године било је речи а сада ће се изнети да у њему није био ни један финансијски стручњак (углавном правници, а председник Стојан Протић био је лингвиста и историчар). Највећи проблеми су били код књиговодства до 1904. године због несташице новца, односно подизања потребане и одобрене суме новца по деловима (чак по десет пута уместо једном, односно што се појављивало више документа уместо по један) управо у време када је Главна контрола престала да врши финансијску контролу у војсци а њу

¹³⁷¹ *СВЛ*, 1907, стр. 283 – 286. Издвајамо неке од тих послова: "... овоме наређењу за исплату (министра финансија – прим. В.И.) треба да претходи сва процедура која је предидена при исплати рачуна на војним касама, и треба да му се приложи оверени преписи уговора, у којима су изложена рочна плаћања...Да Благајничко одељење прима ове рачуне од команди и војних установа и спроводи их Министарству финансија на исплату, пошто их, претходно, уведе у евиденцију, коју ће за ово нарочито отворити у партијалнику "А"...Материјални рачуни при свим командама и установама, при којима што буде унето у слагалиште, или стављено непосредно на руковање, оправдаваће се нарочитим рефератом, по овоме обрасцу...Где нема рачуноиспитивача, сравњење и оверу реферата (управника слагалишта или другог лица – прим. В.И.) вршиће треће лице, које одреди наредбодавац, а под истом одговорношћу као рачуноиспитивач. Овај реферат придружиће се материјалном рачуну, као документ задужења. Благајничко одељење ће..."

¹³⁷² *СВЛ*, 1912, стр. 459.

започело новоформирано Контролно одељење Министарства војног. Пракса је показала да је постојеће књиговодство у војсци од 1904. године обезбеђивало потпуну контролу кретања новца а поједина нужна прекорачења неких партија буџета били су са одобрењем Народне скупштине надокнађивана из других партија, због неопходних потреба војске. У свим случајевима било је далеко већих износа у уштедама у више буџетских партија (детаљније у даљем тексту).¹³⁷³ Главна контрола није установила ниједно прекорачење војног буџета у истраживаном периоду, осим што је за 1903. годину захтевала да се ванредни кредити, које је одобравао Министарски савет, када није било Народне скупштине (шест пре Мајског преврата и два 1/14. IX 1903. године) поднесу Народној скупштини ради законодавног одобрења као и за прекорачење без икаквог решења од 590.109 динара од више корисника, међу којима је било и Министарство војно са прекорачењем од 2.824 динара.¹³⁷⁴

За ову тему битна је финансијска контрола државе у војсци која је вршена од стране министра финансија, Народне скупштине и Главне контроле.

Преко **Министарства финансија** вршила се најпотпунија финансијска контрола у току буџетске године свих државних институција осим краљеве апанаже и новца за поверљиве циљеве. У њему се на основу предлога министарстава и органа из Врховне државне управе (Народна скупштина, Државни савет, Главна контрола и др) склапао државни буџет за сваку годину, пазећи да не буде већи од предвиђеног државних прихода, те је министар финансија са појединим министрима, по потреби, смањивао њихове предлоге. Одобрени новац се преко године требовао од благајни Министарства финансија са образложењем (по којој партији и позицији, са евентуално потребним вирманом ресорног министра, колико дванаестина и др). Тромесечно су слати финансијски извештаји Министарству финансија а завршни годишњи рачуни 30. IV/13. V наредне календарске године, тако да је у Министарству било времена за

¹³⁷³ И судска пракса је показала да је овакво књиговодство било потребно. Издвајам пример судског поступка од 1903. до 1912. године тужиоца официра Милана Гр. Миловановића, кога је благајник пука преварио за износ преко хиљаду динара 1902. године. Благајник је осуђен од Војног суда за официре а Велики војни суд упутио Миловановића на грађанску парницу за повраћај новца 1903. године. Како је благајник у међувремену постао активан члан Радикалне странке и рачуноиспитивач Главне контроле (!?), судови су му били наклоњени (напр. Апелациони суд поништио је пресуду јер је у њој била стара адреса Миловановића и др). – АС, Апелациони суд, 1909, к. 23, бр. 199.

¹³⁷⁴ *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1903. годину са Извештајем Главне контроле*, Београд 1904, стр. 110, 139.

проверу истих и састављање Завршног рачуна државних прихода и расхода за протеклу буџетску годину, који је слат Главној контроли ради прегледа и овере. Министарство финансија је имало обавезу да Предлог закона о државном рачуну (завршном рачуну) за протеклу годину поднесе Народној скупштини на почетку њеног заседања, када и Предлог државног буџета за наредну годину.

Министар финансија је имао право и обавезу да прописује подзаконска акта, даје упутства, објашњења, тумачења и одговора на питања из финансијске службе. Што се тиче војске, поједини министри финансија су давали и различита упутства. Тако је министар Л. Пачу у вези књижења дела износа унапред издате месечне плате умрлог официра или чиновника и слично наредио да се ти износи у збирном месечном износу преко Министарства војног достављају Министарству финансија који ће њима оптерећивати партију бр 439 "за непредвиђене ситне издатке."¹³⁷⁵ Следеће године су министри војни и финансија В. Антонић и Милан Марковић закључили да је такав поступак у пракси неизвршљив и наредили да се ти износи стављају на терет редовних буџетских партија из којих су се до тада исплаћивале плате.¹³⁷⁶

У вези развођења рачуна за кредит од 44,000.000 динара предвиђеног у Закону о зајму од 150,000.000 динара за грађење железница и за преоружање војске из 1909. године, министар финансија С. Протић издао је 1910. године упутство слично наведеном из 1907. године и додао "За исплату рачуна за набавке у земљи, као и за исплату раденика, команде и војне установе изузимаће од Управе државних дугова потребне суме, сваког месеца унапред." Министар војни Гојковић је ослободио обавезе Благајничко одељење Министарства војног да води евиденцију о свим тим рачунима, него да их после провере, што му је била прописана обавеза из упутстава из 1907. и 1910. године, проследи Министарству финансија, већ је задужио стручна одељења Министарства војног да воде евиденцију о тим рачунима, према деловима кредитима који су њима и установама из њихове делатности стављени на располагање.¹³⁷⁷ Међутим, наредне године министар финансија Протић делимично је променио своје упутство из 1910. године, називајући га расписом министра војног. Основна промена је била да се месечно унапред не изузимају потребне сума новца за

¹³⁷⁵ *СВЛ*, 1904, стр. 577 – 578.

¹³⁷⁶ Исто, 1905, 556.

¹³⁷⁷ Исто, 1910, стр. 287 – 288.

набавке у земљи, већ да Благајничко одељење Министарства војног петнегодневно или месечно спроводи Управи државних дугова рачуне лифераната са списком, а Управа државних дугова, пошто се о исправности истих увери, шаље потребан новац. После исплате тог новца лиферантима или предузимачима на признанице, наредио је да се те признанице шаљу Управи државних дугова. Ово је образложио да је пре тога Управа државних дугова била лишена могућности претходне провере исправности рачуна, већ је то накнадно чинила и код себе чувала нередовно приспела оригинална документа, а није навео да ли је Управа установила неки пропуст. Министар војни Степановић је само проследио овај распис министра војног преко *СВЛ* и наредио да се по истом поступа.¹³⁷⁸ Затим је министар финансија Протић предузео мере да што више пара остане у Државној главној благајни а не да корисници буџета подижу пре времена и више од 1/12 одобреног им новца по буџетским партијама. У свом распису од 5/18. IV 1911. године навео је такве поступке Министарства иностраних дела, које је подизало и износе за два амбасадорска места која нису била попуњена, и Државног сточарског завода, и да су тако претходне године ти износи били бескорисни. Зато је регулисао да се подиже новац износа од једне дванаестине, уколико ће се наредног месеца употребити, како се не би новчана готовина без потребе распарчавала "већ у што већој мери сконцентрисала у Државној главној благајни, те да би министар финансија био у могућности да се са истом што правилније служи при подмиривању разноврсних државних потреба." Министар војни Степановић само је додао: "Предње се саопштава командама и војним надлештвима ради знања и управљања,"¹³⁷⁹ с обзиром да је министар финансија стекао право наређивања свим државним финансијским органима. Међутим, по томе се није потпуно поступало, па је министар финансија Л. Пачу наредне године писмом то исто министру војном поновио и замолио га да нареди да војна надлештва подижу само онолико новца колико им буде стварно потребно, што је министар војни Р. Бојовић наредио 23. IX/6. X 1912. године.¹³⁸⁰

Министарство финансија је увело још једну евиденцију крајем 1910. године и министар финансија свим надлештвима послао распис: "По тачки 9

¹³⁷⁸ Исто, 1911, 175 – 176.

¹³⁷⁹ Исто, стр. 250 – 252.

¹³⁸⁰ Исто, 1912, стр. 431 – 432.

правилника од 6. септембра ове године Д/РБр. 16182, који сам прописао за Благајничко одељење Државног главног рачуноводства, благајнички контролор подручног ми Министарства дужан је водити контролник долазећих аманета, у који ће уводити извештаје свих надлештава, које шаљу своје приходе или готовину Главној државној благајни. По гласу ове одредбе, дужност је свих тих надлештава, да једновремено са експедицијом пошиљке, а особеним актом упућују Државном главном рачуноводству и извештај о свакој учињеној пошиљци вредности."¹³⁸¹ Још раније, крајем 1903. године, када је у Пројекту закона о буџету за 1904. годину предвиђено да сви приходи из војске улазе у државни приход, а не као раније, да неки приходи улазе у војни буџет (приходи из ремонтског фонда, оружног фонда, барутног итд.), министар војни М. Андрејевић послао је распис у којем је изнео да ће се сви ти приходи¹³⁸² уплаћивати надлежном државном органу. Када је Закон о буџету за 1904. годину усвојен, Министар војни је потписао распис у којем је прецизирано како и коме се новац од прихода уплаћује, с тим да су приходи за покриће општих државних расхода уплаћивани финансијским благајнама (не једној, као од 1911. године), по детаљним списковима и са претходно унетим подацима из спискова у депозитним књигама.¹³⁸³ Иначе приходи војске били су мали а издвајамо их из неколико година: у 1906. године процењени приходи по економској грани износили су 40.000 динара, по арт. техничкој 35.000, по инжињеријској 2.000, санитетској 90.000, од картографског депоа 4.000 а случајни приход је био планиран од парног купатила у Крагујевцу од 6.000 динара, али је примљено више 56.580, односно укупно: 233.580 динара; 1908. године примљено је 276.198 динара а приближни износи примали се и наредних година.¹³⁸⁴

У Закону о државном рачуноводству од 6. марта 1910. године¹³⁸⁵ повећане су ингеренције министра финансија,¹³⁸⁶ предвиђене су мере за

¹³⁸¹ Исто, 1910, стр. 963 – 964.

¹³⁸² У том распису набројани су приходи војске у 13 група по називима грана (економска, артиљеријско техничка, инжињеријско – техничка и др., како су трошкови наведени у буџету) а 14. група су били Приходи случајни – непредвиђени (на пр. од парног купатила у гарнизону Крагујевац). – *СВЛ*, 1904, стр. 9 – 10.

¹³⁸³ *СВЛ*, 1904, стр. 271 – 275.

¹³⁸⁴ *Завршни рачун државних прихода и расхода*, 1901, 1906, 1908 – 1911. Приход из војске планиран је да за 1901. годину изнесе 26.034 динара а војска је приходовала 56.341 динар.

¹³⁸⁵ *Српске новине*, 10. март 1910; *Зборник закона и уредаба, пречишћено и систематички уређено издање*, Београд 1913, 92 – 113.

¹³⁸⁶ По чл. 6 наведеног закона било је предвиђено да: "Све државне благајнице и рачуноводствена одељења... стоје под врховном управом Министра финансија, од њега примају

побољшаље финансијске дисциплине, посебно на убирању државних прихода, за концентрацију новца у Државној главној благајни и друго. Међутим, састављачи тог закона нису били довољно стручни за конкретне финансијске послове, те је за нека питања био непримњљив. Зато је министар финансија С. Протић два дана уочи ступања на снагу Закона послао распис у којем је изнео да Закон не може у потпуности ступити у живот 1. I 1911. године, односно део који се односи не преустројства рада.¹³⁸⁷

Почетком 1911. године министар војни Степановић упутио је писмом низ финансијских питања министру финансија у вези примене и других одредби Закона, које, или нису биле доречене, или супротне Закону о устројству војске и о поступцима који су утврђени у пракси као најбољи.¹³⁸⁸ Министар Финансија Протић поновио је што зашто нису још урађени потребни правилници и упутства (овога пута није спомињао Народну скупштину) и што стручњак Е. Маје "још није могао да савлада огромни материјал, који пружају наше досадашње устројство и финансијско законодавство, и да изнесе своје гледиште за поправку истога, то и ови правилници нису могли бити до сада окончани. Са ових разлога, а с обзиром на чл. 6 Закона о државном рачуноводству, мени је част, Господине Министре, умолити Вас, да у томе смислу изволите обавестити подручне Вам органе, и наредити им, да се при извршењу буџета за ову годину и од сада придржавају законских прописа и досадашњег поступка, све док се нови правилници не израде, о чему ћу Вас у своје време известити." Министар Степановић је преко *СВЛ* ово пренео 21. III/3. IV командама и установама ради управљања.¹³⁸⁹

упутства, која он у границама закона буде издавао и његовим се законим наредбама покоравају. Над свима њима он има дисциплинску власт као над својим органима."

¹³⁸⁷ "...Одредбе овог закона у којима се говори о преустројству начина рада у Државном главном рачуноводству и другим благајнама, не могу ступити у живот зато, што други законски пројекат – о уређењу благајни – који има везе за Законом о државном рачуноводству, није свршен у Народној скупштини, и што стручњак за преустројство књиговодства г. Е. Маје, није стигао услед великог посла око сређивања материјала за преустројство, да овај посао сврши. Остале одредбе закона о Државном рачуноводству, у којима се не говори о преустројству начина рада, ступају на снагу мод 1, јануара идуће године." – *СВЛ*, 1911, стр. 8.

¹³⁸⁸ У вези преосталих месечних плата лица која су умрла, побегла или на други начин престала у војсци да раде по Закону је било предвиђено да се терете буџетски резервни кредити, иако је 1905. године утврђено да је боље да се и даље терете редовне партије за плате; да се одобре и даље ситни издаци и како их књижити, односно да се овласте поједина одговорна лица да у току месеца исплаћују те издатке на основу привремених признаница и на крају месеца формирају једну збирну признаницу и њу књижити у књиговодственим књигама и друго.

¹³⁸⁹ *СВЛ*, 1911, стр.177 – 178.

У финансијском закону за 1909. годину унета је одредба којом је министар финансија био овлашћен да у министарствима и самосталним управама поставља своје контролне органе у циљу контроле извршења по прописима Закона о буџету. То је било унето и у Закону о зајму од 150,000.000 динара за грађење железница и преоружавање војске од краја 1909. године, поред формирања посебног скупштинског одбора за контролу трошења тог зајма и др. То је министар финансија чинио, а сада издвајам како је он о једном таквом случају говорио у Народној скупштини 18. XI/1. XII 1911. године поводом критика М. Драшковића, да држава лоше газдује својим предузећима, при чему је поменуо и Војнотехничке заводе у Крагујевцу. "Крагујевачку фабрику, о којој је г. Драшковић говорио, ја знам из раније, када сам био члан анкетног одбора. Г. Драшковић је поменуо како сам ја као министар финансија слао комесара да извиди како се тамо употребљује онај део зајма, који има да се употреби у земљи. Ја сам, господо, констатовао оно што сам и раније знао, и те своје констатације саопштио сам парламентарном одбору, на име: да је рачуноводство и књиговодство тако врло примитивно, тако примитивно, да скоро примитивније не може бити."¹³⁹⁰ Међутим, Протић није изнео битно: шта је његов комесар констатовао, јер је то било могуће из простог (примитивног) рачуноводства у УВТЗ.

Пред крај балканских ратова 31. VII/13. VIII 1913. године министар финансија је потсетио министра војног да по чл. 10 Закона о ванредним кредитима од 6. априла 1913. године, ни после објављивања опште демобилизације неће се разрешити од дужности наредбодавци, рачунопологачи и рачуноиспитивачи, који су у току мобилизације и рата наређивали издатке, односно руковали новцем, пре него што склопе своје новчане рачуне и исте предају надлежним органима као исправне, и замолио га да одмах код Врховне команде предузме потребне мере ради у циљу тачног испуњења захтева из Закона. зато су после опште мобилизације наведена лица остала својим дужностима до извршења изнетог, стим да она лица која су својом грешком задржани због тог задатка, није исплаћивана накнада по наређењу министра војног.¹³⁹¹

¹³⁹⁰ СБНС, 1911, 18. новембар, стр. 17.

¹³⁹¹ СВЛ, 1913, стр. 269 – 270 и 382.

У Народној скупштини, како је већ изнето у претходним питањима, вршена је контрола војних финансија, прво од стране њеног финансијског одбора. Почев од расправа о предлогу буџета за наредну или текућу годину и завршног државног рачуна за претходну годину, које су биле најдуготрајније од свих тачака дневног реда; о накнадним и ванредним кредитима (накнадном одобравању или предложеним); о зајмовима и њиховој употреби; плаћању за војне набавке (шире у наредном питању), и у вези других финансијских питања по којима је у овом периоду поднето 11 интерпелација или писмених питања министру војном (Табела 1, Прилог бр. 5). Иако је било бурних расправама по финансијама и других министарстава, о војним финансијама ишло се најдубље, понекад и до ситних детаља, било зато што су то били највећи износи, што министри војни нису биле партијске личности и нису имали, или имали малу подршку од других посланика и министара, што сви министри војни нису били вични да дају јасне одговоре; што су војску нападали до 1909. године посланици из владајућих странака за време Обреновића; што су опозициони посланици и преко критике војних финансија критиковали владу и др. И поједини народни посланици из владајуће/их партије/а износили су критике и захтеве у вези њихових округа, професије, обично војних чиновника, и других питања јер су непосредно били изабрани од бирача свог изборног округа, без обзира што су били на партијској листи (поједини посланици су и у току мандата мењали партију или је само напуштали, посебно самостални и стари радикали). Било је и умесних предлога, који су усвајани или су дата обећања да ће се у наредним буџетима и другим случајевима, уважити.

Народна скупштина је у истраживаном периоду формирала два анкетна одбора за контролу у војци: 1907 године "да испита војну администрацију уопште, употребу војних кредита, устројство војске и њене потребе" и 1909. због војних набавки у Француској (видети потпитање трећег поглавља 3.3.2 Анкетни одбори Народне скупштине о војци). Формирала је и Скупштинског одбора за контролу утрошка државног зајма од 150 милиона (од децембра 1909. године, од чега за војску 54 милиона). Одбор је формиран на основу чл. 7 закона о наведеном зајму. Део рада овог одбора изнет је у потпитању 3. поглавља 3.4.2. Случај пуковника Илије Гојковића.

Без обзира на изнето, Народна скупштина је било место где се озбиљно управљало војним финансијама, што подразумева њихову контролу.

4.2.4.a. Главна контрола и министри војни

Законом о изменама и допунама у Закону о војној администрацији од 1883, са изменама и допунама из 1898, који је потврдио краљ 28. марта 1904. године¹³⁹² предвиђено је да Главна контрола своју **уставну и законску**¹³⁹³ **улогу обавља и у Војсци** и за финансијске радње и из ранијих година, уместо Контролног одељења Министарства војног, које је тада укинато.

По Уставу из 1903. године "За преглед државних рачуна постоји Главна контрола као особено надлештво и рачунски суд... има председника и четири члана[... које (додао В.И.)] бира Народна скупштина из кандидационе листе коју саставља Државни савет, и на којој је предложено два пута онолико кандидата колико је празних места... председник и два члана њезина морају бити правници. Председник и чланови Главне контроле су непокретни у својим звањима..." - чл. 179 и 180. "Главна контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да се не прекорачи ниједан издатак по буџету и да се не догоди никакво пренашање сума из једне буџетске партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи државни рачун (годишњи завршни – прим. В.И.) подноси се Народној скупштини са примедбама Главне контроле, и то најдаље за две године, рачунајући од завршетка сваке буџетске године..." – чл. 181. Ове одредбе су конкретизоване у наведеном Закону о уређењу Главне контроле и Правилима за извршење Закона о уређењу Главне контроле.¹³⁹⁴ Бројно стање осталих припадника Главне контроле одређивано је буџетом и у овом периоду оно је било непромењено: 93 рачуноиспитивача,¹³⁹⁵ архивар, четири писара и неуказних практиканата и писара

¹³⁹² *СН*, 4. април 1904; *СВЛ*, бр. 12 од 8. априла 1904, стр. 242 – 243.

¹³⁹³ *Закон о уређењу Главне контроле* од 1. маја 1892, *Зборник XLVIII*, 365 и *СН* од 10. маја 1892; Обустава чланова 3 и 5 Закона о уређењу Главне контроле од 1. маја 1892. Указом од 9. маја 1894., *Зборник*, L, 50 ; потврђена Законом од 26. априла 1895., *Зборник*, L, 353; Закон о изменама и допунама наведеног закона од 29. јула 1893., *Зборник*, XLIX, 343 и *СН* од 1. августа 1893., и Закон о изменама и допунама истог закона од 11. јула 1897. године, *Зборник*, LII, 250 и *СН* од 15. јула 1897.

Чланом 201 Устава из 1903. године потврђено је и даље важење *Закона о уређењу Главне контроле* од 1. маја 1892. године, али без навођења измена и допуна. У пракси је овај закон примењиван са наведеним изменама и допунама.

¹³⁹⁴ *Зборник закона и уредаба, систематично издање* 1913, стр. 172 – 180.

¹³⁹⁵ Рачуноиспитивач, приликом прегледа рачуна, које му одређује председник Главне контроле, када наиђе на неисправности, може да тражи објашњења или одговоре од рачунополагача, или да одмах поднесе тужбу Главној контроли. Тада постаје за тај предмет државни тужилац у даљем поступању рачунског суда – чл. 53 – 54 Закона. „Поступак се води по судским законима за грађанске парнице. Чланови главне контроле врше надревизију рада рачуноиспитивача.“

25. Предвиђено је буџетом за 1914. годину да се приме 12 нових рачуноиспитивача и два писара а тада је било 27 практиканата и 10 послужитеља.¹³⁹⁶

Изнеће се још одредби наведеног закона које су се битније тичале војске и министра војног. У круг рада Главне контроле, поред прегледа свих рачуна државних прихода и расхода, спадало је: "1. да суди и решава о недостацима...; 2. да решава који ће се рачуни признати за исправне и по њима да издаје своје разрешнице; 3. да се стара у договору са министрима, да се државно рачуноводство и књиговодство упрости и усаврши, и да се приходима и расходима правилно рукује; 4. да даје о свим буџетским питањима своје мишљење министрима, кад они то затраже; 5. да прописује правила, по којима ће се и који рачуни месечно или у другим роковима подносити Главној контроли на преглед...; 6. да изриче дисциплинску казну над својим персоналом, над свима рачунопологачима (најнижи у војсци су били командири чета – прим. В.И.) и наредбодавцима (у војсци командантима пукова и вишим – прим. В.И.) осим министрима...; 8. да решава, кад нађе за потребно ванредне прегледе ...; 9. да оверава владине извештаје који се подносе Народној скупштини да ли су финансијски уговори закључени и извршени у смислу закона...; 10. да решава и одређује према поднесеним документима количину пензије, а по постојећем закону и оним чиновницима који су стављени у стању покоја; 11. да прописује правила о дужностима месне контроле...; 12. да бира тајним гласањем кандидате за упражњена места свога персонала. (чл. 18). Прегледу Главне контроле не подлежу рачуни по партијама: на достојније заступање државних интереса, на ванредне трошкове и на цивилне служитеље Министарства унутрашњих послова." – чл. 19. Посебно поглавље је било *Односи Главне контроле према министрима.*¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ *Завршни рачун државних прихода и расхода за 1914. годину.*

¹³⁹⁷ Издајамо: члан 28: "Главна контрола чини своје примедбе министрима у свим питањима која се односе на државно рачуноводство: на руковање приходима и расходима; на целисходно управљање и потребно чување државног новца и ствари, као и оних који стоје под надзором државе.

Ако министар не усвоји примедбе Главне контроле, саопштава јој своје против разлоге, она враћа своје примедбе министру, који износи предмет на решавање Министарском савету, чије се решење и извршује, а Главна контрола о томе извештава.

Све ове случајеве, било да се примедбе Главне контроле приме или не, Главна контрола саопштава преко председника Министарског савета, Народној скупштини својим извештајем уз прилог преписа својих примедба."

Главна контрола била је овлашћена да поставља потребан број рачуноиспитивача¹³⁹⁸ при министарствима финансија и војном, Железничкој дирекцији и другим установама где се обртала већа количина новца (чл. 55 – 56), који су чинили месне контроле при тим надлештвима а било је још и 17 окружних месних контрола.

Главна контрола је тек од 1909. године постављала месне контроле у Министарству финансија, Министарству војном и Министарству народне привреде, као и у другим установама у Београду – укупно 12, поред 17 у округима и београдској општини.¹³⁹⁹ Она је у примедбама на завршни рачун за 1909. годину констатовала 2/15. X 1910. године "да је показан знатан напредак у употреби кредита по буџету [...] а томе је допринело, поред осталог, што је Главна контрола, по претходном споразуму са господином министром финансија, установила у прошлој години своју Месну контролу при Министарству финансија, која је не само вршила трајан преглед књига и докумената, већ је контролисањем правилности отварања кредита уопште..." Тада је имала примедбу за једно прекорачење Врховне државне управе а на завршни рачуну за 1910. годину није имала никакве примедбе,¹⁴⁰⁰ што је био први случај у њеној историји. Главна контрола на војне финансије у истраживаном периоду имала је примедбе само за 1903. годину и то у вези ванредних кредита из времена када је Народна скупштина била распуштена или још није нова сазвана.

Каква је била финансијска контрола у претходном периоду показаћу на следећим примерима: 1. министар војни по указу од 8. VIII 1903. године пуковник Л. Соларовић послао је након 12 дана распис свим командама и

Члан 30: "Министри су дужни шиљати Главној контроли оверен препис свију оних указа којима се одобравају делимични издаци по тач. 8. члану 144. Устава. (за ванредне потребе – прим. В.И.). Исто тако министри достављаће свако по својој струци Главној контроли и указе и наредбе своје, са којима је везан ма какав издатак из државне касе."

Члан 31: "Сва правила и наредбе, која се тичу књиговодства или рачуноводства, министри прописују по саслушању Главне контроле."

¹³⁹⁸ Дужност тих рачуноиспитивача је била: "1. да на сваком акту примања и издавања стави "видео" са својим потписом, пошто се увери да је издатак и примање по буџету; но, ако би он без оправданих законских узрока одрекао да на рачуну стави визу, казниће се дисциплинарно губитком службе и на накнаду штете, ако би ставио визу на прекораченом рачуну. Без стављене визе контролора благајник не сме учинити издатак. Благајник, који противно овом поступку, казниће се дисциплинарно губитком службе и на накнаду штете. 2. да сваког месеца присуствује прегледу каса које наредбодавци чине и уверавају се о исправности прегледа, што ће и својим потписом на дневнику потврдити... 4. да у току месеца изврши преглед рачуна дотичног надлештва..."

¹³⁹⁹ *Државни календар Краљевине Србије са шематизмом*, године 1903 – 1912., свуда стр. 43.

¹⁴⁰⁰ *Завршни рачун*, 1909, стр. 155; исто, 1910, стр. 179.

установама: "Многе команде и надлештва нису ни до данас послале своје материјалне и новчане рачуне за 1901. и 1902. год. војној контроли (Контролном одељењу Министарства војног – прим. В.И.) на преглед према чл. 36. Закона о устројству војног министарства. С тога, нека се ово учини одмах а најдаље до 10. септембра ове године. У противном употребиће се чл. 37. и 38. поменутог закона, према свима оним рачунополагачима, који до означеног рока не пошаљу своје рачуне."¹⁴⁰¹ 2. Главна контрола је завршила са прегледом војних рачуна из 1889. и 1895. године тек јула 1903. године, из 1892. године октобра 1903, из 1891. марта 1909, из 1896. маја 1911, из 1897. августа 1909. године а из 1898, 1899 и 1900. августа 1911. године и све оценила као исправне и дала разрешнице наредбодавцима и рачунополагачима.¹⁴⁰²

Упоредо са прегледима војних рачуна из краја 19. века Главна контрола је контролисала и рачуне, почев од 1901. године, које је завршила 1909, из 1902. маја 1911, из 1903. октобра 1909, из 1904. јануара 1907, из 1905. новембра 1908, из 1906. априла 1910, из 1907. августа 1912, из 1909. априла 1911, из 1910. маја 1912. и 1911. априла и маја 1914. године, с тим да је разрешницу дала свим одговорним лицима за рачуне до 1910, док за 1911. годину није тада још дала.¹⁴⁰³ Види се да су рачуни прегледани у законском року од две године почев од 1909. године захваљујући напорима на сређивању државних финансија а посебно што је Главна контрола већину својих рачуноиспитивача послала 1909. године у три министарстава, укључно и Министарство војно, и важније установе у Београду да месечно контролишу рачуне а чланови Главне контроле вршили су надревизију.

Најбрже је прегледан ванбуџетски (ванредни) кредит Министарства војног из 1912. године, након месец дана.¹⁴⁰⁴

Нисмо наишли на податак да је било несарадње између министара војних и Главне контроле. Чим је Главна контрола постала поново надлежна и за војску, министар војник Р. Путник одмах је, 23. III/5. IV 1904. године, послао распис: "Саобразно постојећем Уставу, а изменом чл. 53 Закона о војној администрацији, укинута је дефинитивно Контролно одељење Министарства војног; или, тако

¹⁴⁰¹ *СВЛ*, 1903, стр. 687 – 688. Чланови 37 и 38 предвиђали су да се против одговорних лица поднесе тужба Војнодисциплинском суду.

¹⁴⁰² *СВЛ*, 1903, стр. 766, 862; 1909, стр. 244 и 726; 1911, стр. 332, 497 – 497.

¹⁴⁰³ *СВЛ*, 1908, стр. 68, 632; 1909, стр. 610, 896; 1910, стр. 847; 1911, стр. 312, 333; 1912, стр. 330, 410; 1914, 436, 522.

¹⁴⁰⁴ *СВЛ*, 1912, стр. 95.

звана "Војна контрола," са оваквом законском одредбом: "Сви војни завршени рачуни, који се буду затекли непрегледани на дан ступања овог закона у живот, као и сви непресуђени рачунски предмети, за које је до сада било надлежно Контролно одељење Министарства војног, предаће се Главној контроли на преглед и даљи рад." Уједно је регулисао да се, док траје примопредаја између наведених контролних органа, не шаљу рачуни Главној контроли, већ да ће се то балаговремено јавити.¹⁴⁰⁵ То је учињено 10. VIII исте године и укратко дато обавештење како да се шаљу рачуни Главној контроли на крају буџетске године,¹⁴⁰⁶ али тиме није дат рок за раније рачуне. Главна контрола је послала свој захтев 19. II/4. III 1905. године Министарству војном да се предају сви непредати рачуни из ранијих година, закључно са 1904. У Министарству војном се сачекало да се заврши буџетска 1904. година и 10/23. маја исте године министар војни Путник послао је распис како да се извршава наведени захтев Главне контроле, при чему је затражио да се попис предатих рачуна Главној контроли састави у облику детаљног прегледа по приложеном обрасцу ("Да би могао и сам да контролишем извршење овог наређења, поднеће ми органи II степена и Благајничко одељење за Министарство војно, тачне прегледе свију материјалних рачуна, који се подносе на преглед Главној контроли...").¹⁴⁰⁷

Министри војни тражили су објашњења од Главне контроле у вези разних случајева и поступали по њима. Издвојамо случај часописа *Ратник*, у вези којег је Главна контрола доносила од 1905. до 1907. године три одлуке, по којима није мењала мишљење да приход од *Ратника* остане у његовој каси, с обзиром да је од 1903. године био финансијски независан часопис, док је различито у одлукама било о томе ко врши преглед његових новчаних рачуна: Министарство војно, као надзорни орган, или Главна контрола. Према њеној коначној одлуци од 22. III 1907. године¹⁴⁰⁸ затражила је да јој се предају рачуни

¹⁴⁰⁵ *СВЛ*, 1904, 228.

¹⁴⁰⁶ Исто, стр. 605 – 606.

¹⁴⁰⁷ *СВЛ*, 1905, стр. 398 – 400.

¹⁴⁰⁸ "...лист *Ратник*...није државни лист већ официрског кора, пошто се издржава сопственим приходом – претплатом, а не државним средствима, нити прима сталну државну помоћ, ипак рачуни тог листа, према тач. 2. члана 17. Закона о уређењу Главне контроле, подлежу неком прегледу, јер тај лист служи државним циљевима, пошто је орган Главног Ђенералштаба, а својим штатутима није нарочито изузет од прегледа Главне контроле."

"Према томе и приход од овог листа, као не државног, не може припасти државној каси, већ ономе, чији је, без обзира на то да ли је уживао или ужива државну помоћ, или не. **Јер давањем субвенција појединим установама приватног карактера, државни је циљ да те установе у општем интересу потпомогне и омогући им опстанак**, а не да им одузима приход. У осталом,

Ратника од 1903. и наредних година на преглед. То је министар војни наредио да се чини и поништи своја наређења, која су била издата према ранијим одлукама Главне контроле.¹⁴⁰⁹ Изнећу и два објашњења Главне контроле, која су била дуготрајна у Југославији. Да се резервним официрима, који су службеници у самоуправним телима општина, среза и округа и имају годишњу плату, док су на војној вежби, издаје разлика у платама по њиховом чину и коју примају, док резервним официрима, који немају годишњу плату, издаје систематична плата као и активним официрима истога чина.¹⁴¹⁰

На питање министра војног Р. Бојовића какве припадности за време мобилизације и рата имају официри у оставци, Главна контрола је одговорила 23. IX/8. X 1912. године: "У одговору на акт од јучерашњег БМ Бр. 83, Главној контроли је част извести господина министра, да официрима у оставци, када се не реактивирају нити враћају у резерву, а за време рата се употребе на војну службу, припадају оне исте припадности, које имају и остали обвезници." Министар Бојовић је наредног дана потписао акт са тим одговором са наређењем да се тако поступа.¹⁴¹¹

Балкански ратови су пореметили тек достигнуте законске рокове за преглед војних финансија. На тражење министра војног М. Божановића почетком маја 1913. године да се продужи рок за предају војних рачуна из 1912. године Главној контроли, она је продужила тај рок за само два месеца, не рачунајући да је војска још била на војишту а 2. армија се враћала из Једрена а Приморски кор из околине Скадра.¹⁴¹² Опет је Главна контрола продужила 25. VIII/7. IX тај рок још минималније – до 1/14. септембра 1913. године,¹⁴¹³ што је било неизводљиво, јер се у августу вршила демобилизација, а затим поновна мобилизације дела војске због Арнаутске побуне. Када је министар Божановић био у немилости код радикалске владе, Главна контрола није усвојила 20. XII 1913. године његов предлог да део команди предају завршни рачун спојено за 1912. и 1913. годину, како су се материјалне и финансијске књиге водиле и

да је држава, дајући ранијих година своју помоћ листу ратник чинила то у намери да приход тог листа користи у своју корист, она би о томе дала израза било у финансијском закону, било иначе. Тога, пак у закону нема" – СВЛ, 1907, стр. 287 – 288.

¹⁴⁰⁹ СВЛ, 1906, стр. 669 – 670; 1907, 287 – 288 и 305 – 306.

¹⁴¹⁰ СВЛ, 1912, стр. 119 – 120.

¹⁴¹¹ Исто, стр. 430.

¹⁴¹² СВЛ, 1913, стр. 202 – 202.

¹⁴¹³ Исто, стр. 298.

одвијало ратно снабдевање а одобрила да се рок за рачуне продужи опет два месеца.¹⁴¹⁴

На учињено питање новог министра војног Д. Стефановића "на који најцелисходнији начин да се окончају материјални рачуни за 1912. и 1913. годину", Главна контрола је послала опширно упутство полазећи од предлога бившег министра Божановића,¹⁴¹⁵ састављеног у Економском одељењу Министарства војног. Дозволила је да се материјални рачуни свију војних команди и установа, ангажованих у рату, "сноје у једно и као један рачун поднесу коме треба на преглед." На бази тога прецизирала је уношење евиденција у материјалним књигама или списковима ствари, прво од инвентарских комисија, па после отклањања неисправности, укључно и решења штета, затим од стране рачуноиспитивача у војсци и тек, када се рачуни доведу у исправност, шаљу њој. Дозволила је и да се пошаљу рачуни само за 1912. годину од установа које су посебно по ратним годинама водиле рачуне, с тим да, које су јој већ послале рачуне, јаве када су то учиниле и под којим бројем. Министар војни је наредио да се по том упутству поступи и учинио је још две допуне за установе, које нису биле обухваћене тим упутством.¹⁴¹⁶ Како се радило о бројним јединицама и установама I, II, III позива и Поседње одбране, Главна контрола је маја 1914. године продужила рок предаје за нешто више од месец дана - до 1/14. јула.¹⁴¹⁷ Колика је количина била тих докумената, не може се установити, али се може претпоставити да је била велика, јер се морала плаћати на њих возарина "како железницом тако паробродом."¹⁴¹⁸

Завршни рачун државних прихода и расхода за 1913. годину је склопљен у Министарству финансија Краљевине СХС и прегледан од Главне контроле 1922. године.¹⁴¹⁹ Тадашња Народна скупштина одобрила је да се завршни рачуни за ратне године сачине на основу књига "али без одговарајућих докумената,

¹⁴¹⁴ Исто, стр.926.

¹⁴¹⁵ "У одговору на питање господина министра војног од 6. децембра прошле године као и учињен предлог на који ће се и какав начин олакшати и уредити однос за склоп, подношај и преглед материјалних рачуна за 1912. и 1913. годину, Главна контрола је узела у оцену то питање..." 10/23 фебруара 1914. године – *СВЛ*, 1914, стр. 156.

¹⁴¹⁶ *СВЛ*, 1914, стр. 156 – 160.

¹⁴¹⁷ Исто, стр. 478.

¹⁴¹⁸ Исто, стр. 633.

¹⁴¹⁹ *Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за 1913. године са извештајем Главне контроле*, Сарајево 1922.

пошто су иста пропала¹⁴²⁰ за време окупације наше територије од стране непријатеља" – према образложењу министра финансија К. Куманудија.¹⁴²¹ Он је у свом извештају изнео и: "Што се пак тиче ванредног кредита по закону од 5. јуна 1914. год., по књигама се показује утрошак од динара 134.120,84. Недостају ма какви податци, који би ми омогућили да по овоме дам потребно објашњење."¹⁴²² - стр. XII. Наиме, ради се о Закону о ванредним кредитима за допуну наоружања и опреме војске у износу од 122,823.866,83 динара, којим је радикалска влада преузела од министра војног послове око снабдевања војске наоружањем и другом опремом, тако што је износе у предложеном војном буџету за материјалне трошкове смањила под видом штедње и смањивања буџета а њена већина у Народној скупштини по хитном поступку усвојила је тај закон. По члану 9 износ из Закона сматрао се као саставни део буџета за 1914, 1915. и 1916. годину. О овом закону било је речи у питању 3. 8. 2. Трећег поглавља. По Закону је било регулисано да се о њему води посебан рачун у Главном државном рачуноводству, односно не по војном књиговодству, по којем је морало у књигама да се уводи за сваки утрошак: ко, када, који износ, за коју намену итд., преузео или издао новац. Зато се не може дати одговор ко и за шта је овај новац у износу од 11 годишњих министарских плата утрошио за кратко време, до рата 1914. године. Тај утрошени износ уопште се не спомиње у извештају министра финансија радикала Милана М. Стојадиновића наредне године у његовом *Предлогу закона о одобрењу рачуна прихода и расхода за 1914. годину*, нити у извештају Главне контроле.¹⁴²³ Ово може послужити као један од одговора на питање да ли је књиговодство у војсци било најпримитивније.

*

Значи, држава Србија је у периоду 1903. - 1912. године за војску, односно буџет Министарства војног и посебне кредите и зајмове, издвајала највише у односу на друга министарства у скоро истом проценту као и претходних

¹⁴²⁰ Краљ Петар је у свом дневнику записао 23. XI 1915. године, када је видео спаљивање рачуна и архиве а није веровао да су то стари непотребни рачуни, како су му говорили: "А у ствари то су рачуни да се не може утврдити злоупотребе, и крађе које су дотични учинили. Као и у опанчарској афери. Благословени лопови којима у овој земљи нема закона јер су министри или њихови рођаци умешани – патриоти." – цитирано према: Д. Живојиновић, *н.д.*, књ. 3, стр. 108.

¹⁴²¹ Исто, стр. VII, где Кумануди наводи и други разлог: "... јер су нам у току евакуације сва оригинална новчана документа била упропашћена." Тада је био члан Демократске странке а пре ратова самосталац.

¹⁴²² Исто, стр. XII.

¹⁴²³ Исто, 1914, Сарајево 1923.

двадесетак година. Међутим, у квантитативном износу војни буџет се у истраживаном периоду повећао за више од 50% јер се приближно толико повећао и државни буџет и државни приход. Плате млађих официра а посебно подофицира знатно су заостајале у односу на запослене у јавном сектору са мањом спремом и лакшим послом. У току балканских ратова показала се исплативост у куповини модерних оруђа¹⁴²⁴ а и штетност на штедни за мање издатке: лекове, завоје, шињеле, шаторска крила и др. што је имало за последицу већи проценат умирања припадника војске. Војне финансије су биле под потпуном контролом: у војци двоструко а и од министра финансија, Народне скупштине и Главне контроле.

4.3. Улога министара војних у снабдевању војске

Основне функције министра војног биле су командовање у име краља и руковођење војском¹⁴²⁵ и њено снабдевање. Зато је више од половине одељења Министарства војног имало првенствено задатке у вези снабдевања а начелници одељења били су "референти војног министра" и били и материјално одговорни за сва наређења новчане и материјалне природе из свог делокруга, уколико би на основу њих настала штета.¹⁴²⁶ Послови у вези снабдевања унутар војске били су регулисани Законом о војној администрацији од 28. XI 1898. са изменама и допунама од 28. III 1904. године и одговарајућих подзаконских аката а у вези набавки из грађанства и иностранства Законом о набавкама војних потреба из 1899.¹⁴²⁷ а затим од 28. III 1904. године.¹⁴²⁸ Законом о државном рачуноводству из 1910. године поједине надлежности министара војног пренете су на Министарски савет. Закон о набавкама војних потреба из 1899. године урађен је

¹⁴²⁴ Један од наших најбољих историчара овог периода закључио је: "Трошкови за војску и наоружање били су привредно непродуктивни, иако су показали огроман значај касније у балканским ратовима 1912/13. године и у првом светском рату. Војне кредите савременици су правдали жртвом коју је српски народ поднео за ослобођење и уједињење Југословена" Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 603.

¹⁴²⁵ Чл. 2 *Закона о устројству војног министарства* (даље: ЗУВМ): "Министар војни управља и администрује целом војском, свим њеним установама и свима средствима земаљске војне снаге. Он командује војском у име владарца." Појам "администрује" значио је снабдевање. По закону о војној администрацији из 1898, измењен 1904. године појам "војна администрација" значио је "снабдевање војске: новцем, храном, материјалном и убојном спремом, као и зградама за смештај војске и њених установа." – чл. 1, као и данас у многим државама, као и термин "логистика".

¹⁴²⁶ Чл. 7 и 8. ЗУВМ.

¹⁴²⁷ ЗЗУ за 1899, књ. 54, стр. 768 – 787; *СВЛ*, 1899, стр. 1089 – 1110. Овим законом замењен је *Закон о војним набавкама и лиценцијацијама* од 22. II 1875. године са изменама и допунама од 9. I 1883. и 21. IV 1885. године.

¹⁴²⁸ *СВЛ*, 1904, стр. 244 – 258.

у склопу реформе војске, имао је модернизацијски карактер, али није спомињан у нашој литератури. Нови закон из 1904. године значио је помак у скраћивању текста (избацивању одредби из других закона), смањивању обавеза министра војног у смислу да их је могао преносити на административне органе II степена, укинуо набавку прерађевина од повлашћених предузећа а унео предност набавке од домаћих предузећа, под условом да им цене нису веће од иностраних за 10% и овластио министра војног да може расписати и општу лицитацију (укључивањем понуђача и из иностранства) и у случају када домаћи произвођачи и набављачи неће да учествују у набавкама. Битно је и што је допуњено да се могу набављати и књиге, научне и техничке потребе и санитарски прибор и материјал и из иностранства.

У комисији за израду предлога у вези наведена два војна закона министар војни М. Андријевић је одредио начелника Економског одељења потпуковника Новака Бранковића, начелника Благајничког одељења вишег благајника Петра Бабића и по једног стручног чиновника из министарстава финансија и народне привреде, које су предхоно изабрали њихови министри.¹⁴²⁹ Након 25 дана, 10/23. XI 1903. године министар војни је одредио још једну комисију од осам чланова са Новаком Бранковићем "у циљу да се испита могућност употребе домаћих производа за обмундировну спремност војске... услед тога и потребне измене и допуне у закону о набавкама војних потреба... комисија ће нарочито узети у оцену домаће сукно и шајак, домаће платно и домаћу кожу за справљање одеће и обуће у кроју што ближе народном..."¹⁴³⁰

По *Закону о државном рачуноводству* од 6. III 1910. године (одељак Б. Уговори и набавке) различито је било у односу на Закон о набавкама војних потреба: министри нису могли уговорати набавке на рок дужи од годину дана, ако би то учинили супротно закону и при томе настала штета одговарали би и материјално (чл. 58 и 85); унешен је у Закон већи број случајева, 19, када се набавке могу директно закључивати,¹⁴³¹ као и одредба да у јавним лицитацијама са неограниченом конкуренцијом могу учествовати само она лица, која су надлежни министар или аутономна управа, признали као подобне (чл. 87);

¹⁴²⁹ *СВЛ*, 1903, 852 – 853.

¹⁴³⁰ Исто, стр. 861 – 862.

¹⁴³¹ Издвајамо случај, који има највише оправдања: када се због тајности или хитности у изненадним приликама не може вршити законитим начином лицитација. "Али онда морају ови уговори, после нарочитог реферата надлежног министра, бити одобрене од стране Краљеве у Министарском савету." тачка 2, чл. 86.

одобрења за набавке вредности до 50.000 динара одобравали су министри или лица која они овласте, а за набавке већих вредности Министарски савет, с тим што је министру војном или његовом овлашћенику дозвољено да одобрава набавке за људску и сточну храну у износу до 100.000 динара (чл. 96), што се у пракси односило на команданте дивизијских области; и што се ни једним уговором није могла обавезивати административна власт да даје отплате унапред, осим у четири случаја (чл. 103), која су се односила на повлашћене институције. Овим законом укинута су од 1911. године сви закони и подзаконска акта која су била њему противна као и будућим његовим подзаконским актима " и у границама његових одредаба издатих."¹⁴³² У војсци се и даље примењивао Закон о набавкама војних потреба, осим одредаба, које су биле различите од таквих у Закону о државном рачуноводству. Издвајам најзначајнији пример. На предлог министра војног М. Божановића Министарски савет на седници од 4/17. IX 1913. године "а на основи Прокламације Њ. В. Краља од 25. августа текуће године решио је: Да се у ослобођеним и присаједињеним областима уведу у живот следећи закони..." Наведени су скоро сви војни закони (нису о Војној академији и слични) као и сва подзаконска акта на основу тих закона а у тачци 3 Решења је наведено: "Закон о набавкама војних потреба у колико није измењен законом о Државном рачуноводству."¹⁴³³

4.3.1. Улога министара војних у војним набавкама из иностранства

Како се из иностранства набављало наоружање, муниција и друга средства¹⁴³⁴, која се нису могла производити у земљи, а била су веома скупа, за њихову набавку морала је држава да тражи зајмове. Тај посао имао је политички (избор земаља у којима се купују потребна средства и од којих се тражи зајам), финансијски (добивање зајма по најповољнијим условима а обично је био условљаван куповином у земљи даваоца зајма) и технички аспект (избор најбољег и јефтинијег средства, што краћи рокови испоруке и друго). Министри војни имали су улогу у реализацији техничког аспекта набавки, док су се у вези

¹⁴³² "...губе дефинитивно важност закон о буџету од 4. априла 1903. године, као и сви закони, уредбе, правила, расписи и наредбе који су овом закону о државном рачуноводству противни, као и уколико буду противни упутствима, уредбама, правилима, расписима и наредбама на основу њега и у границама његових одредаба издатим." чл- 139.

¹⁴³³ *СВЛ*, 1913, стр. 381 – 382.

¹⁴³⁴ У Србији су тада постојали Војнотехнички завод у Крагујевцу (вршио оправке и доградњу на наоружању и другој техничкој опреми), барутане у Страгарима (израђивала црни барут) и Обилићеву (израђиван црни а од 1909. године и малодимни барут) и Завод (Управа) за израду војне одеће). - *Први балкански рат*, књ. 1, стр. 225.

прва два придржавали решења Министарског савета, закона и других одлука Народне скупштине а до 1906. године и појединим јавним ставовима краља.

4.3.1.a "Топовско питање"

Сви политички субјекти Србије били су за то да се војска снабде са што ефикаснијим наоружањем и другом војном опремом¹⁴³⁵, али су се разликовали, највише, по томе од којих земаља да се купују средства и траже зајмове. Са наоружањем уско је била повезан и наставак изградње и модернизација железничке мреже, како по потреби задуживања, тако и због што веће независности и развоја Србије. Управо те разлике су допринеле да се Закон о зајму за грађење железница и пренаоружању војске донесе тек последњих дана 1906. године, после нешто више од две године покушавања, односно, колико је трајало и тзв. "Топовско питање." То су биле године политичких трзавица и криза влада. Разлог је лежао у томе што су се у набавкама топова, најскупљим набавкама после изградње железница, ломила два суштинска питања спољне и унутрашње политике Србије (њена спољна орјентација према силама Антанте или силама Тројног савеза) и увођење и функционисање парламентаризма.

Материјално стање војске Србије 1903. године било је врло озбиљно. За претходних 25 година на оружје и војну опрему дато је око 25 милиона динара. Артиљеријске набавке чињене су два пута, 1885. и 1897 – 8. године, али су оне биле недовољне. Наоружање је било толико потребније, што су се, осим великих сила, ужурбано наоружавале и балканске државе: Турска, Бугарска и Грчка. Посебну бригу чинило је поређење са бугарском војском, које је било убедљиво на штету Србијине. Одмах се показало да ће војне потребе захтевати далеко већа средства од оних којима је Србија располагала. Напоредо са наоружавањем, наметнула се даља изградња железница, као привредно – стратегијска потреба.¹⁴³⁶

Влада С. Грујића почела је да решава овај задатак, али су у њој испољене разлике у смислу да ли да се новац за железнице обезбеди из унутрашњег зајма (што се показало неизводљивим) или, заједно са наоружањем, иностраним

¹⁴³⁵ Већ је изнето како су краљ и владе, посебно у скупштиниским адресама и програмима влада, износили државне задатке у вези ове теме а поновиће се само један став краља: "Ја могу рећи да ће Србија... повољно решити и своје привредне задатке који пред њом стоје и попунити своју војну спрему коју захтева сувремена војна техника." – *СБНС*, 1904, стр. 3.

¹⁴³⁶ Главну о и шире о томе: Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 46 – 48, где је навео да ће железничке пруга имати да бране економску независност Србије, онако исто као што је наоружање имало бранити политичку.

зајмом. Висина зајма који је требало закључити, такође је подстакла радикалско – самосталски сукоб. Најпре, у пролеће 1904. године говорило се о једном зајму од 30 милиона, да би се почетком 1905. године дошло до 110 милиона (43 за војску, 30 за железнице, 20 за одујање старог дуга а остало је отпало на девизни курс).¹⁴³⁷

Министри војни именовали су комисије за одређивање потреба (проширене ђенералштабне комисије) на челу са пуковником А. Машином. Ове комисије су током 1904. и 1905. године прорачунавале минималне потребе војске, али су морале узети у обзир и наоружавање оперативне војске од око 200.000 људи са брзометним пушкама као и опремање и другом нужном опремом. Комисија је марта 1905. године урадила *Програм за наоружање наше војске*.¹⁴³⁸

Грујићева коалициона влада најпре је намеравала закључити зајам у Француској из политичких и војностратегијских разлога. Међутим, капитали и других европских сила били су заинтересовани за добит од тог зајма. Преговори у Паризу, које је влада започела у пролеће 1904. године, значили су знак за узбуну у Бечу. Аустроугарски амбасадор у Београду К. Думба тражио је од своје владе да изврши притисак на Србију и обезбеди зајам за своју индустрију. У немогућности да сломи конкуренцију француског и немачког капитала, бечка дипломатија је започела притисак на Србију отежицама њеног извоза и тражила удео у српским набавкама, најпре у износу од 30%. Думба је већ тада, крајем 1904. године, тражио да се Србији објави царински рат, уколико не би прихватила бечке захтеве. Тада је министар иностраних послова Аустро – Угарске Агенор Голуховски био против царинског рата, јер је добро предвидео да ће такав рат Србију подстаћи на интензивније и ефикасније привређивање. Али је био за економски притисак на Србију те је у време најжешће топовске кризе у Србији почетком фебруара 1905. године Беч отказао Србији трговински уговор и ветеринарску конвенцију.

Сукоби око намене и висина зајма довели су до пада коалиционе Грујићеве владе 27.XI/10. XII 1904. године и образовања хомогене радикалске владе под Пашићем.

¹⁴³⁷ Исто, стр. 48 – 50.

¹⁴³⁸ АВИИ, Пописник 2, к. 2, фасц. 2, група 32 и 35. Наведени програм је у гр. 32, док. 2 и 3.

Аустро – Угарска је заиграла и на карту упоредних проба топова, коју је још артиљеријска комисија августа 1903. године предложила да би могла проценити квалитете топова. По извршеном прегледу европских фабрика и њихових топова, комисија је предложила да се упоредне пробе изврше у Србији. Са овим се сложио и Артиљеријски комитет Министарства војног и израдио програм за пробе топова. Министар војни Р. Путник је фебруара 1905. године, у реферату Министарском савету предложио да се купи топ који је био у наоружању француске војске, а ако то не би било могуће, онда позвати фабрике да пошаљу по један топ ради проба у земљи. Обрт у топовском питању настао је изменом става Радикалне странке. Децембра 1904. године Пашић је још једном покушао наћи компромис са Аустро – Угарском у смислу да би Србија прихватила аустријски зајам и топове под условом извесних политичких концесија (алудирало се на Македонију, односно, потпору Монархије на југу а Србија би променила своју политику). Пашић је поновио покушај у том смеру тражећи само поштовање народности на југу и нудећи узврат економско зближење и блискије политичке односе. Када је и то Беч одбио, Пашићева влада је одлучила да се зајам закључи у Паризу, у уверењу да "топовско питање" треба што пре решити, колико због затегнуте спољне ситуације, толико због предстојећих трговинских преговора са Аустро – Угарском, да не би то нерешено питање представљало баласт. Влада стога одбацује упоредне пробе топова и шаље предлог Паризу да отпочне преговоре за зајам. Та одлука изазвала је оштру политичку кризу у Србији, у којој се издвајају две струје: Радикали хоће да прво закључе зајам у Паризу и да, следствено томе, купе француске топове, док самосталци захтевају да се најпре одабере најбољи и најјефтинији топ, па да се на основу тога закључи зајам. Код самосталаца настала је и сумња да код радикала нису чиста посла, због журбе на решавању тог питања.¹⁴³⁹

Наоружавање српске војске било је најпре политичко (и од тога је зависила даља спољнополитичка оријентација Србије), па финансијско, па тек онда, техничко питање (избор најбољег топа). Било је и тешко донети одлуку који је топ најбољи услед њихових приближних квалитета а у земљи је постојала сумња у објективност и подмитиљивост, што је повећавало кризу. Београд је претворен у поприште у којем су се сукобљавале не само дипломатије великих

¹⁴³⁹ Шире: Д. Ђорђевић, н.д., стр. 51 – 61.

сила, већ и њихови капитали заступљени у великим фирмама Шкоде (аустроугарске, а и цареве околине у Бечу) и француске Шнајдера. У борби за Шкодине топове аустроугарска амбасада у Београду користила је непосредно притисак и на краља Петра а посредно потплаћеном београдском штампом. Под утицајем најближе околине Ж. Балугчића и Ј. Ненадовића, а и плашећи се Монархије, краљ напушта тезу радикала и опредељује се за упоредне пробе. Томе су допринеле гласине о корупцији па су и војни завереници били за пробе, јер су мислили да се пробама може спречити корупција, те и они то саветовали краљу. Јавност у Србији више је веровала у "намештању" француских поруцбина, јер је било познато да је Шкодин топ јефтинији. Примећено је нагло богаћење пуковника Д. Влајића, који је био члан артиљеријских комисија. Сем тога, Србија је имала рђавог искуства са набавком Шнајдерових топова 1897. године због велике доцње са испорукама а затим због показаних крупних неисправности приликом гађања из њих у Србији 1904. године, а и знало се да је у томе био један од главних сукриваца Д. Влајић. Балугчић је пренео краљу Петру да се по Београду шире гласови да је двор примио милион франака од Француске, те је краљ још енергичније тражио пробе топова.¹⁴⁴⁰

Пашић, нашавши се у сукобу споља са Аустро – Угарском, у земљи са свим политичким субјектима, отпочео је маестрално политичко маневрисање, не презајући ни од интрига. Тражио је измирење за Бечом а у земљи је уносио раздор међу противницима, са тежиштем да краља одвоји од камариле и придобије га. Прво је привлачио војску компромисом. Главни ђенералштаб је тражио повећање војних кредита на 45 милиона и упоредне пробе. Половином јануара 1905. године Пачу је постигао споразум са министром војним Путником: влада је прихватила повећање војних кредита а војска је одустала од упоредних проба. Путник је онда упутио артиљеријској комисији два питања: који би систем брзометног топа требало усвојити и које би фабрике дошле у обзир, ако би спољна ситуација налагала одустанак од проба. На то се већина чланова комисије изјаснило за Шнајдеров топ. Тада је настао коначан разлаз Путника са самосталцима, који му нису могли заборавити прелаз из Грујићевог у Пашићев кабинет крајем 1904. године.¹⁴⁴¹ То је Путник објаснио у Народној скупштини 16/29. XI 1906. године, када се коначно решавало топовско питање: "...моје је

¹⁴⁴⁰ Исто, стр. 62 – 64.

¹⁴⁴¹ Исто, стр. 64 – 65.

уверење да тај фузионашки клуб сва државна питања решава и изводи паметније него ли самосталски клуб. То је моје уверење. (*Драг. Јоксимовић*: тако увек говоре људи, који иду из једног логора у други.)". Затим је објаснио и друга питања са тежиштем да су Крупов и Шнајдеров топ приближно истих квалитета и да део европских држава има један а део други топ ("Ако посмотрите војничко – географски положај и политичке везе између појединих држава, ту ћете наћи понајпре објашњење: зашто је један или други топ усвојен[...] Доста је било губљења времена, протекле су три године, исти је резултат, и ми можемо само жалити што је изгубљено толико време и што су утрошене толике паре.").¹⁴⁴²

Да би сломио краљев отпор, Пашић је прво из краљеве околине уклонио Балугчића, који је и сам допринео томе јавно се стављајући на страни Беча, објављујући и тајне вести, нападајући војску и др. Подршка, коју је влада добила од Путника била је драгоцену због Путниковог угледа међу официрима, посебно завереницима. После саопштења старијих завереника у *Самоуправи* 17/30. јануара 1905. године, да официри, учесници Мајског преврата, немају ничег заједничког са Балугчиће, влада је поново одала признање официрима за чин од 29. маја.

Амбасадор Думба је тражио упоредне пробе и вршио притисак на краља да отпусти радикалску владу. Уплетен у унутрашње борбе, Пашић се није могао носити са Думбом, па је почео давати разна обећања Бечу, главно: да ће највећи део набавке извршити из Аустро – Угарске (све осим Шкодиних топова, чији су изгледи, иначе стојали лошије). Затим је наставио да неутралше краља, који је и даље инсистирао на упоредним пробама, што је изјавио и у Официрском дому. Пашић је искористио још једну грешку Балугчића, који је и даље долазио код краља, отварајући 2. фебруара кризу владе на питању упоређних проба и одбрани парламентаризма од неуставних чинилаца. Краљ није смео оборити

¹⁴⁴² *СБНС*, 1906, стр. 1115 – 1116. Међутим, артиљеријска комисија од 10 чланова оценила је почетком 1906. године да је бољи крупов пољски топ (исто, стр. 1010), па је влада уз помоћ свог члана Путника, издејствовала да се изабере Шнајдеров топ због, наводно, мањих потребних исправки конструкције топова. Влада је политички учинила исправну одлуку у односу на своју тадашњу политичку оријентацију при избору Шнајдеровог топа, али се због притисака јачих држава, једно време заклањала иза топовских комисија. Од четири члана комисије, који су дали највише оцене за Шнајдерове топове, три су били пуковници на највишим положајима у артиљерији (пуковници Д. Влајић, М. Рашић и Ж. Касидолац) а један ађутант краља потпуковник Михаило Давидовић, који је давао оцене скоро исто или идентично као претходна три члана (исто, стр. 1018, 1020). Касидолац и Давидовић, који су дали идентичне оцене, убрзо су умрли (1908, 1909). Син Влајића, Драгомир завршио је гимназију у Београду 1906. године, претходно два разреда у Француској а затим дипломирао право у Лилу (Француска). Такође, и син Влајића Божидар у то време је студирао право у Француској а зтим и социологију и у Швајцарској и Немачкој.

владу по овом питању. Међутим, у Скупштини није имао изгледа да добије довољну подршку јер су самосталци рачунали да ће образовати владу а либерали били за Аустро – Угарску. Пашићу је опет добродошла грешка Балугчића објавивши једну тајну информацију, коју је могао добити једино од краља. Поново је дао оставку владе 5. фебруара. Околина краља се уплашила и наредила команданту гарнизона пуковнику Дамњану Поповићу да држи спремне трупе у Београду. Криза је завршена компромисом: влада је повукла оставку и прихватила упоредне пробе (неискрено) а краљ је Балугчића одстранио из двора.¹⁴⁴³

Министарство војно позвало је фабрике да поднесу цене и рокове испоруке за 47 пољских и 9 брдских брзометних батерија са по 2.000 метака и да пошаљу моделе топова упоредних проба у земљи. Влада је, не чекајући резултате проба, упутилала у фебруару министра финансија Пачуа у Беч, Париз и Берлин на преговоре са банкама. Беч је тражио повећање аустријске квоте на 40% са изричитом претњом царинском рату. Само је Шкодин топ пристигао у Србију марта 1905. године ради проба. Томе су допринеле и аустроугарске бирократске сметње превозу топова и муниције, иако је Беч био за пробе. Банке су постале нестрпљиве због прилика на новчаном тржишту. Пашић се није усудио да набавља топове без проба и тражио је пристанак од Беча, који је заузврат захтевао да се аустријске набавке повећају са 30 на 40%. Пачу је покушао да на тај захтев пристану банке зајмодавци, али без успеха. Влада Србије није могла више да чека али је краљ и даље био за пробе, те је влада ушла у кризу. Краљ је покушао последњи отпор, тражећи мишљење других политичара. То је кризу још више заоштрило. Краљ је попустио, влада је остала на власти и 3. априла је обавестила Шнајдера, Сен Шамона и Крупа да је напустила пробе и затражила да јој се пошаљу понуде са ценама и токовима испоруке. Када су се отвориле поруке 8. априла, видело се да су цене, углавном, уједначене, а Шнајдер је дао најмањи рок испоруке. Министар Путник је изнео резултате конкурса пред артиљеријску комисију, која се већином изјаснила за Шнајдера те и Путник. да би поништили резултате конкурс, Шкода и Ерхард су накнадно поднели своје понуде са знатно нижим ценама, које влада није прихватила. међутим, морала је прихватит повећање цена 100.000 пушака из

¹⁴⁴³ Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 65 – 71.

немачких и аустријских фабрика. Иако је влада хтела у априлу да потпише уговор о зајму, банке су одуговлачиле и обарале вредност србијанских хартија. То су Круп и Шкода искористили и издејствовали да им се набавка повећа за 5 милиона динара. До сукоба је дошло приликом преговара о висини курса зајма, па је влада више попустила и ефективни износ зајма закључен је 8. маја на 83,5% од 110 милиона са каматом од 4,5% са роком отплате од 50 година. Овај уговор о зајму са политичке стране значио је победу, али финансијски је био неповољан.

Услови зајма изазвали су негодовање у Србији, те се смањивала вероватноћа да се усвоји у Скупштини. Пашић је радио на изазивању кризе да би се расписали нови избори и ојачала радикалска већина. Краљу је понудио оставку и затражио нове изборе. Краљ је био за формирање радикалско – самосталске владе. Самосталци су поставили два услова: измене у уговору о зајму и отпуштање из владе Стојана Протића на шта радикали нису пристали и Пашић је одбио сваку коалицију. Краљ је неуспешно покушавао да формира владу на челу са С. Грујићем, затим са М. Вујићем. Све више осећајући Пашићеву јачину и опште негодовање због зајма, краљ је мандат поверио самосталцима, скупштинској мањини, који су образовали владу на челу са Љ. Стојановићем 16/29. маја 1905. године и заказали изборе за 10/23. јул. Самосталци су задржали радикалски полицијски (управни) апарат и то им се осветило на изборима: добили су већину од једног посланика. После избора нова влада је покушала да реши топовско питање, уствари га је враћала на почетак, јер је тражила упоредне пробе. Међутим, топове су послале само фабрике Шкода и Ерхард. Стојановић је покушао да набави топ који је већ био у наоружању француске војске, али је из политичких разлога одбијен. Влада је била принуђена да пробе изврши у фабрикама. Образовала је преко министра војног Антонића августа артиљеријску комисију која је септембра кренула на пут. Влада је покушала да код аустријских банака издејствује повољнији зајам. На то се одазвала Унион банка. Беч је у току преговора вршио притиске да се највећи део набавке изврши у Аустро – Угарској. Министар војни пуковник В. Антонић умиривао је аустроугарског амбасадора септембра да ће узети Шкоду иако буде мало инфериорнија и признао је неопходност економског наслона Србије на Монархију. Влада је покушала преко Управе фондова да обезбеди финансије за градњу железнице из унутрашњих извора, али то је било немогуће, те је, као радикалска, спојила зајам за железнице и наоружање. Самосталска влада, такође,

је осећала опасности које су могле доћи из Беча па је покушавала да тражи и друге зајмодавце, али без успеха. На крају је потписан у Бриселу уговор са поверилачком групом Унион банке, која је у уговору наведена на последњем месту (по абеди) 7/20. XI 1905. године и требао је бити одобрен у Скупштини до краја године. Влада је затражила одлагање ратификације до 15. II 1906. Године, што је одобрено, као минималне олакшице у вези амортизације.

Финансијски повољнији, зајам је био неповољан политички а Унион банка је задржала право да одступи од зајма, уколико јој подела поруцбина не би одговарала. Влада је била незадовољна зајмом, штампа га је критиковала а било је противљења и у странци. Уговор о зајму доживео је три удара од којих није могао преболети: министар Ј. Жујовић је пожурio да административним путем пензионисае најстарије заверенике по захтеву Енглеске, ради обнове односа са њом. Краљ се колебао па је Жујовић поднео оставку 1/14. XII 1905. године; стара поверилачка група борила се против новог зајма (обарала вредности хартија Србије и др.); и почетком јануара 1906. године заоштрили су се односи између Србије и Монархије због српско – бугарске царинске уније, односно отпочињања царинског рата. Министар финансија М. Марковић обавестио је 16/29. I Унион банку да је влада одлучила да уговор повуче јер не би био примљен у Скупштини због неоправданог држања аустроугарске владе према српском извозу.¹⁴⁴⁴

Самосталски клуб у Скупштини овластио је 9. априла кабинет да одложи топовско питање до решења завереничког. Према тој одлуци министри – самосталци поднели су сутрадан своје оставке Грујићу, условљавајући их пензионисањем оних официра до 18. априла које је В. Британија тражила. Краљ је пензионисање официра условио и решењем зајма, набавком топова и склапањем трговинског уговора са Бечом. Грујић је онда 17/30. априла поднео оставку целог кабинета, и по краљевој молби, није навео прави формални разлог (успостављање односа са В. Британијом), већ "несавладљиве тешкоће"¹⁴⁴⁵.

Супротно очекивању самосталаца, Никола Пашић већ је припремио терен код краља и његовог окружења и аустроугарских званичника, прихватио краљеве услове и образовао хомогену радикалску владу, и да би повољно деловао на краља и заверенике, за министра војног изабрао је генерала Путника. Народна

¹⁴⁴⁴ Исто, стр. 71 – 94.

¹⁴⁴⁵ Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 217 – 220.

скупштина, у којој је седела самосталска већина, распуштена је, а нови избори расписани су за 11/24. јуни 1906. године.¹⁴⁴⁶

Сутрадан, по образовању Пашићевог кабинета, посланик Цикан га је обавестио по хитном налогу своје владе, да Аустро – Угарска остаје при својим топовским захтевима и да их везује за трговински уговор. За Србију је, у питању артиљеријског наоружања, била најтежа његова повезаност са трговинским уговором јер је то омогућавало Аустро – Угарској двоструки, политички и економски притисак. Стога је нова влада чинила покушаје да ова два питања одвоји и да одлаже артиљеријске набавке, при чему се максимално показивала одбрамбеном пред међународном јавношћу. Тек пошто је исцрпила сва дефанзивна средства и пошто је царински рат, упркос њима објављен јула 1906. године, србијанска влада је кренула другим путем и ставила Монархију пред свршен циљ, закључујући у Француској уговор о зајму и набавци топова (детаљно је писано у 4. питању 2. поглавља *Улога министара војних на почетку Царинског рата (2.4.1.) и у владама Николе Пашића 1906 – 1908. године (2.4.2.)*).

Пачу је отпутовао у Швајцарску, где је 31. X/12. XI 1906. потписан уговор о зајму са поверилачком групом коју је састављао највећим делом француски и нешто мало швајцарски капитал.¹⁴⁴⁷ Тиме су, после више од три године, решене српске артиљеријске набавке и Аустро - Угарска стављена пред свршен чин, иако је и даље покушавала да поквари овај зајам и наметне своје захтеве.

Зајам је номинално износио 95 милиона динара а ефективно 81,7 милиона, од чега је за војне набавке одређено 46 милиона а за грађење железница 35. Српска влада није имала у току склапања зајма готов предрачун у појединостима, па је на захтев опозиције, образовала комисију и израђен је Нацрт плана утрошка зајма у појединостима. Према том нацрту, од 46 милиона за војне набавке (23 милиона је било намењено пољској и брдској артиљерији, 7 милиона набавци хаубица и мерзера, 13 милиона за пушке и пушчану муницију и три милиона за осталу војну опрему). На основу закључака комисија Главног ђенералштаба, Министарство војно сматрало је да би за потпуну опрему војске било потребно 116 милиона, од чега је 59 милиона означено као хитно. Како се

¹⁴⁴⁶ Исто, 221.

¹⁴⁴⁷ Исто, стр. 269 – 270. Пашић је писао Веснићу да Французима објасни како Србија може купити њихов топ, али не мора, ако не добије добре услове за зајам. Цитати су узети из *Стен. бележака*, 1906 – 1907, књ. 2, стр. 1111 – 1113, када су Пашић и Путник одговарали 28. новембра 1906. године на интерпелацију народњака од 18. октобра 1906. (Прилог бр 5 тезе, табела 4, интерпелација бр. 6).

није могла одвојити толика сума у потпуности, то је решено да се за преостале потребе од 13 милиона попуне, евентуално, из следећих зајмова.

Пашић је амбасадору Цикану 6/19. I 1907. године, поверљиво саопштио да ће српска влада набавити 30.000 пушака и 50.000 пушчаних цеви у вредности од 11. милиона динара, као и материјал за железницу у износу од 16 милиона динара, и да ће при једнаким ценама и квалитету, предност дати Аустро – Угарској, од које је при том тражио настављање преговора о трговинском уговору у којем би био обухваћен извоз и транзит живе стоке и меса. У складу са тим, српска влада је обавестила Беч да ће се главна лицитација за набавку пушака и муниције одржати 15/28. марта у Београду и да ће одобрити учешће аустроугарске индустрија, али је за узврат таржила укидање забране превоза свежег меса и живине. Претходно, десет аустроугарских фирми, иако су позване нису добро прошле на лицитацији за вагоне и локомотиве 18. фебруара и 1. марта - добиле су 10% поруцбина. И ово је утицало на новог бечког министра спољних послова Ерентала да заузме став о потреби успостављања нових трговинских односа са Србијом. Пашић је наставио са притиском у тактици поруцбина. Током марта и априла низали су се примамљиви конкурси за индустрију суседне монархије: од београдске општине до Министарства војног (пола милиона метара платна, 50.000 метара чохе, 45.000 kg коже, 48.000 кожних футрола за ашовчиће и секирице, 250 месинганих чанчића, ћебад, пијуци, мањерке). Врхунац је била набавка 30.000 пушака, 10.000 карабина и 40 милиона метака. Пашић је у интересу аустроугарских фирми одлагао отварање понуда за набавку пушака, карабина и муниције, упозоравајући бечког посланика да му неуговорено стање отежава доделу ових набавки Аустро – Угарској. Када су 9/22. априла отворене понуде у Београду, видело се да је победу на лицитацији однелела аустроугарска индустрија. У Београду се негодовало на картелисању фабрика а Министарство војно изнело је став да су тиме постигнуте високе цене. То је добро дошло Пашићу да уцењује Беч поновним расписивањем конкурса и тражећи од њега укидање забране превоза меса, чему се противила угарска влада, сматрајући да тај њихов главни адут треба искористити на крају трговинских преговора. На седницама Министарског савета крајем априла и почетком маја одлучено је да се пушке поруче у Штајеровој фабрици, а муниција подели између

аустројске Хиртенбергове и угарске Вајсове фабрике, односно, и даље се попуштало Бечу.¹⁴⁴⁸

Намера српске владе да набавкама приволи Аустро – Угарску на трговинске уступке, дала је мршаве резултате, али је наставила истом праксом, користећи потребе војске, које је износио министар војни.¹⁴⁴⁹ Нови конкурси расписани у јулу 1907. године за набавку 50.000 пушчаних цеви, 40 тона челика са шаржере, 240.000 игала за бушење чаура, као и за друге војне потребе, довели су владу и у тежак положај, јер је Аустро – Угарској већ дато 16 милиона динара поруџбина без видљивијих резултата у трговинским преговорима. Опозиција је оштро напала владу да фаворизује аустроугарску индустрију. Влада више није смела уступати набавке, не добијајући ништа заузврат, нити их је смела отворено одбити, да не угрози преговоре одложене за јесен и тако поништити утисак већ учињених поруџбина. Владу је извукла оштра борба која се заметнула између аустројских и угарских фабрика, као и банака које су стајале иза њих. Тако је настала трка у спуштању цена, од 16 на 11,9 франака по цеви. Влади је ова утакмица добро дошла да одложи конкурс од 10/23. јула до краја августа, када се морала изјаснити за Штајера али је наставила да политиком везивања набавки за транзит свежег меса и живине. Ерентал је увиђао оправданост српских захтева и поново је покренуо питање скидања забране тог превоза, али без резултата, највише због отпора аграраца у Угарско(шире је дато у изнетом питању - 2.4.2).

У вези наведеног зајма за наоружање војске и изградњу железница министри војни имали су и политичку улогу: Антонић, као заступник министра иностраних дела, највећу Грујић, јер је био и председник Министарског савета, и министар Путник утицајући на артиљеријску комисију и што је био је ангажован и у вези планирања изградње железничких пруга, јер оне, поред привредног, имају и војни значај. Инсистирао је на изградњи тимочке пруге (Прахово – Ниш) и њеној допуни ускотрачном пругом Зајечар – Параћин првенствено из војностратегијског разлога: тежило се успостављању саобраћајне везе са Русијом, мимо Аустро – Угарске и Турске.¹⁴⁵⁰ Продужење тог пројекта преко

¹⁴⁴⁸ Исто, стр. 402 – 410.

¹⁴⁴⁹ На ове захтеве, свакако, је утицао и тајни рапорт пуковника А. Машина Министру војном од новембра 1906. године, који је тада објављиван у Србији и коришћен у иностранству (посебно у Бугарској и Аустро – Угарској) – М. Бјелајац, *Случај "тајног рапорта" пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године*, у: *ВИГ*, 1/1997, стр. 55 – 79.

¹⁴⁵⁰ Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, I – II, друго издање, Београд 1985, I, 225.

Мердара, Приштине, Призрена и даље долином Дрима за Медовски залив с алтернативом преко Пећи за Бар, имало је за циљ не само излазак на Јадран.¹⁴⁵¹

4.3.1.6. Реализација дела зајма из 1906. године за наоружање

Ово питање је изузетно бурно разматрано у ондашњој јавности Србије, посебно у вези афере "Рашић - Влајић", и постоје бројни прилози о њему, посебно у штампи.¹⁴⁵² Најмеродавнији и најдетаљнији извор је изнети извештај Скупштинског анкетног одбора, формираног 1909. године (питање 3.3.2 трећег поглавља).¹⁴⁵³ Већ само именовање комисије за пријем наоружања у Француској, у којој су били пуковник М. Рашић, председник, мајор Васа Божидаревић, члан (оба су у ранијим комисијама давали највише оцене Шнајдеровом топу) и пет нових чланова, млађих стручних официра, изазвало је сумњичења у београдској штампи.¹⁴⁵⁴

Неоспорно је да је пуковник М. Рашић сам или уз помоћ мајора В. Божидаревића чинио неправилности и преступе при пријему артиљеријске муниције на штету Србије, а затим да му је у томе потпомагао и начелник Артиљеријско – техничког одељења Министарства војног пуковник Д. Влајић, који је, такође, давао највише оцене Шнајдеровом топу. Остало је неразјашњено из којих мотива су то чинили. Осталих пет млађих чланова комисије, који су уочавали те неправилности, подносили су тужбе министру војном, свакако због војне дисциплине и, евентуално, из субјективних разлога, што нису уважавани или звани на састанке комисије и што је важна питања у име комисије решавао сам Рашић, често са Божидаревићем, при чему је овај други и фалсификовао документа, што је чинио и мајор В. Дероко по наређењу Рашића, али који је то признао у свом оптужном рапорту министру војном.

¹⁴⁵¹ Шире о томе: Д. Ђорђевић, н.д., стр. 521 – 528; В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро – Угарске у 20. веку*, Београд 1936, 99 – 130.

¹⁴⁵² Лист *Штампа* имала је за извештача стенографа са суђења пуковнику М. Рашићу и комплетно је рад суда објављивала октобра/новембра 1910. године.

¹⁴⁵³ Иако су тенденциозно писани, издвојићу три наслова, с обзиром да у њима има и тачности у вези неправилности пријема наоружања у Француској, на штету државе: *Шнајдеријада. Смотра нашег топовског питања. Од једног бив. члана Топовске комисије*, Београд 1909; Милан Вл. Ђорђевић, *Пуковник Рашић пред судом*, Београд 1910; Т. Кацлеровић, *Милитаризам у Србији*, Београд 1950.

¹⁴⁵⁴ У уводнику *Комисија за пријем топова* независног приватног листа, уствари завереника, *Војске* бр. 1 од 6. јануара 1907. године изнете су негативности (рођачке везе, некомпетентност и др.) у избор чланова комисије, по анонимном аутору, а што је највероватније био пензионисани завереник потпуковник Петар Мишић. Тада је био члан комисије и арт. мајор, касније пуковник и министар војни Р. Бојовић, са чијом се сестром оженио тадашњи министар војни Р. Путник. Бојовић је изашао из комисије октобра 1908. године, да ли по свом захтеву, или што га је министар Степановић уздигао за команданта пука или склонио из Комисије у којој је настао раздор.

На притужбе млађих чланова комисије из августа и септембра 1909. године¹⁴⁵⁵ министар војни С. Степановић покренуо је поступак у вези три писмене. Међутим, пуковник Влајић је након месец дана слао пуковнику Рашићу захтеве за писмена објашњења а пре тога му је послао приватно писмо у коме му давао савете. Рашић је своја писмена обавештења слао у Министарство војно након месец или два - у новембру или децембру 1909. године и задржавана су у Арт. тех. одељењу код пук. Влајића, односно ништа није предузимано до доласка новог министра војног.¹⁴⁵⁶ Када је посланик Петар Мишић на тајној седници Народне скупштине 20. XII 1908. године упутио министру војном три усмена кратка питања у вези неправилности у раду војне комисије при пријему наоружања и муниције у корист француске фабрике Шнајдер у Крезу, министар Степановић је изнео да су наводи питаача тачни. Народни посланици су оштро а део посланика и увредљиво нападали министра Степановића због његове неодговорности а и што је на претходном тајном састанку признао да војска није спремна да пружи отпор Аустро – Угарској дуже од недељу дана, па је поднео оставку. Нови министар М. Живковић одмах је сменио председника комисије М. Рашића и начелника Артилериско – техничког одељења Д. Влајића, који је знао за те неправилности, прелазио преко њих или их подржавао; наредио спровођење истраге и др. Затим је преко новог начелника наведеног одељења пуковника Н. Вучковића¹⁴⁵⁷ и капетана Миливоја Јоксимовића,¹⁴⁵⁸ једног од члана Комисије који је оптуживао Рашића, ангажовао тада јединог социјалистичког посланика Т. Кацлеровића да 7/20. I 1909. године о томе и лошем раду барутане у Обилићеу поднесе две интерпелације на министра војног, а претходно му и лично показао део поверљивих докумената и обећао да ће у одговору потврдити наводе интерпелације¹⁴⁵⁹ (даље је нав. у питању 3.3.2.).

Велики војни суд, састављен за ту прилику за време министровања пуковника И. Гојковића од три потпуковника, некомпетентна за артиљеријску

¹⁴⁵⁵ Капетан (армијски генерал у ЈВ) Данило Калафатовић, мајор (пуковник) Војин Радосављевић, кап. (пуковник) В. Дероко и кап. (див. генерал) Миливоје Радосављевић.

¹⁴⁵⁶ Извештај Скупштинског анкетног одбора из 1909, стр. 140 и XXVI.

¹⁴⁵⁷ *СБР*, књ. 2, стр. 549 – 550. Као члан комисије за оцену топова дао је најниже оцене за Шнајдерове топове. Министар Степановић, радикалска влада и краљ Петар превремено су га пензионисали 1911.

¹⁴⁵⁸ Бјелајац, *н.д.*, стр. 186 – 169. Био је симпатизер социјалиста, анонимно је писао у *Радничким новинама* о негативностима у ВТЗ у Крагујевцу, ...

¹⁴⁵⁹ Т. Кацлеровић, *Милитаризам у Србији*, Београд, 1950, стр. 8 – 13. У овим мемоарима изнете су и многе нетачности.

технику: пешадијског, коњичког и судског, ослободио је кривице Д. Влајића а затим и М. Рашића, упркос доказаним оптужбама и чинио и друге крупне пропусте (није позвао чланове комисије који су подносили оптужбе као сведоке а Рашић је њихове оптужбе одбацивао оптужујући њих да су били недисциплиновани, неодговорни и друго, што није чинио раније итд).¹⁴⁶⁰ Ипак је рад ове комисије деловао на француску фабрику да буде нешто одговорнија а и "захвалнија", али је и даље чинила кашњења и имала поједине пропусте, који су Србију могли много коштати у рату 1914. године. Српски официри, обилазећи више фабрика у Европи и проучавајући разна артиљеријска оруђа, стекли су нова знања и преносила их и у француским фабрикама, приликом захтевања појединих конструктивних решења.

Има индиција да је и краљ Петар био на страни Рашића. Судски официри, изразити краљеви следбеници, посебно завереник мајор др Љубодраг Аћимовић, ангажовани су у овом предмету и олакшавали положај Влајића и Рашића и оправдавали њихове штетне поступке формалностима и празнинама у упутствима. Краљ Петар је добио крајем 1908. године три аутомобила марке *шарон* од фабрике Шнајдер у Крезу, за чији рачун су чињени пропусти.¹⁴⁶¹ Када је генерал Степановић поново постао министар војни крајем фебруара 1911. године на изричит краљев захтев у радикалској влади, а претходно самосталци нису хтели пристати да формирају владу са министром војним Степановићем, отпочела су превремена пензионисања официра који су окривљавали Рашића и Влајића. Петар Мишић је искључен из Радикалне странке а као један од разлога је и његово често постављање кратких питања у Народној скупштини о ослобађању Рашића на суду и у вези тога и кривица појединих судских официра, те утицања на војне судове; објављивања разних података у штампи и др.

Анкетни одбор дао је корисне предлоге за даљи рад у вези набавки у иностранство.¹⁴⁶²

¹⁴⁶⁰ М. Ђорђевић, *Пуковник Рашић пред судом*, где је аутор изнео стенограме оптужнице државног тужиоца и пресуде са образложењем.

¹⁴⁶¹ М. Милићевић, *Аутомобил у Србији почетком 20. века*, у: *Годишњак за друштвену историју*, VI/2, 1999, стр. 145. Аутор сматра да је Шнајдер поклатио аутомобиле "највероватније у знак захвалности двору за наручивање топова од српске државе и војске."

¹⁴⁶² Издајам: "6... допунити војно казени закон и прописати казну за оне: који ненадлежно потпишу уговор, техничке погодбе и остале прилоге; који тачно не врше и не примењују прописе уговора, техничких погодби и осталих прилога; који намерно при писању уговора оставе празнине...; који из небрежења или других узрока изазову застој у испоруци материјала и оружја; који неистинитим подацима или тенденциозним предлозима изазову решење, које је штетно по

Зашто је државни врх, осим министра војног М. Живковића,¹⁴⁶³ толерисао рад пуковника Влајића и Рашића на штету Србије (поједини примери пријема неисправног материјала, промена конструктивних услова за муницију у правцу слабијег квалитета, одоцњења, неовлашћено пристајање на веће цене и др.), остаје неодгонетнуто питање. По тадашњој штампи и делу литературе, то се чинило због корупције.¹⁴⁶⁴ Ако се дубље анализира то питање, види се да је Србија постала зависна од француских фабрика и банкара, посебно анализирањем напора да се добије још један зајам у 1909. години од Француске. Није могла или би било исувише дуго и по већим ценама да склапа зајам и наруџбе у неким другим земљама. Уколико би се судила, највероватније би добијала спорове али та суђења би била исувише дуготрајна, што би још више касниле лифериције и др. И саме пресуде Влајићу и Рашићу би потврдиле вести да Србија добија рђаво наоружање и муницију а што би негативно утицало на борбени морал.¹⁴⁶⁵ Десило се мање зло, Србија није имала у време Анексионе кризе довољно наоружања да се одупре Аустро – Угарској, али је имала времена до балканских ратова да се неисправности отклањају и набавља боље наоружање

наше интересе; који ометају истрагу по предметима, који би имали да утврде неправилности и злоупотребе при набавкама; који би упропастили или уништили предмете и акта о набавкама.
7. Акта о набавкама огласити као документа од вредности и забранити радирање и преправљање текста и цифара по њима.

8. како се приметило да акта нестају у великом броју, то је потребно прописати руковање, чување и употребу акта, те да се у сваком моменту зна: где је какав акт и ко је за њега одговоран. Ово нарочито важи за поверљиву архиву (предлози у тачкама 7. и 8. су били непотребни јер је то већ и тада било прописано, али их се није придржавало од високих старешина - прим. В.И.)...

10...оружје и муниција поручују се обично на страни, и да се поруџбина, пријем и и чување врши обично поверљиво, те се због тога неправилности и злоупотребе теже откривају, потребно је да казне за кривце овог рода буду веће него казне за одговарајуће кривце по другим набавкама...

11. Да у изради уговора за ове набавке суделује увек један правник..."- *Извештај Скупштинског анкетног одбора* из 1909, стр. XXXII. Ово је наведено јер је Одбор наилазио на такве пропусте, од којих су неки били већ били забрањени.

¹⁴⁶³ Генерал Живковић и даље није био по вољи радикалског врх а краљ Петар према њему је испољавао и љутњу називајући га "фанфароном и фалцијом", "надут и уображен", "јунак по набурености и уображењу"... – Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 3, стр. 104. У овом делу Живојиновић је указао да је краљ Петар, при доласку на престо био у дуговима, а на крају свог владања веома богат човек (није био сиромашан владар). Највише новца и хартија од вредности имао је у Француској али "вредност расположивих хартија у францима, као и годишњи приход од њих, није могуће утврдити" – исто, стр. 194. Утврђено је да је имао новац у банци *Societe Generale* и обвезницама француског ратног зајма од чега је на име камата од јуна 1918. до 31. децембра 1921. године примио 83.240,05 франака – исто, стр. 304, 307.

¹⁴⁶⁴ Највише и најдиректније се оптуживао у штампи Влајић због његовог богаћења а у то време је школовао сина Божидара у Француској – *СБР*, књ. 2, стр. 255.

¹⁴⁶⁵ Управо тај разлог износи М. Ж. Живановић у: *Пуковник Апис*, стр. 116 – 117, што су млађи завереници били против осуде Рашића и кривили старијег завереника П. Мишића што стално потенцира ту аферу. И по овом питању млађи завереници су износили исте ставове као и краљ.

а официри детаљније да га упознају (укључујући и оно са неисправностима) и обуче у руковању њиме.

4.3.1.в. Набавке барута¹⁴⁶⁶

Краљевина Србија је у близини Крушевца (Обилићево) имала две барутане: за црни барут, изграђена од 1888. до 1891. године, и за малодимни барут, чије су зграде саграђене од 1902. до 1904. године по решењу министра војног В. Антонића из 1902. године. Када је априла 1904. године завршена зграда, нови управник барутане "Обилићево" мајор др Душан Станојевић¹⁴⁶⁷ затражио је да се набави опрема и материјал за израду барута и обећао је да ће производња започети следеће године. Захтеви су му одобрени и још да може да ангажује стручњаке из иностранства. На састанку у Министарству војном, на предлог Станојевића, изабран је за производњу барут немачке фабрике Ротвајл М.99. Станојевић је давао обећања сваке године да ће започети производњу барута уз захтеве да иде на усавршавање у иностранству, иако је себе истицао као јединог стручњака за израду барута у Србији, али, када је предложио ангажовање свог пријатеља доктора хемије и управника радионице у Ротвајлу по високој цени, то министар Путник није одобрио. Иначе, Путник је веровао Станојевићу, посебно у извршењу задатка израде барута за потребе рата од шест месеци у случају затворених државних граница. И током 1906. године Станојевић је давао лажна обећања Министарству војном и одликован је Орденом Белог орла V реда, иако је 1904. године одликован орденом Св. Саве IV реда.¹⁴⁶⁸ Ипак је у зајму из 1906. године предвиђено 780.000 динара за набавку барута за топ М.85 (који није набављен) и 700.000 за набавку опреме за израду малодимног барута (тачке 5 и 6 Прилога за наоружање).

Тек је 1907. године установљено лоше стање у барутани, када је министар Путник затражио од Артиљериско – техничког одељења податке о раду барутане, које их није имало, те је одредио комисију. Међутим, није се могло ништа друго предузети, него се и даље ослањати на Станојевића, који комисији није могао дати конкретне податке, док се за боловања није вратио његов заменик. Иако је

¹⁴⁶⁶ Ово потпитање обрађено је, углавном, на основу *Извештаја Скупштинског анкетног одбора* из 1909. године, стр. 201 – 283.

¹⁴⁶⁷ Као инжињеријски поручник био је као државни питомац Министарства војног на усавршавању у Немачкој 1892 – 1895. године – Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, стр. 250. У Штутгарту је завршио Хемијско – технички одсек а Факултет природних наука у Тибингену – *Опита ранглиста официра и војних административних чиновника* (даље: ОРО) за 1910. годину, стр. 23.

¹⁴⁶⁸ ОРО, 1910, стр. 23.

имао обавеза у барутани, Станојевић се шаље у иностранство ради пријема нарученог малодимног барута, где је остао до краја рада комисије 6/19. X 1907. године. Затим је добио овлашћења за набавке материјала из иностранства за израду барута. При томе је чинио пропусте, ангажовао је свог брата Аранђела као посредника и фирму Браћа Мартин из Манхајма са оправдањем да је она предала непосредно понуду и друго, што је било супротно Закону о набавкама војних потреба. Путник није одобрио Станојевићу да иде на усавршавање у Француску 1908. године, јер је Станојевић за себе тврдио да је стручњак а почетком те године требао је да отпочне производњу малодимног барута. Станојевић опет обећава почетак те производње али у извештају наводи и неке сметње. Међутим, Министарство војно не покреће увиђај у вези тих сметњи и стања у барутани,¹⁴⁶⁹ него шаље комисију да установи стање. Комисија са председником резервним (у пензији) артиљеријским потпуковником Г. Ђурићем уочавала је пропусте и ценила их као небитне.

Нови министар војни Степановић није био у току рада Станојевића а ни њему одговорни начелник Артиљеријско – техничког одељења пуковник Влајић (чак нису ни знали за усмени уговор са браћом Мартин који је склопио Станојевић као ненадлежно лице!). Тражен је извештај од Станојевића који га је доставио 5/18. јула 1908. године и у њему су се виделе контрадикторности. Претходна комисија добила је задатак да провери наведени извештај, али је она опет површно радила и установила мање неправилности, које су приписане претходно умрлом магационеру поручнику В. Арсићу.

Да би се народни посланици обавестили о барутани "Обилићево", с обзиром на разна писања у штампи, Министарство војно је штампало 1908. године поверљиву брошуру о малодимном баруту рађеном у тој барутани, са пуно нетачности, односно обмануло је Народну скупштину. Тадашњи министар војни Степановић изнео је 1910. године Скупштинском анкетном одбору да је ту брошуру израдило Артиљеријско – техничко одељење, његов тадашњи начелник Д. Влајић да се не сећа а Станојевић да не зна. Одбор није у свом раду успео да сазна аутора те брошуре нити, да пронађе њен рукопис и у војној штампарији

¹⁴⁶⁹ Знано се какав је старешински кадар у барутани и по њиховим злоупотребама државног материјала и радне снаге те су 1905. године кажњена два официра, од којих и Станојевић, али само за 10 дана притвора и да надокнади држави 77,90 динара, иако је и он учинио кривично дело. – *Извештај Скупштинског анкетног одбора*, 1909, стр. 269 - 270

нису се сећали ко је са њима сарађивао у току њене штампе (касније се сазнало да је у штампарији ради ње долазио Влајић).

Нови министар војни М. Живковић и нови начелник Арт. тех. одељења Н. Вучковић посветили су већу пажњу барутани и због разних писања у штампи о њој. Ради провере извештаја Станојевића, министар војни оформио је комисију на челу са Г. Ђурићем а чланови су били судски мајор Владимир Јовановић и рачуноиспитивач барутане Иван Хофмановић, који се у току рада Комисије убио јер су устанвљени и његови пропусти. Комисија је установила да је извештај био лажан и министар је покренуо кривични поступак против Станојевића и књиговође барутане. Станојевић се бранио да се уочи потписивања извештаја вратио са тромесечног боравка у иностранству а књиговођа, који је саставио извештај, да је то урадио на основу усмених реферисања начелника одељедња (материјалне књиге биле су неуредне и непотпуне). Суд је овај пропуст оквалификовао као дисциплински преступ почетком 1910. године, када је као такав застарео. Станојевић је 1909. године два пута дисциплински кажњаван: због ангажовања свога брата у набавкама и што је у одбрани од негативног писања у листу *Штампа* о њему, изнео и поверљиве податке.

Од 1905. до 1909. године Србија је набављала малодимни барут искључиво у иностранству, јер га њена барутана није производила. Укупно је купљено 385 тона барута за топовску и пушчану муницију, која се израђивала у Француској, Белгији и Шведској и Крагујевцу, за шта је дато око четири милиона динара, углавном, од ванрених кредита, док се за потребе барутане користио новац из Зајма и буџета.

Барутана је 1909. године израдила близу 30 тона барута, али слабијег квалитета. Три комисије су установљавале квалитет барута. Прва није могла јер није била урађена довољна количина барута. Друга комисија под председништвом Н. Вучковића дала је негативну оцену барута а трећа позитивну. Ангажован је Сима Лозанић, који је потврдио оцену друге комисије а за оцену треће је изнео да је полемична. Зато је министар војни донео решење маја 1910 године да се домаћи барут употребљава само за мирнодопска гађања.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁷⁰ Претходно су, фебруара и маја 1910. године, поднете две интерпелације због лошег квалитета барута из Обилићева а министар Гојковић је јуна одговорио, делимично потврдио наводе и изнео је да ислеђење и по том питању врши Скупштински анк. одбор. – Прилог 5, таб. 4, р. бр. 15 и 16.

Значи, захваљујући Анексионој кризи и формирању Скупштинског анкетног одбора и питање производње барута у Србији је претресено и побољшан је рад. Издајам део општег закључка Одбора у вези барутане: "Из досадашњег излагања види се да је барутана Обилићево у пуном нeredу. Незнање, неисправности, изигравање закона, повреда закона, неправилности и злоупотребе у вођењу књига, дефицити, невршење дужности од стране чиновника свију категорија, једном речи пустош у сваком погледу. Војни кругови налазе да је неопходно имати барутану. Примајући ово мишљење као основно, налазимо да барутану треба из основа преуредити...(дати су предлози у везу њеног преуређења – прим. В.И.). Уз то је неопходно постарати се за подмладак, међу официрима и стручњацима, који би се одали проучавању вештине израђивања барута. Без тога, установа барутане јесте излишан терет у буџету."¹⁴⁷¹

4.3.1. г. Набавка првих аутомобила за војску

Комисија Главног ђенералштаба, проширена са највишим артиљеријским официрима, није 1905. године предложила само набавку топова, хаубица и пушака, него је направила Програм за наоружавање војске¹⁴⁷² и више предлога. Предвидела је увођење у наоружавање војске митраљеза (машинских пушака), аутомобила, балона и друго. Наиме, праћена је модернизација страних војски и превођени су чланци о томе или су прилоге писали официри Србије, углавном у *Ратнику*. Међутим, све то није се могло одмах набављати на основу зајма из 1906. године, те и нису сва средства унета у прилогу закона о наведеном зајму. Набавку аутомобила, поред прилога у *Ратнику*, иницирао је и пуковник Д. Влајић у свом реферату министру војном о наоружању и опреми војске,¹⁴⁷³ покренуо је то питање као начелник Артиљеријско – техничког одељења МВ и за рад на њему одредио је потпуковника Стевана Рекалића, шефа Ремонтског одсека Одељења.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷¹ *Извештај Скупштинског анкетног одбора из 1909*, стр. 203.

¹⁴⁷² АВИИ, П – 2, к. 2, ф. 2, гр. 32 и 35.

¹⁴⁷³ Д. Денда, *Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске*, у: *ВИГ*, 2/2008, стр. 213 – 230.

¹⁴⁷⁴ Због забуна у литератури и мешања Ремонтског одсека са Ремонтским фондом, поновићу већ изнето у 1. поглављу да је Ремонтски фонд био самостална институција за располагање новцем добијеног од приреза потребног за набавку коња и опреме за коњски транспорт у војсци. У њему су били високи државни и војни руководиоци (председник Главне контроле, гувернер или члан Управног одбора Народне банке и др.).

Решењем министра војног пов. АРБр. 528 од 24. VI 1908. године (скраћеница АР значи да је решење састављено и заведено у Ремонтском одсеку) позване су стране фабрике, чији су се аутомобили до тада показали као најбољи, да пошаљу услове под којима би могле дати своје аутомобиле да се пробају у Србији. Фабрике¹⁴⁷⁵ су се одазвале и министар је одредио августа комисију од четири члана да изврше свестране пробе аутомобила правцем Београд – Лазаревац – Аранђеловац – Младеновац – Београд и предвидео да се дневнице члановима комисије исплате из партије 272 буџета за 1908. годину (Путни и подвозни трошкови).¹⁴⁷⁶ После извршених проба комисија је предложила да се купи Арбенцов аутомобил носивости 2,5 тоне, што је министар војни одобрио 28. XI/11. XII 1908. године, одредио комисију ради закључења погодбе, која је након шест дана поднела погодбу са заступником фабрике о куповини аутомобила по цени од 17.812 динара у злату, укупно 71.252. Уговор је у име министра војног потписао Влајић. Претходно је на састанку Министарског савета одлучено да се за ову набавку новац узме из Ремонтског фонда јер је краљ 15/28. IX одобрио указом од министра војног предложену допуну формације војске да се коморска кола могу заменити аутомобилима.¹⁴⁷⁷ Влајић и Рекалић чинили су бројне грешке. Прво су поднели министру војном да се дневнице и путни трошкови исплате из Ремонтског фонда, супротно законима. На то је одмах код министра војног реаговао руковалац главне касе Фонда председник Главне контроле, па је начелник Благајничког одељења интервенисао да се трошкови комисије исплате по буџетској партији 272, како је првим решењем било предвиђено. Члановима комисије су поред дневница исплаћени путни трошкови, иако нису користили неко превозно средство, осим аутомобила на пробама, а по увећаној километражи, односно дневно од 56 до 79 динара, што до тада нико толико високе износе у Србији није примио.¹⁴⁷⁸ Када је почела реализација уговора, Влајић је чинио још веће грешке: послао је документа Ремонтском фонду за исплату већег износа; мењао је датуме на документима; допуњавао примерак уговора да кауцију продавац исплати након десет дана од склапања уговора а тај датум је променио за 12 дана, односно, није у уговору унета одредба из Закона о

¹⁴⁷⁵ Рено из Француске, Пух из Аустро – Угарске, Дајмлер из Немачке и Арбенц из Швајцарске.

¹⁴⁷⁶ *Извештај Скупштинског анкетног одбора*, 1909, стр. 167; Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908 – 1918.*, Београд 2008, стр. 37 – 39.

¹⁴⁷⁷ *СВЛ*, 1908, стр. 484.

¹⁴⁷⁸ *Извештај Скупштинског анкетног одбора*, стр. 168.

набавкама војних потреба о полагању кауције у износу од 20% укупне цене од стране продавца да би примљена понуда а затим почела реализације куповине; Ремонтски фонд је због тога цео износ одмах положио у одговарајућој банци, односно пре полагања кауције и тиме је Фонд био на губитку у износу камате и новац био блокиран а да није реализована набавка због продавца, изгубио би цео износ; послао је допис Ремонтском фонду о тачном износу набавке пет дана након што је новац био положен. Због тих и других пропуста Влајића и Рекалића, председник Главне контроле и главни благајник Ремонтског фонда Ћ. С. Новаковић упутио је 9/22. I 1909. године новом министру војном М. Живковићу писмо са ублаженим квалификацијама таквих пропуста.¹⁴⁷⁹ И то је био још један крупни разлог смене пуковника Влајића, али није био тужен да надокнади штету Ремонтском фонду у износу изгубљене камате. То је био и још један показатељ незаконитог рада у време министра Степе Степановића, који је и по свом признању, био нестручан да контролише рад својих начелника стручних одељења – референата.

Када је Анкетни одбор испитивао овај случај, Влајић је, углавном одговарао да се не сећа, износио нетачности и чинио одговорним свог потчињеног Рекалића! Одбор је помоћу докумената, иако су нека нестала, и саслушавањем чиновника Одељења, доказао наведене пропусте и установио и друге.¹⁴⁸⁰

Затим је набављено још осам аутомобила, од којих су два била санитетска, купљена 1911. године. У балканским ратовима, осим 12 из војске, коришћена су и 52 путничка приватна аутомобила, која су пописана септембра/октобра 1912. године. Важност аутомобила показала се и у угушивању арнаутске побуне 1913. године.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁹ Исто, стр. 169 – 171: "У данашњим озбиљним приликама које су ангажовале у највећој мери нашу моралну и финансијску страну, у Министарству војном почеле су избијати неке појаве које се морају саопштити г. Министру војном, јер прете да изазову сукоб између оних који их стварају и оних који су силом закона позвани да с њима имају посла... (указано је да такве појаве срозавају достојанство отаџбине, побија њен кредибилитет, те је тиме омаловажавају. Затим су наведени бројни случајевима са објашњењима) ... што баца ружну сенку на њихов рад, јер би он са осталим знацима могао дати појам о фалсифкату (у вези преправљања уговора – прим. В.И.)...те се на неки начин јавља у улози заступника фабрике (Влајић . прим. В.И.)... то тај његов рад носи вид и неког нарочитог заузимања, о коме треба да да објашњења..." Даље су изложени и други случајеви како Влајић и Рекалић излазе у сусрет странцима а чланове Ремонтског фонда сматрају као редове и капларе и моли се министар да Влајић и Рекалић поступају по законима.

¹⁴⁸⁰ Исто, стр. 171 – 178.

¹⁴⁸¹ Д. Денда, н.д., стр. 41 – 60.

4.3.1. д Зајам за грађење железница и довршење преоружања из 1909. године

Финансијски напори Србије, посебно војни кредити у време Анексионе кризе, оставили су трага у њеним финансијама. За грађење железница, уместо предвиђених 35 милиона утрошено је око 50, због повећања цена и погрешних предрачуна.¹⁴⁸² Министарство војно тражило је поруџбину нових 15 батерија брдских топова, 87.000 пушака, 80 милиона метака у укупном износу од око 20 милиона динара. Такође су постојале потребе враћања и других мањих зајмова и учешћа Србије у синдикату за грађење Јадранске железнице. Коалициона влада Ст. Новаковића започела је прелиминарне преговоре за нови зајам априла 1909. године. Повезаност Србије са француским капиталом принудила је владу да се обрати Паризу, али и да покуша да се, барем, делимично еманципује од старе поверилачке банкарске групе. Тај покушај је био неуспешан јер су париске банке начиниле картелски споразум са осталим банкама околних земаља. Влада је отежала свој положај и што је тражила, због хитних потреба са новцем, предујам. Министар иностраних дела М. Миловановић неуспешно је покушао да пронађе новог повериоца. принуђена да преговара у Паризу, влада је јула 1909. године тамо послала ради тога министра финансија Л. Пачуа. Банке су понудиле теже услове (на пр. нето курс од 80% иако је за зајам из 1906. године био 86%, и др.). Пачу је предложио курс од 85%, банке нису прихватиле. те је предложио влади да се преговори прекину и она му је наредила 20. јула да се врати. Потреба за новцем натерала је владу августа да од Отоманске банке затражи зајам од 3,5 милиона на подлози државних бонова са каматом од 4,5%, а што је банка прихватила ради наставка преговора у вези зајма Србије од 100 – 150 милиона. Преговори су настављени октобра а упоредо М. Миловановић је опет неуспешно покушавао да пронађе нека побољшања. Како је влада С. Новаковића пала 11/24. октобра, Пачу је сачекао формирање нове радикалско – самосталске владе Пашића, те наставио мучне преговоре. Ипак је српска страна прихватила неповољне услове (нето курс 82,5%) и Пачу је потписао зајам 27. X/9. XI 1909. године од 150 милиона.

Преговори за закључење зајма изазвали су оштру политичку кризу у Србији. Зајам и нови намети, које је повлачио, били су врло непопуларни и све

¹⁴⁸² Главно дело о овом зајму: Д. Ђорђевић, *Царински рат*, стр. 592 – 603.

политичке странке старале су се да избегну одговорност за ново задужење земље. Бранећи се од напада, радикали су настојали да зајам припишу Новаковићевој влади и свим странкама које су у њој биле. Бранећи се од напада што је одбацио повољну понуду париске банке *Crédit Mobilier*, Ст. Протић је признао да ту понуду није саопштио влади јер је сматрао неозбљном. И када је та банка августа 1909. године понудила исте услове као за зајам из 1906. године, укључно и за наоружање, Протић се даље бранио да је банка крајем септембра повукла понуду. Било је још понуда француских банака и једне енглеске, а њихово одбијање Протић је правдао моралним обавезама према старим повериоцима са којима су били започети разговори у јулу. Независно од зајма до сукоба је током лета долазило у кабинету (општински избори у Шапцу и подела чиновничких места, оставка министра војног М. Живковића 1/14. октобра,...). Влада је коначно пала 11/24. октобра, када је Пачу отишао у Париз на преговоре са банкама, без претходне сагласности свих чланова кабинета.

У току расправа о зајму у Народној скупштини децембра, владајући радикали и самосталци морали су да убеђују своје посланике да гласају за зајам, који је усвојен у начелу 18. децембра 1909. године. Зајам је износио номинално 150 милиона а стварно 123,5, од чега је влада одредила 56 милиона за грађење железничких пруга, 44 за наоружање, 10 за повраћај дуга из времена анексије, 3,5 милиона на име примљеног аванса и остатак од 10 за разне друге потребе. Међутим, овај прорачун је био у приличној мери произвољан. Километар железничке пруге процењен је на 90.000 динара, иако је стварно коштао 130.000. Војне потребе влада је одредила према кредиту, уместо обратно. Тако није предвиђен новац за касарне, иако је то и Скупштински анкетни одбор из 1907. године затражио. Три четвртине зајма емитовано је у Француској а једна у Немачкој. Зајам из 1909. године имао је све оне негативне стране које су пратиле све зајмове Србије. Четири одредбе су посебно биле неповољне: низак курс, висока камата, подлога државе и везаност за набавке. На пример: како железничке пруге нису могле одмах да се граде, новац за њих је остављен у банкама по камати од 2%, иако је добијен по камати од 4,5%. Знајући да Србија мора највећи део поруцбина извршити у Француској, њена се индустрија картелисала и поставила високе цене, што је посредно још више смањило курс зајма. Услед тога доведена је у питању сврха лицитација за набавке. Одбијањем француске индустрије дошао би у питању цео зајам и влада је јануара 1910.

године позвала француске фабрике да барем нешто снизе цене, које су их спустиле за укупно 3 милиона. Марта 1910. склопљен је уговор са француским фабрикама (Шнајдер и друге). Да би се исплаћивали повећани ануитети (26% државних прихода), влада је припремила нове законе за повећање прихода од трошарине, непосредног пореза и такси и још већу централизацију финансија.¹⁴⁸³

Када се после набавке митраљеца крајем 1909. године приступило формирању 24 таквих одељења и Пешадијске школе гађања, нису се предвидели сви потреби трошкови за њих у износу од око 50.000 динара (нпр.: посебна средства за одржавање), вероватно из недовољног познавања тог новоуведеног оружја, Министарство војно (министар И. Гојковић) затражило је толики ванредни кредит а Министарски савет одобрио пре почетка заседања Народне скупштине због хитности (митраљеци су већ пристигли и требала је да почне обука на њима у наведеној школи). Тај случај је критикован у Народној скупштини (шире о томе је било у 4. питању 3. поглавља *Оставка или случај Илије Гојковића*).¹⁴⁸⁴

У вези набавки по овом зајму тадашњи министар народне привреде Ј. Продановић истакао је да се он и стари самосталци – чланови радикалско – самосталне владе, трудили да се набавке врше што правилније и боље.¹⁴⁸⁵ Овај зајам није сав потрошен, те су преосталим парама финансирани балкански ратови (25 милиона динара и каматни принос), као и остатком зајма из 1906. године од једног милиона и из других знатно већих извора.¹⁴⁸⁶

Међутим, најважнија набавка за војску из зајма – 15 батерија брдских топова – није извршена, а што је објашњено у 4. питању 3. поглавља *Оставка или случај Илије Гојковића* (3.4.2.). Сада ће се то кратко поновити. У току расправе фебруара 1911. године о Извештају Скупштинског одбора за контролу утрошка државног зајма од 150 милиона (од децембра 1909. године, од чега за војску 54 милиона), о предлогу министра војног и владе за накнадни кредит од 680.000 динара а од добијеног исто толико новца од продаје муниције, ради убрзања транспорта топова. Одбор је формиран на основу чл. 7 закона о наведеном зајму.

¹⁴⁸³ Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 592 – 603.

¹⁴⁸⁴ *СБНС*, 1910 – 1911, 10. II 1911, стр. 6.

¹⁴⁸⁵ Исто, ванредни сазив 1912, 11. јуни, стр. 42: "И познато је и Скупштини и народу да су под коалиционом владом у којој смо ми били чланови, те набавке вршиле са 30% јевтиније него под хомогеном владом у којој је баш и г. Путник био министар војни. Даље се, господо, успело то да се пошаљу на страну за комисије за набавке људи у чију се савесност није сумњало и за које је цела Србија могла гарантовати да су честити и поштени људи."

¹⁴⁸⁶ *Завршни рачун државних прихода и расхода*, 1913, стр. X.

Иначе министар војни потпуно се придржавао Закона о набавкама војних потреба из 1904. године (*СВЛ*, 1904, стр. 244 – 258) и наведеног закона о зајму, осим пропуста проузрокованог што се Одбор није на време састао, а што је широко и аргументовано оправдавао на седницама Народне скупштине.

Гојковић је изнео историјат овог предлога (подстицаје Одбора, ангажовање саветодавних тела и комисије које је образовао и др.¹⁴⁸⁷). Министарски савет му је на седници 4/17. IX 1910. одобрио предлог и наложио му је да одмах предузме надлежне мере за реализацију. Скупштински одбор сложио се са предлогом и решењем министра војног и Министарског савета, прегледао услове и рокове за лицитацију и писмено је све наведено усвојио након три дана. Овако је Гојковић учинио јер му је претходно председник Скупштинског одбора Коста Стојановић изјавио у име Одбора да то питање прво реши у Влади а затим да саопшти Одбору.¹⁴⁸⁸ Комисија за отварање и проучавање понуда поднела је извештај 28. X/11. XI а затим је начелник Артиљеријско техничког одељења написао реферат и предлог министра са којим је министар покушао да упозна Скупштински одбор 11/24. новембра, када је био од раније заказан састанак. Како се Одбор тог дана није сакупио а објављени рок завршетка лицитације је управо истицао (11/24. XI 1910), министар војни је изнео предлог на министарској седници наредног дана, обратио се председнику Одбора да одмах сазове Одбор и био је мишљења да ће Одбор усвојити предлог стручних органа¹⁴⁸⁹ а што је то већ постало принцип Одбора¹⁴⁹⁰. Министарски савет усвојио је наведени предлог тог дана усмено, а писмено наредног, 13/26. новембра, после седнице којом је председавао краљ. Како се Одбор састао 13/26. новембра, министар војни га је обавестио о предлогу и да је усвојен од Владе, изјавио им је да мора ићи на министарску седницу коју је затражио краљ а задужио начелника Артиљеријско техничког одељења да детаљније информише Одбор. Наредног дана министар војни је обавештен да се Ерхардова фабрика жалила да је Комисија погрешно израчунала укупну цену њене понуде за једну батерију топова, односно да је нижа за 200 динара од Крупове. Фабрика Шнајдер

¹⁴⁸⁷ Гојковић је изоставио подстицајну интерпелацију од 3. II 1910. године либерала Ж.

Рафајловића за набавку брдских топова – видети Прилог 5, табела 4, интерпелација бр. 14.

¹⁴⁸⁸ *СБНС*, сазив 1910, 9. фебруар 1911, стр.11.

¹⁴⁸⁹ Исто, стр. 15.

¹⁴⁹⁰ Исто, 8. фебруар 1911, стр. 4: "Одбор парламентарни, који је стао на гледиште да, не само не смета раду него да жури тај рад, стао је и на гледиште да не контестира стручно мишљење војних кругова ни у каквом питању; и до данас није се парламентарни одбор огрешио о тај принцип." – Р. Агатоновић.

је 15/28. новембра поднела отворену понуду са најнижом ценом, те је истог дана, на захтев министра војног, одржана министарска седница, Влада је остала при одлуци од 12/25. и 13/26. новембра и да се не обави нова лицитација због недостатка времена, него је наложила министру војном да захтева од Крупа да ту разлику у цени компензира. Влада је била на становишту да се брдски топови купе од немачких фабрика, које су производиле најбоље такве топове и да испуни обавезу из зајма од 150 милиона да набавке изврши и из Немачке, јер је Немачка под тим условом учествовала у давању дела зајма. Уједно је усвојено да се Народној скупштини поднесе предлог законодавног решења за кредит министру војном од 680.000 динара за додатне трошкове ради брже испоруке топова, а од износа које је Министарство војно зарадило од продаје муниције М.80.

На основу реферата начелника Артиљеријско техничког одељења од 20. новембра достављен је захтев Крупу да испоручи и неопходну додатну опрему, на што је Круп пристао, те је цена Крупове батерије постала најнижа (нижа за 75 динара од Шнајдерове). Тиме је министар војни и званично обавестио Круп да је његова понуда прихваћена али да ће се сачекати на потписивање уговора, док не прође кроз Скупштину предлог о изнетом кредиту. Ово је изнето истог дана на министарској седници.

Све што се дешавало у вези ове набавке од 14. XI до 20. XI/3. XII 1910. године министар војни обавестио је Скупштински одбор писмом од 25. XI/8. XII, који је Одбор примио након три дана. Међутим, Одбор се није оглашавао у вези овог писма до 29. I/11. II 1911. године, када је предлог о кредиту од 680.000 динара стављено на дневни ред Скупштине. "То одлагање ишло је само на штету нашег брзог наоружања, на штету брзог решавања овог питања а дало је само могућности, као што сте и сами видели, да се преко наше јавности развије велика агентска борба".¹⁴⁹¹

У току дискусија 8/19, 9, 10. и 11/24. фебруара опозициони посланици користили су податке из извештаја наведеног скупштинског одбора али и начињали многе друге теме да би нападали министра војног, стање у војсци и владу. Углавном је одговарао министар Гојковић, при чему је био преопширан и почео да губи концентрацију. Начинио је грубу грешку када је изнео: "Ја мислим,

¹⁴⁹¹ Исто, 9. фебруар 1911, стр. 17, из говора министра Гојковића. Шире: стр. 8 – 18.

господо, да је немачког посланика ово питање могло интересовати, поред осталог зато што има брата ђенерала у пензији у Ерхардовој фабрици."¹⁴⁹²

Председник Пашић је одмах објаснио да се сви амбасадори по дужности интересују да ли су њихови поданици добили лиферацију или нису.¹⁴⁹³ На наредној седници социјалистички посланик Т. Кацлеровић изнео је, поред осталог: "... Ја констатујем само то, да је немачки цар Виљем, као најјачи акционар Крупове фабрике, победио свога посланика Рајхенау-а, као крупног акционара Ерхардове фабрике..."¹⁴⁹⁴

Самосталци и радикали млако су штитили министра Гојковића¹⁴⁹⁵, док је надлежни министар финансија радикал С. Протић то чинио изразитије, док није немачки опуномоћени министар усмено протестовао код владе Србије.

Када је 15/28. фебруара настављен претрес о овом кредиту, опет је било напада од стране опозиционих посланика на Гојковића и добацивањем, те је он поднео оставку следећим речима: "... Ја сам из тога извео закључак: да би за интересе војскине, које сам вазда као прве имао на уму, било корисније да не дам више прилике да се на рачун кредита од 680.000 динара говори о војсци онако како је мени и сваком патриоти непријатно да слуша [...] Ја сам говорио а поједини посланици опозиције прекидали су ме[...] кад сам ја хтео да се пуноважним подацима оправдам, јер је јавност узела толико маха да ме је хтела пошто пото осумњичити[...] своје мишљење: да одобрење кредита одложите, а да се нареди друга лицитација, те да се изврши све оно што је потребно и да се једанпут то питање скине са дневног реда, те да се не даје могућности и маха онима који би хтели то да експлоатишу на штету војске. (*Гласови из опозиције: Врло добро*). И, господо, ја ћу после овога момента поднети оставку на министарски положај и благодарим."¹⁴⁹⁶

На питање председника Скупштине А. Николића да ли је смисао његових речи да повлачи предлог, Гојковић је одговорио: "...Ја сам изложио своје

¹⁴⁹² Исто, стр. 16.

¹⁴⁹³ Исто, стр. 18. како овај Пашићев говор није објављен у зборнику *Никола Пашић у Народној скупштини*, изнећемо цео други став говора: "Ја могу изјавити ово, да се уопште сви посланици, чији су поданици представници разних фабрика које учествују при лицитацијама, кад се ове држе, интересују да ли су ти њихови поданици добили лиферацију или нису. Они то чине по дужности."

¹⁴⁹⁴ Исто, 11. фебруар, стр. 9.

¹⁴⁹⁵ Разлог томе су и оштри напади опозиције на те две странке. Издвајам Р. Агатоновића: "Ми смо збиља осетили нешто, и то је ово: да самосталски клуб хоће да одржи овог министра пошто пото; а ми ћемо рећи и разлоге зашто то самосталски клуб ради." исто, 10. фебруар, стр. 9

¹⁴⁹⁶ Исто, 15. фебруар, стр.18.

мишљење и остављам Влади да цени". Председник Скупштине је поставио исто питање Влади, председник владе Н. Пашић је затражио кратак одмор и после њега изнео: "Пошто је г. министар војни изјавио у Народној скупштини да даје оставку зато, што је наишао од стране појединих посланика на такав отпор у томе предмету, то Влада сматра, да исти треба скинути с дневног реда, управо, Влада га повлачи, а оставља се новом министру војном да учини предлог према своме нахођењу."¹⁴⁹⁷

Влада М. Миловановића се крајем 1911. године писмено обавезала Влади Немачке да ће набавку 15 батерија извршити. Почетком 1914. године немачка влада је инсистирала на тој набавци а председник Министарског савета Пашић је избегао.¹⁴⁹⁸

Србија је 1910. купила два балона у Француској и у Нишу образовала Балонску чету. Затим је 1912. године купила и шест авиона, углавном двоседа (три *Vlériota* и три *Farmana*) и, када су они пристигли у Србију јануара 1913. године, оформљена је Аеропланска ескадрила у саставу новоназване Ваздухопловне команде. У њој су била и два турска авиона, заплењена приликом њиховог транспорта из Немачке за Турску почетком Првог балканског рата.¹⁴⁹⁹ Министарски савет је решењем од 28. IX 1912. године одобрио кредит од 500.000 динара за куповину наведених авиона у Француској, потребног прибора и за исплату страних пилота. Исплату је извршила амбасада Србије у Паризу. Међутим, ради дефинитивне ликвидације тог кредита Министарство војно је тражило преко МИД – а 6/19. II 1914. године од Амбасаде исцрпан преглед свих утрошака тог кредита са правдајућим документима. МИД је проследио тај захтев са објашњењем да су у Министарству војном загубљена раније послата наведена документа. Амбасада је послала преписе два своја писма за Београд из 1912. и

¹⁴⁹⁷ Исто, стр. 19.

¹⁴⁹⁸ Овако је то Пашић објаснио Посланству Србије у Паризу 19. II/4. III 1914. године: "Ради знања и сузбијања евентуалних разних интрига јављам вам да немачка влада сада тражи да испунимо обавезу коју је писмено дала влада покојног Миловановића односно куповине петнајест брдских батерија. Тога ради упутићемо једну комисију у Немачку под видом испитивања, а ако се не можемо ослободити дате обавезе ми ћемо набавити те топове у Немачкој само у том случају, ако од Немачке добијемо и потребан новац за набавку." – ДОСПКС, књ. VII/1, док. 250, стр. 384. Немачка је већ ради те набавке учествовала у давању зајма Србији 1909. године. Већ је наведено да је немачки цар Виљем био акционар Крупа и заинтересован за ту набавку, а свакако што би њему припао највећи део провизије. Не може се рећи да ли је то био или није био разлог што је до тада (1912 – 1914) цар често кочио Аустро – Угарску у њеним ратним намерама према Србији.

¹⁴⁹⁹ *Војна енциклопедија*, II изд., стр. 371 и 465; *Српска авијатика: 1912 - 1918*, зборник, Београд 19913.

1913. године у којима су били укупни прегледи трошкова и два оригинална рачуна а остала оправдајућа документа није могла јер их је раније послала и није направила дупликате.¹⁵⁰⁰

4.3.1.ђ Војне набавке у иностранству 1914. године

Овим набавкама је руководио Пашић или се сам ангажовао на њима. Како су француске фабрике касиле 1914. године са испорукама Војсци Србије а нове наружбе су се могле извршити тек кроз 4 – 5 година, или што је Пашић "Француску увредио што је учинио поруџбине Ерхарту са француским парам...",¹⁵⁰¹ те се Пашић обратио Министарству војном Русије 15/28. I 1914. године ради хитне набавке и/или позајмице наоружања.¹⁵⁰² Посланику Србије у Петрограду М. Спалајковићу у том послу помогао је пуковник (од 1918. генерал – мајор) Артамонов, руски војни аташе у Србији, који се тада тамо налазио и о томе је Пашића извештавао Спалајковић, као и да још нема одговора по свим захтевима од руског министарства.¹⁵⁰³ Када се Артамонов вратио у Београд, отишао је код министра војног Стефановића и упознао га је како је руска влада вољна да барем нешто учини од српског тражења у току године дана.

Пашић је дао задатак 15/28. II амбасадору Србије у Паризу да се споразуме са француским Министарством војним у вези њихове испоруке пушака у току две године а колико могу у трећој у вези претходне понуде (изјаве) српске владе и да се распита да ли би могли одмах изградити хаубице, опсадне топове и извештан број брдских топова. У то време у краљ Петар је

¹⁵⁰⁰ ДОСПКС, књ. VII/1, док. 187 и 345, стр. 316 – 317 и 493 – 494.

¹⁵⁰¹ Како је записао Жујевић у свом дневнику 1/14. XII 1914. – стр. 34.

¹⁵⁰² Писмо Пашића руској влади од 20. I 1914. године: "На Балканском полуострву још се све није стишало и умирило. Бугарска, Турска а са њима Аустро – Угарска нису задовољне са садашњим стањем и гледају користити се приликом, да би промениле утврђени поредак на Балкану.

Србија је учиниласве што иде у прилог мира, али и против њене воље мир може бити поремећен. Због тога се Србија, да би ослабила непријатељске намере поменутих држава, решила одмах после закључења мира допунити што пре може своје наоружање.

Ради тога она је покушала наручити 400.000 пушака и потребан број топова, који су јој недостајали. Али је она добила одговор од фабрике, да ће за израду тих поруџбина требати 4 – 5 година. Међутим, Србија треба да има до идућег пролећа најпотребнији број пушака и топова, с тога је српска влада принуђена умолити руску владу, да јој изда из царских магацина ниже поменути ратни материјал. Ако догађаји приморају Србију да употреби тај материјал, Србија ће у том случају исплатити Русији његову вредност; а ако га не би употребила, обавезује се вратити га онаквог каквог га је примила. Транспортне трошкове поднеће Србија.

Ова је молба нарочито хитна, због што се Бугарска журно наоружава, добијајући пушке и ратни материјал из војних магацина Аустро – Угарске.

Србији је пре свега потребан овај ратни материјал: 120.000 пушака, 24 пољски дугачки топови... 36 брдских топова најновијег система..... " – ДОСПКС, VII/1, док.615 и 661. О томе говоре и документа 246, 303,

¹⁵⁰³ ДОСПКС, књ. VII, св. 1, док.71, 246, 303, 615, 661.

француском амбасадору изразио жаљење што француске фабрике не могу да изврше испоруке српској војсци у захтеваном року.¹⁵⁰⁴ Након четири дана Пашић је послао телеграм амбасадору Србије у Паризу, којим га је упознао да је саопштио француском амбасадору у Београду, да се шаље српски официр у Париз ради потписивања уговора са француским министром војним о лиферацији 180.000 пушака у затраженом року, да преговара и о другим набавкама, а да ће остатак пушака Србија набавити у Енглеској.¹⁵⁰⁵

Министарски савет је 8/21 II решио да се коњи за војску набаве у Аустро – Угарској, министар војни је исти дан одредио комисију која би примала коње од лифераната и начелник Арт. – тех. одељења Министарства војног пуковник Светислав Н. Стајевић обратио се МИД – у "да изволи предузети потребне мере код аустроугарске владе, да се именованим члановима комисије не чине никакве сметње од стране аустроугарске власти за време докле се комисија тамо буде бавила, као што је био случај 1911. и 1912. године." МИД је затражио од Смајевића да јави у која ће места комисија боравити и упознала га са саопштењем аустријске владе од 1913. године по коме је требало да се сачека дозвола за путовање.¹⁵⁰⁶

Финансијска средства за набавке у току 1914. и наредне две године била су предвиђена изгласаним 5./18. јуна 1914. године, пред распуштање Скупштине, *Законом о ванредном кредиту за допуну наоружања и спреме војске* у износу од 122.823.866,83 динара (колико је, наводно, министар војни тражио), који износ би током три године оптерећивао државни буџет, односно, био део буџета. Радикалски врх је од краја 1913. године вештачки смањивао потребни војни буџет за 1914. годину - искључивао или смањивао ставке за набавке које би се вршиле по дотадашњој пракси. Тиме је део војних набавка он преузео. Законом је предвиђено да "Поруцбине материјала и спреме изложене у чл. 1 овог закона врши министар војни непосредном погодбом по претходном саслушању и решењу Министарског савета."¹⁵⁰⁷ Радикалски врх је обезбедио да његова већина у Скупштини веома брзо донесе овај закон, за непун месец дана. Значи, буџет за 1914. годину додатно је оптерећен за војне потребе са још око 41 милион, односно, предвиђен је војни буџет од око 101 милион динара. Пашић је већ од

¹⁵⁰⁴ Исто, док. 72, стр. 198.

¹⁵⁰⁵ Исто, док. 250, стр. 384.

¹⁵⁰⁶ Исто, док. 199, стр. 331 – 332.

¹⁵⁰⁷ Српске новине, 8. јуни 1914, стр. 1.

јануара 1914. године, или од раније, радио на овим војним набавкама преко своја два потчињена посланика на страни, којима је доделио 1. класу, и пензионисаног пуковника Дамјана Влајића, као свог саветника¹⁵⁰⁸, а затим и преко министра војног Д. Стефановића¹⁵⁰⁹, односно, искључио је друга лица и којима би по европским стандардима припадала провизија, иако би њему био највећи проценат. Зато је у наведеном закону, највероватније, унето да набавку врши министар војни непосредном погодбом и по саслушању па решењу владе, уствари Пашића. Изнето доказује да су уговори за набавку по овом закону потписани у Министарском савету још брже: 3/16. јула 1914. године, углавном, са француском фабриком Шнајдер¹⁵¹⁰, а пушке и од енглеске фирме, што је Пашић још у фебруару јавио изасланику у Паризу, што министар војни, који је претходних пет година командовао пешадијским пуком, није могао да постигне. По Закону (чл. 8) било је предвиђено да се књиговодство о утрошцима води у Главном државном рачуноводству. Међутим, министар финансија Краљевине СХС др К. Кумануди (тада члан Демократске странке а пре тога самосталац) у свом поменутом извештају о завршном рачуну за 1913. годину Народној скупштини Краљевине СХС 1922. године изнео је да је утрошак по том закону према књигама био 134.120,84 динара (до рата 1914. године) и да нема никаквих података о том утрошку.

По овом закону (чл. 1, ст. 2) требало је дати за артиљеријско и пешадијско наоружање и опрему 92,407.042 динара, по интендантској грани 21,225.565, по инжињеријској 7,191.259,83 и за завоје и лекарски прибор 2,000.000 динара (на

¹⁵⁰⁸ Дамјан Влајић је због очитих пропуста у корист француских фабрика предат суду са пуковником (генералом) М. Рашићем (Афера Рашић – Влајић), ослобођен је због недостатка доказа, који су били у Извештају Анкетног одбора за војску из 1909. године, и пензионисан је 1910. године.

¹⁵⁰⁹ Из самог текста Закона види се да је прво радикалски врх донео одлуку коју је затим предложио министар Стефановић: "Члан 1. По реферату министра војног од 9. априла 1914. године, а према одлукама Министарског савета од 10. марта и 1. априла тек. године, и решењу Министарског савета од 12. маја тек. године, Народна скупштина..." – СВЛ, 1914, стр. 533 – 534. Министар Стефановић је на министарској седници 11. априла записао: "У вези набавке видети шта ће се урадити у земљи а шта на страни из свих ресора. Наредиено Инж. тех. одељењу. Рок 1. V 1914." -АВИИ, к. 458, ф.1, док. 1. Види се да није имао потребе да записано пренесе Артиљеријско – техничком одељењу, које је било надлежно за набавку средстава у вредности преко 80% кредита. Види се и да није на време наредиено начелнику Санитетског одељења, који је касније дао приближну цифру од тачно 2 милиона динара само за завоје и лекарски прибор.

¹⁵¹⁰ Потписани су уговори за набавку 36 брзометних батерија, девет хаубичких батерија, 10 дугачких цеви 105мм, све са Шнајдером, уговор за куповину 200.000 пушака са енглеским Викерсом, уговор за набавку артиљеријске муниције са Ерхардом а остало је да се поручи још 100.000 пушака. – АВИИ, Поп. 3, к. 458, 1/1 (Бележница министра војног). Руска страна нудила је још толико пушака на позајмицу!

брзину дата цифра). Иако су балкански ратови указали на недовољне превентивне мере и недостатак средства за то и брзо избијање и ширење епидемија, руководиоци санитета у војсци били врхунски стручњаци (председник Санитетског комитета др Роман Сондермајер а начелник Санитетског одељења МВ др Сима Карановић, оба пуковника) нису предвиђени за куповину недостајући лекови а посебно вакцине, које нису произвођене у Србији. Није ни разматрана куповина или производња у Србији барем чутурица. Радикалски врх, који је имао, скоро, искључиву улогу у набавкама 1913 – 1914. године и правилно дао тежиште на наоружању, чија је трговина у Европи већ била разрађена и провизије се давале по аутоматизму, није имао самоиницијативног министра војног, који би, барем са својим потчињеним начелницима одељења и председницима стручних комитета (министрова саветодавна тела) студиозније анализирао потребе војске не само са санитетским материјалом, него и другим, укључно и инжињеријским.¹⁵¹¹

4.3.2. Снабдевање војске у земљи и министри војни

Улога министра војног при снабдевању војске из земље била је основна, али је део његових надлежности 1904. године (новим законом о набавкама војних потреба) пребачен на команданте дивизијских области, посебно у вези исхране људства и стоке, што се узело у обзир и 1910 – 1911. године по Закону о државном рачуноводству.¹⁵¹² Међутим, због ограничавања величина војних буџета, министри војни и финансија су се довијали тако што су у финансијском закону предвиђали додатни потребни новац за исхрану, сматрајући да се он не може одбијати а често су као извор тог новца наводили уштеде.

Држава је набављала оружје, оружни прибор и муницију за све позиве, осталу ратну опрему само за први позив, а за осталу народну војску набављала се униформа и спрема о трошку обвезника, сем сиромашних (који су плаћали мање од пет динара непосредног пореза), којима је униформу куповала општина (ЗоУВ, чл. 71, а о осталом снабдевању чл. 72 – 73).

Када је ступио на снагу Закон о државном рачуноводству 1911. године, било је мањих нејасних питања, која су одмах разјашњена (плаћање такси,

¹⁵¹¹ Навео сам да је министар Стефановић 11/24. априла затражио списак потреба од начелника Инжињеријско – техничког одељења са роком од 20 дана а овај у потребе није уврстио ашовчиће, којих је војска имала око 68.000 за око 300.000 војника, није имала ни једне маказе за сечење жице, и др.

¹⁵¹² Систем снабдевања у српској војсци дат је у: *Први балкански рат*, књ. 1, стр. 216 – 219 и 225 – 227, а у тези ћу дати само допуне политичке природе.

ослобађања од пореза и сл).¹⁵¹³ Међутим, код појединих већих војних лицитација, које је одобравао Министарски савет, уочена су ситнија неслагања у записцима са Законом, те је министар војни Степановић издао опширан распис у вези одржавања лицитације и састављања записника са њих (код времена одржавања лицитације да се унесе и час, да је на зиду био окачен текст чл. 86 – 98 Закона и др.).¹⁵¹⁴ Августа 1911. године министар финансија је "објаснио" а министар Степановић наредио да команде и војна надлештва примају као кауцију при јавним надметањима и акције Извозне банке¹⁵¹⁵ (председник њеног управног одбора био је тада самосталски првак М. Драшковић). Како су се по оба закона огласи или објаве за војне набавке објављивале у *Српским новинама*, министар војни поновио је 1913. године да огласне таксе плаћа Економско одељење МВ и да се преко њега таксирани огласи достављају Државној штампарији.¹⁵¹⁶ Лиферанте, који се нису придржавали закона или правили друге пропусте, министар војни је решењем искључивао из свих војних набавки, најчешће на три године. Таквих је случајева било, просечно три годишње.

Да је снабдевање војске било и политичко питање, види се и према броју поднетих интерпелација и писмених питања на министре војне – преко 60 (Прилог 5, табеле 2, 3 и 4). Шест интерпелација поднето је у вези набавке наоружања и муниције из иностранства а остале у вези снабдевања из земље храном, одећом, опремом, дрвима, зградама и др. Сви подносиоци су били посланици опозиције, осим четворице у вези касарни ради премештаја команди и јединица, што је делимичан индикатор да су лиферанти из владајућих партија били у предности а један такав доказани случај изнећу у даљем тексту. Било је захтева да се испитају све лиферације до 1904. године при чему је наведено 16 негативних случајева.¹⁵¹⁷ Претходно је тражено да се из војних магацина врати униформа за резервисте I позива београдског и смедеревског округа, коју су ти окрузи купили 1893. године, а требала им је да снабдевају своје сиромашне резервисте осталих позива.¹⁵¹⁸ Министар војни Андрејевић је на то пристао и такав прелазак на дневни ред једногласно је прихваћен, па су се јавили и други

¹⁵¹³ *СВЛ*, 1911, стр. 101, 583 – 584, 606 – 607, 608,...

¹⁵¹⁴ *Исто*, стр. 499 – 500.

¹⁵¹⁵ *Исто*, стр. 456.

¹⁵¹⁶ *Исто*, 1913, стр. 486.

¹⁵¹⁷ Прилог 5, таб. 4, ред.бр. 2

¹⁵¹⁸ *Исто*, ред. бр. 1.

посланици, и из владајуће радикалне партије, да се и њиховим окрузтима врати униформа. О томе је одбијено да се дискутује јер није било обућваћено интерпелацијом.¹⁵¹⁹ Било је интерпелација и писмених питања што су војне радионице за израду одеће и обуће имале дуже прекиде у раду а радници примали плату,¹⁵²⁰ зашто држава не снабдева резервне официре униформом,¹⁵²¹ прима се од лифераната лоша чоја, одбијене опанке примила друга комисија¹⁵²² и др. Да су опозициони интерпеланти били у праву показали су већ догађаји у току зиме 1912/13. године, када војници појединих дивизија нису имали шаторска крила, шињеле, били боси и др.

Највише су изношени случајеви набавки хране: зашто се војници ангажују на производњи поврћа и воћа а у војсци су због обуке; о пријему некавалитетних намирница (брашно са песком 1908. године), буђавог хлеба, полупоквареног меса; неплаћању или различитом плаћању реквириране пшенице и др.¹⁵²³ Упркос кажњавању појединих војних комисија, искључивању лифераната из набавки, овакви пропусти су настављани и у току Првог светског рата а виновници чак напредовали у време Краљевине СХС. Залагали су се посланици и за развој коњарства у војсци и земљи, интензивније од 1905. године,¹⁵²⁴ а коњи се увозили из Аустро – Угарске 1911 – 1914. године. Захтевана је замена исцепаних војних застава 1905. године.¹⁵²⁵

Министри војни давали су одговоре на око половину наведених интерпелација, углавном у смислу да ће испитати случајеве, да су предузели мере или су негирали неисправности. Неколико пута су интерпеланти предлагали да се официри не укључују у комисије за пријем робе јер за то нису школовани (недовољно познају квалитет примане робе) а често се при томе њихов углед (част) угрожава. Министар војни Степановић донео је 1/14. II 1911. године опширно наређење о избору чланова комисија за пријем робе (основно да буду школовани или на други начин оспособљени да процењују примане предмете, и понављене су дужности руковалаца и наредбодавалаца).¹⁵²⁶ И министар војни Д.

¹⁵¹⁹ *СБНС*, 1903, 17. јануар 1904, стр. 1191.

¹⁵²⁰ Прилог 5, таб. 3, р.б. 2, 5, 8, 9, 32.

¹⁵²¹ Исто, р.б. 23.

¹⁵²² Исто, таб. 4, бр. 17.

¹⁵²³ Исто, ред. бр. 8, 11, 12 (брашно са песком и рђаво месо од стране Прве београдске банке), 18 – 21, 25, 33 – 35.

¹⁵²⁴ Исто, бр.5, 10, 22.

¹⁵²⁵ Исто, бр.4.

¹⁵²⁶ *СВЛ*, 1911, стр. 117 – 118.

Стефановић, је у ишчекивању напада Аустро – Угарске јула 1914. године издао строго наређење о војним набавкама при чему је подвукао да у комисије "увек одређивати државне чиновнике."¹⁵²⁷ Упркос томе, дешавале су се много крупније злоупотребе у војним набавкама.

У вези набавки дрва за војску издваја се случај закупа државне шуме "Добра" од закупаца а директно од стране Министарства војног 1906. године, када је министар војни постао Р. Путник, а претходни су то одбијали, посебно Сава Грујић. Група самосталских посланика поднела је у вези тог случаја интерпелацију на председника Министарског савета и министра војног 13/26. XI, па 23. XI/6. XII 1906, а одговарано је 28. VI/11. VII 1907. године (прилог 5, таб. 4, бр. 7).¹⁵²⁸ Интерпеланти су оптужили председника МС Н. Пашића за злоупотребу положаја ради спасавања из стечаја због других послова свог страначког пријатеља и одуживањ државним парама а Путника што је у томе саучествовао. Министар Путник је у свом писменом одговору изнео низ оправдања што је Министарство војно купило експлоатацију шуме у сопственој режији, али се уочавале поједине нелогичности и грешке у рачунима. Интерпеланти су износили јаку аргументацију за своје оптужбе, посебно М. Драшковић, који је и вређао Путника,¹⁵²⁹ и предложио прелазак на дневни ред формирањем анкетног одбора и раскидањем уговора о експлоатацији шуме. Настала је дужа полемика у којој су изнети драгоцени подаци о експлоатацији шума у Србији. Радикалска већина гласањем је одбила предлоге интерпеланата. Путник је сам себе још једном демантовао, када је 21. VIII/3. IX 1907. године донео пропис о експлоатацији шуме "Добра", у којем је, поред осталог, предвидео највише додатке који су икада били у српској војсци нижим административним чиновницима, подофицирима и војницима, ангажованим у наведеној експлоатацији, због хабања одеће и обуће.¹⁵³⁰ Пре би то била стимулација за већа напрезања, јер није било довољно дрва за грејање војника 1906, 1907, 1908.

¹⁵²⁷ *СВЛ*, 1914, стр. 668.

¹⁵²⁸ *СБНС*, 1906, стр. 1068, 1275, 4617 – 4642.

¹⁵²⁹ *Исто*, стр. 4628: "...одговорност за Добру, коју данас сноси сам министар војни, примите и поделите са њим и ви, господо из већине. Г. министар војни није ни о чему драгоцен. Он не заслужује обзира ни као војник, ни као министар, ни као стар човек. *Подпредседник Милош Ф. Ђосић* – Г. Драшковићу, немојте вређати г. министра војног. *Милорад Драшковић* (наставља) – Он не заслужује обзира ни по својој слабој вољи, ни по својој слабој интелигенцији, ни по свом безумном раду."

¹⁵³⁰ Управнику 1500, благајнику 720 (нижи адм. чиновници), нареднику 360, поднареднику 300 и петорици редова по 180 динара годишње, иако су ови последњи добијали и замењивали униформу. – *СВЛ*, 1907, стр. 571 – 574.

године – према критикама народних посланика. Тиме је ставка из његове одбране у Скупштини: "Административни и режиски трошкови (одржавање пруга и шумских путева, плата и додаци режиском особљу, канцеларијски и остали ситни трошкови) износиће око 15.000 дин. годишње." Међутим, само плате и додаци запослених достигли су тај износ. Посланици су указивали да се пруга или барем један њен део треба премештати у непосечену шуму и/или додати знатне износе за утоваре, превоз, претоваре дрва и друго зашто је комисија Министарства војног проценила износ за куповину експлоатације шуме два пута мањи него што је уговорен. У време склапања уговора, који је потписао Пашић као заступник министра војног, Путник је утицао и на топовску комисију да се купе топови, како је планирала радикалска влада, за шта су ка самосталци жестоко критиковали. Расправа о овој интерпелацији била је у време једног од најжешћих радикалско – самосталских сукоба.

Када је у Нишу изграђен Пастеров завод, започело је у Србији лечење од уједа бесних паса и израда анималне лимфе за вакцине против дечјих богиња 1/14. I 1901. године. Планирано је тада да Завод прерасте у државни бактериолошки институт, али је он основан тек у Југославији.¹⁵³¹ Како се током 1905. године израдила анимална лимфа слабијег квалитета, МУД ју је почео поново куповати у Будимпешти. Због тога је посланик др Ахило Михаиловић, срески лекар, поднео интерпелацију на министра војног 23. III/5. IV, при чему је оптужио и управника Завода да запоставља дужност зато што је био један од оснивача приватне болнице за физикално лечење, а министар Путник одговарао 4/17. VII 1907. године.¹⁵³² Путник је прво изнео да је погрешка што је тај завод основан у Нишу а не у Београду и као војни, за шта је окривио экс краља Милана Обреновића. Изнео је податке да је завод био више потребан грађанству него војсци и да треба да пређе под МУД. Пропусте у справљању лимфе 1905. године оправдавао је налазима комисије и извештајима из дивизија, које је захтевао тадашњи министар пуковник В. Антонић и изнео мишљења страних стручњака да се може десити да израђена лимфа буде слабије активна због објективних разлога. Бранио је и управника завода што обавља приватну праксу јер то није било забрањено а није од Санитетског одељења МУД – а примио никакве притужбе против њега. Радикали су критиковали интерпеланта што је његова

¹⁵³¹ А. Недок, *Балкански ратови 1912 – 1913. Рад српског војног санитета*, Београд 2012, стр. 40.

¹⁵³² *СБНС*, 1906, 1907, стр. 3939 и 4828 – 4832 (Прилог 5, таб. 3, бр. 10).

странка (Самосталсна) искористила један пропуст и одмах почела да врше набавке у иностранство. Изнето је да у заводу, чији је буџет био 5.000 динара, поред управника, раде само један лекар секундарац и два војника болничара (војници израђивали лимфу – вакцину!). Никола Узуновић је захтевао да завод остане у Нишу јер је нишка општина дала за њега плац и 70.000 динара а држава само 17.000 за његову изградњу и предложио да се заводу више помогне и да пређе у МУД. Изнео је и да се посланик Михаиловић укључио у тадашњу крупну свађу нишких лекара. Међутим, дискусија је завршена тиме што је интерпелант изјавио да је задовољан одговором. О том заводу било је и наредних година дискусија у вези буџета и расправљало се о његовом преласку у МУД.¹⁵³³ Међутим, није ништа урађено, чак и после балканских ратова, када су се увиделе крупне негативне последице невакцинисања против тифуса и колере¹⁵³⁴, а што се осветило и у Првом светском рату.

Грађевинско снабдевање по чл. 73 Закона о устројству војске предвиђено је било да се обавља о народном трошку, односно по разрезу од 5% од непосредног годишњег пореза; да разрез за тај циљ наређује министар финансија по одобрењу Народне скупштине; за добровољни прирез округа, срезова или општина одобрење да даје Министарски савет а наређује министар војни и др. Међутим, неуставни указ о том прирезу за 1904. годину од 5/18. XII 1903. године премапотписао је министар војни М. Андријевић, позивајући се на чл. 73 ЗОУВ и договор са Државним саветом¹⁵³⁵ Одмах после тога посланици опозиције су поднели интерпелацију на министра војног па на министра финансија зашто је расписан тај прирез супротно члану 118 Устава¹⁵³⁶ (Прилог 5, таб. 2, бр. 3 и 4) а на основу по њима неважећег ЗОУВ, у чему су у том делу интерпелације погрешили, јер је члан 73 Закона био у сагласности са чл. 118. Устава. На ову интерпелацију није било одговора.

¹⁵³³ Понављамо дискусију од 8. III 1908. године, када је Путник изјавио да треба да се споразуме са начелником војног санитета, па са МУД -ом, односно начелником грађанског санитета и, ако може да се одмах пребаци Пастеров завод у састав МУД –а, да се то учини а буџетирање да се врши према одобреној позицији из војног буџета.

¹⁵³⁴ У току експлозивне епидемије колере 1913. године разболело се око 13.500 војника и официра, а од тога умрло око 5.500. У тимочкој дивизији II позива, где су војници вакцинисани грчком вакцином, разболела су се само три војника од којих је један умро.

¹⁵³⁵ *СН*, бр. 280 од 10. децембра 1903; *СВЛ*, 1903, стр. 958.

¹⁵³⁶ Чл. 118, став 1 Устава: "Без одобрења Народне скупштине не може се никаква пореза, нити општи државни прирез установити, ни изменити."

Постојеће касарне за војску сазиране су у време краљева Обреновића или завршене почетком 20. века, када су последње 7. пешадијског пука у Београду и две у Нишу. У периоду наше теме грађени су објекти за барутану у Обилићеву, допунске зграде за ВТЗ у Крагујевцу, шупе и штале за новонабављена артиљеријска оруђа, поправљане и дограђиване неке постојеће, неколико караула и др. У већини касарни круг није био поплочан те су велико блато или прашина задавали муке војницима и нижим старешинама. Чак цео 18. пешадијски пук цело време је логоровао на Бањици а официри су добијали дневнице, годишње око 30.000 динара.

Најзначајнији изграђен објекат у периоду ове теме био је комплекс зграда београдске војне болнице (Дунавске, Главне, старог ВМА), састављен од четири једносратне и шест приземне зграде (1906 – 1909. год.).¹⁵³⁷ Највећим делом градња је финансирана из ванредних кредита. Савремена двосратна зграда за Хируршко одељење Нишке војне болнице изграђена је 1902. а освећена 1905. године али није била употребљива због мање погрешке у вези прокишњавања и штете од киша су постојале све веће. Због тога је посланик Р. Агатоновић поднео 14/27. VI 1907. године писмено питање министру војном Путнику (Пр. 5, таб. 3, бр. 11). Убрзо после тога зграда је пуштена у рад.¹⁵³⁸ Издваја се и интерпелација на министра Путника 7/20. XI 1906. године што је пуковска окружна команда (ПОК) из Туприје премештена у Параћин. Интерпелант је одустао од одговора јер је Путник о том догађају говорио током расправе о буџету, али није негирао да је то учињено по налогу радикалног врха. Пашић је то премештање обећао у Параћину током предизборне кампање.

Скупштински анкетни одбор о војсци из 1907 године констатовао је, поред осталог: "Чудним начином ово је питање о војним зградама у нас врло запуштено, а ми у том погледу не стојимо ни мало добро." Констатовано је да у постојећим касарнама може се сместити 18.315 војника а ако би се збијено смештали војници на рачун њиховог здравља – 26.646. Одбор је видео "решење" да се један број канцеларија претвори у спаваонице. Напомињем да је чета или две тада имале једну канцеларију. Затим: "Тешкоћа је у томе што се потреба ова није поступно и разумно, економно подмиривала, него је остављено да потреба

¹⁵³⁷ Шире: А. С. Недок, *н.д.*, стр. 41.

¹⁵³⁸ А. Недок у *н.д.*, стр. 41 наводи да је Хируршко одељење почело са радом 1906. године и највеће заслуге за зидање његове зграде придаје екскраљу Милану.

ова порасте тако, да би сад требало одједанпут велики број грађевина подизати, зашто је потребна опет велика финансијска жртва од неколико милијуна динара." Изношено је да прво треба да се реши локација трупa, а то је скоро потпуно већ било решено, да се одабере тип касарни и хваљен је павиљонски, да градњу касарни преузме Министарство грађевина и друго, што је само одуговлачило решење проблема. Једини конкретан предлог Одбор је дао да се прода војно земљиште у центру Београда (Мањез и др) и да се на периферији града подигне касарна, и да се одобравају ванредни кредити за војне грађевине. Главни начин решења тог проблема неколико пута одбор је изнео у позивању мањег броја војника, односно, колико се може сместити у касарнама.¹⁵³⁹ Било је и других неодговарајућих констатација, нпр. : "...непаметан рад војне управе" а заборавиле су се предходне скупштинске дискусије приликом одговарања министара војних на интерпелације у којима су радикали износили да не треба трошити паре за касарне, кад има пречих потреба, како је за време краља Милана вршен притисак на народ да се касарне подижу како би његови шпекуланти – предузимачи узимали веће износе новца и др. Поједини радикали су износили потребу изградње здравих касарни за војнике "јер су они синови нашег народа, они су дика наша и понос наш (Живо одобравање)."¹⁵⁴⁰

Интерпелације и писмена питања у вези грађевинског снабдевања постављали су и посланици владајућих партија (Прилог 5, таб.2). Из табеле се види да је градња касарни била интензивнија за време краљева Обреновића. Чак пет пута (20% од свих у табели) је тражено да се изгради касарна, односно, смести један пук у Топличком крају и да је нешто новца народ прикупио, што је била оперативно – стратегијска потреба, коју је признао и министар војни Антонић и одговорио да нема новаца.

Министар војни Живковић искористио је прилику 1909. године да се купе за око 360.000 динара два већа плаца на Бањици, која су и данас неопходна војсци, склопио уговор, али се није у свему поступило по прописима, у

¹⁵³⁹ Закључак Одбора по овом питању гласи: "Од овог стања ваља поћи и при одређивању годишњег броја војника који под заставом ваља сада држати, па га поступно, према подоигнутим зградама новим, пети и увеличати до цифре коју допушта финансијска снага земље." – *Извештај Скупштинског анкетног одбора*, стр. 15

¹⁵⁴⁰ Прота Милан Шкорић – *СБНС*, 1903, стр. 1200.

Скупштини одбијен кредит за тај износ,¹⁵⁴¹ али су ипак плацеви купљени 1911. године.

Министар војни пуковник М. Мариновић је одмах после потписивања зајма од 150 милиона (децембра 1909. године) затражио кредит од 26.000.000 динара за грађење касарни.¹⁵⁴² То није могло тада бити прихваћено у влади и поднео је оставку, као и због недовољног војног буџета.

*

Војска је уочи балканских ратова била снабдевена модерним наоружањем и опремом: брзометним топовима и хаубицама, митраљезима, ескадрилом борбених авиона, средствима везе, хируршким приборима и другим средствима која су купована из иностранства новцем из зајмова. Министри војни су имали, претежно, техничку улогу при набавкама из иностранства. У току набавки тих средства, у већини случајева било је пропуста, чак и у губљењу новчаних докумената. При набавкама у земљи, у којима су министри војни имали основну улогу, такође је било пропуста. Посланици опозиције су подносили интерпелације на министре војне, на које, или нису одговарали, или обећавали предузимање мера. Министри војни су у просеку по три лифераната годишње искључивали из свих набавки за војску због злоупотреба. Како је Радикална странка све више јачала своју власт у држави, лиферанти - њени припадници, све више су вршили злоупотребе, посебно од 1914. године, када је министар војни Д. Стефановић наредио да се за чланове комисија за пријем робе искључиво одређују државни чиновници.

Недостајало је много битног материјала, посебно за заштиту здравља војника, било да су се требали куповати у иностранству или производити у земљи. Недостајала је зимска одећа и обућа, шаторска крила, средства за личну хигијену (чутурице за воду, на п), завоји, лекови, вакцине, ашовчићи и секирице за утврђивање или прављење личних скровишта, ... Тако је једино Србија у

¹⁵⁴¹ *СБНС*, 1910 – 1911, књ. III, додаток белешкама од седнице 26. I 1911. године – *Извештај Финансијског одбора о Предлогу закона о буџетским вирманима и накнадним и ванредним кредитима у 1910. години и ранијим буџетским годинама*; 4. II 1911, стр. 6-8; 10. II 1911, стр. 6.

¹⁵⁴² *СБНС*, 1909 – 1910, стр. 1003, 1077; Д. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 601.

балканским ратовима имала три санитарска воза (вагони опремљени у болничке собе), а већина војника није имала најнеопходнија наведена средства за заштиту здравља. Каква је била брига о здрављу војника види се и у мирнодопском периоду, када за њих није изграђена ни једна касарна, а били су пренатрпано смештани у постојећим, од којих су неке биле и влажне а једна пук цело време је логоровао.

4.4. Министри војни и Официрска задруга

Официрска задруга била је облик самоорганизовања официцира и војних чиновника ради што повољнијег и јефтинијег снабдевања униформом и другом прописаном опремом, да својим посредовањем олакша подмирење и осталих потреба и да системом штедње створи могућност члановима за што јевтинијим кредитом у новцу. Чланство наведених активних припадника војске било је обавезно а од 1905. године, могли су то бити, по својој жељи и пензионисани и резервни официри. Ова обавеза се наметнула ради бројности и јединствености за остварење њених наведених циљева.¹⁵⁴³ Основана је по *Правилу службе*, део I, тачке 432 – 434,¹⁵⁴⁴ и, пошто је обављала и привредну активност, и по Закону о устројству Министарства народне привреде из 1883. године, тачка 2, став 2. Зато су Правила официрске задруге из 1889. године и његове измене и допуне одобравали министри војни и народне привреде.¹⁵⁴⁵ Садржај Правила је био, претежно, демократски, али су се морали поштовати и захтеви војних прописа. Тако при избору за делегате збора или чланове управних тела у случају да два кандидата добију исти број гласова, изабран је старији по чину или рангу. Новчана учешћа чланова одређивана су према чину и платама, односно, према

¹⁵⁴³ М. Милићевић, *Официрска задруга Краљевине Србије*, у: *ВИГ*, 1 – 2/2003, стр. 117 – 120. Аутор је објавио историјат и део рада Задруге, али није и многа битна питања, посебно, која су била везана за политику.

¹⁵⁴⁴ Тачка 432: Официри, који би хтели ма под којим видом и ма у каквом циљу да саставе неко нарочито удружење, морају претходно надлежним путем добити у начелу дозволу војног миистра. При тражењу дозволе излажу циљ удружења и основе његовог уређења. Т. 433: По добијеној дозволи, официри се скупљају ради избора одбора за израду правила, која подносе војном министру на одобрење преко председника одбора. Т. 434: Тек по коначном одобрењу предложених правила, дакле и само удружења, ово се може образовати и свој рад отпочети, придржавајући се постојећих војних прописа. Т. 436: Уколико ће такво друштво стајати у вези са другим војним и невојним друштвима, мора се јасно казати у правилима.

¹⁵⁴⁵ Како су се измене и допуне Правила из 1905, 1906, 1908. и 1909. године објављивала у *Службеном војном листу* у целом тексту правила, стиче се утисак да су тада доношена нова правила. Измене и допуне доношене су и 1904, 1907. и 1911. године а што је погрешно изнето и у н.ч., стр. 113.

могућностима, али по томе и величина позајмице. Измене и допуне, које је доносио збор Задруге, нису биле крупније природе а издвајају се оне из 1908. године у вези једеноставнијег избора делегата за збор Задруге. Тада је предвиђено да се најстарији официри у својој категорији бирају за делегате по редоследу.¹⁵⁴⁶

Сваке године су сазивани контролни, односно, ванредни зборови Задруге а претходно су објављивани биланси Задруге (нпр: 1912. године Рачун изравњања и Рачун губитака и добитака.¹⁵⁴⁷

Држава је материјално помагала Задругу. Тако је из неутрошеног дела зајма из 1909. године, Задруга добила кредит од четири милиона динара 1911. године а 3,3 у 1912. Увођење нове униформе 1908. године оптеретило је чланове али и Задругу, тако да је она 1909. године забележила мањак од 360.000 динара.¹⁵⁴⁸ Престолонаследник Александар, као главни инспектор војске, поклатио је 10.000 динара Задрузи за бањски фонд, како би болесни официри, "који су иначе слабијег материјалног стања, могу (могли – прим. В.И.) посећивати наше лековите бање,..."¹⁵⁴⁹

Рад Задруге био је изложен критици јавности. То је најаргументованије чинила независна војна штампа, али ју је и бранила Задругу од неоправданих напада грађанске штампе. Тако је и у *Трговачком гласнику* било захтева да се Задруга укине а да официри слободно наручују, по тржишним законитостима, униформу од приватних произвођача и продаваца, односно, да поново буду изложени проблемима који су постојали пре њеног оснивања.¹⁵⁵⁰

Најкрупнији политички догађај у вези Официрске задруге настао је када је влада одлучила 3/16. марта 1914. године да испита њено пословање, јер је председник руске владе В. Н. Коковцов пре два месеца известио Пашић да Задруга дугује Међународној трговинској банци 3,728.000 франака за кредит који јој је гарантовала руска влада 1910. године, те је тражила да влада Србије исплати дуг (према верзији владе). За испитивање финансијског стања

¹⁵⁴⁶ У пешадијским пуковима дивизијске области четири делегата су бирања тако што је прво одређен командант првог пука, па најстарији командант батаљона, па најстарији командир чете и најстарији водни официр. При следећем избору бирањем је командант другог пука, итд. – чл. 24 Правила (СВЛ, 1908, стр. 546; 1909, 443).

¹⁵⁴⁷ СВЛ, ..., 1911, стр. 182, 1912, стр. 239.

¹⁵⁴⁸ М. Милићевић, н.ч. стр. 118 – 119.

¹⁵⁴⁹ СВЛ, 1911, стр. 519 – 520.

¹⁵⁵⁰ Издвајамо и писања о Задрузи у листу *Војска*: бројеви из 1904: 10, 16, 17, 20, 40, 50; 14/1905; 23/1906, с обзиром да га М. Милићевић у н.ч. није споменуо.

Официрске задруге влада је одредила комисију од лица из министарстава војске и народне привреде. Извештај комисије, поднет крајем марта, влада је објавила у *Самоуправи* 26. априла. Главни налаз се састојио у открићу мањка од 720.000 динара. Руски војни изасланик пуковник Артамонов имао је обавештење да је управник задруге Чедомиљ Јовановић, пријатељ завереника, употребио новчана средства те установе за "патриотске великосрпске сврхе", за помагање *Пијемонта* и за друге политичке акције; неки од исплатних налога били су, наводно, издати у сагласности с војводом Путником, а неки, такође наводно, и са одобрењем престолонаследника Александра.¹⁵⁵¹

Међутим, у литератури у вези овог питања, превиђени су и други моменти из рада Задруге. Увођењем нове униформе 1908. године официрима су повећани лични расходи а приватни добављачи подигли су јој цене. Како су се дуговања официра повећала и због других разлога и били плен зеленаша и других поверилаца а Задруга финансијски позитивно пословала, одлучено је да им Задруга даје позајмице на две године ради измирења дуговања у грађанству, а што је једно време била пракса Управе фондова за неке категорије сиромашног становништва (да сељаци не продавају имања ради отплате дугова и друго). За официре неисплаћени дуг имао је за последицу кажњавање губитком чина, тиме и посла. Друго, јавно дуговање официра код приватних поверилаца сматрало се да може имати негативних последица по углед и ауторитет старешина и војске у целини, као и да се види колико је официрски кадар укупно задужен, те је од 1910. године предвиђено *Правилником о кредитовању чланова Официрске задруге* из 1905. године да њихово задуживање код Официрске задруге може бити познато само војсци, односно да само она може имати увид у задуживања својих чланова ("Сва решавања по новчаном одсеку тајна су..."). Ратови 1912 – 1918. године пореметили су а затим и угасили пословање Задруге 1915. године. Фебруара 1913. године чланство је обавештено да због нередовног слања новчаних улога Задруга не може да ради. Наређено је да се уплате одмах обаве, јер би, у противном, следило отпуштање радника.¹⁵⁵²

Радикалски врх је октобра 1913. године преко *Самоуправе* више пута запретио уреднику *Пијемонта* Б. Божовићу и управнику Задруге Ч. Јовановићу

¹⁵⁵¹ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 184 – 185, док је текст на страни 186. погрешан - да су црнорукци одмах 27. априла одржали конференцију задруге! и друго.

¹⁵⁵² М. Милићевић, *Официрска задруга Краљевине Србије*, стр. 117 – 120. Аутор уопште није споменуо овај битан догађај из 1914. године.

зато што су "потерали лисицу, али ће истерати курјака. То им ми јамчимо."¹⁵⁵³ Наиме, *Пијемонт* је почео жешће да критикује Радикалну странку, жешће од осталих странака 5. IX. 1913. године. *Самоуправа* их је прво упозорила 5. X 1913. године (стр. 2, чланак *Пијемонтове жалопојке за генералом Мишићем*: "...То није у *Пијемонтовом* интересу. Препоручили бисмо му да се окане оне блесасте кампање противу радикала и да престане истицати себе као некаквог заточника официрског кора и војске..." - стубац 3) а након четири дана озбиљнију горе изнету претњу, као и "Покушао је (*Пијемонт* – прим. В.И.) само да брани оног Ђосавог Чеду, који већ неколико година наноси моралну и материјалну штету Официрској задрузи и који се брине за издржавање *Пијемонта*...Ми смо још у напред свратили пажњу господи да ту никакву одбрану и не покушавају..."¹⁵⁵⁴

На незаконите поступке владе (финасијску контролу у војним јединицама и установама могле су да врше Главна контрола, скупштински анкетни одбори и комисије које одреди министар војни или Задруга, а не владине), суспендовање управника Задруге, што је било искључиво право Одбора, већина чланова Главног одбора Официрске задруге поднела је оставке 17/30. марта. О томе је председник тог одбора писмом од 20. марта известио министра војног, који је својим наређењем од 1/13. априла прогласио оставке неважећим и на основу чл. 44 и 48 *Правила Официрске задруге* сазвао збор делегата за 27. IV/10. V са дневним редом: "1. Избор деловође збора и два члана за потпис записника; и 2. Избор чланова Управног и Надзорног одбора."¹⁵⁵⁵ Иначе, Главном одбору истекао је мандат, али је погрешно што није фебруара расписао збор чланова Задруге ради избора новог. Такође, ни министар војни није извршио своју обавезу, после пропуста Главног одбора, да у првој половини марта сазове збор који се требао састати крајем марта.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵³ *Самоуправа*, бр. 232 од 9. X 1913, стр. 1, на крају чланка *Брљивом директору "Пијемонта."*

¹⁵⁵⁴ *Исто.*

¹⁵⁵⁵ *СВЛ*, 1914, стр. 299, а на стр. 305 – 306. штапан јеу рубрици *На знање* чл. 23 *Правила Официрске задруге* по којем је одређен број делегата из свих јединица и установа војске – укупно 44.

¹⁵⁵⁶ "Главни одбор позива редовно збор у другој половини месеца фебруара сваке године, а сам се збор обавља у марту месецу сваке године. Ако Главни одбор не би сазвао редовни збор у том времену, онда га позива министар војни у првој половини месеца марта и он се има састати до конца истог месеца... О сазиву збора свагда се морају претходно известили министри: војни и народне привреде." – чл.29, ст. 2 и 5 *Правила Официрске задруге.*

Изнето је да је пензионисање генерала Поповића изазвало велико незадовољство код официра. Генерал Поповић, по пензионисању дошао је у Београд, уручио министру војном свој предлог да се Уредба о приоритету повуче, због чега је и два пута код краља примљен, изабран је једногласно од делегата официра свих јединица, установа и гарнизона на њиховом збору 27. IV/10. V за председника Управног одбора Официрске задруге (војвода Путник за председника Надзорног одбора уједно, као најстарији и за председника Главног одбора). Следећег дана на збору (конференцији) делегата и чланова новоизабраних руководећих тела Задруге прочитан је извештај владе о мањку задруге од 720.000 динара и примљен је као информација. Збор је изабрао своју комисију од чланова Управног и Надзорног одбора са задатком да у року од месец дана изврши преглед задругиног финансијског стања, сравни свој извештај са оним владине комисије, о свему извести Управни одбор, који, ако се открију злоупотребе, предузме мере да се кривци предају суду.¹⁵⁵⁷ Нема података да је задругина комисија овај задатак извршила до почетка Великог рата. Претходно су *Самоуправа*, 25. а затим и *Новости* непосредно пре одржавања збора Задруге, 26. априла објавили извештај владине комисије о дефициту у Официрској задрузи из које се види да је то била владина комисија и поједине нетачности, напр. "да су официри и за време рата редовно и уредно своје обавезе испуњавали."¹⁵⁵⁸

На 80. седници Народне скупштине 5/18. маја 1914. године, приликом дискусија у вези интерпелације на председника МС од две групе опозиционих посланика, министар војни одговорио је зашто је вршен преглед у Официрској задрузи, бранећи Пашића: "Кад се председник владе вратио из Петрограда, изјавио је на министарској седници да је тамо извештен да официрска задруга не

¹⁵⁵⁷ В. Ј. Вучковић, н.ч., стр. 186, наводећи као извор писање *Политике* од 28. и 29. априла 1914. године. Вучковић је изнео погрешне закључке: "На тај начин, настојећи да одстрани контролу државних власти, црнорукци су се упињали да задрже искључиво право оцене пословања својих присталица или, боље рећи, свога тајног руководства. Од задругине афере направили су питање официрске части." Вучковић је грешио у изнетом, јер црнорукци нису могли имати толику власт у Официрској задрузи пошто су били међу најмлађим командантима батаљона и командирима чета и водова, с обзиром да су се за делегате бирали најстарији.

¹⁵⁵⁸ "...председник комисије (владине – прим. В.И.) за извиђај неисправности у Официрској задрузи ђенералштабни пуковник г. Душан Поповић, предао је министру народне привреде извештај о раду комисије..." - *Новости*, 26. и 27. април 1914, стр. 2. Поповић је остао пуковник јер је као начелник Општевојног одељења Министарства војног, на коју дужност су га поставили радикали, на себе преузео кривице за незаконитости у набавкама, које су на Крфу 1916. године износили опозициони посланици кривећи радикале. Поповић је хитно послат у Италију за војног аташеа, односно постао недоступан да одговара на незгодна питања.

одговара својим обавезама код Међународне банке[...] Ја сам 3. марта одредио комисију (нетачно, него влада – прим. В.И.)... Комисија коју смо одредили нашла је да Официрска задруга није могла оваквим радом да користи својим члановима, и да се досадашњи рад треба да прекине, ако се мисли на успех Задругин."¹⁵⁵⁹ У току наставка дискусија дошло до увреда и толике ларме, да је седница прекинута.¹⁵⁶⁰ На претходној седници Скупштине расправљало се по нарученој интерпелацији коју је посланик већине (владин) поднео у вези сукоба владе и официра поводом уредбе о приоритету. Опозициони посланици су више кривили владу и успут спомињали и Официрску задругу, односно како је у њеном парламенту (збору) влада претрпела пораз.¹⁵⁶¹

*

Министри војни су подржавали самоорганизовање официра и војних чиновника у облику Официрске задруге ради њиховог снабдевања униформом, другом прописаном опремом и новчаним позајмицама, као и њихово управљање Задругом и њеном имовином.¹⁵⁶² Одобравали су без интервенције све измене и допуне њених правила доношених на зборовима. Утицали су и да држава материјално помогне Задрузи, највише 1911. и 1912. године, када су официри доспели у слабију материјалну ситуацију због набавке новоуведене униформе, која је, иако израђивана од домаћег материјала, поскупела. Такође су повећане цене и другим животним трошковима а плате им нису повећаване још од 1895. године. Вероватно је део новца Задруге коришћен за штампање *Пијемонта* 1912/1913. године, како су касније износили радикалски прваци.

Једино је министар војни Душан Стефановић, дошао у сукоб са управом Задруге, не познавајући или непридржавајући се њених правила, због чега је дошло до њене оставке а затим на збору задруге до једногласног избора скоро

¹⁵⁵⁹ *Политика*, 5. мај 1914, стр. 2

¹⁵⁶⁰ *СН*, 6. мај 1914. године.

¹⁵⁶¹ Издвајамо део дискусије М. Драшковића: "Свуда се врше прегледи али се не води оваква кампања (као у вези Официрске задруге – прим. В.И.)[...] Ја имам документа да је влада правила рђав штимунг у јавности против Задруге. Ја имам два броја *Штампе* од 21. Марта[...] Онај који ми је ова два броја дао, тврди да је тај чланак плаћен *Штампи* 7.000 динара. Влада издаје толику суму у тренутку кад војници иду голи[...] Ми морамо чувати углед војске. Влада је та која мрља лепу слику официрског кора после славних ратова[...] Ако тога има (преторијанаца и преторијанских тежњи – прим. В.И.), влада је дужна да се о томе изјасни пред парламентом. Узрок незадовољства официра није уредба, већ се оно датира много раније[...] Управа, коју је влада завела у новим крајевима, не ваља..." - *Новости*, 1. мај 1914, стр. 2.

¹⁵⁶² Имовина Задруге у Правилима Официрске задруге називала се и друштвеном имовином (завршетак 5. члана) а како су чланови сами управљали њоме, може се то управљање назвати и "самоуправљањем."

исте управе, председника Управног одбора Д. Поповића, који је пружио демонстративан отпор радикалској влади у њеном прекорачењу овлашћења, и непризнавања владиног непрописног мешања у рад Задруге. Министар Стефановић се и у овом питању поставио на страни радикалског врха у његовом настојању да и војску, противуствано потчини странци. И овде се видела несамосталност Стефановића да обавља дужност по прописима, почев од Правила Офицерске задруге до Устава, по којем је он у име краља командовао војском, односно њему је била потчињена. То није искључивало његову нужну сарадњу са осталим министрима и у Министарском савету у вези управљања војском, а посебно у њеном снабдевању.

4. 5. Јачање моралне снаге војске и народа

И ово је питање посебна и опширна тема јер је морална снага војске највише произилазила из морала народа, држава је имала основну улогу у његовом јачању,¹⁵⁶³ а морална снага народа потиче и из целокупног његовог колективног (историјског) памћења (историјске свести). Зато ћу се само задржати на улогу министара војних и других појединачних субјеката у јачању и одржавању моралне снаге војске и минимално и народа, јер је о томе укратко писано у уводу 2. и петом питању 3. поглавља. Морална снага војске у оно време, најчешће, је називана војничким духом и обухватала је патриотизам, дисциплину, васпитање, послушност, љубав, поштовање и поверење према старешинама, дружељубље, храброст до пожртвовања, чврстину карактера... и сматрана је најважнијим елементом ратовања, најважнијом спремом војске...¹⁵⁶⁴

Краљ Петар имао је најзначајнију улогу у овом периоду у јачању моралне снаге војске а знатну и народа. У свим својим јавним наступима (говорима, скупштинским беседама, пригодним наредбама, честиткама и др.) војску је

¹⁵⁶³ Издвајам део писања пуковника у пензији (ђенерала) и министра војног 1900 – 1902. године Милоша Васића, који важи за једног од наших најбољих војних теоретичара и министара војних Краљевине Србије: "Војни морал се заснива на општем моралу у народу, и зато много зависи од грађанског и верског морала, као што од њих зависи и друштвено благостање." "Војнички дух долази од народног духа, кад се овај обради за циљеве војске и рата." "...војна дисциплина може се подићи само на темељу оног морала који нам народ донесе у војску..." – *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909, стр. 215, 103, 110. О дужности државе према војсци по овом питању: "Да се одреди улога и значај војске као народне институције за политику, те да се у држави и народу зна за значај војске и њен положај. Та је улога за нашу војску јасна: да српском народу ујемчи уједињење, његову слободу и независност, целину државне области и што већи културни развитак нашега рода уопште; а у унутрашњости земље, да спречи све немире, који би ишли на рушење реда и законитог поретка у земљи." . исто, стр.173.

¹⁵⁶⁴ Главно: Б. Ђорђевић, *Историја српске ратне вештине*, Београд 2000.

највише уважавао, показивао бригу за њу и њен развој, с циљем, који је посредно износио: ослобођење и уједињење Српства. Увек је војску називао узданицом српског народа или Српства и по неколико пута у једном чину. Почев од одговора министру војном генералу Атанацковићу на честитки поводом ступања на престо у име војске и изражавања њене неограничене му оданости од 3/16. VI 1903. године,¹⁵⁶⁵ Наредбе од 12/25. јуна, поводом доласка у Србију,¹⁵⁶⁶ говора приликом представљања престолонаследника Ђорђа официрима београдског гарнизона 5/18. августа,¹⁵⁶⁷ наредбе поводом ступања престолонаследника у војску 27. VIII/9. IX,¹⁵⁶⁸ наредбе поводом ступања сина Александра у војску 4/17. XII 1903. године,¹⁵⁶⁹ из које се у литератури издваја део: "...сматрам да ћу на данашњи дан најбоље учинити, ако и мог млађег сина уврстим у ваше редове, и упутим Га да с вама, моји храбри јунаци, греде оној мети, којој сваки Србин тежи,"¹⁵⁷⁰ наредби о њиховим унапређењима у чин каплара после шест месеци обуке у војсци,¹⁵⁷¹ итд. Краљ је сваке године доносио пригодне наредбе поводом Божића и Ускрса са изнетим мотивишућим садржајима. Улога министара војних при овим наредбама била је да нареди њихово читање пред стројем јединица, у појединим и да пригодно одговори краљу или/и да организује свечаност (приликом доласка краљевића као редова у своје јединице и полагање заклетве¹⁵⁷² и др.), и сл. Међутим, при значајнијим манифестацијама, министар

¹⁵⁶⁵ *СВЛ*, 1903, стр. 449 – 452: "...изјавите моју усрдну Краљевску захвалност и будите тумач мојих осећаја, које увек гајим наспрам јуначке ми војске, да је ја као Краљ и Врховни заповедник њен поведем оним путем, којим је мој Неумрли дед славом увенчао. Ви драги генералу верујте увек у у моју сталну и непоколебљиву владалачку благонаклоност."

¹⁵⁶⁶ *Исто*, стр. 473 – 476: "Моја мила Војско! Ступајући на земљу Моје драге Отаџбине,[...] Моје срце поздравља прво тебе, узданице народа Српског, Моја верна јуначка војско... (а посебно официрима – прим. В.И.) Ја сам срећан што у овом историјском часу, када примам Врховно заповедништво војске, налазим све вас здружене око Мога Прстола, и једнодушно задахнуте верношћу и оданошћу Мени и идеалима наше Отаџбине. Моје ће старање бити, да ту једнодушност очувам, ценећи све и свакога од вас једино по војничким заслугама и врлинама. Ви сте сви Моме срцу подједнако драги и Ја једино захтевам од вас, да се усрдно предате служби којој сте се посветили, и да Ме помогнете да вас поведем путем части и славе. "

¹⁵⁶⁷ *Исто*, стр. 617 – 622: "Он ће вам бити, кад одрасте, веран и искрен друг, он ће бити нераздвојан од вас у служби Отаџбини, којој смо ми дужни, да посветимо све своје силе. На нама је да остваримо заветну мисао наших предака.[...] Један врло важан услов за напредак војске јесте, слога и љубав међу онима, који на том напретку раде..."

¹⁵⁶⁸ *Исто*, 665 – 668.

¹⁵⁶⁹ *Исто*, стр. 937 – 946.

¹⁵⁷⁰ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, у *ВИГ*, 2 – 3/1995, стр. 211, позивајући се на СН од нав. датума.

¹⁵⁷¹ *СВЛ*, 1904, 145 – 148, 425 – 426.

¹⁵⁷² Тако ју наредби у вези уласка у састав војске као редова престолонаследника и полагања његове заклетве од 27. августа, министар војни генерал Л. Соларовић изнео: "Његово Величанство Краљ, веран традицијама Својих славних предака, не пропушта ни једну прилику, да видним обележјем покаже, како води сталну бригу и старање за спрему и усавршавање свих

војни организовао је својим наредбама и другим актима војни део манифестација као што су 1904. биле краљево крунисање (када је одржана и војна парада) и путовање краља у манастире Студеницу и Жичу ради миропомозања.

Да је краљ уједно јачао и свој положај и ауторитет било је видљиво а посебно што је одмах давао помиловања свим војним осуђеницима стим да је оним кажњеним робијом, преполовљавао казну.¹⁵⁷³ Највише помиловања осуђеним од војних судова краљ је давао у току балканских ратова: прво онима који су се истакли у борбама, затим онима који су учествовали у рату а после завршетка ратова - свима. Када је престолонаследник Александар поклониио 10.000 динара бањском фонду Официрске задруге, у писму од 5/18. IX 1911. године председнику Главног одбора Задруге генералу Путнику, поред осталог, је написано: "...да ћу тиме код г.г. официра појачати још више свети завет јуначког пожртвовања и самопрегоревања за добро и срећу Врховног команданта а тиме и за добро заједничке нам миле отаџбине."¹⁵⁷⁴

Министри војни су наставили да спроводе устаљене мере на јачању морала војске. Тако, је 31. V/12. VI влада на предлог министра војног, донела одлуку да се они почасни подарени називи пукова¹⁵⁷⁵ по краљу Александру и краљици Драги Обреновић укину. Остали су називи по кнезу Милошу, кнезу Михаилу и краљу Милану, књазу Николи I (од 1910. године краљу Николи I), као и по другим историјским личностима. У августу министар војни Соларовић припремио је указе по којима су пешадијски пукови I позива без подареног назива добили исте: VI по Краљевићу Александру, VII по Краљу Петру, VIII по Књазу Александру, XI по Карађорђу, и XVIII по Престолонаследнику Ђорђу. Од 1911. године, поводом интензивнијих и међуармијских односа са Русијом, и када је руски 14. пешадијски пук, који је 1810. године садејствовао српским устаницима, добио назив по краљу Петру I Карађорђевићу, српски 16. пеш. пук добио је назив по руском цару Николају, по претходном пристанку цара. При том су размењена честитања а министар Степановић је издао три пригодне

фактора, од којих зависи срећа и слава наше Отаџбине[...] овај чин, којим је у исти мах манифестована трајна и непоколебљива љубав Његовог Величанства Краља према Својој војсци, дати народној узданици нов полет и животну снагу за достижење народних идеала..." – *СВЛ*, 1903, стр. 683 – 684.

¹⁵⁷³ *СВЛ*. 1903, 479 – 480, 649 – 650.

¹⁵⁷⁴ *Исто*, 1911, стр. 519 – 520.

¹⁵⁷⁵ *Исто*, 1903, стр. 453 – 454, 667 – 670.

наредбе.¹⁵⁷⁶ Следеће године 4. коњички пук добио је назив по великом кнезу Константину Константиновићу а кнезу Јовану Константиновићу почасни чин капетана у том пуку.¹⁵⁷⁷

Министар војни Атанацковић је 3/16. јуна 1903. године прописао облик и место стављања монограма краља Петра на кокардама, а 23. VII/5. VIII наредио полагање заклетве резервних официра краљу Петру у пуковским окружним командама (ПОК).¹⁵⁷⁸ Министар Гојковић је 20. II/5. III 1911. године регулисао да се при заклетвама обвезника у ПОК у којима нема ни хонорарних војних свештеника, ангажују парохијални и за цео обред (водоосвећење, поука обвезницима и заклињање) да им се плати три динара на име хонорара.¹⁵⁷⁹ Октобра 1903. године су према припремљеним указима од министра војног Андријевића одређени дани славе пуковима и појединим командама и установама. Углавном су остали исти осим пуковима са новим почасним називима.¹⁵⁸⁰ Пошто по Правилу службе није прописано где стоје учесници сечења славског колача (командант, наредник и редов) у односу на свештеника, то је, ради једнообразности, регулисао министар Степановић својим наређењем 25. маја 1908. године.¹⁵⁸¹

Нова уредба о војним заставама донета је 20. јануара 1904. године, у којој је основна разлика у односу на стару од 7. августа 1884. године, уношење у траци монограма краља Петра, као и поједина украшавања.¹⁵⁸² Међутим, израда застава јединица много је каснила, упркос критикама и народних посланика да су старе, избледеле и са исцепаним деловима. Министар војни Путник основао је Комисију за војне заставе 1906. године, која је убрзо предложила нову Уредбу о војним заставама наше војске од 30. XI 1906. године по којој је министар војни био надлежан да пропише појединости и техничке услове за израду војних застава. Још једна уредба о војним заставама изашла је 1908. године.¹⁵⁸³ Нове заставе уместо старих су на свечани начин подељене пешадијским пуковима I позива и коњичким а прве добили Краљева гарда и Полицијска жандармерија 26. VI/9. VII 1911. године по указу од тог дана у присуству краља а свечаност са парадом је

¹⁵⁷⁶ Исто, 1911, стр. 481 – 486, 635 – 636.

¹⁵⁷⁷ Исто, 1912, 299 – 302.

¹⁵⁷⁸ Исто, 1903, стр. 463, 593.

¹⁵⁷⁹ Исто, 1911, стр. 115.

¹⁵⁸⁰ Исто, 1903, стр. 810 – 814.

¹⁵⁸¹ Исто, 1908, стр. 291 – 292.

¹⁵⁸² Исто, 1904, стр. 116 – 118.

¹⁵⁸³ Исто, 1906, стр. 683 – 688; 1908, стр. 283 – 288.

организовао министар Степановић. Пуковима II позива и дивизијским коњичким пуковима и дивизионима заставе су подељене 30. XI/13. XII 1911. године а том приликом, после њиховог освећења, министар Степановић је одржао кратак снажан подстицајни говор.¹⁵⁸⁴ Заставе пукова су одликоване 1913. године.¹⁵⁸⁵

Стари ордени су задржани, с тим што им је уместо монограма краља Милана уношена година установљења. Установљени су и нови ордени Карађорђева звезда и Медаља краља Петра,¹⁵⁸⁶ медаље за храброст (зановљене) 1912. и "Обилића" 1913, јануара 1913. године и Орден Карађорђевог крста са мачевима а затим и медаља за ревносну службу (зановљена), Крст милосрђа и споменице за 1912. и 1913. годину.¹⁵⁸⁷ Карађорђеву звезду 1904. године добили су сви учесници Мајског преврата и истакнутији официри, који су били лојални новој династији. На доделу Карађорђевих звезди 1913. године, било је примедби, неоправдане што су их добила већина завереника, и оправданих, за оне који нису били ангажовани у борбама, међу којима и службеници појединих министарстава (издвајам М. Вујичића, начелника у МУД, а у Штабу Врховне команде, начелника Полицијског одељења).

Настављено је са издавањем листа за васпитање подофицира, каплара и редова *Узданица*, с тим што су се за уреднике постављали присталице нове династије. Довршавани су споменици поводом значајних историјских догађаја или личности. Издвајам отварање косовског споменика у Крушевцу на Видовдан 1904. године.¹⁵⁸⁸ Акција у војсци за подизање споменика Карађорђу започета је 1908. године и након 20 дана министар војни Степановић је својим актом од 10/23. августа забранио да се врши било какав притисак за давање добровољних прилога и да се то не врши по платном списку, него да се саставља посебан списак прилога и укупан износ да се шаље каси Министарства војног.¹⁵⁸⁹

Споменик Карађорђу на Калемегданској тврђави откривен је и освешћен на дан

¹⁵⁸⁴ Исто, 1911, стр. 334, 353 – 356, 395 – 400, 617 – 618, 635 – 638.

¹⁵⁸⁵ Исто, 1913, стр. 213, 682.

¹⁵⁸⁶ Исто, 1904, стр. 571, допуна 1906, стр. 681 – 682.

¹⁵⁸⁷ Исто, 1904, стр. 571; 1912, 505; 1913, стр. 58, 135, 136, 210, 241, 592, 685.

¹⁵⁸⁸ Исто, 1904, стр. 459 – 462. На отварању споменика, генерал С. Грујић, председник МС, поред осталог је рекао: "... Видовдан за народ Српски има двогуби значај, то је дан народне опште жалости за изгубљеним на Косову царством, то је дан заветовања, да се стари греси покајати морају. Народни геније у својим нендмашним песмама оплакао је достојно српску погибију на Косову и опевао живо јуначка дела косовских јунака. Народни епос о косовском боју, то је неувели венац, што су га давно минула покољења на косовску костурницу положила. То је најпосле споменик светој косовској застави [...] да се са њом и под њоме са измученом рајом Косово освети."

¹⁵⁸⁹ Исто, 1908, стр. 402.

свечаног повратка војске у Београд 11/24. VIII 1913. године. И том приликом је краљ Петар изнео највећу захвалност и похвале војсци: "Откривајући споменик свога деда Карађорђа, моја прва реч нека је топла захвалност српској војсци, која својим прилозима подиже овај видни знак свог пијетета према Вожду. Али Карађорђа српска је војска задужила још нечим много вишим. Она му је дигла споменик најређи и најскупљи: својом крвљу. После 100 година она је пошла тамо, куд је он хтео, путем на Косову, па имајући бољу спрему и бољу срећу од њега, повратила старе српске земље и царске столице..." У име војске захвалио се регент Александар, коме су претходно, када је на челу војске ушао у Београд, од стране цивилних званичника указане највише почести, стим да је председник Народне скупштине Андра Николић истакао и војску и заслуге Скупштине што се "увек најјусрдније старала о нашој војсци, гледајући у њој узданицу Народног завета." После говора министра просвете Љ. Јовановића о стварању Србије, при чему је далеко највише говорио о Карађорђу, министар војни М. Божановић предао је споменик на чување београдској општини, а говор је завршио речима: "Нека би дао велики Бог да овај споменик буде жижа, око које ће се скупљати Срби са свих страна, кад код устреба да се развију наше славне заставе, те да нас поведу онамо, куда је тежио ђеније Великог Вожда Карађорђа."¹⁵⁹⁰

Поводом стогодишњице боја на Чегру и погибије војводе Стевана Синђелића, министар војни М. Живковић је издао наредбу 22. IV 1909. године трупама нишког гарнизона за учешће на прослави код споменика на Чегру а свим командама да се у основним јединицама и школама одржи пригодно и надахнуто предавање о значају тог боја.¹⁵⁹¹ У војсци су обележени и сви други значајни датуми из Првог српског устанка. У вези отварања споменика у Варварину грофу О'Рурку и изгинулим руским војницима и споменика војводи Курсули начињене су фотографије и разаслате свим јединицама и установама по наређењу министра И. Гојковића од 31. I/13. II 1911. године.¹⁵⁹²

Реорганизована је војна музика 1903. и 1904. године. Свака дивизијска област добила је по три оркестра (за сваки пешадисји пук у посебном гарнизону)

¹⁵⁹⁰ Исто, 1913, стр. 290 – 291; *Балкански рат у слици и речи*, бр. 28/1913, стр. 442 – 446.

¹⁵⁹¹ *СВЛ*, 1909, стр. 371 – 372. Издајам: "... на прикладан и разумљив начин предавања о значају овог великог и херојског дела по доцнији живот Србије и њено ослобођење, о пожртвовању и јунаштву Синђелића и његових другова и да (предавачи – прим. В.И.) их позову да се у тешким данима које још има да преживи Српско племе, угледају на тај велики и светао пример патриотизма, самопрегоревања и најсавесније испуњење дужности према земљи и народу."

¹⁵⁹² Исто, 1911, стр. 97 – 98.

а Коњичка дивизија један II класе, какви су били за пукове у седиштима дивизијских области, осим у Београду, где је био I класе а III класе у гарнизонима осталих пеш. пукова. Краљева гарда задржала је свој оркестар.¹⁵⁹³

Краљ Петар је одобрио решење Министарског савета од 27. VI/10. VII 1909. године по којем се поново увела мелодија пређашње химне уз корекцију текста према промени Устава (династије), те је министар војни М. Живковић сутрадан наредио да војна музика свира народну химну.¹⁵⁹⁴

Нове мере за јачање морала војске биле су значајне: увођење нових предмета у наставни план Ниже школе Војне академије (Српска историја 1903, Српски језик са књижевношћу 1904, Војна педагогија 1906. године, тачније враћена, и соколско вежбање у оквиру гимнастике од 1908. године) а избацивање предмета Веронаука 1905. године,¹⁵⁹⁵ активности на прослави 100 – годишњице Првог српског устанка (издвајам припреме и отварање Војног музеја, штампање књига о Устанку и слање по командама, затим обележавање важнијих бојева), увођење у наставни план за обуку војника 1905. године предмета Васпитање (уствари морално васпитање¹⁵⁹⁶) и др. Неке мере су предузете и подстицајима изван војске. Тако је на основу изнетих од стране народних посланика примера о злостављању војника, министар војни Степановић издао 15. VIII 1908. године већ цитирану наредбу којом је наредио командантима да предузму најстрожије мере (судске) према старешинама који то чине.¹⁵⁹⁷ Вероватно ради штедње (рационалније организовања исхране и верске службе) министар М. Мариновић наредио је 30. XII 1909. године: "све регруте, вере мухамеданске, регрутоване са територија из нишког, врањског, пиротског и топличког округа, упућивати на одслужење рока по командама нишког гарнизона, а са свију осталих територија у београдски гарнизон."¹⁵⁹⁸ Министар И. Гојковић унео је делимичну новину наређењем од 18. XII 1910. године у предлагању командира основних јединица за

¹⁵⁹³ Исто, 1903, стр.589 – 592; 1905, стр. 54 – 55.

¹⁵⁹⁴ Исто, 1909, стр. 537 – 538.

¹⁵⁹⁵ Исто, 1903, 957; 1904, 659; 1905, стр. 506; 1906, стр. 383.

¹⁵⁹⁶ Исто, 1905, стр.467, где је изнет циљ васпитања: "...развијање код војника патриотизма и националне свести о улози, коју српска војска има да одигра у остваривању народних идеала." Шире: Ђ. Станић, З. Килибарда и Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804 – 1918*, стр. 374 – 376, где истичу: "... назначени циљ васпитања и генерални став о начину његовог остваривања били у потпуности у складу са мисијом која је српској војсци била намењена у остваривању вековног сна о ослобађању српских земаља од туђинске власти."

¹⁵⁹⁷ Исто, 1908, стр. 427 – 428. Једним редком су су потсетнути официри и подофицири "да се тучењем и злостављањем војника не може постићи успех ни поправка."

¹⁵⁹⁸ Исто, 1910, стр. 41.

доделу Медаље за војничке врлине, тако што би команданти пукова предложили оне командире чија је јединица најбоља у пуку а командир нема негативних особина. Осим тога, од команданата дивизија затражио је предлоге за њихове потчињене команданте батаљона и пукова и њихове помоћнике са навођењем којим су одличјем и кад последњи пут одликовани и за које се предлажу.¹⁵⁹⁹ Тај је поступак био оправдан јер су поједини команданти дивизија предлагали по стотинак официра за одликовање а неки само пет – шест и сл.¹⁶⁰⁰

Како је у знатном делу београдске штампе објављивано да Србија набавља неисправо наоружање и муницију увози барут који је као балега и др, и завереници су били против тога да се призна да је примана и неисправна војна техника, јер би се тиме смањило поверење у оружје војске и тиме урушивао њен морал. Зато су и завереници били на истој линији са радикалима у смислу да се ослободе од оптужбе Рашић и Влајић, како се не би потврдили преувеличавани наводи штампе.¹⁶⁰¹

У току балканских ратова примењиване су изнете мере а издвајам прво наредбу врховног команданта краља Петра од 20. X 1912. године: "Стара престоница српска Скопље чекала је преко 500 година, па је дочекала да српски краљ, победоносно у њега уђе. За овај радостан дан по цело Српство и превелику срећу што сам доживео, имам да захвалим Богу и Мојој јуначкој војсци. Живела Српска јуначка војска. Живео народ Српски."¹⁶⁰² Поводом свог рођендана издао је наредбу у којој се захвалио војсци: "Од свог доласка у Србију сва моја пажња била је посвећена Моме драгом народу и његовој узданици: српској храброј војсци. Моје наде и наде Мога народа увек су полагање у нашу војску, коју су очекивали велики, историски догађаји... Ваше сјајне победе на Куманову, Прилепу, Битољу, Приштини, Једрену осветиле су Косово и показале историско јунаштво, величанствено пожртвовање и надчовечанску издржљивост српског народа и његове витешке војске, која је [...] пренела славу српског оружја[...] не само да сте одолели нападу и сузбили га, већ сте и тог новог противника (бугарску војску – прим. В.И.) победили и прогнали из оних земаља, које сте својом крвљу ослободили..."¹⁶⁰³ Дан након закључења мира у Букурешту

¹⁵⁹⁹ Исто, 1911, стр. 7.

¹⁶⁰⁰ Л. Х. Соларовић, *У прилогу јачања српске оружане силе*, Београд, б.г. (1911/12), стр. 75 – 76.

¹⁶⁰¹ М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 116 – 117.

¹⁶⁰² *СВЛ*, 1912, стр. 465 – 466.

¹⁶⁰³ Исто, 1913, стр. 233 – 236.

врховни командант издао је наредбу 29. VII/11. VIII, из које издвајамо: "Јунаци! својом проливеном крвљу, својим јунаштвом, својим пожртвовањем и својим славним победама учинили сте, да је Србија постигла свој заветни аманет: ***Осветила тужно Косово и спрала љагу са Сливнице.*** Ви сте оправдали све жртве, које је народ врло радо поднео за овај рат; оправдали сте наде Моје, вашег Врховног команданта. Ви сте учинили да је Србија постала славна и призната у целом свету. Творци нових међа Велике Србије ви сте, Моја храбра и победоносна војско."¹⁶⁰⁴ Значајна је и похвална наредба команданта 1. армије регента Александра од 1. VIII 1913. године у којој је, поред постигнутих успеха, пијетету погинулим, подстицајима на млађу браћу и синове, изнето да се не заборави да непријатељи неће никада заборавити поразе и увек ће користити погодне тренутке.¹⁶⁰⁵ Претходно је Народна скупштина, на почетку прве седнице након ратног прекида (8. редовни састанак 21. III 1913.), донела Декларацију којом је одато признање војсци. Исти дан председник Скупштине послао је говоре председника Министарског савета и министра иностраних дела Н. Пашића и свој са те седнице министру војном, који је наредио да се саопште пред стројем ратних јединица и одштампају у *СВЛ*.¹⁶⁰⁶

Јачање и одржавање борбеног морала у ратним јединицама није било у директној надлежности министра војног, већ Штаба Врховне команде, команди и старешина јединица.

Законске одредбе о мерама против нарушавања борбеног морала нису мењане јер то није тражено ни у Народној скупштини. Издвајам најбитнију: "Нема злочина ни престапа у овим случајевима:... 5. Кад старешина за време борбе убије или рани потчињеног, који му се противи, или бега из плашње, или даје повода другима да бегају, или распростире међу војницима страх и неред у трупи;"¹⁶⁰⁷ (оваква одредба садржана је у војним законима скоро свих тадашњих држава). И тада се добро знало да је борбени морал резултат конкретних, променљивих и сложених односа многих чинилаца који га одређују и памтила склоност војника Србије бежању и паници из српско – турских ратова 1876 – 1878. и, посебно, српско – бугарског рата 1885. године.

¹⁶⁰⁴ Исто, 1913, стр. 257 – 260.

¹⁶⁰⁵ Балкански рат у слици и речи, бр. 29/1913, стр. 460.

¹⁶⁰⁶ СВЛ, 1913, стр. 105 – 110; Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 3, стр. 490 – 491.

¹⁶⁰⁷ Чл. 26, т. 5 Војноказненог закона, Београд, 1901.

У току дводневне дискусије (13/26. и 14/27. II 1914. године) у Народној скупштини поводом интерпелације социјалиста Т. Кацлеровића и Д. Лапчевића на министра војног због убијања и злостављања војника од стране старешина у балканским ратовима, само су четири посланика, и то из опозиције, износила и оправдавала дужност старешина из наведене одредбе.¹⁶⁰⁸ Министар војни Д. Стефановић прво је изнео тежак положај старешина у борби са психолошког аспекта, одговорио на случајеве из интерпелације и одбио да парламентарна анкета испитује у јединицама понашање старешина према војницима у току ратова. Затим су интерпеланти и други посланици износили и бројне друге случајеве, углавном о батињању бораца, осуђивали исте али и оправдавали батињање лоших војника. Критиковали су Стефановића што није обећао да ће се повести истрага а брањен с обзиром да је тек ступио на дужност, те се критика пребацила на претходног министра војног Божановића, који је децембра 1913. поднео оставку, и све више на владу. Нападана је влада због разних случајева,¹⁶⁰⁹ догађања и тражено да испита изнете и друге случајеве, а за старешине је говорено да је велика већина била исправна. М. Драшковић је инсистирао на право Скупштине да врши контролу понашања у војсци и за време протеклих ратова,¹⁶¹⁰ поред тешких оптужби владе. Председник МС Пашић је одговорио на битна питања, обећао владину истрагу по питањима из интерпелације и похвалио војску.¹⁶¹¹ Скупштина је прихватила предлог већине да се расправа заврши вером да ће влада све случајеве непрописног поступања старешина са војницима и повреде дужности подврћи најстрожијој истрази а одбачен предлог

¹⁶⁰⁸ Тако је Ж. Рафајловић, поред осталог, рекао: "Право које војни закон даје старешини да у крајњем случају може и казну смрти употребити према потчињеним не сме се редуцирати ни одузети официру; јер ако се то учини, у исто време мора се скинути одговорност са официра за успех и исход рата; ал кад би скинули одговорност са старешина, онда не треба ићи више ни у какав рат." - *СБНС*, 14. II 1914, стр. 824.

¹⁶⁰⁹ У вези суђења и помиловања мајора В. Вемића било је дијаметрално различитих ставова а издвајам део излагања Алексе Жујовића: "...Ако се тако буде радило (судило као Вемићу – прим. В.И.), онда је са војском свршено...И ја имам неког у војсци као и многи ви, па нека и са самим мојим сином буде онако, како правила војна прописују. Ако нећемо тако, онда треба да станемо на гледишта социјалиста па да распустимо војску а Србију на дуд." – *СБНС*, 14. II 1914, стр. 838.

¹⁶¹⁰ "Сад би требало да плате и они који у рату нису платили, који су у рату били без контроле, они за које ми сада треба да будемо контрола и којима сад треба да будемо контрола и којима сад треба да пресудимо." - *Исто*, стр. 830.

¹⁶¹¹ "Ви ћете признати, да је уопште узев, да је од свију војска, које су дејствовале на Балканском полуострву, да је српска војска најбоље вршила своју дужност и да су српски официри најколегијалније поступали са својим војницима. (На десници: Одобравање и пљескање). То је опште мишљење у целој Европи, и то мишљење не треба ми да потцењујемо и да наводимо поједине примере, које ће то лепо опште мишљење о нашој војсци и нашој земљи умањивати." – *Исто*, стр. 833; *Никола Пашић у Народној скупштини*, стр. 559.

интерпеланата да се образује парламентарна анкета, односом гласова 66 : 42.¹⁶¹² Нема података да су влада или министар војни предузели наведено испитивање, осим што су војни судови већ водили или завршили поступке по претходним оптужницама.

И у Првом светском рату доказано је да је та одредба била потребна, када су издаване наредбе да старешине, под претњом оштрих казни, поступају по њој: августа и, посебно, новембра 1914. године, крајем 1915, али касно, јер је већ војску захватио страх од надмоћнијих непријатеља, и на Солунском фронту 1916. године.

Да је српска војска имала изузетно висок борбени морал у балканским ратовима, захваљујући првенствено моралној снази народа и млађим официрима, у литератури је општеприхваћено. Као најачи доказ овоме је победа у Кумановској битци захваљујући, највише, официрима завереницима и другим младим официрима, који су спречили панике у својим јединицама и на челу јединица давали лични пример, победа која је највише допринела јачању борбеног морала код српске војске и наглом падању код турске, посебно турских војника албанске националности на Косову.

Основа овом борбеном моралу била је развијена слободарска свест код српског народа. Како се та слободарска свест развијала, углавном је обрађено у литератури, али и са знатним разликама. Најчешће се, када се писало о српској ослободилачкој идеји, почињало са Првим српским устанком,¹⁶¹³ што је делимично тачно, јер се она тада почела реализовати, а затим добијати модернији облик.¹⁶¹⁴ Потсетићу на део овог питања - говор генерала С. Грујића при отварању Косовског споменика у Крушевцу на Видовдан 1904. године и на увод 2. поглавља. Неопходно је изнети ставове Јована Скерлића из тог времена: "Нада, коју су у вековима таме и страдања одржавале српски народ, снови толиких

¹⁶¹² СБНС, 14. II 1914, стр. 839..

¹⁶¹³ Главно: Ђ. Слијепчевић, *Српска ослободилачка идеја*, Минхен 1983, поновљено изд. Београд 2011, стр. 5, 10; Д. Симеуновић, *Из ризнице отаџбинских идеја*, Београд 2000.

¹⁶¹⁴ Изнећу једну верзију, која се цитира и у иностранству, верзију Димитрија Туцовића: "Пошет народних маса, који је годинама припреман политиком "економске еманципације" и достигао највишу тачку од објаве царинског рата до анексије Босне и Херцеговине, буржоазија је за време балканских ратова умела обилно искористити. За најлуђе подвиге она је могла рачунати са људским материјалом чија готовост на подношење жртава превазилази обавезе војне дисциплине. И у слатком заносу да држи у својој руци наоружану целу земљу, буржоазија је у расточавању народне снаге отишла преко свих граница могућности и починила најлуђе злоупотребе. Врхунац тих злоупотреба је покушај изласка на море путем завојевања Арбаније." – *Србија и Арбанија*, стр. 89.

нараштаја српских, данас се увелико остварују. За три недеље дана, Стара Србија и Северна Македонија, драге земље наше славне прошлости, где је сваки камен за нас једна историјска успомена, ослобођене су[...] Отпочео је велики рат за слободу. као плаховити горски потоци у пролеће, прејурили су српски витезови преко уских граница Србије.." На крају је конкретизовао заслужне: српске официре.¹⁶¹⁵

Јачање моралне снаге српског народа за ослобођење и уједињење био је вековима дуг процес а министри војни у овом периоду давали су допринос кроз оснивање и потпомагање витешких удружења и Народне одбране и ангажовања официра у њима (шире у 5. питању 4. поглавља). За одговорне дужности у витешким удружењима све више су били ангажовани официри из Главног ђенералштаба а највише начелници Историјског одељења, коме је од 1909. године био и задатак уређивање *Узданице*. На основу више ситних индикатора може се закључити да је томе највише допринео генерал Путник, а посредно и одредбе из Уредбе о ђенералштабној струци.¹⁶¹⁶ Млађи официри су били непосредни носиоци рада у скоро свим овим удружењима, те дали допринос развоју појединачних спортова у Србији (коњичком, борилачким, стрелаштву, атлетици, гимнастици) а затим и колективним и оснивачи Српског олимпијског комитета на челу са капетаном С. Ђукић. Највише чланака у овом периоду у *Ратнику* на тему морално васпитање било је од млађих официра иако су аутори прилога у часопису били, углавном, официри средње и старије генерације. Уносили су у своје чланке резултате истраживања морала новијих наука (саоциологије и психологије и педагошких праваца) који су се заснивали на аутономној етици. Из њихових редова потекао је и први српски социолог (дипломирао 1909, докторирао на Сорбони 1911, и додељена му легија части из области друштвених наука 1914. године) – Тодор Љ. Павловић, тада капетан па мајор.¹⁶¹⁷ Сви су ови аутори у ратовима доказали на делу своје моралне ставове – погинули су а двојица била тешко рањена.¹⁶¹⁸

¹⁶¹⁵ *Из велике епохе 1903 – 1918*, уредио Миливоје Кнежевић, Суботица 1929, стр. 61 – 62:

"Официри српски, родољубиви, храбри, честити официри, предњачили су примером, излагали се први пред смртоносном ватром, дајући снагу и пример хиљадама које су иза њих јуришале напред, падајући као снопље, тако да су цели пукови остали без команданата и командира..."

¹⁶¹⁶ Издајам делове чл. 1 Уредбе: "Задатак је ђенералштабне струке: а) У миру... да врши све послове, који ће операцијску спремност и готовост војске обезбедити;... б) У рату: да војску одржава непрестанце спремну за операције и борбу;..."

¹⁶¹⁷ За своје јуначке и изузетно веште тактичке и оперативне подухвате одликован је и карађорђевим звездама са мачевима III и IV реда, Златном медаљом за храброст (1913, после КЗм

*

У јачању моралне снаге српског народа за ослобођење и уједињење, који је био вековима дуг процес, министри војни у овом периоду давали су допринос кроз потпомагање витешких удружења и Народне одбране и ангажовања официра у њима. У јачању морала војске наставили су са мерама из претходног периода, с тим да је уздизан ауторитет новог врховног команданта краља Петра, и предузимали нове, које су захтевали нови догађаји и ситуације. На одржавању и јачању борбеног морала војске на војишту били су задужени Врховна команда и команде и старешине јединица.

4.6. Школовање и усавршавање старешинског кадра

Војне школе обрађене су, углавном, у литератури,¹⁶¹⁹ од којих је била најважнија Војна академија са Нижом и Вишом школом, о којој су доношени закони а остале школе из истраживаног периода, подофицирске, школе гађања, Војнозанатлиска и шоферска (за подофицире и редове) радиле су по уредбама. Законом о устројству војске било је предвиђено да постоји и Војноадминистративна школа али је она радила само крајем 19. века, односно, није поново формирана.

Законом о устројству Војне академије (први је донет 1880, када је она произишла из Артилериске школе, а други 1884. године) била су регулисана основна питања: задатак и организација, управа и особље, имовина, пријем питомаца и слушалаца, њихова права и дужности и оцењивање. Законом су конкретно дефинисани они садржаји, за које је био потребан новац из буџета, а остало је предвиђено да се на предлог министра војног регулише краљевим указима, при чеми је у већини случајева министар војни био дужан да претходно прими предлог управитеља Академије. Зато су измене и допуне наведеног закона

IV, коју је добио у првом указу, када и престолонаследник, Путник, поједини команданти дивитија и др), Орденом белог орла са мачевима III реда. Скрајњиван је највише од стране регента па краља Александра Карађорђевића, вероватно што га је краљ Петар ангажовао да буде повремено пратилац сина Ђорђа на његовим путовањима а затим и у току лечења. Погинуо је у Албанији 1915. године, када је био у заштитници. После смрти краља Александра Скупштина вароши Београда дала је име по њему улици Есад паше, што јој је био назив до 1948. године. Докторат друштвених наука му је признат по акту Министарства војног 1911. године (ФА бр. 2592).

¹⁶¹⁸ Александар Даскаловић и Драгољуб Динић – М. Бјелајац, *Генерали и адмирали...*, стр. 139 – 140, 143 – 144; *СБР*, књ. 3, стр. 122 – 123, 286 – 287.

¹⁶¹⁹ Издвајамо најбољу студију: Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Мачек, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд 2007, али у којој има празнина из војног а посебно из политичког аспекта, посебно како је било у пракси.

из 1884. године биле кратке и садржавале, углавном, колико се питомаца годишње прима и промене њихових плата.

Изменама и допунама Закона из 1904. године¹⁶²⁰ предвиђено је да се годишње прима максимално 30 питомаца (претходне генерације бројале су и по 200 питомаца) и да им се плате смање, стим да је управитељ био овлашћен да им може од месечне плате обустављати до $\frac{1}{2}$ за куповину појединих књига и прибора. Рад у Војној академији одвијао се по краљевим указима (изнето је у вези промена Наставног плана и програма, односно убацивања и избацивања појединих предмета у вези моралног васпитања), министровим правилима и упутствима и управитељевим наредбама и наређењима. После 1903. године министри војни (Р. Путник) минимално су изменили само једно правило - једну одредбу Правила за испитивање и оцену успеха у Војној академији.¹⁶²¹ У овом периоду, почев од 1906. године (министар војни био Путник а управитељ ВА Л. Соларовић), објављивали су се од стране Војне академије конкурси за пријем и редовних професора и професорских помоћника (претходно само ванредних). Полазиште овом може се наћи у чл. 9 Закона из 1884. године.¹⁶²²

Овако смањен број питомаца, те и младих официра са Академијом изазвао је низ негативности, те је у Министарству војном марта 1912. године сачињен Пројекат измена у Закону како би се број примљених питомаца повећао до 80. У Реферату Министарском савету (образложењу промене чл. 20. Закона) од 22. V/4. VI 1912. године (првог дана министровања Путника после Степановићеве оставке) те негативности су детаљно и са конкретним подацима изнешене, те га је истог дана Министарски савет (председник М. Миловановић) усвојио.¹⁶²³ Државни савет није имао никаквих примедби на Пројекат, осим што

¹⁶²⁰ *СВЛ*, 1904, стр. 161 – 163.

¹⁶²¹ *Исто*, 1906, стр. 320. Овом изменом омогућено је питомцима са једним неположеним испитом, да га могу поново полагати после практичног течаја.

¹⁶²² Чл. 9: "За професоре, професорске помоћнике и учитеље изабраће се из реда пријављених, или иначе они који су својим радом и научном и знанственом спремом и владањем показали, да могу одговарати своје позиву." Редовни професори и професорски помоћници постављани су краљевим указом на предлог министра војног, који је остало наставно особље постављао на предлог управитеља ВА – чл. 10 и 11. Закона о усројству Воје академије.

¹⁶²³ *СБНС*, Ванредни сазив 1912, 8. јуни, стр. 19 – 26. Издвајамо: "Услед овакве законске одредбе наступиле су ове незгоде: 1.) Сразмера изхмеђу виших и нижих официра поремећена је на штету последњих; 2.)...4)." – стр. 21. Највећи недостатак је био што се више производило наредника из трупе у офицере, када су они имали око 30 година и могли у трупи остати краће време, па их је требало премештати по канцеларијама, док су потпоручници из Академије са 22 године остајали дуже у трупи и мотивисаније радили.

је његов члан Стојан Протић дао опширно одвојено мишљење¹⁶²⁴. И овом приликом Протић је доказао своју некомпетентност за војна питања (чак непознавања текста Закона о чијој се једној одредби тражила измена), али се у његовом мишљењу уочила логичност: да се спречи доношење те измене. Иако је краљ указом од 5. јуна, уз претходно по законима непотребно саслушање Министарског савета, овластио министра војног да поднесе предложени пројекат на решење у Скупштини у том сазиву, што је Путник наредног дана поднео као комплетан елаборат и са трошковником за повећан број питомаца за 1912. годину од око 29.000 динара, који износ је био обезбеђен из уштеда војног буџета; иако је Народна скупштина донела одлуку да се Пројекат усваја по хитном поступку, ипак није разматрала овај пројекат у том сазиву. Разлог промене става Скупштине, после изношења одвојеног мишљења радикалског првака С. Протића, може се наћи у томе што је у њој радикалска апсолутна већина од 91 посланика била послушна свом партијском врху. После тога је на основу указа од 28. јуна расписан конкурс за пријем до 30 питомаца у Војну академију¹⁶²⁵, како је било по законској одредби из 1904. године.

Исти предлог измене Закона поднео је и министар војни М. Божановић на 9. редовном састанку Скупштине (сазив 1912 – 1913. година) 26. III/8. IV 1913. године. Изабрани одбор сутрадан је размотрио законски предлог у којем је уместо да се годишње прима 80 питомаца у Војну академију, унео да се прима 100 и 29. III/11. IV поднео је извештај Скупштини. Први дискусант посланик С. Атанацковић похвалио је Одбор и критиковао Министарство војно што је у

¹⁶²⁴ Исто, стр. 24 – 26. Издвајамо: "Не могу да се сложим ни у начелу ни у појединостима са овим предлогом законским из више разлога. Пошто је предлог обележен као хитан, ја морам и сам на брзу руку, дати и изнети овде те разлоге...Сразмера између виших и нижих официра је заиста поремећена, и то прилично знатно, али то није дошло, како се у реферату Министра вели, услед садашње незгодне редакције члана 20...него поглавито од тога, што су помицања у више чинове вршило неправилно, противно и разумном схватању законских одредаба о томе и здравим принципима сваке добре војне организације... За такво стање по мом уверењу није а ма баш ништа крив садашњи члан 20..." Међутим, унапређења официра према изменама Закона о устројству војске из 1904. године била су успоренија: продужен је рок останка у чину за годину дана и давана могућност а не право унапређења. Првих година, после Мајског преврата, ради сређивања државних финансија, унапређивања су каснила по годину или две, а затим и, кад је прошао рок за унапређење, каснило се због доношења буџета, од четири до више месеци. Државним чиновницима није продужавано време за добијање више класе, ау законима су им и повећаване плате. Иначе, поједини народни посланици, када је Протић износио своје тврде ставове о војним питањима, добацивали су му, или, затим одговарали, чињеницом да он није служио војску. Како је после тога Протић енормно продужавао своју дискусију, вероватно је то био један од разлога, што се престало са тим добацивањима после 1911. године.

¹⁶²⁵ СБЛ, 1912, бр. 15, стр. 342.

предлогу имао исти број питомаца за пријем као и пре рата.¹⁶²⁶ На то је министар војни Божановић одговорио да није поднет нов пројекат како се не би губило време на понављање процедуре а да је он дошао на састанак Одбора и био за то да се цифра повећа на 100 а што су чланови одбора већ били тог мишљења, те је Одбор искористио своје право да мења предлог закона.¹⁶²⁷ У току дискусија само је социјалиста Д. Лапчевић био против пројекта а остали су се слагали и износили разна своја мишљења, чак и о стилизацији дела извештаја о формирању Одбора. Пројекат закона усвојен је у начелу 30. III/12. IV са 113 гласова за и један је био против а коначно 5/18. априла 1913, са два гласа против.¹⁶²⁸ Овај закон је објављен је у *Српским новинама* 10. априла 1913. године, стр. 1, од када је важио.¹⁶²⁹ Зато је по Указу од 26. маја 1913. године објављиван конкурс за пријем до 100 питомаца у Војну академију.¹⁶³⁰ Међутим, до одређеног рока, 26. VIII/8. IX, јавило се око 300 младића, већином са бољим квалитетима, а септембра 1913. године, у току Арнаутске побуне, гинули су, углавном нижи официри у четама на граници. Зато је примљено 229 питомаца, који су чинили једну од најбољих класа у рату 1914 – 1920. године, када је погинуло или умрло 84 њених припадника. То је била 46. класа, последња класа која је примљена у Краљевини Србији.¹⁶³¹

Нови пројекат закона о изменама и допунама у Закону о устројству Војне академије урађен је у Министарском савету пред почетак сазива Народне скупштине за 1913. године и министар војни М. Божановић поднео га је на 1. редовном састанку Скупштине 4/17. X 1913. године без образложења. Из текста пројекта, у којем је избачен максималан број питомаца који се прима а унето да се не сме примити више младића од броја предвиђеног у буџету за ту годину, и избачен пријемни испит, види се да је у томе заслуге имао министар Протић,¹⁶³² на основу његовог издвојеног мишљења из 1912. године, као и из његових

¹⁶²⁶ *СБНС*, 29, март 1913, стр. 172: "...сад веома зачутило, кад сам видео да је, и после рата, после онолико погинулих и онеспособљених официра за службу и после проширења земље, исти број 80 питомаца остао у пројекту. То показује да у Министарству војном нису се много трудили, да овај број пронађу према стварним потребама наше војске... добро је урађено што је Одбор тај број повећао."

¹⁶²⁷ *Исто*, стр. 172 – 173.

¹⁶²⁸ *Исто*, 5. април, стр. 236 – 238.

¹⁶²⁹ У *СВЛ* објављен је наредног дана, стр. 73 – 75.

¹⁶³⁰ *СВЛ*, 1913, стр. 206, 223 и 255.

¹⁶³¹ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850 – 1925*, Београд 1925, стр. 196 – 198, 315 – 317; *Споменица 46. класе Ниже школе Војне академије*, Београд 1938.

¹⁶³² *СБНС*, 1913 – 1914, стр. 12 – 14.

каснијих (из 1914. године) дискусија по том пројекту. Убачено је у пројекту да се у Академију примају младићи, који долазе непосредно (подвучена убачена реч – прим. В.И.) из средњих школа, односно, да се не могу примити они који из било којих разлога нису намеравали или могли одмах по завршетку школе, VI или VII разреда конкурисати за упис у Академију. Тиме је било ускраћено право младићима, који су хтели наставити школовање у Војној академији годину дана после завршетка школе, иако нису били престарели.

Скупштински одбор, изабран за овај пројекат закона, усвојио је предложене измене, осим да се избаци пријемни испит, јер су поједини његови чланови из просвете инсистирали да треба остати пријемни испит за оне младиће који су завршили VI разред са добрим успехом, образлажући да ђаци долазе на факултете са све мањим знањем. Министар Божановић се сложио са изменама пројекта, и извештај Одбора поднет је на 15. редовном састанку Народне скупштине.¹⁶³³

На почетку претреса закона у начелу на 28. редовном састанку НС нови министар војни Д. Стефановић дао је веома кратко усмено образложење.¹⁶³⁴ Први дискусант самосталац др Јован Скерлић изнео је примедбу што се прво није извршила целокупна војна реформа, већ поднела измена "другоразредног војног закона" – исту примедбу као једна од примедби у изнетом одвојеном мишљењу С. Протића из 1912. године, за шта је Скерлић похвалио Протића а критиковао га што није остао доследан у ставу да се министри војни не требају сваке године мењати и окривио га са радикалним врхом што "у ове две године, како ова Скупштина ради, дочекали смо четири министра војна. Никада се министри војни нису тако често мењали, као што то бива у кабенитима у којима је био г. Стојан Протић и које је подржавала његова странка."¹⁶³⁵ Затим је образложио зашто треба да остане пријемни испит. Друга примедба Скерлића је била неоснована јер је погрешно тврдио да је Министарство војно примило неколико пута већи број питомаца него што је дозвољавао "закон о Војној академији од 1904,[...] Говорећи о тој ствари у име својих пријатеља, ја морам да изјавим

¹⁶³³ Исто, 22. X 1913. и 3. II 1914, стр. 583 – 584.

¹⁶³⁴ СБНС, 3. II 1914, стр 583: "...ове мале измене што се чине сад у Закону о Војној академији, оне се чине у толико што ће се примати већи број питомаца за Војну академију како би било више нижих официра. Нарочито је сад у прво време потребно да имамо што већи број нижих официра, пошто је у ратовима доста нижих официра погинуло." Колико је тачно српских официра погинуло у балканским ратовима није утврђено, иако је то морало да се уради већ у време мандата министра Стефановића.

¹⁶³⁵ Исто, стр. 583 – 584.

најодсудније протест што се и овог пута продужила *практика систематског гажења позитивних закона*.¹⁶³⁶ Међутим, и други присутни, укључно и министра војног нису знали или нису хтели изнети да је законом од 5. јуна 1913. године повећан број питомаца, који се примају у Војну академију на 100. Чак и члан тадашњег одбора за тај закон и његов извештач либерал Ж Рафајловић је мислио да није донешен тај закон!¹⁶³⁷ Иначе, Рафајловић, демобилисани официр са Војном академијом, је образложио да не може тако брзо да се започне са војним реформама, јер је претходно требало из ратова прикупити и средити податке, анализирати их и изводити искуства о добрим и slabим странама војних закона.

Стојан Протић, министар унутрашњих дела, затим је бранио предложено брисање пријемног испита, изнео да је мишљење Ј. Скерлића као професора - педагога погрешно и наводио разлоге за пријемни испит, на што је исправљан добацивањем. Скерлић је одговорио да је требало да се јаве министри војни и просвете а не министар полиције, којег је окривио што 1912. године није повећан број примљених питомаца, јер је знао да ће доћи до рата, те да ће се гинути. Скерлић је подсетио да је министар војни Божановић у Одбору, у којем је било "наставника и људи од искуства", прихватио став да не треба укинути пријемни испит и да не види разлог што министар полиције инсистира за укидање тог испита. Протић је одговорио да је Министарски савет о том већао и да је то одлука МС. Навео је и неке злоупотребе пријемног испита за време претходне династије, нпр. да су на њему обарани синови радикала и опозиционара. Министар просвете Љ. Јовановић потврдио је Протићеве речи у вези одлуке Министарског савета и изнео укратко неке опште ставове о пријемним испитима. Остали дискусанти су углавном критиковали што је предлог закона без образложења,¹⁶³⁸ чак и увези више тачака које се бришу, јер се није видело шта се брише. На првом читању предлог је усвојен са 117 гласова а против 3.¹⁶³⁹

¹⁶³⁶ Исто, стр. 583.

¹⁶³⁷ Исто, стр. 587, Ж. Рафајловић: "...Тај пројекат (измене закона о ВА из 1913. године – прим. В.И.) био је пред нама и ја сам у одбору за проучавање пројекта био, али наше парламентарне прилике биле су такве, да се тај законски пројекат није могао свршити у Скупштини. Одмах затим почео је бугарски рат, а за бугарским ратом није прошло ни месец дана, морао се извршити пријем питомаца у Војну академију. Сада је министар војни стајао пред невољом, или да погази јасне законске одредбе, или да оштети војску, не уведети у њу довољан и потребан број официра. Ја у те ствари нећу улазити нити да браним нити да тврдим да то сме бити, али ћу констатовати да је то била једна невоља и потреба."

¹⁶³⁸ Министар војни Стефановић тада је требао да зна да је од 794 потпоручника свега двадесетак било са Војном академијом, односно 2,5%. У предлогу министра Путника из 1912. године тај

Наредног дана, на специјалном претресу, министар Стефановић се слагао са побољшавањем текста, као и у вези пријема у Академију, али, кад се стигло до тачке 6. чл. 21, којом је предвиђен пријемни испит за поједине категорије ђака, затражио је да се предлог закона врати у Одбор, што је прихваћено.¹⁶⁴⁰

Ипак је Народна скупштина на 75. редовном састанку 28. IV/11. V донела Закон о изменама закона о устројству Војне академије у којем је предвиђен пријемни испит за поједине категорије ђака.¹⁶⁴¹ Како је текла даља расправа, не може се утврдити, јер из тог времена, када су најжешће критике упућиване Радиклавној странци због државне кризе, нису сачуване стенографске белешке, нити је о томе писано у *Српским новинама*. На основу указа краља од 18. јуна 1914. године расписан је конкурс за пријем до 200 питомаца у Војну академију,¹⁶⁴² који није реализован ни на нивоу пријема докумената од кандидата због почетка Првог светског рата.

Из рада осталих школа, што није предмет ове тезе, издвојићу један пример у вези Артиљеријске школе гађања, која је формирана по Уредби од 24. IV 1909. године због додатног школовања и усавршавања артиљеријских официра у руковању ватром батерија и дивизиона новопридошле брзметне артиљерије.¹⁶⁴³ Припреме за то су вршили инспектор артиљерије ђенерал Н. Стефановић и његов помоћник пуковник Мирко Милосављевић. Они су о раду овакве школе прикупили документа из шест европских држава и припремали Уредбу. Предлагали су да се прво позову у школу на шестомесечну обуку команданти артиљеријских пукова са по два команданта дивизиона, како би стекли ново знање као претпостављене старешине. Међутим, нови министар војни, ђенерал М. Живковић био је против такве одредбе јер је сматрао да ће ти команданти у школи бити потчињени наставницима, који су били нижег чина

процент је био 40:60 на штету потпручника са ВА, те је то био један од алармантних разлога за повећање њиховог броја.

¹⁶³⁹ *СБНС*, 3. фебруар 1914, стр. 583 – 592.

¹⁶⁴⁰ *СБНС*, 4. фебруар 1914, стр. 617 – 620. "Пошто ја нисам био у одбору када су ове измене унешене у закон и пошто се ја не слажем са неким изменама од тачке 6. на даље, ја вас молим, да се обво врати у одбор." – стр. 519.

¹⁶⁴¹ *СВЛ*, 13/134. маја 1914, стр. 385 – 388. Тачка 6. чл. 21. је гласила: "Да положи пријемни испит: они који су свршили с добрим успехом шести разред гимназије или реалке; даље они који долазе непосредно из војске и напослетку они који не долазе из државних школа." Затим је наведено ко се ослобађа пријемног испита они који су положили испит зрелости (понавља се постојећи текст из Закона), завршили седми или осми разред гимназије или реалке и они који су са одличним или врло добрим успехом завршили шести разред државне гимназије или реалке, што је било ново.

¹⁶⁴² *СВЛ*, 1914, стр. 606, 643.

¹⁶⁴³ *Исто*, 1909, стр. 363 – 367.

(мајорског) и тиме се нарушавао њихов ауторитет. Наставници су били млађи официри, који су претходне две или три године слати у иностране такве школе, углавном француске, у трајању од две године и упознати у руковању новим оруђима и њиховом тактичком употребом. Ипак се након две године и овакав предлог реализовао.¹⁶⁴⁴ Током 1912. године започето је и слање у школу и инжињеријских официра ради упознавања са дејством артиљеријске ватре по фортификацијским објектима и њихове боље израде.¹⁶⁴⁵ Такође је уредбом од 16. XII 1909. године основана и Пешадијска школа гађања ради додатног оспособљавања пешадијских, коњичких и инжињеријских официра и подофицира у гађању леволвером и митраљезом и одржавању тог наоружања.¹⁶⁴⁶ Претходно је организован једномесечни привремени курс за обуку официра у руковању, употреби и одржавању новонабављених митраљеза у Београду током септембра 1909. године. Позвани су били из свих пешадијских и коњичких пукова по један командир митраљеског одељења чина капетана I или II класе са пуковским пушкаром.¹⁶⁴⁷

Србија је и у овом периоду наставила да шаље у иностранство на школовање и усавршавање официре и ђаке са матуром,¹⁶⁴⁸ али у нешто мањем броју у односу на ранији период. Од 1882. до 1914. године Краљевина Србија је имала 853 државна питомца у иностранству, која су слала сва министарства, осим Министарства иностраних дела. Од тога, највише, око 50% годишње је слало Министарство војно, најчешће на годину или две.¹⁶⁴⁹ После Мајског преврата смањио се број војно – државних питомаца, прво због сређивања државних финансија а затим Анексионе кризе и балканских ратова.¹⁶⁵⁰ У односу

¹⁶⁴⁴ АС, ПО 139/36, *Меморари ђен. Никодија Стефановића*, св. 2, стр. 235 – 237.

¹⁶⁴⁵ *СВЛ*, 1912, стр. 68.

¹⁶⁴⁶ *СВЛ*, 1909, стр. 907 – 914.

¹⁶⁴⁷ *Исто*, стр. 591 – 593.

¹⁶⁴⁸ "Ради бољег одржавања наше војске на савременој висини и њеног даљег унапређења слаће се редовно, сваке године, у стране војске и школе о државном трошку, као војно – државни питомци, официри свију родова и струка и ђаци са матуром, који буду за ово нарочито изабрани. Ну и они официри, који би желели да о свом трошку а у истом циљу, пробаве извесно време у иностранство, било у школи или трпи, министар војни може одобрити потрвбно одсуство по потреби и свом нахођењу..." – чл. I *Правилао избору, одашиљању, дужностима и принадлежностима војно – државних питомаца у иностранству*, *СВЛ*, 1909, стр. 875 – 886; 1913, стр. 658 – 670.

¹⁶⁴⁹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 50 – 54, 58 – 61.

¹⁶⁵⁰ *Исто*, стр. 245 – 262. Из дате табеле види се да је у времену 1904 – 1914. године било највише државних питомаца (на медицинским факултетима) које је слало Министарство унутрашњих дела, затим питомаца Министарства просвете и скоро исто Министарства војног.

на ранији период,¹⁶⁵¹ повећан је број официра на страним војним стручним школама и на усавршавањима у јединицама и установама а од ђака школовани су у иностранство само за потребе санитарске струке на медицинским факултетима и вишим ветеринарским и апотекарским школама, јер у Краљевини Србији није успело да се формира медицински факултет, иако се планирало већ 1905. године. Затим, повећан је број ђака које су родитељи слали у руска војна училишта (пешадијска или коњичка), јер је број ђака приманих у Војној академији драстично смањен, те по завршетку училишта произвођени су у Србији у чин потпоручника, којих је 1/14. јуна 1912. године било 36. Део припадника војске слат је на обуку или усавршевања на основу зајмова из 1906. и 1909. године. Није мали број официра био у иностранство о свом трошку, највише због изучавања језика а било их је и у школама и на стажирањима, ако је на конкурсима објављена и та могућност.¹⁶⁵²

За разлику од претходног периода, када су разна питања у вези војно – државних питомаца регулисана наредбама или упутствима министара војних (њихова новчана примања, дужности и друго)¹⁶⁵³ у овом периоду министри су издавали потпуна правила. Прво је издато *Правило за државне питомце војно – санитарске струке* 20. I 1906. године¹⁶⁵⁴ (министар војни и заступник министра иностраних дела пуковник В. Антонић). *Правило о избору, одашиљању, дужностима и припадностима војно – државних питомаца у иностранству* донето је 28. XI 1909. године (министар војни пуковник М. Мариновић).¹⁶⁵⁵ Оно је сваке године мењано или допуњавано, како због олакшавања услова (нпр. није било нижих официра са прописаним стажом у интендантској служби ради школовања у Русији и Француској за ту службу) или увођења новина (нпр. за ваздухопловство), па је 15/28. XI 1913. године издато ново (министар М. Божановић).¹⁶⁵⁶ Како су у правилима међу условима за поједине стране школе (ратне, генералштабне или стручне) били предвиђени за кандидате претходни

¹⁶⁵¹ Шире о том периоду у С. Костић – Ратковић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, стр. 315 – 316.

¹⁶⁵² Тако је пуковник др Тодор Љ. Павловић узимао одсуство два пута (1906/7. и 1907/8. године) и о свом трошку дипломирао педагогију – социологију у Паризу а као државни питамац од 22. IX 1909. – 22. I 1911. године докторирао је на Сорбони темом из војне социологије и постао први српски доктор социологије а претходно први социолог 1909. године.

¹⁶⁵³ *СВЛ*, 1897, стр. 687 – 688; 1900, стр. 699...

¹⁶⁵⁴ *СВЛ*, 1906, стр. 134 – 138.

¹⁶⁵⁵ *Исто*, 1909, стр. 875 – 886, исправке стр. 901 – 902.

¹⁶⁵⁶ *Исто*, 1913, стр. 658 - 670.

испити из појединих предмета, издавани су и објављивани програми и правила за те испите. Конкурси за школовања, усавршавања, стажирања и учења страних језика објављивани су у *СВЛ*.

Након сређивања државних финансија, од краја 1906. године повећавана је буџетска позиција за војно - државне питомце, а такође је коришћен новац из зајмова за школовање и усавршавања официра, мајстора и шофера. Од тада давана су одсуства у иностранству већем броју официра. Првој већој групи од 21 родовског нижег официра министар војни Путник одсуство је одобрио 24. X/6. XI 1906. године,¹⁶⁵⁷ а следећој од 42 официра 4/17. и 9/22. XI 1907. године (њих 23 у Француској, 17 у Немачку и двојици у Аустро – Угарску, скоро сви до годину дана, њих 35, а остали мање).¹⁶⁵⁸ Одобравање одсуства настављено је сваке године с тим да је број био мањи, јер су слати само у јединицама и установама страних војски, док су обавезно о државном трошку, као и у ранијем периоду, слати новопостали генералштабни официри на усавршавање у познавању језика и уједно на стажирање у елитним страним јединицама. Највише је било у иностранству официра 15/28. I 1908. године: 91 официр, од тога на одсуству 64 и као државни питомци 27, не рачунајући 15 официра у комисијама (три: за пријем топова, пушака и муниције).¹⁶⁵⁹ Државних питомаца официра у иностранству 1909. године било је седам на школовању а 10 на одсуству, 1910. њих 10 на школовању и три на одсуству,¹⁶⁶⁰ 1911. године било је државних питомаца 12 а на одсуству 18, док почетком 1912. године тај однос је износио 16 : 21.¹⁶⁶¹

Уочи балканских ратова, тачније 1/14. јуна 1912. године, од 1886 официра Краљевине Србије, 1335 их је било са високом или вишом школом, а 651 бивших наредника са положеним испитом за чин потпоручника, од чега је без војне школе било 347 а са подофицирском школом 304. Око 160 официра школовало се у иностранству (11 држава)¹⁶⁶² на 62 високе (од чега 16 факултета у грађанству)

¹⁶⁵⁷ Исто, 1906, стр. 637 – 638.

¹⁶⁵⁸ Исто, 1907, стр. 691 – 692.

¹⁶⁵⁹ Општа и стручна ранглиста и распоред официра и војних административних чиновника за 1908. годину, Београд 1908, стр. 16 – 22.

¹⁶⁶⁰ Државни календар Краљевине Србије са шематизмом, 1909, стр. 184; 1910, стр. 192.

¹⁶⁶¹ Распоред официра и војних чиновника, 1911, стр. 155 – 156; 1912, стр. 155 – 156.

¹⁶⁶² У Русији је на 28 школе – факултетете било 79 официра од чега 36 на јункерским училиштима; у Француској на девет школа - факултета 11 официра; у Белгији (две школе, два официра); Аустро – Угарској шест школа и два медицинска факултета – 44 официра; Немачкој седам школа – факултета 10 официра; В. Британији (једна виша школа, један официр); Италији (три школе, четири официра), Турској (две школе, два официра), Швајцарској (једна школа један

или више школе. Највише су се школовали у иностранству официри служби - 67од укупно 94.¹⁶⁶³ Ако се овоме дода и око 120 официра који су били у просеку 10 месеци на стажирању у страним елитним јединицама и око 170 на одсуству од око 11 месеци ради учења страних језика у војним јединицама, долази се до податка да се око 450 тада активних официра оспособљавало у иностранству.¹⁶⁶⁴

Поред усавршавања официра у школама гађања, значајно је било усавршавање индивидуалном припремом и полагањем за чин капетана и мајора а најзначајнија је била генералштабна припрема. Генералштабни официри тог времена били су најоспособљенија категорија грађана Србије за свој посао, који је био најтежи – припрема за ратовање и обављање најодговорнијих ратних дужности. Искључиво су ђенералштабни официри командовали армијама и/или били начелници Штаба Врховне команде и постали војводе, били начелници штабова армија и њихови помоћници, начелници штабова дивизија, војни изасланици осим једног, који је имао завршену генералштабну академију у Русији (Лонткијевић Б.), а знатна већина били и команданти дивизија. Скоро сви су постали генерали, осим црнорукаца, њихових пријатеља и умрлих на послу или у току ратова, као и Душана Поповића, који је био саучесник појединих радикала у аферама у вези ратних набавки, па га је радикалска влада, у време скупштинске истраге, склонила у Француску.

Генералштабно усавршавање (припремање) по строгим критеријама конкурса изабраних официра са Вишом школом Војне академије или са неком од генералштабних академија из иностранства, одвијало се током две године у Главном ђенералштабу и на терену. Каква је била напорна та припрема види се и из мемоара војводе Ж. Мишића (*Моје успомене*), који ју је завршио а други напустио припрему (други је био С. Исаковић, који се није одвајао од Мишића у свим битнијим догађајима). Ово усавршавање је било у надлежности Главног ђенералштаба и Ђенералштабне комисије а министри војни су имали улогу да поднете предлоге Уредбе о ђенералштабној служби, њене измене и допуне,

официр), Чешкој (медицински факултет, два официра) и Пољској (медицински факултет, један официр).

¹⁶⁶³ Санитетски официри завршавали су медицинске факултете у Бечу -њих 27, Грацу - 11, Берлину три, Цариграду два, Прагу два, и по један у Москви, Петрограду и Кракову. Сви судски официри завршили су Правни факултет у Београду а тројица су, поред тога били и на школовање у Паризу, Минхену и Берлину.

¹⁶⁶⁴ В. Иветић, *Начелници генералштаба 1876 – 2000*, Београд 2000, стр. 101; Исти, *нав. маг. рад*, стр. 139 и 215 – 217.

поједина објашњења, конкурсе и одлуке о прелазу у генералштабну службу озваниче краљевим указом.

У истраживаном периоду била је на снази *Уредба о ђенералштабној струци* од 28. XII 1902, са изменама и допунама из 1905, 1906, 1913. и 1918. године. Изнећу само битне измене Уредбе из 1906. године (министар војни В. Антонић, в.д. начелника Главног ђенералштаба А. Машин). У чл. 11 уместо да Ђенералштабна комисије после двогодишње припреме оцењује који су приправници подобни за струку те да могу након годину дана полагаати испит, унето је да Комисија оцењује који су приправници стекли право да полагају испит након три месеца. У чл. 13 унето је да се испит полаже само једном и "Они, који на испиту падну, губе за свагда право за прелаз у ђенералштабну струку," што се односило и на кандидате који својом кривицом не приступе испиту.¹⁶⁶⁵ Један од разлога је ситуација да је крајем 1905. и 1906. године испит полагало 24 кандидата из четири генерације, а да је положило само њих 11. У листу *Војска* је због тога и других разлога, два пута је критикован Главни ђенералштаб и министар војни. Изнето је чуђење да кандидати, који су задовољили у првој и другој години и оцењени способним да могу изаћи на испит, не положе испит.¹⁶⁶⁶ Иначе, испит је био веома тежак.¹⁶⁶⁷ Изнет је и мањак генералштабних официра. После тога приман је два пута већи број кандидата за генералштабну припрему. Кандидати, који су пали на том испиту, постали су истакнути војни писци или генерали, а по један секретар престолонаследника, прослављени командант пука (Душан Пурић, погинуо 1914.), демобилисани официр па народни посланик (Тодор Стаменковић) и доктор са Сорбоне, носилац три карађорђевог звезде, легије части ранга команданта (официра), белог орла са мачевима и других високих признања (Тодор Павловић, погинуо 1915.). Кандидати, који су положили испит, били су годину дана командири чета у другом роду од свог, превођени у службу и слати на једногодишње стажирање у иностранство.

Иако је школовање и усавршавање старешинског кадра врло добро регулисано и организовано у претходном периоду, министри војни морали су

¹⁶⁶⁵ *СВЛ*, бр. 5 од 22. фебруара 1906. године, стр. 97 – 99.

¹⁶⁶⁶ *Војска*, 1906, бр. 20 и 355 од 20. маја и 2. септембра.

¹⁶⁶⁷ На усменом делу испита полагани су предмети: тактика, стратегија, ђенералштабна струка, организација и администрација војске, војна географија, фортификација, историја ратова (сви наполеоновии ратови и други европски ратови у 19. веку и српско - турски ратови и српско – бугарски рат), међународно право и страни језик. У току двогодишње припреме полагали су практичне задатке из ових предмета и имали њихове анализе. На писменом испиту решавала су се два писмена тактичка задатка.

улагати напоре да се обезбеди новац за наставак тог задатка. То је највише успело Путнику од 1906. до 1908. године, док није успео да се повећа број питомаца Војне академије са 30 на 80 уочи балканских ратова. Уочава се зависност успешности, односно, неуспешности Путника од његовог односа са радикалским врхом.

5. 7 Обука и вежбе војске и резервног кадра

До скорог времена, до изласка опширне студије,¹⁶⁶⁸ ово питање није истраживала српска војна историографија. И у студији се афирмативно третирају обука и вежбе у војсци, доказивајући изнето бриљантним њеним победама. Међутим, има и показатеља који указују да обука није била потпуна, на пример превелики губици, највећи у односу на остале балканске војске, осим црногорске приликом опсаде Скадра. Ти велики губици су резултат и српске војне доктрине, да се сва дејства изводе офанзивно и велике борбености.

Слабости у обуци војника и резервног кадра могу се уочити и у разним актима, објављеним у *Службеном војном листу* и после анексионе кризе, од када се том питању знатно озбиљније приступало. Изменама Закона о устројству војске из 1904. године свим ђацима одређен је шестомесечни рок служења у ђачким четима и да после тога полажу испит за резервног потпоручника. Међутим дошло је до следеће појаве коју је министар војни Путник овако исправио својим наређењем од 30. марта 1905. године: "Од неког времена опажа се, да многи ђаци нарочито иду на то, да испит за резервног потпоручника не полажу или, и ако полажу, они то чине тек ради форме, без да иоле положе труда око спреме за то, па се после на разне начине довијају и дејствују или лично или преко својих фамилија, те их претпостављене старешине предлажу за привремени отпуст, па многи у томе и успу. Увидело се да већина ђака ово чине из рачуна..." те је наредио да се такви ђаци нипошто не пуштају ни на одсуство за све време њиховог продуженог рока на 14 месеци и да се ангажују искључиво за трупну службу.¹⁶⁶⁹

Министар Путник био је принуђен да ублажи део чл. 4 *Правила за полагање испита за дејствителне и резервне официрске чинове у пешадији, коњици, артиљерији и инжињерији* од 1. маја 1903. године, по којем је практични

¹⁶⁶⁸ Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Мачек, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд 2007, стр. 555.

¹⁶⁶⁹ *СВЛ*, 1905, стр. 316 – 317.

део испита за потпоручника требао да се полаже у време четне (батеријске, ескадроне) школе а за капетана у време батаљонске (дивизионе) и пуковске школе (трупна обука). "Ну, с обзиром на то, што сваке године регрути не долазе у кадар на време, већ нешто доцније, те се тиме одлажу и поједине школе а због тога и поједини кандидати за полагање испита за ове официрске чинове долазе у такву прилику, да пре стекну право на производство, но што би им по одредбама овог правила и дошао на ред за полагање испита...". Путник је одобрио да кандидати, који први пут полажу испит, могу изађи на њега и када се не одржавају наведене школе.¹⁶⁷⁰

Због оштећивања инжињеријског алата у току обуке министар Путник наредио је 3/16. XII 1906. године да се наведени алат може издавати за обуку само по министровом писменом решењу, у противном се он неће моћи расходовати по сложеној процедури, те ће их платити наредбодавац, најчешће, командант пука.¹⁶⁷¹ Да не би издавао појединачна решења о издавању наведеног алата, министар војни М. Живковић наредио је 30. јуна 1909. године "да се у сваком пешадијском пуку сталног кадра издвоји мали алат за извођење наставе, и то 120 ашовчића са футролама и 12 српских секирица са футролама. Овај алат чуваће се у пуку..." Даље је предвиђена строга процедура приликом оштећења, све до министровог одобрења за расход или оправку.¹⁶⁷² То је био један од разлога што у српској војсци до 1916. године није важило начело у борби: "Кад пушка не дејствује, ашовчић ради."

Највећи разлог што обука није била у потпуности извођена су отпуштања војника кућама због штедње и што је дужина војног рока утврђена са претпоставком да ће се у грађанским школама изводити војна вежбања почев од 3. разреда основне школе до завршетка факултета, како је било предвиђено чл. 84 Закона о устројству војске и што се то вежбање претходно изводило. Иако је министар војни М. Андријевић одредио комисију са задатком да проучи ово питање и напише уредбу и програм за ђачка вежбања 9/22. XI 1903. године,¹⁶⁷³ на

¹⁶⁷⁰ Исто, 1906, стр. 628 – 629.

¹⁶⁷¹ Исто, стр. 711.

¹⁶⁷² Исто, 1909, стр. 579 – 580.

¹⁶⁷³ СВЛ, 1903, стр. 858. Чланови комисије су били пуковник (војвода) Ж. Мишић, помоћник начелника Гл. ђенералштаба, потпуковник (Генерал) П. Мишић, редовни професор ВА, и попуковник Јеврем Бранковић, командант 18. пеш. пука и по један професор из гимназије и Велике школе и учитељ, које је требао министар просвете да одреди. Официри чланови комисије су почетком 1904. од стране министра Путника премештени, Живојин Мишић је пензионисан, а да други нису одређени.

томе није ништа чињено. Зато је у независном листу *Војска* 15. јула 1906. године¹⁶⁷⁴ објављен редакцијски чланак, вероватно од потпуковника у пензији Петра Мишића, члана редакције, *Бачка војна вежбања*, у којем је изнет значај и потреба тог вежбања и упућен позив министрима војске и просвете да се са почетком школске године отпочне са тим вежбањем. У Главном ђенералштабу изучавало се то питање 1907/8. године, када је начелника заступао пуковник (војвода) Петар Бојовић, а министар војни био Р. Путник. Тада се у реферату изнело како се та настава изводи у осам већих европских држава и Јапану и САД и састављен је нацрт упута и програма за ђачка вежбања 15/28. априла 1908. године¹⁶⁷⁵ (начелник Гл. генералштаба опет је био Путник а министар војни од 22. марта С. Степановић). Министар војни Степановић одобрио је резервним официрима наставницима војног вежбања у грађанским школама 26. VII/8. VIII 1908. године да могу на тим часовима носити униформу.¹⁶⁷⁶ Нисам нашао податке у којим школама су извођена војна вежбања,¹⁶⁷⁷ осим у Гимнастичкој шестомесечној школи (отпочела са радом 14. маја 1908. године) у којој су била и два војна предмета: Пешачка егзецирна правила и војничко вежбање у строју и Основи борења мачем и сабљом, која су полагана као један испит Војно вежбање (од пет испита).¹⁶⁷⁸

Српска војска је маја 1911. године писала о потреби војног вежбања и да се на Универзитету треба формирати катедра Војне вештине.¹⁶⁷⁹

Ни законска обавеза вежбања резервног састава није се ни половично примењивала.¹⁶⁸⁰ Вежбе, које би трајале 10 и више дана требало је да финансира Министарство војно, тако што би сваке године добијало ванредни кредит за ту намену. У овом периоду најчешће је у финансијским законима било предвиђано да се вежбе и маневри војске финансирају из уштеда свих партија војног буџета. Зато су се вежбе, најчешће одвијале у просеку 12 дана током јесењих месеци а

¹⁶⁷⁴ *Војска*, бр. 28/1906, стр. 1 – 2.

¹⁶⁷⁵ АВИИ, Поп. 2, к. 10, ф. 4, гр. 28.

¹⁶⁷⁶ *СВЛ*, 1908, стр. 399.

¹⁶⁷⁷ Ни аутори књиге *Обука српске војске 1804 – 1918*. нису пронашли податке који би указивали да ли се започело у грађанским школама са војним вежбама.

¹⁶⁷⁸ Шире: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, стр. 672 – 677.

¹⁶⁷⁹ *СВ*, 1911, бр. 18, стр. 135 – 136: чланак *Војска и универзитете*. Издвајам: "...тима би се припремиле вође народа, које би за време рата заједно са својим друговима у војсци повели народ са поуздањем, ради извршења наших националних идеала..."

¹⁶⁸⁰ По чл. 84, ст. 1 – 7 Закона о устројству војске било је предвиђено да се сваке године одржавају вежбе резервног састава, стим да вежбе од 10 дана и дуже финансира држава, тако што би се сваке године тражио ванредни кредит (ст. 5).

током 1907. године нису се ни одржале. Тако су 1904. године били позвани сви резервисти I позива Коњичке дивизије и потребан број из пешадијских пукова Дунавске дивизије са делом коморе, посебно резервни артиљеријски официри и потребан број обвезника и потребан број резервиста и коморе Градског артиљеријског пука за вежбу до 20 дана у септембру и октобру.¹⁶⁸¹

Највише резервног састава позвано је 1905. године ради извођења маневра у септембру: сви резервисти Коњичке дивизије и потребан број резервиста, укључно и резервних официра, из пешадијских, артиљеријских и коњичких пукова I позива свих дивизија и сви пешадијски пукови и коњички дивизиони II позива, као потребан број из санитетских и снабдевачких јединица.¹⁶⁸² Међутим, и тај највећи маневар имао је мањкавости, које је изнео руководилац маневра пуковник (војвода) П. Бојовић (одвили су се само маневри борбених јединица две непотпуне дивизије - Шумадијске и Тимочке).¹⁶⁸³

Наредне године позвани су сви резервни официри свих пешадијских и коњичких пукова I позива, коњичке и градске артиљерије Дринске, Дунавске и Тимочке дивизије са потребним бројем резервиста и пекарских чета.¹⁶⁸⁴

Током 1908. године позивани су: из Моравске и Тимочке дивизије потребан број припадника инжињеријских, снабдевачких и санитетских јединица оба позива; сви резервни официри Дринске и Дунавске дивизије I позива и потребан број резервних официра из дивизијских штабова, дивизијске коњице, инжињерије, санитета и снабдевачких јединица; и потребан број резервиста у пешадијским, артиљеријским и коњичким пуковима, инжињеријским, санитетским и снабдевачким јединицама I позива.¹⁶⁸⁵ Већину ових јединица пред завршетак вежбања затекла је Анексија Босне и Херцеговине. Степан Степановић, који је од априла те године био министар војни, изјавио је у Народној скупштини да војска није тада била спремна да пружи успешан отпор Аустро – Угарској (ново наоружање и муниција су пристизали и није извршена обука на њима, да су били нередовна обука и позивања резервног састава и

¹⁶⁸¹ *СВЛ*, 1904, стр. 293, 604, 659.

¹⁶⁸² *Исто*, 1905, стр. 273 – 276.

¹⁶⁸³ П. Бојовић, *Мисли о извођењу великих јесењих маневара код нас*, у: *Ратник*, 1907, св. 62, бр. 1 – 2, стр. 13, 15. Аутори студије Обука српске војске 1804 – 1918. Навели су да су користили овај чланак али са нетачним бројем свеске *Ратника*.

¹⁶⁸⁴ *Исто*, 1906, стр. 485.

¹⁶⁸⁵ *Исто*, 1908, стр. 365, 395, 483.

друго), те је био осут критикама а посебно и вређан од посланика пензионисаног потпуковника П. Мишића, те је Степановић крајем године поднео оставку.

Априла 1909. године Народна скупштина одобрила је 500.000 динара од уштеда војног буџета из 1908. године за вежбање, маневрисање и фортификацијске радове. Те године позвани су на 10 – дневно вежбање по партијама обвезници пешадијских и артиљеријских јединица II позива, издата је уредба о формирању курсева за припремање резервних пешадијских подофицира I позива и старешина народне војске за резервне пешадијске офицере. Зато је потребан број истих позван на једномесечни курс и вежбање у две партије, а што је на исти начин поновљено још 1910. године. Програм тих курсева био је знатно ужи од програма подофицирских школа.¹⁶⁸⁶

У мају 1910. године имали су вежбу резервисти пешадијских и артиљеријског пука Дунавске дивизије I позива и 4. коњичког пука; у септембру део резервних официра пешадијских, артиљеријских и санитетских јединица Моравске дивизије I позива и део обвезника дринског и дунавског коњичког ескадрона II позива.¹⁶⁸⁷ Током 1911. године имали су сви пешадијски пукови III позива 10 – то дневну вежбу; позване су делови снабдевачких јединица Моравске и Дринске дивизије, и учињен је квалитетан помак: позвани су на једномесечно вежбање током октобра и новембра сви резервни официри пешадијских, артиљеријских, коњичких и инжењеријских јединица I и II позива. Међутим, отказано је позивање за септембар потребног броја обвезника из Шумадијске и Тимочке дивизије.¹⁶⁸⁸ У 1912. години позвани су на шест недеља резервни официри на дужности командира и водника у свим родовским јединицама I и II позива и резервни санитетски официри на 15 дана распоређени у штабовима и санитетским јединицама и установама I и II позива као и одређен број резервиста и обвезника и комора наведених јединица, све за јули, август или септембар.¹⁶⁸⁹ Ово позивање се може сматрати и као непосредне ратне припреме. Током 1913. године позван је део јединица на вежбање, али је након два дана, почев од 10. септембра, објављивана мобилизација за скоро половину војске ради угушивања арнаутске побуне.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ *СВЛ*, 1909, стр. 396 – 397, 507 – 512; 1910, стр. 509.

¹⁶⁸⁷ *Исто*, 1910, стр.329, 425, 461, 697, 727.

¹⁶⁸⁸ *Исто*, 1911, стр. 359, 418, 449, 482, 490, 516.

¹⁶⁸⁹ *Исто*, 1912, стр. 308 – 310.

¹⁶⁹⁰ *Исто*, 1913, стр. 262, 387, 388,...

Значи, и у обуци и вежбању сталног кадра и резервног састава било је мањкавости, највише због недостајућих новчаних средстава. После Анексионе кризе озбиљније се приступило и овом питању и изналазила се квалитетнија решења, посебно у оспособљавању резервног старешинског састава.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

ПОЛИТИЧКИ САДРЖАЈИ БИОГРАФИЈА МИНИСТРА ВОЈНИХ

Ови садржаји су већ, углавном, изнети у претходним поглављима, с тим за министре војне, који су у време Обреновића били министри (Ј. Атанацковић, В. Антонић) или државник – Сава Грујић, унети су и други садржаји. Како је текст већ пун фуснота, у биографијама ћу износити као извор само наслове из литературе у којем је дата најпотпунија биографија обрађиваног министра. Биографије министара војних Кнежевине/Краљевине Србије дате су у споменутој књизи Љ. Поповића и М. Милићевића, али са мало политичких садржаја. Њихове биографије су дате у *Српском биографско речнику*, али само оних до слова М. Краће биографије су дате и у домаћим енциклопедијама, с тим да су превише кратке у *Српској енциклопедији*, у којој је чак изостављен Василије Антонић, који је био министар по два ресора у време обе династије.¹⁶⁹¹

5.1. Атанацковић, Јован Ј., ђенерал (Неготин, 7. IV 1848 – Београд, 9.VIII 1921)

Министар војни од 29. V до 2. VIII 1903. у влади Ј. Авакумовића

Када је завршио основну школу у Неготину, отац, пореклом из Македоније, трговац а затим и председник неготинске општине, омогућио му је даље школовање у Гимназији у Зајечару и Реалној гимназији у Београду, где је матурирао 1865, када се уписао на Технички факултет Велике школе. Убрзо, исте године, уписао се у Артиљеријску школу (Војну академију), коју је завршио 1870. године. Од 1889. начелник је Историјског одељења Главног ђенералштаба и уједно је био уредник часописа “*Ратник*”. Командант Тимочке дивизијске области био је од 1893. а начелник Општевојног одељења Министарства војног и уједно уредник “*Службеног војног листа*” од 1894. године. Помоћник и вршилац дужности начелника Главног ђенералштаба био је од марта до октобра 1897, када улази у Владу др Владана Ђорђевића као министар грађевина. На тој дужности дао је допринос уважавању грађевинских стручњака који је био већи него допринос што су га дали сви претходни министри из инжињеријске струке.

¹⁶⁹¹ Времена министровања дата су по старом календару, како су изнета у литератури.

Истиче се и његов допринос у реорганизацији министарства и увођењу правилног унапређивања инжињера.

На овом положају био је до 1. II 1899, а након десет дана постављен је за команданта Београдске тврђаве и за в.д. председника Артиљеријског комитета. Реконструкцијом Владе Владана Ђорђевића средином исте године опет постаје министар грађевина а крајем те године заступа министра војног. Наредном реконструкцијом 1. I 1900. постаје министар војни, а што је био пола године (до женидбе краља Александра), јер је влада дала оставку а он пензионисан и преведен у резерву. Крајем 1902. активира се и постављен за инспектора пешадије Министарства војног, добија звање почасног ађутанта краља, постаје члан Вишег војног савета.

Како је активно учествовао на припремама (од 1901.) и извођењу Мајског преврата, у Влади Народног представништва Јована Авакумовића добио је ресор министра војног, који положај је задржао и у наредном мандату од 25. VI 1903. На овом положају највише се ангажовао на проглашавању и избору Петра Карађорђевића за краља. Уједно је био и почасни ађутант краља. Августа исте године уважена му је оставка, те је постављен за канцелара Краљевских ордена а затим је обављао и дужност председника Сталне испитне комисије за чин мајора. Током друге половине 1903. непосредно се ангажује на организовању четничких акција, које су започеле да се изводе од 1901, тако што се стварала српска четничка акција (Српска одбрана), чији он био први председник, што је био као председник њеног Централног одбора до маја 1905. године, када је овај одбор промењен због пораза српских чета. Као министар војни постао је и члан ужег руководства обновљеног “Одбора за пропаганду”, који је интензивирао рад на српском и југословенском уједињењу у српским и хрватским крајевима који су били под Аустро-угарском. Један је од преносиоца континуитета тог рада из периода Обреновића, али се у новим условима знатно више ангажовао с обзиром да су нови краљ, политичке странке и поједини други субјекти систематизовали и интензивирали национални рад. Како је полет тог рада крајем 1904. године почео да опада, краљ Петар му је уступио водство у Одбору. У току 1905. године Одбор је помагао муслимански покрет за аутономију у Босни и Херцеговини као и истоветну српску организацију и развијао је мрежу агената. Наредне године поднео је молбу за пензионисање да би допринео поновном успостаљању

дипломатских односа Србије са Великом Британијом, те је пензионисан 13. IV 1906. године са преводом у резерву и правом ношења униформе.

У току балканских ратова био је делегат српске Владе и Врховне команде код краља Николе и црногорске Врховне команде а до краја 1913. године, када је поново постављен за канцелара Краљевских ордена. Априла 1917. године разрешен је те дужности те одлази у Швајцарску, где је образовао Обавештајни биро за српске заробљенике. Руководио је радом Бироа до краја 1918. године, када се вратио у земљу, Биро предао Црвеном крсту Србије и као резервни генерал демобилисан.

Главна литература: *СБР*, књ. 1, стр. 303 – 304.

5. 2. Леонид Соларовић Х., (Београд, 18. IX 1854 – 20. IV 1829)

Министар војни од 2. VIII до 21. IX 1903. у влади Ј. Авакумовића

Отац Христифор био је члан Главне контроле. Школовао се у Београду и завршио шест разреда гимназије. Углавном је службовао у Београду. У комисији за пријем пушака у Немачкој био је од 1881. до 1883. Пензионисан је по молби са дужности првог ађутанта краља 1900. У време Мајског преврата активиран је и постављен за команданта Дунавске дивизијске области.

Први корак на удаљавању завереника из краљевог окружења била је *Уредба о времену трајања службе дворских часника војног реда*. На састављању текста Уредбе били су ангажовани он, као министар војни и в.д. начелника Општевојног одељења Министарства војног завереник потпуковник П. Мишић, према ставовима краља.

Управитељ Војне академије био је до 1907, командант Моравске па Дунавске дивизијске области до 1910, када је пензионисан. Обављао је и дужности председника испитне комисије за чин мајора родова војске и Војнодисциплинског суда. Шеф Војне мисије при доласку султана у Солун био је 1911. У балканским ратовима није учествовао, командант Дринске дивизијске области био је 1914 – 195, а свих трупа на Крфу 1918, када је демобилисан.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 130 – 132.

5. 3. Милан Андријевић К., (Краљево, 24. XI 1853 – Драч, 12. I 1916)

Министар војни од 21. IX 1903 до 16. I 1904. у влади С. Грујића

У време Мајског преврата био је начелник Инвалидског одељења Министарства војног. Јула 1903. постављен је за команданта Дринске дивизијске области а након 10 дана за команданта Дунавске у Београду. Након избора, мандатар Сава Грујић се определио за њега од два краљева кандидата за министра војног, јер није прихватио завереника А. Машина због спољнополитичке ситуације.

Одмах се прихватио најважнијег задатка: усклађивање војних закона са Уставом и финансијским могућностима. Одредио је за сваки закон комисије од најбољих официра из Београда, осим генерала Путника, који су израдили рационалне предлоге измена и допуна, али којима се нису знатно смањивали трошкови за војску. Упркос његовим образложењима прва два закона, Финансијски одбор Народне скупштине тражио је или вршио измене у предлозима. Противио се и да Министарски савет доноси одлуке на предлог министра војног у вези сеоба, службених путовања и дневница припадника Војске у иностранство, што је било противуставно, јер МС није имао право руковођења и командовања војском, односно да доноси одлуке на предлог министра војног, што је било право краља. МС је био компетентан да се при саслушању изјасни о потреби службених путовања, сеоба и величини дневница у иностранству. Остао је пуковник, иако је око три године командовао дивизијском облашћу. У наредној Грујићевој влади за министра војног узет је генерал Путник.

За команданта Моравске дивизијске области постављен је 8. I 1905. године а пензионисан је по својој молби 14. VII 1907. Претходно су, за краљев рођендан, по предлогу министра Путника, произведена три команданта дивизијских области у чин генерала, од којих су Степановић и Соларовић имали скоро исто дуг генералски стаж, као он.

У време балканских ратова као пуковник у резерви био је командант Шумадијске дивизијске области, а током Првог светског рата, до погибије од авионске бомбе, командант 2. депоовске команде и председник Преког војног суда.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 133 – 136.

5. 4. Радомир Путник Д., (Крагујевац, 12. I 1847 – Ница, Француска, 4. V 1917)

Министар војни од 26. I 1904. до 16. V 1905. у владама С. Грујића и Н. Пашића;

од 17. IV 1906. до 30. III 1908. у владама Н. Пашића, и

од 22. V 1912. до 19. IX 1912. у владама М. Миловановића, М.

Трифковића и Н. Пашића.

Школовао се у Крагујевцу а пети разред гимназије завршио је у Београду. Отац Димитрије, родом из Баната, био је учитељ у Крагујевцу. Показао се као одличан официр у ратовима и на различитим мирнодопским дужностима. Као командант Шумадијске дивизијске области од 1893. није био по вољи краљу Александру и постављен је на нижу дужност – председник Сталне испитне комисије за чин мајора 1894. Када није испунио краљев захтев да једног официра пропусти на испиту, премештен је на још нижу дужност – заменик председника Војнокасационог суда 1895. Пензионисан је по свом захтеву 1896. Како је сматран присталицом радикала, у време Ивандањског атентата 1899, склонио се из Србије.

Иако није имао никакве везе са завереницима, реактивиран је у чину генерала 15/28. VI 1903. у сутрадан постављен за начелника Главног Ђенералштаба.

У току измена и допуна основних војних закона 1904. био је попустљивији од претходног министра војног Андријевића. То се посебно односи на смањивање трошкова за војску у време када је требало државу извући из економске кризе, при чему су смањивани и већ мали трошкови. Већ на почетку дискусија у Народној скупштини могао се стећи утисак да није најбоље проучио законске предлоге или да се није увек довољно концентрисао на дискусије. У токи првих година свог министровања није се најбоље сналазио у скупштинским дебатама. У пракси је још више штедио на војницима и подофицирима. Тако је регулисао 1904. године да подофицири, који спроводе транспорте, не добијају ни накнаде за преноћиште.

Утицао је да се кореспонденција у вези српске четничке акције врши што тајније (преко министра иностраних дела на личност министра војног). У побољшавању односа са Бугарском, на чему су највише инсистирали краљ Петар и Никола Пашић, потпуно их је подржавао. Путник није присуствовао седницама

Народне скупштине, када је војни буџет разматран у појединостима 1904. године, када га је заступао председник МС Пашић, и 1907, када га је заступао министар финансија Л. Пачу.

У вези зајма за наоружање војске и железнице из 1906. чинио је техничке поступке да се политичка одлука о том зајму што пре оствари. Да би "дисциплиновао" чланове артиљеријске комисије, који су своје супротности и оптужбе износили и преко штампе, казнио је половином јула 1906. године два пуковника (Д. Влајића и Ж. Касидолца) и два потпуковника (Н. Вучковића и Г. Ђурића) са по 30 дана притвора. Био је ангажован и у вези планирања изградње железничких пруга, јер оне, поред привредног, имају и војни значај. Инсистирао је на изградњи тимочке пруге (Прахово – Ниш) и њеној допуни ускотрачном пругом Зајечар – Параћин првенствено из војностратегијског разлога: тежило се успостављању саобраћајне везе са Русијом, мимо Аустро – Угарске и Турске. У вези топовског питања помогао је радикалској влади да се брже реши а затим је похвалио радикале крајем 1906. на супрот самосталцима у чијем је Главном одбору био као пензионер.

У време демонстрације дела студената против зајма Пашићеве владе, које је полиција угушила у крви децембра 1906, ставио је војска у Београду у приправност. За растурање штрајкача на Чукарици фебруара 1907. године наредио је употребу војске. Дада је погинуло четири радника од стране полиције. Када су самосталци заказали протестни збор у Београду 1907, наредио је довођење појединих јединица у Београд. На критику тог поступка у Скупштини одговорио је да је то морао урадити јер је тада мало војника било у Београду и похвалио брз долазак ангажованих јединица.

Толико је повлађивао радикалима, да је извршио и једно њихово предизборно обећање (премештање пуковске окружне команде из Ћуприје у Параћин крајем 1906. године). Попуштао је и у мањим недозвољеним радњама радикалског врха, посебно 1906. Највећи такав Путников пропуст је што је Министарство војно закупило од закупаца експлоатацију државне шуме "Добра" на Пашићево инсистирање да би се економски спасао један радикалски активиста.

У предлагању војних буџета смањивао је и оне износе који су били прописани законима. Тако је са министром финансија Л. Пачуом смањио износ у буџету за 1907. за потпору инвалида од 400.000 на 40.000 динара. Када су

опозициони посланици лично њега критиковали да је то противзаконито, он је ћутао, одмах се прешло на гласање и радикалска већина је тај износ изгласала.

Опозициони посланици - самосталци средином и крајем 1907. године упутили су на њега интерпелацију што је, по њима супротно Закону о устројству војске, поставио потпуковника Ђоку Богдановића за вишег интенданта I класе, при чему су жестоко нападали радикалску владу и њега. Он је одговорио да је то учинио по закону а није износио у чему су све интерпеланти грешили у вези тог случаја.

Од 1907, када су државне финансије сређене, радикалска влада му је излазила у сусрет у побољшавању оспособљавања војске. Није довољно контролисао рад у Артиљеријско – техничком одељењу и у Барутани, у којима је раније као мајор или потпуковник радио, у вези набавки из иностранства.

У Скупштини је критикован и као начелник Главног ђенералштаба, што је поново био од 1908. до 1912: зашто није наредио да се историја ратова 1876 – 78. и 1885. напише или пак прикупи и среди архивска грађа, што је грешио у избору начелника Војноисторијског одељења и због субјективности према официрима (један начелник тог одељења, Ж. Крстић професор војне географије у ВА, умро је на послу - прим. В.И.); да путује више него иједан официр и да за дневнице добије колико једна дивизија за вежбе, што је путовао државним фијакером, јер као стар човек не може да јаше на коњу. Када га је посланик Р. Агатоновић критиковао у Народној скупштини 12. VI 1912, при чему је изнео и горе наведене оптужбе, одговорио је посланику увредљиво. Сутрадан се пола времена утрошило на расправама о изнетим ставовима Путника, о његовој недостојној речи о Агатоновићу, којом је увредио и Скупштину, што није присутан, што је отишао на славу VII пука и др. Председник Скупштине А. Николић обећао је да ће покушати решити сукоб Путник – Агатоновић. Председник Министарског савета и министар М. Миловановић пред крај седнице је индиректно изнео вероватноћу избијања рата. На почетку наредне седнице, председник НС Николић известио је посланике да је сукоб Путник – Агатоновић решен. Он је тада радио на довршењу стратегијских планова за рат са Турском, мобилизацијским припрема, операционализацији Балканског савеза, при чему му је знатно помагао Ж. Мишић, и др.

За успешна војна дејства у Балканским ратовима највећу улогу од појединаца имао је војвода Путник, који се као министар војни или начелник

Главног генералштаба највише ангажовао на припрема за ратовање, а затим и у командовању оперативном војском у ратовима као начелник Штаба Врховне команде. Сноси одговорност што је турска војска на почетку рата постигла оперативно изненађење, али су негативне последице тога спречиле младе старешине, већином завереници, које је он постављао на одговорна командна места. На крају ратова изменио је са Пашићем највеће похвале.

После ратова опет је био начелник Главног генералштаба. Предлагано је у Скупштини од либерала да му се додели народна захвалност. Није давао сагласност радикалској влади да пензионише поједине генералштабне официре, те краљ није потписивао такве указе у којима су били предвиђени за пензионисање и други заслужни официри. У току настојања радикалске владе да потчини војску и отпора дела официра, углавном завереника, 1914, допринео је да официрски кор буде скоро 100% јединствен. Претходно га је радикалски врх уцењивао у вези доделе народног признања у Скупштини. Јединственост официрског кора се показало и када су делегати Официрске задруге, изабрани по прописаној демократској процедури, једногласно изабрали Путника за првог човека Задруге, а затим је управа задруге, на челу са њим, одбила захтеве владе.

На почетку Првог светског рата, при повратку из бање, ухапшен је у Будимпешти па је пуштен да отпутује у Србију јер се у Бечу сматрало да је боље за Аустро – Угарску да стари и болесни Путник буде начелник Штаба ВК него неко од способних генерала. Допринео је победама српске војске 1914, али је у критичним ситуацијама показивао слабост а једном и дефетизам. Попустио је радикалском врху да, супротно Уставу, препусти регенту Александру неке његове битне надлежности 1915. Тако је регент Александар извршио и неке персоналне промене, које се показале негативним крајем 1915, приликом пораза српске војске. За тај пораз влада и регент су окривили Путника и сменили га када је он био на одобреном одсуству од пет месеци ради опоравка. О томе је сазнао индиректно и изненадно, што му је погоршало већ нарушено здравствено стање.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 137 – 148.

5. 5. Василије Антонић А., (Рудник, 24. IV 1860 – Београд, 26. VI 1929)

Министар војни од 16. V 1905 до 1. III 1906. у владама Љ.

Стојановића.

Претходно је био **министар војни** у кабинетима М. Вујића (21. XII 1901 – 7. X 1902) а иностраних дела у владама П. Велимировића (7. X – 7. XI 1902) и генерала Д. Цинцар – Марковића до 23. XII 1902, када је био ангажован у решавању македонског питања.

Отац му је био Антоније Радосављевић, срески начелник. Гимназију је завршио у Крагујевцу па једну годину Филозофског одсека Велике школе. Углавном је службовао у Београду и Крагујевцу. У борбама код Сливнице био је тешко рањен. Као државни питомац у Бечу за административну (интендантску) струку од 1888. до 1889, слушао је и предавања из историје на Универзитету. Поред редовне дужности био је ађутант краља од 1897. до 1900. Војни изасланик при Посланству Србије у Бечу био је 1900 – 1901; министар на располагању до 12. III 1905, када је постављен за команданта 16. пеш. пука.

У влади је, после оставке Јована Жујовића 2/15. XII 1905, постављен за заступника министра иностраних дела, а министар тог ресора био је у влади Саве Грујића.

Није попуштао притисцима врхова партија и њихових народних посланика да изврши тражена премештања појединих територијалних команди. Посебно се истакао уочи избијања и на почетку Царинског рата.

Није био је у отвореном сукобу са завереницима, иако су му они замерали што је био министар у владама под режимом краља Александра Обеновића. Био је пријатељ појединих првака Самосталне радикалне странке са којима је био социјалиста у време гимназијских дана. Продужио је рад на решавању завереничког питања у мери писања штампе и расправа у Народној скупштини, а интензивније у влади генерала Саве Грујића, који је уједно био и министар војни. Од свих министара војних најредовније је присуствовао седницама Народне скупштине. Као заступник министра иностраних дела строго се придржавао мера тајности у вези српске четничке акције, те ни на једном документу није остављао свој писани траг, већ је потребно предузимао тада начелник у МИД – у Јован Јовановић Пижон.

После истека мандата министра иностраних дела у Грујићевој влади 17. априла 1906. године био је министар на расположењу до марта 1914, када је пензионисан по свом захтеву. На појединим пријемима у двору, када су примани и министри на расположењу, није позиван. Није учествовао у ослободилачким ратовима 1912 – 1913. године. Од марта 1916. био је у општинском одбору

Београда, који је формирала аустроугарска власт, а од 18. VII 1917. године прихватио се положаја председника окупационе општине у Београду, што је био до 21. X 1918. године.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 125 – 129; *СБР*, књ. 1, стр. 222.

5. 6. Сава Грујић Д., (Колари код Смедерева, 7. XII 2. XI Министар војни од 4. XI 1876. до 1. X 1878 у влади С. Михаиловића; од 5. VII 1887. до 14. IV 1888. у влади Ј. Ристића а од 19. XII 1887. он је био председник Министарског савета; од 16. III 1890. до 11. II 1891. заступник као председник МС; од 4. VI 1893. до 12. I 1894. у влади Ј. Докића а од 23. XI он је био председник МС; од 1. III до 17. IV 1906. он је био и председник МС.

Председник МС био је још од 22. II 1899. до 16. II 1890; од 21. IX 1903. до 26. I 1904. и од 26. I 1904. до 27. XI 1904. године.

Члан и/или председник Државног савета био је са прекидима око 20 година: од 1888. до 1910. када је коначно пензионисан. Остале политичке дужности: први дипломатски агент и генерални конзул Србије у Софији 1879 – 1882; изванредни и опуномоћени министар Србије у Атини 1882 – 1885; исто у Петрограду: 1885 – 1887; исто у Цариграду 1891 – 1893; исто поново у Петрограду 1897 – 1899; исто поново у Цариграду 1900 – 26. VI 1903. Осим што је био председник МС 1889 – 1890, био је и министар иностраних дела. Тада је увео на снази Устав из 1888. и радио на изради низа органских закона. Претходно је био у Уставотворном одбору од 15. X 1888, као други потпредседник (од њих тројице а председник краљ Милан).

Гимназију је похађао у Београду и Крагујевцу 1852 – 1856. После завршетка Артиљеријске школе 1861. упућен је у Пруску ратну академију на усавршавање. Школовање је напустио 29. I 1863. и прикључио се пољским устанцима. Када је устанак угушен новембра 1864, по препоруци српске владе упућен је Михаиловску артиљеријску академију у Русији, коју је завршио 1869. У Русији се упознао социјалистичким идејама и са Светозаром Марковићем. Са њим и Димитријем Ђурићем основао је у Петрограду ђачку дружину "Српска општина" 1867. При повратку из Русије, као државни питомац, обилазио је војне

фабрике у Лијежу и Немачкој два месеца. Након повратка из иностранства распоређен је у Тополивници у Крагујевцу, где је био на челу групе која је основала социјалистички лист *Јавност* марта 1873, у којем је С. Марковић био уредник. Избачен је из војске због тога и критике војне организације у Србији 1904. На скупштинским изборима те године безуспешно се кандидовао за посланика у Ваљево. Под притиском јавног мњења рехабилитован је и унапређен у чин капетана I класе па мајора 1875. У току припрема за рат са Турском укључен је у рад Тајног ратног савета 1876. Његов предлог за избор главног правца дејства према Нишу је усвојен. Као министар војни од примирја 1876. реорганизовао је војску и припремао је за други рат са Турском, после којег је престала и његова војничка каријера, почела дипломатска и државничка.

Трговински уговор између Србије и Аустро – Угарске из 1892. године истекао је 1/ 14. марта 1906, када је, после његовог преласка са шест радикалских народних посланика у самосталску већину, формирана нова влада у којој је он као председник био и министар војни. Тешки аустроугарски захтеви ставили су нови самосталски кабинет у тежак положај а затим и опструкција Радикалне странке.

Топовско питање у Србији било је и даље отворено. Амбасадор Цикан, обавештен од бившег краљевог саветника Балугчића, присталице Беча, да српска влада врши притисак против Шкоде, предложио је влади да се Шкода узме у заштиту. Голуховски је одмах видео начин за нови притисак на Србију, утолико пре што је у Шкоди интересе имала царева околина и што је биланс Шкодиних фабрика крајем 1905. године показао осетне губитке. Бечки војни аташе отишао је код генерала Грујића и надмено и бахато му тврдио да Шкода није испала из такмичења, а "стари се генерал једва уздржао да га не избаци из своје канцеларије".¹⁶⁹²

Самосталски кабинет генерала Грујића нашао се почетком априла 1906. године под јачим притиском из три правца: споља га је притискала Аустроугарска; унутра га је у Скупштини од жестоких напада опозиције бранила незнатна већина а краљево окружење се ујединило да би оборили кабинет. Зато је влада заглађивала сукоб са Аустро – Угарском и поново почела да решава завереничко питање према британским захтевима. Влада је ублажавала Беч

¹⁶⁹² Д. Ђорђевић, *Царински рат...*, стр. 212 – 213, где су дате и речи Голуховског британском амбасадору у Бечу: "Нема уговора за топове, нема трговинског уговора".

изјавама да не искључује набавку брдске артиљерије код Шкоде. Британски услови за успостављање односа са Србијом били су познати крајем марта 1906. Грујићев кабинет је покушао на основу њих да реши завереничко питање, сматрајући да ће добити подршку у Скупштини какву су Самосталци дали радикалима по том питању 1905. године и да ће заверенике пензионисати објављујући указ у *Српским новинама*. Преварио се у обе ствари: радикали су чекали прилику да замене самосталце са власти, а иза завереника је стајао краљ и добар део војске. Грујић је 17/30. априла 1906. године поднео оставку целог кабинета, и по краљевој молби, није навео прави формални разлог (успостављање односа са В. Британијом), већ несавладљиве тешкоће. Био је и изузетно плодан писац и у постојећим његовим библиографијама нису набрајана сва дела и чланци.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 159 – 64; *СБР*, књ. 2, стр. 848 - 850.

5. 7. Степа Степановић И., (Кумодраж код Београда, 28. II 1856 – Чачак, 27. IV 1929)

Министар војни од 30. III 1908. до 23. XII 1908. у владама Н. Пашића и П. Велимировића, и

од 24. II 1911. до 22. V 1912. у владама Н. Пашића и М. Миловановића.

Отац Иван му је био земљорадник. У Београду је завршио пет разреда гимназије. Истакао се у ратовима 1876 – 1878. и 1885, при обављању мирнодопских дужности и полагању испита за генералштабну струку. Мајски преврат га је затекао на дужности помоћника начелника Главног ђенералштаба, месец дана био начелник Општевојног одељења Министарства војног (што је био од 1899. до 1900.), командант Шумадијске дивизијске области до 24. III 1908, постављен за команданта Дунавске ДО, али након осам дана постао министар војни. Поред редовне дужности обављао је до 1903. и друге: наставник војног вежбања у крагујевачкој гимназији, хонорарни професор историје ратне вештине на Вишој школи ВА, наставник за спрему генералштабних приправника, уредник *Ратника* и *Службеног војног листа*.

У време Анексионе кризе упознавао је владу и Народну скупштина да војска није довољно оспособљена и опремљена да би могла пружити успешан отпор Аустро – Угарској. Посланик Мишић на тајној седници Народне

скупштине 20. XII 1908. године упутио му је три усмена кратка питања у вези неправилности у раду војне комисије при пријему наоружања и муниције у корист француске фабрике Шнајдер у Крезоу. Степановић је признао да су наводи питања тачни. Народни посланици су га оштро а део и увредљиво нападали због његове одговорности, па је поднео оставку, што је била прва оставка министра војног у Народној скупштини.

Крајем октобра 1908 године, због потребе за официрским кадром и насталим измирењима, краљ Петар и Велимировићева влада разматрала су помиловање официра противзавереника, осуђених 1903. године. Степановић се противио томе а затим и краљ, иако је претходно био за предлог. Степановић је био да се реактивирају и пензионисани официри завереници, уколико би се ко од противничких официра реактивирао.

Из Извештаја Скупштинског анкетног одбора из 1909. године (председник Одбора био Петар Мишић) види се да је и Степановић као министар војни био одговоран за неправилности при војним набавкама, али из незнања и неспособности да контролише потчињена лица из струка које није познавао (Степановић није познавао ни митраљезе те је дуго био противан њиховој набавци). Касније се увидело да Степановић није био склон корупцији ни у ситним стварима. Он је био одговоран и што се као министар није припремио за скупштинске дискусије и што није подносио критику и претрес његовог рада.

Када је поново постао министар војни крајем фебруара 1911. године на изричит краљев захтев у радикалној коалиционој влади, објавио је у *Службеном војном листу* да је министар постао по краљевом захтеву. Тада су отпочела превремена пензионисања официра који су окривљавали Рашића и Влајића. Степановић је дуго код себе, до краја свог мандата, држао Извештај Скупштинског анкетног одбора из 1909. године "да би га проучио".

Није поступио по појединим исправним предлозима опозиционих посланика, на пример: да се због годишњег одлива око 70% официра, повећа број питомаца у ВА и др.

Када је септембра 1911. године пуковник Илија Барјактаревић са дужности команданта бригаде постављен за помоћника команданта Дунавске дивизијске области, престолонаследник Александар оштро је приговорио због тога Степановићу, који се пожалио краљу и захтевао да му се престолонаследник у току три дана извини због оштрих речи. Када је рок прошао а

престолонаследник Ћутао, Степановић је поднео оставку. Председник Министарског савета Миловановић подржао је министра војног и краљу Петру најавио оставку владе уколико се захтев Степановића не реализује. На краљев притисак престолонаследник се извинуо Степановићу и криза владе је била избегнута.

У време почетка сукоба између црнорукаца и престолонаследникових људи, будућих белорукаца, о току непотпуне истраге о постојању тајне организације "Црна рука" командант Дунавске дивизијске области пуковник М. Божановић известио је министра Степановића, који му је омогућио да о томе обавести и краља Петра, председника владе М. Миловановића и министра С. Протића. Затим је Божановић затражио од Степановића да му више не буде помоћник пуковник Илија Барјактаревић, који је износио да су Степановић и Божановић у тајној организацији. То су уважили краљ и Степановић. Када је Божановић осетио нерасположење престолонаследника према њему, отишао је на разговор код министра Степановића, којем је изнео да су три, четири официра, напунили главу престолонаследника, да су они (Степановић и Божановић) у тајној организацији и да су и против Краља и династије и предложио на основу истражног материјала да се из околине престолонаследника ти официри уклоне. Степановић је пренео изнето краљу и затражио пријем за Божановића, који је краљу рекао што и Степановићу. Краљ му је обећао, да ће још истог дана наредити министру војном, да изврши све што треба.

Претходно је у Народној скупштини министар Степановић поводом критике да се официри мешају у политику, двосмислено или конфузно изјавио 22. XI 1911. године: "Г. Милован Лазаревић у свом говору поменуо је мешање официра у политику. Оно што је изнео о мешању официра у политику тачно је. И ја имам само да изјавим пред Нар. скупштином ово: Официри не смеју да се мешају у политику. (Чује се: А мешају се.). Не мешају се. (чује се: А постоји "Црна рука"). Да поновим: официри не смеју да се мешају у политику. Ако отаџбини буде потребна њихова сарадња на политици, она ће их позвати легалним путем за то и дати им право, а донде официри имају само једну политику: написану на војничкој застави и у војничкој заклетви, а ако хоће да води какву другу политику, мора да скине мундир. То сам имао да кажем."

Укази о премештању наведених официра из гарнизона Београд, као и официра који су причали о потреби стварања тајне организације донети су

наредног дана од краљевог обећања, 7/20. I 1912. године. Престолонаследник се и даље ангажовао да се наведени официри не преместе из Београда. Звао је Степановића и у присуству начелника Главног ђенералштаба ђенерала Путника, говорио му о томе. Степановић није попустио.

Незадовољан оваквом истрагом и другим поступцима министра војног Степановића и команданта Дунавске дивизијске области у вези тајне организације, народни посланик потпуковник у пензији, Петар Мишић поднео је 9. I 1912. године интерпелацију на председника Министарског савета. У њој је оптужио наведене личности да заштићују официре из тајне организације уместо да предузму судске мере против њих, да се организација развија под њиховим окриљем, да кажњавају сведоке као растураче лажних вести како би заташкали изношење чињеница о њој, и др. Председник владе није одговорио на ову интерпелацију а као деломично оправдање може се узети распуштање Народне скупштине фебруара 1912. године.

Краљ је подржавао Степановића. Када је 24. I/6. II 1912. године понудио мандат самосталцима, поставио је услов да Степановић остане министар. Крајем априла 1912. године, Степановић је дошао у сукоб са краљем јер је припремио указ за постављање краљевих ађутаната, међу којима су били и његови штићеници. Краљ Петар је затражио друге официре за тај положај, а Степановић се наљутио и поднео му оставку, престао да одлази на седнице владе и 1/14. маја обавестио председника Миловановића да је поднео оставку пошто краљ Петар није прихватио његов предлог.

Најнегативније је, у односу на остале министре војне, писано у политичкој штампи истраживаног периода о министру Степановићу: у највише листова и прилога него у односу на све остале министре војне. Степановић није био вичан да учествује у дискусијама, које су се отварале поводом одговора министра на интерпелације, док после одговора министра на писмено питање није била дозвољена дискусија, већ само још једно јављање питаача. Зато је одговорио на 20 питања а на само осам интерпелација за разлику од других министара који су дали више одговора на интерпелације него на питања. Радикалска већина у Скупштини највише је помагала у својим дискусијама од министара војних Путнику и Степановићу приликом њихових одговора на интерпелације.

Као министар на располагању постављен је за команданта 2. армије, што је био у ратовима до 1919, када је пензионисан. Показао се више пута као одличан командант армије а у томе су били заслужни и његови најближи сарадници - најбољи генералштабни официри средње и млађе генерације.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 149 - 156.

5. 8. Михаило Живковић Ј., (Београд, 29. VIII 1856 – 28. IV 1930)

Министар војни од 24. XII 1908 до 1. X 1909. у владама П. Тодоровића и С. Новаковића

Био је потомак Миленка Стојковића и Хајдук Вељка Петровића. Отац Јован му био је трговац у Београдду, где је завршио шест разреда гимназије. У чину поручника био је на пракси у Царевом пуку у Русији 1899. Поред редовних дужности био је наставник војног вежбања у Првој београдској гимназији 1882/3, професор у Војној академији 1902, а после Мајског преврата, када је био командант Тимочке дивизијске области, до 24. III 1908, када је постао управитељ Војне академије, члан ГО Стрелачких дружина Србије (пре тога активан у стрелаштву) и председник Војнодисциплинског суда 1910 – 1911.

Због захтева јавности приступило се у Судском одељењу Министарства војног писању измена и допуна војноправосудских закона 1906 – 1907. године. Министар Живковић је то питање изнео на влади, добио подршку и покренуо је иницијативу за измене и допуне Закона о устројству војних судова и Законика о поступку војних судова у кривичним делима. Подневши законске предлоге, затражио је да се огласе као хитни а што је Скупштина једногласно усвојила. На 65. редовном састанку 10 марта 1909. Скупштински одбор за проучавање законских предлога поднео је позитиван извештај, садржај предлога другог закона побољшао је, а у вези којег је члан одбора самосталац Михаило Р. Радивојевић изнео одвојено мишљење у вези могућности ангажовања адвоката из грађанства. У дискусијама народних посланика у појединостима, када није био присутан, било је још захтева за изменама и допунама наведених закона и подржавано је наведено одвојено мишљење. Известилац Одбора обавестио је посланике да их је изасланик министра војног упознао да се у Министарству војном припремају дубље промене судских закона и да ће се више уважавати мишљења из грађанства и војних кругова. То је у име министра војног поновио

министар иностраних дела М. Миловановић и пренео обећање да ће ти предлози закона бити готови за наредно редовно заседање а да сада министар војни не може да их изнесе. Иначе предлози су усвојени једногласно и у појединостима и коначно на 72. састанку 17/30. III 1909. године. Живковић је разрешен дужности министра војног по свом захтеву 1/14. X 1909. године, ког дана је почело наредно редовно заседање Народне скупштине.

Није присуствовао ни 60. седници Скупштине 4. марта 1909. године, када је разматран војни буџет, а уместо њега је био владин повереник, начелник Општевојног одељења Министарства војног потпуковник (у Краљевини СХС армијски генерал, министар војске и морнарице и др.) Стеван Хаџић.

Када је министар правде Стојан Рибарац, као надлежан министар а на основу става краља, изнео фебруара 1909. године предлог за помиловање осуђене за политичке и сличне преступе (штампарске), Живковић је по питању помиловања официра осуђених у Нишкој и Крагујевачкој побуни имао резерве. Краљ је пристао, а потом повукао пристанак.

Покренуо је 1909. године, на наговор посланика и завереника П. Мишића, судску и иницирао парламентарну истрагу о неправилностима при војним набавкама из иностранства. На правилан начин поступио је са генералом Путником у време намера министра М. Миловановића и владе да се војно запоседне Новопазарски Санџак као свршен циљ.

Део јавности и народних посланика подржавао га је и због његовог инсистирања на формалној дисциплини и добио је назив "Гвоздени генерал". Када је део нове униформе стигао у београдски гарнизон, организовао је августа 1909. године велику смотру на Топчидерском брду, која није вршена од времена екс краља Милана. Колики је био формалиста, види се по томе да није хтео да команданти артиљеријски јединици буду слушаоци код наставника, који су били нижи по чину. Није познавао или није хтео да прочита чл. 17, тачка 12 Закона о устројству војске, када је захтевао да буде унапређен у звање војводе крајем 1914, после произвођења Степановића у то звање, позивајући да је Степановић по рангу био једно место иза њега и да је командовао саставом јачине армије (Одбрана Београда). Тај његов незаконит захтев је одбијен.

Поново је био управитељ ВА до 1912, у балканским ратовима командант Ибарске војске а 1913. трупа ка Албанији; у Првом светском рату командант Одбране Београда до почетка 1916, командант Српског добровољачког корпуса у

Русији од VII 1916. до XI 1917, када је корпус расформиран, он се при повратку разболео, постао неспособан за војну службу и пензионисан по молби 1918.

После рата био је активан у развоју појединих индустријских предузећа.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 157 - 181.

5. 9. Милутин Мариновић П., (Велико Градиште, 10. X 1861 Београд, 6. IV 1941)

Министар војни од 11. X 1909. до 4. III 1910. у влади Н. Пашића

Седам разреда Реалке завршио је у Београду. Отац Петар му је био срески начелник. Као поручник био је годину дана државни питомац на стажу у Русији. Како је завршио ђенералштабну припрему обављао је штабне и комндне дужности. У време Мајског преврата био је војни изасланик у Русији. В.д. начелника Операцијског одељења Главног ђенералштаба био је до 1904, командант 20. па 1. пешадијског пука до 1906, инспектор пешадије до 1908. и командант командант Шумадијске дивизијске области. Поред редовних дужности био је професор у Војној академији 1889 – 1891, уредник часописа *Ратник* 1901 – 1902. и члан Војнодисциплинског суда за 1907.

Кратко је био министар војни јер се коалициона радикалско – самосталска влада није у потпуности сложила са његовим предлогом војног буџета а тржио је и кредит за изградњу касарни, што је било у плану више ранијих влада. Како је тражио 26,000.000 динара за ту сврху, а претходно се већ влада задужила са новим зајмом од 150 милиона, кредит му није одобрен, те је поднео оставку IX/XII 1909. Чекало се да му се уважи оставка и постави нови министар, односно, док се краљ није вратио из Русије. У међувремену су стигли митраљеви Максим и завршио је део припрема за њихово увођење у војску, а најважнија је била доношење Уредбе о Пешадијској школи гађања децембра 1909.

Командант Дунавске дивизијске области био је 1910, инспектор пешадије 1911, а командант Тимочке див. области 1912. У току балканских ратова био је командант места у Скопљу па командант Шумадијске дивизије II позива и заслужио чин генерала, инспектор пешадије до јуна, када је отишао на опоравак у бању. При повратку ухапшен је у Бечу и задржан у заробљеништво. Шеф војне мисије Србије у Бечу био је 1919 – 192, а пензионисан је 1921. Погинуо је приликом бомбардовања Београда.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 162 - 188.

5. 10. **Илија Гојковић М.**, (Дреновац код Параћина, 20. VII 1854 – Средоземно море, 15. II 1917)

Министар војни од 4. III 1910. до 24. II 1911. у влади Н. Пашића

Завршио је два разреда Реалке у Крушевцу, са 16 година ступио у војску, где је остао као подофицир а официр постао 19. V 1876, на основу положеног испита и претходног избора од стране колектива официра пука. Веома успешно је обављао све дужности у трупи, закључно са командантом бригаде до 1899, када је постављен за начелника Економског одељења Министарства војног. Наредне године постављен је за начелника Контролног одељења наведеног министарства, али је након два месеца смењен и пензионисан са преводом у резерву јер се строго придржавао финансијских прописа. Након Мајског преврата постављен је за команданта Дунавске пешадијске бригаде а за команданта Дринске дивизијске обласи 1904. Цело време је био ангажован у раду витешких удружења, највише стрелачких дружина и кола јахача.

Као министар војни ангажовао се на увођењу дужности граничних официра. Значајно је помагао рад Анкетног одбора на утврђивању бројних кривица у вези набавки из иностранства, инсистирао на ревизији судског поступка против Рашића и Влајића, али је на министарској седници Стојан Протић био изричит против тога. Убрзо су радикали ћутали када су га у Скупштини оптужили посланици опозиције због грешака које су и раније чињене од стране владе, а затим и што је позитивно говорио о Мајском преврату. Посланици опозиције су га највише хвалили али и кривили што је одмах приступио реализацији одлуке са састанка владе под председавањем краља о куповини 15 брдских батерија од немачке фабрике Круп а није сачекао да се сакупи скупштински одбор за праћење реализације зајма, чији чланови нису дошли на заказани састанак. Опширно је извештавао посланике о раду по свим питањима, али је изнео и да се немачки посланик интересовао за ту набавку, поред осталог зато што има брата генерала у пензији у Ерхардовој фабрици. На то је Пашић одговорио да се сви амбасадори интересују у вези лиферација из њихових земаља. Затим су га наведени посланици још жешће нападали вређајући га, војску и владу. Немачки посланик усмено је протествовао код владе. Када је у

Скупштини најжеће нападана војска, одустао је од својих предлога и поднео оставку. Иако је у Скупштини био толерантан и упоран у широком објашњавању, учинио је пропусте на провокације и показао неспремност за политичку борбу. У министровању била му је и сметња његова претерана послушност, углавном, према краљу, а нешто мање и према радикалским првацима.

Командант Моравске дивизијске области, а у ратовима Моравске дивизије I позива, био је до 1915, када је постао, такође способан командант Ужичке, односно, Тимочке војске. Као исцрпљеног и болесног Врховна команда га је послала на лечење у Француску. При повратку бродом, којег је немачка подморница потопила, нашао се са делом путника у једном од чамаца за спасавање. На захтев немачког команданта да се преда уз претњу ватром из митраљеза, одбио је и отворио ватру из пиштоља, те је изрешетан.

Гл. лит: Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862 - 1918*, стр. 167 – 170.

5. 11. Радивоје Бојовић Т., (Београд, 19. XII 1864 – 17. I 1948)

Министар војни од 19. IX 1912. до 3. I 1913, и

од 22. XI 1914. до 6. XII 1915. у владама Н. Пашића

Отац Тодор му је био генералштабни потпуковник (умро 1872.), а зет војвода Путник. Гимназију је похађао у Београду и Крагујевцу, где је положио испит зрелости. Као потпоручник, први у рангу, послат је у Русији као државни питомац 1899, где је најпре био на стажу у гардијској артиљерији па завршио Михајловску артиљеријску академију 1892. У време Мајског преврата био је в.д. команданта Дринсаког артиљеријског пука, затим Дунавског а командант Пука од 1906. Од 1910. до почетка 1911. био је в.д. управника ВТЗ у Крагујевцу па начелник Артиљеријско техничког одељења Министарства војног. У комисији за пријем наоружања као члан био је од 1907. до октобра 1908, када је изјавио да је председник Комисије обмануо министра војног, и као председник, од априла 1910. до почетка 1911. Поред редовних обављао је и дужности у Артиљеријском комитету (члан од 1902.), професор у Војној академији и деловођа Професорског савета, а после 1903. ађутант краља, члан испитних комисија и др.

Уочи почетка Првог балканског рата послао је начелнику Штаба Врховне команде предлог за издавање наредбе за придржавање међународног ратног права, посебно за хумано поступање. У току рата обављао је са владом бројне

послове, највише у вези ратног снабдевања. Када је у Министарству унутрашњих дела написана неуставна и крајње нестручна и штетна *Уредба о уређењу ослобођених предела*, за коју је он био надлежан за израду и премапотписање, одбио је то и поднео оставку. Краљ је потписао Уредбу, која се без премапотписа Бојовиућа делимично примењивала до доношења друге, нешто мање горе, августа 1913. Био је на располагање влади па министру војног до поновног именовања за министра. Уз подршки самосталаца у влади и војног врха склопио је планирани ратни кредит од 150 милиона динара од Велике Британије и тиме предухитрио радикале из владе министра финансија Л. Пачуа и председника Пашића да склопе такав зајам од Француске. У току повлачења крајем 1915. године са јединицама и установама које су биле под његовом командом, кренуо је за Грчку. Међутим, из Штаба Врховне команде наређено је да се Ђачка чета (1.300 каплара) са марша кроз Македонију упути у Албанију. Због наводних грешака, као највећа погрешно се износи што се није повлачио заједно са владом. Био је на располагању до пензионисања 13. XI 1918. године.

Гл. лит: *СБР*, књ. 1, стр. 689 – 690.

5. 12. Милош Божановић М., (Рајево Село, Славонија, 22. III 1863 – Београд, 14. I 1922)

Министар војни од 3. I 1913 до 4. I 1914. године у влади Н. Пашића.

Седам разреда гимназије и испит зрелости завршио је у Београду. Као државни питомац у Русији био је на пракси у железничким јединицама и установама 1892 – 1894. Учесник је Мајског преврата као командант 1. инжињеријског батаљона. Постављен је у Београду за команданта 7. пешадијског пука јула 1903, 6. крајем године а од 1907. 18. пешадијског пука, помоћника команданта Дунавске дивизијске области 1911. а за команданта Области 1911. Обављао и низ других дужности, углавном још по две, у Београду, члан Инжињерског комитета од 1897, од када и професор у Војној академији, а од 1903. ађутант краља, судија у војним судовима, члан испитних комисија... У балканским ратовима командовао је Дунавском дивизијом I позија, која је најзначајније допринела првој одлучној победи на Куманову, захваљујући највише официрима завереницима. Почетком Првог светског рата био је командант Ужичке војске, која није довољно енергично дејствовала у току Битке на Дрини, па је смењен. Пензионисан је по молби, преведен у резерву 1914. и

постављен за команданта Пиротског утврђења. У току Солунског процеса утврђено је да је помагао тајну организацију "Уједињење или смрт", те је разрешен дужности генерала у резерви. Био члан Главног одбора стрељачких дружина Србије, Кола јахача у Београду, Офицерске задруге,...

Октобра 1911. године штампа је интензивније писала о "Црној руци" и објавила да је Божановић, тада командант Дунавске дивизијске области, био код два министра и уверавао их да "Црна рука" не постоји. Министар војни ђенерал Степановић затражио је да се писање о уверавањима Божановића демантује. Божановић је тај захтев пренео министру Протићу, који је регулисао да то *Самоуправа* исправи исти дан. Божановић је известио министра војног да се и међу официрима прича о постојању "Црне руке", који је затражио да то Божановић извиди. Божановић је у истрази установио да његов помоћник пуковник Љ. Барјактареввић оптужује њега и друге официре на основу штампе и затражио од министра да му више не буде помоћник. Његовом истрагом било је установљено само да су се водили разговори између појединих официра да је требало да се формира организација са патриотским циљевима а да су клеветници били Љ. Барјактаровић, Јосиф Костић, Петар Живковић (сви каснији високи генерали и функционери код Краља Александра). Закључио је да је на чело официра, који су преносили вести о "Црној руци", био престолонаследник Александар.

Божановић је осетио нерасположење престолонаследника према њему и отишао је на разговор код министра Степановића, којем је изнео да су три, четири официра, напунили главу престолонаследнику да су они (Степановић и Божановић) у тајној организацији и да раде и против Краља и престолонаследника и затражио да се три наведена официра уклоне. Министар Степановић пренео је изнето краљу и затражио пријем за Божановића, који је краљу рекао што и Степановићу. Краљ је обећао, да ће још истог дана наредити министру војном, да изврши све што треба.

Укази о премештању наведених официра из гарнизона Београд, као и официра који су причали о потреби стварања тајне организације донети су наредног дана, 7/20. I 1912. године. Наредног дана, када је Божановић чекао због реферисања краљу, позвао га је престолонаследник на разговор и изразио му је на крају пријатељство. Краљ се интересовао за тај разговор, и када му је Божановић изнео његов садржај, краљ је био задовољан

На почетку мандата слагао се са члановима радикалске владе, а затим и да се генерал (војвода) Ж. Мишић пензионише, наводно због пропуста у распореду трупа на албанској граници јула 1913. године. То је му ишло у прилог како би се његова и владина одговорност за почетне успехе Арнаутске побуне пренела на Мишића. За угушивање Арнаутске побуне, није прихватио предлог министара да 10.000 војника предпочини начелницима округа, него је краљу предложио ангажовање дела ратних јединица I позива и образовање оперативних састава. За команданте тих и тактичких састава поставио је најистакнутије заверенике а на ниже и поједине црнорукце. Када је Мишић, после пензионисања, тражио од њега одговор, Божановић му је рекао да је пензионисан по неодступном захтеву Л. Пачуа а *Пијемонт* то објавио. То и несагласност око војног буџета, натерало га је на оставку а радикали су у својој штампи износили да су га збацили са министарског положаја, поред осталог и због помиловања мајора В. Вемића, који је помилован општим указом према ставовима владе.

Поднео је предлог Народној скупштини 2/15. априла 1913. године да се поједине одредбе Закона о устројству војске допуне са образложењем да цео закон не може тада да се мења, али да треба побољшати положај активних и резервних старешина. Навео је да се плате нису мењале иако су намирнице покупиле више од 50%, да су захтеви према старешинама далеко озбиљнији, да је многим у рату здравље нарушено и др., и предложио да се ослободе старешине од плаћања свију пореза на плате и друге принадлежности које примају од државе, да се бесплатно лече у војним здравственим установама, да нижи резервни официри добијају годишњи додатак од 480 динара, који би био исплаћиван месечно, ради куповине личне ратне опреме и др. Међутим Државни савет је одговорио да није у могућности да размотри предлог јер није имао кворум, а кад је био попуњен 1914. године, нико више није спомињао тај предлог закона, иако је ушао у скупштинску процедуру.

Гл. лит: *СБР*, књ. 1, стр. 643 – 645.

5. 13. Душан Стефановић П., (Београд, 16. XI 1870 – 12. VIII 1951)

Министар војни од 4. I 1914 до 22. XI 1914. године у влади Н. Пашића

Отац му је био мајор у Београду, где се Душан и школовао. Генералштабну припрему завршио је 1898, а на стажирање у француској војсци био од 1907. до 1908. године. После тога изашао је из генералштабне струке због тачно не

утврђених разлога. У балканским ратовима био је командант 8. пешадијског пука I позива, а председник Комисије за разграничење са Грчком 1913. Од 1915. до 1919. године био је војни изасланик у Паризу па уједно и шеф Војне мисије Србије у Француској. После рата, до 9. XI 1919. био је управник Двора, када је смењен и стављен под истрагу. Владин делегат и комесар у Комисији за разграничење са Бугарском био је крајем 1920, помоћник команданта армијске области 1921, војни изасланик у Грчкој до 1924. и канцелар краљевих ордена до пензионисања 1929. Као министар војни најчешће је присуствовао седницама Народне скупштине после В. Антонића.

У току државне кризе 1914. године није био министар од ауторитета, који је био дужан и способан да решава сва питања у вези војне политике или барем да се уважава дужност начелника Главног ђенералштаба и личност војводе Путника. Имао је највеће могућности за ублажавање или спречавање аспекта кризе, који је потицао од официрског кора, показао се као неспособан и без интегритета. Тиме је и многим својим поступцима потстицао официрски кор на још већу одбојност према радикалској влади. Није се довољно ослањао на моћ коју му је давао Устав и војни закони. Једино је он од министара војних дошао у сукоб са управом Официрске задруге, не познавајући или непридржавајући се њених правила, због чега је дошло до њене оставке а затим на збору задруге до једногласног избора скоро исте управе и непризнавања владиног непрописног мешања у рад Задруге. Стефановић се и у овом питању поставио на страни радикалског врха у његовом настојању да и војску, противуоставно потчини себи. И овде се видела његова несамосталност да обавља дужност по прописима, почев од Правила Официрске задруге до Устава, по којем је он у име краља командовао војском, односно њему је била потчињена.

Највећи пропусти у набавкама у земљи били су 1914. године, када је министар војни био Д. Стефановић, који је наредио да се у комисијама за пријем материјала одређују искључиво државни чиновници (из грађанства).

Као пензионер био је ангажован на изради библиографије часописа *Ратник* (1904 – 1929), што је површно урадио. После смрти, његова породица продала је Војноисторијском институт бројну архивску грађу из Првог светског рата, коју је он прикупио или службено стварао. Гл. лит: М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, стр. 279.

ЗАКЉУЧАК

1. 1. Србија је по Уставу из 1903. године била наследна уставна монархија с Народним представништвом а у пракси, посебно од 1906. године у знатној мери и парламентарна монархија. Краљ је, као поглавар државе имао сва права државне власти, односно, био је највиши политички субјект. Законодавну власт вршио је са Народним представништвом заједнички а извршну преко својих одговорних министара које је постављао и разрешавао. Краљ је био и врховни командант војске.

Како је крајева личност била неприкосновена, ни један његов акт, који се односио на државне послове, није имао снагу, нити се смео извршити, ако га није премапотписао надлежни министар, који је самим тим за њега постао одговоран. Краљ Петар I Карађорђевић био је најрелевантнији иницијатор и подржалац остваривања историјског политичког циља Србије: ослобођење и уједињење српског народа, и имао најглавнију улогу у војној политици Србије од 1903. до 1914. године. Иако је ту улогу у знатном обиму вршио и тајно (оснивао тајне органе, у службене посете, скоро искључиво, примао појединачно, нису се водили записници са седница Министарског савета, којима је он често председавао – просечно једанпут недељно, и др.), на основу бројних кумулативних индикатора изнето се доказује.

Министри, као извршиоци крајеве власти, имали су по Уставу већу улогу од Министарског савета, али који је, захваљујући плурализму страначког живота, развоју парламентаризма, краљу Петру, способним његовим председницима, од којих се посебно издвајао Никола Пашић, и другим чиниоцима, освајао све већу улогу. Једна од битних карактеристика парламентаризма је да се на уставан и законит начин прерогативе краља у вези извршне власти преносе на владу која је одговорна Народној скупштини.

Повећање улоге Министарског савета вршено је и на недемократски и неуставан начин од стране врха Радикалне странке, када је она своју апсолутну већину у Народној скупштини, покушавала и, делом, успевала, да користи за успостављање "диктатуре већине", посебно у периоду 1913 – 1914. године.

1. 2. Војно уређење Краљевине Србије заокружено је војним реформама у време команданта Активне војске екс краља Милана Обреновића до 1900. године,

стим да су поједини закони, којима је завршена реформа, потврђени од краља почетком 1901. године. Касније су извршене само мање исправке и допуне, а нешто значајније 1904. године, после које су настале и квалитетне промене у пракси, посебно након 1908. године. Министарство војно, по Закону о устројству Војног министарства била је највиша управна и административна војна власт у земљи а министар војни је био надлежан да руководи и администрује (снабдева или обавља логистичку функцију) целом војском и да командује њом у име владоца.

Када је војска или неки њен део мобилисан и створена оперативна војска са њеном командом (ако је цела војска мобилисана, онда је то била Врховна команда), било је предвиђено да се на команду оперативне војске пренесу функције командовања у операцијама, дисциплина, судство, санитет, снабдевање и друго у оперативној војсци на војишној просторији, на којој је вршила сву власт, док је све остале надлежности Министарство војно задржало у рату на делу територије државе који није проглашен војишном просторијом и у државном врху.

Министар војни је у појединим својим надлежностима био дужан да припремљени предлог изнесе на седници Министарског савета, што је унето у Закону о устројству војске 1904. године и у појединим другим случајевима предвиђеним у осталим органским законима, а најважнији случај је био: предлог војног буџета.

Жандармерија је била у саставу војске а у погледу употребе под министром унутрашњих дела.

Обављање функција министара војних било је теже и сложеније од осталих министара у чијим су ресорима биле институције са својством правних лица и посебног буџетског корисника (искључно министра иностраних дела), те је њихово руковођење било мањег обима. Организација осталих министарства била је оптималнија од Министарства војног. Све институције и саветодавна тела осталих министарстава били су на вези са одговарајућим (према струци) начелником одељења а са министром, када је то он хтео. Међутим, министар војни имао је на вези командовања и руковођења преко 30 лица, не рачунајући поједине начелнике одсека. То је имало за последицу запостављање појединих сегмената војске.

2. Мајски преврат значио је прекретницу у спољној и унутрашњој политици Србије и почетак новог раздобља, којег су карактерисали размах унутрашњег демократског система и активна национална спољна политика.

Државни и национални интереси и циљеви, посебно историјски, потпуније су артикулисани у Србији у другој половини 19. века, посебно ангажовањем кнеза Михаила Обреновића. Крајем века, историјски циљ: ослобођење и уједињење Срба постао је доминантан у свим српским земљама и крајевима, а израженије изван Србије. У Србији га је тада прихватио и већи део интелигенције, а у школама је отвореније истицан и легитимисан на примерима европских земаља и САД. Све политичке партије Србије имале су у својим програмима и национално ослобођење и уједињење. То је све имало значајног одраза на војску Србије почетком 20. века, посебно на млад официрски кадар. Подела света на супростављене блокове, потврђена у мароканској кризи 1905. године, осетила се још више на Балкану и ставила балканске државе у недоумицу: којој од група сила да приђу. Србија се непосредно налазила на удару немачког продора на Исток и неизбежно је морала доћи у сукоб са његовом аустроугарском претходницом, која је добила на јачини после неуспеха Русије у рату са Јапаном и унутрашње кризе у Русији. И због активирања националног програма 1903. године, Србији се сукоб са Аустро – Угарском наметао као неизбежан, јер је била опкољена од ње и њених држава присталица, а посебно што је Хабзбуршка монархија обелоданила своје планове према Југу. Од почетка 20. века израженије су се у Србији утицали и дешавали крупни процеси, па и као део светских, те су се државни интереси стално морали дефинисати. Министри војни, зависно од времена, догађаја, састава Министарског савета, ставова краља, стања у Србији и других чинилаца, имали су различиту улогу у артикулисању и спровођењу државних интереса и циљева, те је њихова улога посебно (проблемски и хронолошки) обрађивана.

2.1., 3.1. Краљ Петар I у својим првим наступима дао је неке врсте смерница спољне политике Србије. Издвајам их из прогласа од 12/25. јуна 1903. године *Моје драгом народу*: "...Ја ћу се у спољашњим односима руководити традиционалним тежњама српског народа, а у исто доба одржаваћу пријатељске односе, које захтева потреба европске заједнице, нарочито међу суседним народима". Под традиционалним тежњама српског народа подразумевало се његово ослобођење и уједињење, а што је краљ Петар и пре почетка владавине

истицао. То се учавало приликом масовних дочека краља Петра у Београду, а затим и у другим местима, када му је клицано као ослободитељу и ујединитељу Српства.

Краљ Петар је био и за тајни рад на уједињењу српског народа, посебно на почетку своје владавине. Главни преносилац континуитета тог рада из времена краљева Милана и Александра Обреновића био је министар војни ђенерал Атанацковић. Међутим, од 1903. године тај рад је систематичнији. Одмах након доласка новог краља обнављају се "Друштво Свети Сава" или "Српско – македонски комитет" за рад у Старој Србији и Македонији и "Одбор за пропаганду" (пре тога животиарио у оквиру Министарства иностраних дела) за српску делатност у Аустро – Угарској. Одбор је прекинуо је све постојеће везе сарадње са Аустро – Угарском и окренуо се ка Русији. Састојао се од 13 утицајних људи. Председник је до децембра 1904. године био краљ Петар, затим генерал Атанацковић, подпредседник митрополит Инокентије, а чланови виђеније личности из три најутицајније странке, као и начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник. Одбор је доносио одлуке на седницама које су прве године рада биле у пуном саставу.

Генерал Атанацковић, један од вођа завереника и први министар војни после Мајског преврата, посебно се ангажовао у избору кнеза Петра за краља и ојачавању краљевог положаја. Био је министар војни до 2/15. VIII 1903. године, када му је уважена оставка због олакшања положаја владе, затим као канцелар Краљевих ордена интензивно радио у Одбору, да би уместо краља преузео вођство децембра 1904. године, и ангажован био и на другим тајним акцијама. Најзначајнија је двогодишње руковођење четничким акцијама од 1903, које су се припремале од 1901. године.

2.2. Како је у Старој Србији и Македонији српски народ био и животно угрожен, држава Србија је морала предузетти поједине тајне мере за његову заштиту, тако што је у знатно већем обиму потстицана и помагана четничка акција. У томе су министри војни имали знатну улогу тајним радом: слањем млађих официра и подофицира – добровољаца, снабдевањем оружјем и муницијом и другим практичним радњама. Министар војни Атанацковић је постао први руководилац тог рада државе, али је руковођење прешло на министре иностраних дела, због повољнијих могућности, посебно због конзуларних представништава и тајног новчаног снабдевања, а и што су скоро

цело време били председници Министарског савета и непосредно контактирали са краљем и водили тајне разговоре са њим. У овом раду највише су се истакли и жртвовали млади официри завереници.

2.3., 3.2. Због неповољних спољнополитичких околности (свирепо убиство краљевског пара, затегнути односи са Аустро – Угарском, прекинути дипломатски са В. Британијом,...) и унутрашње партијско – политичке борбе до, углавном, 1906. године, настало је тзв. "завереничко питање." Министри војни држали су се краљевих и владиних ставова и радњи у вези завереника, а били и активни у одбрани завереника од напада у аустроугарски орјентисаној штампи, посебно у Народној скупштини и од појединих посланика опозиције. Краљ Петар, према литератури, подржавао је заверенике из захвалности и ослонаца свог положаја. Међутим, положај краља Петра постао је неспоран, а подршка млађим завереницима од њега и министара војних била је што су се они показали као најпожртвованији официри. Једино је министар војни Душан Стефановић 1914. године био заједно са радикалском владом против завереника, који су предводили отпор официрског кора на челу са војводом Путником неуставним, незаконитим и штетним по Србију и војску поступцима радикалног врха. При томе је једино пуковник Д. Димитријевић Апис иницирао и један незаконит поступак против цивилних власти у Македонији, али су тамошњи официри завереници били против тога и заједно са својим највишим командантима редовним путем и преко војводе Путника, јер нису веровали министру војном, тражили од краља заштиту.

2.4.1. На почетку Царинског рата 1906. године министар војни В. Антонић заступао је министра иностраних дела и показао је дипломатске способности у корист Србије. Од испољених аустрофилских ставова до пружања отпора Бечу дао је допринос да први удар Аустро – Угарске нема већих резултата и да дође до привременог примирја.

2.4.2. У владама Николе Пашића 1906 – 1908. године министри војни нису имали значајнију улогу у спољној политици. Чинили су оно што је било у њиховој компетенцији. Тако, у вези наведеног зајма за наоружање војске и железнице, министар Путник чинио је техничке поступке да се политичка одлука о том зајму што пре оствари. Био је ангажован и у вези планирања изградње железничких пруга, јер оне, поред привредног, имају и војни значај.

2.4.3. У време Анексионе кризе министар војни Степа Степановић трезвено је ценио војнополитичку ситуацију и износио на седницама Владе и Народне скупштине да земља и војска нису спремне за рат и да пре предузимања тражених одлучних корака треба извршити темељне дипломатске, финансијске и војне припреме. Краљ Петар је био мишљења да земља није спремна за рат због недовољног наоружања и у приватним разговорима критиковао је оне који су били за то одговорни, радикалску и самосталску владу. Степановић је поднео оставку 23. децембра, јер није био у стању да издржи крупне критике од посланика Петра Мишића и самосталаца, због његових пропуста у контроли војних набавки из иностранства.

Крајем октобра 1908 године, због потребе за официрским кадром и насталим измирењима, краљ Петар и Велимировићева влада разматрали су помиловање официра противзавереника, осуђених 1903. године. Министар војни генерал Степановић се противио томе а затим и краљ, иако је претходно био за предлог. Степановић је био да се реактивирају и пензионисани официри завереници, уколико би се ко од противничких официра реактивирао. На седници министара и првака политичких странака 5/18. октобра прво је говорио министар војни да не може за сада бити ни помиловања, ни реактивирања официра. Супротног мишљења били су представници странака. После тога помиловано је неколико официра.

На почетку мандата коалиционе владе Стојана Новаковића, министар правде Стојан Рибарац, као надлежан министар а на основу става краља, изнео је фебруара 1909. године предлог за помиловање осуђене за политичке и сличне преступе (штампарске). По питању помиловања официра осуђених у Нишкој и Крагујевачкој побуни, министар војни ђенерал Живковић имао је резерве. То је опет отворило и питање официра завереника пензионисаних у мају 1906. године. Краљ је пристао, а потом повукао пристанак; као услов тражио је активирање пензионисаних завереника. Влада је одустала од предлога у вези официра, али је сукоб тињао. Током године помилована је првонаведена категорија официра, у оквиру помиловања осуђених за политичке, штампарске и сл. кривице, реактивиран је пуковник Ж. Мишић (марта), а завереници и раније пензионисани, као и помиловани официри одређених годишта активирани су 1912. године. Владе су имале основну улогу у изналагање путева за довоз нарученог наоружања у време Анексионе кризе.

2.4.4. Своју замисао о присаједињењу "Новопазарског Санџака" војним свршеним чином министар иностраних дела М. Миловановића изнео је на седници владе 4/17. IX 1909. године, иако му је претходно бечка дипломатија открила своје агресивне намере према Србији. Влада је усвојила његов предлог а министар војни генерал Живковић предложио је да се разговара и са начелником Главног Генералштаба. Сутрадан је министар Миловановић разговарао са министром М. Живковићем и начелником Главног Генералштаба Р. Путником и изнео им своје назоре. Генерали су му поставили питања из политичке ситуације о којима је он изнео повољне ставове, а генерали су га допунили да ће се Аустро – Угарска томе одупрети. Како је Влада усвојила Миловановићев предлог да Србија војно запоседне Санџак, наведена два генерала су у Главном Генералштабу разрадили тајни план о реализацији тог задатка са четири дивизије и уз помоћ добровољаца, пријављених у "Народној одбрани". Један од одговора што тај војни подухват није предузет износи Д. Симеуновић: "Оно што је сумњичавог Миловановића кочило да реализује ту војну акцију, била је чудна реакција Бугарске, која је Србију почела да наговара на упад у Санџак". Битно је изнети да оно што су увидели генерали Путник и Живковић (да ће се посла имати и са Аустро – Угарском), нису увидели и искусни министри (за Пашића и Протића не може се поуздано по том питању одговорити, јер су они, посебно Пашић, често пуштали Миловановића да се компромитује

2.5. У склапању Балканског савеза 1912. године најважнију улогу имали су краљ, министри иностраних дела и влада, док је министар војни Путник са Главним Генералштабом био ангажован на његовој војној операционализацији војним конвенцијама и ратним плановима. При томе је пуковник (војвода) Ж. Мишић, као помоћник начелника Путника допринео да се превазиђу неспоразуми са Бугарском о концентрисању армија. Уочи почетка рата министар Путник је дао оставку да би као начелник Главног Генералштаба руководио концентрацијом војске и постао начелник Штаба Врховне команде. При томе га је уплашила одлука савезница да се раније објави Турској рат, раније три дана него што је Србија планирала и написао протестно писмо Пашићу. Министар војни постао је пуковник Радивоје Бојовић, рођени брат Путникове жене и ублажио је Путников протест код Пашића.

2.6.1. За успешна војна дејства у Балканским ратовима највећу улогу од појединаца имао је војвода Путник, који се као министар војни или начелник

Главног генералштаба највише ангажовао на припрема за ратовање и командовање оперативном војском у ратовима као начелник Штаба Врховне команде. Сноси одговорност што је турска војска на почетку рата постигла оперативно изненађење, али су негативне последице тога спречиле младе старешине, већином завереници, које је он постављао на одговорна командна места. У победничкој српској војсци најзаслужнији су били млади официри а међу њима највише су се истакли завереници и црнорукци, које су иначе ценили краљ Петар, министри Путник, Степановић и други.

2.6.2. У време балканских ратова извршене су привремено мање измене у политичком уређењу земље због потреба војске а знатније у новослобођеним и окупираним пределима. Основни пропис на основу којег је то чињено, или требало да буде чињено, била је *Уредба о служби у позадини војске* од 31. октобра 1908. године, која је, иако значајна, непозната у нашој историографији. Донешена је на основу чл. 6. Закона о устројству војске и регулисала је у ратном стању целокупно снабдевање војске од стране државе, саобраћајно, санитетско и безбедносно обезбеђење војске, одржавање инфраструктуре за потребе војске, поступке са заробљеницима, реквизицију и контрибуцију и уређење и управљање освојеном територијом (подвукао В.И.). Разлог њеног поновног доношења је усвајање на Другој хашкој конференцији мира 1907. године нове *Конвенције о законима и обичајима рата на копну*, чије су нове одредбе убачене у Уредбу. Чланом 2. Уредбе било је предвиђено да се после завршетка концентрације оперативне војске, када је отпочела дејствовати и Врховна команда и њен штаб, који је настао 1912. године проширењем Главног генералштаба, целокупна територија државе дели на **Војишни део** (од прве борбене линије на фронту до последњих снабдевачких станица оперативне војске у њеној позадини) и **Позадни део**, даље у дубини сопствене државне или окупиране територије. Министарство војно било је дужно да набавља све потребе за војску које је Врховна или армијска команда захтевала (чл. 6). По завршеној концентрацији војске, делокруг Министарства војног простирао се само на позадни део, а Врховне команде на војишни део, где је начелник Штаба ВК командовао оперативном војском и управљао свим пословима на војишној територији у име Врховног команданта (чл. 9). У Уредби је било још регулисано спровођење заробљеника, рад крстарећих одреда, реквизиције и контрибуције и за ову тему, најважнији VII део: *Уређење освојеног непријатељског земљишта*, по којем су

на освојеном земљишту власт имали команданти армија и самосталних састава по одобрењима Врховне команде.

Министар војни се у току ратова претежно ангажовао на знатно повећаном снабдевању војске, посебно на финансијском, заједно са владом и уз накнадна одобравања предузетих финансијских мера од Народне скупштине а затим ванредним кредитима, знатно повећаним персоналним пословима, решавао је бројна новопростекла компликована питања уз помоћ осталих министара. Тражио је и издавао више објашњења за спровођење Закона о продужењу рокова плаћања по обавезама из грађанског, трговачког и меничног законика и пратећих правилника, за регулисање плата резервним и активним старешинама, при чему је влада припремила законодавно тумачење чл. 22 и 27 Закона о устројству војске које је Народна скупштина усвојила; у вези прописаних обустава од плата свих категорија припадника војске; омогућавање потпуне финансијске контроле у сложенијим условима и тражење мишљења од Главне контроле у новим случајевима; за регулисање бесплатног путовања војним обвезницима; за снабдевање дрвима породица лицима која су имали то право а налазили се на ратишту. Регулисао је поступке са болесницима и рањеницима у болницама и на боловању; доносио решења о слобађању појединих обвезника од ратне дужности на тражење и образложење ресорних министара, руководио је демобилизацијом августа 1913. године.

Долазило је до сукоба радикалске владе, која је хтела пре времена за то да обавља своју цивилну власт и са злоупотребама, и војних власти у новоослобођеним крајевима. Војвода Путник је на почетку попуштао влади, али на инсистирање његовог помоћника генерала Мишића, војне власти поступале су по прописима. Због тога је генерал Мишић после ратова пензионисан "по казни" од стране владе. Министри војни Бојовић и Божановић нису се мешали у тим сукобима јер су познали прописе, односно, да нису на то, као чланови владе, имали право.

Председник Министарског савета и министар иностраних дела Никола Пашић у највећој мери вршио је послове из функције управљања ратовима, односно, ратне политике. Министри војни су, углавном, били посредници између Пашића и војводе Путника. Важнија питања Пашић је износио Министарском савету ради доношења одлука. Тим састанцима Министарског савета најчешће је

руководио краљ. Посебно су биле значајне Пашићеве инструкције војводи Путнику очи и на почетку рата са Бугарском 1913. године.

2.6.3. У току балканских ратова 1912-1913, када је српска војска (Општевојно одељење Министарства војног) издавала само *Службени војни лист*, организовала је обавештавање јавности преко лица за страну кореспонденцију, домаћих и страних ратних дописника, страних војних представника и њихових пратилаца и Ратног пресбириа, који је таворио у Обавештајном одсеку Оперативног одељења Врховне команде. У ратној формацији српске војске били су у штабовима армија и њима равним саставима предвиђени секретари за страну кореспонденцију. Министар војни 16/29.септембра 1912. године на те дужности поставио веома способна лица, углавном, из дипломатскоконзуларних представништва са турске територије

Како су на почетку Првог балканског рата приватни листови Србије објављивали и измишљене вести, министар војни затражио је 6/19. октобра од Врховне команде да шаље *Српским новинама* извештаје “који би као званични имали јаког уплива на ширу публику.” Министарство иностраних дела је енергичније реаговало наредног дана код Краљеве канцеларије: "Овамо долазе невероватно депримирајући гласови...У недостатку макаквих вести из ратног пресбириа, чак и озбиљан свет верује у иначе најневероватније ствари којима су пуни бечки листови...Нама је овде тешко сузбијати кад немамо никаквих вести. Потребно би било саветовати Врховној команди да своју информациону службу организује тако да се у Србији и у свет шаљу сваки дан извештаји какви су потребни за обавештавање и подизање духа и веровања у нашу војну снагу. Најбоље би било да Слободан Јовановић узме цео ратни пресбирио на себе и организује га“. Зато је министар војни одредио за шефа Ратног пресбириа Штаба ВК команде Слободана Јовановића, који је то био 1912 – 1913. и 1914 – 1915. године.

Војна цензура штампе није вршена, осим појединих облика спречавања отицања неповољних информација. Зато је само званично уведена цензура ПТТ саобраћаја од стране министара грађевина и војног 10/23. октобра 1912.године *Правилником за поштанску службу у рату* на основу чл. 23 Устава и Закона о уређењу војних пошта од 24. септембра 1876. године. Министарство иностраних дела имало је главну улогу у обавештавању јавности, посебно иностране. Пашић је непосредно и срдечно примао стране публицисте, књижевнике и истакнутије

новинаре и обезбеђивао им помоћ. Посебно је била значајна његова активност и по овом питању уочи и за време рата са Бугарском.

2.6.4. Српска војска се у балкански ратовима придржавала правила и обичаја тадашњег међународног ратног права. Била је и присиљена на Косову и Метохији, западној Македонији и северној Албанији, да примењује тада незабрањене оштре мере против оружаних отпора, злочиначких напада, убистава војника и цивила и других поступака мањег дела албанског становништва, који су били супротни том ратном праву. При томе су се у Првом балканском рату десила и неколико изолована изузетка: осветничке акције појединих Срба са Косова, грешка артиљерије, поступак једног резервног потпоручника и групе четника, у којима је настрадало око 100 Албанаца. У тадашњој пропаганди непријатеља Србије та цифра је преувеличавана на неколико стотина а у пропагандној историографији од краја 20. века, на 20.000.

Уочи почетка рата 4/17. X 1912. године министар војни пуковник Р. Бојовић замолио је начелника Главног ђенералштаба "да се из Врховне команде изда наредба нашој војсци, да по преласку границе у предстојећем рату наша војска свуда најпажљивије штеди мирољубиве грађане, жене и децу, ван наше границе, изузев само она лица, која се буду истицала као наши непријатељи и која се буду оружаном одупирала или борили против наше војске".

Рат Турској објављен је по међународном праву. У прогласу краља Петра од 5/18. X истакнути су хумани циљеви и за не – Србе. Пашић је тражио што боље поступање према Арнаутима и из политичких разлога, ради њиховог придобијања. И по овом питању најзначајнија је била Пашићева улога, посебно у парирању оптужби аустроугарских конзула и штампе и слања правовремених упозорења Штабу ВК.

2.7. Иако су Влада и министар војни знали да се припрема арнаутска побуна или неки шири устанак, који би осујетио успехе Србије, остало је неразумљиво зашто је у широј зони непрецизиране границе са Албанијом, дужине око 140 км, била распоређена почетком септембра 1913. године само мирнодопска језгра три кадровска пука (1, 10. и 19.) од по 1.200 – 1.300 људи (војника на одслужењу рока, а у четама по један млађи официр и подофицир), онако како је могао да регулише Штаб Врховне команде 30. јула а следећег јутра такав распоред војске са потписом генерала Ж. Мишића достављен је министру војном (након четири дана престао је постојати Штаб ВК).

Одлуком Лондонске конференције амбасадора, српско – албанску границу, која је грубо одређена, српске трупе требало је да поседну након повлачења са јадранског приморја априла 1913. године. Међутим, српска војска није посела одређену границу, већ доминантне тачке на левој обали Црног Дрима до ушћа у Дрим а затим вододелницом Дрима и Белог Дрима до србијанско – црногорске границе, како је регулисао председник Пашић. Притисци од стране великих сила на српску владу да повуче војску из Албаније интензивирани су током јула и августа. То је приморало владу да објашњава разлоге задржавања трупа и због тога што Албанија није још имала репрезентативну и ефикасну владу, што још границе нису утврђене, није склопљен мир са Бугарском итд. и да постепено повлачи трупе, иако су после тога следили напади и упади на српску територију наоружаних арнаутских група.

Имајући у виду растући антисрпски покрет и анархију на албанској територији (оружани напади групе Арнаута на српску војску, упади на српску територију и др), српска влада упозорила је велике силе да располаже поузданим извештајима да се припрема озбиљан напад на српску територију и предузимају мере да се и албанско становништво на српској територији, које је било мирно, ангажује у нападу, и да ће предузети неопходне мере.

Померање србијанских јединица са повољних положаја у долини леве обале Црног Дрима отпочело је 4/17. септембра на основу наређења министра војног од 1/14. септембра, али је било прекинуто нападима арнаутских група. Прикупљање већих наоружаних група Арнаута и чарке отпочеле су неколико дана раније, а што је и то упућивало на могућност озбиљнијег напада.

Следио је 6/19. септембра масован напад организованих арнаутских снага, у којима су била два члана албанске привремене међународно непризнате владе са којом је била успостављена телепринтерска веза!, бугарски официри, аустроугарски агенти и други, на српске слабе јединице, које су претпеле огромне губитке. Заузет је знатан део српске пограничне територије (Метохија до Призрена и половина западне Македоније - већи делови пет нових округа).

Влада је неспремно, неадекватно и касно реаговала. Прво су министар унутрашњих дела С. Протић и правде М. Ђуричић реферисали на министарској седници и предложили да министар војни стави на расположење полицијским властима у Новим крајевима појачање од 10.000 војника према Закону о јавној безбедности. Тај захтев послат је министру војном 10/23. IX.

Међутим, одмах су реаговали министар војни М. Божановић и краљ, и влада се сагласила да се ангажују јаче ратне јединице I позива, па је министар војни припремио и краљ потписао указе за мобилизацију Моравске и Дринске дивизије I позива са ојачањима, као и овлашћење за министра војног да може мобилизовати, по потреби, и друге јединице.

Озбиљност ситуације захтевала је да се све новоослобођене области поново прогласе војиштем 16/29. IX под командом једног оперативног штаба: истог дана формираног Штаба Македонско – косовских трупа са командантом пуковником Дамјаном Поповићем (реактивирани завереник 1912. године). Он је постао највиша личност на војишту и био је потчињен само министру војном у Београду, а њему требале и све цивилне власти у новоослобођеним областима. Команданти два највиша оперативна састава били су пуковници Миливоје Анђелковић и Стеван Миловановић завереници, који су били, већином, команданти тактичких састава.

Српска влада ојачала је дипломатску активност на објашњавању предстојећег угушивања арнаутске побуне, односно, да парира аустроугарска оптуживања. У Санкт Петербургу су се видели страни прсти у изазивању побуне, па се српској страни саветовало да што брже, енергичније, али и опрезно угуши побуну. И у Берлину је било разумевања за акцију Србије али само на својој територији, док у Риму и за слободу акције српске војске на делу албанске територије ради одржавања мира уз изјаву Србије да поштује одлуке Лондонске конференције.

Министар војни Божановић је инструкцијом од 16/29. IX прецизирао да се према Албанцима који се ухвате оружјем поступи по закону, према онима са српске територије који су се придружили нападачима да се такође поступи најстрожије, при чему су зверства била забрањена. На основу те инструкције командант Македонско – косовских трупа издао је наредбу о поступку са побуњеницима и према становништву.

Војнички искусне и бројно јаче српске јединице успешно су наступале, најчешће не наилазећи на отпор, јер до устанка на српској територији није дошло, иако су га припремале Аустро – Угарска, Бугарска, неко време Турска и привремена албанска влада.

Како су се и албански побуњеници са српске територије повлачили заједно са четама из Албаније, то се разоружавање сводило на претресе села и

хватања заосталих група. Мада је било забрањено малтретирање становништва и паљење насеља у којима, је, углавном, остајало лојално становништво, било је случајева паљења села из којих се пружао отпор или слично. Министар војни, када је чуо за те случајеве, затражио је 5/18. X извештај од команданта Македонско – косовских трупа.

Ђаковичко – призренске трупе добиле су задатак да поседну и утврде доминантне тачке на вододелници између јадранског мора и Црног Дрима. При запоседању наведене територије Трупе нису наишле на озбиљнији отпор. Наступање Трупа заустављено је 29. IX/10. X наређењем министра војног, јер је бечки министар спољних послова Бертхолд, са којим је Пашић претходно два пута разговарао у Бечу, поверљиво запретио Пашићу 24. IX/7. X да српске трупе не прелазе границу Албаније (грубо одређене на Лондонској конференцији). Та претња у Србији није довољно озбиљно схваћена, па је Пашић и даље инсистирао на стратегијским границама Србије. То је довело до озбиљније претње Беча и ратом 14. и 31. X, иако је Беч за јавност прихватио да Србија по свом нахођењу примени мере репресије на својим територијама.

Аустро – Угарска је успела својом активностима да придобије Централне силе али и силе Антанте, да је подрже у притиску да српска војска напусти Албанију. У томе је значајну улогу имала њена штампа, која је још од октобра 1912. године оптуживала српску војску а посебно у току угушивања арнаутске побуне септембра 1913. године, износећи да врши исребљење Албанаца. Српска влада је донела одлуку 7/20. X о повлачењу трупа из Албаније у постављеном року од осам дана, што су јединице извршиле дан раније, 12/25. X.

Министар војни укинуо је војшну просторију 23. X/5. XI 1913. године. Својим наредбама од 20. и 23. X/2. и 5. XI дозволио је повратак избеглицама из Албаније, а против вођа и лица за које се знало или буде сазнало да су учествовали у нападима на српске трупе или учинили неко друго кривично дело, била је предвиђена кривична истрага. Војне власти имале су надлежност за ислеђивање и суђење само за војна кривична дела. Даљи задаци око разоружавања становништва и одржавања реда и мира прешли су на цивилне власти.

2.8. Договори о војној сарадњи Србије са другим државама одвијали се на што вишем нивоу: комуникацијом краља (врховног команданта) са шефовима држава, министара иностраних дела, преко посланстава (амбасада) најчешће, а

ређе преко министра војног и војних изасланика (аташеа) при посланствима. Реализација војне сарадње одвијала се претежно преко министра војног уз ангажовање Министарства иностраних дела.

После Мајског преврата настављено је школовање и усавршавање официра и војних чиновника у највећим европским војскама, углавном у Аустро – Угарској, с тим да је неколико наредних година (до 1907.) спровођена штедња, те је био мањи број официра у иностранству. Затим су официри највише слати у Русију, Француску, затим у Немачку, Аустро – Угарску и Италију, а мање у Белгију, Вел. Британију, Швајцарску и Турску. Зависно од одобреног буџета, министар војни слао је својом наредбом официре у стране војне школе, на стажирање (пола или целу годину) у њиховим елитним јединицама и давао плаћена или неплаћена одсуства за усавршавање страних језика.

Пријем официра у страним државама био је на високом нивоу и чак када се радило о појединцу. То је посебно било изражено приликом одласка српских официра на посматрање маневара у иностранство. Када је Русија заратила са Јапаном, у српској војсци јављали су се добровољци за одлазак у Русију, о чему је обавештавана руска влада. Међутим руски цар и остали званичници били су против пријема страних добровољаца, наводећи разлог да су путеви ка Далеком истоку претрпани руским трупима.

На највишем нивоу остваривала се сарадња са руском војском после посете краља Петра I Русији и руском цару Николају II и удаје краљеве ћерке принцезе Јелене за руског кнеза Јована Константиновића, сина великог кнеза Константина Константиновића 1911. године. Тада је руски цар краља Петра именовоао за главара руског 14. пешадијског пука, који је имао значајну улогу за Србију 1810. године. Као одговор на тај гест, краљ Петар је на предлог министра војног генерала Степановића допунио назив српског 16. пука у: XVI пешадијски пук "Цара Николе II". Затим су уследиле честитке између цара и краља, министра војног краљу, наредбе министра војног за целу војску и честитка команданта 16. пука руском цару поводом имендана и захвалности цара. Са честиткама је настављено и 1912. године када је велики кнез Константин Константиновић именован на предлог министра војног генерала Путника од краља Петра 29. јуна (краљев рођендан) за главара 4. коњичког пука, који је добио назив IV коњички пук "Великог кнеза Константина Константиновића".

У време балканских ратова већи број страних официра је долазило на војиште, с тим што им војвода Путник није дозвољавао да обилазе захват фронта, упркос што је Пашић молио да им се изађе у сусрет.

3.3. У Народној скупштини у знатној мери испољавала се политичка улога министара војних, јер је она доносила значајне законе, решења, одлуке и друга документа у вези управљања војском. Издвајамо три области њеног учешћа у управљању војском: доношење војних закона и њихове допуне и измене и тумачења; финансирање војске по задацима (партијама и позицијама буџета) и наменским кредитима, и парламентарна контрола. Министри војни су знатно мање присуствовали седницама Народне скупштине у односу на остале министре. Један од разлога томе је што они нису били народни посланици, као остали министри. Битнији је разлог што су имали више обавеза: руководили су својим ресором, који је био знатно бројнији и сложенији од осталих ресора, снабдевали војску свим потребама, при чему је трошено највише новца, и командовали њоме у име краља. Најредовније су присуствовали седницама, не рачунајући председника Министарског савета и министра војног Саву Грујића, пуковници В. Антонић и Д. Стефановић, који су мање одлазили код краља а више били везани за владу и њеног председника те и за Народну скупштину. Министри војни су, углавном, присуствовали седницама када су разматрани војни буџет и кредити за војску, предлози војних закона а од 1911. године и четвртком (не увек), када су били на дневном реду њихови одговори на интерпелације. Министри војни присуствовали су на трећини седница Народне скупштине (тачније 37%), највише пута, с обзиром на број и дужине мандата генерал Р. Путник (155 пута или 34%), а најредовније пуковник В. Антонић (81 пута или 71%).

У вези молби и жалби, које су грађани упућивали непосредно Народној скупштини, министри војни су били веома ажурни у достављању података и мишљења, посебно у вези молби за признавање радног стажа, на што су били обавезни на основу чл. 122, став 2 Устава и и одредби Закона о пословном реду у Народној скупштини.

Кратка усмена питања посланици су упућивали министрима војним када су они били присутни на седницама Скупштине, најчешће када се расправљало о буџету, иако су поједина питања само делимично била везана за буџет. Најзначајнија су била кратка питања посланика Петра Мишића (завереник и

пуковник у пензији) у вези неправилности војних набавки у иностранству и суђења због тога 1909 - 1911. године.

Битни део парламентарне контроле војске (писмена питања и интерпелације на министре војне и њихове одговоре, као и парламентарне анкете у вези војске) дат је у 3. поглављу, док други облици (контрола коришћења буџета и кредита, војних набавки и др.) у 4. поглављу. По Уставу (чл. 121) и Закону о пословном реду у Народној скупштини и његовим изменама и допунама, сваки посланик имао је право упутити министрима писмена питања, којима се, претежно, тражила информација, подношен предлог о нечему и сл; и интерпелације, којима је захтевана одговорност министра и/или предузимање предложених мера; као и кратка усмена питања. Посланици често нису разликовали писмена питања и интерпелације, те су прво скупно обрађене, затим детаљно важније интерпелације, а у Прилогу бр. 5 и све појединачно. Скупштинска већина није ниједном прихватила мотивисан прелазак на дневни ред којим је тражена одговорност министра војног.

Народни посланици питањима и интерпелацијама на министра војног, најчешће нису тражили његову одговорност, него су имали, претежно, пропагандне мотиве (придобијање бирача), тиме што су показивали бригу за свој изборни округ (да се изграде касарне и сместе веће војне јединице јер је то утицало на привредни развој; бригу за војне обвезнике из округа, чак и појединачно; за новчана средства која су локалне скупштине прикупљале за неку од војних потреба среза или округа а остала неутрошена; о снабдевању војске у њиховом округу; изградњу војних путева и др.). Тако су социјалистички посланици (у просеку по један у скупштинском сазиву), иако су идеолошки били против стајаће војске и њеног повећаног наоружавања, инсистирали да војнотехнички заводи непрекидно раде, како радници, углавном, њихова изборна база, не би остали без посла. Али, треба им признати да су водили бригу о радницима у војсци и њиховим члановима; као противници стајаће војске пратили све неправилности у њој, износили их највише у својој штампи и на седницама Народне скупштине и др, чиме су вршили цивилну корисну контролу војске, мада је само један њихов предлог за мотивисан прелаз на дневни ред усвојен – покретање скупштинске анкете у вези наоружавања војске, што је претходно режирао министар војни Михаило Живковић. Четири њихова посланика поднела су 26 интерпелација на министра војног, приближно

трећину(око 30% - Прилог бр. 5). Међутим, министри војни су им мање одговарали – 11 пута (42%, највише Путник, четири пута, и Степановић три пута).

Било је и интерпелација којима се тражила одговорност министара војних, тачније владе преко министара војних, а што је дато у "случајевима" министара Путника, Степановића и Гојковића.

Из Прегледа бр. 5 види се да су највише одговарали на питања и интерпелације министри Р. Путник (33 одговора од 63 питања и интерпелација, или 52%), С. Степановић (28 : 48, или 58%), И. Гојковић (19 : 32, или 59%), В. Антонић (11 : 23, или 48%) итд. Сличан је ранг министара и према одговорима само на интерпелације: Р. Путник (26 одговора), С. Степановић (8 одг.), И. Гојковић (5), В. Антонић (4) итд. Министри су се одговорније односили према интерпелацијама, с обзиром на њихов већи значај, него према писменим питањима: одговорили су на 54% свих интерпелација и писмених питања, а 62%, рачунајући само интерпелације. Највећи изузетак био је С. Степановић, који је одговорио на 20 питања, док на 8 интерпелација. Степановић није био вичан да учествује у дискусијама, које су се отварале поводом одговора министра на интерпелацију, док после одговора министра на писмено питање није била дозвољена дискусија, већ само још једно јављање питача. Радикалска већина у Скупштини највише је помагала својим дискусијама министрима Путнику и Степановићу приликом њихових одговора на интерпелације.

Према броју одговора на писмена питања и интерпелације, министри војни скупно, у односу на остале министре, заузимали су средишњи део ранга, док су на челу били министри правде, којима је знатно мање постављено питања и интерпелација (видети Преглед бр. 3, Прво поглавље).

Увидело се да се министри војни у скупштинским полемикама не сналазе најбоље, посебно на случају Степе Степановића крајем 1908. године и да их радикалска већина са мање енергије бранила у односу на остале министаре из своје странке. До битнијег разилажења радикалске владе са министром војним дошло је тек крајем 1913. године, када је министар био генерал Милош Божановић.

У периоду 1903 – 1914. године Народна скупштина оформила је више анкетних одбора, а два за истраживања појединих питања у војсци. Та два одбора написала су извештаје, доставили их Скупштини при крају скупштинских сазива,

тако да о њима Скупштина није донела одлуке, али су посланици користили њихове садржаје у дискусијама о војсци, влади и др. у наредним сазивима.

Први анкетни одбор Скупштина је формирала током расправе у појединостима војног буџета за 1907. годину. И у раправама у начелу било је примедби појединих посланика из опозиције да не само војни буџет, него и стање у војсци треба испитати, посебно из разлога што се војници због беспарице пуштају кућама а тада официри мање раде и др. Председник Министарског савета тада је најавио да ће влада формирати комисију која ће размотрити организацију војске сагласно финансијским могућностима државе да је издржава. При расправи о партији Лични трошкови у вези плата официра било је критике, посебно од стране известиоца Финансијског одбора из мањине истакнутог самосталца Драгољуба М. Јоксимовића. Министар војни Путник изјавио је да прима скупштинску анкету која би испитала потребе војске и да би се видело да би буџет требао бити већи за још седам милиона динара. Посланик Јоксимовић је предложио да се из средине Народне скупштине образује анкетни одбор, који би испитао војну администрацију у опште, употребу војних кредита и потребе војске Предлог је потпомогнут од посланика опозиције.

Председник Пашић је покушао да се избегне образовање ове анкете. То је затим покушао и министар Путник. Међутим, настала је једна од најзначајнијих дискусија у Народној скупштини у вези војне политике и предлог посланика опозиције Д. Јоксимовића једногласно је примљен. За председника Одбора изабран је радикалски првак Стојан Протић гласовима већине чланова Одбора – радикала.

Одбор је у целокупном саставу или по групама обишао и прегледао све војне јединице и установе, скоро све војне магацине и слагалишта. Узимао је податке од старешина (команданата дивизија и нижих) или добијао писмене извештаје, мишљења и др. Извештај Одбора завршен је 11/24. децембра 1907. године, потписан је од свих чланова Одбора, с тим да су чланови из опозиције, дали и одвојено мишљење по битном делу задатка: контрола војног буџета.

Иако је у Извештају Одбора било много контрадикторности, нетачности и нестручних закључака, основна његова идеја била је да се војска и буџет за њу смањи и да се војни прописи што више изједначе са прописима и радњама у грађанству. Извештај није разматран у Народној скупштини током текућег сазива 1907 – 1908. године, али су чланови Одбора користили податке из њега и свога

рада у њему у току дугих расправа у Скупштини, посебно у вези војног буџета за 1908. годину, када су истицани предлози за побољшавање рада у војсци, али више због опструирања Скупштине ради расписивања нових избора. Народна скупштина је пре времена распуштена 31. III/13. IV 1908. године. Наредни сазив Народне скупштине није разматрао извештај, а то и није било по пословнику. Слабости рада овог анкетног одбора и његовог извештаја увиделе су се одмах након анексије БиХ и из рада следећег, далеко компетентнијег анкетног одбора из 1909. године. Користи од овог одбора биле су, барем, двоструке: стекло се искуство у раду анкетних одбора, јер је ово био други одбор у историји Србије (први 1902. године, такође о војсци), и што су се, упоређивањем са стањем у грађанству, сагледале потребе унапређења државне администрације и изнели конкретни задаци у вези тога.

Други скупштински анкетни одбор формиран је тајном иницијативом новог министра војног ђенерала Михаила Живковића преко посланика Т. Кацлеровића, којем је дао поверљиве податке да би Кацлеровић поднео интерпелацију. Претходно је посланик Петар Мишић, завереник и потпуковник у пензији, на тајној седници Народне скупштине 20. XII 1908. године упутио министру војном ђенералу Степановићу три усмена кратка питања у вези неправилности у раду војне комисије при пријему наоружања и муниције у корист француске фабрике Шнајдер у Крезоу. Министар Степановић признао је да су наводи питања тачни. Народни посланици су га оштро нападали због његове одговорности, па је Степановић поднео оставку. Нови министар Живковић одмах је сменио председника комисије пуковника, касније генерала и министра војног, Михаила Рашића и начелника Артилериско – техничког одељења пуковника Дамњана Влајића (који је знао за те неправилности, прелазио преко њих или их подржавао); наредио спровођење истраге и др.

Министар Живковић је на тајној седници (по његовом тражењу) 17/30. априла 1909. године потврдно одговорио на оптужујуће податке из интерпелација и афирмативно о својим предузетим мерама. Раније није одговорио због формирања и почетка рада Владе четворне коалиције. Скупштина је после претреса одговора на интерпелације донела одлуку коју је сутрадан објавила: "Поводом интерпелације г. Трише Кацлеровића на г. министра војног о изради муниције за српску војску, Народна скупштина, задовољна одговором г. министра, одлучује да један скупштински анкетни одбор од пет чланова, не

упуштајући се у расправу питања за које је суд надлежан, прикупи материјал о питањима у овим интерпелацијама и саслуша све од којих се може добити најбоља обавештења за оцену ове ствари од стране Народне скупштине а поглавито за предузимање мера које ће обезбедити што правилнији рад при набавци и пријему војног материјала. Анкетни одбор по овој ствари може радити и за време када Народна скупштина није на окупу."¹⁶⁹³ Скупштински анкетни одбор, пошто је изабрао за председника Одбора Петра Мишића а секретара Д. Јоксимовића, одмах је приступио интензивном раду, који је трајао годину дана и 29. V/11. IV 1910. године поднео је Народној скупштини свој Извештај. Истраживане су и, наизглед, ситнице. Највише се на истраживању ангажовао Петар Мишић а као разлог томе се наводи што је он као агент великих немачких фабрика Крупа и Ерхарда и аустроугарске Шкоде изгубио у овој великој набавци наоружања. Мишић је и својим каснијим поступцима појачавао наведену сумњу.

У извештају Одбора детаљно су приказане неправилне радње у Артиљеријско техничком одељењу МВ, на пријему артиљеријског материјала у Француској и барутане у Обилићеву. Изнети су предлози за побољшање тих послова и одвојено мишљење Павла Маринковића, који је за све неправилности кривио министра војног (Степу Степановића), јер је једино он из војске одговоран пред Народном скупштином.

Када је извештај поднет Народној скупштини, није одмах подељен народним посланицима; тек на поновљене посланичке протесте то је урађено у јесен исте године. Међутим, није разматран, јер је тада био у току други сазив Скупштине. Није коришћен ни за суђење пуковнику Рашићу, иако је био пун доказа о поступцима Рашића у корист француске фабрике а на штету српске државе, као још двојице официра. Рашић је ослобођен од веома аргументоване оптужбе. Сматрало се да је иза њега стојала Радикална странка. Министар војни пуковник Илија Гојковић, који је значајно помагао рад Анкетног одбора на утврђивању бројних кривица, инсистирао је на ревизији судског поступка против Рашића и Влајића, али је на министарској седници Стојан Протић био изричит против тога. Убрзо су радикали ћутали приликом оптужби у Скупштини министра војног Гојковића због грешака које су и раније чињене од стране владе

¹⁶⁹³ СБНС, 1908 – 1909, 90. ред. састанак 18. априла 1909, стр. 1680.

(тражио накнадно одобрење од Скупштине за утрошени ванредни кредит и др.), приликом гласања су га као већина подржали, али је Гојковић поднео оставку.

Има индиција да је и краљ Петар био на страни Рашића. Када је генерал Степановић поново постао министар војни крајем фебруара 1911. године на изричит краљев захтев у радикалској влади, а претходно самосталци нису хтели пристати да формирају владу са Степановићем, отпочела су превремена пензионисања официра који су окривљавали Рашића и Влајића (пензионисане крајем 1910, односно почетком 1911. године по предлогу министра војног Гојковића). Министар војни Степановић је дуго код себе, до краја свог мандата држао Извештај анкетног одбора "да би га проучио". Радикалска *Самоуправа* била је на страни Рашића. Рашић је постао министар војни у хомогеној радикалској влади јуна 1918. године.

Иако Извештај Скупштинског анкетног одбора из 1909. године није претресан у Народној скупштини, имао је одјека у јавности јер је податке из њега користила штампа а писане су о њему брошуре и књиге. Али, имало се и разумевања за описане поступке, чак и од истакнутих опозиционара, из разлога што је таква пракса била у европским земљама.

Проблем је био у понашању Радикалне странке, када је имала већину у Народној скупштини још од 1906. године, тако што је јачала положај своје владе у односу на Народну скупштину и изван граница Устава и закона, те је преузимала и скупштинско право контроле владе.

3. 4. Министри су били одговорни, краљу и Народној скупштини за своје службене послове. Краљ и Народна скупштина имали су право да оптуже министре по пет тачака из Устава. Није донет нов закон о министарској одговорности него је прелазним наређењима Устава ступио на снагу Закон из 1891. године. Министарска одговорност, као један од најглавнијих садржаја парламентаризма, мање се односила на министра војног, јер је његова одговорност била, углавном, индивидуална а минимално колективна (као члана владе).

Колективна одговорност министара јачала је после 1906. године, од када су владу искључиво формирале партије са апсолутном већином у Народној скупштини, а што је у већем делу била Радикална странка. Међутим, министар војни био је искључиво војно лице, непартијац, а мандатар (врх странке) бирао га је од краљевих кандидата или једног таквог кандидата или је краљ сужавао број

кандидата, с обзиром да је постављање министара било искључиво уставно право краља. Министар војни је био више на вези са краљем од осталих министара, не рачунајући председника Министарског савета, јер је обављао и краљеву дужност врховног команданта војске а и краљ је највећи део времена посвећивао војсци, у односу на остале институције. Због тога је одговорност министара војних у овом периоду, углавном, била већа према краљу него према Народној скупштини. Било је и изузатака, од којих се истиче Степан Степановић. У време почетка сукоба између црнорукаца и престолонаследникових људи, будућих белорукаца, о току непотпуне истраге о постојању тајне организације "Црна рука" командант Дунавске дивизијске области пуковник М. Божановић известио је министра војног Степановића, који му је омогућио да о томе обавести и краља Петра, председника владе М. Миловановића и министра С. Протића. Затим је Божановић затражио од Степановића да му више не буде близак сарадник белорукац пуковник Илија Барјактаревевић. То су уважили краљ и Степановић. Престолонаследник Александар оштро је приговорио због тога министру Степановићу, који се пожалио краљу и захтевао да му се престолонаследник у току три дана извини због оштрих речи. Када је рок прошао а престолонаследник ћутао, Степановић је поднео оставку. Председник Миловановић је подржао министра војног и краљу Петру најавио оставку владе уколико се захтев Степановића не реализује. На краљев притисак престолонаследник се извинио Степановићу и криза владе је била избегнута. У другом случају, крајем априла 1912. године, Степановић је дошао у сукоб са краљем јер је припремио указ за постављање краљевих ађутаната, међу којима су били његови штићеници. Краљ Петар је затражио друге официре за тај положај, а Степановић се наљутио и поднео му оставку, престао да одлази на седнице владе и 1/14. маја обавестио председника Миловановића да је поднео оставку пошто краљ Петар није прихватио његов предлог.

Министри војни су се, углавном, постављали према политичким партијама, укључно и партији, са чијим су претставницима чинили владу, према краљевим испољеним ставовима или расположењу. Такође, у влади је постојала пуна солидарност међу министрима из исте партије, док је са министром војним била далеко мања. То је приметила опозиција па је, нападајући владу, често критиковала министра војног, али га је скупштинска већина бранила. Када су поједини опозициони посланици (углавном социјалисти, а до победа у

балканским ратовима и либерали, напредњаци и неки самосталци) износили крупне увреде у Народној скупштини на рачун војног министра и војске, поједини министри војни су у љутњи подносили оставке, а такви критичари су још жешће примењивали тај метод напада на министре војне и уједно на владу.

Иако су у влади министри војни били нешто издвојени и било неслагања, претежно, због предлагања величине војног буџета, ниједна влада није пала због министра војног, него због партијских сукобљености. Министар војни, уколико није попустио због захтева за смањење предложеног буџета, подносио је оставку.

Од 16 усвојених оставки владе од 1903. до 1914. године (само три промене владе од укупно 18 промена, биле су непосредно после избора), све су биле првенствено због старорадикалско – самосталских сукоба, а на почетку овог периода (до 1906. године) томе је доприносио и краљ, са мањим или већим утицајем цивилних и војних завереника. И коалиционе владе од радикала и самосталаца патиле су од "хроничне неслоге" и нису могле дуго опстати.

Прву оставку од министара војних у Народној скупштини, поднео је С. Степановић на тајној седници Скупштине 20. децембра 1908. године.

Из Извештаја Скупштинског анкетног одбора из 1909. године (председник Одбора био Петар Мишић) види се да је и Степановић као министар војни био одговоран за неправилности при војним набавкама, али из незнања и неспособности да контролише потчињена лица из струка које није познавао (Степановић није познавао ни митраљезе те је дуго био противан њиховој набавци). Касније се увидело да Степановић није био склон корупцији ни у ситним стварима. Ипак је као министар требао да буде детаљније контролисан од народних посланика и Анкетног одбора због пропуста његових потчињених и да се утврди да ли је те пропусте намерно превиђао због утицаја "крупних капуташа". Свакако је Степановић био одговоран и што се као министар није припремио за скупштинске дискусије и што није подносио критику и претрес његовог рада.

Други министар војни, који је у Народној скупштини поднео оставку био је И. Гојковић. Њега су због грешака које су и раније чињене од стране владе критиковали посланици опозиције, али су га највише хвалили и највише кривили што је одмах приступио реализацији одлуке са састанка владе под председавањем краља о куповини 15 брдских батерија од немачке фабрике Круп а није сачекао да се сакупи скупштински одбор за праћење реализације зајма,

чији чланови нису дошли на заказани састанак. Опширно је извештавао посланике о раду по свим питањима, али је изнео и да се немачки посланик интересовао за ту набавку, поред осталог зато што има брата генерала у пензији у Ерхардовој фабрици. На то је Пашић одговорио да се сви амбасадори интересују у вези лиферација из њихових земаља. Опозициони посланици су још жешће нападали Гојковића вређајући њега, војску и владу. Немачки посланик усмено је протествовао код владе Србије. У јеку најжешћих напада на војску Гојковић је одустао од својих предлога и поднео оставку.

Изнети примери случајева министара војних Путника, Степановића и Гојковића у Народној скупштини не могу послужити као аргументација да су војни министри подривали "саме основе начела министарске одговорности", нити да су увели милитаризам у тадашњој Србији. Они указују на сложеност тадашње војне политике Србије и улоге њених главних субјеката: владе, краља, Народне скупштине и министара војних. Иако су у овим случајевима министри војни, претежно, сами негирани оптужбе појединих посланика, они су инсистирали на радњама за јачање војске: Путник на оптималном постављењу једног високог чиновника а Степановић и Гојковић на реализацији наоружавања војске, стратегијског задатка који је одредила држава и о коме је битну надлежност имала Народна скупштина.

3.5. Министри војни највише су, у односу на остале министре, помагали рад витешких удружења а и потстицали су официре на рад у стручним удружењима (друштвима). Како су витешка удружења (соколска, коњичка, стрељачка) била од значаја за војно оспособљавање, законом из 1882. године за то је био одговоран министар војни, добио шири овлашћења и сваке године новац из буџета. Официри су радо учествовали у раду удружења и проширивали су њихов рад. Зато су официри били најзаслужнији за развој спорта у Краљевини Србији, оснивање Српског олимпијског комитета и за прво учешће спортиста Србије на Олимпијади 1912. године.

"Народна одбрана" била је тајно на вези са министром војним, преко којег су је и влада или краљ усмеравали. Председник и секретар Народне одбране били су војна лица, као и најзначајнији њени активисти. Погранични официри, сви црнорукци, која дужност је уведена на предлог министар војног И. Гојковића 1911. године, највише су били заслужни за проширење организације Народна одбрана у БиХ.

3.6. Нема доказа да су министри војни знали пре Солунског процеса 1917. године да су официри били у управи и чланству тајне организације "Уједињење или смрт." Утврђено је да су то знали председник владе и министар М. Миловановић и престолонаследник Александар. Има показатеља да је и старорадикалски део Пашићеве владе за њу дознао одмах после њеног формирања, издао наређење да се остави на миру, док су самосталци из тадашње владе то дознали када су били у опозицији радикалној влади Пашића. Може се рећи да је и краљ Петар знао за њено постојање, а свакако да је њене најангажованије чланове – официре подржавао и да је краља организација следила (црнорукци су најинтензивније и радикалније радили на ономе што је краљ говорио).

За министре војне С. Степановића, Р. Путника и Р. Бојовића може се тврдити да су подржавали официре – чланове организације, посебно из разлога што су се они добровољно јављали и најбоље се ангажовали на најопаснијим и најтајнијим државним пословима (четничка акција, специјални задаци, тајни рад у Народној одбрани, загранични рад у БиХ) и процентуално били далеко најбољи официри у балканским ратовима. Није било озбиљних разлога и потребе да млађи завереници стварају посебну тајну организацију јер су они већ били ангажовани на остваривању циља који су записали у Уставу организације: ослобађање и уједињење Српства. Осим војне заклетве заклели су се у организацији Српска одбрана сличном заклетвом коју су унели у Устав тајне организације, затим за тајни рад у Народној одбрани. Завереници су већ били неформално организовани са допуштењем највиших државних истанци: састајали су се, разматрали разна војна питања, договарали се, радили на њиховој реализацији, те и нису били иницијатори стварања посебне тајне организације, што су, по досадашњим сазнањима, били цивили Богдан Раденковић и Љуба Јовановић Чупа. Ни Б. Раденковићу, објективно није била потребна тајна организација: он је пре њеног формирања (од марта или маја 1911. године) био председник Главног одбора Организације отоманских Срба, највиши државни преговарач са турским званичницима 1911. године, високи државни чиновник од великог поверења, кандидат Србије за рашко – призренског митрополита и др. После маја 1911. године, када је увидео да су му мале шансе у Васељенској патријаршији да се изабере за митрополита, инсистирао је на стварању тајне организације, што је још један доказ да је она формирана маја 1911. године.

Подршком таквог рада официра црнорукаца наведени министри војни обезбедили су држави одличне извршиоце најопаснијих послова али су створили услове да такав незаконит рад доноси држави и негативне последице, посебно 1914. године.

3.7. Реформа војног правосуђа у Краљевини Србији завршена је почетком 1901. године. Војска Краљевине Србије имала је, као и све европске државе са стајаћом војском, војне судове а што је било предвиђено важећим уставима. Првостепени војни судови били су у дивизијским областима и Војни суд за офицере у Београду. Другостепени је био Велики војни суд у Београду. Касациони суд постао је надлежан и за војску по Закону о изменама и допунама Закона о устројству војних судова од 20. марта 1909. године а на основу чл. 149. Устава из 1903. године. На основу указа краља од 24. VIII 1913. године образован је Вардарски дивизијски војни суд.

Истражну и оптужну власт имали су министар војни и команданти дивизијских области а претходну истрагу је могао покренути и нижи командант. И остале одредбе војног законодавства биле су сагласне, али не у потпуности са Уставом, односно, да се поједине могле и другачије тумачити. Зато се на захтеве појединих посланика, Скупштинског анкетног одбора о војсци из 1907. године (стр. 26 његовог извештаја), писања Гојка Павловића у стручним часописима и других због те и већ изнетих спорних одредби, приступило у Судском одељењу Министарства војног писању измена и допуна војноправосудских закона 1906 – 1907. године. Министар војни ђенерал Михаило Живковић је то питање изнео на влади, добио подршку и покренуо је иницијативу за измене и допуне Закона о устројству војних судова и Законика о поступку војних судова у кривичним делима. Послао је пројекте закона о изменама и допунама ова два закона јануара 1909. године Државном савету, добио позитиван одговор, краљ је прихватио његов предлог после саслушања Владе и овластио га да поднесе Народној скупштини наведене пројекте на решавање. Министар војни је законске предлоге поднео Народној скупштини 2/15. II 1909. године са образложењем, затражио да се предлози огласе као хитни а што је Скупштина једногласно.

На 65. редовном састанку 10 марта Скупштински одбор за проучавање законских предлога поднео је позитиван извештај, садржај предлога другог закона побољшао је, а у вези којег је члан одбора самосталац Михаило Р.

Радивојевић изнео одвојено мишљење у вези могућности ангажовања адвоката из грађанства. Предлози закона усвојени су у начелу једногласно.

У дискусијама народних посланика, посебно на 66. састанку 11. марта, било је још захтева за изменама и допунама наведених закона, подржавано је одвојено мишљење М. Радивојевића. Известилац Одбора Д. Аранђеловић обавестио је посланике да их је изасланик министра војног упознао да се у Министарству војном припремају дубље промене судских закона и да ће се више уважавати мишљења из грађанства и војних кругова. То је у име министра војног поновио министар иностраних дела М. Миловановић и пренео обећање да ће ти предлози закона бити готови за наредно редовно заседање а да сада министар војни не може да их изнесе. Иначе ови предлози су похваљени од скоро свих дискусаната, усвојени су једногласно и у појединостима и коначно на 72. састанку 17/30. III, а краљ је потврдио законе 20. III 1909. године. Генерал Живковић је разрешен дужности министра војног 1/14. X 1909. године, ког дана је почело наредно редовно заседање Народне скупштине. Касније су само извршене допуне Законика о поступку војних судова у кривичним делима 16/29. X 1916. године у вези ислеђења и суђења одсутним лицима. Наведена три војноправосудна закона важила су и у Краљевини Југославији са незнатним изменама и допунама 1919. и мањим 1922. године.

3.8. У условима појачане политичке борбе између владајуће Радикалне странке, која је све успешније спроводила своју диктатуру већине, и опозиције, при чему је прва покушавала да потчини војску а опозиција да је придобије, официрски кор је показао јединство против завођења партијског руковођења војском, при чему је већина завереника предњачила, од којих је група црнорукаца чинила и недозвољене радње, када је до поштравања кризе дошло због доношења незаконите тзв Уредбе о приоритету цивилне над војним властима марта 1914. године. Министар војни Д. Стефановић, који је имао највеће могућности за ублажавање или спречавање аспекта кризе, који је потицао од официрског кора, показао се као неспособан и без интегритета, односно, имао је улогу високог послушног радикалског чиновника. Тиме је и многим својим поступцима потстицао официрски кор на још већу одбојност према радикалској влади. Није се довољно ослањао на моћ коју му је давао Устав¹⁶⁹⁴ и војни закони

¹⁶⁹⁴ Понављамо из Устава само прве ставове чл. 38 ("Извршну власт има краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овог устава. Министре поставља и разрешава краљ."),

а посебно прва два члана Закона о устројству војног министарства¹⁶⁹⁵ у односу на радикалске прваке. Чинио је погрешке према официрима кршећи и прописе о Официрској задрузи те су на збору Официрске задруге једногласно донете одлуке супротне тражењу радикалског врха: једногласно су изабрани за председника Управног одбора пензионисан по казни генерал Д. Поповић и војвода Путник, челни човек официрског кора и њиховог отпора радикалима, за председника Надзорног и уједно Главног одбора Задруге.

За разлику од Стефановића, претходна два ратна министра приликом наступа радикалског врха супротно интересима војске и закона, давали су оставке. Пуковник Радивоје Бојовић дао је оставку после фрагрантног кршења Устава на штету не само војске, него и Србије, када је на основу члана 5 и 6 Закона о устројству војске, а мимо њега и Министарства војног, написана неуставна и штетна Уредба о уређењу ослобођених предела децембра 1912. године и однета краљу на потпис, није је премапотписао и као таква Уредба је "важила" до августа 1913. године, када је замењена нешто мање гором истоименом уредбом.

Генерал Милош Божановић попуштао је радикалној влади због ратних успеха, својих грешака и због, евентуалног, одобравања предлога војног буџета за 1914. годину. Пристао је да се генерал (војвода) Мишић пензионише незаконито од владе "по казни" зато што је правилно вршио своју дужност и није дозвољавао радикалским првацима да због материјалних и партијских интереса крше прописе у Македоније у време балканских ратова. Када је Божановић смањено предложени износ војног буџета и опет одбијен, поднео је оставку. Новом министру, пуковнику Стефановићу одобрен је већи буџет али превасходно за војне набавке у иностранству, које је већ вршио Н. Пашић, а затим министар војни непосредном погодбом према одлукама Пашића. При томе је потрошено за набавке, почев од краја јуна 1914. године, око 132.000 динара а да никада није установљено у које сврхе, нити је оправдан тај утрошак.

Од почетка 1914. године нарушен је прописан систем односа између Пашића и војводе Путника и министра војног и Путника. Потпуковник Д.

чл. 135 ("Министри су одговорни краљу и Народној скупштини за своја службена дела") и чл. 136 ("И краљ и Народна скупштина имају право да оптуже министре...")

¹⁶⁹⁵ "Министарство војно највиша је управна и административна војна власт у земљи." – чл. 1; "Министар војни управља и администрује целом војском, свима њеним установама и свима средствима земаљске војне снаге. Он командује војском у име владоца." – чл. 2.

Димитријевић Апис питао је руског војног аташеа пуковника Артамонова да ли би Русија, у случају откривања обавештајног рада Србије у БиХ и напада на њу од стране Аустро – Угарске, бранила Србију. Одговор на то питање требао је војвода Путник да тражи од Пашића, после Пашићевог повратка из Русије или, логичније, да сам Пашић обавести начелника Главног ђенералштаба да Русија још није спремна да ратује и да је препоручено Србији да попусти Аустро – Угарској и на ни на какав начин да је не изазива до 1917. године. Како је био нарушен због Пашића и однос Артамонов - руски амбасадор Хартвиг, Артаманов је Апису одговорио на основу ранијих својих сазнања, да ће 1914. године Русија бити спремна да брани Србију. И из овога се види да министар војни Стефановић није био министар од ауторитета, који је био дужан и способан да решава сва питања у вези војне политике или барем да се уважава дужност начелника Главног ђенералштаба и личност војводе Путника.

Када је Апис сазнао за штетност атентата на аустријског преастолонаследника Фердинанда, чије је припреме помогао, послао је поруку младобосанцима да га не изврше. Међутим, Млада Босна је била независна организација у односу на званичну Србију и није послушала Аписа.

3.9. У овом периоду знатно је повећана важност јавности као елемента политичког одлучивања, контроле државне власти и других облика демократског живота јер је уведен парламентаризам и знатно повећана слободе штампе на основу Устава и Закона о штампи из 1904. године. У штампи, посебно појединих партија, војска је добила знатно већи простор а део значајнијих листова тајно је финансиран из иностранства, нарочито из аустроугарског диспозиционог фонда.

Издавачи званичне војне штампе били су Министарство војно за *Службени војни лист*, *Узданицу* (часопис за васпитавање и образовање војника и подофицира) до 1909, од када га је издавало Историјско одељење Главног ђенералштаба), и за *Артилериско – инжињерски гласник* (стручни часопис, покренут иницијативом групе официра) 1905 - 1906. године и Главни ђенералштаб, односно, његово Историјско одељење за општевојни и стручни часопис *Ратник*. Излазила су и три најзначајнија независна (приватна) војна листа у Краљевини Србији: *Војска*, *Српска војска* и *Наоружани народ*.

Службени војни лист издавало је Општевојно одељење Министарства војног и начелник Одељења био му је уредник. У њему су објављивани војни и други за војску важни закони, уредбе, прокламације, говори, правила,

правилници и упутства, укази, наредбе, наређења, службена саопштења, поздрави, одлуке, расписи, решења, објашњења и тумачења, одобрења и друго значајно из мирнодопског рада војске. Зато је лист био извор података за цивилну контролу војске. Ранг носилаца ставова био је: министар војни, краљ, уредништво листа, Народна скупштина, остали министри, војне команде, грађани и удружења грађана, Министарски савет и др, а сличан је био ранг у вези носилаца информација, стим да је министар војни био са 26,9% а краљ са 25,5% прилога. Министар војни био је носилац ставова и за акта осталих министара тако што су објављивани са његовим наређењем да се примењују у војсци. Тиме су поштовани законитост у војсци и једностарешинство.

Преко војне штампе министри војни нису одговарали на нападе из грађанске штампе; нису објављивани њихови одговори на питања и интерпелације у Народној скупштини. На почетку истраживаног периода о војсци, посебно о официрима учесницима Мајског преврата, било је негативних написа у политичкој штампи а највише у проаустроугарској. Војска се налазила и у неповољном материјалном положају због сређивања финансијског стања у земљи. Прво су официри завереници покренули приватни независни недељни лист *Војска* (24. XII 1903 – 10. II 1907), који је имао тајни уређивачки одбор

Министрима војним два пута је у Народној скупштини постављено питање – критика зашто се официри преко штампе баве политиком. Министар В. Антонић одговорио је да му је то непознато, позивао неке официре и питао их да ли су у одбору *Војске*, а који су негирали. Зато је уредништво *Војске* у бр. 8 од 12. XI 1905. године изјавило да активни официри не сачињавају одбор, већ су само сарадници листа, Министар Путник није ни одговорио на такву критику. Иначе, већина прилога била је потписана псеудонимима. Када је Путник у *Војсци* критикован у вези састава топовске комисије, издао је наређење да се приватна штампа не може примати преко касарнских адреса, а што је у многоне допринело гашењу листа.

Српску војску (19. X 1908 - 14. I 1912) покренула су два нераздвојна друга, пензионисана пуковника Светислав Исаковић, власник и директор и Живојин Мишић, касније војвода, као главни уредник, до активирања 1909. године. Министар војни био је 10. рангирана специфична тема са 19 прилога на 22,6 промила површине, а значајни ставови о њему су изношени и у другим темама, а веома слободно у рубрици *Наша пошта*.

Последњи број листа изашао је 14. I 1914. године, када су у њему објављени на седам од укупно осам листова проглас и правила Друштва "Српско јединство," којег су основали сарадници листа, који су преходно сматрани "контразавереницима," и формирали његов главни одбор.

Наоружани народ излазио је од марта 1911. до марта 1912. године. Издавали га три официра синовца генерала Јуришића Штурма. Сарађивали су, претежно, млађи официри. У листу највише је афирмисан процес војног организовања европских држава као наоружаног народа, те су у њему спортска јавност и војна лица подстицана на већа ангажовања у удружењима у којима је морално и физички јачана омладина. Ускоро је постао орган Олимпијског клуба Србије, а његови сарадници су били и активисти клуба. О министру војном није објављен ни један прилог а у једном од последњих изнета је, поред осталог, критика потпуковника у пензији и народног посланика Петра Мишића министра војног генерала Степановића што је изјавио да је постао министар по неоступној жељи краља а да је још горе, по Мишићу, да начелник Главног ђенералштаба генерал Путник када је киша, не може да изађе из себе.

У политичкој штампи истраживаног периода највише су се преносиле теме из Народне скупштине и настављале полемике, али далеко прљавије. Како су се страначке борбе заоштравале, тако су и сукоби у штампи били јачи, те је било више увреда и клевета. Изнето је у дисертацији аргументовано бројем тужби за увреде и клевете носилаца извршне власти у Србији (краља, владе и министара) по већини година а на основу објава у *Српским новинама* за истражене године. Министри војни мање су вређени и клеветани од већине других министара. Скоро све увреде и клевете министара војних везане су за расправе у Народној скупштини. Најнегативније је писано о министру Степановићу: у највише листова и прилога него у односу на све остале министре.

4. У истраживаном времену појам војне политике, иако се та синтагма све више употребљавала, није био формално дефинисан. Под његовим садржајем, углавном, су се подразумевали савремени садржаји стратегије одбране и ратне и војне доктрине, али и, што је било битно, њихова примена. Садржаје ратне доктрине артикулисао је и примењивао државни врх са осталим институцијама, док је министар војни био надлежан у сарадњи са Главни ђенералштабом за њено предлагање или утврђивање, делом за усвајање и одговоран за реализацију

садржаја војне доктрине (основни војнодоктринарни документи били су у облику закона, те их је усвајала Народна скупштина).

Иако тада није написана никаква ни ратна ни војна доктрина Србије, њихови садржаји су истацани од стране бројних српских војних писаца, почев од друге половине 19. века. Ти текстови су били, поред компилација најпризнатијих светских војних писаца, прилично прилагођавани реалним условима Србије. Код војних теоретичара Србије преовлађивало је од почетка 20. века међусобно слагање по основним доктринарним ставовима. Зато су војнодоктринарни документи (закони о устројству војске, Војне академије, о војној администрацији, војним набавкама, уредбе о формацији и други прописи о обуци, снабдевању, борбеној употреби) са краја 19. века били на снази, са мањим изменама и у првим годинама Краљевине СХС. Последњи документ, којим је завршено усвајање српске војне доктрине, *Ратна служба* (Београд 1911), није изазвао скоро никакву критику у јавности, с обзиром да је обухватио тада општеприхваћене ставове о употреби војске у рату.

Најважнији разлог што је тада у Србији у највећој мери у њеној историји постојала сагласност у главним доктринарним ставовима је био општеприхваћен основни спољнополитички циљ – полазна основа доктрина – ослобођење српских крајева и одбрана од Бугарске, Аустро-угарске и Немачке. Међутим, код политичких субјеката било је неслагања код појединих важних питања, посебно финансирања војске, али и идеолошких. Тако се Радикална странка дуго опирала увођењу стајаће војске, али је и она, увидевши тада неминовни светски процес јачања стајаћих војски, приклонила том процесу али са мањим резервама. То је био један од разлога што је била неомиљена у официрском кору који је војску сматрао за најважнији стуб државе, или један од најважнијих, који се морао јачати.

Краљ Петар I био је најважнији иницијатор тадашње војне политике Србије а на основу општеприхваћеног спољнополитичког циља: ослобођење и уједињење Српства, којег је и он истицао. После парламентарних избора 1903. године, он је у својој првој Престоној беседи 24. IX/7. X изнео смернице нове политике Србије. Беседу је својеручно сам написао, редиговао је и допунио његов секретар Ж. Балугчић а влада се сагласила са њеним текстом. У вези војне политике краљ је изнео наду да ће Народна скупштина, с обзиром на прилике на Балкану и одбрамбене потребе, "своју особиту бригу поклонити војеном

снажењу наше отаџбине, у чему ја гледам јемство које нам гарантује садашњост и обезбеђује будућност народну и државну [...] Снажна војска улиће поверење нашем народу и изазваће поштовање у страним државама наспрам нас." Значајан је и следећи став из другог дела Беседе: "Ја сам уверен да ће народни посланици са мном заједно обратити особиту пажњу на јачање наше војене одбранбене снаге. У слободној Србији јака војна снага уливаће поверење нашем народу у његову безбедност. Ја сам срећан што могу потврдити да Моја мила војска стоји на висини свога патриотског позива. Она доиста заслужује поверење које јој је народ поклањао, и које ће јој, ја сам у то уверен, и од сада вазда поклањати."

4.1. Основни документ, којим је регулисана организације војске био је Закон о устројству војске из 1901, који је усаглашен са Уставом 1903. године. Битни су и претходно набројани прописи. Ради штедње, владе су инсистирале на смањење бројног стања војске и других законима предвиђених трошкова, министри војни образовали су комисије за израду пројеката закона, али нису могли да се смање трошкови, него се трудило да остану исти. Ти пројекти су у владама одбацивани, иако су имали, претежно, рационална решења.

Без обзира на мање недостатке у Закону о устројству војске из 1901. године и на пропусте у његовој примени, њиме је у Краљевини Србији створен војни подсистем са осталим елементима који јој је омогућио да држава буде војно ефикасна и у тешким условима Првог светског рата.

4.2. Држава Србија је у периоду 1903 - 1912. године за војску, односно буџет Министарства војног и посебне кредите и зајмове, издвајала највише у односу на друга министарства у скоро истом проценту као и претходних двадесетак година. Међутим, у квантитативном износу војни буџет се у истраживаном периоду повећао за више од 50% јер се приближно толико повећао и државни буџет и државни приход. Плате млађих официра а посебно подофицира знатно су заостајале у односу на запослене у јавном сектору са мањом спремом и лакшим пословима. У току балканских ратова показала се исплативост у куповини модерних оруђа а и штетност на штедњи за мање издатке: лекове, завоје, шињеле, шаторска крила и др., што је имало за последицу већи проценат умирања припадника војске. Војне финансије су биле под потпуном контролом: у војци двоструко а и од Министарства финансија, Народне скупштине и Главне контроле.

4.3. Министри војни имали су једну од најзначајнијих улога у снабдевању војске (укључно и финансијском), једној од две његове основне функције, поред руковођења и командовања, а што су му налагали одговарајући закони и други прописи. У набавкама из иностранства наоружањем, муницијом и специјалном опремом, која се није производила у земљи, а које су се финансиране из државних зајмова, министри војни имали су, претежно, техничку улогу: формирање комисија, преношење и објашњавање њихових закључака, предлога и мишљења државном врху, коме су помагали у бржем доношењу одлука, у реализацији набавки и др. То се најпотпуније видело у решавању "Топовског питања" 1904 – 1906. године. Међутим, у току решавања наведеног питања избили су крупни, бурни политички догађаји, те су поједини министри имали и политичку улогу: В. Антонић као заступник министра иностраних дела, С. Грујић као председник Министарског савета и министар војни а делимично и Р. Путник у радикалским владама.

Из финансијски неповољног зајма од 90 милиона динара из 1906. године за војску је било одвојено 46. То је било недовољно и за даље војне набавке, те је влада, према формалним захтевима министара војних, издејствовала у Народној скупштини и ванредне кредите за војску – највише у току Анексионе кризе. У реализацији тог зајма, поред министра војног, учествовали су тајно и поједини високи државни руководиоци, а што се делом разоткрило афером "Рашић - Влајић". Министри војни Путник и Степановић, нису били довољно стручни, нити су имали довољно одговорне начелнике Артиљеријско – техничког одељења (пуковници Ж. Касидолац па Д. Влајић), што је имало за последицу крупне пропусте у набавкама из иностранства, за лош рад барутане у Обилићеву и пропусте финансијске природе при куповини првих аутомобила за војску. Такође је запостављен и Пастеров завод у Нишу, уместо да производи сву потребну вакцину и поједине лекове, а у ВТЗ у Крагујевцу дешавале су се и хаварије, при чему су страдали радници. У вези зајма из 1909. године од 150 милиона (за војску 44) министри војни нису имали политичку улогу, осим подношења влади потреба војске.

Код набавки 15 батерија брдских топова из Немачке, према преузетој обавези при склапању наведеног зајма, министар војни И. Гојковић ангажовао се до перфекције, али му се поткрала једна грешка због војничке дисциплинованости према краљу и влади, која је искоришћена да се та набавка

не обави, чак ни почетком 1914. године, када су кругови око немачког цара и његове владе инсистирали на њој. Током набавке митраљеза 1910. године, нису се предвидела још средства за њихово одржавање и обучавање на њима, те је министар Гојковић затражио ванредни кредит од 50.000 динара. У Народној скупштини је и вређан од опозиције, највише због тога што је о Мајском преврату позитивно говорио. Да би се убрзале набавке, Гојковић је предложио и ванредни кредит од 680.000 динара, колико је војска зарадила. И у вези тог кредита нападан је од опозиције али и стање у војсци, те је поднео оставку и одустао од својих предлога, да би се прекинули такви напади.

Србија је, највише на иницијативу краља, набавила 1910. године два балона а крајем 1912. и шест борбених авиона, односно, војску опремила авијацијском ескадрилом. Међутим, и при тим набавкама, дошло је до нестајања новчаних докумената у Министарству војном.

При војним набавкама из иностранства 1914. године јасније се увидела непосредна ангажованост председника Министарског савета Пашића. Касније се није могло утврдити за шта је утрошено око 134.000 динара из ванредног кредита од око 122 милиона. Тада је пропуштена прилика да се набави неопходан и јефтинији од осталих средстава санитетски материјал (лекови, вакцине), највише кривицом министра војног Д. Стефановића, који је имао и улогу чиновника радикалске владе. И Путник, као министар војни, попуштао је и у мањим недозвољеним радњама радикалског врха.

Улога министара војних при снабдевању војске из земље била је основна. Како се то снабдевање вршило, првенствено новцем из буџета на којем се увек штедило, министри војни су морали да показују већу вештину и сарадњу у влади и попустљивост у низу питања. То је узроковало бројне интерпелације опозиционих посланика, на које министри војни или нису одговарали или обећавали да ће испитати случајеве, или негирали интерпеланте, а скупштинска већина их је штитила. То је имало за последицу што је све више било набавки неквалитетне хране, одеће, обуће... а министри војни искључивали из свих војних набавки домаће лиферанте, последњих година просечно по три. Највећи пропусти у тим набавкама били су 1914. године, укључно и период рата, када је министар војни био Д. Стефановић, који је наредио да се у комисијама за пријем материјала одређују искључиво државни чиновници (из грађанства).

Министри војни показали су најмању активност у грађевинском снабдевању, али не само својом кривицом. У истраж иваном периоду није изграђена ни једна касарна, иако су војници пренатрпано смештани у постојећим, од којих су неке биле и влажне, а један пук је цело време логоровао. То је констатовао и Скупштински анкетни одбор о војсци из 1907. године, али је дао такве предлоге, да би се проблем одуговлачио. Ипак су се министри војни ангажовали на изградњи објеката у техничким заводима, шупа и штала за нову артиљерију, неколико караула, а посебно на изградњи болнице у Београду (1906 - 1909). Како је проблем смештаја војника утицао на погоршавање њиховог здравља, министар војни М. Мариновић затражио је у време склапања уговора за зајам од 150 милона, кредит од 26 милиона за градњу касарни. Влада није могла тада да прихвати такав захтев, те је Мариновић убрзо поднео оставку.

Уочи балканских ратова српска војска је опремљена са предвиђеним скоро 200.000 брзометним пушкама (195.671 комада), остало су били старији модели; савременом артиљеријом (124 бзометна оруђа од укупно 544), док са осталом техничком опремом половично. Само је први позив био опремљен комплетно униформом, док за други позив, иако је и он припадао оперативној војсци и тако се употребљавао, било је предвиђено да сам обвезници набављају одећу и обућу од домаћих сировина, осим сиромашни, које је снабдевала њихова општина. У рату 1912. године и обвезници другог позива добили су од државе шињеле и шајкаче осим Дринске дивизије, која је била ангажована током зиме у албанским планинама и имала највеће губитке због болести. Међутим, недостајала су им шаторска крила, опанци и др. Цела војска није била снабдевена дезинфекционим средствима за војнике ни чутурицама и ради прања руку, важним лековима и вакцинама за колеру и тифус, што је имало за последицу велику смртност, посебно у току експлозивне епидемије колере 1913. године. Од због тога оболелих 13.500 војника умрло је преко 5.000, док код Тимочке дивизије другог позива, чији су се војници вакцинисали грчким вакцинама, било је само три оболела, од којих је један умро. Додуше, само је Србија од зараћених земаља тада имала три санитетска воза (вагони претворени у болесничке собе са хируршким салама).

4. 4. Министри војни су подржавали самоорганизовање официра и војних чиновника у облику Официрске задруге ради њиховог снабдевања униформом, другом прописаном опремом и новчаним позајмицама, као и њихово управљање

Задругом и њеном имовином. Одобравали су без интервенције све измене и допуне њених правила доношених на зборовима. Утицали су и да држава материјално помогне Задрузи, највише 1911. и 1912. године, када су официри доспели у слабију материјалну ситуацију због набавке новоуведене униформе, која је, иако израђивана од домаћег материјала, поскупела. Такође су повећане цене и другим животним трошковима а плате им нису повећаване још од 1895. године. Вероватно је део новца Задруге коришћен за штампање *Пијемонта* 1912/1913. године, како су касније износили радикалски прваци.

Једино је министар војни Душан Стефановић дошао у сукоб са управом Задруге, не познавајући или непридржавајући се њених правила, због чега је дошло до њене оставке а затим на збору задруге до једногласног избора скоро исте управе и непризнавања владиног непрописног мешања у рад Задруге. Министар Стефановић се и у овом питању поставио на страни радикаског врха у његовом настојању да и војску, противустановно потчини себи. И овде се видела несамосталност Стефановића да обавља дужност по прописима, почев од Правила Официрске задруге до Устава, по којем је он у име краља командовао војском, односно њему је била потчињена.

4.5. У јачању моралне снаге српског народа за ослобођење и уједињење, који је био вековима дуг процес, министри војни у овом периоду давали су допринос кроз потпомагање витешких удружења и Народне одбране и ангажовања официра у њима. У јачању морала војске наставили су са мерама из претходног периода, с тим да је уздизан ауторитет новог врховног команданта краља Петра, и предузимали нове, које су захтевали нови догађаји и ситуације. На одржавању и јачању борбеног морала војске на војишту били су задужени Врховна команда и команде и старешине јединица.

4.6. Иако је школовање и усавршавање старешинског кадра врло добро регулисано и организовано у претходном периоду, министри војни морали су улагати напоре да се обезбеди новац за наставак тог задатка а што је највише успело Путнику од 1906. године, док није успео да се повећа број питомаца Војне академије са 30 на 80 уочи балканских ратова.

4.7. И у обуци и вежбању сталног кадра и резервног састава било је мањкавости, највише због недостајућих новчаних средстава. После Анексионе кризе озбиљније се приступило и овом питању и изналазила се квалитетнија решења, посебно у оспособљавању резервног старешинског састава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А. Извори

1. Архиви:

Војни архив Војске Србије (Архив Војноисторијског института); Архив Србије; Архив Југославије; Архив Београда; Архив САНУ; Центар за војнонаучну документацију и информације, Београд; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије; Рукописно одељење Библиотеке Матице српске у Новом Саду и др.

2. Објављена грађа:

1. Авакумовић Ђ. Јован, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Срем. Карловци – Нови Сад 2008;
2. *Аустро-Угарска и Србија 1903 –1908, Документи из Бечког архива*, I 1903, сабрао и уредио А. Раденић, Београд, 1977;
3. *Балкански уговорни односи*, I – III, приредио Момир Стојковић, Београд 1998 – 1999;
4. Блажарић, Павле, *Мемоари*, Лепосавић, 2006;
5. *Букурешка конференција*, Београд 1913;
6. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ.1-31, Историјско одељење Главног Генералштаба, Београд, 1924-1938;
7. *Грађа за српску историју из разних архива и библиотека*, приредио С. Димитријевић, Сарајево 1922;
8. *Грађа о стварању југословенске државе*, припремили Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, Београд, 1964;
9. Денда, Далибор, *Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске*, у: ВИГ, “/2008, стр. 213 – 230.
10. *Дипломатска преписка о српско-аустроугарском сукобу*, Ниш, 1914;
11. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914*, књ. I, II, V - VII, Београд 1980 – 2007;
12. Драшкић, Панта, *Моји мемоари*, приредио Душан Батаковић, Београд 1990;
13. *Државни календари Краљевине Србије са шематизмом*, 1903-1912, 1914.
14. Жујовић, Јован, *Дневник, I-II*, приредио Драгоје Тодоровић, Београд, 1989.
15. *Завршни рачуни државних прихода и расхода Краљевине Србије са извештајем Главне контроле за године 1905 - 1914*, Београд 1906 - Сарајево, 1923.
16. Закони, уредбе и други прописи који су били на снази у Краљевини Србији од 1903. до 1918. године;
17. *Записници са седница Министарског савета Србије 1915-1918*, приредили Драгослав Јанковић и Богумил Храбак, Београд, 1976;
18. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији 1835-1909*, 1913;

19. *Зборник војних правосудних прописа (1839 – 1995)*, приредио Милош Гојковић, Београд 2000.
 19. *Извештај Анкетног одбора Народне скупштине за преглед лифероване обуће за војску*, Ниш, 1915.
 20. *Извештај о утрошку зајма од 1906. године за грађење железнице и наоружање војске*, Министарство финансија, Београд, 1913;
 21. *Извештај скупштинског анкетног одбора о војсци*, Београд, 1907;
 22. *Извештај Скупштинског одбора формираног 18. априла 1909, поднет Народној скупштини 29. маја 1910*;
 23. *Оптужница противу 156 грађана оптужених за велеиздају (Бањалучки процес 1915)*, Сарајево, s.a..
 24. *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 3, приредила Д.Стојановић, Београд, 1997,
 25. *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 4, приредио Ђ.Станковић, Београд, 1998;
 26. *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, приредили Василије Крестић и Радош Љушић, Београд, 1991.
 27. Милан Ракић, *Конзулска писма: 1905 – 1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Београд 1985;
 28. *Ратна служба*, Београд, Министарство војно, 1911.
 29. Распореди и ранглисте официра и војних чиновника: 1903-1918.
 30. *Соколски велеиздајнички процес у Загребу из 1915 – 1916. год.*, Загреб 1927.
 31. *Статистички годишњак Краљевине Србије: 1903, 1904, 1905, 1906, 1907 – 1908.*
 30. Стенографске белешке Народне скупштине Србије из периода 1903-1914;
 31. *Устав за Стару Србију*, Београд, 1913;
 32. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1845-1941*, приредио Д. Мрђеновић, Београд, 1976;
 33. *Формација целокупне војске*, Министарство војно, Београд, 1903;
- и др.

3. Војни листови и часописи:

Балкански рат у речи и слици; Билтен; Војска; Наоружани народ; Ратник, Службени војни лист; Српска војска; Српска стража; Узданица и др.

4. Политичка и спортска штампа Краљевине Србије од 1903. до 1918. године:

Београдске новине, Видело, Витез, Дело, Дневник, Дневни лист, За Отаџбину, Застава, Мали журнал, Народни лист, Нови покрет, Ново време, Одјек, Пијемонт, Политика, Правда, Самоуправа, Словенски југ, Србија, Српска застава, Српске новине, Срељачки гласник, Трибуна, Трговачки гласник, Штампа.

Б. Одабрана литература

1. Алексић, Љиљана, *О српско-црногорским преговорима 1904-5*. У: Зборник института за друштвене науке, I, 1959.
2. Алексић-Пејковић, Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд, 1965.
3. Иста, *Нови курс у спољној политици Србије почетком XX века*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994, 241 – 261.

4. Иста, *Пашић и опредељивање Србије између два блока великих сила*, у: *Никола Пашић, живот и дело*, Београд 1997, 269 – 280.
5. Арнаутовић, Д., *Историја српских железница 1850 – 1918*, Београд, 1939.
6. Батаковић, Душан, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*. У: “Историјски часопис”, XXIX-XXX/1982-1983.
7. Исти, *Дечанско питање*, Београд, 1989.
8. Исти, *Изазови парламентарној демократији – Никола Пашић, радикали и "Црна рука"*, у: *Никола Пашић – живот и дело, зборник радова*, Београд 1997, 309 – 331.
9. Бјелајац, Миле, *Случај тајног рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру I и министр у војном 1906. године*, у: ВИГ, 1/1997, 55 – 79.
10. Бјелица, Михаило, *Штампа и друштво. Истраживање историје новинарства*, Београд, 1983.
11. Борозан, Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995.
12. Божиновић, Јован, *Моторизација српске војске*, у: ПИНУС Записи, 4/1996.
13. Васић, Драгиша, *Деветсто трећа (Мајски преврат)*, Београд, 1925.
14. Васић, Милош, *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909.
15. *Велике силе и Србија пред први светски рат*, Зборник радова, Београд, 1976.
16. Војводић, Михајло, *Скадарска криза*, Београд, 1970.
17. Исти, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, Београд, 1988.
18. Исти, *Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима*, *Историјски гласник*, 1- 2, 1995,
19. Исти, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999.
20. Исти, *Србија и балканско питање (1875 – 1914)*, Нови Сад 2000.
21. Вујовић, Димитрије, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962.
22. Вуловић, Велислав, *Одговорност министара*. У: “Мисао”, XV/1924.
23. Вучковић, Војислав, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, у: “Историјски часопис”, XIV-XV/1963-1965, Београд 1965.
24. Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955.
25. Гаталовић, Бранко, *Нужна одбрана части*, у: „Ратник“, 1907, књ. LXXIII, св. 1 и 2.
26. *Герила на Балкану*, зборник радова, Токио – Београд 2007;
27. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 1996;
28. Гојковић, Војислав, *Радикали и војска*, "Нова Европа", књ. XVIII, 1928.
29. Гојковић, Милош, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд 1999;
30. Грол, Милан, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.
31. Гутић, Мирко, *Оружани сукоби на српско – албанској граници у јесен 1913. године*, у: ВИГ 1/1985;
32. Дедијер, Владимир, *Сарајево 1914*, Београд, 1966.
33. Денда, Далибор, *Аутомобил у српској војсци 1908 – 1918*, Београд 2008;
34. Драшковић, М. Радован, *Преторијанске тежње у Србији*, Београд 2006.
35. *Друштво црвеног крста Краљевине Југославије. Споменица 1876 – 1936*, Београд 1936;
36. Ђаја, Јован, *Савез Србије и Бугарске*, Београд, 1904.
37. Ђорђевић, Владан, *Крај једне династије*, књ. 3, Београд, 1906.

38. Ђорђевић, Димитрије, *Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909.године*. У: “Историјски часопис”, XI/1960.
39. Ђорђевић, Димитрије, *Царински рат Аустро-угарске и Србије 1906-1911*, Београд,1962.
40. Ђорђевић Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
41. Исти, *Парламентарна криза у Србији 1905. године*, У: “Историјски часопис” (даље: ИЧ), XIV-XV/1963-1965.
42. Исти, *Српско друштво 1903-1904*. У: “Марксистичка мисао”, 4/1985.
43. Ђорђевић Милан Вл, *Пуковник Рашић пред судом*, Београд, 1910;
44. Исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.
45. Исти, *Аустроугарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године*, у: ИЧ, XXXII/1985, 209 - 232.
46. Исти, *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд, 1989.
47. Исти, *Огледи из историје*, друго издање, Београд 2002.
48. Живановић, Живан, *Политичка историја Срба у другој половини 19. века*, књ.4, Београд, 1925.
49. Живановић, Милан, Ж., *Пуковник Апис. Солунски процес 1917*, Београд,1955.
50. Исти, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915-1916) према француским документима*. У: “Историјски часопис”, XIV-XV/1963-1965.
51. Живојиновић, Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело*, књ. 1-3, Београд, 1988-1994. и друго издање 2003.
52. Животић Александар, *Апис на Косову 1912. године*, у : ВИГ 1- /2005;
53. Жутић, Никола, *Крајишки соколи*, Београд 1998;
54. Зеленика, Милан, *Први светски рат 1914*, Београд, 1962.
55. Иветић, Велимир, *Начелници генералитаба 1876-2000*, Београд, 2000.
56. Исти, *Политика у војној штампи Краљевине Србије од 1903. до 1918. године*, магистарски рад одбрањен на ФПН, Београд 2001.
57. *Из велике епохе 1903 – 1918*, уредио Миливоје В. Кнежевић, Београд – Суботица 1929;
58. Илић, Владимир, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, Београд 2006;
59. Илић, Миладин, *Гимнастика у Нишу 1897 – 1997*, Ниш 1998.
60. Илић, Стефан и Мијатовић, Слађана, *Историја физичке културе Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 1994;
61. Илић, Стефан и Мијатовић, Слађана, *Историја физичке културе*, треће измењено и доп. издањем Београд 2006;
62. Илић, Стефан и др, *Телесно вежбање и спорт у Србији (1857 – 2007)*, Београд 2008;
63. *Историја српског народа*, књ.6, том 1. и 2, Београд, 1983.
64. Јанковић, Драгослав, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд, 1967.
65. Исти, *Народна скупштина Србије за време првог светског рата и питање њеног кворума*, у: *Анали Правног факултета у Београду*, 14/1966.
66. Јанковић, Радоје, *Дани и године*, Београд 1925;
67. Јовановић М. Јован, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1938;
68. Јовановић, М. Јован, *Борба за народно уједињење 1903 – 1908*, Београд 1938;
69. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ.3, Београд,1936.
70. Исти, *Милован Миловановић*. У: “Српски књижевни гласник”, LI/1937.

71. Исти, *Перић о владалачкој власти*. У: “Архив за правне и друштвене науке”, ЛIII/1938.
72. Исти, *Моји савременици*, Виндзор, 1962.
73. Јовичић, Миодраг, *Лексикон српске уставности 1804 – 1918*, Београд 1999.
74. Јововић, Божидар, *Српски официри у националној култури*, Београд, 1998.
75. *Југословенска војна библиографија*, том I, део 1. и 2, Београд, 1981.
76. *Југословенска држава 1918-1998*, Зборник радова, Београд, 1999.
77. *Југословенски народи пред први светски рат*, Београд, 1967.
78. *Југословенско-бугарски односи у XX веку*, Београд, 1982.
79. Казимировић, Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, књ. 1-2, Београд, 1990.
80. Исти, *Црна рука*, Крагујевац 1996.
81. Касановић, Јосиф, *Министарска одговорност у српском јавном праву*, Београд, 1911.
82. Кацлеровић, Триша, *Милитаризам у Србији. Афере и скандали у војсци*, Београд, 1950.
83. Исти, *Крагујевачки кравал*, Београд, 1951.
84. Кисић Милица, Бранка Булатовић: *Српска штампа 1768-1995*, историјско-библиографски преглед, Београд, 1996.
85. *Краљ Никола I Петровић – личност, дјело и вријеме*, зборник радова, Подгорица, 1999.
86. Краков Станислав, *Кроз јужну Србију*, Београд 1926
87. Исти, *Пламен четништва*, Београд, 1936.
88. Љушић Радош, *Карађорђевићи*, Београд 2001.
89. Марсо, *Припремање 29. маја 1903. (Revolucioniranje Srpske vojske pod Milanom Obrenovićem)*, "Nova Европа", књ. XV, br. 12, 11. jun 1927.
90. Исти, *Srpska vojska pre i posle 29. Маја 1903, и: "Nova Европа"*, XVI/1, 11. juni 1927, 9.
91. Исти, *Препород Српске војске и борба за уједињење*, у: "Nova Европа", XVI/2, 26. јули 1927, 51;
92. Исти, *Пред Кумановску битку*, у: "Nova Европа", XVI, бр. 10 и 11, 26. новембар 1927.
93. Исти, *Никола Хартвиг. Спољна политика Србије пред светски рат*, у: "Nova Европа", XVII, 1928.
94. Исти, *Србијанске странке после 1903*. у: "Nova Европа", XVIII, 1928.
95. Мекензи, Дејвид, *Апис*, Горњи Милановац, 1989.
96. Исти, *Милован Миловановић српски дипломата и државник*, Београд 2007;
97. Исти, *Стојан Протић. Српски новинар и државник*, Београд 2008;
98. Милићевић, Милић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Београд, 2002.
99. Исти, *Аутомобил у Србији почетком 20. века*, у: *Годишњак за друштвену историју*, VI/2, 1999.
100. Исти, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.
101. Миловановић, Гргур: *О слободи штампе уопште*, Београд, 1901.
102. Митровић, Андреј, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро – Угарске и Немачке 1908 – 1918*, Београд, 1981
103. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
104. Исти, *Стране банке у Србији 1878 – 1914: политика, прогрес, европски оквири*, Београд 2004.
105. Мишић, Живојин, *Моје успомене*, Београд, 1969.

106. Мишић Петар, *Шнајдеровоца у служби Рашића и Влајића*, Београд 1911.
107. *Народна одбрана*, Београд 1911.
108. Недок, Александар, *Балкански ратови 1912 – 1913. Рад српског војног санитета*, Београд 1912.
109. Новаковић, Стојан, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд, 1910.
110. Нушић, Бранислав, *Деветсто петнаеста*, Београд, 1921.
111. *О демократији*, Зборник радова, Београд, 1955.
112. *О Јовану Цвијићу*. Зборник радова, Београд 2005;
113. Опачић, Петар, *Србија и Солунски фронт и уједињење*, Београд, 1990.
114. Павловић, Гојко, *Неколико речи о Извештају Скупштинског анкетног одбора о војном судству*, Београд, 1909.
115. Пашић, Никола, *Моја политичка исповест*, Београд-Торонто, 1989.
116. Пејчић, Предраг, *Четнички покрет у Краљевини Себији*, Крагујевац 2007;
117. Перић, Живојин, *О владаочевој неприкосновености у уставној монархији*. У: "Дело", XXXIV/1905.
118. Исти, *Уставни владалац*, "Политичке студије", Београд, 1908.
119. Исти, *О амнестији у српском кривичном праву у вези са питањем о судској одговорности завереника*, Београд, 1909.
120. Перовић, Латинка, *Научник и политичар: Јован М. Жујовић*, у: "Токови историје", Београд, 1-2, 1993.
121. Перовић, Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1957.
122. Петровић, Милан, *Узроци пропасти Краљевине Србије у 1915. години*, Београд, 1930.
123. Пећанац, Коста, *Четничка акција 1903-1912*, Београд, 1933.
124. Попов Чедомир, *Француски фактор у српској историји XIX и првој половини XX века*, „Настава историје“, бр. 3, Нови Сад 1996, 57 – 61.
125. Поповић, Димитрије, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, Београд, 1936.
126. Поповић, Миливоје, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд, 1939.
127. Поповић, Никола, *Односи Србије и Русије у првом светском рату 1914-1918*, Београд, 1977.
128. Поповић, Љуба, Милићевић, Милић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*, Београд, 1988.
129. Поповић-Обрадовић, Олга, *О идеолошком профилу радикала у Србији 1903-1914*. У: "Токови историје", 1-2, 1994.
130. Поповић-Обрадовић, Олга, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, Београд, 1998.
131. Иста, *Војна елита и цивилна власт у Србији 1903 – 1914. године*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књ. 3, Београд 2003, 191 – 215;
132. Поповић, Чеда, *Припремање 29. маја 1903*, "Нова Европа", књ. 15-16/1927.
133. Поповић, Чеда, *Рад организације "Уједињење или Смрт". Гранични официри*, "Нова Европа", књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927.
134. Поповић, Чеда, *Рад организације "Уједињење или Смрт". Припремање за Балкански рат*, "Нова Европа", књ. XVI, бр. 10 и 11, 26. новембар 1927.
135. Исти, *Организација "Уједињење или смрт" ("Црна рука")*. *Узроци и начин постанка*, "Нова Европа", књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927.
136. Исти, *Уредба о пријоритету и организација "Уједињење или смрт"*, "Нова Европа", књ. XIX, 1929.
137. *Први балкански рат*, књ. 1-3, Војноисторијски институт, Београд, 1959-1960

138. *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, Зборник радова са научног скупа одржаног 27. и 28. новембра 2002. године.* САНУ Београд, 2007.
139. Продановић, Јаша, *Наш парламентаризам.* У: “Српски књижевни гласник”, XIII/1924.
140. Исти: *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. I, Београд, 1947.
141. Исти, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд, 1936.
142. Раденић, Андрија: *Из историје Србије и Војводине 1834-1914*, Нови Сад, 1973.
143. Исти, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији. Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914 – 1918*, Београд 2006.
144. Радојевић, Мира, *Сведочанства о Народној одбрани*, ВИГ, 1 – 2/2004.
145. Иста, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874 – 1946)*, Београд 2007.
146. Иста, *Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)*, ВИГ, 172008.
147. Ракочевић, Новица, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1956.
148. Исти, *Црна Гора у вријеме првог свјетског рата*, Цетиње 1969.
149. Исти, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње, 1981.
150. Родић Небојша, Јовић И. Љубомир, *Владе Србије 1805 – 1996*, Београд 1996.
151. Симеуновић, Драган, *Из ризнице отаџбинских идеја*, Београд 2000.
152. Скерлић, Јован: *Историјски преглед српске штампе 1791-1911.* У: *Сабрана дела Јована Скерлића*, књ. 8, Београд 1966.
153. Скоко, Саво, *Други балкански рат*, књ. 1-2, Београд, 1968-1975.
154. Исти, *Војвода Радомир Путник*, Београд, друго изд., 1985.
155. Скоко, Саво, Опачић, Петар, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, Београд, 1974.
156. Скоко, Саво, Опачић, Петар, *Војвода Степа Степановић*, књ. 1-2, Београд, 1985.
157. Слијепчевић, Ђоко, *Српска ослободилачка идеја*, Минхен 1983, Београд 2011.
158. Слободан Јовановић, *личност и дело*, Зборник радова, Београд, 1998.
159. Соларовић Х. Леонид, *У прилог јачања српске оружане силе*, Београд, 1912.
160. Спасић Ж, *Војнозанатлијска школа у Крагујевцу*, Крагујевац 1971.
161. *Споменица Милорада Драшковића*, Београд 1921.
162. *Споменица војводе Степе Степановића*, Београд 1930;
163. *Споменица сеамдесетпетогодишњице Војне академије 1850 – 1925*, Београд 1925;
164. *Споменица “Српске новине” 1834-1934*, Крагујевац-Београд, 1934.
165. *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940.
166. *Споменица Јаше Продановића*, Београд, 1958.
167. *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839 – 1939*, Београд 1939.
168. *Споменица 46. класе Ниже школе Војне академије*, Београд 1938.
169. *Србија у модернизацијским процесима 19. И 20. века, 3. Улога елита*, Београд 2003.
170. *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804 – 1912, Зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године*, Београд 2003;

171. *Српске политичке генерације (1788-1918)*, Београд, 1998.
172. *Стварање југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд, 1983.
173. *Србија 1915*, *Зборник радова*, Београд, 1986.
174. *Србија 1916*, *Зборник радова*, Београд, 1987.
175. *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, *Зборник радова*, Београд, 1989.
176. *Српске политичке генерације (1788 – 1918)*, Београд, 1998.
177. Станисављевић Живко, *Кумановска битка*, Београд, 1951.
178. Станић Ђорђе, Килибарда Зоран, Марчек Јан, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд, 2007;
179. Станковић, Ђорђе, Никола Пашић, *Савезници и стварање Југославије*, Београд, 1984.
180. Станојевић, Станоје, *Српско – турски рат 1912. године*, Београд 1928;
181. *Стварање југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд, 1989.
182. Столић Ана, *Краљица Драга*, Београд 2000,
183. Стојановић Дубравка, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни програм Србије 1912 – 1914*, Београд 1994;
184. Иста, *Партијске елите у Србији 1903 – 1914*, у: *ЈИЧ*, 2/1997, 41 – 50;
185. Иста, *Србија и демократија*, Београд 2003,
186. *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, *Зборник радова*, Београд, 1998.
187. Терзић, Славенко, *Јован Скерлић у Народној скупштини 1912*. У: “Историјски часопис”, XXIX-XXX/1982-1983.
188. Тодоровић Зоран, *Владајуће политичке странке у Србији (1878 – 1914) и њихови ставови о независности и одбрани земље*, магистарска теза одбрањена на Правном факултету у Београду 2001.
189. Тодоровић, Србислав, *Почеци српског олимпизма*, Београд 1991;
190. Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1918*, Београд, 1986.
191. Иста, *Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914*, *Историјски гласник*, књ. XL – XLI (1993 – 1994), 1995, 249 – 280.
192. Иста, *Планирана елита*, Београд 2003.
193. Ђоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1936.
194. Исти, *Наше победе*, Београд, 1926.
195. Храбак, Богумил, *Арбанашки упади и побуне на Косову и Македонији од краја 1912. до краја 1915*, Врање, 1988.
196. Хаџи – Васиљевић, Јован, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928;
197. Цвијић, Јован, *О националном раду*. У: “Српски књижевни гласник”, XVIII/1907.
198. Цвијић, Јован, *Балкански рат и Србија*, Београд, 1912.
199. Чубриловић, Васа, *Историја политичке мисли у Србији*, Београд, 1958.
200. Шешић, Милутин, *Радикали у Србији 1881-1912*, Нови Сад, 1920.
201. *Шнајдеријада. Смотра нашег топовског питања*. Од једног бив. члана Топовске комисије, Београд 1909;
202. *Шрапнели на суду* (Протић Стојан М., Афера Влајић – Рашићева и нова формација војске), Београд 1911.

П Р И Л О З И

ПРИЛОГ бр. 1.

Министри војни у владама Краљевине Србије од Мајског преврата до Првог светског рата¹⁶⁹⁶

Влада од **29. маја 1903. до 12. јуна 1903. године** Јована Авакумовића (завереничка, револуционарна): министар војни генерал Јован Атанацковић.

Влада од **12. јуна 1903. до 21. септембра 1903. године** Јована Авакумовића: министар војни ђенерал Ј. Атанацковић до 2. августа, када је поднео оставку, и постављен ђенерал Леонида Соларовић.

Влада од **21. септембра 1903. до 26. јануара 1904. године** Саве Грујића (још не подељених радикала): министар војни пуковник Милан Андријевић.

Влада од **26. јануара 1904. до 27. новембра 1904. године** Саве Грујића: министар војни генерал Радомир Путник.

Влада од **27. новембра 1904. до 16. маја 1905. године** Николе Пашића (старорадикалска): министар војни Р. Путник.

Влада од **16. маја 1905. до 30. јула 1905. године** Љубомира Стојановића (самосталских радикала): министар војни пуковник Василије Антонић.

Влада од **30. јула 1905. до 1. марта 1906. године** Љубомира Стојановића: министар војни В. Антонић.

Влада од **1. марта 1906. до 17. априла 1906. године** Саве Грујића (самосталска): министар војни генерал у пензији Сава Грујић, председник МС.

Влада од **17. априла 1906. до 30. маја 1907. године** Николе Пашића (радикалска): министар војни Радомир Путник.

¹⁶⁹⁶ О. Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903 – 1914*, стр. 439 – 445. Још у: РМ (Рудолф Михел), *Краљевске владе од 1903 – 1935*, Београд 1935; *Устави и владе Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835 – 1941)*, Београд 1988; Н. Родић, Љ. И. Јовић, *Владе Србије 1805 – 1996*, Београд 1996. У н.л. датуми су по старом календару, те су и у овом прилогу.

Влада од **30. маја 1907. до 30. марта 1908. године** Николе Пашића:
министар војни Р. Путник.

Влада од **30. марта 1908. до 7. јула 1908. године** Николе Пашића:
министар војни генерал Степан Степановић.

Влада од **7. јула 1908. до 11. фебруара 1909. године** Петра Велимировића
(коалициона радикала и самосталаца): министар војни С. Степановић до 23.
децембра 1908, када је поднео оставку и постављен генерал Михаило Живковић.

Влада од **11. фебруара 1909. до 11. октобра 1909. године** Стојана
Новаковића (четворне коалиције): министар војни . М. Живковић до 1. октобра,
када је разрешен дужности а засрупник био министар просвете Љ. Стојановић.

Влада од **11. октобра 1909. до 25. јуна 1911. године** Николе Пашића
(коалициона радикала и самосталаца): министар војни пуковник Милутин
Мариновић до 4. марта 1910, када је поднео оставку а постављен пуковник Илија
Гојковић, који је поднео оставску 24. фебруара 1911, а постављен С. Степановић.

Влада од **25. јуна 1911. до 27. јануара 1912. године** Милована
Миловановића (радикалска): министар војни С. Степановић.

Влада од **27. јануара 1912. до 18. јуна 1912. године** М. Миловановића,
који је умро 18. јуна а заступник био министар унутрашњих дела Марко
Трифковић: министар војни С. Степановић до 25. маја, када је поднео оставку а
постављен Р. Путник.

Влада од **18. јуна 1912. до 30. августа 1912. године** Марка Трифковића
(радикалска): министар војни Р. Путник.

Влада од **30. августа 1912. до 22. новембра 1914. године** Николе Пашића
(радикалска): министар војни Р. Путник до 19. септембра 1912, када је поднео
оставку због постављења на дужност начелника Штаба Врховне команде, а
постављен пуковник Радивоје Бојовић, који је поднео оставку крајем децембра
1912, и постављен генерал Милош Божановић 3. јануара 1913, кога је заменио
после његове оставке крајем децембра 1913. године пуковник Душан
Стефановић од 4. јануара 1914. године.

ПРИЛОГ бр. 2

Радне посете министара војних краљу од 1. 1. 1905. до 31. 12 1907. и од 1. 1. 1909. до 31. 12. 1912. године

Ред. бр.	Министри војни у владама (МС) и трајање мандата	Број посета свих министара краљу	Просек посета по једном министру	Број посета министра војног	Број посета председника МС
1.	Влада Н. Пашића од 27. 9. 1904. до 16. 5. 1905.; 136 кален. дана у 1905, мин. војни ген. Р. Путник	165 у влади 8 министара	20,6	27	68
2.	Љ. Стојановића од 16. 5. 1905. до 30. 7. 1905.; 75 календ. дана, мин. војни пук. В. Антонић	123 8 министара	15,4	24	58
3.	Љ. Стојановића од 30. 7. 1905. до 1. 3. 1906.; 212 календ. дана, мин. војни В. Антонић	344 8 министара	43,0	78	103
4.	Саве Грујића од 1. 3. 1906. до 17. 4. 1906.; 48 календар. дана, мин. војни ген. С. Грујић	85 7 министара	12,1	21	21
5.	Н. Пашића од 17. 4. 1906 до 30. 5. 1907.; 408 календарских дана, мин. војни Р. Путник	533 8 министара	66,6	69	172 а МУД С.Протић 118
6.	Н. Пашића од 30. 5. 1907. до 30. 3. 1908.; 215 кален. дана у 1907 , мин. војни Р. Путник.	343 8 министара	42,9	28	81 а МУД Н. Петровић 119
С в е г а: 1094 календарска дана		1593	204,2	247	484
7.	П. Велимировића од 7. 7. 1908. до 11. 2. 1909.; 42 календ. дана. Мин. војни у 1909: ген. М. Живковић	59 9 министара	6,03	10	12
8.	С. Новаковића од 11. 2. 1909. до 11. 10. 1909.; 242 кален. дана мин. војни М. Живковић до 1. 10.	313 9 министара	36,7	38	75
9.	Н. Пашића од 11. 10. 1909. до 25. 6. 1911.; 622 календ. дана	739 9	82,1	156 20	167 (нач. Ггш)

	мин. в. пук. М. Мариновић до 4. 3.; И. Гојковић 4. 3. 1910 – 24.2.1911.; ген. С. Степановић	министара		70 66	Путник 46)
10.	М. Миловановића од 25. 6. 1911. до 27. 1. 1912; 216 кал. дана, мин. војни С. Степановић	277 8 министара	34,6	50	62 (НГШ 19, Путник)
11.	М. Миловановића од 27. 1. 1912. до 18. 6. 1912; 143 кал. дана, мин.војни С. Степановић до 22.5.; ген. Р. Путник	170 8 министара	21,2	23 19 4	43 (НГШ 16, Путник)
12.	М. Трифковића од 18. 6. 1912. до 30. 8. 1912.; 73. кал. дана, министар војни Р. Путник	76 8 министара	9,5	8	13 а и мид 13, мгр 12
13.	Н. Пашића од 30. 8. 1912. до 22. 11. 1914.; 123 кал. дана у 1912.; м.в. Р. Путник до 19. 9. 1912; пук Р. Бојовић до 31. 12. 1912.	97 8 министара	12,1	21 6 15	34 (нГш Пут ник 20)
С в е г а: 1909 – 1912; 1460 кал. дана		1731	208,6	306	406
У к у п н о: 1905 – 1908. и 1909 – 1912.; 2554 календарска дана		3324	405,4	553	890

**Војнички профили министара војних Краљевине Србије од Мајског
преврата до Првог светског рата**

Ред. бр.	Презиме и име, чин у време министровања и последњи	Војне школе	Претходна војна дужност	Највиша војна дужност осим МВ	Претходно учешће у ратовима	Број одликовања, 3 највиша и 1 страна
1.	Јован Атанацковић, ђенерал	АШ, ГУ	инспектор пешадије и министар војни (МрВ)	в.д. начелник Глав. генералштаба (ГлШ)	1876 – кб, 1877/8- НШ Дрин. кора, 1885- нач. Оп. од ВК	10 ТК II, ТКм V, БО V и ОФЈ III
2.	Леонид Соларовић, пуковник, ђенерал	АШ	Кдант Дунав. ДО	I ађутант краља	1876- ађ. пука, 1877/8 – кб, 1885 – кдб.	14 БО II, ТК II, КЗ III, -
3.	Милан Андријевић, пуковник	АШ	Кдант Дунав. ДО	Исто и кдант Морав. ДО	1876, 77/8 – ађ. бр; 1885- кдб.	14 ТК II, БО IV, КЗ III и ОРК II
4.	Радомир Путник, ђенерал, војвода	АШ, ГУ	начелник ГлШ	начелник ШВК	1876, 77/8 к Рудничке бр. I кл, 1885 – НШ Дунав. д.	25 КЗм I – IV, ТК III, СвС I и ОСС I.
5.	Василије Антонић, пуковник	ВА, ГУ	кдп	Војни изасланик у Бечу	1885 - кч	6 ТК III, БО IV, МВВ, -
6.	Сава Грујић, ђенерал у пензији	АШ, Арт. академија у Русији	На располагању.	Председн Арт. комитета, 4х МрВ	1876- нач. артиљерије Моравске војске; 1876 – 78 МрВ	22, ТК I, МВ I, СвС I и, ОЦО I
7.	Степан Степановић, ђенерал, војвода	АШ, ГУ	Помоћ НГлШ	к-дант армије	1876 – 8, ордонанс, 1885 - кч	29, КЗм I, ТКII, СвС I, и ОСС I.

8.	Михаило Живковић, ђенерал	АШ	Кдт Тимоч. ДО а затим 5 месеци уп равитељ ВА	к- дант Ибарске војске	1876 – одонанс, 1877/8- кдб, 1885 кдб.	21, КЗм IV, ТК II, СвС II, и ОССм II.
9.	Милутин Мариновић, пуковник, ђенерал	ВА, ГУ	Кдант Шумадијске ДО	кд II позива	1885 – вд кч	13, КЗм IV, ТК III, БО IV и, ОСС са I.
10.	Илија Гојковић, пуковник, ђенерал	–	Кдант Дринске ДО	кд I позива	1876 – кв, 1877/8 – кдб, 1885 - кч	13, КЗм III, ТК III, БО II, и ОСС III.
11.	Радивоје Бојовић, пуковник	ВА, Арт. акад. у Русији	нач Арт. тех. од МВ	вд управ ник ВТЗ Крагујева ц	1885 – ађут. пука.	15, ТК IV, КЗ IV, СвС са лентом I, и ОСС II
12.	Милош Божановић, ђенерал	НшВА ВшВА	к Дунав. д I позива	Исто	1885 - кв	16, ТКм IV, КЗм IV, МВ IV, и ОСС I
13.	Душан Стефановић, пуковник, дивизијски генерал	НшВА ВшВА ГУ	кдп, одређен за вој. аташеа	шеф Војне мисије	–	25 са К СХС БО II, КЗм IV, СвС I, и ЛЧ III

Скраћенице: Артиљеријска школа – АШ, Војна академија ВА, Нижа школа ВА – НшВА, Виша школа ВА – ВшВА, Генералштабно усавршавање – ГУ, командир вода – кв, командир чете – кч, командир батерије - кб, командант батаљона кдб, командант дивизиона – кдд, пук – п. бригада – бр, дивизија – д, командант пука – кдп, Командант дивизија – кд, одељење – од, начелник штаба - НШ, Главни ђенералштаб – ГлШ, Министарство војно – МВ, дивизијска област – ДО, Врховна команда – ВК, министар војни – МрВ.

Ордени: Таковски крст -ТК, таковски крст са мачевима – ТКм, Белог орла – БО, белог орла са мачевима БОм, Милоша Великог – МВ, Карађорђева звезда – КЗ, карађорђева звезда са мачевима – КЗм, Орден Св Саве – СвС, Медаља за војничке врлине – Мвв.

Страни ордени: Орден Франца Јосифа – ОФЈ, Орден румунске круне – ОРК, Орден Светог Станислава (руски) – ОСС, Орден Црвеног орла (немачки) – ОЦО, Легија части, француска – ЛЧ.

ПРИЛОГ бр. 4.

Организацијски састав министарстава Краљевине Србије са бројним стањем указних чиновника 1909, 1912. и 1914. године

Ред. бр.	Назив министарства	Састав министарства	Бројно стање 1909. г.	Бр. ст. 1912. г.	Бр. ст. 1914. г.
1.	Министарство правде	Начелник I класе, инспектор(и), благајник, скретари I и III класе, писар I класе	6	6	9
2.	Министарство просвете и црквених дела	Просветно одељење (9 и 4 на приврем. раду 1912. а 1914: 20 + 12); Црквено одељење (1912: 2 а 1914: 4) Задужбинско одељење (1912 и 1914. чинило је једно исто лице) – није постојало 1909. г.	13	12 + 4	25 + 12
3.	Министарство народне привреде	Одељење за трговину, радиност и саобраћај (1912:13 + 4 а 1914: 21 + 6); Одељење за пољску привреду и ветеринарство (1912: 11 а 1914: 12); Одељење за рударство (по 8 1912 и 1914.); Шумарско одељење (по 13 1912. и 1914); Хидротехничко одељење (1912: 9 а 1914: 12).	45 + 4	54 + 4	66 + 6
4.	Министарство финансија	Административно одељење (по 2 1912. и 1914); Пореска управа (1912: 18 и 1914: 27, 7 р. места празна); Царинска управа (1912: 10 а 1014. 14, 4 р.м. празна); Правобранилачко одељење 1912: 3 а 1914: 4).	35	33	47
5.	Министарство грађевина	Опште одељење (по 7 1912 и 1914.); Инжињерско одељење (1912: 7, а 1914: 11 и 3 р. м. привремена); Архитектонско одељење (1912: 17, а 1914: 20 + 3 р. м. привремена); Рачунско одељење (1912: 8 а 1914: 10); и	35	39	53 + 6

		1914: Грађевинска инспекција у Скопљу: 5.			
6.	Министарство унутрашњих дела	Полицијско одељење (1912: 12, а 1914: 15); Санитетско одељење (1912: 7, а 1914: 7 + 1 хонорарни референт); Антропометријско одељење (1912. и 1214. по 3); Управа државне хемијске лабораторије (1912: 4 а 1909. и 1914. није постојала).	37 + 4	26	25 + 1
7.	Министарство иностраних дела	Политичко одељење (1912: 6, а 1914: 9); Административно одељење (1912: 9 а 1914: 6); Благајничко одељење (1912. и 1914: 1 – благајник I класе, уједно шеф); Пресбиро (1912: 2 а 1914: 1); и 1914: (ново) Конзуларно одељење: 2 Просветно одељење: само 1909 било са 3	17	15	19
8.	Министарство војно	Инспектори за пешадију, артиљерију, коњицу, инжињерију и санитет са људством (1909: 14; 1912: 13 и 1914: 13); Општевојно одељење (1912: 20 а 1914: 31); Артилериско – техничко одељење (1912: 19 а 1914: 23); Инжињерско – техничко одељење (1912: 16 а 1914: 19); Економско одељење (1912: 13, а 1914: 17); Благајничко одељење (1912: 11 а 1914: 15); Санитетско одељење (1912: 6 а 1914: 8); Инвалидско одељење (1912: 4, а 1914: 8); Судско одељење (1912: 2 а 1914: 4); и Људство за сва одељења (1912: 4 а 1914: 5).	112	108	143
С в е г а:			291 + 8	293 + 8	387+25 - 11

ПРИЛОГ бр. 5

**Интерпелације и писмена питања упућени на министре војне у
Народној скупштини Србије 1903 – 1914. године**

Табела - преглед бр. 1

Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези финансирања
војске по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум и прва стр. у СБНС	Интерпелант, питач и припадност странци	Одговор министра вој., датум и 1. страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1	П	Целокупно финансирање војске у 1903. год. до 29. маја; стр. 65, 29. IX 1903.	Милосав Ђ. Радојковић	
2	П	Постављање рачуноиспитивача Главне контроле за начелника одељења МВ (Благајничког – В.И.) а који је раније имао пропуста код финан. контроле војске; стр. 65, 29. IX 1903.	Милосав Ђ. Радојковић	
3.	П	Лоши чиновници у војноадминистративној струци у последњих 9 година; 30. IX 1903, стр. 66.	Милосав Ђ. Радојковић	
4.	П	О приходима два имања која су под војним властима; 4. X 1903, стр. 113.	Милосав Ђ. Радојковић	
5.	П	Санитетско од. МВ раније издејствовало решење МВ за награду због непрописног повећања посла; 4. X 1903, стр. 113.	Милосав Ђ. Радојковић	
6.	П	Сено и слама за артиљерију у Лозници нису још плаћени; 24. XI 1903, стр.195.	Јосиф Бојиновић из Народне странке (либерал)	
7.	И	Финансирање држ. питомца у иностранству; 29. I 1904; с.1273	Алекса Ратарац, самосталац	
		1905 - 1906		
		1906 - 1907		
8.	П	Предлажу да се положај финансијских чиновника побољша у новом закону о устројству војске. 19. I 1907; с.2179.	Р. Агатоновић, Ј. Бојиновић, др М. Манојловић, Пр. Н. Митровић, П.Станковић, либерали	
9.	И	Одлуком м.в. од априла 1903. одобрено је 23.000 дин за мун. сандуке, који још нису готови. 6. VI 1907, с. 4189	Рад. Агатоновић и Петар Станковић из Народне странке	4. VII 1907, s. 4835. Путник: израђена су 223 сандука, понестао новац а било и проневере за што је дато једно лице на суд. Прост прел. на дн.р.
		1909 - 1910		
10.	П	О изради споменика Кара-Ђорђу и где се прикупљени	Милан Марјановић Милисав Ж. Чолић,	8. IV 1910, с.2821, Илија Гојковић: Био конкурс,

		новац чува. 25. III 1910, 2628	опозиција	Одбор изабрао, прикуп ља се новац и дат Бгд задрузи са каматом 5%
		1910 - 1911		
11.	И	Официрски дом у Нишу 1903. задужио се код једног бакалина и још дуг није измирио. Шта ће м.в. да предузме. 20. X 1910, с. 5	Радосав Агатоновић из Народне странке	11. XII 1910, с.11, Илија Гојковић: у оф. дому нема доказа за тај дуг него у белешкама конобара, па је оштећени упућен на грађ. суд. Прост прелазак на дн. р.

Табела бр. 2
Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези војних
грађевина и лоцирања јединица по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум, и прва стр. у СБНС	Интерпелант, питач и припадност странци	Одговор министра в., датум и прва страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1	И	Прикупљан порез у смедеревск. округу за касарну у С. Паланци; није изграђена а новац у МВ; 25. XI 1903., 204.	Алекса Ратарац, М. Батинић, П. Ранков ић, Б. Банковић, И. Лукић, Коста Тимот јевић (самосталци)	17. I 1904, стр.1191 – 94, М. Андрејевић, прост прелазак на дневни ред.
2.	И	Окруж. скупштина Ваљева одоб рила МВ суму за арт. касарну, зељиште и за вежбалиште; 28. XI 1903. На М. финансија	Михаило Р. Радивој евић, самосталац	19. I 1904, стр. 1198 – 1200, Андрејевић, прост прелазак на дневни ред
3.	И	МВ увео прирез од 5 % од непос год. пореза за 1904. за војне грађевинебез одобрења Народне скупштине; 11. XII 1903, с. 413	Јосиф Бојиновић из Народне странке	
4.	И	Исто; и министру финансија; 12. XII 1903, с. 448.	др Војислав Вељковић, либерал	
5.	П	Топлички округ прикупио нешто новца и дао плац за изградњу касарне у Прокупљу; 8. I 1904, стр.1080.	Стојан Данчевић	
		1905, ванредни сазив		
6.	П	Шабачки округ подигао је касар ну за коњицу а сада су у њој арт иљерци, те коњаници из Шапца путују у коњ. пук у Краљево; 30. VII 1905, стр. 46.	Драгутин А. Јовановић, једини посланик Српске народне сељачке слоге	25. XI 1905, стр.765; Антонић изнео да нема таквог писме ног споразума и потребе да се те једи нице премештају
7.	П	Када ће Мин.војно дати војно земљиште поред р. Саве са једним магацином и стражом за царинарницу и трговачке магацине, што је договорено ради зидања коњич касарне, где има довољно магацина; 30. VII 1905, стр. 46.	Драгутин А. Јовановић, посланик Српске народне сељачке слоге	- П -

8.	П	Тражи да се у кладовској тврђави подигне касарна од приреза 5%; 2. VIII 1905, с. 77.	Урош Бркић из Радикалне странке	25. XI 1905, стр.764; Антонић одговорио да у Неготину има довољно војске (пук) и касарне.
		1905 - 1906		
9.	И	Тражи да се један пук смести у Прокупљу, јер би варош помогао изградњи касарне; 7. X 1905, стр. 81.	Милан Петковић из Народне странке (либерал)	19. XII 1905, с.1239, Антонић: да је потребан један пук у Прокупљу, али сада нема пара за то; прост прелазак.
10.	И	Да се у Лозници изгради касарна за један дивизион јер је варош изградила топ. шупу и даје земљиште; 9. X 1905, с.126	Милисав Ј. Кундовић (либерал?)	19. XII 1905, с.1237, Антонић да је потребна та касарна, али за сада нема пара за то; прост прелазак.
11.	И	Варош Параћин спремна да изгради објекат за пук. окружну команду из Ћуприје и да она пређе у Параћин; 12. X 1905, с.142.	Никодије С. Милетић из Радикалне странке	5. IX 1905, с.472, Антонић да има више разлога да остане ПОК у Ћуприји, прелазак на дн.р.
12.	П	Предлажу изградњу касарне у Куршумлији; 12. X 1905, с.304.	др Ахило Михаиловић и Милош Војиновић, самосталци	25. XI 1905, стр.764; Антонић одговорио да је на предлог команданта Морав див области наредио да се зида нова зграда.
13.	П	Предлажу да се дивизион брд. артиљерије врати у Ужице а у Пожеги да буду два батаљона; 27. X 1905, с.366	Прота Милош Ђурић и Милош Трифуновић из Радикалне странке	5. IX 1905, с.596, Антонић: за брд. артиљерију су повољни изгледи а за батаљоне нису.
14.	И	Скупштина округа Крајинског задужила се ради зидања касарне и преостало је 90.000 динара што жели да уложи у изградњу болнице али мин. војни неће да врати новац јер хоће да утроши на касарне; 20. XI 1905, с.827.	Ђока С. Стојковић из Радикалне странке	
		1906 - 1907		
15.	П па И	О премештању 15. ПО к-де из Ћуприје у Параћин и да ли се тиме штете држ. и народни интереси; 7. XI 1906, с.827.; 20. I 1907. у И, стр. 2179.	Милосав Ђ. Радојковић	с.4827, интерпелант одустао
16.	П	Понавља питање 10. у вези старе и мале касарне у Куршумлији и да се чета ојача у батаљон; 20. XI 1907, стр.1259.	др Ахило Михајловић, самосталац	
17.	П	Хоће ли се повећати број караула и број стражара због упада Арнаута; 20. XI 1907, стр.1325.	др Ахило Михајловић	
		1908, ванредни сазив		
18.	П	Народ среза пожешког озидео је касарну за 4. пук у којој се	Миле Г. Петровић из Радикалне	

		налази само два батаљона пука и тражи да цео пук буде у Пожеги. 17. VII 1908, с. 413.	странке	
		1910 - 1911		
19.	П	Предлаже да м.в. предвиди у буџету за 1911. новац за зидање касарне у Прокупљу (окр варош још на граници а нема ни батаљ од стал. кадра), 29. XI 1910, с. 9,	Јован Ђ. Татић из Радикалне странке.	19. V 1911. питач отсутан и питање скинуто са дн. реда
20.	П	Зашто се не одржава војни пут од Врања до с. Златокопа, 19. I 1911, с. 7.	Јован Стојковић из Народне странке.	19. V 1911, Степа: путеви су извиђани и обратили смо се мин. грађевина да се среде
21.	П	О четном логоришту у с. Бело љин окр. Топлички, достављено министру 12. V 1912.	Јован Ђ. Татић из Радикалне странке	19. V 1911. питач отсутан и питање скинуто са дн. реда
		1911 - 1912		
22.	П	О стратегијском путу Лебане – Реткоцер, достављено м.в. 14. XII 1912.	Мих. Пејић	
23.	П	О неисплаћеном земљишту на коме је подигнуто државно утврђење звано Краварник, достављ. министру в. 17. I 1912.		
		1912, ванредни сазив.		
24.	П	Већ пет година се предлаже министру в. да се у Прокупљу изгради касарна и смести један пук, 20. VI, стр. 46.	Ђорђе Панајотовић	
25.	П	У Нишу има много војске; нема стрелишта те се због гађања трпе штете и опасно је, мај, с.47.	Никола Ђ. Митић из Радикалне странке	

Табела - преглед бр. 3
Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези војних
установа и положаја радника у њима по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум, и прва стр. у СБНС	Интерпелант и припадност странци	Одговор министра војног, датум и прва страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1	П	Барутана у Страгарима не ради већ три године а управа прима плату; 4. X 1903, стр.113.	Милосав Ђ. Радојковић	
2.	И	Војна радионица обуће и одеће радила успешно 50 година, сада мало добија посла јер се лоша роба набавља од лифераната; 15. XII 1903, с. 497.	др Михаило Илић из ССДС	
3.	И	Војна штампарија у Београду давала је држави више прихода него расхода; ове године нема	др Михаило Илић из ССДС	

		новаца јер није унета у буџет. Хоће ли МВ да је прода? 6. III 1904, 1890.		
		1904 – 1905		
4.	И	Ове године отпуштена је маса радника из Крагуј. ВТЗ, већма млађих, који су пол. и синдик. активни а примају се старији са мањом спремом; 20. XII 1904, стр. 1115.	др Михаило Илић из ССДС	3. III 1905, с. 1927. Путник изнео да је све нетачно изнео Илић; није било кредита за рад па отпуштен мањи број и поново су примљени; да су наоружани радници на послу претили старе шинама, да је два радника отпустио што су вређали војску преко штампе па их вратио на посао. Прост прелазак на дн. ред.
		1905 - 1906		
		1906, ванредни сазив		
5.	П	Да ли ће се одељење војне радионице за обућу и одећу у Нишу укинути; 5. VII 1906, 49	Радосав Агатоновић из Народне странке	
6.	И	У ВТЗ често се радници отпуштају, па кад има посла не примају се сви, већ мање стручни; да ли ће ми-стар наредити да к-де благовремено наручују; да ли ће осигурати радницима сталност у послу; 10. VII 1906, 121.	Драгиша Лапчевић из ССДС	22. VII 1906, с. 385. Путник није могао да одговори јер је тек наредио извиђај. После дискусије прешло се на дн. ред са захтевом да влада учини све да се рад у овом заводу не прекида.
		1906 - 1907		
7.	П	Понавља питање на ред. бр. 6 јер Путник није обезбедио наруџбе за рад у ВТЗ, те је 300 радника отпуштено; 3. X 1906, с. 26.	Драгиша Лапчевић из ССДС	24. X 1906, с. 899; Путник: био је прекид два дана јер је буџ. партија била исцрпљена, МС вотирао кредит од 300.000 дин. Отпуштено 66 радника, а кад НС одобри кредит, радиће и они.
8.	П	Радници нишке војне шиваре неколико месеци су без рада а материјал је у магацину. 14. XI 1906, с. 1087.	Рад. Агатоновић и Петар Станковић из Народне странке	
9.	П	Поновљено питање 8. 22. III 1907, с. 3785.	Рад. Агатоновић и Петар Станковић из Народне странке	
10.	И	Зашто је Пастеров завод у Нишу запостављен а био користан за народ и државу. 22. III 1907, с. 3939.	др Ахило Михајловић	4. VII 1907, с. 4828. Путник оправдавао МВ и изнео намеру да те послове преузме нова велика болница која се гради у Београду. Прост прелазак на дн. ред.
11.	П	У Нишу је 1902. довршена 1905. освећена нова вој. болница која још не ради због малог недостатка. 14. VI 1907, с. 4358.	Рад. Агатоновић из Народне странке.	

		1908 - 1909		
12.	И	и на м. нар. привреде. Погибија радника у крагуј. пиротехници, управник и надзорник нису се придржавали правила. Да се настрадалим (59, 4 погинула) обезбеди стална државна помоћ; 9. XII 1908, с. 239. У Србији 1908. било око 900 радника жртава од чега погинуло преко 150.	Триша Кацлеровић из ССДС	8. IV 1909, књ. 4а, 1513, 1521. М. Живковић; убрза на израда муниције, примљено много радника и нестручних, простор мали, руководиоци анга жовани; у новим прописима предвиђа се осигурање радника, посебно који раде са експлозивима. М. народ. прив: надлежан само за приватна предуз а не и за државна. У предлогу закона о радњама боље одредбе за раднике. Прост прелаз на дн. ред
		1909 - 1910		
13.	П	Четврти пут ове год. радионица војне обуће у Београду прекинула рад. Радници траже месечну плату и друга права као у осталим држ. радњама. 29. X 1909, с. 307.	Светозар Т. Стојадиновић	3. II 1910, с. 1601. М. Мариновић: Пошто буџет 12тине нису стизале на време; комисија проучава месечне плате, због прив. дуга не отпуштају се радници по годину дана.
14.	И	Да се ВТЗ у Крагујевцу оспособе да производе све што треба српској војсци. 5. XII 1909, с. 1062.	Стојан Новаковић из Напредне странке др Коста Ризнић из Народне странке	11. VI 1910, 3594. Илија Гојковић мора се шире размотрити и трудиће се; П. Мишић да буде држав фабрика и за друге извозне производе. НС задовољна.
15.	П	О подизању астрономске опсерваторије (цивилне и војне) и сеизмолошке стације; и на мистра просвете; прочитано на 90. састанку 27. II 1910.	Боривоје Ј. Поповић из Народне странке	3. VI 1910, 3408. Илија Гојковић: Како је у цивил. кашњено а Географско одељење Гл. Ђен-ба није могло да чека са својим радовима, подигнута је мања зграда 1902. са 8.000 дин. у којој су инструменти припремани, одређивани подаци, обучавало се особље, питомци и оф-ри и др.
		1911 - 1912		
16.	И	Што половина радника ВТЗ не ради и остали без хлеба, 13. XII 1911, с. 22	Јаша Продановић и Самосталне радикалне странке	16. XII 1911, стр. 1, Степа да ће одговорити кад прикупи потребне податке
17.	П	О ВТЗ у Крагујевцу, достављено м-стру в. 20. I 1912.	Триша Кацлеровић из ССДС	
		1913 - 1914		
18.	И	У ВТЗ експлодирала граната и тешко повређен један радник а нико није одговарао, 15. II 1914, стр. 863	Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић из ССДС	

Табела - преглед бр. 4

Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези снабдевања наоружањем и осталим војним потребама по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум, и стр. у СБНС	Интерпелант и припадност странци	Одговор министра в., датум и страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1	И	Окрузи београдски и смедеревски набавили су 1893. униформу за своје резервисте а коју је војска преузела. Траже да се врати;	Алекса Ратарац, из Самосталне радикалне странке	17. I 1904; стр.1191, Милан Андрејевић, прост прелазак на дневни ред.
1904 - 1905				
2.	И	Траже одговоре о исправности војних набавки од 1899. до 1904. на 16 примера; 20. II 1905, стр. 1783.	Милутин Филиповић, др Божа Банковић, Г. Милорадовић, С. Лукић, Д. Рашић из Самосталне радикалне странке	3. III 1905, с. 1929, прост прелазак на днев ред, иако је Путник обећао да ће прикупити податке а М. Фил. тражио то и да се грешна лица не ангажују.
3.	И	Наводи неправилан рад нечелника Економ. одељ. М. вој. Ђ. Богдановића из жалбе НС од једне фирме и тражи да се провери истинитост; 25. II 1905, 1895.	Мил. Лазаревић из Самосталне радикалне странке	
1905 - 1906				
4.	П	Заставе војних јединица јако су подеране. Да ли м. војни мисли набављати нове или неће ништа предузимати; 30. XI 1905; с.828.	Сретен Којић, А. Барјактаровић, С. Благојевић, Мих. Нектаријевић. Радикали	
5.	П	О негативним прописима за боље снабдевање војних запрега и комора и развој коњарства у Србији; 2. XII 1905, с. 961.	Милорад Карамарковић, прешао из Радикалне у Самосталну странку 1906.	
1906 - 1907				
6.	И	На пред. МС и МВ о набавци топова (рад 2. топ. комисије, да ли је потписан прелиминарни уговор у Француској...); 18. X 1906; с.798.	Живојин Рафајловић и Радосав Агатоновић из Народне странке	14. XI 1906, 995, Путник и Пашић и на Инт. С. Рибарца, В. Вељковића. Прост прелазак на дн. ред.
7.	И	О закупу државне шуме у Добри и на пред. МС; 13. XI 1906, 1068, 23. XI 1906, 1275.	Алекса Нешић, А. Ратарац, Г. Милорадовић, А. Михаиловић, С. Балтезовић, С. Лукић, М. Марковић, К. Јевтовић, самосталци	28. VI 1907, с.4617, Путник са много аката одговарао, али је остао утисак да је било корупције за пред. МС Пашића, те је жестоко критикован и већина спасла Пашића и Путника: прост прелазак на дн. р.
8.	П	Војници се ангажују за производњу поврћа за своју исхрану и да је то штетно по обуку и службу војника. 24. I 1907, с.2419	Петар Станковић и Рад. Агатоновић из Народне странке	

9.	П	У ваљев. крају несташница сена, хоће ли м.в. дати на зајам Ваљев цима сено. 8. III 1907, с. 3412.	Милован Недић, Д. Васић, Мих. Радивојевић, самосталци	
10.	П	Војне потребе су сметња за развој коњарства па предлажу м.в. да измени прописе. 1. III 1907, с. 3412	36 нар. посланика, већином из Радикалне странке	
		1907 - 1908		
11.	И	Зашто је МВ поручило 200.000 конзерви меса, какво је, пошто је и др, 15. XII 1907, књ.1, с 456.	Драгољуб М. Јоксимић из Самосталне радикалне странке (опозиција).	20. XII 1907, књ.2, с. 208. Путник је одговорио, иако је опозиција напустила салу и Скупшт. задовољна.
		1908. Ванредни сазив		
12.	И	О Првој балканској банци као војном лиферанту жита са песком па рђавог меса на што су се жалиле три команде. 11. VII 1908, стр. 120.	Р. Агатоновић, др Коста Ризнић, Драг. Радуловић, Ј. Бојиновић, П. Станковић, М. М. Марковић из Народне странке	5,7. VIII 1908, 930. Степа да су тачни наводи, за жито раскинут уговор, за месо још није, само казни војне власти. НС задовољна.
		1908 - 1909		
13.	И	Већи део војних набавки врши се у иностранству, заобилазе се домаће радионице и наши радници.Робијаша раде неке послове уместо незапосл. радника. 20. XII 1908, књ.16, с. 262.	Триша Кацлеровић из ССДС	8. IV 1909, књ. 4а, 1522. М. Живковић: Решења су доношена на основу мишљења Скупш. одбора и што су могле домаће радионице да израде, дато је њима. Прелазак на дн. ред без предлога.
		1909 - 1910		
14.	П	Да ли је предвиђена набавка брд. топова и у којем бр. односу стоји наша брд. артиљерија у односу на пољску. 3. II 1910, с. 1622.	Живојин Рафајловић из Народне странке	3. VI 1910. с. 2820. Илија Гојковић погрешно прикупљао податке па обећао касније одговор. Питач задовољан.
15.	П	О изрази рђавог барута у барута ни "Обилићево" и суђењу њеног бившег управника др Душана Станојевића. 11. II 1910, с. 1848.	Живојин Рафајловић из Народне странке	11. VI 1910. с. 3604. Илија Гојковић: Суђење је било дисциплинско због недозвољених поступака при набавкама са братом; коми сија је испитивала рад барутане, иследник и Анкетни скупштински одбор о коме је говорио и П. Мишић. НС задовољна.
16.	П	Неистинито извештавање из барутане "Обилићево" и шта ће м.в. предузети. 21. V. 1910, с.3227.	Алекса Ратарац из Самосталне радикалне странке	3. VI 1910, с.3412, Илија Гојковић: слаб барут па увоз из иностранства; дошла два стручњака за барут да помогну. Ислеђења се врше и од Ск.анк. одбора.
		1910 - 1911		
17.	И	Лиферант предао војсци неисправну чоју. Шта је м.в. учинио према Комисији која је чоју примила. 13. X 1910,с. 4.	Милисав Ж. Чолић а прихватио је 9. XII Рад. Агатоновић из Народне странке.	9. XII 1910, с. 4. Гојковић: Комисија већином гласова примила, он одбио; одређена комисија вештака која изнела да је чоја исправна па примљена. Прост прелазак на дн. ред.

18.	П	Пре објављеног огласа за набавку хране Кда Тимоч.див. обл. куповала поједине артикле хране. 18. XI 1910, с. 5.	Маринко Станојевић из Радикалне странке	13. XII 1910, с. 9, Гојковић изнео цео ток набавки у Тимоч. див. области и да је био један формалан пропуст.
19.	П	Кда Тим. див. области од истог добављача наручила је дрва за идућу годину без лицитације и по већој цени од тржишне. 18. XI 1910, с. 6.	Маринко Станојевић из Радикалне странке	13. XII 1910, с.10, Гојковић да је било три лицитације и нуђене све веће цене а Кда Тим. д.о. није успела да снизи цену него на крају био само један понуђач и купљена дрва по највећој цени. Није одобрио набавку и затражио изјаву кланта дивизије.
20.	П	О лифровању хлеба за кладовски гарнизон и погрешног рада кланта Тим. див. об, 1 XII 1910,	Урош Бркић из Радикалне странке.	19. V 1911. питач био отсутан и питање скинуто са дн. реда.
21.	П	О лифровању хлеба за чачанск гарнизон, 10. XII 1910,	Михаило Чолић	19. V 1911. питач био отсутан и питање скинуто са дн. реда.
22.	П	ПОК при прегледу стокe жигошу је и задужују њом власнике, те их више не могу продавати и др. 15. XII 1910, с.8.	Милутин Драговић из Радикалне странке	19. V 1911. питач одустао од питања.
23.	П	Зашто држава не снабдева рез. офицере оделом, чизмама и др. 27. I 1911, с. 9.	Михаило Срећковић из Радикалне странке	19. V 1911. с.3, Степа: Ради се нови закон о устр. војске па тада то прелажите.
24.	П	Зашто се стрелачким дружинама одузимају пушке кокинке а дају старије берданке уместо обећаних брзометних, 11. III 1911, с. 4.	Милутин Драговић из Радикалне странке	19. V 1911. с. 2. питач одустао од сва три питања.
25.	П	О храни у крагујевачком гарнизону, 17. III 1911, с. 4.	Триша Кацлеровић из СДС	19. V 1911, с.5, питач био отсутан пит. скинуто са дн.
		1911 - 1912		
26.	И	Круже вести да шрапнели Шнајдерове фабрике за наше брзометне топове нису у исправном стању, 25. XI 1912.	Стојан Рибарац, В. Вељковић, Б. Поповић, М. Ђорђевић, Б. Самуровић, Љ. Ђера симовић, Рафајлови, Агатоновић, Ј. Стојковић, М. Милојевић и др. из Народне стр	29. XI 1911. Степа изнео када ће одговорити а није одговорио.
27.	П	О одржавању униформи, оружја и муниције у војн. магацинима. Достављено м.в. 15. XII 1911.	Јеротије М. Лукић из Радикалне странке	
28.	П	О набавци хлеба за пожаревачки гарнизон, достављено м.в. 19. XII 1911.	Љуб. Ђорђевић из Народне странке	
29.	И	Упркос питању од прошле године без одговора, извештаја анк. комисије и даље франц. фабрика нам лиферује неис правну пушчану муницију уз помоћ нашег предс. комисије. Члан комисије кап. Танкосић шаље рапорте о томе свему а из М-ва. в. га ућуткују и због два	Петар Мишић, пук. у пензији, бивши члан Радикалне странке.	

		политичара виших од м.в., и м.в. га опозива, 10. I 1912, с. 8.		
30.	И	О неизвршеним преправкама пушака М.1880 у брзометне а према зајму од 150 мил. динара, 16. I 1912, с. 8.	Стојан Рибарац, В. Вељковић, Б. Поповић, К. Ризнић, Б. Самуровић, Љ. Тера симовић, Рафајлови, Агатоновић, Ј. Стојковић, М. Милојевић и др. из Народне стр	
		1912 – 1913.		
31.	И	Комисија за пријем реквириране пшенице од Бајлонијевих одбијала је 2 % на сваку количину, 4. IV 1913, 1913, с. 229.	Илија Пецић	
32.	И	Једна комисија одбила опанке, по жалби друга комисија без мајстора примила све опанке као исправне. Зашто нишка радионица за војну одеће није казнила једну од две комисије, 14. VI 1913, стр. Прилог.	Радосав Агатоновић из Народне странке	
		1913 – 1914.		
33.	И	и на предс. МС. О реквирирању пшенице и траже да држава плати оштећенима, 12. X 1913, стр. 144.	Љ. Ђорђевић, Мих. Шкорић, Ј. Бојиновић, Д. Машић, Мих. Ђорђевић, Р. Агатоновић, Сава Бајкић из Народне с	
34.	И	Више случајева неправилне реквизиције при чему је платила држава неким више а неким није, 12. XII 1913, стр. 472.	Жив. Златановић, Р. Агатоновић, Сретен Милисављевић из Народне странке	Срп. новине, 16. III 1914, с.1, Стефановић изнео податке. Интерпеланти за довољни, иако је по њима, мство војно неправилно поступило
35.	И	О лиферацији меса за нишки гарнизон, 14, III 1914, <i>Српске новине</i> .	др Милан Марковић и Благоје И Илић, самосталци	

Табела - преглед бр. 5
Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези законитости и поштовања права припадника војске по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум, и стр. у СБНС	Интерпелант и припадност странци	Одговор министра војн, датум и страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1904 – 1905.				
1	И	Једном питомцу Војне академи је дозвољено да поново полаже три испита и остао у ВА, а другима није и отпуштени су из ВА, 7. XI 1904, стр. 320.	Јосиф Бојиновић из Народне странке	18. XI 1904, с. 411 Путник није признао очиту грешку ВА или његову и већина била за прост прелазак на дн. ред.

2.	И	У вези туче и пуцњаве социјалиста и војске у Крагујевцу 29. VI 1904; 2. XII 1904, стр. 483	др Михаило Илић из ССДС	17. II 1905, с. 1643; Путник, део одговора, јер није било на дн. реду. Краљ аболирао и нападаче раднике и противмере кданта див. области и начел. округа.
3.	И	Три официра тражила су објашњења од власника листа који је клеветао официре заверенике; 14. XII 1904, стр. 954.	Јосиф Бојиновић из Народне странке.	5. II 1905, стр. 1446, Путник, прост прелазак на дн. ред. Шире било у 2. пит. овог 3. поглавља.
		1905 - 1906		
4.	И	Прошле године било случајева напада официра на грађане а за ове две године колико је било случајева псовања, вређања, мал третирања и батињања војника; 4. X 1905, стр. 66.	Драгиша Лапчевић и Милан Маринковић, оба из ССДС	
5.	И	Ученици ВЗ школе уплаћују у фонд радника ВТЗ, а кад се из Завода отпуштају, не враћа ии се новац; 14. X 1905, стр. 143.	Драгиша Лапчевић и Милан Маринковић, оба из ССДС	19. XII 1905, с. 1243; Антонић да је то радн. солидарност и да радн збор треба о томе да одлучи; прелазак на д.р.
6.	И	Зашто је правила радничког фонда при ВТЗ прописао министар а не радници који уплаћују свој новац; 20. X 1905, стр. 259.	Драгиша Лапчевић и Милан Маринковић, оба из ССДС.	
7.	П	Војници 10. пеш. пука нису примали плату 1899 – 1901;	Драгутин А. Јовановић из СНСС	
8.	И	Може ли мин. в. силом закона утицати да се скандали, какав је један официр учинио у Нишу (увредио официре и грађане), не понављају; 18. XI 1905, с. 660.	Живојин Рафаиловић из Народне странке	
9.	П	Зашто само подофицири 1. пеш. пука уплаћују за потпорни и инв фонд по 3% од 1901. Мин.в. наредио пре 2 месеца да сви уплаћују али различито се тумачи од када уназад; 23. XI 1905, с. 769.	Вељко Милићевић	
10.	П	Да ли зна м. војни да војне власти Пожаревца затворе путеве ка Градишту и Петровцу по неколико дана због гађања; 2. XII 1905, с. 960.	Милорад Карамарковић, радикал па самосталац од 1906.	
11.	П	Зашто не забрани официрима да ангажују војнике и за приватне послове; 17. XII 1905, с. 1225.	Алекса Марковић из Самосталне рад странке	
12.	П	Да ли је м. војном познато да је штампан упут од Ј.М.Ј за послоне и сеизе на које официри немају право; 15. XII 1905, с. 1233.	Вељко Милићевић	
		1906, ванредни сазив		

13.	И	Зашто је пензиони радн. фонд ВТЗ прописан само од м-стра војног, да ли мисли да отклони дефицит фонда и да ли и држава треба да помаже фонд; 4. VII 1906, с. 34	Драгиша Лапчевић из ССДС	21. VII 1906, с. 382; Путник: Правило фонда на писала је мешовита комисија 1899; држава помаже фонд са 10.000 год, фондом рукују неспособни, треба ново правило и већи улози да би и след. генерације уживале њ. благодети.
14.	П	Злостављање војника у 10. пеш. пуку и шта намерава мин. војни да чини да спречи настављање тога; 4. VII 1906, с. 49.	Вељко Милићевић	22. VII 1906, с. 393; Без одговора јер питач био одсутан.
15	И	Мајор Миливоје Ђорђевић противзаконито је ухапшен и не изводи се на претрес, јер је невин што је иступао против завереника; 12. VII 1906, с. 190	Павле Маринковић из Напредне странке	22. VII 1906, с.387; Путник: почео претрес, ВВС одбио жалбу, прекинут због претреса саучесника; три диспутанта кривили Путника а П. Маринковић поднео предлог да НС осуди незаконит рад мин. војног, али није потпомогнут од 10 посланика, па прост прелаз на дн. ред.
16.	П	Војне власти, нарочито окр. команде кажњавају обвезнике неуставно, без саслушања; 14. VII 1906, с. 215.	Андра Ј. Цветковић из Радикалне странке.	
17.	И	На председника МС о пензионисању генерала М. Срећковића; јул 1906, стр. 35.	Живојин Рафајловић и Јосиф Бојиновић из Народне странке.	Одговарао Путник 22. VII 1906, с. 373. Срећковић по молби пензионисан јер имао 40 год. стажа и 60 живота. Претходно погрешно казнио вој. судског официра а мин. војни поништио ту казну по закону. НС примила одговор м. војног
		1906 - 1907		
18.	И	Зашто је већи број официра на расположењу министарства вој. – не раде а примају плату; 7. X 1906, стр. 108.	Павле Д. Маринковић из Напредне странке	4. VII 1907, с.4850, Путник изнео у којим се случајевима официри стављају на расположење и даље примају плату а не да тиме држава има штету. Није било кворума у НС
19.	И	Зашто се не суди похапшеним официрима и подофицирима пре 6 месеци у Крагујевцу; X 1906, стр. 698.	Живојин Рафајловић из Народне странке	4. VII 1907, с.4839; Путник: био је покушај новог преврата, похапшени сви, истрага трајала дуже јер их је 34, дати су на суд. Прост прелазак на дн. ред.
20.	П	Поновљено питање 16; 17. X 1906, стр. 775.	Андра Ј. Цветковић из Радикалне странке.	10. XI 1906, с.963. Путник војне власти кажњавају по дисципли. уредби, која је на основу устава донешена, али сматра да се требају саслушати а има се и право

21.	И	Зашто је суђење тајно у вези Крагујевачке афере а по Уставу треба бити јавно; 13. XI 1906, с.1033.	Јосиф Бојиновић, Ј. Стојковић, П. Митровић, М. Кундовић, С. Илић, либерали	4. VII 1907, 4838, Путник: По уставу посебно је регулисано суђење војним лицима по војном закону у којем није регулисано да је оно јавно. Прост прел. на д.
22.	П.	Зашто је укинута инвалидска потпора једној удовици; 17. XI 1906, с.1152.	Јаков П. Чорбић из Радикалне странке	
23.	П	Одузето земљиште за проширење барут. магацина хоће ли се платити или вратити власницима; 18. XI 1906, с.1258.	Јован Витановић из Радикалне странке	
24.	П	Зашто није издата плата војницима 1. пеш. пука 1900. и 1901, 22. XI 1906, с.1259.	Јован С. Стојковић из Народне странке (либерал)	
25.	П	Шта мисли предузети да се повећа пензиони фонд радника ВТЗ како би пенз. радници добијали пензију. 10. XII 1906, 1720.	Радосав Агатоновић из Народне странке	
26.	П	Понавља 13. интер. и тражи да држава осигура радн. пензије јер пензиони фонд радника ВТЗ пропада. 14. XII 1906, 1793.	Драгиша Лапчевић из ССДС	
27.	П	К-да Тимоч. див. области наплатила казну предс. општине без саслушања. 17. I 1907, с. 2160.	Андра В. Парађанин напредњак	
28.	И	О проневерама пор. Љ. Анастасијевића, к-дира жанд. одреда; 24. I 1907, с.2377.	Илија Ј. Анђелковић	4. VII 1907, с.4851, Путник: пор. је под истрагом и у притвору био и оптужен. Задовољан интерпелант.
29.	П	Хоће ли м.в. изменити чл. 16, 17 и 20 Уредбе о подофицирским школама. 16. XI 1906, с. 1122.	Сима Д. Катић из Самосталне радикалне странке	
30.	И	Нерод у Неготину чинили подофицири и убили једног човека, 25. I 1907, с.2377.	Радосав Агатоновић из Народне странке	4. VII 1907, с.4851, Путник: Дати под суд. Пис. одговор од 30. I, НС задовољна
31.	И	Зашто је резервни официр Н.Н. разрешен од службе. 27. V 1907, с. 3934.	др Војислав Маринковић из Напредне странке.	4. VII 1907, с. 4827, Путник по Закону о устр. војске; испуњавао услове али је прегођан за коњицу. Може да се жали Држ.С. Прост прелазак на дн. ред.
32.	П	Да ли зна да у 18. пеш. пуку на Бањици старешине туку војнике. 7. VI 1907, с.4190.	Коста М. Јевтић	
33.	И	Супротно Закону о устр. војске постављен је ппук. Ђ. Богдановић за вишег интенданта 1. класе. Како је м.в. смео погазити закон, 5. VII, стр. 4865.	Јаша Продановић, Стојан Лукић и Дра. М. Јоксимовић, сви самосталци.	
		1907 - 1908		
34.	И	Понавља се интерпелација са бр. 33; 3. XII 1907, књ.1, стр. 223	Јаша Продановић и Драгољуб М. Јоксимовић, самосталци.	20. XII 1907, књ.2, стр.180, 185, 195. Путник се бранио слабостима Закона о устр. вој. иако је био у праву. Опозиција тражила његову

				одговорност, већина га одбранила
35.	И	Председника општине казнила новчано 15. ПОК без саслушања а левачки срез одмах извршио казну иако се исти жалио и до сада није добио одговор. 10. XII 1907, књ.1, стр. 324.	Андра В. Парађанин	
36.	П	Да ли је познато м.в. и да ли је предузео мере против наредника који је претукао редова који још лежи у болници. 13. XII 1907, књ.1, стр. 410.	Алекса Жујовић из Радикалне странке	
37.	П	Зашто је била приправност у Алексиначком гарнизону 24/25. XI 1907.	Димитрије Илиџановић, самосталац	
38.	П	Тајност суђења у војсци није по уставу. 18. I 1908, књ.2, с. 370.	Михаило Р. Радојевић	
		1908, ванредни сазив		
39.	И	Батињање и малтретирање војника. 12. VII 1908, с. 145.	Триша Кацлеровић из ССДС	1. VIII 1908, с. 838. Степа изнео да су поједини случајеви тачни, неки нису а неки се ислеђују још. Поступиће се по прописима. НС је задовољна.
40.	П	Тајност суђења у војсци супротна је уставу. 14. VII 1908, с. 189.	Михаило Р. Радивојевић из Самосталне рад. стр	
41.	П	Пироћанци од 1882. прикупља ли новац за споменик ослободцима из 1878. М.в. 1898. решио да тај новац узму војне власти и изграде споменик, што није урађено. 16. VII 1908, с. 1243..	Војин Ћирковић	
		1908 - 1909		
42.	П	После анексије БиХ кдант 2. бат, 9. пеш. пука покажњавао је већину обвезника затвором 10 – 25 дана те још издржавају у време својих обавеза. 9. IV 1909, књ. 4а, с. 1535.	Стеван Новаковић из Радикалне странке	20. IV 1909, књ. 46, с. 1725. М. Живковић: мајор С. Мишковић требао је строжије поступати, давати на војни суд и похваљен је од челника смед. општине.
		1909 - 1910		
43.	П	Кдант 2. пеш. пука У Нишу не дозвољава посете војницима а дозвољава старешинама да их туку, 29. X 1909, с. 307.	Илија Илић и Јован Татић из Радикалне странке	Одустали.
44.	П	Жалио се м.в. због злостављања војника и суровом понашању према њ. фамилијама и њему лично од стране капетана у Пироту. 12. XI 1909, с. 536.	Драгутин Николић из Напредне странке а 1914 ушао у ГО Српске конзервативне странке	3. II 1910, с. 1601. М. Маринковић: нетачно је што је посланик изнео, према изјавама свих прис. војника. Посланик навео грубе речи тог капетана.
45.	П	Војнику по закону одређен рок од 6 месеци али није пуштен кући. 1. XI 1909, с. 631.	Милош Н. Милојевић из Народне странке	3. II 1910, с. 1602. М. Мариновић: извидио се случај и војник је пуштен кући
46.	П	Официрима 16. пеш. пука нису исплаћене дневнице из 1906.	Радосав Агатоновић из Народне странке	8. IV 1910, с. 2820. Илија Гојковић: официри су се

		године. 2. XII 1909, с. 958.		жалили Држ савету који им усвојио жалбу.
47.	П	Кдант Моравске див. об. добио анонимну дојаву о сакривеним пушкама, те наредио начелнику среза да ноћу то провери и ништа код два цењена домаћина није нађено, 1. III 1910, с.2217.	Дим. М. Илиџановић из Самосталне радикал странке	8. IV 1910. с. 2821, скинуто са дн. реда јер је питач био одсутан.
48.	П	По прописима позвани оф-ри, који су положили теоретски, да полагају практични испит за чин мајора, а министар усмено обуставио полагање. 25. V 1910, с. 3300.	Милош Н. Милојевић из Народне странке.	11. VI 1910, с.3601, Илија Гојковић: стекле се две генерације официра због Анексионе кризе, и која каснила, полагала у априлу а овој каснијој у мају остављено време до 1. X. Пред. комисије ангажован на изради нове формације (тима могуће оштетио пет официра – ВИ). НС задовољна.
		1910 - 1911		
49.	П	Зашто је поставио бравара, који је осуђиван, за надзорника пушкарнице ВТЗ, 16. XI 1910, с.2	др Илија Коловић члан ГО Радикалне странке	13. XII 1910, с.6. Гојковић: поставио га је на предлог управника ВТЗ (читао га). Питач изнео нетачности из предлога и да се по партијској линији примају радн.
50.	П	Изнесе сумњу да су три наставника у Војној академији изабрани по протекцији, 17. XI 1910, с.4	Сима К. Радовановић и Милисав Ж. Чолић	13. XII 1910. скинуто са дн реда јер питачи били одсутни
51.	П	Капетан С.Л. тукао обвезнике приликом прегледа пушака. Шта је предузео м.в. против таквог чиновника, 19. XI 1910, с. 11.	Стеван А. Јанковић из Радикалне странке	13. XII 1910, с.6. Гојковић: кдант Дрин, д.о. па он наредили увиђај али пол. власти још нису доставиле изјаве сведока. Питач додао и пример о батињању војника.
52.	И	О незаконитом производству свршених јункера у чин потпоручнике и одлагању војног рока нередовном студенту. 19. XI 1910, с. 3.	Радосав Агатоновић из Народне странке.	13. XII 1910, с.6. Гојковић је навео 33 српска официра који су произведени у чин ппор. после завршене јункерске школе у Русији, која је равна Нижој школи ВА а мање њих су постали руски официри. Одложио је служење војног рока правнику који жели да заврши и технику што му један члан закона дозвољава. Прост прелазак на дн. р.
53.	П	Зашто је удовици П.П. престала 1906. године да се исплаћује инв алидска потпора, 23. XI 1910, с. 4.	Мил. Г. Петровић из Радикалне странке.	19. V 1911, Степа изнео по којем члану ЗУВ а питач да је то треба ло да се саопшти тој удовици.
54.	П	О забрани кданта Тим. див. об. грађанима општине Кладово да праве цигље на опш. земљишту, 1. XII 1910, с.4	Урош Бркић из Радикалне странке.	19. V 1911. питач био одсутан и питање скинуто са дн. реда.

55.	П	Зашто мајстори не добијају дневнице када иду са јединицом на вежбу, 19. I 1911, с. 3.	Мелентија Божовић из Радикалне странке	19. V 1911. с. 2, Степа: јер им је све обезбеђено (превоз, храна, преноћиште код алата).
56.	П	Кдант шабачке ПОК нељудски се понаша према позваним грађанима, 25. I 1911, с. 3.	Миљинко Петровић из Радикалне странке.	19. V 1911. Питач био отсутан и питање скинуто са дн. реда.
57.	И	Зашто је пензионисан судски пук. Лука Момировић који је судио пук. М. Рашићу, што изазива разна штетна веровања јер је пензионисан са кажњеним официрима, 16. II 1911, стр. 4.	др Воја Маринковић из Напредне странке. Отсутан па инт-ју преузео Михаило Радивојевић, самосталац	28. IV 1911, стр. 9. Степа лаконски изнео нејасан чл. 22 Зак. о устр. војске "што у опште не подноси више за дејствителну службу", и да је то на МС изнео претходни министар Гојковић. Прост прелаз на дн. ред.
58.	И	Управник ВТЗ неће да прими свршене ученике Војнозанатлијске школе, који рок одслужили и постали рез. официри и из струке која недостаје заводима. Постоје партијски притисци на раднике, 16. II 1911, стр. 4.	Триша Кацлеровић из ССДС.	5. V 1911, с. 13, Степа уопштено одговорио иако му је питач изнео и нове доказе о политичкој дискриминацији радника у заводима, посебно социјалиста. Задовољна већина НС
59.	П	О силецијствима капетана Г. Ж. кдира смедер. жанд. одреда, 22. II 1911, стр. 5.	Михаило Пејић	4. V 1911, с. 1, Степа да је наредио истрагу и да ниједан податак из питања није тачан. Питач негодовао и изнео да ће поново проверити податке.
60.	П	О батињању војника од стране каплара, 8. III 1911, с. 4.	Коста Станковић	19. V 1911, с. 4. Степа: каплар је кажњен а кдир није знао за тај случај.
61.	П	Одузето земљиште сељаку 1905. за стрелиште а није му још плаћено. 15. III 1911, с. 4.	Радосав Агатоновић из Радикалне странке	19. V 1911, с. 4. Степа: земљиште се повремено користи за стрелиште и власник коси траву са њега. Питач незадовољан јер власнику треба платити
62.	П	Неупутно понашање поручника С. П. према обвезницима III позива, 2. IV 1911, с. 4.	Милош Трифуновић из Радикалне странке	19. V 1911, с. 5. Степа: при купљају се подаци па ћу одговорити
63.	П	О отпуштању радника чланова ССДС у ВТЗ Крагујевац, 24. IV 1911, 3.	Триша Кацлеровић из ССДС	30. IV 1911, 1. Степа: Зато што су демонстранти 18. 4. (1. мај) напали јединицу која се враћала са вежбе. Наредио сам да се отпусте они радници који су у том случају напали војску.
64.	П.	Деловођа Великог војног суда који суди пук. Рашићу био је са једним послаником код иследника да би ишли у стан Рашића. Овај одбио, па прва двојица била код Рашића.	Петар Мишић, пук у пензији, завереник, био у Радикалној странци посланик па изашао из ње.	7. V 1911, 1. Степа питачу: да је требао јаче да истакне ако је нешто кривично дело па, ако се види да има основа за ислеђење, наредиће.
65.	И	1. О нападу социјалиста на војну јединицу 18. 4. (1. маја) у Крагујевцу - нападу Срба на Србе, 22. IV 1911, с. 2. 2. Питање на ред бр. 61 претворио у интерпелацију	1. др Илија Коловић из Радикалне странке на м.в. и м.в. и 2. Триша Кацлеровић из ССДС на м.в. и м. нар. привреде	12. V 1911. с. 15, спојене у једну и одговарали министри. Била истрага, криви дати на суд, невине управник ВТЗ вратио на посао, Степа да ће наредбом прецизирати закон.

				одредбу о некажњивој употреби оружја војске у одбрани части и угледа. Више говора посланика о социјалној демократији и прост прелаз. на дн. ред.
		1911 - 1912		
66.	П	О ненајављивању дивизијарима министра војног када путује, достављено м.в. 12. XII 1912.	Петар Мишић, пук. у пензији, бивши члан Радикалне стра	
67.	П	О стрељачкој дружини у Косанчићу, дост. м.в. 14. XII 1912	Мих. Пејић	
68.	П	О производству официра, достављено м.в. 13. I 1912.	Љуба Ђерасимовић из Народне странке.	
69.	И	Лист <i>Радник</i> је пр. год. у јулу објављивао о заступн-у управника ВТЗ да је вршио блуд и уцене над радницима, са лиферантима шуроваом са рачуноиспитивчма пијанчио код лифераната и др. Ако је то лаж, зашто није тужен лист. 17. I 1912., прилог.	Триша Кацлеровић из ССДС	
70.	И	Шта је предузео против официра, подофицира и каплара који су злостављали војнике, о чему је више пута говорио у НС, 19. I 1912, прилог.	Триша Кацлеровић из ССДС	
71.	И	и на МУД. Да ли им је познато и шта ће предузети против широке појавахирургије у државним, укл. и војним болницама додатно наплаћују операције и грубо уцењују. 20. I 1912, прилог.	Триша Кацлеровић из ССДС	
-	И	на председника МС. О постојању, деловању орг. "Црна рука" и њеном прикривању од стране мнстра војног и других кданата. 10. I 1912, прилог.	Петар Мишић, бивши посланик из Радикалне странке	
-	И	на председника МС. Како му мстар в. није одговорио (62. питање) о против законитим радњама одговорних лица из Вел. војног суда те су пук. Рашић и Влајић ослобођени стварних великих кривица, 11. XI 1911, стр. 9.	Петар Мишић, пук у пензији, завереник, био у Радикалној странци посланик па изашао из ње. Био предсетник скупшт. анкетног одбора (САО) о војсци 1909.	24. XI 1911, с. 1. Председ. МС М. Миловановић прочитао одговор који је написао надлежан м.в. Степа. Мишић изнео доказе које је прикупио САО о одговорности појединих лица што је Рашић ослобођен крив. одговорности. Прост прел. на дн. ред.
		1912, ванредни сазив		
72.	П	Наредба кданта Тим. д.о. о забрани постојања објеката ближе од 1200м од утврђења према закону из 1895, супротна је Уставу од 1903. 18. V, с. 21.	Коста Ј. Петковић	
73.	П	Војна власт је пре 10 год. експропријала хектар земље, није власнику исплатила ни динар а он и даље плаћа порез; да му кдант Тим. д.о. о томе изда потврдну,	Коста Ј. Петковић	

		30. V, с. 28.		
74.	П	Иницијативом војних представника а по одобрењу кданта акт. војске 1899, прикупљан је новац за погинуле ослободиоце Ниша. Где је тај новац и хоће ли се споменик градити, 30. V, с. 28.	Тодор П. Станковић	
75.	П	Случај поднаредника који је пребио редова, 4. VI, с. 32	А. Жујовић и Н. Протић из Радикалне странке	
76.	И	Потпоручник убио војника. 20. VI, с. 5	Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић из ССДС	28. VI, с. 15. Путник: наређе на је истрага. Триша поновио раније случајеве и тврдњу да ниједан стареши на није кажњен. Прост пре
77.	И	У Рипњу Оф. школа гађања приликом обуке чини штете на усевима а не плаћа одштету грађанима, 22. VI, стр. 50.	Никола Протић из Радикалне странке	30. VI, стр. 11, Путник: наредио извиђај и ако има штете, биће надокнађена. Задовољан питач.
78.	П	Стрељачкој дружини с. Раброва нестале две пушке. Достављено 11. ПОК и ништа није предузето, 7. VII, стр.34.	Сава Бајкић	
79.	П	Наредник злостављао војника а поједини официри прекоревачу војнике што су гласали за неке посланике. 17. VI, стр. 44.	А. Жујовић и Н. Протић из Радикалне странке	
		1912 – 1913.		
80.	И	О убиству војника од стране мајора В. Вемића и да ли има још других случајева, 2. IV 1913 s. 205.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
81.	И	Многе команде нису обавестиле породице, опш. и цркв. власти о погинулим у рату; у позадини чине се злоупотребе при давању боловања и колико је урађено на давању иввалидске потпоре, 11. V 1913, стр. 468.	Коста Тимотијевић, Милан Марјановић и Свет. Ђорђевић из Самосталне радикалне странке	
		1913 – 1914.		
82.	И	О злостављању и убијању војника од стране подофицира и официра у прошлим ратовима. Да се образује парл. комисија и изнесе НС, 2. X 1913, стр. 53.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	13. II 1914, стр. 795. Душан Стефановић: Изнео шта је предузето, шта се предузима, и шта није тачно. Не прима парлам. анкету. Дуге и важне дискусије. Прост
	И	Председнику МС. Влада је унапредила велики број официра суп ротном закону, 22. XII, 913, с. 525	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	20. III, Срп. новине, 23. III 1914, стр. 1. Стефановић: према ЗУВ; прост прелазак на дневни ред.
	И	Председнику МС. Да влада да помиловања и опраштања од казне свим редовима кажњеним од вој. судова, 22. XII, стр. 525	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	27. III, Срп. новине, Мотив сан прелаз: "...НС нада да ће Краљевска влада с погледом на велике успехе Србије, применити помиловање на што већи број осуђеника".

	И	Председнику МС. Због чега је помилован мајор В. Вемић а убио војника па одликован, 1. II	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
	И	Председнику МС Да се образује анк. комисија ради испитивања неправилног рада војних старешина и лифераната, 1. II 1914, с. 578.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
83.	И	Зашто је помилован В. Вемић па одликован, 4. II 1914, с. 631	Светозар Ђорђевић из Самосталне рад. с	
84.	И	Зашто Д. Туцовић издржава казну у војном затвору после демобилизације а не у грађанском као грађанин, 3. III, с. 1192.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
85.	И	На основу ког закона је кдант 7. ПОК казнио Луку Павићевића са 30 дана затвора што је после демобилизације позвао на збор ради критике старешина 7. пука III позива, , 3. III, 1914, с. 1192.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
86.	И	Зашто су се три војника у Ваљево и Крагујевцу убила, , 4. III 1914, с. 1231.	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
	И	На министра грађевина. Има много случајева да војници нису у време ратова примили упуће ни им поштом новац, 6. III, с. 1286	Светозар Ђорђевић из Самосталне рад. странке	
87.	И	Предлажу помиловање свих осуђених обвезника од војних судова у ратовима, 20. III, <i>Српске новине</i>	Триша Кацлеровић Драгиша Лапчевић из ССДС	
88.	И	Има много случајева да војници нису у време ратова примили упућени им поштом новац, 24. III, <i>Српске новине</i>	Светозар Ђорђевић из Самосталне рад. странке Поновио коју је на м. грађевина	
89.	П	О ослобађању кривице обвезника из 5. пешад. пука, 5. V 1914, <i>Српске новине</i>	Љуба Молеровић из Напредне странке	

Табела - преглед бр. 6
Интерпелације (И) и писмена питања (П) на министре војне у вези војне обавезе
по сазивима Народне скупштине

Ред. бр.	И или П	Кратак садржај интерпелације или пис. питања, датум, и стр. у СБНС	Интерпелант и припадност странци	Одговор министра вој., датум и страница у СБНС.
1903 – 1904.				
1904 – 1905.				
1.	И	Неправилности војних власти при регрутовању; 31. I 1905, СТР. 1348	Милош Ћосић из Радикалне странке	22. II 1905, стр. 1760; Путник одговорио да се ради по закону и прост прелазак на дн. ред.

2.	П	Пуковске окр. команде по некад позивају опш. писаре на вежбу да доврше послове у командама; 10. II 1905, с. 1528	Милош Ћосић из Радикалне странке	3. III 1905; с. 1929; Питач одустао од одговора јер је са Путником о томе разговарао.
		1905, ванредни сазив		
3.	П	Тражи да регрутна комисија призна деобу домаћинстава за коју није народ имао пара да плати озваничење; 2. VIII 1905, стр. 106.	Сима Поповић из Напредне странке	25. XI 1905, стр.763; В. Антонић одговорио да се може као доказ деобе користити општинска књига Б.
		1905 - 1906		
4.	П	Пита зашто се позван на војну вежбу не обезбеди бесплатан превоз железницом; 5. X 1905, стр. 64.	Михаило Ђ. Баба – Милкић из Радикалне странке	25. XI 1905, стр.763; В. Антонић одговорио да обвезници имају то право и користи се.
		1906 - 1907		
5.	П	Што се не даје бесплатна жел. карта регрутима и обвезници ма када се позивају; 8. X 1906, стр. 107.	Михаило Јовановић из Радикалне странке	
6.	И	Износи да треба 14. окр. пук. команда да се премести из Књажевца у Соко – Бању. 19. VI 1907, стр. 4404.	Радосав Агатоновић из Народне странке.	4. VII 1907, 4835. Путник Да има још удаљених ПОК и слабих комуника цији те ће се размотрити нова ВТ подела земље. Прост пр. на дн. ред.
		1908. Ванредни сазив		
7.	П	Члан регрутне комисије кап. Ђ. Ђорђевић тражио је 5 – 6 пута нервозно да се убије отац регрута који је покушао да се одреди за сина краћи рок службе. 1. VIII 1908, с. 860.		
		1908 - 1909		
8.	П	Из подринског округа резервисти долазе у Београд на вежбу пешке јер немају паре да плате превоз лађом. Хоће ли м.в. да обезбеди бесплатан превоз. 17. I 1909, књ. Iв, стр. 469.	Обрен Вучићевић из Радикалне странке	
		1909 - 1910		
9.	П	Регрутовање младића код подељених задруга, различито, 5. V 1910, с. 2937	Михаило Јовановић из Радикалне странке	3. VI 1910. питач одустао
10.	И	Зашто су позвани резервисти I позива Дунав. див.обл. на вежбу а парадирани на дочеку турског принца, 20. V 1910, с. 3192.	Триша Кацлеровић из ССДС	11.VI 1910, с.3608, И. Гојковић: због угледа српске војске и српске државе. Критикован због трошка. НС задовољна.
11.	П	III пук.окр.кда казнила је 1909 два лица за плаћање војнице од 1893. Жалба а нема одговора. 20. V 1910, с.3192.	Ђорђе Благојевић из Радикалне странке.	3. VI 1910, с.3412, Илија Гојковић: није још добио одговор од кданта Морав. див. област.
		1910 - 1911		

12.	П	Кдант 1. коњ. пука ослободио резервисту од вежбе на основу уверења суда општине. 13. X 1910, s. 5.	Милосав Ђ. Радојковић	13. XII 1910, с.4, Илија Гојковић. ослобођен по пропису; питач али и два брата у задрузи; м.в. проверићу опет.
13.	П	О неправилном регрутовању 3. сина и погрешној евиденцији у 11. ПОК, 13. X 1910, s. 2.	Андра Цветковић из Радикалне странке	13. XII 1910, с. 5; питач отсутан.
14.	П	Резервисти су позвани да носе оружје на преглед у Крушевац и тиме морају по невремену да пешаче више од 100 км. Предлаже другачији поступак. 12. XI 1910, с. 4.	Ивко Ј. Ивковић	13. XII 1910; питач био отсутан и скинуто са дн. реда.
15.	П	Једном регруту различито се одређује рок служења. 15. XI 1910, с.13.	Михаило Јовановић из Радикалне странке	13. XII 1910, с. 5, Илија Гојковић: кад се промене законске околности код регрута, мења се и рок.
16.	П	Председници пограничних општина поднели су молбу да њ. резервисти не носе оружје на преглед у удаљено Прокупље кад могу код командира 3. граничне чете. 19. XI 1910, с.12.	Милутин Драговић из Радикалне странке	19. V 1911. питач одустао од питања.
17.	П	Понавља питање на р.бр. 13. 17. XII 1910, с. 4	Андра Цветковић из Радикалне странке	19. V 1911. питач одустао од питања.
18.	П	Због праксе да се сан. рез. официри позивају на "вежбу" а уствари због замењивања активних који су на одсуствима, 17. II 1911, с. 3.	Радосав Агатоновић из Народне странке	19. V 1911. с. 3, Степа: нема довољно активних и када су у комисијама за регрутацију, позивамо резервне да их замењују.
19.	П	О обвезницима 12. пук. окр. команде (ПОК), 16. III 1911, с. 3.	Мелентије Божовић из Радикалне странке	19. V 1911. питач одустао од питања.
20.	И	Зашто су позване коморције на 10- дневну вежбу у окр. крајинском, 25. IV 1911, с. 19	Милош Рајић	13. V 1911, с. 15. Степа: Била је потреба да се измешта већа количина муниције. Задовољна НС.
21.	П	О регрутовању једног војника, 26. IV 1911, с.3.	Милош Трифуновић и Миле Петровић из Радикалне странке	19. V 1911. с. 6, Степа: није још добио податке и питачи пристали на каснији одговор.
22.	И	XI ПОК неједнако примењује закон и правила о регрутовању после поделе задруге 5. V 1911, 31.	Милош Милојевић из Народне странке	18. V 1911. с.2, Степа: још није добио податке а зна да се понекад греша јер је битан датум регрутовања. Прост прел. на дн. ред.
		1911 - 1912		
23.	И	Трећи позив био је на 10- тодневну вежбу о свом трошку и многи гладовали а за вежбе буџетом је одобрено 400. 000 дин, 4. X 1911, с. 16.	Михајло Ј. Ђорђевић, Бора Ј. Поповић, Ж. Рафајловић, Р. Агатоновић, П. Станковић, Ј. Бојиновић, Буд. П. Самуровић, М. Милојевић из Народне странке	17. XI 1911, с. 1, Степан: по Зак. о устр. војске II и III позив вежба на бат. и пук. вежбаљима о свом трошку. У новом закону треба ово исправити. Прост прел. на дн. ред.
24.	П	О кажњавању над браћом Јанковићи од стране кданта Дунав. д.о., достављено м.в. 29. XI 1911.	Милун Лукић	

25.	П	О четном зборишту у Рашанцу, достављено м.в. 17. XII. 1911.	Стеван Новаковић из Радикалне странке	
26.	П	О заузећу земљишта сељанима општине дубочке за четно вежбалиште, достављено м.в. 18. XII 1911.	Благоје Антић	
27.	П	О кажњавању војника III позива од стране кданта Тимоч. д.о., достав. м.в. 10. I 1912.	Урош Бркић из Радикалне странке	
		1912., ванредни сазив		
28.	И	Обвезници III позива доносе са Дрине чак у Ваљево оружје на преглед, 12. VI, стр. 27.	Милинко Н. Ристивојевић	27. VI, с. 11. Путник: Ако НС одобри 50.000 динара за дневнице по једном официру и пушкару, преглед би вршили на бат. збориштима, умсто у пук. окр. кдама. задовољна НС.
		1912 - 1913		
29.	П	Девет потпитања о ангажовању 2. срп. армије у освајању Једрена, 21. III 1913.	Стојан Рибарац и В. Вељковић из Народне странке.	26. III 1912, с.94, Божановић одговорио на опште задовољство питаача и НС.
30.	П	Зашто управник Опште војне болнице није пустио обвезнике III позива, достављено м.в.?	Т. Кацлеровић и Д. Лапчевић из ССДС	27. IV, с.422. Божановић: наредио сам да се пuste војници III позива из пукова.
31.	П	Да се рањени обвезници не упућују у јединице већ претекли и прекобројни, ?	Коста Петковић из Самосталне радикалне странке	27. IV, с.423. Божановић: то је већ наређено.
32.	П	Зашто нису сви обвезници III позива пуштени кућама, ?	Илија Печић	27. IV, с.423. Божановић: детаљно објаснио.
33.	П	О преосталим обвезницима III позива у 13. пеш. пуку, ?	Јеремије Живановић, К. Петковић и Илија Анђелковић из Самос. радикалне странке	27. IV, с.424. Божановић: Због заразе од тифуса у својим срезовима. Задовољни.
		1913 – 1914.		
34.	П	Зашто су резервисти I позива позвани на шестонедељну вежбу када су им имања у току ратова запостављена, па тражи да вежба траје 20 дана, ?	Алекса Жујовић из Радикалне странке	11. X 1913, стр. 115. Божановић: објаснио да морају резервисти бити у својим пуковима 6 недеља.
	И	на министра грађевина. Обвезници при враћању у јединицу ушли у путнички воз а железничари покушали да их истерају па настала туча. 12. XII 1913	Драган Муцић	
35.	И	Обвезници на железници пролазе скандалозно иако имају објаве за пут. Ко плати тај путује. 16. XII 1913, стр. 518	Милован Сокић	
36.	И	Зашто поједине дивизијске кде не скраћују војни рок војницима којим се у току служења промени задружно стање, 8. III 1914, стр. 1308.	Радојко Миладиновић	

ПРИЛОГ број 6

Прегледи судских обавештења, позива и пресуда због тужби за штампарске кривице свих субјеката а посебно за увреде и клевете највиших политичких субјеката (краља, владе и министара) објављених у *Српским новинама* 1905, 1907, 1910, 1911, 1912. и прве половине 1914. године

Табела бр. 1.

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно државника и министара објављених у *Српским новинама* 1905. год.

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Србије	Влада Србије	Пашић Никола	Стоја-новић Љ.	Протић Стојан	Пачу Лазар	Радова-новић др Све.	Велим ировић Пера	Стр. влад	С
1.	<i>Народни лист</i>	174 59 ⁱ 2 ⁱⁱ	1	18 6 ⁱⁱⁱ			7 5				2 ^{iv} 1	28 12
2.	<i>Штампа</i>	60 22 5		6 4	2 1		3	1 1	2		2 2	16 8
3.	<i>Опозиција</i>	91 30 1	1 1	2	1							4 1
4.	<i>Мали журнал</i>	50 14 5		2 2					1 1			3 3
5.	<i>Правда</i>	22 4 3		1								1
6.	<i>Раднич новине</i>	18 6 1	1									1
7.	<i>Смелост</i>	15 3 0		1		2 1						3 1
8.	<i>Железн гласник</i>	4 0/0								1 1 ^v		1 1
9.	<i>Словенски Југ</i>	2 0/0									1	1
10.	Остали листви ^{vi}	78 13 5									1	1
11.	Свега	514 151 22	3 1	30 12	3 1	2 1	10 5	1 1	3 1	1 1	6 3	59 26

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у *Српским новинама*, укључно са издвојено датим подацима;

Стр. влад – страни шеф државе (цар, краљ, књаз, председник републике), и

С - Укупно објављених судских информација за државнике и министре.

Напомене:

ⁱ Број пресуда првостепених судова.

ⁱⁱ Број ослобађајућих пресуда.

ⁱⁱⁱ Колико је изречено првостепених и/или потврђених пресуда од Апелационог и Касационог суда.

^{iv} Црногорски књаз био је предмет четири пута (*Народни лист*, *Штампа* (2 пута) и *Словенски југ*), британски краљ Едуард два пута (*Народни лист*) и једном турски султан (*Албанија*).

^v Кривично је ослобођен а кажњен грађански.

^{vi} То су још: *Српска застава* (16 пута), *Дневни лист* (13), *Вечерње новости* (8), *Српски сељак* (7), *Београдске новине* (6), *Нови свет* (5), *Јутро* (3), штампари (3), по два пута *Самосталност*, *Радиност*, *Одјек*, *Хлеб и слобода* и *Народни покрет*, а по једном: *Албанија*, *Слободна реч*, *Самоуправа*, *Свест*, *Учитељ*, *Сељачка слога*, *Глас права*, *Нишки глас* и *Застава*. Значи, укупно је судски гоњено 32 листа и три штампара.

Табела бр. 2.

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно државника и министара објављених у *Српским новинама* 1907. године

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Србије	Влада Србије	Пашић Никола	Драшковић М.	Протић Стојан	Пачу Лазар	Настас Петровић	Путник Р.	Трифковић М.	С
1.	<i>За отаџбину</i>	158 25 ¹ 5 ²	9 4	1 1 ³	8		2		12		1	33 5 0
2.	<i>Правда</i>	155 30 23	11 4 1	5 0 2	8		8 0 4	2	2	1	1	38 4 7
3.	<i>Радничке новине</i>	90 14 3	10 4 1				2					12 4 1
4.	<i>Мали журнал</i>	76 13 9	2	1 0 2	8 3	1	4 1					16 4 2
5.	<i>Одјек</i>	76 24 2			2 2		3 1					5 3 0
6.	<i>Штампа</i>	67 13 3	1 0 1		1							2 0 1
7.	<i>Дневни лист</i>	40 10 6	1 1 1	2	4				1			8 1 1
8.	<i>Српска застава</i>	32 6 1		2 1	2 2		2 2		1 1		2 2	9 8 0
9.	<i>Јавни суд</i>	4 2 0			2							2 0 0
10.	Остали листви	87 26 2	2 1 1	2	3		2		1 1	1 1		11 3 1
11.	Свега	785 163 54	36 11 5	13 2 4	38 7 0	1	23 4 4	2	17 3	2 1	4 2	136 33 11

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у Српским новинама, укључно са издвојено датим подацима за политичке субјекте;

С - Укупно објављених судских информација за политичке субјекте.

Напомене:

1 Број пресуда првостепених судова.

2. Број ослобађајућих пресуда.

3. Колико је изречених и/или потврђених или непотврђених пресуда од Апелационог и Касационог суда за пол. субјекте.

4. То су још: *Вечерње новости* (11, једна увреда Пашића), *Независност* (10), *Самоуправа* (10), *Нови покрет* (10), *Београдске новине* (7, две увреде Пашића), појединци (7, два пута вређали владу и 1 краља са казном), *Радикал* из Шапца (7), *Видело* (5, 1 клевета Протића), *Ново време* (5), *Трговачки гласник* (4), *Радничка борба* (3, кажњена због вређања Путника), *Баво* (3), и по једном *Народ* (осл. због клевете краља), *Политика* (увреда Н. Петровића), *Народњак*, *Народна свест* и *Маћедонија*. Значи, судски су гоњена 25 листа и седам појединца.

Табела бр. 3.

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно државника и министара објављених у *Српским новинама* 1910. године

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Србије	Влада Србије	Пашић Никола	Миловановић М.	Протић Стојан	Пачу Л.	Тимо тијевић	<i>Рибарац</i>	<i>Вуловић</i>	Кра ЦГ	С
1.	<i>Правда</i>	110 44 1	10 5		1 1		2 1	1 1	2	1			168
2.	<i>Звоно</i>	78 36 3	7 2 1			2 1	1						1031
3.	<i>Народни лист</i>	34 2	5	1	1		3						10
4.	<i>Бакиши</i>	12 1			1		1 1	1				1	4 1
5.	<i>Реформа</i>	12 1	1	3 1									4 1
6.	<i>Мали журнал</i>	112 13 3	2 1								2 1		4 1
7.	<i>Радничке новине</i>	48 8 1										2	2
8.	<i>Штампа</i>	40 10 1	2 1									1	3 1
9.	<i>Серенисимус</i>	3 0	1						1				2
10.	<i>Депеша</i>	39 0										1	1
11.	<i>Република</i>	8 1	1	2 1									3 1
12.	Остали листови	251 54 4											
13.	<i>Свега</i>	747 169 13	29 8 1	6 2	3 1	2 1	7 2	2 1	3		2 1	5	59161

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у *Српским новинама*, укључно са издвојено датим подацима за политичке субјекте. Испод је дат број пресуда а испод њих број ослобађајућих пресуда.

С - Укупно објављених судских информација за политичке субјекте (краљеве, владу, министре), испод број казни и трећи ред је број ослобађајућих пресуда.

Остали листови су : *Дневни лист* (56 обавештења, 9 казни и 2 ослобађајуће пресуде), *Српска застава* (46, 6, 0), *Карикатуре* (44, 11), *Вечерње новости* (35, 5, 1), *Одјек* (28, 11), *Труба* (13, 4), *Самоуправа* (12, 3), *Ново време* (4, 0), *Београдске новине* (3,0), *Народњак* (2, 2), *Србија* (2, 2) и са по једним позивом у суд:

Пастирска реч, Јавна реч, Чивија, Недељни преглед, Свет и Трговински гласник.

Ови листови су позивани због суђења за друге штампарске кривике и субјекте који нису наведени у табели. Значи, позивана су одг. лица из 28 листа.

Табела бр. 4

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно за државнике и министре објављених у *Српским новинама* 1911. год

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Србије	Влада Србије	Пашини	Министри	Против С.	Пачу	Тимотијевић	Аранђеловић	М. просвете	Капетановић	Степан	Гокловић	Вуловић	Илић	Српски Цар	Свега за пол. субјекте
1.	<i>Правда</i>	195 24 3	28 3 0	2 0 0	2 1 0		2 1 0	2 1 0	3 2 0	1 0 0	3 0 1		1 0 0		1 0 0		1 Ц. А	46 8 1
2.	<i>Мали журнал</i>	211 28 3	2 1					2			2		2		1	1		10 1
3.	<i>Звоно</i>	73 15 1	6 1				3 2							1 1			2 2	12 6
4.	<i>Вечерње новости</i>	64 12 2	4		1		1 1				1		1					8 1
5.	<i>Радничке новине</i>	74 12								3		1					2 1	6 1
6.	<i>Депеша</i>	63 12	2							1							1 1	4 1
7.	<i>Штампа</i>	51 16 1	1 1	1							1 0 1		1				3 1	7 2 1
8.	<i>Народни лист</i>	48 5	6		1		6 3											13 3
9.	<i>Ново време</i>	28 0	9			1	2	1					2					15
10.	Остали листови	320 59 4	11	3 2	3	2	1	1	3 2		3 0 1		1				2	30 4 1
11.	Свега	1127 183 14	69 6	6 2	7 1	3	15 7	6 1	6 4	5	10 0 3	1	8	1 1	2	1	11 5	151 27 3

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у *Српским новинама*, укључно са издвојено датим подацима за политичке субјекте. Испод је дат број пресуда а испод њих број ослобађајућих пресуда.

С - Укупно објављених судских информација за политичке субјекте (краљеве, владу, министре), испод број казни и трећи ред је број ослобађајућих пресуда.

Аустроугарски цар је једном увређен (од *Правде*) а сви остали страни краљеви је био црногорски краљ Никола.

Остали листови су: *Српска застава* (47/14/2), *Самоуправа* (28 обавештења/ 12 казни, техн. природе – не објављивање уредника, што је уствари био С. Против); *Српска застава* (47/14/2), *Бакиши* (19/2); *Серенисимус* (10); *Трибуна* (3, 1 опрост); *Пијемонт* (3); *Брка* (3); *Буна* (2), *Реформа* (2), и по једном су позивани: *Република*, *Наш покрет*; *Телеграм*, *Труба*, *Београдске новине*, *Балкан*, *Занатлијски савез* и један непознати лист.

Судски су позивана, кажњавана или ослобађана од одговорности лица још из 20 листова и пет појединца, за кривице које се нису односиле на субјекте из табеле. Значи, укупно су имали посла са судовима лица из 47 редакција, шест штампара и пет новинара.

Табела бр. 5

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно државника и министара објављених у *Српским новинама* 1912. год.

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Србије	Влада Србије	Пашинић	Миловановић	Протић С.	Пачу Л.	Илић	Аранђеловић	Трифковић	Вуловић	Степа	Капетанови	Јовановић	Стр/К/Цар	Свега за пол. субјекте
1.	<i>Правда</i>	255 37 6	48 9	2		9	10		3				4 2	1	4	2 1	83 12
2.	<i>Радничк новине</i>	129 10	7	5		3			2	18 1	1			11		3	50 1
3.	<i>Ново време</i>	115 8 1	13 1	2	4	4	7	1					2 1			2	35 2
4.	<i>Српска застава</i>	98 7 1	12 0 1		2	25	3				1		1		1		45 0 1
5.	<i>Вечерње новости</i>	112 15 4	5 0 1	2		4	5		1				1				18 0 1
6.	<i>Штампа</i>	65 12 4	3 3			4	2 1			1			3			2 1	15 5
7.	<i>Пијемонт</i>	43 2	3	1		12	4			1				1			22
8.	<i>Мали журнал</i>	151 29 3					2 1		2				5 1			5 1	14 3
9.	<i>Стража</i>	78	5	2	1		4	4	3	1			7	2	1		30
10.	<i>Одјек</i>	65 9	3	3		3	5		2		2 1		1	2 1			21 2
11.	Остали листови	352 80 8	38 17	1	2 1	1	1		9	2	1	2				8	65 18
12.	Свега	1463 209 27	137 30 2	18	9 1	65	43 2	5	22	23 1	5 1	2	24 4	17 1	6	22 3	398 43 2

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у *Српским новинама*, укључно са издвојено датим подацима за политичке субјекте. Испод је дат број пресуда а испод њих број ослобађајућих пресуда.

С - Укупно објављених судских информација за политичке субјекте (краљеве, владу, министре), испод број казни и трећи ред је број ослобађајућих пресуда.

Аустроугарски цар је два пута вређан (од *Правде*) а остали стр. краљеви је био црногорски краљ.

Остали листови су: *Трибуна* (36 обавештења/6 казни), *Звоно* (18/9), *Дневни лист* (21/8), *Напријед* (16); *Депеша* (13/7), *Заједница* (32), *Занатлијски савез* (13/1), *Република* (11), *Народни лист* (7/6), *Серенисисус* (6/4), *Брка* (8/2), *Српски железничар* (7), *Буна* (4/2), *Балкан* (5), непознати листови (3), *Телеграм* (2), *Трговачки гласник* (1), и по једном *Народни борац*, *Политика*, *Шумадија*, *Народни борац* и 12 штампара и три појединца; листова, који су позивани не због политичких субјеката из табеле, било је 28. Значи судски су позивана лица из 59 листа и 15 појединаца.

Табела бр. 6.

Преглед судских обавештења, позива и пресуда због тужби за клевете и увреде свих субјеката и посебно државника и министара објављених у Српским новинама прве половине 1914. године.

Ред бр.	Назив листа	Ф	Краљ Ср.	Влада Србије Ср.	Пашић С.	Протић	Пачу	М. Ђурић	В. Јанковић	Божиновић	Стеновић	Ј.П. Јовановић	Стр К / Цар	Свега за пол. субјекте
1.	<i>Правда</i>	108 23				30 3		2				3	1	48 6
2.	<i>Радничке новине</i>	88 33 1	6 1			4 1				1			8 2	39 13
3.	<i>Балкан</i>	65 7	3 1			1				1 1			2 2	8 4
4.	<i>Пијемонт</i>	45 9 2	1			14 3			4 1		7			35 7 2
5.	<i>Српска застава</i>	35 11 1	3 1			2 1		2		1 1				28 9 1
6.	<i>Мали журнал</i>	35 7 1				2				1 1			2 1	15 7 1
7.	<i>Штампа</i>	22 1	1										2	3
8.	<i>Стража</i>	14						1						1
9.	<i>Звоно</i>	8	1								1			3
10.	<i>Ново време</i>	2 2											2 2	2 2
11.	<i>Пресе</i>	2						2						2
12.	Остали листови	24												
13.	Свега	448 81 5	15 3			53 8	2	7	4 1	4 3	8	3	16 7	189 48 2

Објашњења:

Ф - Укупан број судских објављених обавештења, позива и пресуда у *Српским новинама*, укључно са издвојено датим подацима за наведене политичке субјекте. Испод је дат број пресуда а испод њих број ослобађајућих пресуда.

С - Укупно објављених судских информација за наведене политичке субјекте (краљеве, владу, министре), испод број казни и трећи ред је број ослобађајућих пресуда.

Аустроугарски цар је два пута вређан од *Правде*; руски цар осам (*Радничке новине* 4, пута са 2 казне, *Ново време* 2 са две казне и *Мали журнал* 2 са 1 казном); грчки краљ од *Балкана* 1 са 1 казном и *Радничких новина* 1; бугарски краљ 3 пута: од *Балкана* са 1 казном, *Радничких новина* и *Штампе*, и црногорски краљ од *Радничких новина* 1.

Остали листови су: *Трибуна* (10 позива на суд због необјављивања имена власника а што је био, вероватно, престолонаследник), *Вечерње новости* (3), *Политика* (2), *Брка* (2), *Слобода* из Шапца (1) *Српски железничар* (1) и два новинара и три штампара. Значи, половином 1914. године на суд су позивана одговорна лица из 17 листова и пет појединаца.

ПРИЛОГ бр. 7

Пример скраћене структуре војног буџета

Б р о ј		Р А С Х О Д	П р е д л о г з а 1910. годину			
партије	пози ције		за позицију		за партију	
			динара	п.	динара	п.
		VII раздео – Министарство војно Глава L – Министарство A. Лични расходи				

215	1	<p align="center">VII Раздео – Министарство војно Глава L – М и н и с т а р с т в о А. Л и ч н и р а с х о д и</p> <p>Плате указног особља Плате официра На 1998 постојећих виших и нижих официра свију родава и струка и то: Министар војни..... 4 ђенерала.....по 10 104 36 пуковника.....по 7 200 ... На исти начин је изношен број официра по чиновима, њихова појединачна плата и укупни износ плата за тај чин.</p> <p>2 На производство 27 питомаца Војне академије за 4 месеци.....по 600</p> <p>3 На производство 20 трупних наредника за потпоруч нике за 4 месеца.....по 600</p> <p>4 На производство 3 држ. питомца за санитетског поручника за 12 месеци.....по 2 200</p> <p>5 За пријем 10 лекара из грађанства у чину капетана II класеза 2 месеца.....по 2 660</p>	12 630 40 416 259 200 16 200 12 000 6 600 26 600	- - - - - - -	5865146	-
216	1	<p>Плате војних чиновника На 295 постојећих виших и нижих војних чиновника и то: 1 виши индентант I класепо 7 200 ..изношен је број чиновника по звањима, њихова појединачна плата и зборови... 1 цивилни ред. професор Вој. академије по 7 072, 10 ... остали професори и проф помоћници</p> <p>1 прота.....по 4 500 ...остали свештеници... 1 виши капелник.....по 4 000 ... остали капелници...</p> <p>2 За производство 4 држ. питомца за ветеринара IV класе по.....по 1 800</p> <p>3 За производство 10 трупних наредника за писара II класе по.....по 1 300</p> <p>4 За пријем у службу 7 техничких чиновника V класе попо 2 000 ...пријем осталих указних чиновника.....</p>	7 200 7 072 4 500	- lo -	801 090	lo
217	1	<p>Плате неуказног особља Плате подофицира и питомаца На б. 386 поподофицира, питомаца и музиканата и то: 660 наредника.....по 600 Затим су појединачно набројане количине свих чинова подофицира, питомаца свих школа, музичара и музичких приправника са платама и зборовима</p>			1464633	636

218	1	Плате војника На 21. 614 редова по 18 дин.....			389.846
		Плате службеника			
219	1	На 28 постојећих службеника	58 264		
	2	За пријем у службу једног сталног учитеља гимнастике.....	2 400		
	3	На 297 постојећих занатлија.....	429282		
	4	На 202 постојећих служитеља.....	138900		628846
		Додаци			
220	1	Додаци лични а) на 33 официра: Први ађутант краља , 7 ађутаната, 8 ордонанса, 12 официра Краљеве гарде...			
	2	б) Командантима дивизија, начелнику Главног ђенер алштаба, управцнику барутане Обилићево и месним командантима	18.000		
	3	в) војним изасланицима у Петрограду, Бечу, Софији и Цариграду	42.000		
	4	г) резервним официрима када су на вежби	20.000		
	5	д) додатак на момка за 2053 официра, ветеринара, свештеника, капелника, санит. официра по 243			
	6	Додатак на коња за 1725 официра, ветеринара и свештеника, за 36 будућа официра...			1046815
		Хонорари			
221	1	Професорима, проф. помоћницима и учитељима Војне академије, наставницима војних школа (набројане), свештеницима за веронауку и обреде, писцима за научна и васпитна дела и пројеката закона и правила,..(лица која се ангажују на ванредне задатке),...грађанским лекарима и особљу Пастеровог завода.....			50680
222	1	Подофицирима за рокове службе.....			300000
223	1	За издржавање официра и вој. чиновника на страни као и за плаћање свих школских тзакси.....			150000
224	1	Путни, селидбени и подвозни трошкови указног и неуказног особља и на логоровање.....			200000
225		На поверљиве цељи (у злату) по чл. 47 и 52 Закона о буџету.....			15000
226	1 -	На унапређење и повишице плата (1. официрима, чиновницима, 3, занатлијама, 4. послузи).			119080
227	4	На инвалидске потпоре.....			400000
					637

		Б. М а т е р и ј а л н и р а с х о д и			
		Економски трошкови			
		Профијантске потребе			
228		На набавку људске хране за 28.000 подофицира и војника по 0,36 дин. дневно – по 131, 40 годишње....			3679.200
229		На набавку сточне хране, људске и сточне простирке, за 9.587 коња и 200 волова.....			3000.000
230		На остале профијантске потребе			
	1	На набавку материјала при млиновима и пекарама, сењацима, пресамa и шупама за пресовање сена и сламе, потребног за рад и њихово одржавање. За оправку и комплетирања пољских пекарница, и уопште све ситне набавке и оправке при профијантским слагалиштима.....	36.000		
	2	На набавку цакова за зрнасту храну...	20.000		
	3	На проширење старих и уређење нових сењака за смештај сточне фуражи по гарнизонима...	16.000		72.000
		Обмундироване потребе			
231		На набавку свих обмундированих потреба			
	1	а. На набавку свих обму. потреба за 28.000 војника по 80 дин. годишње...	2240000		
	2	б. На набавку музичких инструмената и прибора за оправку истих....	15000		
	3	На набавку застава за градове, одело за машинисте,, набавку алата, машина и прибора за радионице војне одеће и оправку истих, крпеж одела по командама, прање постелине дежурних официра, набавку нафталина, карболне киселине, паста за подмазивање обуће, калупа за израду обуће и др...	20.000		2.275.000
		Гарнизоне потребе			
232		На отопљење			
	1	За набавку потребне количине дрва лиферацијом и сечењем.... 823 678 а одбија се за експлоатацију шуме Добра 90.000	733.678		
	2	За набавку угља за млинове, пекарнице, парно купатило и централно грејање.	42432		776.610
233		На осветљење			
	1	За набавку гаса за осветљење војничких соба, канцеларија и радионица; за набавку фитиља и свећа	75.400		
	2	На исплату електричне струје у Београду и Ужицу	16.000		91.000
234		На остале гарнизоне потребе			
	1	За шест позиција изнете до детаља остале потребе:			
	–	кирије, намештај, канцеларијски материјал,			
	6	претплату на <i>Српске новине</i> , набавку стручних књига, протокола, посуђа, алата, чишћење димњака, пећи и шпорета, плаћање воде у Београду			398.028
					638

		Артиљеријско – технички трошкови (у злату 50.000 дин)				
235	1	На набавку коњског и воловског прибора, окова за сву стоку и за поткивање мањим гарнизонима	55.000			
	2	На одржавање оружја (даље детаљно)...	100.000			
	3	На научне опите..., на испитивање..	18.600			
	4	На име помоћи стрељачким дружинама, колима јахача, и гимн. дружинама на основу постојећих закона.	7.000			
	5	На израду и набавку убојне спреме итд			
	6	На оправку пушака итд.			
	7	За радионице (детаљно), ВТЗ, барутане, подизање једне топовске шупе у ВТЗ				
	8	На издржавање војно – занатлијске школе	83.000			
	9	На име помоћи Радничком фонду	15.000		1.408.406	
		Инжињеријско – технички трошкови				
236	1	Набројани сви трошкови.			150000	
	2	На набавку нужничких справа по свим гарнизонима, оправку и чишћење постојећих и дод атак за путовање момака који раде са овим справама				
237	1	На оправку постојећих и подизању нових војних грађевина			425000	
	2					
238		На триангулациона премеравања			30000	
239		Санитетски трошкови			388000	
		за 11 позиција детаљно наведени трошкови				
		Свега			24144000	80
		Ванредни расход				
	1	За израду приватних поруцбина и продају итд	40000			
	2	За материјал за поруцбине грађанским болницама и установама	86000			
	3	За исплату земљишта браћи Стаменковић за потребе крушевачког гарнизона	11000		137000	
		Расхода редовних и ванредних:			24280535	80
		Глава LI – Гранична трупa			361000	
		Као за Министарство				
		Глава LII – Жандармерија				
		Као за Министарство			1.401572	
		Рекапитулација			26043374	80
					639	

ПРИЛОГ бр. 8

Плате војних лица и војних административних и стручних лица у војсци

Чин	Плата	Звање војног чиновника и износ плате у дин.
ђенерал	10.104	–
пуковник	7.200	виши идентант I класе- 7.200, а II кл. - 6.500; I цивилни редовни професор Војне академије – 7.073 а тројица по 6.315; I цивилни професорски помоћник ВА – 6.000; виши инспектор II кл. 6.500, виши благајник I кл. 6.500.
потпуковник	5.500	виши идентант III класе - 5.500, а IV кл. - 4.500; виши благајник II кл. 5.500; виши ветеринар 4.500; војно технички чиновник I кл. 5.500 а II кл. 4.500
мајор	4.500	прота 4.500; виши интендант IV кл. 4.500; виши ветеринар 4.500; I цив. проф. помоћник ВА – 4.200; нижи чиновник I кл. 4.000 а II кл. 3.500; виши капелник 4.000.
капетан I кл	3.150	нижи чиновник II кл. 3.500, III кл. 3.000, IV кл. 2.500 и V кл. 2.000; нижи ветеринар I кл. 3.150, II кл. 2.600, III кл. 2.200 и IV кл. 1.800; нижи апотекар I кл. 3.150, II кл. 2.600, III кл. 2.200 и IV кл. 1.800; нижи војнотехнички чиновник II кл. 3.500, III кл. 3.000 и IV кл. 2.500; војни свештеник I кл. – 3.150, а II кл. – 2.600; нижи капелник I кл. 3.150, II кл. 2.600, III кл. 2.200 и IV кл. 1.800;
капетан II кл.	2.600	као нижа стручна звања IV класе; стални учитељ гимнастике 2.400.
поручник	2.200	I цив. проф. помоћник ВА 2.400; као нижа стручна звања IV класе; ђакон 2.200; мајстори у УВТЗ преко 2.000.
потпоручник	1.800	као нижа ст. звања V класе; писар I кл. 1.650 а II кл. 1.300; тех. цртачи 1875 а у УВТЗ 2000.
наредник	600, са повишицама + до 210 дин.	занатлије – просек 1445 (почетна седлара без ОШ – 960); администр. службеници – 1200; музичари и музички приправници – 849 (просек); послужитељи – 694 (просек); лекарски и апотекарски помоћници 817, болничари и куварице 729.

поднаредник	360 са повиши цама + до190 дин	Најнижа у војсци: (у санитету) послужитељи, куварице, праље (болницама) – 540.
-------------	---	---

Извор: *Закон о устројству војске*, стр. чл. 27 – 29; *СБНС*, 1909 – 1910, књ. 3, св. 4, стр.2422 – 1435.

ПРИЛОГ бр. 9
Упоредни преглед плата у војсци и грађанству 1910. године.

Чин, звање	Плата у дин	Звање државног службеника – чиновника и висина плате
ђенерал	10.104	митрополит 15.000 и додатак 7.500, епископи (њих 4) 10.000, додатак 1.000; министар 12.630, министар – председник МС још додатак од 5.052; председник Државног савета 10.104 и додатак 4.000 а чланови (15) по 10.000; председник Главне контроле 10.000 а чланови по 8.000; Председник Касационог суда 10.000 а судије 8.000 (њих 9) и 7.000 (њих пет) са перодском повишицом од 1.000; редовни професори 10.000 (један), девет по 9000, 6 по 7.500, 5 по 5.557; амбасадори од 27.000 до 24.000, конзули 18.000 са додацима по потребним величинама; управник Класне лутрије 8.000; управник Управе фондова 8.000; директор Државне железнице 8.000; председник Апелационог суда 8.500; управник Државног монопола 10.000.
пуковник, виши идентант I класе, виши инспектор II кл. 6.500.	7.200	начелници одељења у министарствима и подређеним им установама I кл. 7072 а II 6062, секретари у истима 6000; 6 судија Апел. суда по 6.000 а 3 по 5.000; директори гимназија: 4 по 7.000, 3 по 6.000 и 1 по 5.000; управник Народног позоришта 6.300; инспектори у министарствима 6.062; помоћник директора Држ. железница 7.000; управник Нових железница 7.000; библиотекар (руководилац) Народне библиотеке 6.300; директор Фабрике дувана 7.072; окружни начелници 7.000 – 4.000 и додатак од 1.200.

<p>потпуковник виши идентант III класе, благајник II кл. 5.500</p>	<p>5.500</p>	<p>Секретар I кл. Главне контроле 6.000, благајник II класе у министарствима 6.000, председници првостепених судова 6.000 или 5.000, помоћник управника Нар. библиотеке 5.400; ванредни професори Универзитета од 6.315 до 3.290; гимн. професори од 6.000 до 3.480; Виша женска школа: професори од 5.400 до 3.000; учитељске школе: учитељи (3) 6.000 – 5.000, професори од 6.000 – 3.000; Богословија Св. Саве: професори од 6.000 – 3.000; чланови Пореске управе по 5.652, ревизор I кл. 5.052; шефови одсека у министарствима и подређеним установама 5.552;</p>
<p>мајор 4.500, виши чиновник I кл. 4.500, нижи чиновник I кл. 4.000</p>	<p>4.500</p>	<p>рачуноиспитивачи Главне контроле од 5.000 до 2.000. судије првостепених судова од 5.000 до 3.000, секретар – преводац 5.000; Универзитет: доценти од 4.200 до 1.500, виши учитељ 4.000 и секретар 4.000; државни архивар 4.800 а секретар 4.200; управник III кл. града Београда 5000; окружни и градски физикуси по 5.000 и 4.000 са додатком 480; шефови одељења у болницама 4.500; установе Министарства финансија: инспектори 5.052, ревизори 5062 – 2.779, главни књиговођа 5052, књиговође 4000 – 3100; благајници 5052 – 3.700 са додатком од по 505, управници царинарница 5052 – 2.520 и додатак од 360 или 240, чланови надзорних одбора још по 4 промила од чистог прихода; по грађевинској струци: виши инжењери и више архитекте 4.500, управник и инспектор Сењског рудника 5.000, железн. инспектор I кл. 5.500; у ПТТ: управници пошта 4.565 – 3031, контролори 4041 – 3031, поштари 4042 – 1516; управници стручних школа 5052 – 3.600.</p>

<p>капетан I кл, нижи чиновник II кл. 3.500, виши ветеринар I кл. 3.150, нижи апотекар I кл. 3.150, нижи војнотехнички чиновник II кл. 3.500,</p>	<p>3.150</p>	<p>управници казнених завода 3.536 и 3.031; виши учитељи учитељских школа 3.000 – 2.100; судије духовних судова 3.500 и 2.500; чланови Управе града Београда 3.500 – 3.000 и додатак од 480; срески начелници 3.000 – 2.500 и додатак 780; секретари окр. и среских начелстава 3.000 – 2.500 и додатак по 360, срески лекари 4.000 – 2.500 и додатак 480; у Министарству финансија: референти за буџет 4041 и 3.719, секретари II кл. 3.780, III кл. 3284, IV кл. 2790, ревизори I кл. 4.041 - IV кл. 2.779, окружни благајници II кл. 3.700 – VI кл. 2.021, благајник III кл. у Пореској управи 3.400; грађевинска грана: инжињери и архитекте 3.500 – 2.500, поштари I кл. 4041 - VI кл. 1516 (већина 3031), телеграфиста 3.284 (у ПТТ су предвиђени различити додаци); Управа фондова: чиновници II кл. 3.500 - V кл. 2.000; окружни шумари II кл. 3.789 - V кл. 2.526.</p>
<p>капетан II кл., нижа стручна звања II класе</p>	<p>2.600</p>	<p>виши учитељи учитељских школа 3.000 – 2100, учитељице у вишим женским школама 2750 – 1.000, учитељи, -ице у народним школама 3.300 – 600 а њих 40 додатак од 200 дин. на тежим местима и сви накнаде за становање од 80 у Београду до 40 у селима; комесари железничке полиције 2.700 – 2.500 са додатком од 660; лекар секундарац 2.600; цариници 3031 – 1269, порезници I кл. 2750 - VI кл. 1250, додатак од 600 (већина ових и виших занимања имала је додатке, накнаде за становање награде за ревносну службу а чланови разних одбора приходовних установа награде, зависно од добити, накнаде за дежурство).</p>
<p>поручник, нижа стручна звања III класе</p>	<p>2.200</p>	<p>учитељи у гимназијама и учитељским школама 2.500 – 1.200; магационери 3.000 – 2.000, електротехничар 2.000, машиниски техничар 2.400 – 2.000; кондуктери I кл. 2.526 - VI кл. 1263; секретари у Црквеној управи 2.250 – 2.000; апотекарски помоћник 2.400 – 1.800, шпедитери у монополским управама 2.200 и 1.800.</p>

потпоручник, нижа стручна звања IV класе; писар I кл. 1.650, писар II кл. 1.300.	1.800	благајнички помоћник 2021 – 1268, ноћни стражари 1980 – 800 у Управи града Београда без додатка; подархитекта 2.000 – 1.500, подшумари I кл. 2.021 - VI кл. 1263; писари I кл. у министарствима и њиховим установама 2.021 а у нижим институцијама око 1760, писари II кл. 2.000 – 1.500; писари у полицији и додаток од 360, лекарски помоћник 1.900 – 1.200; помоћник машинисте (ложач центр. грејања) 1.800 – 1.200;
послужитељи	694 просек за војску	послужитељи у министарствима 1.548 – 1.200, Универзитету 1.800 – 640, учитељским школама 1.200 – 150 (скраћено време) без додатака, гимназијама 864 – 400, вишим женским школама 840 – 600, првостепеним судовима 906, у Апелационом суду око 700, Народној библиотеци 955 – 600 (њих 6), Државној архиви 900 (њих 2), Народном музеју 1080 (њих 4), Црквеној управи 840 – 600 (њих 7), у окрузима 720 – 540.
наредник, занатлије 1445; администрат. службеници 1214; музичари и музички приправници 849;	600 + до 210 са повишицама	педесетари, затварачи и чувари у казним затворима 924 (просек); вратар у учит. школи 900 а у болницама 600 – 360, настојници бањских зграда (мајстори) 1.000 – 720, бабице 720, куварице у болницама 475, цртачи у окружним грађевинским одељењима 816; воћари, баштовани, мајстори (њих 10) у Ратарској школи Шабац 874 (просек), у Топчидерској економији (њих 25), укључно и помоћне раднике око 800, у Државном сточарском заводу 680 а послуга (њих 60) - 656 (просек).
поднаредник	360 са повишицама + до 190	Један послужитељ са скраћеним рад. временом 150 у нар. школи; у болницама: један вратар у болници 360 а у просеку 555, куварице 504, паракувари 380, болничарке 450, праље 376, кочијаши 590 (све у просеку)...

Извор: *СБНС*, 1909 – 1910, књ. 3, св. 4, стр. 2334 – 2491.

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Рођен је 1946. године у Јарковцу (Банат). Гимназију је похађао у Панчеву, затим Војну академију КоВ, коју је завршио 1968.

После прве командирске дужности, обављао је старешинске и уједно наставничке дужности у Средњој војој школи, смер артиљерија. Са дужности заменика начелника наведене школе премештен је у Војну академију КоВ 1975, где је био наставник наизменично из три предмета. У Војноисторијски институт премештен је по молби 1982. и био је истраживач, помоћник начелника Архива ВИИ, водећи истраживач и два пута је биран у звање научног сарадника. Од 1992. био је начелник Војног архива, од маја 2001. самостални саветник за морал у Управи за морал ГШ ВЈ за Контролну зону безбедности, а од септембра исте године, по повратку, поново је постављен на претходну дужност, коју није примио по молби, већ је постао уредник часописа *Војноисторијски гласник*. Архивски саветник постао је 2003. Пензионисан је по сили закона 2003.

Високу војно-политичку школу ЈНА уписао је на основу претходно положеног мајорског испита 1984, када више услов за пријем није био чланство у СКЈ, а завршио је ванредно 1986. године као потпуковник и први у рангу. У чин пуковника унапређен је 1991.

Зависно од дужности које је обављао, ванредно је у грађанству завршавао одговарајуће високе школе са врло добрим или одличним успехом: филозофију је дипломирао 1975, историју 1983, а ВСС из архивистике стекао је 1987. Последипломске специјалистичке студије из архивистике (VII/2 степен) завршио је на Филолошком факултету у Београду 1993, а магистарске студије на Факултету политичких наука у Београду 2001, положивши веома успешно усмени магистарски испит и одбранивши тезу *“Политика у војној штампи Краљевине Србије од 1903. до 1918. године”*.

Објавио је више од 70 научних и стручних радова из историје и архивистике и 10 из употребе артиљеријско - ракетних јединица. У *Српском биографском речнику*, књ. 1 – 6, објавио је 270 биографија на око 400 страна, а у *Српској енциклопедији*, књ. 2, десет. Три рада у вези антифашистичке борбе Срба из Хрватске објављена су му ван земље. Књигу *Начелници генералштаба 1876 - 2000* издао му је НИЦ “Војска”, 2000. године.

До 1989. године 10 пута је одликован и првопохваљено је лице од савезног министра за одбрану поводом Дана Војске 16. јуна 1999. године због пожртвованог и успешног спашавања целокупне архивске грађе Војног архива у току бомбардовања. Члан је Одбора Лексикографског одељења Матице српске и др.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Иветић Ј. Велимир

број уписа: 643

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 18.07. 2013. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Велимир Ј. Иветић

Број уписа 643

Студијски програм _____

Наслов рада: *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*

Ментор: проф. др Љубинка Трговчевић – Митровић, Факултет политичких наука у Београду.

Потписани Иветић Ј. Велимир

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 18.07. 2013. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 18.07. 2013. године

